

50634

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

~~50007~~

50634

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHAEOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ
ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SERIES III.
VOL. III.

1942

III. FOLYAM
III. KÖTET

1—2. FÜZET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1942



XP2535

SZTE Egyetemi Könyvtár



J000723093

HEB. 598

50634

1944

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ
ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SERIES III.
VOL. III.

1942

III. FOLYAM
III. KÖTET

1—2. FÜZET

120/1949.



MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1942



TIBERIO GEREVICH

SEXAGENARIO

SOCIETAS REGNI HUNGARIAE AD ARCHAEOLOGIAM
HISTORIAMQUE ARTIS COLENDAS CONSTITUTA

COLLEGAE AMICI DISCIPULI

SACRUM

T A R T A L O M.

INHALT. — TABLES DES MATIÈRES. — INDICE DELLE MATERIE. — CONTENTS.

Cikkek. — Aufsätze. — Études et matériaux. — Studi e materiali.

	Oldal
Gallus Sándor: A tipológia alapvetése. (A tipológiai sor törvényei és szerepe.)	1
<i>S. Gallus: Prolegomènes à la typologie. (Les lois et le rôle de la série typologique.)</i>	22
Gallus Sándor: Próbaásatás a Szélmező-major melletti tőzegtelep rézkori hulladékrétegében (Mezőlak.)	47
<i>S. Gallus: Die erste Moorsiedlung Ungarns aus der Kupferzeit</i>	51
Roska Márton: Ásatások a zsákai (Bihar vm.) várban	54
<i>M. Roska: Ausgrabungen i. d. Vár (Burg) von Zsáka Kom. Bihar</i>	68
Banner János: Adatok a kétosztású bádeni tálak elterjedéséhez	73
<i>J. Banner: Angaben zur Verbreitung der zweitheiligen Badener Schüsseln</i>	87
Patay Pál: Torma Zsófia gyűjteménye	100
<i>P. v. Patay: Die Publikation der prähistorischen Sammlung v. S. Torma</i>	104
Patay Pál: Erdély bronzkoráról	110
<i>P. v. Patay: Zur Bronzezeit Siebenbürgens</i>	114
Csalog József: Bronzkori temető és újabbkori lakótelepnyomok Bonyhád határában	119
<i>J. Csalog: A cemetery of the Bronze age and traces of a Neolithic dwelling-settlement in the precincts of Bonyhád</i>	131
Storno Miksa: Leletek a harkai „Pfennigwaldból“ (Sopron megye)	144
<i>M. Storno: Funde aus dem harkauer „Pfennigwald“ [Komitat Sopron (Ödenburg)]</i>	147
Csallány Dezső: A Szeged-öthalmi preszkíta íjrészlet	151
<i>D. Csallány: Le fragment d'arc prescythique de Szeged-Öthalom</i>	153
Mozsolics Amália: A magyarkeresztési (Vas megye) bronzlelet	155
<i>A. Mozsolics: Der Hortfund von Magyarkeresztés. (Kom. Vas)</i>	160
Nagy Lajos: A békásmegyeri késő La-Tène fazekaskemence	162
Szilágyi János: Pannoniai római segédcapattestek bélyeges téglái és táborhelyei.....	173
<i>J. Szilágyi: Römische Auxiliar-Truppenkörper, ihre Ziegelstempel und Lagerstätten in Pannonien</i>	188
Storno Miksa: Rómaikori lelet Harkáról	190
Gosztonyi Gyula: A pécsi ókeresztény festett sírkamra és sírkápolna	196
<i>Gy. Gosztonyi: Die bemalte altchristliche Grabkammer und Grabkapelle No. II. in Pécs</i>	202
Török Gyula: Rómaikori sírkamrák Pécs felső-sétaterén	207
<i>Gy. Török: Grabkammern aus der Römerzeit an der oberen Promenade von Pécs</i>	211

VI

	Oldal
Paulovics István: Brigetioi kisbronzok magángyűjteményekből	216
<i>St. Paulovics: Piccoli bronzi di Brigetio in raccolte private</i>	245
Gawril Kazarow: <i>Kleine Funde aus Bulgarien</i>	249
Alföldi András: Latin keresztény felirat Erdélyből a Kr. u. IV. századból	252
<i>A. Alföldi: Eine lateinische christliche Inschrift aus Siebenbürgen</i>	255
Zambra Alajos: Római út a Dobogókön	259
<i>A. Zambra: La strada romana del Dobogókő</i>	260
Nagy Tibor: Kutatások Ulcisia Castra területén	261
<i>T. Nagy: Indagini sul territorio di Ulcisia Castra</i>	279
Oroszlán Zoltán: Szépművészeti Múzeumunk „Campana domborművei“	286
<i>Z. Oroszlán: I „rilievi Campana“ del Museo delle belle Arti di Budapest</i>	296
Párducz Mihály: Szarmatakor legkorábbi emlékei a Bánságban	305
<i>M. Párducz: Les trouvailles Sarmatiques le plus anciennes du Bánság</i>	316
Csallány Dezső: Gyöngycsüngődíszes gepida-fibulák	329
<i>D. Csallány: Gepidische Fibeln mit Perlenghängen</i>	331
László Gyula: Adatok az avarság néprajzához III.	334
<i>Gy. László: Angaben zur Volkskunde der Avaren, III.</i>	341
 <i>A magyar régészet hírei. — Nachrichten der ungarischen Archaeologie. — Nouvelles d'archéologie hongroise. — Avvenimenti dell'archaeologia ungherese.</i> 	
Dr. Alföldi András másodelnök üdvözlő beszéde a Társulat közgyűlésén	347
A Társulat választmányának javaslata az Ipolyi Arnold és Romer Flóris érmek első példányának odaítélésére a közgyűléshez	350
Jelentés az Országos Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1941—42. évi működéséről	352

TÁRGYMUTATÓ. — REGISTER.

Összeállította: dr. Bónis Éva.

I. ÁLTALÁNOS MUTATÓ. — GENERALREGISTER.

- | | | |
|--|---|---|
| Abundantia 242 | áldozati jelenet 216 | barázdás tűzdelésű kerámia 110 s köv. |
| Achilles 293 | Alexander Severus 180 s köv., 306 | barokk 7 |
| agancskap 51 | állatábrázolás 157, 223 s köv., 249 s köv., 287 s köv., 330 | Benacci időszak 157 |
| agyagedény (őskori) 47 s köv., 54 s köv., 73 s köv., 110 s köv., 119 s köv., 144 s köv., 164 s köv., 209 | Amor 222 s köv., 287 | bodrogkeresztúri kultúra 77 s köv. |
| — rómaikori 191 s köv., 209, 232, 263 s köv., 305 s köv., — népv.-kori 272, 334 s köv. | <i>amphitheatrum</i> 235 s köv., 287 s köv. | borostyán 313, 330 s köv. |
| — középkori 209 s köv. | amulett 218 | boj 165 s köv. |
| — újkori 266 | Antoninus Pius 366 s köv. | bőségszarú 242 |
| agyagidol (őskori) 64 | Aphrodite 221 s köv. | bronzedény 155, 217 s köv., 252 |
| <i>aedicula</i> 250, 274 | Apollo 286 s köv. | bronzkor 54 s köv., 110 s köv., 119 s köv., 158, 162 |
| <i>aegis</i> 220 s köv., 293 | Apollonios 286 | bronzműhely 216 s köv. |
| aeneolitikum 84 s köv. | <i>ara</i> 180, 233, 249, 276, 288 | bronznyakpérec 155 s köv. |
| aichbühli kultúra 111 | Ara Pacis 221 | bronztábla 252 s köv. |
| <i>ala I. Batavorum</i> 178 | aranylemez 308 s köv. | bronztárgyak 216 s köv., 310 s köv. |
| <i>ala I. (Flavia Augusta) Britannica</i> 178 | <i>arcus</i> 287 | bronzszobor 216 s köv. |
| <i>ala Dacorum Sagittariorum</i> 177 | Ariadne 286 | <i>bullae</i> 218 |
| <i>ala Dalmatorum Sagittariorum</i> 177 | <i>arimaspos</i> 292 | <i>burgus</i> 166 s köv., 173 s köv., 217 s köv., 259, 261 s köv. |
| <i>ala Dardanorum Sagittariorum</i> 177 | Arnoldi időszak 157 | <i>caduceus</i> 226 |
| <i>ala I. (Augusta) Ituraeorum sagittariorum</i> 174, s köv. | Artemis 249, 286 | capitoliumi triász 224 |
| <i>ala I. Scubulorum</i> 179 | Athena 220, 286 s köv. | <i>castellum</i> lásd: <i>burgus</i> |
| <i>ala I. Siliana</i> 176 | Attila 254 | <i>castrum</i> lásd: <i>burgus</i> |
| <i>ala Sirmensis</i> 176 | <i>augur</i> 221 | Certosa periodus 158 |
| <i>ala Thracum veterana Sagittariorum</i> 175 s köv. | <i>augustalis</i> 276 | <i>cella trichora</i> lásd: sírkápolna |
| <i>ala Treverorum</i> 175 | Augustus 179, 221 s köv., 288 | <i>chiton</i> 249 s köv., 288 s köv. |
| <i>ala I. Tungrorum Frontoniniana</i> 173 | Aurelianus 254 | <i>chlamys</i> 227 s köv. |
| | <i>auxilia</i> 173 s köv. | Claudius 168, 209 s köv. |
| | avar 151 s köv., 272, 334 s köv. | <i>cohors I. Aelia sagittariorum</i> 188 |
| | Bacchus 286 s köv. | <i>cohors II. Alpinorum equitata</i> 187 |
| | bádeni kultúra 50, 73 s köv., 110, 119 s köv. | |
| | balta 2 s köv., 51, 112 s köv. | |

VIII

- cohors I Alpinorum equitata* 182 s köv.
- cohors II. Augusta Nervia Pa-
censis milliaria Brittonum* 187
- cohors VII. Breucorum* 177
- cohors II. milliaria Batavorum* 187
- cohors I. Fratensium* 185
- cohors I. Hispanorum* 184
- cohors II. Hispanorum (scu-
tata Cyrenaica) equitata* 185
- cohors I. Noricorum Antonini-
ana* 186
- cohors milliaria nova Surorum* 278 s köv.
- Commodus 221 s köv., 278
- Constantinus 254 s köv.
- Cotofeni kultúra 111
- cothurnus* 241
- corona 250
- cölöp (őskori) 48 s köv.
- császárkultusz 222
- császárszobor 244
- csat (rómaikori) 311 s köv.
- (népv.-kori) 329
- csonttárgyak (őskori) 58 s köv., 70, 145 s köv.
- rómaikori 190 s köv., 217 s köv., 308
- népv.-kori 334 s köv.
- csövestalpú tál 60
- csüngő (őskori) 155 s köv.
- rómaikori 310 s köv.
- dák 167 s köv., 306
- dárda 249
- Dea Artio 224
- Decius 268
- diadalív lásd: *arcus*
- diadém 219 s köv., 295 s köv.
- Diana 228
- Diocletianus 267 s köv.
- Dionysos 223 s köv., 289
- Dionysos Eleuthereus 293
- diploma* 176 s köv.
- Dioseuros 216
- dolichenum* 217, 245
- dombormű lásd: relief
- Domitianus 178, 278
- edényégető kemence 162 s köv.
- ékszer 3, 217
- elefántcsontfaragvány 222
- építészet 190 s köv., 196 s köv.
- eraviszkus 166
- érem 167 s köv., 209 s köv., 217 s köv., 249, 263 s köv., 288, 305 s köv.
- Eros 290 s köv.
- Este kultúra 157 s köv.
- etruszk 157 s köv., 235, 287
- Eutychides 217
- ezüstedény 232 s köv.
- ezüstkincs 226
- ezüstlemez (rómaikori) 226
- ezüstartyak (rómaikori) 310 s köv.
- falfestészet 196 s köv., 235, 294
- fazekasműhely 232
- fejsze (őskori) 58
- felirat, feliratos, kő 173 s köv., 218, 265 s köv.
- felsőszőcsi kultúra 113
- fenőkö 308
- festett edények (őskori) 62 s köv.
- festett sírkamra 196 s köv., 210
- fibula (őskori) 2., 155 s köv., 167, 305 s köv., 329 s köv.
- fogadalmi relief 249 s köv.
- fokos (őskori) 65
- népv.-kori 272
- Fortuna 217 s köv.
- frank 329
- germán 21, 217, 254, 278, 329 s köv.
- gemma* 291
- genius* 221 s köv.
- Genius castrorum* 216
- gepida 329 s köv., 334
- gladiator 217 s köv.
- gótika 5 s köv.
- gót 254 s köv., 329
- Gorgo 294 s köv.
- gyöngy 68, 305 s köv., 329 s köv.
- gyűrű 244
- Hadrianus 220 s köv., 263, 313
- halántékkarika (népv.-kori) 209 s köv.
- hallstatti-kor 144, 157 s köv., 167
- halomsír; lásd tumulus
- Harpokrates 223
- hatvani kultúra 112
- Hekate 226
- Hektor 293
- hellenizmus 218 s köv., 286
- helvétek 165
- Hera 249
- Herakles 216 s köv., 286
- herma* 238
- Hermes 225 s köv.
- Herodotos 292
- hétkarélyos kápolna 207
- híd, hídfő 278
- honfoglaló magyarok 335 s köv.
- Hora 288
- hulladékgödör (őskori) 76 s köv., 163 s köv.
- hun 152, 166
- Ianus fej 244
- iga 338 s köv.
- íj, íjlemez 151 s köv., 249
- illír 210, 276
- imbrex* 271
- Isis 218 s köv.
- italikus 276
- Iuno 293
- Iuppiter 216 s köv.
- Iuppiter Dolichenus 218
- ivókürt 222
- jáspis 312
- jazig 166, 176 s köv., 315, 329
- jordansmühli kultúra 111
- kalathiskos* 287 s köv.
- kalcedon 305 s köv., 330
- Kallimachos 288
- kandeláber 223 s köv., 288 s köv.
- kaptafaalakú balta 58
- kard 235 s köv.
- karneol 305 s köv.
- karperec (őskori) 159 s köv.
- (rómaikori) 312
- katakomba 7

katonai elbocsátólevél lásd:

diploma

kelta 119, 157 s köv., 163 s köv.,

209 s köv., 216 s köv., 276

kemence (őskori) 119

kentauros 224

kerykeion 227

kés (őskori) 3

kétosztású tál 73 s köv.

kisapostagi kultúra 111

kisapostagi csoport 131

kocsi, kocsidísz 3, 158, 239 s köv.

kódex 7

konzol 209

kovavakaró 54 s köv.

könyvnyomtatás 7

kőbalta lásd: balta

krater 287 s köv.

Krisztus-monogram 252 s köv.

kumetek 338

kunyhó (őskori) 55 s köv.

— népv.-kori 271 s köv.

kút 271

Lactantius 269

ládaveret 231, 253

lagobolon 232

lakóház, — gödör— telep (őskori) 77 s köv., 119 s köv., 144

lámpa 244

lándzsa 191 s köv., 251

Lar, lararium 216 s köv.

La-Tène-kultúra 159, 162 s köv.

legio I. Adiutrix 184

legio II. Adiutrix 261 s köv.

legio XIII. gemina Martia

victrix 188

lencsedíszes kerámia 110 s köv.

lepényminta 237

limes 175, 237, 261 s köv.

Lipica-kultúra 315

longobard 331

Lucius Verus 221

Luna 216

Maenas 243 s köv., 286 s köv.

manica 235 s köv.

mansio 180

Marcus Aurelius 221, 277, 311

Mars 216 s köv.

marsupium 227

maszk 233

mécses 217 s köv.

Medusa-fej 220 s köv. 287

Mercurius 216 s köv.

mészbetétes kerámia 82, 119 s köv.

mezolitikum 4

Minerva 216 s köv.

Monteoru kultúra 112

mozaik 238, 294

napkorong 219

nagyrévi kultúra 113, 129 s köv.

neolitikum 4, 54, 110 s köv., 119 s köv., 162

Nikolaos (damaskosi) 235

Notitia Dignitatum 176 s köv.

numerus Osrhoënorum 180

numerus Palmyrenorum Poro-
lissensium 181

nyereg 336 s köv.

obszidián 54 s köv., 70

ókereszténység 196 s köv., 207 s köv., 252 s köv.

oltár, oltárkö lásd: ara

omphalos tálak 167

orsókarika 308

oszlop, oszlopfő 190 s köv., 250
osztják 335 s köv.

öntőminta (őskori) 67

örlőkö (őskori) 48

örtorony lásd: *burgus*

öv 228, 235 s köv.

pajzs 235 s köv.

paleolitikum 4

palladion 287 s köv.

palaestra 287

páncél 235 s köv.

Pan, pánsíp 222, 286 s köv.

pápaszemes csüngő 111

parthus 180 s köv.

Pasiteles 286

patera 221 s köv.

Paulinus (nolai) 252

Pausanias 227

péceli kultúra 87

pedum 290 s köv.

Peitho 288

peltadisz 273 s köv.

perjámosi csoport 130

Perseus 296

Petasos 227

phallus 291

Philippus Arabs 267 s köv.

phrygiai sapka 216 s köv., 292 s köv.

pillér (római) 192 s köv.

Platon 13

Plinius 288

preromantika 7

preszkíta 151 s köv.

Priamos 293

Priapus 216

Priskos rethor 254

Probus 268

quád 217, 259

relief 224 s köv., 286 s köv.

renaissance 5 s köv., 295

rénszarvascsont 338 s köv.

rython 242

rézcsákány 112

rézkor 55, s köv., 65 s köv., 87

rómaiak 21, 162

Samnites 235

sarkophag 230 s köv., 263 s köv., 276 s köv., 293

satyros 244, 286 s köv.

sceptrum 221 s köv.

schneckenbergi kultúra 113

Scubul 179

segédesapat lásd: auxilia

Septimius Severus 277

signifer 275

silenos 286 s köv.

sír (őskori) 77 s köv., 111, 119 s köv., 151 s köv., 158

— rómaikori 196 s köv., 207 s köv., 306 s köv.

— népv.-kori 336 s köv.

— középkori 210 s köv.

— újkori 210 s köv.,

sírkamra 196 s köv., 207 s köv.

sírkápolna 196 s köv., 207 s köv.

sírkő 273

X

- sisak 220 s köv., 293
 spirálmeanderes kerámia 121
 Stephanos 286
 stucco 190, 235 s köv., 287 s köv.
 sueb 184
 syrinx 292
 szalagfűl 49 s köv., 67, 81, 128
 szarmata 259, 278, 305 s köv., 329
 szekerce (őskori) 8
 szentély (római) 218
 szíj, szíjvég 311, 337 s köv.
 színész 241
 szír 278 s köv.
 szitula 158
 szkíta 152, 338
- tábor lásd: burgus
 talpcsöves tál 121
 tauriszkus 165
 téglá, bélyeges téglá 173 s köv., 190 s köv., 196, 208 s köv., 263 s köv., 268 s. köv.
 terrakotta 286
 terra sigillata 273
 tetőcserép lásd: téglá
 Tiberius 179
- tympanon 290 s köv.
 tiszai kultúra 55 s köv., 121
 Theseus 286
 thiasos 223 s köv., 290 s köv.
 thrák 237 s köv., 276, 315
 thyrsos 289
 toga 220 s köv.
 tokosbalta 157
 tör, törfogantyú 224 s köv.
 tözegtelep 47 s köv.
 Traianus 278
 trapézalakú véső 58
 tripoljei kultúra 65
 tripus 217 s köv.
 triumphus 287
 trophaeum 287
 tumulus 145
 tunica 223, 241 s köv.
 tű (őskori) 3
 tükör 221, 309
 tűzhely (őskori) 55 s köv., 119 s köv., 144 s köv.
 tűzkutya 144 s köv.
 Tyche 217 s köv.
- uraeus kígyó 219
 urna (őskori) 2, 122 s köv.
 út (római) 177 s köv., 259, 340
- üveg (római) 191, 217, 234 s köv.
- vakaró (őskori) 70
 Valens 267
 Valentinianus 267 s köv.
 vandál 315
 vas diatretum 218
 vaskés 212
 vastárgyak (rómaikori) 190 s köv.
 veneta 157
 Venus 216 s köv., 293
 Vespasianus 274
 veteranus 179, 274 s köv.
 Victoria 219
 vucedol-zóki kultúra 50, 131
- wietenbergi kerámia 110 s köv.
 Wulfila 255
- zománc 308 s köv.
 zsinórdíszes kerámia 113
 zsugorított csontváz 111

II. NÉVMUTATÓ. — NAMENREGISTER.

1. Modern földrajzi nevek.

- Ágasegyháza 74
 Acsád 47
 Akarattya 74
 Alatri 287
 Albertfalu 82
 Alduna 315 s köv.
 Alföld 83 s köv., 177, 270, 305 s köv.
 Algyógy 111 s köv.
 Alsónyék 128
 Arezzo 286
 Augsburg 226
 Ausztria 166
- Baden (Argau kanton) 168
 Bag 163
 Bajorország 83
- Bakar 231
 Balf 158
 Balkán 83, 158 s köv., 221
 Bánság 305 s köv.
 Baracs 268
 Barátföldpuszta 187 s köv.
 Basel 165 s köv.
 Bécs 216 s köv.
 Belgrád 241
 Békásmegyer 162 s köv., 121, 272
 Békésszentandrás 74
 Benczurfalu 159
 Beregszász 330
 Berettyó 54
 Berlin 223
 Berthouville 226
 Bihar vm. 54 s köv.
- Birthálm 252
 Bodrogkeresztúr 84
 Bodrogköz 334
 Bodrogszentes 74
 Bodrogszerdahely—Malom-homok 334 s köv.
 Bologna 157
 Borbály 179
 Borbolya 237
 Borjas 82
 Bonyhád 119 s köv., 253
 Budakalász 273
 Budapest Budafoki-út 74
 — Gellért-hegy 162 s köv.
 — Selmeczi-u. 168
 — Tabán 74, 162 s köv.
 Burgstall 144 s köv.

- Cenke 76
Civita Castellana 287
Csabony—Bölcsalomb 82
Csákvár 76
Csongrád 313
- Darufalva (Drasburg) 82
Debelo Brdo 50
Dees 129 s köv.
Dél-Oroszország 315 s köv.,
340
Derekegyháza—Disznójárás
307
Deszk 152
Deszk—Ujmajor 307
Deutschaltenburg 173, 184 s
köv., 216
Dobogókő 259
Dorozsma 311
Duna 162 s köv.
Dunaalmás 178
Dunántúl 76 s köv., 128 s köv.,
163
Dunapentele 175, 232 s köv.
Dunaszekcső 176 s köv.
Duna—Tisza köze 163 s köv.,
315
Duplaj 158
- Eger 315
Egyek 113
Egyiptom 219 s köv., 294
Erdély 65, 74 s köv., 110 s köv.,
220, 252 s köv.
Erőháza 306 s köv.
Erdősfalva (Hadusovec) 82
Észak-Európa 111
Észak-Itália 165
Eszék 240
Esztergom 173 s köv.
- Felsőpusztaszer 305 s köv.
Fejér vm. 158
Felvidék 83, 113, 166
Fenekpuszta 231
Fertő-tó 158
Firenze 252
Fonyód-Bélatelep 272
Füzitő 178, 217
- Galícia 315
Gorzsá 307
Graz 181 s köv.
Győr 174, 222 s köv.
- Harc 130
Harka 144 s köv., 190 s köv.
Havas-Alföld 111
Himmelstrophm 145
Hódmezővásárhely —Bodzás-
part 74 s köv.
— Lelik-tanya 83
Hortobágy-híd 306 s köv.
— Poroshát 307
Horvátország 186
Hüfingen 168
- Innsbruck 288
Itália 157, 235
- Jászdózsa 336
Jugan 338
- Kánya 119
Káposztásmegyer 162
Károlyfalva 312
Kárpátalja 113
Kárpátmedence 73 s köv.
Kárpátok 315
Kecskemét 73
Keleti Alpok 83
Keleti-tenger 316
Kenézlő 336
Keszthely—Apátdomb 76 s
köv.
Kiev 338
Királyszentistván 128
Kis-Ázsia 158, 223 s köv.
Kis-Bitva-csatorna 47
Kiskánya 131
Kiskörös 74 s köv.
Kiskörös—Csukástó 307 s köv.
Kiszombor 307
Klagenfurt 222
Klárafalva 307
Komárom 217
Kondoros 311
Konstantinápoly 233
Korpád 112
Kölesd 130
Köln 222
Környe 243
Kurd 157
- Lábatlan 78 s köv.
Ladánybene 313
Laibach 50
- Leányfalva 166
Lengyelország 110
Lengyeltóti 84
Léva 78
Lezoux 273
Lorzendorf 157
Luni 287
- Magyarkeresztes 155 s köv.
Magyaróvár 187
Maros 177
Mecsér 187
Medgyes 252
Medina 130
Mezőbánd 334
Mezőberény 310
Mezőlak-Szélmezőmajor 47
s köv.
Miskolc 78
Miszla 330
Mitrovica 176
Moldva 113
Mondsee 50
Monor 312
Mont Beuvray 165
München 295
- Nápoly 226
Nagyküküllő vm. 252
Nagypeszek 82
Nagyszeben 226, 252 s köv.
Nagyvárad 165
Nagyvejke 130
Németboly 128
Németország 157 s köv.
Neuwied 226
Nyék (Sopron vm.) 144, 190
Nyíregyháza 315
- Ó-Béba 82
Óbuda 261
Ordód-Babot 83
Ohat 78 s köv.
Olaszország 2, 157 s köv.
Oroszország 338
Ossarn 73 s köv.
Ószöny 216 s köv.
Ottomány 112
Ottok 226
- Öcsény 186

XII

Pádé 309
 Pancsova 82
 Pécel 73 s köv.
 Pécs 79 s köv., 174 s köv., 196
 s köv., 207 s köv., 223
 Pécs-Makárhegy 79 s köv.
 Perjámos 113, 129
 Perjámos-Sáncalom 66 s köv.
 Perlász 312
 Perzsia 234
 Petronell 182
 Pettau 181 s köv.
 Pfennigwald 144 s köv.
 Pilis hg. 259
 Pilisszántó 224
 Pilisszentkereszt 259
 Plovdiv 249
 Pogánytelek 263
 Pomáz 165, 273
 Pusztaitvánháza 73 s köv.

Regöly 130
 Reims 232 s köv.
 Róma 290
 Rómaifürdő 278

Sadina 249
 Salau 157
 Sanskimost 159
 Santa Lucia 159
 Sankt Margarethen 158 s köv.
 Sárafalva 312
 Sárísáp 79, s köv.
 Sestovitsy 338
 Sikátor 179
 Sofia 250
 Soltszentimre 336
 Somlyóhegy 152
 Somogyvár 83 s köv.
 Sonnenberg 144 s köv.

Sopron 144, 184 s köv., 190,
 234 s köv.
 Stradonitz 165 s köv.
 Strassburg 223
 Svájc 224
 Szalacska 168
 Szárazd 168
 Szebény 128
 Szécsény-Fehérhegy 79
 Szeged 305 s köv.
 Szeged—Bogárzó 306 s köv.
 — Fehértó 152
 — Óthalom 151 s köv.
 Székesfehérvár 294
 Szekszárd 130, 186 s köv.
 Szentandráspuszta 131
 Szentes—Kistőke 306 s köv.
 — Kőkényzug 329 s köv.
 — Zalatna 307
 Szentendre 174, 261 s köv.
 Szentendrei-sziget 162 s köv.
 Szepesolaszi (Drevenik) 82
 Szerbkeresztur 73 s köv., 313
 Szerbnagyszentmiklós 312
 Szigetújfalu 73 s köv.
 Szihalom 80
 Szikra 83
 Szíria 232
 Sziszek 253
 Szlovákia 83
 Szob 159
 Szombathely 73 s köv., 225
 s köv.
 Szomód 178
 Szöllősgyál 157
 Szőreg 309
 Szudéták 83
 Tácfővenypuszta 179 s köv.
 Tata 237 s köv.

Thessalia 113
 Tisza 315
 Tiszaföldvár 80
 Tiszapolgár 80, s köv.
 Tolna vm. 159, 186
 Tordos 65
 Tószeg 112 s köv.
 Tübingen 291

Új-Dombóvár 119
 Új-Komárom 180
 Ukrajna 316
 Uny 80 s köv.

Üllő 81 s köv.
 Űrgevárpuszta 131

Vác 84
 Vas vm. 155 s köv.
 Varasd 119 s köv.
 Vattina 112
 Versec 112
 Velem-Szent-Vid 165 s köv.
 Vérteskéthely 225 s köv.
 Veszprém 158
 Vizesd 310 s köv.
 Vláháza 111 s köv.
 Vucedol 49 s köv.
 Vulkapordány 84

Watsch 158 s köv.
 Windisch 165 s köv.

Zágráb 231 s köv.
 Zalaba-Várhegy 81
 Zbuska-puszta 81
 Zliten 238
 Zók 50
 Zsáka 54
 Zseliz 82

2. Antik földrajzi nevek. — Antike geographische Namen.

Abdera 288
 Ad Latus 187
 Alesia 166 s köv.
 Alexandria 223 s köv.
 Alisca 187
 Aquae 179 s köv.
 Aquileia 240, 253
 Aquincum 166, 173 s köv., 218
 s köv., 263 s köv.
 Arrabona 174 s köv., 238

Athen 293
 Attika 220, 288
 Bibracte 168
 Brigetio 178 s köv., 216 s köv.,
 233 s köv., 278
 Caere 286 s köv
 Campania 286
 Campona 175

Carnuntum 173 s köv., 238 s
 köv.
 Cirpi 187
 Contra Florentiam 269
 Dacia 165, 177 s köv., 253
 Dalmatia 173
 Ephesos 221 s köv.

Floriana 180
Florentia 176 s köv.

Gallia 234
Germania 173 s köv.
Gorsium 179 s köv.

Herculanum 226

Illyricum 253 s köv.
Intercisa 175 s köv., 268 s köv.
Italia 220 s köv., 253

Lakonia 288
Lugio 176 s köv., 269

Matrica 180

Moesia 179 s köv.
Mursa 187

Nilus 287 s köv.
Nola 252
Norcium 276

Oescus 250

Quadrata 187 s köv.

Palestrina 293
Palmyra 219
Pannonia 173 s köv., 216 s köv.,
161 s köv.
Philippopolis 249 s köv.
Poetovio 182 s köv.

Pompei 236, 293 s köv.
Pontus 316, 338

Ripa Sarmatica 267 s köv.
Roma 286

Savaria 190, 241
Scarabantia 179 s köv., 190
Scythia 292
Sirmium 174 s köv., 191, 221
Solva 174

Thrakia 249

Ulcisia Castra 174, 261
Vindobona 179, 185

3. Személynevek — Personennamen.

a) Nomina:

Aelius Proculus 275
Aelius Proculus 275 s köv.
Attius Priscus (Quintus) 184

Caecilius Iucundus (L.) 293

Flavia Optata 276
Flavius Felicius (Titus) 276

Iulia Optata 274

Postumius Attius (Caius) 167

Ulpia Optata 276

Umbricius Scaurus (M.) 236

b) Cognomina:

Aemilia 275
Attius (Caius Postumius) 167

Felicius (Titus Flavius) 276

Iucundus (L. Caecilius) 293

Luppus 271

Optata (Flavia) 276
Optata (Iulia) 274
Optata (Ulpia) 276

Paternus 273
Priscus (Quintus Attius) 184
Proculus (Aelius) 275
Proculus (Aelius) 275 s köv.

Resatus 263
Romulianus 219 s köv.

Scaurus (M. Umbricius) 236

Vales 290

Zenovius 252 s köv.

c) Modern szerzők — Moderne Fachleute:

Aberg 2 s köv., 158
Alföldi 18, 167 s köv., 251, 271
Almgren 307
Arne 338

Bayer 73 s köv.
Bella 144
Betz 276
Börzsönyi 238
Büchler J. 20 s köv.

Childe 84
Csallány G. 330

Daicoviciu 305 s köv.
Drexel 233
Dyggve 201

Ebert 2
Eisner 73

Francée 1
Franz 110
Frey D. 5 s köv.
Frobénius 8

Gallus 151, 163
Garády 167
Gerevich T. 6
Gurlitt 226

Hampel 111, 237
Hekler 239
Hillebrand 8
Hochstetter 159
Hoernes 113, 158
Hoffiller 253
Holste 84
Horedt 252
Horváth T. 151

Jónás 315 s köv.

Kenner 237
Kimakovicz-Winnicki 252
Klenner 77
Koller 198

XIV.

Kossina 20, 315
Kovács I. 334 s köv.
Kovrig I. 167
Kuzsinszky 163 s köv.
Kübler 233, 291

Láng 229
Lovas 238
Löwi 233

Martin 338
Márton 158 s köv.
Menghin 158
Mészöly 54
Milleker 310 s köv.
Milles 238
Montelius 1 s köv.
Mozsolics 128 s köv.
Müller 121

Nagy L. 236, 252, 261 s köv.
Nestor 110 s köv.

Orsi 158

Patay 128 s köv.
Pernice 224
Radnóti 201
Reinecke 112, 159
Reinerth 110 s köv.
Reizner 151, 308
Richthofen 315
Rodewaldt 221
Rohden 288 s köv.
Rómer 261
Roska 110 s köv.

Saria 253
Schrollner 110 s köv.

Schmidt H. 110
Sebestyén 338
Seemayer Vilmos 47 s köv.
Spengler 17 s köv.
Sprockhoff 157
Staud 7
Swoboda H. 253
Szőnyi 198

Thirring 259
Tompá 84, 113, 119
Török 201
Trencsényi 8
Tudor 251

Vogt 168

Wahle 20
Winnefeld 288 s köv.
Wosinsky 128 s köv.



A TIPOLOGIA ALAPVETÉSE.

(A TIPOLOGIAI SOR TÖRVÉNYEI ÉS SZEREPE.)

Francée „szingulációnak“ nevezi azt a jelenséget, hogy a világ nem egynemű, összefüggő anyagból áll, hanem egyedekre, egyéniségekre „individuumokra“ bomlik. Ez annyit jelent, hogy a világot alkotó egyedek, egyéniségek időben és térben korlátozottak, tehát a maguk egyediségükben nem élnek örökké és a térnek csak bizonyos részét töltik ki. (Lásd Spenglernél is. *Untergang des Abendlandes*. 1929. 85. o.)

Az individuum korlátozottsága a térben, más szavakkal, anyagának korlátozottsága, a *forma* jelenségét hozta létre. Az egyed anyaga, csak bizonyos mennyiségben és bizonyos felépítésben (struktúrában) létezik. A forma az, ami által és amiben valami létezik. Ami van, annak formája, tehát körülhatároltsága és felépítettsége van. Enélkül nem is létezhetne. (Forma nincs anyag nélkül és anyag nincs forma nélkül.)

Az időben való korlátozottság a halált jelenti. A halállal a forma is felbomlik, megszűnik jellemző felépítettsége. Az egyed alkatrészeire hull szét. (Az emberrel mint formával most nem foglalkozunk.)

A világban felhalmozott, keletkező, létező és elmúló egyedek nem állanak teljesen idegenül és vonatkozások nélkül egymás mellett. A világ nem rideg, összefüggés nélkül a térbe szórt szingulációk halmaza. A létező körülhatárolt egyedek szisztematikus kapcsolatban állanak egymással. Ennek a hálózatnak, amely egymásbabogozza az egymástól térben függetlenül létező egyedeket különleges lehetősége a tipológiai sor. Hogy a tipológiai sor lényegét megismerhessük, foglalkoznunk kell a tipológiai sor első kutatóival.

A TIPOLOGIAI SOR ELSŐ KUTATÓI.

Montélius 1903-ban adta ki „Die typologische Methode“ c. alapvető tanulmányát. Munkájára csak különleges munkaterületének, a praehistoriának művelői figyeltek fel. Ebben a körben eredményei élénk feltűnést keltettek és hozzájárultak ahhoz, hogy a praehistoria a tárgyak gyűjtögetése és megmutogatása állapotából kiemelkedhessék. *Montélius* metodikája lehetővé tette, hogy a kutatók az őskori tárgyak néma halmazát dinamikus fejlődéssorokba foglalhassák, tehát az időmúlás folyamán bekövetkezett változásokat felismerjék és szisztematizálják. A tipológiai sor tulajdonképpen fejlődéssor. Ebben a minőségben tehát a világ egyed-halmazát az időmúlás figyelembevételével rendezzi és olyan egyedeket, egyéniségeket hoz szisztematikus kapcsolatba, amelyek az időmúlásban helyezkednek el. A tipológiai sor láncszemei közül az egyik mindig régebb

a másiknál és a fiatalabb láncszem létezésének előfeltételeit az előző láncszem létezésében bírja. Így az egyes láncszemek egymással oksági kapcsolatba lépnek és minden egyes láncszem (kivéve az elsőt és az utolsót) kétféle jelentőségű. Egyrészt következménye egy őt megelőző formamegoldásnak, másrészt kiindulópontja egy újabb szingulációnak, formaalkotásnak.

Montélius a tipológiai sorok közös vonásait így írja le: „A sor bármely láncszeme a következő taghoz viszonyítva, alig különbözik tőle. Két közvetlenül egymásután következő láncszem gyakran annyira hasonlíthat egymásra, hogy gyakorlatlan szem fel sem ismeri a különbséget. A széria első és utolsó tagja azonban rendszerint annyira különböző, hogy első látásra köztük a rokonság meg nem állapítható. De ha az ember az egész sorozatot tanulmányozza, mégis kimutatható, hogy a legfiatalabb forma a legöregebből fejlődött lassú modifikáció útján, amely talán évszázadokig tartott.”

„Igen sokszor ráakadunk arra az egyszerű természetes formára, amely tagolatlan-sága vagy egyéb könnyen észrevehető tulajdonságai által elárulja, hogy a legrégebbről kell lennie. Elárulja, hogy megtaláltuk azt a prototípust, amelyből a későbbi formák levezethetők. Természetesen, néha a sor legfiatalabb tagja is egyszerű lehet. A részletes vizsgálat során azonban mindig kiderül, hogy ez az egyszerűség csak látszat és nem olyan eredeti, mint a legrégebbi lánctagé.”

„Sohasem szabad elfelejteni, hogy a fejlődéssor sokszor elágazódik, egy típusból kettő vagy több sor is keletkezhet. A típus-szériát tehát nem hasonlíthatjuk ág nélküli fához, vagy egyenes vonalban növekvő pálmához. A tipológiai sor igen sokszor szerteágazó tölgyfához, vagy genealógiai családfához hasonlítható.”

„Egyébként valóban csodálatos, hogy az emberi kéz munkáján is a fejlődés törvényei uralkodnak. Hát az emberi szabadság valóban annyira korlátolt, hogy nem alkothatunk bármikor bármit saját kedvünkre? Kénytelenek vagyunk mi is lépésről lépésre haladni, lassú változtatással egyik formától a másikig lépve? Igen. A fejlődés lehet gyors vagy lassú, de ha az ember új formamegoldásokat teremt, a fejlődés egyazon törvénye uralkodik rajta is, amely a természet nagy birodalmára jellemző.”

„Európában a változtatás szeretetével találkozunk, amely változtatás a legtöbb esetben a célszerű javítással egyértelmű.”

Montélius egyik jellemző iskolapéldája a balta fejlődéssora a kőbaltától a bronzbalta különleges alakjáig (I. t.). Ugyancsak ismert alapvető tipológiai sorokat állított össze olaszországi fibulák és sírurnák tanulmányozása közben.

A tipológiai sor elméletét *Montélius* tanítványa, *Nils Åberg*, fejlesztette tovább. Alapvető megjegyzéseit az Ebert által szerkesztett „*Reallexikon der Vorgeschichte*“ XIV. kötete tette közzé „Typologie“ címszó alatt. A *Montélius*-féle elég egyszerű megállapítások összegezése után a következő megállapításokhoz jut:

„Egyes, kizárólag praktikus célokat szolgáló típusoknál a tipológiai sor azonnal megállott, mihelyt a legelemből formát megtaláltak; más formáknál viszont, ahol a művészi szempont játszott a főszerepet, a fejlődéssor mozgását a leghosszabb ideig megfigyelhetjük.”

„A fejlődés néha hosszabb időn át egyforma ütemben halad, néha egy bizonyos ideig fokozott intenzitást tapasztalhatunk, időnként pedig oly rövid időszakra halmozódhatnak a fejlődés energiái, hogy a fejlődés az ugrásszerűség jellegét ölti magára és bizonyos

értelemben a biológia „mutációi“-hoz hasonlítható. Ezen utóbbi sajátosság főleg akkor figyelhető meg, ha egy bizonyos típus új milióbe származik át.

„A biológia törvényszerűségei értelmében, ha valamely testrész, szerv, vagy tulajdonság a fejlődés folyamán elveszti értelmes fejlődésének lehetőségét, úgy lassan elkorcsosul, hogy végül teljesen eltűnjön. E törvényszerűséget igen gyakran megtalálhatjuk a praehistória típuszériáiban is.“

„A tipológiai sorok — hasonlatosan az élő organizmusokhoz — sokszor hajlamosak az egyedek nagyságának növelésére. Akárcsak a természetben, a nagyság növelése itt is kölcsönhatásban áll a célszerűséggel. A megnagyobbodás tehát a praktikus, használati eszközökön a legritkábban figyelhető meg, annál gyakoribb például az ékszereknél. Ha az egyes típusok a fejlődés folyamán megnagyobbodnak, akkor a legnagyobb formákat a fejlődés tetőpontján és a degeneráció kezdeténél találhatjuk.“

„Egyes fejlődéssorok oly természetesen és egyszerűen, hogy különböző területeken spontán is létrejöhetnek és különböző időkben újra és újra keletkezhetnek.“

Áberg, mint láttuk, minduntalan rámutat arra az azonosságra, ami a praehistória sorait (az emberi kéz formaalkotásai nyomán, az egyedeket egybefűző tipológiai fejlődéssorokat) a fejlődési sorokkal általában összefűzi. Ha tehát az ilyen fejlődéssor törvényszerűségeit megállapítjuk, minden valószínűséggel oly tudásra teszünk szert, amely a formafejlődés tulajdonságaira a tudomány bármely más területén is élesen rávilágít.

Az alaptörvények levezetésénél tehát továbbra is a praehistóriát választjuk kiindulópontnak.

A TIPOLÓGIAI SOR ALAPTÖRVÉNYEI.

Ha az ember formaalkotásaiból indulunk ki, úgy csakhamar a következő törvényszerűséget tapasztalhatjuk. Az ember világában valamely forma, például eszköz-forma, első keletkezése az ember teremtettségére vezethető vissza. Keletkezése után az új forma a már létező világ adottságaival (törvényeivel) kerül érintkezésbe. Az első formamegoldás még sohasem „praktikus“, ami annyit jelent, hogy még nem felel meg ideális céljainak. Az ideális cél az volna, hogy a formamegoldás a legnagyobb munkaeredményt a legkisebb erőfeszítéssel végezze. Az ember nem nyugszik bele a status quo-ba és állandóan tökéletesíteni igyekszik valamely feladat elvégzésére rendelt eszközeit. Így tehát a következő formamegoldás már jobban fog alkalmazkodni a követelményekhez. Mi sem természetesebb, hogy az új formavariáns a régi, első forma egy javított kiadását jelenti, vagyis az alapforma módosítása csupán. A megtalált új formaalkotás tehát, jelen esetben, a gondolkodó emberi szellem segítségével, hozzáidomul a világ adottságaihoz és hosszú változatokon keresztül a legtökéletesebb formamegoldás felé halad. Ha ezt a megoldást megtalálta, nyugalmi állapotba lép. Gondoljunk arra, hogy a mi baltaformánk legalább 4000 éves és a varrótű egyszerű formája pedig 20.000 évre tehető. Ez a változás folyamatosan történik, vagyis valamely későbbi megoldás, mindig egy előbbi megoldási kísérlethez csatlakozik, mint létezésének előfeltételéhez. Na felejtsük el tehát, hogy a változások egy már létező formaegységen (típuson) belül zajlanak le (például a balta formavariánsai, a kés, a kerek kocs problémáinak megoldásai) és a formaváltozás sohasem oly nagyméretű, hogy első, alapformájának adottságain túllépjen.

Megállapíthatjuk tehát, hogy valamely forma addig változik folyamatosan, amíg a legkisebb erő kifejtéssel a legnagyobb munkára nem képes. Ez az egyszerű tipológiai sor.

Láttuk, hogy az emberi alkotások formaváltozásainál az *emberi teremtő erő* a *kiinduló pont*. Ha az emberi szellem már egy bizonyos megoldás összes lehetőségeit ki-merítette, mégis tovább tudja bővíteni szellemének erupciójával a sorozatot. Egészen új, eddig még ki nem kíséreltetett megoldások felé nyúl. A palaeolitikum első pattintott kőeszköze teremtés. A kőeszközök megcsiszolása változás a célszerű forma felé, a csiszolt kőeszköz jobban megfelel a támasztott követelményeknek. A kőbalta tehát, amelyet a mezolitikumban még pattintottak, a neolitikumban mint csiszolt balta jelenik meg. Az ércbalta már megint egy újabb egyéni *teremtő aktusnak* köszönheti létét, hiszen lényegileg más, mint a kőbalta, tekintettel arra, hogy az érc és nem a kő keménységének és olvaszthatóságának felismerésén nyugszik megalkotása. A kőbaltával megalkotása elején csak az azonos külső, az azonos megformáltság külső kritériuma köti össze. Az első ércbalták sok helyen a kőbalták hű másolatai. Miért? Azért, mert mindkettőt az azonos cél határozza meg. A kőbalta jónak (praktikusnak) talált formamegoldását átviszik a lényegében különböző, első ércbalta formamegoldására is. De csak kezdetben. A fejlődés (az ércbalta egységén belüli fejlődés) folyamán az ércbalta formamegoldása egészen más lényege miatt, eltávolodik indulási (kőbaltaszerű) formájától és oly megoldást nyer, amely az érc természetének legjobban megfelel. Az így kialakuló sort *összetett sornak* nevezhetjük, mert az új fejlődés egy önálló egyéni teremtő aktusnak (példánk esetében az ércék öntheségének felismerése és alkalmazása) köszönheti létét. Az összetett tipológiai sor összetevődési pontjain a formális, külső egyezés köntöse alatt a belső lényeg változik meg. A teremtő aktus által életre hozott új gondolatnak (belső lényegnek) nem felel meg a régi forma. A formahasonlóságot csak a közös cél, a feladat azonossága indokolja. Az új lényeg, belső lehetőségeinek mind teljesebb kifejezése felé indítja tovább a tipológiai sort, oly alak felé, amely a feladatot ideálisan szolgálja és az így újra megindult fejlődéssor végén ott áll a teljes egészében új forma, amely messze eltávolodott kiindulási pontjától. De hogy az egyik megoldásban már megmerevedett forma új életre kelhessen, ahhoz az egyéni teremtés által belelehelte többlet, az új egzisztenciális lényeg szükséges. Újra egyszerű példával világítom meg a mondottakat. Az emberiség feltalálói, alkotói eljutottak a hintó megfogalmazásához. A hintó a maga idejében a közlekedés gyors és kényelmes lebonyolításának legcélszerűbb, legjobb formája volt. Mi sem természetesebb, hogy a gondolkodó, aki önálló teremtés alapján megalkotta a kapcsolatot a motor és a koci között és ezáltal a régi kapcsolatot a ló és a koci között feleslegessé tette, adott pillanatban az ismert legjobb formát fogja találmánya külső habitusa számára igénybevenni. (A legrégebbi autótípusok a ló nélküli hintó benyomását keltik.) Természetes, hogy az új találmánnyal az egész komplexum belső lényegessége változott meg, pedig külsőleg hasonlítanak egymáshoz. A teremtés által kapott energiatöbblet új fejlődésnek indítja a találmányt, úgy, hogy végül a hintótól különböző, sajátos, célszerű, belső lényegének megfelelő formához jut el. (Áramvonalas autó típusa). A lényeg tehát az, hogy a kapcsolódási pontokon keletkező külső, tipológiai formahasonlóság azáltal keletkezik, hogy a *maga idejében legjobb megoldást*, amely bizonyos feladat megoldását jelenti, pl. ütés, vágás, faragás stb. átviszik az új találmányra, az új alkotásra is, amely ugyanannak a feladatnak megoldására szükségeltetik. Ettől kezdve az új gondolat, az új lényeg, az időben teljesedve,

kezdeti ruháját, formáját, típusát, bensejében rejlő új helyzeti energiájánál fogva lassan változtatja át, és eltávolodva a kiinduló ponttól, az új gondolatnak, lényegnek és anyagnak megfelelő legjobb munka és formamegoldás irányában halad. A sor végén a régi típustól külsejében is elütő új típus áll.

A teremtmő aktus kezdeti, tipológiai (külső formai) hasonlóságával kell most bővebben foglalkoznunk, avval a hasonlósággal, amely az új teremtmő aktust egy megelőző formamegoldáshoz köti.

Dagobert Frey a renaissance születésével foglalkozott. A nagy stíluskorok is egységes formát, az emberi lélek formamegnyilatkozásait jelentik. A formaváltozás törvényei tehát itt is uralkodnak. *Dagobert Frey*, anélkül, hogy a formafejlődésre nézve bármi következtetést levonna, észreveszi az új formának hirtelen, spontán, erupciószerű megjelenését. A világgép megváltozását a következőképpen ismerteti: „Lényegében nem arról van szó, hogy a kifejeződés lehetőségei megnöttek, sem arról, hogy a kifejeződés eszközei tökéletesebbekké váltak volna, hanem arról, hogy a világot másképp, más szemekkel látják... éppen e jelenségek spontaneitása mutatja, hogy a nagy változás lényegét a világ felfogásának gyökeres megváltozásában kell keresnünk. Ezt a váratlan előtörést nem magyarázhatjuk meg jól elrendezett kronológiai sorokból kibogozott fejlődéstörténeti előstádiumok és előzmények lelkiismerets feltárásával, sem befolyások és kölcsönhatások szövevényes rendszerével.”¹

Számunkra az a fontos, hogy a gótika zárt világába egyes teremtmő egyéniségeken keresztül,² új világlátás, a világ új értelmezése bocsátkozik, amely ezt a világot, sok esetben kimutathatóan tipológiai, folyamatos fejlődéssorokon keresztül teljesen átalakítja. A művészek és tudósok számára a megváltozott világszemlélet nyomán új eszközök, új lehetőségek és új megfogalmazások nyílnak, egész addig, amíg lázas tevékenységben eltöltött kisebb vagy nagyobb időmúlás után a gótikus világ mellé odahelyezhetjük a kialakult renaissance új világát.

Tehát nem mechanikus, apró, lélektelen változások okozták az újat, hanem az új élmény okozta a fejlődési (tipológiai) sorokba sűrítendő változásokat. Az új világlátás hirtelen születik a lelkekben, csodálatos és fel nem fogható módon, de kutató szemünk elől elpalástolja megfogalmazását az a körülmény, hogy tökéletes anyagi realizálódása, a formába-születés, csakis apró formaváltozásokon keresztül sikerülhet, amely változások a régi világ alakzatjaiból indulnak el. Ritka és titáni lélek az, aki az anyag ezen tehetetlenségi nyomtékát áttörheti és az új élményt a már meglevő megformáltságoktól (megfogalmazásoktól) jóval távolabb, már az új élménynek tökéletesen megfelelő új formában alkotja meg. (Michelangelo, Rembrandt, akikben a barokk élménye már tökéletes kifejezésre jutott.)

Visszatérve a renaissancera, *Dagobert Frey*, anélkül, hogy ennek a ténynek nagyobb jelentőséget tulajdonítana, feljegyzi, hogy a renaissanceot már a XIII. században bizonyos nyugtalanság előzi meg, új „életérzés” születik az emberekben, világnézeti bizonytalanság keletkezik. Mindez a potenciális helyzet feszülését jelenti, a belső változás bekövetkezése előtt. A mutációt azután váratlanul felvetődő egyéniségek tömege jelzi,

¹ *Dagobert Frey*, *Gotik und Renaissance*. 1929. 6. o.

² I. m. 7. o.

akik már készen hordozzák magukban az új világlátást.³ Fontos az a meglátás is, hogy az újarcú kor először a művészek alkotásaiban és a tudományok praktikus alkalmazásában jelentkezik és csak később nyer teoretikus-tudatos megfogalmazást. Az új élmény először a kevésbé tudatos alkotásnemekben tör a felszínre, bizonyos ideig még kerüli a határozott, világos, beteljesedett formát, a teljes tudatosságot, a tudatos megfogalmazást.

Dagobert Frey hosszabb időt tölt el a térképkészítés tanulmányozásával. „A tér elképzelésének megváltozása, amely a földről alkotott új képnek az alapja, a középkori térkép fejlődésében tanulmányozható.”⁴ Problémánk szempontjából azt tartjuk fontosnak, hogy a késő antikvitás már ismerte mindazon külső, perspektivikus és trigonometriai elemeket, amelyekből a renaissance új látásának kifejezőit megalkotta, de eszébe sem jutott őket alkalmazni.⁵ Felszínes racionalista és materialista okoskodással kimondhatnók, hogy a renaissance új kifejezési lehetőségei ezen elemek egyszerű továbbfejlődése által keletkeztek, abban az időben, amikor a kutatók előtt fokozottabban megnyílt az antikvitás fennmaradt irodalma és művészete. Ez azonban hamis. A háttérben az emberi léleknek csodálatos formaváltozása húzódik meg. Az új lélek a készen talált régi eszközöket használta fel új világgépének kifejezésére. Az új világgép idővel új kifejezési eszközök, teoriák és konstrukciók sorozatába sodorta az európai emberiséget, de a fejlődés elején mindig a régi világ formaelemeibe való kapcsolódás áll.

Ezek az új konstrukciók tehát kapcsolatban állanak a multtal és felületes szemlélő a kapcsolatot tekinti lényeges, az új változáshoz vezető útnak és nem látja a misztikus és megmagyarázhatatlan lélekszületést, amely mögötte áll. Nem látja, hogy az új lélek csak a régi ismert legjobb megoldások nyomán folytathatja alkotó tevékenységét és kezdetben ki nem elégítő formákon keresztül kénytelen vágyát megvalósítani az alkotások világában. Ez az akadályoztatás nagy szomjúsággal tölti el, ami őt mindig újabb és újabb megoldások keresésére ösztönzi, amelyek külsőleg tipológiai sorokba rendezhetők. *A formába öntött anyag ellenállását tapinthatjuk e helyen, amely az alkotómunkát folytatólagos és időben lezajló sorokba kényszeríti.*

A gót stílussal foglalkozva, *Gerevich Tibor* hasonló megállapításhoz jut el: „A stílusoknak nincs születésnapjuk, az éveken vagy évtizedeken keresztül érlelődnek, alakulnak, keletkeznek. Minden stílus utolsó szakaszában csírázni kezd a következő, s kezdetén magával viszi az előzőnek maradványait.”⁶

A kereszténység, az emberiség életében, egyike a legfontosabb szellemi, lelki kitöréseknek, mutációknak. Még ennek a hatalmas erejű szellemváltozásnak születésénél is világosan szemlélhetjük, ahogy az első keresztények új élményeiket az eddigi filozófiai és kulturális renden belül már rendelkezésre álló fogalmakkal, formákkal fejezik ki. Ez természetes is. Bár az új életérzés már megvan bennük, mégis azokat az eszközöket, amelyekkel kifejezhették magukat, a környező világban már készen álló formákból válogathatták csupán. Szent János evangélista a korabeli görög filozófia fogalom- és

³ I. m. 7. o.

⁴ I. m. 20. o.

⁵ I. m. 20. o.

⁶ Magyarország művészeti emlékei. I. *Gerevich Tibor*, Magyarország románkori emlékei. 1938. 117. o.

gondolatkészletével igyekszik kifejezni az új életérzést. A „logos“ fogalma az akkori görög művelt olvasó előtt nem ismeretlen. Szent János kénytelen egy félig-meddig hasonló és már létező fogalommal magyarázni új gondolatát, mert új fogalmak még nem állanak rendelkezésére, azok csak hosszú századok eredményeként bontakoznak majd ki az antik formákból. *De a fejlődés elején egy új lélek születése áll.* A „logos“ fogalma először új szempontú megítélés alá kerül, hogy majdan a keresztény misztikában az új életérzés önálló formái kibontakozhassanak. A kereszténység késő hellenisztikus kultúrkörnyezetben született meg. A katakombaművészet a környezet kész formáit használta fel. Szimbolikája is sokszor a környezetből veszi külső formáinak eredetét (császárkultusz, Krisztus, mint írástudó, Krisztus, mint imperátor). Hosszú évszázadok múlva jelennek meg az első önálló keresztény stílusok, keleten és délen a bizánci, nyugaton a gót stílus. E kibontakozások, bár stíláris, formai úton, hosszú tipológiai sorokkal kapcsolhatók össze az elmúlt korokkal, nem jelenthetnek egyszerű materialisztikus, apró változásokon keresztülfutó, színtelen fejlődésmenetet. A stílusok elején a kereszténység születésének lendülete áll, amely egyáltalán lehetővé tette, hogy a régi formaanyag az új belső tartalom mind hívebb kifejezése felé hosszú evolúciós változásait bejárhassa.

Mikor a könyvnyomtatást feltalálták, a könyvnyomtatás technikájának megfelelő új betűtípusok egyáltalán nem állottak készen. A könyvnyomtatás felfedezése szellemi tett volt, gyors változás, hirtelen ötlet eredménye, mutáció. A mutáció a szellem világában zajlott le. Materializációja, testetöltése azonban külsőleg, tipológiaiilag, fokozatos fejlődés-sor képét mutatja. Az első nyomtatványok betűtípusa ugyanis még a kódexek írásmodorát utánozza. Megtartják az eddig használatos betűk alakját, sőt az írott szövegben alkalmazott rövidítésjelek is megmaradnak. Vannak emlékek, amelyekről még máig sem állapították meg, hogy kézirat vagy ősnymtatvány. Csak később, fokozatosan alakult ki az a betűtípus, amely a könyvnyomtatásnak jobban megfelelt. A betű különállása, a betű egysége sem vált rögtön tudatossá.⁷

Klenner Ferenc⁸ Csokonaival foglalkozva, hasonló eredményekhez jut el. Szerinte Csokonai már új tartalmat fejez ki, tartalma, lelke szerint romantikus, de romantikus érzelmeit még a régi későbarokk (rokoko) formanyelvébe öltözteti. Csokonai tehát mint alkotó, ott áll azon a határponton, ahol az új magatartás, az új lélek megszületett.

Egyanez állapítható meg a „preromantikának“ nevezett szellemi áramlatról is.

Staud Gyulát idézve, a következőket mondja: „preromantika korának éppen azt a kort nevezzük, amikor a tartalom már új, gazdag, romantikus, de a vele szemben heterogén, klasszikus formakészletet és kifejezési módot még nem tudta levetni magáról. Tehát, ha Csokonai költészetében szép számmal találunk is rokokó (késő barok) vonásokat, azért ez nem dönti meg preromantikus voltát, mert az csak a hagyományoknak a maradványa, a régi forma és motívumkészlet, amellyel az új, a nemesebb és őszintébb szellemi tartalmat megszépíti.“

Az új teremtés, az új forma mindig ugyanazon feladatnak egy régebbi, legjobb megoldásaként már ismert megoldásához kapcsolódik. A két megoldást az újat és a régít,

⁷ Balassa, A magyar nyelv életrajza, 86. o. Fitz, Előadás a könyvtárgyakornokok tanfolyamán. Ez adatot dr. Dobrovits Aladárnak köszönhetem.

⁸ Klenner F. Csokonai és a preromantika. Pannonia. 1938., 6—7. sz. 241 sk. o.

a cél azonossága kapcsolja egybe. Amikor az ősember elkészítette az első fémbaltát, ugyanarra a célra akarta felhasználni, mint a már ismert kőbaltát. Tehát mikor teremtő szellemi ereje megszülte az új gondolatot, a fém használhatóságának új gondolatát, csak természetes, hogy az új baltának is azt az alakot adta, amelyet mint eddig ismert legjobb megoldást becsülni megtanult. Kimondhatjuk tehát második törvényünket:

A tipológiai sor egy idő múlva megvalósítja az anyagában és tulajdonságaiban rejlő optimális megoldást. Ekkor megáll. Az ember teremtő ereje azonban a régi formához egy új gondolatot, új meglátást kapcsolhat, amely új gondolat születése pillanatában azért kapcsolódik a régi formamegoldáshoz, mert mindkét formaalkotás (a régi és az új) egy közös cél elérését, egy közös feladat megoldását keresi és mert a régi formamegoldás a feladatnak a maga idejében ismert legjobb megoldását jelenti. Így keletkezik az összetett tipológiai sor (1. ábra).

AZ IGÉNY.

Frobénius⁹ tagadja a célképzetet az emberi alkotások létrejövetelekor, mert szerinte a kultúrák „materializációi“, vagyis az egyes teremtő aktusok, tudat alatt, öntudatlanul zajlanak le. Az anyag „megragadja“ az embert, az emberben nő és teljesedik, az ember csak akaratonkívüli táptalaja ennek a folyamatnak. Bármennyire is szellemes ez a gondolat, mégis perspektíva hiányban szenved. Az embernek túlnagy passzivitást tulajdonít. A többé vagy kevésbé „öntudatlan“ teremtés nem zárja ki a teremtés irányítottságát. A primitív ember, amikor új anyagból formálja kőszekercéjét és megalkotja a rézbaltát, akármilyen szomnambul állapotban is teszi ezt, mégis csak, mint szekercét akarja a jövőben is használni és ez a ráirányítottság, az emberi akaratnak ez a belejátszása az, amit én célképzetnek nevezek és ami kell, hogy meghatározza a formahasonlóságot a régi és új tárgy között. Az új anyag tulajdonságai azután lényegesen befolyásolják az új tárgy (rézbalta) formaalakulását. Frobénius homályos elgondolásait az ember „megragadottságáról“, melybe őt valamely anyag egyszerű léte helyezheti, kérdésessé teszik egyéb gondolatmenetek is. Trencsényi Imre szerint „az írásbeliség térhódítását, az írás marandóságának nem egyszerűen praktikus előnye, hanem világnézeti igénye követelte meg.“¹⁰ Az igény jelentkezése új formaalkotások születésénél lényeges. Az igény, vagy ahogy Hillebrand Jenő egy kéziratában nevezi, a „kultúrszükséglet“ az, amely új formaalkotások bekövetkezését determinálja. Az igény nem határozott valami, keletkezése homályos, bizonyosfokú ráirányítottságot jelent, ahogy azt az előbb neveztem, más szóval hiányérzet. Az igényben előre meg van határozva, homályosan és még alaktalanul, a megoldandó feladat. A megoldást előre körvonalazza az éhség (hiányérzet) nyugtalansága. Ebből a nyugtalanságból keletkezik a konkrét megoldás, a formaalkotás, amely így magában egyesíti egyrészt a homályos eredet (igényt) és másrészt a konkrét megoldás (praktikus célgondolat) elemeit. Az igény sok formaalkotásban valósulhat meg, jobban mondva teljes megvalósíthatósága csak térben és időben lejátszódó, konkrét alkotássorok útján történhetik. A formaalkotás maga mindig csak egy lehetőség megvalósítását jelenti. A formaalkotás,

⁹ Frobenius, Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens, 1932.

¹⁰ Trencsényi W. Imre, Kükkülei János, 27. o.

mint az igény megvalósítása, határozott céllal (valaminek megteremtése, ami hiányzik) történik. Az alkotás folyamán az általános és homályos igényben (hiányérzetben) felismerhetővé sűrűsödik, hogy a formaalkotás az igény (éhség) mely részét fogja kielégíteni, vagyis az igény egy különleges és materialisztikus formaelgondolásban is megfogható elképzeléssé sűrűsödött. Ez a sűrűsödés az, amellyel együttjár a praktikum felismerése és a célgondolat.

Itt az az ellenvetés merült fel, hogy „nem lehet akarni, ami még nincs, amit még az ember nem ismer“ (tehát az új kultúraalkotásokat sem akarhatja az ember, azok az anyagból kibomolva jönnek el hozzá, ráerőszakolják magukat az emberre).¹¹ Tényleg nem lehet akarni azt, ami még nincs, de az emberhez, mint természetformához lényegesen hozzátartozik az éhség, a hiányérzet és annak kielégítése. A szellemi síkon jelentkező nyugtalanság, amely homályosan mindig valamire irányul, az a nagy erőtartalék, ahonnan az ember teremtképessége táplálkozik. Amikor az ember az első ablakot véste kunyhója falába, úgy nem az agyagház belső természete parancsolta rá az ablakot, vagy esetleg valami kozmikus ok (ahogy Frobenius magyarázná), hanem a sötétség: a fény hiánya. A hiányérzet. Az igény nyomán az ember mindinkább tisztuló akarattal, a teremtés végén már kifejezett célképpzettel alkot. És mint mondtam, a célképzet azonossága, a feladat azonossága kapcsolja külsőleg azonos formába a régi és az új megoldást.¹²

A FEJLŐDÉSSOROK LÉNYEGE.

Kétféle fejlődéssort különböztettünk meg. A különbséget a legkézzelfekvőbb módon sematikus rajzzal tudom érzékeltetni (2. ábra). A fejlődéssorok egyik válfaja „az egyszerű tipológiai sor“, amelyben a vizsgált tárgy (eszköz) apró, fokozatos változásokon megy keresztül a legjobb megoldást jelentő forma felé. Ez a fejlődés sohasem lép át valamely meghatározott formahatárt, egy bizonyos formát variál és annak legjobb megoldását keresi. Egész más jellegű a „mutációs, vagy összetett sor“. A mutációs sor csak önkényesen nevezhető egységes sornak. Tulajdonképpen nem más, mint „egyszerű tipológiai sorok“ sorozata, amelyekben az eredeti forma a teremtés szellemi princípiuma által belső lényegében mélyen átalakíttatik. Az egyes egyszerű sorokat, az új teremtés kezdeti hasonlósága köti össze az előző sor végpontjával. Ritmusról beszélhetünk tehát, a teremtés lüktetéséről, amikor az időnként megnyilatkozó teremtő erő a megmerevedett formákba új tartalmat visz és ezáltal megindítójává válik egy új „tipológiai sornak“,

¹¹ Beszélgetés Kerényi Károllyal és Hamvas Bélával.

¹² Dagobert Frey is hasonló módon gondolkodik, amikor így ír: „feladatunk, hogy a lélek jelenségeit úgy értelmezzük, mint az akarat megvalósulásának folyamatát (Objektivierung des Willens), mint az „én“ állásfoglalását a környező világgal szemben (Auseinandersetzung des ich mit der Welt), mint az öntudat antinómiáját. Mindez a szubjektív akarat meghatározhatatlanságából (Indeterminiertheit) és az objektív kép-képzet meghatározottságából (Determiniertheit der objektiven Vorstellung) fakad“. (D. Frey, i. m. XXX—XXXI. o.) Spengler szerint is: „ha a lelket . . . a lehetőségek világának nevezzük, a kozmoszt viszont a valóságnak . . ., akkor az élet nem más, mint az a forma (die Gestalt), amelyben a lehetőség valósággá válik“. Spengler, Untergang des Abendlandes, 1929. 73. o., továbbá „valamely kultúra története lehetőségeinek folyamatos valórávását jelenti“ i. m. 140. o.



tudatossá, ha már túljutottunk rajtuk. A gondolattársítás bizonyos kötött irányban indul el és ilyenkor más lehetősége az asszociációknak a tudatból hiányzik. Ezt nem lehet kényszerképzetnek, hanem legfeljebb a *gondolattársítás kényszerének* nevezni. Az ember állandóan kötött gondolatvilágban él. Ezt a jelenséget csak akkor veszi észre, ha a lassan róla lehullott kötöttségekre, megkötésekre visszaemlékezik. Gondolkodásmódunkon (gondolkodásunk formáján) csak a legnagyobb erőfeszítésekkel tudunk tágítani és lazítani, hogy a gondolattársítás állandó egyirányú kötöttsége alól felszabadulhassunk. Különösen azt a jellegzetes jelenséget szeretném kiemelni, hogy akkor, amikor egy „kötött“ gondolatmenet hatása alatt állunk, más, esetleg ellentétes gondolatmenetek lehetősége a tudatban fel sem merül, s így a kényszer abban áll, hogy más, esetleg helyesebb gondolatmeneteket azért nem követhettünk, mert nem vehettünk róluk tudomást. A kötött gondolatvilág okvetlenül a lélek formájának a kifejeződése. Szerencsére a lélekforma nem megváltoztatatlan és amíg régi lélekformáinkat emlékezetben megtartjuk, állandóan újabb formákon haladunk keresztül. Ezt színjátszóképeségként kell felfognunk, *amely az időben kiteljesedve, megóv a kényszerfogalomalkotás nehézségi törvényétől*. A kényszerfogalomalkotások veszélyét intelligens embernél az idő, vagyis az *egymásutániség* oldja fel, miután agyunk az anyag nehézkessége folytán a formakötöttség jelenségét produkálja. *Az agy egyidőben a fogalomalkotásoknak csak igen véges kapacitását bírja el, amit az egymásutániség korrigál. Színjátszóképeségünk az időmúlás ténye által válik lehetővé.*

Mindez kapcsolatba hozható a „fejlődéssorok“ jelenségével is. *Minden megvalósulás a lehetőségeknek csak egyetlenegy módját realizálhatja*. A megvalósulás esetleges, és az anyag feletti uralom pillanatnyi lehetőségeihez kötött. De a megvalósulás mögött ott áll az „igény“, amely szellemi erő lévén, a konkrét megvalósulások (formaalkotások) számtalan lehetőségét rejt *potenciálisan* magában. Az „igény“ *egészének megvalósulásához tehát az idő és tér egymásutániséga szükséges*. Hogy ezek az időben teljesedő formamegvalósulások olyan sorokba rendeződnek, ahol az egyes láncszemeket az úgynevezett tipológiai fejlődés folyamata kapcsolja össze, azt hiszem az, az eddig elmondottak alapján eléggé természetesnek tűnik.¹² De azt is mondhatjuk, hogy *a formaváltozásnak fokozatos, lassú folyamata, valamint hirtelen változásokban, erupciószerűen kitörő volta, amely mindazonáltal tipológiai szintén kötött az előző eddigi stádiumhoz, természettörvénynek nevezhető.*

Az ember nem képes egyszerre hatalmas, már születésekor szintézist jelentő magatartásra. Az „igény totalitása“ ott áll mögötte, mint homály, hiányérzet és nyugtalanság, de a „materializáció“, a megvalósulás csak egy lehetőség konkretizálása a sok

¹² Ugyanaz az „igény“ a legkülönbözőbb emberi kultúregységekben jelentkezhetik, egymáshoz hasonló megoldásokat (formaalkotásokat) hozva létre. A kés pl. mint a metszés, szúrás, vágás igényének kielégítése a legkülönbözőbb emberi közösségekben is csak hasonló formákban jöhet létre. Így vált lehetővé az elmúlt században materialisztikus fejlődéssorok megszerkesztése a világ minden tájáról egybegyűjtött formaalkotásokból. Az igény valósága adta meg a lehetőségét az egyszerű evolúciós elgondolás tévedéseinek. Evvel szemben rá kell mutatnunk arra, hogy az emberiség életében lüktető mutációk felbukkanása az egyes emberi egységekre jellemző és csak azokat a tipológiai és mutációs sorokat tekinthetjük valódi soroknak, amelyek anyagát egyazon emberi egységen belüli fejlődés szolgáltatja. Ezek a tipológiai sorok alapján kibomló fejlődések természetesen ott, ahol azt a tér és az idő megengedte, erős kölcsönhatásban állottak. (A materialisztikus fejlődéssorokról: Schmidt und Koppers, Gesellschaft u. Wirtschaft der Völker. 1924. 35. o. Kritik der evolutionistischen Schule.)

közül. Az alkotásokból alakuló sor az „igényt“ mind jobb és jobb megoldásokban fogja megvalósítani és kielégíteni. Az „igény“ azonossága tehát az, amely az ember formaalkotásait végeredményben együtt tartja, mint egyénektől, generációktól és sokszor kultúráktól is független valami, amely a *genus homoi*val teremtett, mint az általános emberi forma lényeges tulajdonsága.

Az általános emberi „igény“ nem emberentűli, csak egyénentűli valami. A *genus homo* kollektív valóságának tartozéka. Az „igény“ fogalma nem transcendens. A transcendentia az embernek magának, mint formaalkotásnak szemlélésénél merül csak fel. Ha az embert, mint formaalkotást szemléljük és őrá is alkalmazni akarjuk a fejlődéssorok feltárt jelenségeit, úgy be kell látnunk, hogy az ember „keletkezése“ az ősmajomból, amely a múlt század végén oly egyszerűnek tűnt, összebonyolódik, hiszen *kétségkívül meglevő külső tipológiai hasonlóságon felül egy, a lényeges tulajdonságokra nézve döntő súlyú mutációs teremtő aktust is kell keletkezésénél feltételeznünk*. Az emberi forma keletkezése tehát a tudomány szempontjából ítélve újra homályba vész, mert a teremtés gondolatához kell folyamodnunk, amely lényegében nem magyarázható. A teremtés fogalmának tudományos elismerése viszont a tudományt újra az elé a súlyos kérdés elé állítja, hogy az ember történetében érvényre jutó „kollektív mutációk“ (lásd később) vajjon nem-e valamely szellemi principiumnak köszönhetik létüket, mint ahogy valamely tárgy tipológiai sorának változása mögött az emberi lélek teremtő ereje áll. A tudomány tehát az Istenség kérdésével áll szemtől szembe.

A sorokbabomlás jelensége végső értelemben az *anyagnak időben és térben való korlátozottságával (szinguláció) azonos*. Nem „következik“ belőle, mert a két jelenség kapcsolata annyira szoros, hogy a tételt meg is lehetne fordítani és a szinguláció jelenségét lehetne levezetni az a priorinak vett fejlődéssorból. A szinguláció azt jelenti, hogy a kozmosz az anyagnak csak egy bizonyos konkrét halmazállapotát bírja el, ami ennél több, az csak az idő és tér egymásutániségében jelenhetik meg. Itt egyúttal a kozmosz különleges végtelenség-struktúrájára is rátapinthatunk, amely adott konkrét pillanatban az anyagnak csak véges állapotában jelenik meg, de az egymásutániség, a törvényszerűen kibomló, tökéletesedő sorok egymásutániségében végtelen.

A LÁNCZEMI HELYZET KÉRDÉSE.

A tipológiai sor problematikáját nem fejezhetjük be anélkül, hogy ne emlékeznénk meg a „láncszemi helyzet“ kimagasló fontosságáról. Bármiféle tipológiai sornál a „láncszemi helyzet“ súlyos jelentőséggel bír az egyed (az egyes láncszem) és a sor szempontjából. Az egyed, amely egy bizonyos sorban, mint a sor fejlesztésében résztvevő láncszem helyet foglal, helyzeténél fogva megkötött, meghatározott lehetőségek előtt áll: helyzete egy nálánál magasabb rendszer által determinált. A meghatározást, megkötést, a már lezajlott fejlődésfolyamat jelenti, az a kérdés fontos tehát, hogy az egyed előtt milyen természetű egyedek foglaltak helyet a sorban, vagyis az a kérdés, hogy a sornak mily érettségi fokán jelenik meg. *Az egyed helyzetét tehát az előtte már megvalósult láncszemek határozzák meg*. Ez a láncszemi helyzet kényszerítő erejű. A helyzettel ellentétes tulajdonságok és jellegzetességek nem jelentkezhetnek. Az egyes megvalósulások (láncszemek)

nem össze-vissza valósulnak meg. Minden megvalósulást, amely sorokban jelenik meg, bizonyos „érettségi fok“ jellemez. Evvel kapcsolatban egy fontos törvényt állítunk fel: *valamely sorban megjelenő egyed nem valósulhat meg anélkül, hogy az előtte levő sor már meg ne valósult volna.*

Minden láncszemet egy hozzátartozó tipológiai sor lezajlása jellemez. Innen magyarázható a „primitivitás“ megérzése. Ösztönszerűen érezzük, hogy valamely láncszem az „érettség“ kezdetleges állapotában van, valahol a tipológiai fejlődés elején. Előtte a sornak még csak kevés tétele valósult meg, az igazi kibontakozás még a jövőben nyugszik (a sor esetleg kezdeti stádiumban megállt).

Valamely sor élén teremtő aktus áll. De teljesen kötetlennek csak az első teremtés ideája nevezhető, mert, mint láttuk, még a teremtő aktusok, mutációk is egy előző sor végpontjához állanak közel vagy formailag azzal azonosak. A láncszemi helyzet az egyed variációs fejlődési lehetőségeit is korlátozza. Az egyed variációs fejlődési lehetőségei attól függenek, hogy az egyed a tipológiai sornak milyen érettségi fokán jelenik meg. Tehát attól, hogy a tipológiai sornak az egyed helyzetétől számítva mily sorfejlődési lehetőségei vannak még. Az egyed egyedi jellegű variációi csakis a sorfejlődési lehetőségen belül mehetnek végbe. Az egyed természetesen legmerészebb és legmesszebb jutó variációs helyzethez akkor jut, amikor benne teljeseedik és valósul a mutáció (a teremtő aktus).

A láncszemi helyzet ténye egyúttal fényt vet a természetben mindenütt megnyilvánuló ellentétesség kapcsolódására is. Egyrészt determinizmust tapasztalhatunk, amely kizárja a megvalósulási lehetőségek nagy sorát, másrészt azonban a determináltság nem oly szoros, hogy a következő láncszem megvalósulása ne egy bizonyos szabad lehetőségeket engedő körön belül érvényesülhessen, amely individuális szabad téren belül, a determináció számára közömbös variációk kelhetnek életre.

AZ ÉLŐ FORMA, MINT EGYENSÚLYÁLLAPOT (A KOMPLEX FORMA).

Befejezésül oly területet kell érintenünk, amely kiterjedésénél és szövevényességénél fogva meghaladná a jelen munka határait. Éppen ezért csak azokra a részletekre terjeszkedünk ki, amelyek a tipológiai sorok további, magasabb szerepének megértése és meglátása számára nélkülözhetetlenek. Egy-két alapdefiníciót kell adnunk, majd pedig a tipológiai sorok szerepét kell vizsgálnunk.

Fejtegetéseink elengedhetetlen feltétele, hogy világképünk megrajzolásánál szakítsunk az európai gondolkodás egyes közkeletű elvonatkoztatásaival (absztrakcióival). Az elvonatkoztatott gondolkodás európai formáit a görög filozófusok alakították ki és már elérkeztek egy át nem hágható végállapothoz is. Platon „ideái“ tulajdonképpen nem mások, mint az ember által észlelt valóságoknak (realitásoknak), az emberi gondolkodás segítségével való végső elvonatkoztatása. A Platon-féle „idea“-tan az emberi agy elvonatkoztatásait akarja valóságként bemutatni. Az „ideák“ a valóságban bebizonyíthatóan nem léteznek, csak az emberi agyban bírják létjogosultságukat, amely elvonatkoztatás útján alkotta őket. A görög filozófia és különösen a skolasztikusok nyomán, az elvonatkoztatott fogalmakon alapuló természetmagyarázat közkeletűvé, tudományos közhellyé vált. Ha erről az oldalról közeledünk tárgyunkhoz, ilyen kijelentéssel talál-

kozunk: „Die Natur der materiellen Dinge ist metaphysisch zusammengesetzt aus Materie und Form“ (az anyagszerű létező metafizikailag két alkatrészből áll: anyagból és formából).¹⁴ Az ilyen és hasonló elvonatkoztatásokat kereső fogalomképzés segítségével a kozmosz valóságait nem közelíthetjük meg. Az európai ember hajlamos arra, hogy a világ-képében egységmentes jelentkező képleteket felbontsa, az egyes részleteket elvonatkoztassa, mint egységeket elhatárolja és a képletet újból ezekből az egységekből mozaikként összeállítsa. Eközben elveszti érzékét az egység szemlélésére és az egységet fantáziája segítségével szétrombolva, elfelejtkezik arról, hogy a felbontás lehetősége a valóságban nincsen meg és csakis a gondolkodó képzeteiben bírja alapjait. Az, ami az emberi gondolkodás világában lehetséges, még nem jelenti azt, hogy ez a lehetőség a valóságban is létezhet. „Forma” és „anyag” külön-külön érvényesítve elvonatkoztatás által nyert fogalmak és csak az elvonatkozások birodalmában léteznek. A valóságban nincsen anyag forma nélkül és nincsen forma anyag nélkül. A kettő egy. Az anyag a formában és a forma által létezik. Ami pedig valóságos módon fel nem bontható, jobban mondva felbontott állapotban soha nem szemléltetett, sem pedig ez a felbonthatóság kísérleti úton bebizonyítást nem nyert, azt gondolati úton sem szabad felbontanunk. Az emberi absztrakciókat nem szabad összetévesztenünk a valósággal.

Ha tovább akarunk jutni, ki kell küszöbölnünk az „accidenciák” fogalmát is. A klasszikus metafizika szerint létezne egy (a valóságban soha nem észlelt) „szubsztancia” ami nem volna más, mint a létező egyedeknek változatlan magja és ehhez járulnának az accidenciák, amelyek változhatnak (például egy test változó súlya, színe stb.). Az accidenciák és a szubsztanciák közt „reális” különbség volna (Baur, i. m.). Ha nem vesszük el egészen képességünket az élő valóság felfogására, be kell látnunk, hogy valamely létező nem bontható fel alkatrészeire anélkül, hogy létezése meg ne szűnne. Ha egy órát szétszednek, az nem óra többé, hanem kerek, rugók stb. értelmetlen halmaz. Ha pedig, mint mondtuk, valamit a valóságban nem bonthatunk fel, azt gondolati úton sem szabad megkísérelnünk. Okvetlen meg kell találnunk a szemléletnek azt a módját, hogy a szubsztanciát nem mint változatlant, hanem mint időben változót fogjuk fel. Az élő, a változó formának szemléletéhez jutunk így el. Ahelyett tehát, hogy azt mondanók, hogy a szubsztancia azonos és változatlan, csak a „járulékok” változnak, eltekintünk ezektől a felesleges és a valóságnak meg nem felelő fogalomképzésektől és feltesszük, hogy az élő anyag (az élő forma) maga szingulációjában, egyediségében nem változatlan, hanem szabályos folyamatok szerint változó. Nem „accidenciák” (járulékok) változnak tehát, hanem maga az anyag, maga az egység, maga az individuum, maga a szubsztancia. Szemléletünk szerint az élő formaegységeknek nincsen változatlan „szubsztanciájuk”, hanem formahatáraik vannak, aminek szélső értékein belül (a határok túllépése a forma megszűnését jelentené) állandó változást szenvednek. A változás határai jelentik tehát az élő egységet. (Az ember teste például, mint komplex forma, a belső hőmérsékletnek csak bizonyos határok között maradó változását bírja el. Egy bizonyos alsó és egy bizonyos felső határ túllépése már letális.) *Mozgáshatárokhoz kötött állandó változáshatóság* jelenti tehát a szubsztancia egységét. Szemléletünkben például a „nagy”, „szín”, „súly” stb. fogalmak elvesztik önálló létezésüket és egyszerűen csak, mint valamely egység

¹⁴ Ludwig Baur, Metaphysik. 1935. 60. o.

pillanatnyi állapotának részletekben mért kifejezései ismerhetők el, anélkül, hogy elvonatkoztatnánk e fogalmakat az egésztől, mellyel elválaszthatatlanul azonosak a mérés és vizsgálat pillanatában. Az élő egység fogalmát nem szabad feloldani, sem rögzíteni, hanem meg kell szoknunk azt, hogy teljes egységében, szubsztanciájában változásra képes. (A mozgáshatárok vitális áttöréséről, a mutációról, később lesz szó.)

Ha abból indulunk ki, hogy valamely egész a maga egységében változásra képes, felvetődik a kérdés, hogy mi adja meg az „egység“ valóságát a létező individuumoknak, mi az, amit az emberi észlelés elkülönülő egységként tapasztal? A változásra képes „egység“ abban különbözik minden egyéb „változó egységtől“, hogy csak olyan formahatárokon belül változik, amely éppen őreá nézve jellemző. A „tulajdonságok“ megkülönböztetése által mérhetővé tett élő egység tulajdonságai csak két meghatározott határérték közt váltakozhatnak, olyan határértékek között, amelyek éppen őrá, mint individuumra jellemzőek. Példának felhozom a természettudományok egy közismert komplex fogalmát, a „fajt“ vagy „fajtat“. Régen közkeletű szóhasználat valamely fajtának, mint egységnek „variációs szélességéről“ beszélni. Ez valamely faj vagy fajta egyedeire vonatkoztatva pontosan azt jelenti, amit az előbb mondtam: a fajta közösségébe tartozó egyedek egyéni típusai két meghatározott határérték közt váltakoznak. Határértékeik összege különbözteti meg őket egy másik fajta egyedeitől. Az élő, komplex forma, mint fogalom tehát nem változhatatlanságot jelent, hanem meghatározott szabad teret (spáciumot), amin belül a változások ingadozhatnak.

Az állandó „tulajdonsághatárok“ közti mozgást leginkább az egyensúlyállapothoz hasonlíthatjuk, jobban mondva valamely súlypontjában felfüggesztett tárgy ingamozgásához (Oszillazion um eine Norm). Akár valamely faj vagy fajta egysége nyilvánul meg azáltal, hogy a fajta vagy faj keretén belül születő egyének formaletezése meghatározott formalehetőségekhez köttetett, akár pedig maga az individuum változik meghatározott határok között, minden esetben meghatározott egyensúlyállapotot kell feltételeznünk. Az élő egység pedig „él“, amíg egyensúlya fennáll, vagyis meghatározott határok között változásra képes. A szubsztancia tehát nem változatlan, hanem állandóan, jellegzetesen és egyedien változó valóság.

Itt az ideje, hogy e szükségszerű bevezetés után rátérjünk tulajdonképeni feladatunkra, a „nép“ és a „kultúra“ fogalmainak, mint komplex formának értelmezésére. A nép és kultúra tulajdonképen ugyanannak a valóságnak más és más síkon meglátott definíciói. Ez annyit jelent, hogy a kultúra-fogalom tulajdonképen nem más, mint a népnek, mint élő egységnek elvonatkoztatott és önállóan vizsgált „accidentiaja“. *Népnek nevezhetjük az emberiség legnagyobb természetes egységét, amelyen belül az emberi élet szellemi és anyagi formái azonosak.* A nép nem szellemi vagy faji egység, hanem szellemi és faji egység. A nép testi vázát a jellegzetes fajtakép alkotja. A nép jellegzetes testi képét azok a biológiai fajták határozzák meg, amelyek a nép egyéniségére jellemző százalékarányban a néptest felépítésében részt vesznek. Ha a néptestet felépítő fajták százalékarányában oly nagymérvű eltolódás áll elő, amely a százalékarányban kifejezésre jutó egyensúlyállapot természetes variáció-határát túl lépi, akkor a nép halálos veszedelembe kerül. A néptesten belül, a néptestet felépítő fajták keveredésben állanak egymással. Így tehát a néptest fenotípusa hibridekből és az állandóan ható visszakeresztelőzések révén feltisztult (kinendelezett), túlnyomóan tisztafajúnak nevezhető egyénekből

és végül a keveredéstől aránylag megkímélt tisztafajú népségfoltokból áll. Ma már az sem vitatható, hogy normális körülmények között a népi közösség konkrét szervezési feladatait egy olyan vezetőréteg tartja kezében, amely megközelítően tisztafajú és amely az exogámia ellen ösztönösen tiltakozik. Társadalmi síkon ennek a mesalliance fogalma felel meg.¹⁵

A nép szellemi síkon megvalósuló egysége (szellemi aspektusa) a kultúra. A kultúrának pillanatnyi keresztmetszetét a biológiától kölcsönzött műszóval fenotípusnak nevezhetjük, míg az elődökről az utódokra hagyományozott intézményekben, szokásokban és alkotásokban (a tradíciótömegben) a kultúra genotípusát láthatjuk. Nyilvánvaló, hogy a genotípus, mint a fenotípus elemi egységekből tevődik össze. Elemi egységnek nevezek minden olyan önálló „kultúrjavat“, amely önállóan fejlődhet és valamely tipo-

¹⁵ Részletesebben lásd, Napkelet, 1938, 4. szám, 217—23. o., Gallus S., Faj és kultúra. Bartucz Lajos a néptestet „biológiai életközösségnek“ nevezi, fogalomalkotását tehát a biológiából jól ismert „szimbiózis“ jelenségére alapozza, jobban mondva ahhoz hasonlítja. Bartucz szerint: „mint minden nép, a magyar nemzettest is különböző rasszelemekből van összetéve s éppen eme benne képviselt rasszelemeknek mennyiségéből és minőségéből adódó speciális rasszbeli összetétele által különbözik a világ minden más népétől. Ilyen értelemben tehát van magyar faj, mint speciális rasszbeli összetételű, e hazában ezer éve együtt élő és egymással kereszteződő biológiai életközösség“. „A magyar nemzettest antropológiai összetételében bizonyos eltolódás csupán a mongoldulás és törökhódoltság után az alpi és dinári rasszelemeknek nagyobb tömegű bevándorlása által történt.“ (Új Magyarország, 1937, december 25.) Az öröklődő tulajdonságok keveredéséről (tehát nem vegyüléséről), és az állandóan folyó visszakereszteződésekről igen világos fejtegetéseket közöl Balogh Béla, Debreceni Szemle, 1939, 125—130. o. Bartucz tételeinek tudományos anyaga megtalálható, Bartucz Lajos, A magyar ember, A magyarországi antropológiája. Magyar föld, magyar faj sorozat IV. kötet. 1938. Az egészséges kereszteződésről Méhely pozitív értelemben szól: *Méhely Lajos, Vér és faj.* 1940, 37—44. o. 48. o., de az ő elképzelése szerint az egyes fajták egy néptesten belül őrizkednek a keveredéstől (i. m. 61 s k. o.). Egy nép szervezőrétege valóban csak akkor lehet feladata magaslatán, ha tisztafajú, tehát nem exogám, evvel szemben a néptest fenotípusa a keveredés állapotában van és a visszakereszteződések az állandó keveredettségi állapotából a nagyszámok törvényénél fogva a fenotípusban állandóan újra képződnek. Ez természetesen azt sem zárja ki, hogy egyes endogám szigetek a néptesten belül is megmaradhatnak. Egy néptest struktúrája nem egyszerű és egysíkú, mint ahogy azt az absztaháló emberi ész legszívesebben elképzelné.

Az élő komplex formának, mint egységnek (egyensúlyállapotnak) meghatározásához a természetbölcsélet segítségével juthatunk el leghamarabb. Blazovich közli Bucher megfogalmazását az egészről: „Ein aus materiellen Einheiten sinnvoll u. naturhaft notwendig zusammengeschlössenes übersummatives Sachgefüge“. (Anyagi egységekből, gondolatot kifejezően, természeténél fogva szükségképpen összeálló, a részek összegénél többet jelentő, tárgyi szövedék.) Schütz Antal meghatározása szerint „az egészben mindig van a részekkel szemben egy jelentős többlet, épp a lényegalkotó mozzanat, mely már a részek összegezéséből jön; egy sajátos gondolat-jellegű mozzanat, amelynek annyira uralkodó a jelentősége, hogy az elemek és részek tőle kapják értelmüket és rész, illetőleg elemjellegüket“. Blazovich ehhez hozzáteszi: „Az egészben nem kívülről rá szabott, hanem belülről kisugárzó (immanens) terv szerint, nem kívülről jövő, hanem belülről forrászó erők okozta történésekkel állunk szemben. Nem egyszerűen mechanikus gépezet, hanem a természet titokzatos erői lüktetnek benne“. (Blazovich Jákó, Pannonhalmi Szemle, XV, 1940. V. sz., 336. o. — Az atomfizika világnézeti vonatkozásai). E meghatározáshoz még csak annyit kell hozzáfűznünk, hogy az élő formának legjellegzetesebb tulajdonsága a *funkció*. Ez annyit jelent, hogy a célnak megfelelő tevékenységre képes, amely szubsztanciájának változó állapotaiban is kifejezésre jut. A biológia hasonló egységfogalmait („biotop“, „biozoozosis“) lásd Pótfüzetek a Természettudományi Közleményhez 1939 49. k. o. (Dudich Endre) és 1941 74. k. o. (Rotorides Mihály).

lógiai sor láncszemét alkotja. A pillanatnyi fenotípust a genotípus mélységeivel a történelmi időmúlásba visszanyúló önálló fejlődéssorok kötik össze. A kultúra tehát, ha nem csak a jelenben szemlélem, hanem történelmi sorsát is tekintetbe veszem, a kultúrjavak fejlődéssorainak összességéből áll. Az egyes kultúrjavak tehát nem lazán és összefüggés nélküli halmazban szerepelnek a kultúra történelmi egészében, hanem fejlődéssorokba (tipológiai sorokba) ágyazva. A fejlődéssorok ugyanúgy elvezetnek a kultúra genotípusához, mint ahogy a néptest megszakítatlan leszármazási kapcsolatban áll őseivel. A népi kultúra tehát összetett (komplex) egység. A kultúra elemi testei (egy-egy intézmény, tárgyak, vallásos szokások stb., stb.) összességükben a kultúra egységes képét alkotják. Ez az egység, mint mondtam, nem csupán halmaz, hanem rendszer (struktúra). Egymásrahangolt részekből felépített egész. Az elemi testek egyensúlyállapota. Ez a benső egyensúlyállapot jelenti a részek kiszakíthatatlan működését, nyugvását és mozgását az egészben, mint organizmusban. A mozgás tipológiai sorokban történik. A népi kultúra, mint egész, kapcsolatban áll a környezet erőivel is. A külvilág állandóan hat a kultúra egységes szövedékére. Az organizmus ezekre a hatásokra harmonikus, tehát nemcsak egyes érintett elemeire kiterjedő, változásokkal reagál. Minden külső tényező zavarólag hathat a belső egyensúlyra, az előálló mozgás tehát az új erőhelyzetnek megfelelő új egyensúlyállapot kialakítását jelenti. A kultúra mozgása mindig belső lényegének, egyéni törvényszerűségeinek megfelelően történik, miközben a külvilág nyersanyagát anyagcseréjéhez felhasználja. Ilyen szempontból nyersanyag lehet más, egyedi kultúrák elemi testeinek a maga struktúrája számára való felhasználása is. Az ilyen elemi testeket kiragadja az idegen tipológiai sorból és saját tipológiai sorának táplálására használja fel. A kultúrát tehát élő formának nevezhetjük. Az egyediség itt is azt jelenti, hogy a kultúra egyensúlymozgása egy középarányos körüli kilengésként értékelhető. Ha a kilengés túl nagy, akkor a kultúra megszűnik.

A tipológiai sorok felismerése révén a kultúra felépítettségébe (struktúrájába) még az eddigénél is mélyebb betekintést nyerhetünk. A tipológiai sorok a kultúra történelmi szemléleténél nyernek fontosságban, de a pillanatnyi helyzet meghatározásánál is döntő fontosságúak. *A tipológiai sorok ugyanis egy kultúra történelmi szövedékében nem laza halmazt képeznek, hanem homológok, párhuzamosak.*¹⁶

Ez annyit jelent, hogy a kultúra fenotípusában az elemi testek oly sorok láncszemeiként jelennek meg, amelyeket egyrészt belső azonosság fűz egybe, másrészt azonos állapotban vannak. Ez nem csupán a tipológiai sorok érettségi fokának (a láncszemi helyzetnek) egyszerű azonosságát jelenti. A homológia sokkal szövevényesebb ennél. A kultúra felépítésének (struktúrájának) illetően részletes vizsgálata az őstörténelem metodikájára is fontos következményekkel járna. A homológiában a különböző ütemű tipológiai sorok bonyolult párhuzama is szerepel. A festői kifejezés tipológiai sorának egy gazdag szakasza például a szobrászi kifejezés más ütemű tipológiai sorának ott felel meg, ahol (vele egyidőben) a szobrászatban is a festői értékek értékelése szerepel.¹⁷ Ez a homológia teszi lehetővé Spengler eredményeit, aki a kultúra elemi testeit, a kultúra általa vizsgált szakaszaiban azonos tartalmúaknak találja (egyrészt az egész kultúrára

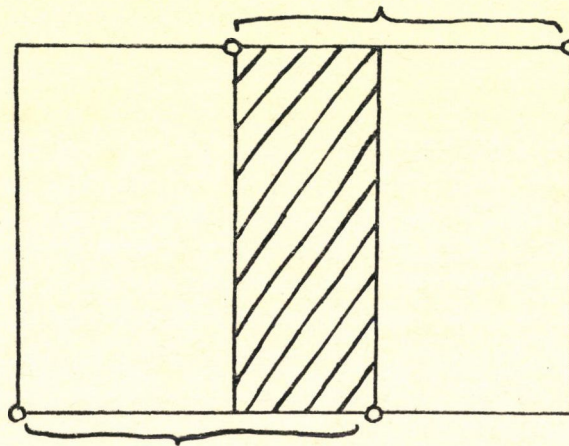
¹⁶ Alföldi Andrásal folytatott beszélgetés alapján.

¹⁷ Kádár Zoltánnal folytatott beszélgetés alapján.

Spengler szemléletében az azonos érettségi állapot jellemző, amit Spengler az organizmusok életszakaszaihoz hasonlít, másrészt pedig a belső tartalom, amit Spengler a kultúra alapélményének nevez). A homológia teszi lehetővé a szellemtörténet módszerére jellemző keresztmetszeteket is, amelyeket egy-egy időpontban az egész kultúraszövevényről a történész elkészít, kiindulva a kor belső azonosságából.

A „kultúra“ belső azonosságát már régen organizmushoz hasonlították (Frobenius, Spengler, Schmidt—Koppers), de főleg csak azt hangsúlyozták, hogy a kultúra elemi testei jellegzetes összetartozást („Zusammengehörigkeit“, „in steter Verbindung miteinander“, „stets auftretende Vereinigung der verschiedenen Kulturelemente“).¹⁸ mutatnak. A mellett érdeklődésük nem a népi-kultúra egységének szólt, hanem a kultúra-körnek, amely több hasonló és rokon népi kultúra nagyobb egysége.¹⁹ A kultúra testén

belül fellépő tipológiai sorok párhuzamosságáról legelőször Montélius szólt. Ő a jelenséget parallelizmusnak nevezte.²⁰



2. ábra.

egyszerű hullámváz, mert az egyik principium érvényesülése idejében, a másik, mint elnyomott áramlat félreszorítva ugyan, de tovább él, hogy a következő generációban érvényesüljön és az eddig fel színen volt áramlatot most már a maga részéről szorítsa a felszín alá. — A homológia egészen világosan megmutatkozik a kollektív mutáció jelenségénél. A kollektív mutációt már sokan észrevették a nélkül, hogy struktúrájára rámutattak volna. Idéztük D. Frey fejtegetéseit, aki a renaissance megszületésénél a váratlanul felbukkanó nagytömegű, új látású alkotó elme szereplését hangsúlyozza. A homológia következtében a kultúra szövedékét képező egyes tipológiai sorok egyéni munkálói egyidőben telnek meg az alkotásnak azzal a nyugtalanságával, amely a kultúra legfontosabb tipológiai sorait az emberi teremtető erő új energiáival telíti (az ütemkülönbségek természetesen itt is érvényesülhetnek). A homológ mutáció az

¹⁸ Schmidt és Koppers, Gesellschaft und Wirtschaft der Völker, Der Mensch aller Zeiten, III. 1924, 36. és 70. o.

¹⁹ Spengler a belső egység magyarázatánál a kultúra „ideáját“ definiálja és a kultúra „testét“ a ami nem volna más, mint az „idea“ megfogható (räumlich u. fasslich gewordene) kifejezése. (Mögliche und wirkliche Kultur. Lásd 12 jegyzet és Spengler. i. m. 74. o.)

²⁰ Montelius, Die Typologische Methode, 1903, 18—20. o. (Különlenyomat.)

egyedüli lehetőség arra, hogy az egyedi körülhatároltságnak (a kultúra egyedi egyensúly-állapotának) a rendes körülmények, a kultúra vegetatív élete során megnyilatkozó korlátai keresztültöressenek, a nélkül, hogy ez halálhozó, letális legyen. A homológ mutáció révén új egyensúlyállapot keletkezik, új forma, új körülhatároltság, a variációs-szélesség új értékei alakulnak ki (2. ábra.) Nem mondhatjuk azt, hogy a homológ mutációval valamely nép szubsztanciája azonos maradt, csak accidenciái változtak. Maga a nép változott szubsztanciájában, finomodott életlehetőségeiben, esetleg alkalmazkodott jobban az élet és környezete követelményeihez. De azért nem egy más egyediséggel állunk szemben, hanem a régi egyediség új érettségi állapotát szemlélhetjük. A mutáció oly jelentős lehet, hogy, amennyiben alkotásainak földi anyagokban megvalósult csontvázát van csak módunkban ellenőrizni, és nincsenek történelmi, írásos emlékeink, akkor a nép azonosságának megállapítása a praehistória jelenlegi módszereivel lehetetlen.

A kollektív (homológ) mutációt már 1937-ben körülírtam, sajnos, a nélkül, hogy a magyar őstörténelem nagyobb figyelemben részesítette volna fejtegetéseimet.²¹ Munkámból a következő részleteket idézem: „A „mutáció” teóriája lehetőséget nyújt számunkra, hogy a formaváltozás mechanisztikus (apró változások útját feltételező) hipotézise mellett a teremtést, mint formaalkotó tényezőt ismerhessük fel. Az emberiségen belül, bizonyos pillanatokban erupciószerűen megváltozott a belső lényeg, az egzisztenciális forma, új forma keletkezett, mutáció állott be, amely változás következtében egyes embercsoportok kiváltak és magasabb (más vagy jobb) kulturális formákhoz jutottak el. Az emberi lét ugyan időben teljesedő fejlődéssorokba köttetett, amely fejlődéssoroknak megvannak a maguk szabályai, de ezek a szabályos és logikus fejlődéssorok vagy megállanak, vagy pedig kiszámíthatatlan és egyáltalán nem logikus, csodálatos és előre nem látható erupciók sorozata által szakítottatnak meg. A fejlődéssorokat követve, egyszerre csak valami új, valami meglepő előtt állunk, ami nem mechanisztikus jellegű, tehát előre kiszámítható, hanem beszámíthatatlan és homályos.“

A mutáció, a mechanisztikus, tehát mindenáron logikus magyarázattal szemben a teremtés metafizikai (az emberi előreláthatóság határain túlmutató) principiumának felismerését jelenti, amely a logikával szemben az ember oldaláról tekintve illogikus, tehát Isteni.

A homológ mutáció metodikai következményeit egész röviden vázoltam a preszkíta kultúrával foglalkozó anyagpublikáció előszavában, a nélkül azonban, hogy a tipológiai sorokkal való mély kapcsolatot érintettem volna.²² Rámutattam arra, hogy az élő népegyéniség a felületesen szemlélő praehistórikus számára kikutathatlanná válik, mert ugyanaz a népegyéniség az idők folyamán más és más formaruhában jelenhet meg. A praehistória nyersanyagcsoportjai (a „kultúrák”) csak sztatikus állapotban azonosulnak a néptessel, dinamikus állapotban, az időmúlásban szemlélve már nem.

A hirtelen és teljes változás lehetősége, vagyis az a jelenség, amit itt homológ vagy kollektív mutációnak nevezek, sokkal finomabb, új módszerek kimunkálását követeli. A mutáció gyors lefolyása következtében kieshetnek ellenőrzésünk alól azok a formakapcsolatok, amelyek a mutációt korának formaállapotához hozzákötik. Ez különösen

²¹ Történetírás, 1937, I. 3. 225—237. o. A kultúra mint életforma.

²² Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 9. A legrégebbi lovasnép Magyarországon. Un peuple cavalier préceythique en Hongrie. 1939. 5—8. o.

akkor következhet be, ha a tanulmányozandó nyersanyag hézagos, mint a praehistória, vagy a palaeontológia és a palaeoantropológia területén. Maga a változás is oly hirtelen következhet be, az alkotó egyéniségek lelki feszültsége oly magasfokú lehet, hogy szándékuk megvalósításában egész láncszemeket ugranak át. Ilyen esetekben a felületes szemlélő az ugrásszerűség és a nyersanyag előbb említett esetlegessége folytán annyira más formakép előtt áll, hogy az új anyagot nem tudja az élő nép multjával, régebbi formáruháival összekapcsolni. Erről a jelenségről Åberg is beszámol az általunk már idézett mondataiban. Itten tehát a tévedés lehetőségének éppen az ellenkező esete áll fenn, mint a munkánk elején tárgyalt példákban. Ottan a mutáció kezdeti hasonlósága, a mutációt megelőző formaállapottal, a kutatók elől elrejtette a teremtő erő csodálatos előretörését és materialisztikus magyarázatokra adott lehetőséget. Itten az anyag hézagossága, vagy a mutáció nagy vehemenciája, gyors lebonyolódása, olyképen leplezi el a mutációt, hogy nem vették észre azt az előző állapotot, amelynek szubsztancia-változása bekövetkezett. Ennek következtében új nép megjelenéséről, minden alapot nélkülöző népvándorlásról beszéltek. Stb., stb. A hézagok feletti panaszkodás a praehistória művelői körében általában közkeletű.

Közvetlenül kéziratom lezárása előtt ismerkedtem meg Wahle nagyszerű munkájával, aki minden tekintetben helytálló és éleselméjű megállapításaival és anyaggyűjtésével felment az alól, hogy az ősrégészet metodikájának válságával részletesen foglalkozzam. Wahle kimutatta, hogy a Kossinna-féle „Siedlungsarchaeologie“ egyszerű képleteivel nem alkalmas a népek őstörténelmének feltárására. Az úgynevezett „kultúrák“, esetleg „kultúrkörök“ és a népek merev azonosítása, továbbá a tipológiai sorok régi szellemű mechanisztikus felfogása a kutatást tévutakra vezette. Wahle a „kultúrák“ anyagának és a történetírás adatainak felhasználásával jutott el a népek életében jelentkező életerő (Lebenskraft) szemléletéhez. A homológ sorok és a kollektív mutáció kérdésével Wahle nem foglalkozott, viszont leírta és történelmileg értelmezte az őskor legklasszikusabb kollektív mutációinak egyikét, a kelta életmagatartást és stílust. Wahle munkája mindenképpen szerencsésen kiegészíti és alátámasztja eredményeinket. Wahle bő ismeretanyagának birtokában teljesen új alapokra kell fektetnünk az ősrégészet metodikáját.²³

Valamely kultúra változó szubsztanciája Spengler és Frobénus szemléletében az organizmus életfolyásához hasonló periodicitást mutat. A periodicitás az ifjúkor és végül az elöregedés tüneteit mutatja. Ezekkel a határozottan mechanisztikus szemléletekkel szemben igen indokolt kritikát alkalmaz J. Böhler.²⁴ A kritika nem ment át annyira a köztudatba, mint ahogy azt megérdemelné. Böhler kritikájának alapja a teremtő erők érvényesülése, a mutáció váratlan megújódása. A nélkül, hogy a kollektív mutáció struktúráját felismerné, lényegében mégis az általa létrehívott jelenségekre hivatkozik. Nem vonja kétségbe, hogy egyes korszakok *összehasonlíthatók* az organizmusok életkorával, kétségbevonja azonban, hogy az életkorszakokhoz hasonló ritmikus tagozódásuk az organizmusok életében megismert egymásutániséget kell hogy mutassa, amelynek

²³ E. Wahle, Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen, Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis I, 1941.

²⁴ J. Böhler, Die Kultur des Mittelalters, Kröners Taschenausgabe, 2. kiadás, 1934. „Der Lebensrhythmus der Völker und Kulturen“ 77—81. o.

minden esetben a materialisztikus halálhoz kell vezetnie. Iskolapéldaként a középkor szakaszosságának új értelmezését fejti ki. Szerinte a középkor elején fáradt, öreg generációk állanak, a praehistória évszázadain keresztül előregedett germán kultúra és az előregedett római civilizáció. „Általában — mondja Bühler — az ifjú germánokról szoktak beszélni, akik az előregedett Rómát halomra hányták és egy új világot alkottak. Valóban! A germán nagyerejű nép volt, a rómaiaknak feltűnt szaporaságuk és a római birodalom nagy részét meghódították. De mindez csupán annyit jelent, hogy egészséges nép volt, nem jelenti azonban ifjúságukat... Valamely nép és valamely korszak életritmusa a vallási elképzeléseken, az állami és társadalmi berendezéseken, a művészet és tudomány állapotán mérhető le leginkább. A népvándorláskorban alig találhatunk oly jelenségeket, amelyek azt bizonyítanák, hogy a germánság önmagából népi és kulturális megújulásra törekedett volna. Sőt bizonyos területeken, a szélségek, a felbomlás és elsatnyulás jelenségeit figyelhetjük meg... Az emberiség kulturális fejlődésének egyik legcsodálatosabb és legjelentősebb eseménye a római és germán elemek egybeolvadása volt. E folyamat a népvándorláskorban és a kezdődő középkorban a nyugati kultúrközösséghez vezetett, amely oly tartós, hogy a nemzeti elkülönülés ellentéteinek dacára napjainkig fennmaradt... A germánság és a rómaiság bizonyos módon fejlődésük azonos síkján kellett, hogy találkozzanak, ellenkező esetben a kulturális szintézis be se következhetett volna. Mert olyan népek összeütközése, amelyek az életritmusa más és más állapotában vannak, egész más következményekkel jár: pusztulás nagyértékű újjáéledés nélkül, vagy az egyik nép kultúrájának teljes beolvadása a másikba, esetleg egymásmellettiesség, a nélkül, hogy a két kultúra lényegében találkoznék.“ A középkort tehát a „senectus“, egy öreg ritmusú kor nyitja meg.²⁵

A két kultúra találkozásából születnek újjá Európa népei, csodálatos megújulás keríti hatalmába az új generációkat, a középkor az ifjúság, a „juventus“ életritmusába lendül.²⁶

Mint látjuk Bühler szemlélete sokkal dinamikusabb, mint Spengleré. Tulajdonképpen egy homológ és kollektív mutációt ír le, amely az egyforma érettségi stádiumba jutott római és germán világot csodálatos szintézisbe bonyolítja. Nincs igaza tehát Spenglernek, hogy az antik kultúra meghalt és helyében más anyagból valami új alakult, amely ugyanúgy meg fog halni, mint az antik Európa. Spengler nem vette észre a mutáció, az újjászületés jelenségét, amely a multat a jövőhöz kapcsolhatja.

Spengler és Frobénius mechanisztikus, perpetuum mobile-szerű szemléletének lerombolásával új út nyílik a világ és az embertörténet metafizikus, teleologikus szemlélése felé. Az emberi lét, az emberi történelem céljának, feladatának kérdése újra tudományos kérdéssé válik. A mutáció jelenségének meghatározása után értelmetlenné válik Spengler grandiózus materializmusa, amely a történelem teljes céltalanságát vázolja elénk: „Diese Kulturen, Lebewesen höchsten Ranges, wachsen in einer erhabenen Zwecklosigkeit, wie die Blume auf dem Felde. Ich sehe in der Weltgeschichte das Bild einer ewigen Gestaltung und Umgestaltung eines wunderbaren Werdens und Vergehens organischer Formen.“²⁷

²⁵ I. m. 81—99. o. „Das Zeitalter der Senectus.“

²⁶ I. m. 99—107. o. „Das Zeitalter der Juventus.“ Bühler szemlélete annyiban egyoldalú, hogy az új Európa keletkezésénél nem veszi figyelembe a steppénépek döntő szerepét.

²⁷ Spengler, I. m. 28. o.

(„A kultúrák, amelyek magasrangú élőlényeknek nevezhetők, magasztos célnélküliségben növekednek, mint a mező virágai. A világtörténelemben az alakulás és átalakulás folyamatának örök érvényesülését látom: organikus formák csodálatos születését és halálát.“)

Spengler látomása, amely az első világháború előtt kialakult polgári kor materializmusának végső következménye és amely az emberre is a materialisztikus kor követelményét az előre kiszámíthatóság, önmagából örökké ismétlődő törvényszerűségeit akarta alkalmazni, ma már csak kultúrhistóriai értékkel bír.

GALLUS SÁNDOR.

PROLÉGOMÈNES À LA TYPOLOGIE. (LES LOIS ET LE RÔLE DE LA SÉRIE TYPOLOGIQUE).

Le phénomène, appelé „singulation“ par M. Francée, consiste en ce que le monde, n'étant pas constitué d'une matière homogène et continue, se résout en individus et individualités. Cela signifie que les individus et individualités dont se compose le monde, sont limités dans le temps et dans l'espace, c'est-à-dire ils ne vivent pas éternellement et n'occupent qu'une certaine partie de l'espace. (Voir encore Spengler: *Untergang des Abendlandes* 1929, p. 85.)

Le caractère limité de l'individu dans l'espace ou, en d'autres termes: le caractère limité de sa matière, produit le phénomène de la *forme*. La matière de l'individu n'existe que dans une certaine quantité et se trouve disposée dans une certaine structure. La forme est le phénomène par lequel et dans lequel quelque chose existe. Ce qui est, a une forme, et par conséquent ce qui est, a un caractère limité et une structure. Sans la forme rien ne pourrait exister. (Il n'y a pas de forme sans matière et il n'y a pas de matière sans forme.)

La limitation dans le temps cause la mort. La mort fait dissoudre la forme; la structure caractéristique cesse d'exister, l'individu se décompose, ses éléments se rejoignent j'ai laissé a part. (Les problèmes spéciaux et très compliquées de la „forme humaine“.)

Le grand nombre d'individus naissants, existants et en décomposition, qui sont amassés dans le monde, ne sont pas dénués de tout rapport entre eux. Le monde n'est pas un entassement rigide de „singulations“, jetées sans interdépendance dans l'espace. Les individus existants et délimités sont dans des rapports systématiques les uns avec les autres. Une forme possible et particulière de ce réseau qui relie les individus — existants dans l'espace indépendamment les uns des autres — est la série typologique. Pour pouvoir connaître ce qui fait l'essence même de la série typologique, nous devons jeter un coup d'oeil sur les recherches qu'on a faites jusqu'ici dans ce domaine.

LES PREMIERS INVESTIGATEURS DU PROBLÈME DE LA SÉRIE TYPOLOGIQUE.

Montélius a publié en 1903 une étude fondamentale intitulée: „Die typologische Methode.“ L'ouvrage de l'éminent archéologue ne fut remarqué que par ses collègues, spécialistes de la préhistoire. Dans ce milieu, les résultats de ses recherches ont fait sensation et ont contribué aux progrès que la préhistoire a faits depuis cette époque, science qui consistait alors dans le simple collectionnement et exposition des objets

préhistoriques. La méthode de *Montélius* a rendu possible aux archéologues de distinguer dans l'amas inerte des objets préhistoriques des séries d'évolution, pleines de dynamisme, c'est-à-dire de reconnaître les changements survenus dans le cours des temps et de les systématiser. La série typologique est en vérité une série d'évolution. Comme telle, elle classe les individus du monde du point de vue de la durée, et elle établit des rapports systématiques entre des individus qui sont échelonnés dans la durée. Chaque chaînon de la série typologique est plus ancien que le suivant et les conditions de l'existence d'un chaînon plus jeune se trouvent dans l'existence du chaînon précédent. Ainsi les chaînons sont dans un rapport de cause à effet les uns avec les autres et chacun (excepté le premier et le dernier) a deux significations. Tout chaînon est d'une part la suite, la conséquence d'une forme précédente, et d'autre part le point de départ d'une nouvelle „singulation“, de la création d'une forme nouvelle.

Montélius résume les traits communs des séries typologiques de la manière suivante: „N'importe quel chaînon de la série, comparé à l'unité suivante, n'en diffère qu'à peine. Souvent, deux chaînons, qui se suivent immédiatement, se ressemblent tant, que l'observateur inexercé ne reconnaît même pas la différence qui les sépare. Par contre, le premier et le dernier chaînon sont tellement différents, que leur parenté ne se fait point remarquer au premier coup d'oeil. Cependant si l'on étudie toute la série, on peut démontrer que la forme la plus jeune s'est développée de la forme la plus ancienne par la voie de modifications lentes qui ont pu durer pendant des siècles.“

„Très souvent, nous retrouvons la forme simple et naturelle qui par sa structure primitive ou par d'autres traits faciles à constater, se révèle la forme la plus ancienne. Elle se révèle le prototype auquel on peut faire remonter les formes ultérieures. Naturellement l'unité la plus jeune d'une série peut être aussi simple. Mais en l'examinant minutieusement, on découvre toujours que cette simplicité n'est qu'une apparence et qu'elle n'est point si originale comme celle du chaînon le plus ancien.“

„On ne doit jamais oublier que, souvent, la série d'évolution se ramifie: d'un type il peut sortir deux ou même plusieurs séries. La série typologique ne peut être comparée à un arbre sans branches ou à une palme qui pousse en ligne droite. Très souvent, la série typologique ressemble au chêne ou à l'arbre généalogique.“

„D'ailleurs, il est vraiment étonnant que les lois de l'évolution dominent même sur le travail de la main de l'homme. La liberté humaine est-elle donc limitée à ce point que nous ne pouvons jamais rien créer à notre gré? Sommes-nous obligés, nous aussi, de progresser pas à pas, d'avancer d'une forme à l'autre, en ne modifiant chacune qu'à peine perceptiblement? Oui. L'évolution peut être rapide ou lente, mais quand l'homme crée de nouvelles formes, il doit subir la même loi de l'évolution qui règne dans la nature.“

„En Europe nous rencontrons à chaque pas l'amour du changement qui pour la plupart est un perfectionnement en même temps.“

Un exemple classique de *Montélius* est la série de l'évolution de la hache, à partir de la cognée en pierre éclatée jusqu'à la forme particulière de la hache en bronze (t. I). Il a formé d'autres séries typologiques importantes et connues, au cours de ses recherches sur les fibules et les urnes funéraires de l'Italie.

La théorie de la série typologique fut développée par *Nils Åberg*, disciple de *Montélius*. Ses observations les plus importantes furent publiées dans le XIV^e volume

du „Reallexikon der Vorgeschichte“, rédigé par Ebert, au mot „Typologie“. Ayant résumé les thèses assez élémentaires de Montélius, *Åberg* ajoute les remarques suivantes:

„Les séries typologiques, dont les éléments n'ont qu'une destination exclusivement pratique, se terminent, aussitôt que la forme propre à leur but est trouvée; dans les séries, au contraire, où le point de vue esthétique était prédominant, la série d'évolution restait en mouvement pendant très longtemps.“

„L'évolution progresse parfois dans un rythme égal pendant assez longtemps, parfois au contraire nous pouvons constater que son intensité est accrue pendant un certain temps, et enfin, de temps en temps, les énergies de l'évolution s'accroissent dans une période si brève que l'évolution prend le caractère de transformations subites et dans un certain sens elle peut être comparée aux „mutations“ de la biologie. Cette forme de l'évolution s'observe surtout quand un certain type passe dans un milieu nouveau.“

„Si une partie du corps, un organe, ou une qualité naturelle perdent leur possibilité de se développer normalement, ils se dégénèrent peu à peu, pour disparaître enfin entièrement — disent les lois de la biologie. Des régularités analogues se manifestent très souvent dans les séries typologiques aussi.“

„Les séries typologiques — semblablement aux organismes vivants — ont souvent la tendance à accroître les dimensions de leurs unités. Tout comme dans la nature l'augmentation de la grandeur est en rapport réciproque avec l'utilité pratique de l'organe, ou de l'unité typologique en question. L'agrandissement des instruments usuels et pratiques ne s'observera donc que très rarement, mais ce même phénomène se reproduira d'autant plus fréquemment dans le cas des bijoux par ex. Si certains types s'agrandissent au cours de leur évolution, nous trouverons les formes les plus grandes au point culminant de l'évolution et au commencement de la dégénérescence.“

„Certaines séries d'évolution sont tellement naturelles et simples, qu'elles peuvent se reproduire spontanément même dans différentes régions et elles peuvent se former et se reformer dans de différentes époques.“

Comme nous voyons, *Åberg* rappelle à chaque instant l'identité qui relie les séries de la préhistoire (séries d'évolutions qui alignent des objets pris individuellement et ayant une forme créée par la main de l'homme) aux séries d'évolution en général. Par conséquent, si nous arriverons à constater les lois d'une série d'évolution préhistorique, nous aurons acquis des connaissances qui mettront en lumière les particularités de l'évolution des formes dans n'importe quel domaine de la science.

Pour déduire les lois fondamentales des séries typologiques, nous choisissons comme point de départ la même branche d'études que les initiateurs de ces recherches, c'est-à-dire la préhistoire.

LES LOIS FONDAMENTALES DE LA SÉRIE TYPOLOGIQUE.

Si nous partons des formes créées par l'homme, nous pouvons constater bientôt la régularité suivante: On peut faire remonter la naissance même d'une forme, p. e. la forme d'un instrument, à la force créatrice de l'homme. Après son apparition, la forme nouvelle se met en rapport avec les dispositions (les lois) du monde déjà existant. La premi-

ère forme n'est encore jamais „pratique“, ce qui revient à dire qu'elle ne répond pas encore idéalement aux exigences de sa destination. Le but idéal est que l'instrument puisse rendre un maximum d'effet utile avec un minimum de dépense d'énergie. L'homme n'accepte pas le statu quo, et il s'efforce toujours de perfectionner ses outils destinés à un usage déterminé. Ainsi la forme nouvelle de l'instrument s'adaptera déjà beaucoup mieux à sa destination. Il est naturel que la nouvelle variante de forme ne sera qu'une édition remaniée de la forme ancienne, c'est-à-dire elle ne sera qu'un spécimen modifié de la forme primitive. La forme nouvellement créée s'est adaptée donc dans ce cas — grâce à l'intelligence humaine — aux possibilités et aux lois du monde, et, à travers de nombreuses variantes elle progresse vers la solution la plus parfaite. Si elle l'a trouvée elle reste invariable. Rappelons-nous que la forme de notre hache a, au moins, 4000 ans et que la forme simple de l'aiguille peut avoir 20.000 ans. La modification se fait continûment, chaque solution ultérieure se rattache à une tentative de solution précédente, qui est la condition de son existence. N'oublions donc pas que les changements s'effectuent à l'intérieur d'une unité formelle (type) déjà existante (p. e. les variantes de la forme de la hache, les différentes solutions du „problème“ du couteau, du char à roue) et que la modification de la forme n'est jamais si considérable qu'elle dépasse les traits essentiels de la forme primitive et fondamentale.

Nous pouvons donc établir qu'une forme se modifie continûment, jusqu'à à ce qu'elle soit capable de produire un effet utile maximum avec un minimum de dépense d'énergie: la série produite ainsi est la série typologique simple.

Nous avons vu que c'est la force créatrice de l'homme qui est la raison dernière des changements de forme des objets inventés et fabriqués par lui. Quand l'esprit humain a épuisé toutes les possibilités d'une certaine solution, il arrive quand même à étendre la série (l'évolution), grâce à une activité de son intelligence, qui pourrait être comparée parfois à une éruption. Il se tourne vers de nouvelles solutions entièrement nouvelles qu'il n'a pas essayées encore dans l'expérience. Le premier instrument en pierre éclatée du paléolithique est une *création* de l'esprit humain. Le polissage des instruments en pierre est une étape dans le progrès vers une forme plus adéquate à la destination que lui réservait le primitif. Donc la hache, qui fut en pierre éclatée pendant l'âge paléolithique, se présente comme „hache en pierre polie“ pendant l'âge néolithique. La hache de bronze doit sa naissance à un nouvel *acte de création* individuel, car, dans son essence, elle est un instrument nouveau, qui se distingue nettement de la hache en pierre, puisque son invention est due à la découverte de la dureté et de la fusibilité du métal. Ce qui relie la hache de métal à la hache de pierre au moment de son invention, ce n'est que leur forme qui est identique. Les premières haches de métal ne sont (dans beaucoup d'endroits) que les copies fidèles des haches de pierre. Pourquoi? Parce que et la hache de pierre et la hache de métal sont déterminées par un but identique. On donne à la première hache de métal — qui est un instrument essentiellement nouveau — la forme de la hache de pierre, puisqu'on l'a trouvée bonne (pratique). Mais cela ne se fait qu'au début. Le modèle de la „hache de métal“ (considéré comme unité typologique, puisqu'elle est un instrument essentiellement nouveau) s'éloigne de plus en plus, au cours de son évolution, de la forme primitive, qui était celle de la „hache en pierre“, et revêt une forme qui correspond le mieux possible à la nature du métal. La série, qui s'est constituée ainsi, peut être appelée *série composée*.

car la nouvelle évolution doit son existence à un acte de création individuel et indépendant (dans notre exemple à la découverte de la fusibilité des métaux et à l'utilisation de cette découverte). Aux „points d'articulation“ des séries composées, il se produit un changement essentiel et intérieur, caché sous une forme extérieure qui est restée la même. Cependant la forme ancienne ne convient pas à l'idée nouvelle (substance intime de l'objet) sortie de l'activité créatrice de l'homme. La similitude de la forme n'est motivée que par l'identité du but et de la destination de l'instrument. L'idée (la substance) nouvelle pousse la série typologique à tirer parti de toutes les possibilités qu'elle contient; et la série typologique s'allonge de nouveau tout en produisant des formes qui sont de plus en plus conformes à la destination de l'instrument; et ainsi à la fin de l'évolution nouvelle nous en trouverons une forme, entièrement nouvelle qui remplit parfaitement son devoir et qui s'est éloignée beaucoup du modèle initial. Mais pour qu'une forme, déjà raidie dans une certaine solution, puisse se ranimer, il faut qu'un acte de création individuelle lui prête une nouvelle substance. Voilà un autre exemple simple pour éclaircir ce qui vient d'être exposé. La „voiture hippomobile suspendue“ a servi à son époque comme un moyen de transport simple et rapide. Rien n'est plus naturel que celui qui le premier a conçu l'idée d'un rapport possible entre la voiture et un moteur a choisi la forme de la voiture suspendue hippomobile — considérée comme la plus parfaite — pour son invention (les modèles les plus anciens de l'automobile ressemblent à des berlines ou landaus). Naturellement, la nouvelle invention a transformé la substance même de l'ancien véhicule, quoique la forme (le modèle) soit restée la même. L'énergie que l'acte de création de l'homme a cachée dans l'invention, la lance sur la voie d'un nouveau développement, de sorte qu'elle revêtera des formes spécifiques, plus pratiques, plus conformes à sa propre substance et différentes de la forme de la berline. (Automobiles aérodynamiques.) L'essentiel est que la similitude typologique extérieure, qui s'observe aux points de liaison de la série composée, est due à l'utilisation de la forme d'un instrument (destiné p. e. à frapper, à couper ou à sculpter, etc.), considérée comme la plus parfaite à cette époque, dans une nouvelle invention dont on se servira dans le même but. Depuis ce moment, l'idée nouvelle, la substance nouvelle, se réalisant dans la durée, modifie peu à peu sa forme primitive grâce à l'énergie potentielle qui est cachée en elle, et s'éloignant de plus de son point de départ, elle évolue vers la forme qui lui correspond le mieux, et qui est conforme à la nature de la matière aussi. A la fin de la série nous trouvons le type nouveau qui diffère par sa forme aussi du type ancien, qui au commencement, lui a prêté sa forme.

Nous devons nous occuper maintenant, d'une manière plus détaillée de la similitude typologique (extérieure et formelle) initiale, de l'acte créateur, de cette similitude qui relie l'acte créateur à une solution de forme précédente.

Dagobert Frey s'est occupé dans un de ses ouvrages de l'origine de la Renaissance. Les grands styles, comme formes homogènes, sont également des manifestations de l'âme humaine. Les lois du changement de la forme règnent donc dans l'histoire des styles aussi. *Dagobert Frey*, sans tirer aucune conclusion formelle sur l'évolution des formes, se contente de constater l'apparition soudaine, spontanée et „éruptive“ de formes nouvelles. Ce changement de la vision du monde est caractérisé par lui de la manière suivante:

„Pour l'essentiel, il ne s'agit pas là d'un accroissement des possibilités de l'expression, ni d'un perfectionnement des moyens de l'expression, mais d'une manière nouvelle de voir le monde . . . et c'est justement la spontanéité de ces phénomènes, qui montre que nous devons chercher la raison profonde du grand changement dans une modification radicale de la manière de voir le monde. Nous ne pouvons point expliquer la grande transformation inattendue ni par l'exploration des d'époques de préparation et des phénomènes précurseurs, discernés, dans l'histoire de l'évolution, à l'aide de séries chronologiques bien agencées, ni par l'étude d'un système compliqué d'influences réciproques.“¹

Ce qui est important pour nous, c'est que, grâce à quelques génies créateurs², une vision et une interprétation nouvelles ont pénétré dans la conception du monde hermétique de l'art et de la vie médiévaux, vision qui a transformé complètement le monde médiéval par la voie de modifications (séries d'évolution) successives et ininterrompues, qui se prêtent à la démonstration. La nouvelle conception du monde donne aux artistes et aux savants de nouvelles possibilités et de nouvelles formules qui, exploitées par un travail fiévreux, font développer après un temps plus ou moins long le monde nouveau de la Renaissance à côté du monde médiéval.

Donc, ce qui est nouveau, ne fut point provoqué par de petits changements mécaniques où l'âme n'avait rien à faire. *Ce fut une nouvelle expérience toute spirituelle qui avait causé les modifications; changements qu'on peut aligner dans des séries d'évolution (typologiques).* La nouvelle conception du monde naît dans les âmes, d'un moment à l'autre, d'une manière miraculeuse et insaisissable à l'analyse. Le moment, où l'idée paraît, nous reste inconnu parce que *la réalisation matérielle de celle-ci, c'est-à-dire la naissance de la forme nouvelle, ne peut s'effectuer que par l'intermédiaire de changements de formes minuscules, changements dont le point de départ se trouve dans les formes du monde ancien.* Il y a eu très peu de génies qui, par un travail de titan, ont réussi à vaincre le moment d'inertie de la matière et de donner à l'idée, à l'expérience nouvelle, une forme parfaitement nouvelle et adéquate, en se débarrassant des formules déjà existantes et conventionnelles (cf. Michel-Ange ou Rembrandt qui ont réussi à exprimer parfaitement l'expérience intérieure du baroque).

A propos de la Renaissance, *Dagobert Frey* remarque, sans attacher beaucoup d'importance à cette particularité, que la Renaissance est précédée dès le XIII^e siècle par une espèce d'inquiétude, par un nouveau „sentiment de la vie“, par une indécision des conceptions qu'on a du monde. Tous ces symptômes sont causés par la tension des énergies nouvelles qui sont déjà présentes en puissance, avant même l'accomplissement du changement intérieur. La phase de la „mutation“ se distingue par l'apparition inattendue et nombreuse d'individualités en qui, la nouvelle vision du monde est déjà formée.³ Une autre découverte, également importante de *M. D. Frey*, est que la nouvelle conception du monde se présente d'abord dans les oeuvres des artistes et dans les applications pratiques des sciences, et que ce n'est que plus tard que sa théorie sera formulée consciemment. Au commencement, la nouvelle expérience ne trouve son expression

¹ *Dagobert Frey*, *Gotik und Renaissance*, 1929, p. 6.

² O. c., p. 7.

³ O. c., p. 7.

que dans les genres qui ne supposent pas un travail entièrement conscient de la part du créateur; les formes bien déterminées, claires et accomplies, en général: la création consciente de formules est rare encore.

M. *Dagobert Frey* s'occupe assez longuement de la cartographie du moyen-âge et de la Renaissance. On peut étudier — écrit-il — dans l'évolution de la cartographie médiévale le changement qui s'opère dans la conception de „l'espace“, changement qui sera à la base de l'idée qu'on se fera de la configuration de la terre.⁴ Ce qui est intéressant et important du point de vue de notre problème, c'est que la fin de l'antiquité connaissait tous les éléments extérieurs, de perspective et de trigonométrie, dont la Renaissance se servira plus tard pour exprimer sa manière de voir le monde, et dont l'antiquité ne songeait même pas de tirer parti⁵. Nous pourrions déclarer, après un raisonnement rationaliste et matérialiste, que les nouvelles possibilités d'expression de la Renaissance sont venues d'un développement de ces connaissances, à l'époque où la littérature et l'art de l'antiquité furent découverts et explorés par les chercheurs. Une conclusion pareille serait fautive. Dans le fond des événements il faut chercher un changement profond de l'âme humaine. L'âme nouvelle utilise les moyens anciens pour l'expression de sa nouvelle vision du monde. Cependant cette nouvelle vision de monde pousse l'humanité à rechercher de nouvelles formules, de nouvelles théories et constructions, mais — répétons-le — la première phase de l'évolution se rattache aux formules du monde ancien.

Les nouvelles constructions sont donc en rapport avec le passé; l'observateur superficiel voit uniquement dans cette liaison l'explication et la cause du changement et ne remarque pas qu'en vérité, il s'agit là de la naissance mystérieuse et inexplicable d'une âme nouvelle. Il ne voit pas que l'âme nouvelle ne peut continuer son activité créatrice qu'en utilisant les solutions anciennes considérées universellement comme les meilleures, et s'acheminer, à travers des formes qui ne le satisfont point, vers la solution idéale. Le sentiment d'inassouvissement, causé par les obstacles, force le créateur d'idées nouvelles à rechercher des solutions nouvelles et de plus en plus adéquates au nouveau contenu à exprimer, solutions qui peuvent être rangées extérieurement dans des séries typologiques. *C'est la résistance de la matière coulée dans la forme, qui force l'activité créatrice à produire des séries ininterrompues de formes qui s'échelonnent dans la durée.*

M. *Tibor Gerevich*, en parlant de l'art gothique, arrive à une conclusion analogue. „Les styles n'ont pas un jour de naissance, ils se produisent, se forment et mûrissent pendant des années ou pendant des dizaines d'années. Chaque style contient, dans sa dernière phase, les germes de l'art de l'époque suivante, et chacun utilise, dans ses commencements, les débris du style de la période précédente.“⁶

Dans la vie de l'humanité, le christianisme fut une des „mutations“ spirituelles les plus importantes. Même à la naissance de cette transformation, qui a ébranlé des énergies spirituelles immenses, on peut observer que les premiers chrétiens ont exprimé leurs expériences nouvelles à l'aide des notions et des formes de la philosophie et de la

⁴ O. c., p. 20.

⁵ O. c., p. 20.

⁶ Les monuments artistiques de la Hongrie. I. *Tibor Gerevich*, Les monuments du style roman en Hongrie. 1938. p. 117.

culture païennes, car ces moyens d'expression étaient à la disposition de tout le monde. Quoique leur conception de la vie soit déjà entièrement différente de celle des générations précédentes, ils ne pouvaient choisir leurs moyens d'expression que parmi les formes toutes prêtes de leur entourage. C'est à l'aide des notions de la philosophie grecque que Saint Jean l'évangéliste essaie d'exprimer le nouveau „sentiment de la vie“. La notion du „logos“ n'était pas inconnue devant le lecteur grec cultivé de cette époque. Saint Jean se vit donc contraint d'expliquer sa pensée entièrement neuve par une notion plus ou moins analogue, mais définie et connue, — car il n'avait point encore des notions adéquates à sa disposition: les notions nouvelles et appropriées à la philosophie chrétienne ne se développeront, des formules du monde antique, que par suite du travail intellectuel de longs siècles. Il est en tout cas certain que *cette longue évolution aussi est précédée par la naissance d'une âme nouvelle*. Au commencement, la notion du „logos“ sera examinée et conçue d'un point de vue nouveau, pour qu'enfin, dans la mystique chrétienne, des formes nouvelles et autonomes du „sentiment nouveau de la vie“ puissent se développer. Le christianisme est né vers la fin de l'époque hellénistique. L'art des catacombes s'est servi des formes toutes faites du milieu où il s'est développé. Les formes de sa symbolique également proviennent en majeure partie de la vie environnante (le Christ comme scribe ou docteur de la Loi, le Christ comme „imperator“). Ce n'est qu'après de longs siècles que les premiers styles chrétiens autonomes font leur apparition; à l'Est et au Sud le style byzantin; à l'Ouest: le style gothique. Leur développement — quoique, du point de vue formel, ils pourraient être reliés à l'art des époques passées, par de longues séries typologiques, — n'est pas dû à une évolution purement matérielle, progressant à travers les étapes de changements minuscules. La formation de ces styles fut précédée par la naissance du christianisme, qui, par son élan, a animé les formes anciennes et les a poussées sur la voie d'une longue évolution, dont le but était une expression fidèle des idées nouvelles.

Quand la typographie fut inventée, les types les plus appropriés à la technique de l'imprimerie n'étaient point formés encore. Cette invention fut un acte de l'intelligence, un changement subit, résultat de l'inspiration d'un moment: une „mutation“ qui s'est opérée dans le domaine de l'esprit. Sa réalisation, cependant, s'est effectuée, extérieurement et typologiquement, sous la forme d'une série d'évolution progressive. Les types des premiers imprimés imitent encore les caractères des manuscrits du moyen-âge. On continue à employer non seulement les caractères, mais même les abréviations usités dans les manuscrits. Il y a des livres dont on ne sait pas encore s'ils sont des manuscrits ou des incunables. Ce n'est que plus tard que les types les plus appropriés à la typographie se sont développés progressivement, et ce n'est qu'après un certain temps qu'on s'est rendu compte de l'autonomie et de l'unité du caractère d'imprimerie.⁷

M. Ferenc Klenner,⁸ dans son ouvrage sur Csokonai, aboutit à des constatations analogues. Selon lui, le poète hongrois exprime un „contenu“ nouveau: selon son âme

⁷ Balassa, A magyar nyelv életrajza (La biographie de la langue hongroise) p. 86. — Fitz, Előadás a könyvtárgyakornokok tanfolyamán (Cours de bibliotechnie). Ce détail me fut communiqué par M. Aladár Dobrovits.

⁸ F. Klenner, Csokonai és a préromantika (Csokonai et le préromantisme). Pannonia, 1938. pp. 241.

il est déjà un poète romantique, mais il chante ses sentiments modernes dans les formes qui étaient en vogue vers la fin de l'époque dite „baroque“ („rococo“). L'oeuvre de Csokonai représente ainsi cette étape de l'évolution de la poésie où une nouvelle attitude, une nouvelle conscience poétique vient justement de naître.

On peut faire les mêmes remarques sur le courant d'idées appelé „préromantisme“.

M. Klenner cite une définition du préromantisme (par M. Gyula Staud) et' applique à l'oeuvre de Csokonai: „Nous appelons préromantisme l'époque où des thèmes littéraires (le „contenu“ idéologique et sentimental) sont déjà nouveaux, riches et romantiques, mais les écrivains n'ont pas pu encore se défaire des formes d'expression classiques qui ne conviennent point à ces thèmes. Ainsi — ajoute M. Klenner — si nous trouvons dans la poésie de Csokonai beaucoup de traits, caractéristiques de la décadence du baroque (rococo), cela ne prouve pas qu'il n'ait pas été un poète préromantique; ces traits ne sont que des formes et des motifs traditionnels dont le poète s'était servi pour embellir des ouvrages d'un esprit nouveau, plus noble et plus sincère.“

La nouvelle création et la forme nouvelle s'attachent toujours à la meilleure solution du problème que la nouvelle création veut résoudre à son tour. L'identité du but relie la solution nouvelle à l'ancienne. Quand l'homme primitif a fabriqué la première hache de métal, il l'a voulu employer dans le même but que la hache de pierre. Ayant donc trouvé l'idée d'utiliser le métal — grâce à l'activité créatrice de son intelligence —, il a donné naturellement la même forme à son nouvel outil, qu'avait l'instrument qu'il employait jusque là parce qu'il la considérait comme la meilleure. Nous pouvons donc formuler notre deuxième loi:

La série typologique réalise, après un certain temps, la meilleure solution inhérente à sa matière et à ses qualités propres. Ayant produit la meilleure solution, la série n'évolue plus. Cependant la force créatrice de l'homme peut attacher une idée ou une solution nouvelle à la forme ancienne. L'idée nouvelle se manifeste au moment de son apparition sous la forme ancienne parce que les deux formes (l'ancienne et la nouvelle) ont la même destination, parce que toutes les deux visent la solution d'un seul problème, et enfin parce que la forme ancienne était à son époque la meilleure solution de ce problème. C'est ainsi que se forme la série typologique composée (fig. 1).

Frobenius⁹ nie que l'homme, en créant quelque chose, ait une notion consciente de son but, parce que, selon l'érudit allemand, les „matérialisations“ des cultures, c'est-à-dire les actes de création pris individuellement, s'achèvent dans l'inconscient. La matière „saisit“ l'homme, et quoique ce processus s'accomplisse dans l'homme, il n'y participe pas volontairement, il ne sert que de sol nourricier à la création. Cette idée est peut-être spirituelle, mais elle manque de perspective. Elle prête une passivité trop grande à l'homme. La création plus ou moins „inconsciente“ n'exclut pas le caractère „dirigé“ de la création.¹ Le primitif, en fabriquant sa hache d'une matière nouvelle, et crée ainsi la hache de cuivre p. e., agit peut-être dans un état somnambulique, — mais il est certain qu'il veut employer l'objet nouveau comme une hache. C'est cette tendance vers quelque chose, cette intervention de la volonté humaine, — complexe que j'appelle „représen-

⁹ Frobenius, Schicksalskunde im Sinne des Kulturwerdens, 1932.

tation du but" — qui doit déterminer l'analogie de la forme de l'ancien et du nouvel objet. Plus tard, les qualités de la matière nouvelle exercent une influence essentielle sur la conformation de la hache en cuivre. Les idées peu claires de M. *Frobenius* sur l'homme „saisi“ par la simple existence de la matière, sont rendues contestables par d'autres considérations aussi. Selon M. *Imre Trencsényi*, „l'expansion de l'emploi de l'écriture ne s'explique pas par le simple avantage pratique de la stabilité qu'elle offre, mais par une certaine conception du monde qui exigeait cette stabilité justement.“¹⁰ *Une circonstance essentielle de la création de formes nouvelles et l'apparition d'une exigence.* L'exigence, (M. Jenő Hillebrand appelle la même chose „besoin culturel“, dans un de ses manuscrits), est le facteur qui détermine la réalisation de formes nouvelles. L'exigence n'est pas quelque chose de bien défini, son origine est inconnue; elle signifie une tendance plus ou moins précise, comme j'ai dit plus haut; en d'autres termes: le sentiment d'avoir besoin de quelque chose. Dans l'exigence, le problème à résoudre est indiqué déjà d'une manière obscure et sans être formulé avec précision. L'inquiétude, le sentiment d'avoir besoin de quelque chose (la faim) ébauche la solution d'avance. L'inquiétude donne naissance à la solution concrète, à la création de forme qui réunit en elle les éléments de l'origine obscure (exigence) d'une part, et, de l'autre, de la solution concrète (notion concrète du but). *L'exigence peut se réaliser sous beaucoup de formes, ou pour mieux dire: sa réalisation ne peut s'opérer que par moyen de séries de créations concrètes, qui s'alignent dans l'espace et dans le temps. La création de la forme elle-même ne peut signifier que la réalisation d'une seule possibilité.* La création de la forme, comme réalisation de l'exigence, s'effectue dans un but bien déterminé (créer quelque chose qui manque). Au cours de la création il se dégage peu à peu des éléments inconscients dans l'exigence générale et confuse (sentiment d'avoir besoin de quelque chose); il devient perceptible que la création d'une certaine forme satisfait l'exigence (la faim) jusqu'à une certaine mesure. Cela revient à dire que l'exigence a pris consistance et a donné place à une conception assez concrète, grâce à un essai de solution particulière et matérielle. Parallèlement, l'idée de l'utile et du pratique, et la notion du but se font conscientes.

On pourrait objecter que „on ne peut vouloir ce qui n'existe pas encore, ce que l'on ne connaît même pas“ (ainsi on ne peut „vouloir“ les produits nouveaux de la civilisation; ceux-ci sortent de la matière et se font accepter par l'homme)¹¹ En effet, on ne peut vouloir ce qui n'existe pas encore, mais le sentiment d'avoir besoin de quelque chose, la faim et la volonté de la satisfaire, sont essentiellement dans la nature humaine. L'inquiétude qui se présente sur le plan spirituel et qui se tend toujours vers quelque chose d'une manière obscure, est la grande force motrice qui met en mouvement le génie créateur de l'homme. L'homme n'a pas coupé la première fenêtre dans le mur de sa cabane parce que la nature intrinsèque de la maison, ou un principe cosmique (comme le penserait M. *Frobenius*) lui commandait de le faire; mais parce que sa demeure était obscure, et la lumière lui manquait. Sous l'aiguillon de ce sentiment, l'homme crée avec une volonté de plus en plus consciente, et à la fin du processus psychologique de la création il a une notion claire de son but. Et, comme je l'ai dit plus haut, l'identité de la notion du but,

¹⁰ *Imre Trencsényi* W., Küküllei János, p. 27.

¹¹ Entretien avec MM. Károly Kerényi et Béla Hamvas.

l'identité du problème à résoudre relie les solutions ancienne et nouvelle dans une forme identique.¹²

Il y a deux variétés dans les séries d'évolution, dont la différence peut être illustrée le mieux par une figure schématique (fig. 2.). L'une des deux variétés est la „série typologique simple“, dans laquelle l'objet (ou l'instrument), par des changements successifs, à peine sensibles, tend vers la forme la plus proche de la perfection. Cette évolution ne dépasse jamais les limites d'une forme déterminée, elle ne fait que varier une forme donnée, en en cherchant la meilleure variante. La „série composée ou série à mutation“ est toute différente; on ne peut la considérer comme une série homogène que d'une manière tout à fait arbitraire. Elle n'est au fond qu'une succession de „séries typologiques simples“ dans lesquelles les particularités intimes de la forme originale sont transformées profondément par le principe spirituel de la création.

Les différentes séries simples sont attachées au point d'aboutissement de la série précédente par la ressemblance initiale de la nouvelle création. Nous pouvons donc parler d'un rythme, de la pulsation du génie créateur, lorsque les forces créatrices se révélant de temps à autre donnent un nouveau contenu aux formes figées et contribuent ainsi à former une „série typologique“ nouvelle qui aboutit à une forme très différente du type initial. Il serait impossible de supposer un changement de type si accusé dans la „série typologique simple“ sans l'intervention de l'acte créateur. Les différentes séries typologiques simples sont disposées sur la figure à côté de lignes verticales, tandis que la part du génie créateur est représentée par des points intercalés qui indiquent la „mutation“ (l'acte créateur).

Pour mieux comprendre l'objectivation en séries typologiques de l'activité créatrice, pour pouvoir répondre à la question de savoir, *pourquoi l'activité créatrice de l'homme ne réalise ses possibilités que par des oeuvres successives déterminées par des lois sévères*, il est nécessaire de nous occuper de certaines propriétés de la pensée humaine.

Tout ce qui existe, existe dans quelque forme et par cette forme même. Naturellement cette forme d'existence est la seule possible. *Un même objet ne peut avoir au même moment qu'une seule forme*. La pensée humaine est également liée par des formes. Nous ne nous rendons compte des formes et des limites qu'après les avoir dépassées. L'association des idées prend une direction déterminée et pendant ce temps les autres possibilités d'association n'émergent pas dans la conscience. Loin d'être une „idée force“, ce phénomène peut être appelé au plus *la contrainte de l'association des idées*. On vit constamment dans un monde déterminé de conceptions; un fait qu'on ne remarque qu'en se rappelant

¹² M. Dagobert Frey est de la même opinion: „notre devoir est d'interpréter les phénomènes psychiques comme un processus de la réalisation de la volonté (Objektivierung des Willens), comme une attitude du „moi“ en face du monde (Auseinandersetzung des Ich mit der Welt), comme l'antonomie de la conscience. Tout ceci vient du caractère indéterminé de la volonté subjective et du caractère déterminé de la notion objective (Determiniertheit der objektiven Vorstellung“. D. Frey, op. c. pp. XXX—XXXI). Selon M. Spengler: „... si nous appelons l'âme ... le monde des possibilités, et le cosmos, la réalité ... , alors la vie n'est pas autre chose que la forme (die Gestalt) dans laquelle la possibilité se transforme en réalité“. (Spengler, *Untergang des Abendlandes*, 1929. p., 73.). „L'histoire d'une culture est la réalisation continue de ses possibilités“. (o. c., p. 140.)

Série typologique composée (s. à mutation).

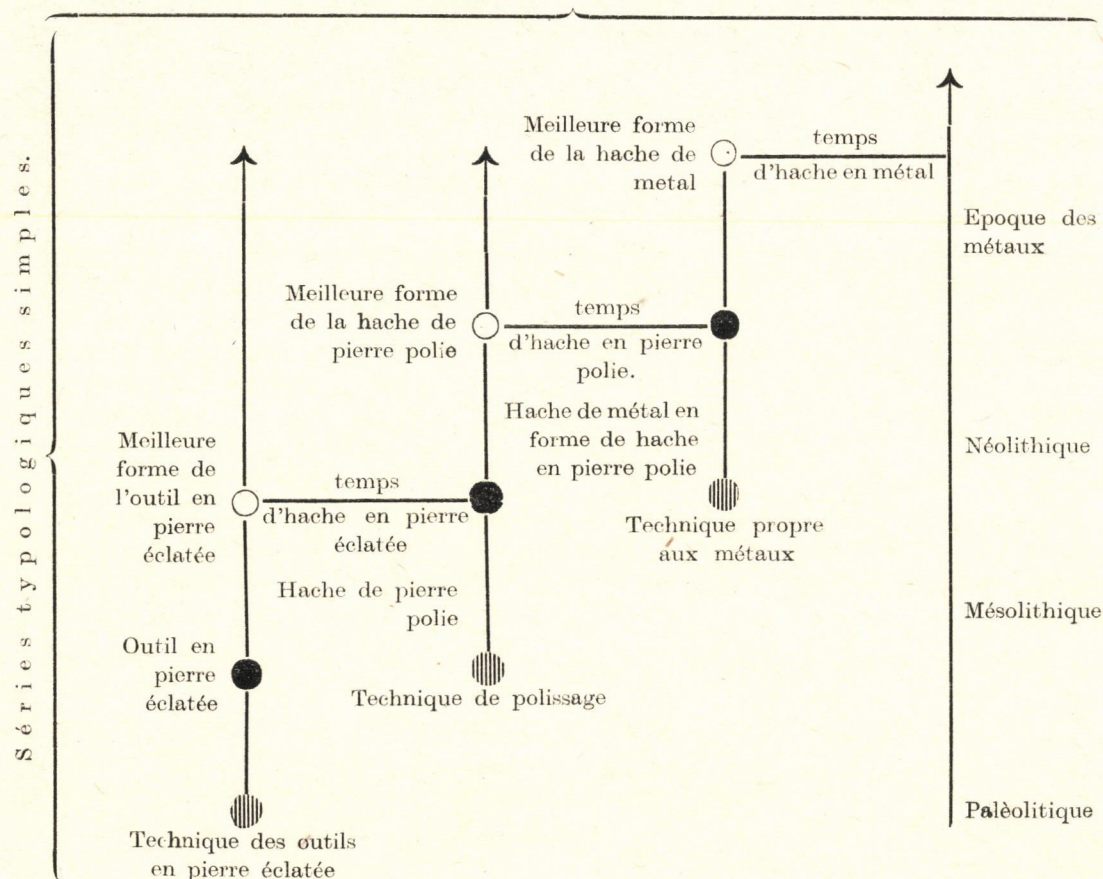


Fig. 1. Construction schématique de la série typologique à mutation composée de séries typologiques simples. ● : actes de création (points de mutation ; ▨ : point de départ d'une idée nouvelle (Substance intérieure)

les contraintes et les liens dont on s'était lentement dégagé. Nous ne pouvons relâcher nos manières de penser (la forme de notre pensée) qu'au prix d'efforts énormes, pour nous délivrer de la contrainte incessante, agissant toujours dans le même sens de l'association des idées. Je voudrais souligner surtout le fait caractéristique que, une fois engagés dans une suite d'idées „déterminée“, la possibilité d'autres associations, éventuellement contraires à la suite des idées primaires, n'émerge même pas dans la conscience et ainsi la contrainte consiste à ne pas pouvoir suivre d'autres enchaînements d'idées, tout simplement parce que nous n'en avons même pas pris connaissance. Le monde déterminé de conceptions est sans aucun doute l'expression de la forme de notre esprit. Heureusement cette forme n'est pas immuable et tout en gardant le souvenir de nos formes d'esprit antérieures, nous traversons incessamment les étapes de formes plus récentes. Nous devons considérer ce fait comme un talent de changement qui, s'exerçant dans le temps, nous donne la possibilité de nous soustraire au danger de la contrainte de l'as-

sociation des idées. Chez les gens intelligents ce danger est éliminé par le temps. c.-à-d. par la *succession*, étant donné que notre cerveau produit le phénomène des formes déterminées par suite de la lourdeur de la matière. *Le cerveau n'est capable de former à la fois qu'un nombre très restreint de notions; une défectuosité qui est corrigée par la succession. La possibilité de développer notre talent de changement ne nous est assurée que par le fait de l'écoulement du temps.*

Tout cela peut être mis en rapport aussi avec le phénomène des séries d'évolution. *Toute réalisation peut exécuter une seule variété des possibilités.* La réalisation est éventuelle et elle est liée aux possibilités momentanées de la domination de la matière. Mais au fond de la réalisation se cache l'„exigence“ qui, étant une force spirituelle, renferme *en puissance* d'innombrables possibilités des réalisations (créations de formes) concrètes. *La réalisation parfaite de l'„exigence“ nécessite donc la succession et du temps et de l'espace.* Je crois que, d'après ce que nous venons de dire, il paraît assez naturel que ces réalisations de la forme, produites dans le temps, se rangent dans des séries où les anneaux de la chaîne se sont attachés par ce que nous appelons le processus de l'évolution typologique.¹³ Mais nous pouvons dire en même temps que *le processus progressif et lent du changement de la forme, tout comme son caractère se révélant d'une manière éruptive dans les changements soudains qui pourtant sont liés typologiquement à la phase précédente, a le caractère d'une loi naturelle.*

L'homme n'est pas capable de se créer tout à coup une attitude basée sur une synthèse, puissante dès son enfance. Dans son for intérieur la „totalité de l'exigence“ existe obscurément comme un sentiment de lacune et d'inquiétude, mais par la „matérialisation“, par la réalisation, il ne concrétise qu'une seule des possibilités multiples. La série formée par les créations sera toujours plus propre à réaliser l'„exigence“ et lui satisfaire par des solutions de plus en plus parfaites. L'identité de l'„exigence“ est donc en dernière analyse le facteur qui tient ensemble les créations de forme humaines, comme une réalité indépendante des individus, des générations et souvent même des cultures, facteur psychologique qui avait été créé avec le „genus homo“ comme une qualité essentielle de l'esprit humain en général.

L'„exigence“ humaine n'est pas quelque chose de surhumain: elle ne dépasse que l'individu seul. Elle est une propriété de la réalité collective du „genus homo“. La notion de l'„exigence“ n'est pas transcendente. Le problème de la transcendance ne se présente que si l'on considère l'homme même comme une création de forme, et en

¹³ La même „exigence“ peut se faire jour à travers les unités ethniques les plus différentes de l'homme en aboutissant à des solutions (créations de forme) semblables. Le couteau p. ex. destiné à satisfaire au besoin („exigence“) de tailler, de frapper, de couper, ne peut être imaginé dans les communautés humaines les plus différentes que sous des formes analogues. C'est ce qui a rendu possible au siècle précédent d'établir des séries d'évolution de caractère matérialiste en réunissant des créations de forme de toutes les contrées du monde. C'était la réalité de l'exigence qui expliquait les bévues de la conception évolutionniste. Toutefois nous devons signaler le fait que l'apparition soudaine des mutations dans l'existence de l'humanité est caractéristique pour la collectivité humaine et nous ne devons considérer comme véritables que celles-là des séries typologiques et des séries à mutation dont la matière est fournie par l'évolution de la même collectivité humaine. Naturellement ces évolutions s'accomplissant selon les principes des séries typologiques, s'influençaient réciproquement partout où le temps et l'espace l'avait rendu possible. (De l'idée d'évolution matérialiste: Schmidt und Koppers, Gesellschaft u. Wirtschaft der Völker. p. 35. 1924. Kritik der evolutionistischen Schule).

voulant appliquer à lui aussi les lois connues des séries d'évolution, nous devons reconnaître que „l'origine“ de l'homme du singe, problème si simple à la fin du siècle précédent, devient très complexe, car en dehors de la ressemblance typologique réelle nous devons supposer à son origine un acte créateur ayant le caractère d'une mutation qui avait eu une influence extrêmement importante sur ses qualités essentielles. Du point de vue de la science, l'origine de la forme humaine se perd donc de nouveau dans l'obscurité, car on est contraint de recourir à l'idée de la création, inexplicable dans son essence. En admettant d'autre part l'idée de la création, la science se trouve devant la question grave de savoir si les „mutations collectives“ (voir ci-dessous) se faisant valoir dans l'histoire de l'humanité ne doivent pas leur existence à quelque principe spirituel, tout comme les modifications dans la série typologique de quelque instrument sont dues à la force créatrice de l'esprit humain. La science touche ici donc à la Divinité créatrice.

Le phénomène de l'objectivation en séries typologiques est donc identique en dernière analyse au caractère limité de la matière dans le temps et dans l'espace (singulation). Il n'en „résulte“ pas, car les rapports des deux phénomènes sont si étroits que la thèse pourrait être retournée et le phénomène de la singulation pourrait être dérivé de la série d'évolution considérée pré-existante. La singulation veut dire que l'univers ne comporte qu'un seul état concret de la matière et ce qui le surpasse ne peut se présenter que dans la succession du temps et de l'espace. Nous pouvons en même temps saisir ici la structure de l'infini du cosmos qui, à un moment donné, se présente seulement dans un état limité de la matière, mais la succession considérée dans les séries se développant et se perfectionnant régulièrement, a un caractère illimité.

L'ANALOGIE DU CHAÎNON.

La situation des unités d'une série typologique est comparable à celle d'un anneau dans une chaîne. Dans la suite nous allons appeler cette situation la „situation du chaînon.“

Il est impossible de quitter le problème complexe de la série typologique sans s'étendre sur l'extrême importance de la „situation du chaînon“. Dans le cas de n'importe quelle série typologique la situation d'un anneau dans la chaîne est d'une signification très grande pour l'individu (l'anneau en question de la chaîne) et pour la série même. L'individu, situé dans une certaine série comme un anneau contribuant à la développer, a par sa situation même, des possibilités déterminées et peu étendues: sa situation est prescrite par un système supérieur à lui. La détermination et le conditionnement sont produits par le processus d'évolution déjà achevé; il est donc important de savoir quelle était la nature des individus qui ont précédé l'individu en question, autrement dit, à quel état de maturité la série se trouve-t-elle au moment de son apparition. *La situation de l'individu est donc définie par les anneaux produits déjà avant lui.* Cette situation du chaînon a une force de contrainte. Les qualités et les particularités contraires à elle ne peuvent pas se présenter. Chaque réalisation (chaque anneau de la chaîne) se fait selon un plan arrêté et non pas d'une manière désordonnée, et chacune d'elles qui se présente dans une série, est caractérisée par un certain degré de „maturité“. Nous pouvons for-

muler sous ce rapport une loi importante: *l'individu ne peut pas se former dans une série sans que la série précédente ne fut déjà réalisée.*

Tout anneau de la chaîne est caractérisé par l'accomplissement d'une série typologique avec laquelle il est en rapport. Par là, on pourrait expliquer le sentiment du „caractère de primitivité“. Nous devinons instinctivement que tels anneaux de la chaîne sont dans un état primitif, quelque part au commencement de l'évolution typologique. Un nombre restreint des membres de la chaîne ont été formés seulement avant lui; l'essor véritable se fait encore attendre dans l'avenir (ou bien la série fut arrêtée à l'état initial).

Les séries commencent par un acte de création. Mais seule l'idée de la première création peut être appelée libre de toute contrainte, car, comme nous venons de le voir, les actes de création, les mutations elles-mêmes étaient proches ou identiques dans leur forme au point d'aboutissement d'une série précédente. La situation du chaînon prescrit en même temps des bornes à l'évolution et à la variabilité de l'individu. Les possibilités de cette évolution et de cette variabilité dépendent de l'état de maturité de la série typologique dans le moment de l'apparition de l'individu, autrement dit des possibilités d'évolution ouvertes encore à la série typologique en partant de la situation occupée par l'individu. Les variations individuelles de l'unité doivent avoir lieu dans les conditions de l'évolution de la série même. L'individu atteint naturellement la plénitude de son état le plus capable de variations au moment où la modification (l'acte de création) se réalise et s'accomplit en lui.

Cette analogie du chaînon éclaire en même temps les antithèses se révélant partout dans la nature. Nous pouvons constater d'une part un déterminisme excluant une quantité de possibilités de réalisation, mais d'autre part ce déterminisme n'est pas assez étroit pour ne pas laisser le champ libre pour la réalisation de l'anneau suivant et la liberté de cet espace déterminé permet la réalisation de certaines variations indifférentes.

LA FORME VIVANTE COMME ÉTAT D'ÉQUILIBRE (LA FORME COMPLEXE).

Nous devons enfin examiner en passant un problème qui, par son étendu et par sa complexité dépasserait les cadres de cette étude. C'est pourquoi nous allons traiter seulement les détails indispensables désormais pour la compréhension et la connaissance du rôle important des séries typologiques. Il nous faut donner quelques définitions préliminaires et examiner ensuite le rôle des séries typologiques.

La condition primordiale de nos analyses est de rompre avec quelques abstraction courantes de la pensée européenne, lorsque nous voulons former notre vision du monde. Les formes européennes de la pensée abstraite avaient été établies par les philosophes grecs et elles atteignirent même à un état de limite infranchissable. Les „idées“ de Platon ne sont au fond que les abstractions finales des réalités observées; abstractions faites à l'aide de la pensée humaine. La théorie platonicienne des „idées“ veut présenter les abstractions du cerveau humain comme autant de réalités. Il est impossible de prouver l'existence des „idées“ dans la réalité, elles n'ont de droit d'existence que dans le cerveau humain qui les a créées par abstraction. D'après la philosophie des Grecs, et surtout

d'après la scholastique, l'explication de la nature basée sur des notions abstraites fut répandue dans la conscience générale et finit par devenir un lieu commun scientifique. En nous approchant de notre sujet de ce côté, nous rencontrons des expressions comme la suivante: „Die Natur der materiellen Dinge ist metaphysisch zusammengesetzt aus Materie und Form“. (Les choses matérielles sont les dérivés métaphysiques de deux facteurs: la matière et la forme.)¹⁴ Une méthode qui veut créer des notions à l'aide de telles abstractions, ne nous aide en rien à nous approcher des réalités du cosmos. L'Européen est porté à décomposer les formules unies de la conception générale sur l'univers, de faire des abstractions de chaque détail, de les délimiter en unités et, créant une mosaïque de ces unités, de recomposer la formule de nouveau. Cependant il perd le sens de considérer les choses en unité et, détruisant l'unité à l'aide de son imagination, il oublie que la possibilité de décomposition n'existe pas en réalité et qu'elle a ses fondements uniquement dans les représentations du sujet pensant. Ce serait une erreur de croire que ce qui est possible pour la pensée humaine, doit exister en effet dans la réalité. „Forme“ et „matière“ une fois séparées, sont des notions créées par l'abstraction et elles n'existent que dans la littérature des abstractions. Dans la réalité il n'y a pas de matière privée de forme et il n'y a pas de forme sans matière. Les deux ne font qu'une unité. La matière existe dans la forme et par la forme. Ainsi il n'est pas permis pour la pensée non plus de décomposer ce qui en réalité est indissoluble, ou à mieux dire, qui ne s'est jamais présenté dans un état de décomposition et dont le caractère décomposable n'a jamais été démontré par des preuves expérimentales. On ne doit pas prendre les abstractions humaines pour la réalité.

Si nous voulons pousser plus en avant, nous devons éliminer également la notion des „accidents“. Selon la métaphysique traditionnelle, il existerait une „substance“ (qui en effet n'a jamais été observée) qui ne serait autre chose que le noyau immuable des individus existants et à laquelle viendraient s'ajouter les „accidents“ susceptibles de changements (p. ex. le poids ou la couleur variables d'un corps, etc.). Une différence réelle séparerait les accidents et les substances (Baur, op. cit.). Si nous n'avons pas perdu toute faculté de saisir la réalité vivante, nous devons reconnaître qu'aucune chose existante ne peut être décomposée en ses éléments sans s'arrêter aussitôt d'exister. Une montre démontée n'est plus qu'un amas de roues, de ressorts, etc. dépourvu de tout sens. Ainsi donc, comme nous venons de le dire, si nous ne pouvons pas décomposer quelque chose en réalité, nous ne devons pas essayer de le faire mentalement non plus par une méthode d'analyse. Nous devons arriver à tout prix à une manière de considérer la substance non pas comme une entité immuable, mais capable de changements dans le temps. Ainsi nous arrivons à la conception de la forme vivante et variable. Au lieu donc de dire que la substance est toujours identique à elle-même et qu'elle est immuable pour toujours et ce sont seuls les accidents qui varient, nous nous passons de cette conception superflue et contraire à la vérité en supposant que la matière vivante (la forme vivante) n'est pas immuable dans sa singulation et dans son individualité, mais qu'elle varie dans des processus, se déroulant selon certaines régularités. Ce n'est donc pas des „accidents“ qui changent, mais la matière, l'unité, la substance, l'individu même. Selon notre conception les unités

¹⁴ Ludwig Bar: Metaphysik, p. 60. 1935.

de forme vivantes n'ont pas de „substance“ immuable, mais des limites de forme, en deçà desquelles elles sont sujettes à des changements (les dépasser signifierait l'anéantissement de la forme). Les limites du changement sont donc équivalentes à l'unité vivante. (Le corps humain p. ex. en tant que forme complexe, n'est capable de supporter les changements de la température intérieure qu'en deçà de certaines limites. Au-dessous de ces limites l'existence du corps même est compromise.) *Une possibilité de changement continuuel qui pourtant ne peut pas dépasser certaines limites*: voilà ce qui fait l'unité de la substance. Ainsi pour nous les notions d'„étendu“, de „couleur“, de „poids“, etc. perdent leur existence individuelle et ne sont considérées que comme les expressions partielles de l'état momentané de quelque unité, sans que ces notions soient séparées de l'ensemble auquel elles sont inséparablement unies au moment de l'analyse. Il n'est pas permis de décomposer ni de fixer la notion de l'unité vivante, mais il faut accepter le fait qu'elle est capable de changement dans l'ensemble de sa substance. (Nous allons parler plus tard de la mutation qui consiste dans la rupture complète des limites du mouvement.)

Si nous partons du fait qu'un ensemble est capable de changement dans toute son unité, la question se pose de savoir, quel est le facteur qui donne l'aspect d'unité réelle aux individus existants, le caractéristique qui se révèle comme unité délimitée devant l'observateur. L'„unité“ capable de changement diffère en cela de toute autre „unité changeante“, qu'elle varie seulement au dedans des limites qui sont caractéristiques précisément pour elle. Les propriétés de l'unité vivante rendues mesurables par la distinction des „propriétés“, ne peuvent varier qu'entre deux limites données qui sont caractéristiques pour leurs traits individuels. Je veux citer en exemple une notion complexe des sciences naturelles généralement connue: celle de la „race“ ou de l'„espèce“. Avec une tournure consacrée par l'usage, on a la coutume de parler de la „latitude de variation“ d'une espèce considérée en tant qu'unité. En rapport avec les individus d'une race ou d'une espèce, cette locution signifie exactement ce que nous venons de dire: à savoir que les types spéciaux des individus appartenant à la communauté de l'espèce varient entre deux limites. C'est le total de leurs valeurs limites qui les distingue des individus d'une autre espèce. La forme complexe vivante, en tant que notion, ne désigne donc point l'immuabilité, mais un espace caractéristique libre rendant possible une oscillation dans les changements.

Le mouvement entre les „limites permanentes des propriétés“ est comparable à l'état d'équilibre ou, à mieux dire, au mouvement oscillatoire d'un objet suspendu dans son centre de gravité (Oszillation um eine Norm.). Soit que l'unité de quelque race ou de quelque espèce se révèle par le fait que l'existence formelle des individus procédés de l'espèce ou de la race est liée à des possibilités formelles déterminées, soit que l'individu lui-même change entre des limites données, nous devons supposer en tout cas un état d'équilibre déterminé. Quant à l'unité vivante, elle „vit“ tant que son état d'équilibre n'est pas rompu, c.-à-d., elle est susceptible de changement entre des limites données. La substance n'est donc point immuable; bien plutôt, elle est une réalité changeant constamment et d'une façon individuelle et caractéristique.

Voici donc le moment d'aborder, après cette introduction indispensable, notre sujet principal qui est l'analyse des notions de „peuple“ et de „culture“ en tant que formes complexes. Le „peuple“ et la „culture“ ne sont au fond que les définitions prises de

différentes perspectives de la même réalité, ce qui veut dire que la notion de culture n'est à la vérité qu'un „accident“ abstrait et observé séparément des peuples considérés en unités vivantes. *Nous pouvons appeler peuple la plus grande unité naturelle existante de l'humanité, au dedans de laquelle les formes spirituelles et matérielles de la vie humaine sont identiques.* Le peuple n'est pas une unité spirituelle ou raciale, mais une unité spirituelle et raciale. La charpente physique du peuple est fournie par l'aspect racial caractéristique. L'aspect physique nettement caractérisé d'un peuple est défini par les races biologiques qui ont collaboré à la constitution de l'ensemble du peuple, chacune à un pourcentage caractéristique pour l'individualité du peuple. Si dans le pourcentage des races constituant le peuple un changement s'opère à un degré dépassant les limites de variation de l'état d'équilibre naturel qui se révèle dans le pourcentage, l'existence du peuple est menacée d'un danger mortel. Dans l'ensemble du peuple les races constituant cet ensemble s'entre-croisent continuellement. Ainsi le phénotype du peuple est l'ensemble des hybrides et des individus qu'on peut considérer comme de race pure dont les éléments étrangers ont été éliminés par les recroisements continuels. Il est également indiscutable de nos jours que, dans des circonstances normales, les devoirs concrets d'organisation de la communauté du peuple sont détenus par une couche de dirigeants de race relativement pure et qui proteste instinctivement contre l'exogamie. Sur le plan social c'est la notion de la mésalliance qui correspond à ce phénomène.¹⁵

¹⁵ Pour les détails voir: Napkelet, no. 4 pp. 217—23, 1938. S. Gallus: Race et culture (en hongrois). L'ensemble du peuple est appelé par L. Bartucz une „symbiose biologique“. A la base de sa conception nous rencontrons donc la notion biologique bien connue de la „symbiose“ qui ne figure ici à vrai dire qu'à titre d'analogie. Bartucz prétend que „semblablement à tous les peuples, l'ensemble du peuple hongrois est constitué également de divers éléments raciaux, et c'est justement cette composition raciale individuelle résultant de la quantité et de la qualité de ces éléments, par où il diffère de tous les autres peuples du monde. Ainsi on peut parler à juste titre d'une race hongroise qui n'est autre qu'une symbiose biologique de composition raciale particulière et vivant depuis mille ans dans cette patrie où elle ne cesse pas de s'entrecroiser.“ „C'est seulement par l'immigration en masse des éléments raciaux alpiens et dinariens après les ravages des Mongols et l'occupation turque, qu'une certaine modification s'était opérée dans la composition anthropologique de l'ensemble du peuple hongrois.“ (Új Magyarorszag, 25 déc. 1937). Il y a une mise au point très lucide dans la Debreceni Szemle (pp. 125—130, 1939) par B. Balogh sur le mélange (ne pas à confondre avec la fusion) des qualités héréditaires et sur les recroisements continuels. Pour l'ensemble des thèses scientifiques de Bartucz v.: L. Bartucz, Le Hongrois, L'Anthropologie de la Race Hongroise, Série „Sol Hongrois, Race Hongroise“ vol. IV. 1938 (en hongrois). Méhely émet un jugement favorable sur le croisement par des éléments sains (L. Méhely: Sang et Race, pp. 37—44; p. 48. 1940), mais d'après lui les races ne s'entrecroisent pas à l'intérieur de l'ensemble d'un peuple (op. cit. p. 61 sq.). La couche des dirigeants d'un peuple ne peut se tenir à la hauteur de sa mission en effet que si elle est de race pure, donc si elle évite l'exogamie. Le phénotype de l'ensemble du peuple se trouve à l'état de mélange et partant de l'état de mélange continu, les recroisements se reproduisent sans cesse dans le phénotype en vertu de la loi des grands chiffres. Cela n'exclut naturellement pas que certains îlots endogames ne puissent subsister dans l'ensemble du peuple. La structure d'un peuple ne tient pas dans une dimension et n'est pas aussi simple que la pensée abstraite voudrait bien l'imaginer.

C'est à l'aide de la philosophie de la nature que nous pouvons définir le plus facilement la forme complexe vivante comme une totalité en état d'équilibre. Blazovich cite la définition de la totalité par Bucher: „Ein aus materiellen Einheiten sinnvoll u. naturhaft notwendig zusammengeschlossenes übersummatives Sachgefüge“. (Une contexture de choses supérieure à l'ensemble de

C'est l'unité du peuple dans les choses de l'esprit (son aspect spirituel) qui forme la culture. En utilisant un terme emprunté à la biologie, nous pouvons donner la dénomination de „phénotype“ à la coupe momentanée de la culture, et voir en même temps dans les institutions, les coutumes et les oeuvres léguées à la postérité par les ancêtres (dans l'ensemble de la tradition) le „génotype“ de la culture. Il est évident que le génotype, tout comme le phénotype, est composé d'unités élémentaires. Je nomme unité élémentaire tout „bien culturel“ indépendant qui est capable d'évolution autonome et figure comme un chaînon dans quelque série typologique. Le phénotype momentané communique avec les profondeurs du génotype à travers des séries d'évolution indépendantes dont l'origine se perd dans le passé historique. Si l'on ne se contente pas de la considérer uniquement sous son aspect actuel, mais on tient compte aussi de sa destinée historique, la culture est composée de la totalité des séries d'évolution des biens culturels. Les biens culturels sont donc attachés à l'ensemble de la culture non pas d'une manière lâche et à l'état d'un amas incohérent, mais rangés dans les séries d'évolution (dans les séries typologiques). Les séries d'évolution nous conduisent au génotype de la culture; d'une manière analogue, l'ensemble du peuple est dans un rapport génétique avec ses ancêtres. La culture du peuple est donc une totalité complexe. Ses éléments (telle institution, tels objets ou coutumes religieuses, etc., etc.) composent dans leur ensemble le tableau homogène de la culture. Comme nous l'avons dit, cette totalité n'est pas seulement un amas, mais un système (une structure). Elle est un ensemble d'éléments harmonieux, l'état d'équilibre des composants élémentaires. C'est cet état d'équilibre intérieur qui signifie le fonctionnement continu des parties, leur immobilité et leur mouvement dans la totalité considérée comme un organisme. Le mouvement se déroule dans des séries typologiques. La culture populaire, en tant que totalité, est en rapport aussi avec les forces de son entourage. Le monde extérieur exerce une influence continuelle sur la texture homogène de la culture. L'organisme réagit à ces influences par des modifications harmonieuses qui ne se bornent pas aux éléments intéressés. Toutes sortes de facteurs extérieurs peuvent troubler l'équilibre intérieur, le mouvement provoqué tend donc à créer un nouvel état d'équilibre correspondant à la nouvelle disposition des forces. Le mouvement de la culture est effectué toujours conformément à sa substance intérieure et selon ses lois individuelles, cependant qu'elle assimile les „matières premières“ du

ses parties qui est composée d'unités matérielles selon une nécessité intérieure et d'après un plan médité et conforme à la nature). D'après la définition d'A. Schütz: „la totalité contient toujours un surplus important par rapport aux parties, et c'est précisément ce surplus qui représente le facteur essentiel créé de la totalisation de parties; un facteur d'une espèce spirituelle dont l'importance est si accusée que *c'est lui qui donne aux parties et aux éléments leur signification et leur caractère de parties ou d'éléments*“. Blazovich ajoute encore: „En analysant la notion de la totalité, nous avons affaire à des moments qui ne sont pas ordonnés par des forces extérieures, mais créés selon une conception s'irradiant de l'intérieur vers l'extérieur (immanente), qui sont l'oeuvre *des forces dont la source se trouve à l'intérieur de l'objet* et point en dehors de lui. Ce sont les forces mystérieuses de la nature qui fonctionnent dans lui et non pas un mécanisme inanimé“. (J. Blazovich: Pannonhalmi Szemle, XV, p. 336, 1940, no V. — La définition des rapports de la physique atomique avec la vue générale des choses. — Nous devons ajouter un seul point encore: la propriété la plus caractéristique de la *forme vivante* est la *fonction*. Cela veut dire qu'elle est capable d'une activité conforme à sa destination qui trouve son expression dans les états mobiles de sa substance aussi.

monde extérieur. De ce point de vue les matières premières peuvent être fournies aussi par des éléments constitutifs d'autres cultures spécifiques qu'elle utilise pour sa structure individuelle. Ces éléments sont enlevés de la série typologique étrangère par la culture, et ils servent à nourrir sa propre série typologique. C'est ainsi que nous pouvons nommer la culture une forme vivante. Le caractère individuel signifie dans ce cas aussi que nous pouvons apprécier le mouvement d'équilibre de la culture comme une oscillation autour d'une valeur moyenne. En cas d'oscillations trop grandes la culture achève son existence.

Par la découverte des séries typologiques on dispose de perspectives beaucoup plus étendues sur la constitution (structure) de la culture. L'importance des séries typologiques ne fait qu'augmenter dans la conception historique de la culture et leur importance capitale se montre plus d'une fois dans des cas aussi où l'on veut définir la situation momentanée. Les séries typologiques forment dans la texture de la culture en effet non pas un amas inconsistant, mais elles sont homologues, c.-à-d. parallèles.¹⁶

Cela veut dire que dans le phénotype de la culture, les éléments figurent semblablement à des chaînons dans des séries qui sont liées par une identité intime et dont l'état est en même temps analogue. Cela ne signifie pas tout simplement une identité entre les degrés de maturité des séries typologiques. Le problème de l'homologie est autrement compliqué. Les recherches si détaillées sur la structure de la culture ne manqueraient pas à amener des conséquences importantes pour la méthodologie de la préhistoire aussi. Le parallèle compliqué entre les séries typologiques à des rythmes différentes, joue un rôle important également dans l'homologie. Une période exubérante de la série typologique de l'expression picturale correspond à la série typologique — de rythme différent — de la sculpture à une époque où ce sont les valeurs pittoresques qui sont surtout appréciées et dans la peinture et dans la sculpture.¹⁷ C'est cette homologie qui explique les résultats de Spengler qui a trouvé un contenu identique aux composants élémentaires de la culture dans les périodes qu'il a analysées (dans la conception de Spengler c'est d'une part l'identité de l'état de maturité qui est caractéristique pour l'ensemble de la culture, d'autre part le contenu intime nommé par Spengler l'atmosphère fondamentale de la culture). C'est de nouveau l'homologie qui facilite les coupes caractéristiques pour la méthode de l'histoire des idées (*Geistesgeschichte*); ces coupes, l'historien des idées les fait à travers toute la texture de la culture, partant de l'identité intérieure de l'époque.

L'identité intérieure de la culture a été comparée à un organisme il y a bien longtemps (Frobenius, Spengler, Schmidt-Koppers), mais on a insisté surtout sur le fait que les composants élémentaires de la culture montrent une connexion caractéristique. (*Zusammengehörigkeit*, „in steter Verbindung miteinander“, „stets auftretende Vereinigung der verschiedenen Kulturelemente“.)¹⁸ En outre, leur intérêt allait non pas à l'ensemble de la culture populaire, mais à la sphère culturelle qui était la totalité plus

¹⁶ D'après une conversation avec M. A. Alföldi.

¹⁷ D'après une conversation avec M. Z. Kádár.

¹⁸ Schmidt et Koppers: *Gesellschaft u. Wirtschaft der Völker, Der Mensch aller Zeiten*. pp. 36 et 70, III, 1924.

complète de plusieurs cultures populaires semblables et attachées par des liens de parenté.¹⁹ C'était Montélius qui a parlé le premier du parallélisme des séries typologiques formées à l'intérieur de l'ensemble de la culture, et lui-même il a donné à ce phénomène la dénomination de parallélisme.²⁰

Au cours de son activité d'historien, M. A. Alföldi a fait également des remarques sur le caractère compliqué de la culture. D'après ses observations une oscillation se manifeste à travers les générations, qui consiste dans le triomphe alternatif de deux principes, (communication verbale), d'un principe „subjectif“ et d'un principe „objectif“. Ce rythme traversant les générations peut être démontré universellement dans tous les domaines de la vie culturelle. D'après M. Alföldi il ne s'agit cependant pas d'une ondulation simple, car pendant l'activité de l'un des principes, l'autre, bien que refoulé pour le moment, continue à exister pour se faire valoir dans la génération suivante et pour opprimer à son tour le courant dominateur au cours de la phase précédente.

L'homologie se manifeste clairement dans le phénomène de la mutation collective; cette mutation, on l'a maintes fois remarquée sans en analyser la structure. Nous avons résumé les constatations de D. Frey qui a insisté sur l'importance du rôle de cette foule d'esprits créateurs aux nouvelles conceptions, qui ont paru à l'improviste aux débuts de la Renaissance. Par suite de l'homologie chaque ouvrier des séries typologiques qui forment la contexture de la culture, est envahi à un même instant par cette inquiétude de la création qui donne aux séries typologiques les plus importantes de la culture de nouvelles énergies émanant de la force créatrice de l'humanité (les différences de phase se font valoir naturellement cette fois-ci encore). La mutation homologique donne la seule possibilité de briser les bornes de l'état délimité de l'individu (l'état d'équilibre individuel de la culture) sensibles dans les circonstances habituelles et dans l'existence végétative de la culture, sans que cette rupture amène une catastrophe. La mutation homologique produit un nouvel état d'équilibre et crée une forme nouvelle, des limites nouvelles et de nouvelles latitudes dans la zone de variation (*Figure 2*). Nous ne pouvons pas prétendre que par la mutation homologique la „substance“ d'un peuple soit restée immuable est seulement les „accidents“ ont changés. C'est le peuple entier qui avait modifié sa substance et ses possibilités de vie perfectionnées, d'une manière plus conforme aux exigences de la vie et de son entourage. Pourtant par le fait du changement de la substance nous avons affaire non pas à une nouvelle individualité, mais nous pouvons considérer la vieille individualité à un état de maturité modifié. La mutation peut avoir une telle importance que, dans le cas où nous ne pouvons contrôler dans les trouvailles que de rares vestiges des modifications causées par elle et nous ne disposons d'aucun monument écrit ou historique, nous n'avons pas les moyens d'établir l'identité du peuple à l'aide des méthodes actuelles de la préhistoire.

¹⁹ Analysant la totalité intérieure, Spengler définit „l'idée“ de la culture et son „corps“ qui ne serait autre que l'expression „concrète“ (räumlich u. fasslich gewordene) de l'„idée“. (Mögliche u. wirkliche Kultur. Voir note 12 et Spengler op. cit. p. 74.).

²⁰ Montelius, Die typologische Methode, pp. 18—20. (Tirage à part).

J'ai parlé de la mutation homologique dès 1937, mais mes analyses ont été malheureusement à peine remarquées par les spécialistes hongrois de la préhistoire.²¹ Je voudrais citer les passages suivants de mon ouvrage: „La théorie de la mutation, à côté de l'hypothèse mécanique du changement de la forme, nous permet de reconnaître dans l'activité créatrice un facteur capable également de création de forme. A certains moments la substance, la forme existentielle changèrent d'une manière éruptive dans l'humanité en créant une forme nouvelle, c.-à-d. une mutation est survenue par suite de laquelle certains groupes d'hommes se séparèrent de l'ensemble et atteignirent à une forme de culture plus élevée (autre ou supérieure). Il est vrai que l'existence humaine fut définie par des séries d'évolution régulières se réalisant au cours du temps, mais ces séries d'évolution régulières et logiques cessèrent de se développer ou bien elles furent interrompues par une suite d'éruptions survenues d'une manière illogique, merveilleuse et complètement imprévue. En suivant les séries d'évolution, on se trouve devant quelque chose de nouveau, d'étonnant qui est loin d'avoir un caractère mécanique et calculable d'avance, et qui au contraire ne renferme que des éléments obscurs et inappréciables.“

La mutation signifie à l'encontre des explications par principes mécaniques et coûte que coûte logiques, la reconnaissance du principe métaphysique (s'échappant aux limites de la prévoyance humaine) de la création qui, contrairement à la logique et considéré du côté de l'homme, est illogique, donc divin.

Dans l'introduction d'un de mes ouvrages où j'ai publié le matériel archéologique de la culture préscythique en Hongrie, j'ai traité en passant les conséquences méthodiques de la mutation homologique sans avoir toutefois mentionné les rapports intimes avec les séries typologiques.²² Je signalai que le caractère vivant du peuple reste caché pour les spécialistes de la préhistoire considérant les choses superficiellement, étant donné que le caractère individuel du même peuple peut se manifester dans des formes différentes au cours du temps. Les trouvailles préhistoriques (les „cultures“) ne correspondent à l'unité ethnique qu'à l'état statique; considérées à leur état dynamique, c.-à-d. dans la durée, on ne peut pas tirer des conclusions sur le caractère du peuple ou des peuples qui les ont produites.

La possibilité du changement subite et complet, c.-à-d. le phénomène auquel je donne ici le nom de mutation homologique ou collective, doit être analysée par des méthodes nouvelles et plus fines que celles qui ont été appliquées jusqu'à présent. Par suite du déroulement rapide de la mutation, les rapports de formes dont elle est attachée à l'ensemble des formes de son époque, peuvent échapper à notre attention. C'est ce qui arrive surtout dans le cas où l'objet de l'analyse se trouve dans un état defectueux, comme dans les domaines de la préhistoire, de la paléontologie et de la paléoanthropologie. Le changement lui-même peut survenir d'une manière si inattendue, la tension d'esprit des individualités créatrices peut être à ce point intense qu'elles sautent plusieurs chaînons de l'évolution normale. La forme qui se présente ainsi à l'observateur superficiel, peut avoir une apparence si changée par suite de l'évolution accélérée et à cause de l'insuffi-

²¹ Dans Történetírás: pp. 225—237. I, 3. 1937. La culture comme mode d'existence (en hongrois).

²² Dissertationes Pannonicae. Série II. 9. Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. pp. 5—8. 1939.

sance mentionnée des objets à analyser, qu'il n'est pas capable d'attacher la matière nouvelle aux formes plus archaïques et au passé du peuple vivant. Dans ses constatations que nous venons de citer, Aberg décrit également le même phénomène. Cette fois-ci nous avons affaire à une possibilité d'erreur toute contraire à celle que nous avons remarquée au début de notre ouvrage. Là, une ressemblance initiale de la mutation avec l'état de forme qui l'a précédée, cacha devant les spécialistes le progrès merveilleux effectué par la force créatrice et facilita les explications matérialistes. Ici, les lacunes dans le matériel, la véhémence de la mutation, son déroulement rapide dissimulent la mutation de manière à couvrir d'obscurité l'état précédent où une mutation de substance s'était opérée. C'est pourquoi on parle de l'apparition de quelque peuple inconnu, et qu'on suppose sans aucun fondement une migration des peuples, etc., etc. Les doléances sur l'état défectueux des trouvailles sont en vogue partout dans les milieux des spécialistes de la préhistoire.

Sur le point de terminer mon manuscrit, j'eus l'occasion de parcourir l'oeuvre excellente de Wahle qui, par ses constatations exactes et perspicaces de tout point de vue et par la matière qu'il a rassemblée, me dispense d'entrer dans les détails de la crise de la méthodologie préhistorique. Wahle démontra que les formules simplistes de la „Siedlungsarchaeologie“ de Kossinna ne sont pas capables d'élucider la préhistoire des peuples. L'identification mécanique des soi-disant „cultures“ ou „sphères culturelles“ avec les peuples, puis la conception démodée et mécanique des séries typologiques, ont fourvoyé les recherches scientifiques. En mettant à contribution la matière des „cultures“ et les données de l'historiographie, Wahle arriva à la conception de l'énergie vitale (Lebenskraft) se manifestant dans l'existence des peuples. Wahle ne s'était pas occupé du problème des séries homologues et de la mutation collective, mais par contre, il décrivit et analysa du point de vue historique une des mutations collectives les plus classiques de la préhistoire: le style et l'attitude caractéristique des Celtes. L'oeuvre de Wahle complète et appuie nos résultats de toute façon. En possession du matériel abondant rassemblé par Wahle, nous devons mettre la méthodologie préhistorique sur des bases complètement nouvelles.²³

La substance mobile d'une culture montrerait, d'après les conceptions de Spengler et de Frobenius, une périodicité semblable à celle qu'on observe dans les phénomènes vitaux des organismes. La périodicité montre les marques de la jeunesse et enfin celles de la décrépitude. J. Bühler soumet à une critique très motivée ces conceptions mécaniques.²⁴ Cette critique n'est malheureusement pas assez connue des milieux intéressés. Dans sa critique Bühler part de l'importance des forces créatrices, de la mutation renouvelée inopinément. Sans arriver à reconnaître la structure de la mutation collective, il se réclame en dernière analyse des phénomènes qui sont produits par elle. Il ne doute point du fait qu'on peut comparer certaines périodes aux divers âges des organismes, mais il n'admet pas l'opinion selon laquelle la structure rythmique semblable aux diverses

²³ E. Wahle: Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen, Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis I, 1941.

²⁴ J. Bühler, Die Kultur des Mittelalters, Kröners Taschenausgabe, 2^e édition, 1934. „Der Lebensrhythmus der Völker und Kulturen“. pp. 77—81.

périodes des âges des organismes doive suivre le même ordre qu'on reconnaît dans la vie des organismes et qui devrait s'achever inévitablement dans la mort. Pour exemple classique il donne une interprétation nouvelle des périodes du moyen âge. D'après lui, il n'y auraient que des générations épuisées et vieilles au début du moyen âge: la culture germanique affaiblie à travers les siècles de la préhistoire et la civilisation romaine vieillie également. „On a la coutume — dit Bühler — de parler des peuples germaniques jeunes qui ont détruit Rome vieillie et créé un monde nouveau. Les tribus germaniques étaient en effet très vigoureuses, les Romains étaient étonnés devant leur fécondité et elles conquièrent une grande partie de l'empire romain. Mais tout cela atteste seulement qu'elles étaient robustes, et ne prouve pas en même temps qu'elles aient été jeunes . . . Le rythme de la vie d'un peuple et d'une période historique se manifeste le plus clairement dans les conceptions religieuses, dans l'état des institutions politiques et sociales, artistiques et scientifiques. Il y a à peine quelques rares données qui prouveraient que dans les peuples germaniques des tendances intérieures d'innovations ethniques et culturelles se seraient formées pendant l'époque de la migration des peuples. Au contraire, on découvre plus d'une fois les marques de l'immobilité, de la décomposition et de la déchéance . . . Une des phases les plus merveilleuses et les plus importantes du développement culturel de l'humanité était la fusion des éléments romains et germaniques. Ce processus finit par créer à l'époque de la migration des peuples et au début du moyen âge une communauté culturelle occidentale d'une grande force de cohésion, qui malgré l'isolement et l'opposition réciproque des nations, a pu subsister jusqu'à nos jours . . . Les Romains et les peuples germaniques devaient se rencontrer en quelque sorte à une certaine phase analogue de leur évolution, parce que dans le cas contraire, la synthèse culturelle n'aurait même pas été possible. En effet, le rencontre de deux peuples qui sont à une phase différente du rythme vital, a des conséquences d'une toute autre espèce: catastrophe sans nouvelles créations de quelque valeur, ou absorption totale de la culture d'un des peuples dans celle de l'autre ou bien encore une juxtaposition des deux cultures à l'exclusion de toute rencontre essentielle“. C'est donc la „senectus“, une époque au rythme lent qui se trouve au début du moyen âge.²⁵

La renaissance des peuples d'Europe est due à cette rencontre des deux cultures; un rajeunissement merveilleux se produit dans les générations nouvelles et le moyen âge prend le rythme vital de la „juventus“.²⁶

On voit que la conception de Bühler est beaucoup plus dynamique que celle de Spengler. Au fond il décrit une mutation homologique et collective qui réunit dans une synthèse merveilleuse les deux mondes romain et germanique arrivés au même degré de maturité. Spengler a donc tort de prétendre que la civilisation antique est morte et quelque chose de nouveau s'est formé à sa place de matières nouvelles qui mourra à son tour comme l'Europe antique. Spengler n'a pas remarqué le phénomène de la mutation ou de la renaissance qui attache le passé à l'avenir.

²⁵ Op. cit. pp. 81—99. „Das Zeitalter der Senectus.“

²⁶ Op. cit. pp. 99—107. „Das Zeitalter der Juventus“. La conception de Bühler est partielle, parce que, dans la formation de l'Europe nouvelle il n'envisage pas le rôle décisif des peuples de la steppe.

Avec la suppression des conceptions mécaniques de Spengler et de Frobenius, imaginées selon le principe du *perpetuum mobile*, une nouvelle perspective est ouverte sur la conception métaphysique et téléologique de l'histoire, de l'univers et de l'homme. L'existence humaine, les problèmes des devoirs et des buts de l'histoire humaine sont transportés de nouveau au centre de l'intérêt scientifique. Après la définition du phénomène de la mutation, le matérialisme grandiose de Spengler, ne voyant aucun but dans l'histoire, ne peut avoir aucun sens pour nous: „Diese Kulturen, Lebewesen höchsten Ranges, wachsen in einer erhabenen Zwecklosigkeit, wie die Blume auf dem Felde. Ich sehe in der Weltgeschichte das Bild einer ewigen Gestaltung und Umgestaltung eines wunderbaren Werdens und Vergehens organischer Formen“.²⁷ („Les cultures, êtres vivants supérieurs, croissent dans une inutilité sublime, comme les fleurs sur les champs. Je vois dans l'histoire universelle le phénomène d'une formation et d'une transformation éternelles, l'image merveilleuse de la naissance et de la destruction des formes organiques“).

La vision de Spengler, conséquence dernière du matérialisme bourgeois de l'avant-guerre qui voulait appliquer aussi à l'homme les exigences d'une époque matérialiste, des lois permettant de calculer tout d'avance et pour l'éternité, n'a plus qu'une valeur documentaire pour l'histoire de la civilisation.

SÁNDOR GALLUS.

²⁷ Spengler, op. cit. p. 28.

PRÓBAÁSATÁS A SZÉLMEZŐ-MAJOR MELLETTI TÖZEGTELEP RÉZKORI HULLADÉKRÉTEGÉBEN. (MEZŐLAK.)

In memoriam Seemayer Vilmos.

A próbaásatást Seemayer Vilmossal együtt végeztem, aki annak geológiai viszonyait volt hivatva felderíteni. Az ő emlékének szentelem ezt a rövid beszámolót, a különböző tudományágak fáradhatatlan kutatójának, aki egyaránt otthon volt a néprajz, a hegedűkészítés és a geológia területein. A tudományágak állandó elaprózódásának korszakában különleges megbecsüléssel kell emléünkben tartanunk szélesérdeklődésű tehetségét.

A SZÉLMEZŐI TÖZEGTELEP GEOLÓGIAI VISZONYAI.

Írta: *Seemayer Vilmos.*

Szélmező-major (a 75.000-es kat. térképen Szilmező) Acsádtól NyÉNy-ra fekszik kb. 2 km távolságban. A majortól nem messze Ny felé terül el a tőzegtelep. Hosszkiterjedése kb. 1½ km, szélessége cca. 250 m.

Maga a major a levantei rétegek terrasznán (128◊) fekszik, míg a tőzeg a Marcal-folyó idősebb rétegekbe bevágódott és alluviális árterének egy régi, holt medrét tölti ki. (123◊). I. kép. 1.

A lecsapolás céljait szolgáló Kis-Bitva-csatorna feneke már a tőzegbe lévén beásva, a telepet nem hogy lecsapolná, hanem inkább vízzel telíti, mivel a tőzeg feneke még jóval mélyebben fekszik.

A tőzeg idősebb alluviális homokon terül el. Fenékmélységei a fúrásadatok szerint: I. kép. 2.

Az *A* (3. ábra) és *B* (4. ábra) szelvények tanúsága szerint a területen vízzel telt élő folyómedrek és zsombékos, nedves holtágak fázisai váltakoztak. A csigás meder a telep Ny-i szélén 22 m-nél kezdődik és 50 m-nél ékül ki. A K-i part csigás medre Ny felé 85 m-nél ékül ki.

A Ny-i part fiatalabb tőzegében egy alig cm-nyi, majdnem vízszintes közfekvet van, amely legnagyobbbrészt falevelekből áll.

A medrek K-ról Ny felé fiatalodnak. I. kép. 3., 4.

A LELŐHELY ÁSATÁSA.

1. *A Ny-i kutatóárok heresztmetszete*: I. kép. 5.

2. *A nyugati (A) kutatóárok alaprajzának részletezése* II. kép. 6.

I. Egy edény cserepei és megmunkált fadarabok. Az edény a *B* rétegben feküdt, ez a réteg azonban ezen a helyen már igen nehezen látszott. A sűrű vonalkázás a fadarabok aránylagos sűrűségét jelenti. Az uszadékfa részben a *D* rétegben, részben az *A* réteg felületén feküdt. Az edény helye X-el jelezve.

- II. Egy őrlőkő töredéke közvetlen az *A* réteg felületén.
- III. Fanyél töredéke, közvetlen az *A* réteg felületén.
- IV. Fanyéldarab közvetlen az *A* réteg felületén. Egyszerű, hengeres faragású.
- V. Cserépdarab a *B* rétegben.
- VI. Közvetlen az *A* réteg felületén sok vékony ágdarab.
- VII. Közvetlen az *A* réteg felületén vékony ágdarabok.
- I., VI. és VII. közt sok úszadékfa és néhány csont került elő.
- VIII. Cölöplyuk. Az elszíneződés 70 cm széles, a tulajdonképeni cölöpnyom 37 cm széles. Mélysége 37 cm. (A mélység az *A* rétegbe való bemélyedés mélységét méri.) A cölöplyukak az *A* réteg felszínén váltak láthatókká. A VIII-as mellett még egy apró lyuknyom.
- IX. Cölöplyuk. 26 cm széles és 34 cm mély.
- X. Cölöplyuk. Az elszíneződés 40×50 cm széles, a tulajdonképeni cölöpnyom 25 cm széles. Mélysége 20 cm.
- XI. Cölöplyuk. Az elszíneződés 45×60 cm széles. A tulajdonképeni cölöpnyom 15 cm széles. Mélysége 4 cm.
- XII. Cölöplyuk. Az elszíneződés 70 cm széles. A tulajdonképeni cölöpnyom 33 cm széles. Mélysége 26 cm. A mellette lévő kisebbik nyom szélessége 30 cm, mélysége 4 cm.
- XIII. Cölöplyuk. Feltűnően feketébb és lazább kitöltésű, mint a többi. Szélessége 21×33 cm mélysége 20 cm.
- XIV. Cölöplyuk. Az elszíneződés 30 cm széles. A tulajdonképeni cölöpnyom 26 cm széles. Mélysége 16 cm.
- XV. Cölöplyuk, mint a XIII-as. Szélessége 34 cm, mélysége 32 cm.
- XVI. Cölöplyuk. Szélessége és mélysége 33 cm.
- XVII. Cölöplyuk. Szélessége 39 cm.
- XVIII. Cölöplyuk. Szélessége 10 cm.

A cölöplyukak egy része feltűnően sekély mélységű, de a többi sem ér mélyen a homokba. II. kép. 7. Kitöltésük humuszos fekete homok (Moorerde) és csigák. A VIII-as kitöltésében egy kis fadarabka volt. A XVI-os cölöplyuknál, amely a kutatóárok falában került elő, sem a *B* réteg, sem a *C* réteg közepén húzódó, leveles-tőzeges barna csík nem voltak áttörve. A cölöplyukak területén előkerült kevés lelet (csontok, néhány cserép) az *A* réteg felszínén feküdt. Néhány csont azonban a *B* rétegből is került elő.

3. *A* rétegekre vonatkozó megfigyelések.

A nyugati kutatóárok legtávolabbi részénél (41-50 m-nél) az *A*-rétegre egy világosabb homokrég települ, amely átmenetesen, csigás, tőzeges homokká válik. (*B*-réteg.) Seemayer magyarázata szerint ez a strátum nyílt vizet, medret, majd eltőzegesedő holtmedret jelent. A csigák a nyílt víz mellett bizonyítanak. A leletek egyrészt a *B*-rétegben, másrészt, többségükben az *A*-réteg felszínén voltak. A láp felé menve, a leletek szintje a lápfenék („*A*”-réteg) fölé emelkedik. Az utolsó tárgy, amely az *A*-rétegen feküdt még, (egy megmunkált fadarab) 1-10 méternél volt. A *B*-réteg a 6 m-nél ékelődik be a tőzegbe (hagyja el az érintkezést az *A*-réteggel). A réteg ezen a szakaszon már igen elmosódott, csak elzárt partikulákkal (homok, csigák) van képviselve, így vastagsága is igen elmosódó, tehát a 6. méterpont határadata csak megközelítő értékű. Az 1-10 m-es határon túl az úszadék faleletek (ágak stb.) már a tőzegben alkotnak tovahúzó felszínjelzést. A kutatóárok ezen végső szakaszán tehát az úszadékfák részben a csigás homokos rétegben (*B*), részben alatta, de már az *A*-réteg felett a tőzegben voltak. („*D*”-réteg) — 3., 5. és 6. ábrák.

4. *A* telep és a rétegek viszonya. II. kép. 8.

A nyugati rétegsor *B*-rétege ezek szerint egy régi folyómedret jelöl, amely később eltőzegesedett. A telep kora régebbi ennél a folyómedernél, ezt legkézzelfoghatóbban a XVI-os cölöplyuk bizonyítja, amely a *B*-rétegnél régibb. Tekintve, hogy cölöpök alig mélyednek be a homokba, a cölöpök Seemayer szerint zsombékban állhattak. A telep tehát zsombékban állhattott azidőtájt, midőn a nyílt víz, a meder, a jelenlegi tőzegelőfordulás K-i szélénél volt. Seemayer

szerint, az ott látható meder (4. ábra) ugyanis az öregebb. Az itteni telep életideje a víz errefelé való terjeszkedése előtti zombékos kor. (I). A tőzegbe az A-réteg fölé beékelődött fatörmelék a telepnek az akkor már meglévő tőzegen lévő felszínét jelzi. Amikor a telep cölöpei elkorhadtak, csak „Moorerde“ került belé (az elkorhadó zombék, homok, csigák), az újra való eltőzegesedésnél tehát a telep mindenképpen öregebb, mert először korhadtak el a cölöpök és azután került rá a tőzegtakaró. Ellenkező esetben a tőzeg megőrizte volna a cövekeket. Evvel szemben valószínű, hogy a kutatóárok alsó részében megmaradt uszadékfa már eredetileg vizes zombékba, tocsogókba stb. esett, ellenkező esetben nem maradt volna meg. A telep elhagyása után a meder a telep fölé terjeszkedett, s így alakult ki a B-réteg mederfeneke az elhagyott telep összemosott és másodlagos helyen fekvő maradványaival. A felsőbb rétegben lévő kultúrhulladék úgy is keletkezhetett, hogy a tárgyak (csontok) egy része fennakadt a zombékban és annak korhadási, csigás, homokos rétegeképződésében résztvett. (II.)

Az uszadékfa telephulladéknak számít, mert köztük több megmunkált ágdarab, nyél stb. találtatott, továbbá egy cserép és néhány csont is előkerült. A legtöbb uszadékfát tartalmazó strátum 0—8 m-ig tart. Az „A“-réteg (lápfenék) az egész kutatóárkon végig a 0 pont felé egyenletesen lejt.

Megfigyelések a keleti (B) próbaárókban.

Cca 80 cm-re a tőzegben már csont került elő. Ez alatt kezdődik a csigás tőzegréteg, amely már bőven tartalmazza a leleteket. Cölöpöknek nincs nyomuk, faanyag (megfaragott darabok is) azonban van. 183 cm mélyen még mindig van csont és cserép. Seemayer szerint a csigás réteg itt is medret jelöl, amely azonban régibb a jelenlegi tőzeglőfordulás Ny.-i szélén húzódó régi medernél. A leletek közvetlen a meredek partvonal mellett vannak. Miután cölöpépítkezéseknek nincsen nyoma, lehetséges, hogy a talált réteget hulladékrétegnek és nem lakórétegnek kell néznünk, amely a partszegély mentén felhalmozódott. Ezen a részen a kultúrstrátum értelmezése a kutatások kiterjesztése nélkül nem végezhető el kellő bizonyossággal. A „hulladékhalom“ mellett bizonyít, hogy a leletek az alsó tőzegben vannak, majd a nyílt vizet jelentő, homokos és csigás rétegekben, sőt e felett is kevésbé, a tőzegben. Amikor itt ez a tőzeg képződött, akkor a meder itt már megszűnt és akkor került a meder a K-i oldalra. Ez a két megtelepedés egyidejűsége mellett bizonyít. Amikor a K.-i oldalon szárazulat és telepedés volt, akkor a Ny.-i oldal nyílt vizébe is sok hulladék került. A nyílt víz megszűnte után kezdődő tőzegképződés legalján még vannak leletek, mint, ahogy a Ny.-i oldalon is a víz terjeszkedése idejében a telep még egy ideig a növekedő vízben állhatott és talán innen is származhat egy-két hulladék a Ny.-i oldal homokos tőzegéből. Mindkét helyen tehát körülbelül egyidőben kell a telep elhagyásával számolnunk. A legalsó agyagos strátumot már csak kis helyen történt lemélyítés útján konstatáltam, mert az árok fenekét nem vizsgálhattam meg. (4. és 9. ábra). Az állandóan felgyülemelő vizet pumpákkal kellett eltávolítani, ami igen hosszadalmas eljárás volt és az ásatást időhiány miatt be kellett fejeznem. Reméljük, hogy további ásatások több fényt vetnek majd Magyarországi első cölöpösjellegű telepére.

A leletek.

Az előkerült nagytömegű csonthulladék közt aránylag kevés a cserép vagy egyéb tárgy és még ezek közt is kevés a jellegzetes lelet. A telep korának meghatározása szempontjából fontos leletek közül a következőket mutatom be:

1. Kis bögre. Simított, fényes, fekete felületű, szalagfüllel. Magassága 7.1 cm. A 2. kutatóárókban került elő (a tőzegtelep keleti szélén) 183 cm mélységben. Hasonló bögre ismeretes Vucedólról¹ (II. tábla 1).

¹ Corpus Vasorum Antiquorum. Victor Hoffiller. Zagreb. Musée National. VI. C a. Vučedol. 3. t. 5. és 2. t. 2.

2. Bögre. Símtott, fénytelen, tagolt, a nyakat a hastól vékony vonal választja el. Magassága kb. 9·6 cm. Az 1. kutatóárokban került elő (a tőzegtelep nyugati szélén) a B-rétegben (az alaprajzon az I. jelű helynek kereszttel megjelölt részén). Hasonló zömök bögreformák vannak a Mondseei anyagban.² (II. tábla 2).

3. Bögre. Símtott, fényes felületű. Szalagfüllel. Tagolt. Az uradalom tőzegvétele közben került elő, 2 m mélyen. Magassága 8 cm. Hasonló formák Vučedolról³ és a laibachi tőzegből⁴ ismeretesek, a mezőlaki bögre azonban még tagoltabb ezeknél. (II. tábla 3)

4. Cserépdarab reliefes díszítéssel, fekete, kövecskékkel erősen kevert anyagú. Hasonló díszítés Vučedolról ismeretes.⁵ A vučedoli anyagban vannak hasonló reliefes vonalakkal díszített fülek is. A díszítésnek ez a módja az úgynevezett „bádeni kultúrában“ igen elterjedt. Bádeni leletek egyébként a vučedóli telepen is előfordulnak. (II. tábla 5).

5. Fazék töredéke. Fekete, símtott, fénytelen. A vučedoli anyagban több megfelelője akad⁶ (II. tábla 4).

6. Bögre töredéke. Fekete, símtott, fénytelen. Vučedolott a megfelelő díszítés sokszor előfordul⁷ (II. tábla 7).

7. Nagyobb, díszített edény töredéke. Fekete, símtott, fényes. Díszítése kissé egyéni, de díszítéselemei megtalálhatók Vučedolon,⁸ a Mondsee-i leletek közt⁹, Zókon,¹⁰ Debelo Brdón¹¹ és a laibachi tőzegeben¹² (II. tábla 6).

Az ismertetett anyag alapján a telepet a Vučedol—Zók-i-csoportba kell sorolnunk.¹³ A többi tárgyak sem mondanak ellent meghatározásunknak.

² Materialien zur Urg. Österreichs. Heft 3. L. Franz u. J. Weninger, Die Funde aus dem Präh. Pfahlbauten im Mondsee, VII t. 6.

³ Hoffiller, i. m. 2. t. 7.

⁴ Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte, X, 1927/28., 30 E. t. „c“ kép „Laibacher Moor“ címszó. Az edény tagoltsága a zsinegdíszes kultúra formaadására vezethető vissza. Lásd A. Stocky, La Bohême préhistorique, LXXX. t. 9. (céramique cordé). Hasonló edények: LXV. t. 5, LXVI. t. 2, LXVIII. t. 7, LXXI. t. 6, LXXIV. t. 16, 23, LXXV. t. 3, 5, 6, LXXX. t. 1, 12, 13. A „Laibacher Moorkultur“ és a zsinegdíszes kultúra kapcsolatával Pittioni is foglalkozik: Urgeschichte, 1937., 148. o.

⁵ Hoffiller, i. m. 38. t. 14. és 18., 43. t. 21.

⁶ Hoffiller, i. m. 1. t. 9. 40. t. 7. és 22.

⁷ I. m. 44. t. 9, 40. t. 3—5, 39. t. 1, 38. t. 22, 2. t. 4.

⁸ I. m. 32. t. 1—3, 5 (vonalkázott szalag), 45 t. (egymással szembe helyezett háromszögek), 47. t. 16, 19 (rombusz-dísz).

⁹ L. Franz és J. Weninger, i. m. VI. t. 2 (vonalkázott háromszögek), XVIII. t. 3 (vonalkázott szalag).

¹⁰ Tompa Ferenc, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 24/25 Bericht der Röm. Germ. Kom., 1934/35, 20. t. 1 (vonalkázott háromszögek és üres rombuszok, igen hasonlatos a mezőlaki darabhoz), 20. t. 3 (vonalkázott szalag).

¹¹ Wosinszky Mór, Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete, 1904, XV. t. 2 (szembeállított, vonalkázott háromszögek).

¹² Ebert, i. m. 30 E. t. „b“ ábra (szalagszerűen elhelyezett dísz az edény hasán).

¹³ Legutóbb Patay Pál állította egybe az anyagot: Dissertationes Pannonicae, Ser. II, No 13, 1938, 22—25. o. és IV. térképvázlat.

8. Csiszolatlan agancskapa. Az uradalmon tőzegszedése közben került elő 2.5 m mélységben. Hossza 18 cm¹⁴ (II. tábla 8).

9. Csiszolt agancskapa. Az uradalom tőzegszedése közben találták 2.5 m mélyen. Hossza 12 cm¹⁵ (II. tábla 9).

10. Csiszolt kőbalta hosszában felébetörve. Ugyanúgy találták, mint az előbbieket. Hossza 14.1 cm¹⁶ (II. tábla 10).

Megjegyzések:

Seemayer metszetének 40 m-pontja az alaprajz 1.10 m-ének felel meg. A tőzeg feküje a tőzegtető felé süllyed (a Seemayer-féle 40 m-nél a fekü a B-réteg alatt 25 cm-rel volt, az alaprajz 0 pontjánál már 30 cm-re.)

Kedves kötelességemnek tartom, hogy e helyütt is megköszönjem Patzenhöfer Herbert igazgató urnak, továbbá Mohapel Pál gazd. intéző urnak, mindazt a szíves-séget, amellyel az ásatás sikerességéhez hozzájárultak. GALLUS SÁNDOR

DIE ERSTE MOOR-SIEDLUNG UNGARNS AUS DER KUPFERZEIT.

(ZUSAMMENFASSUNG.)

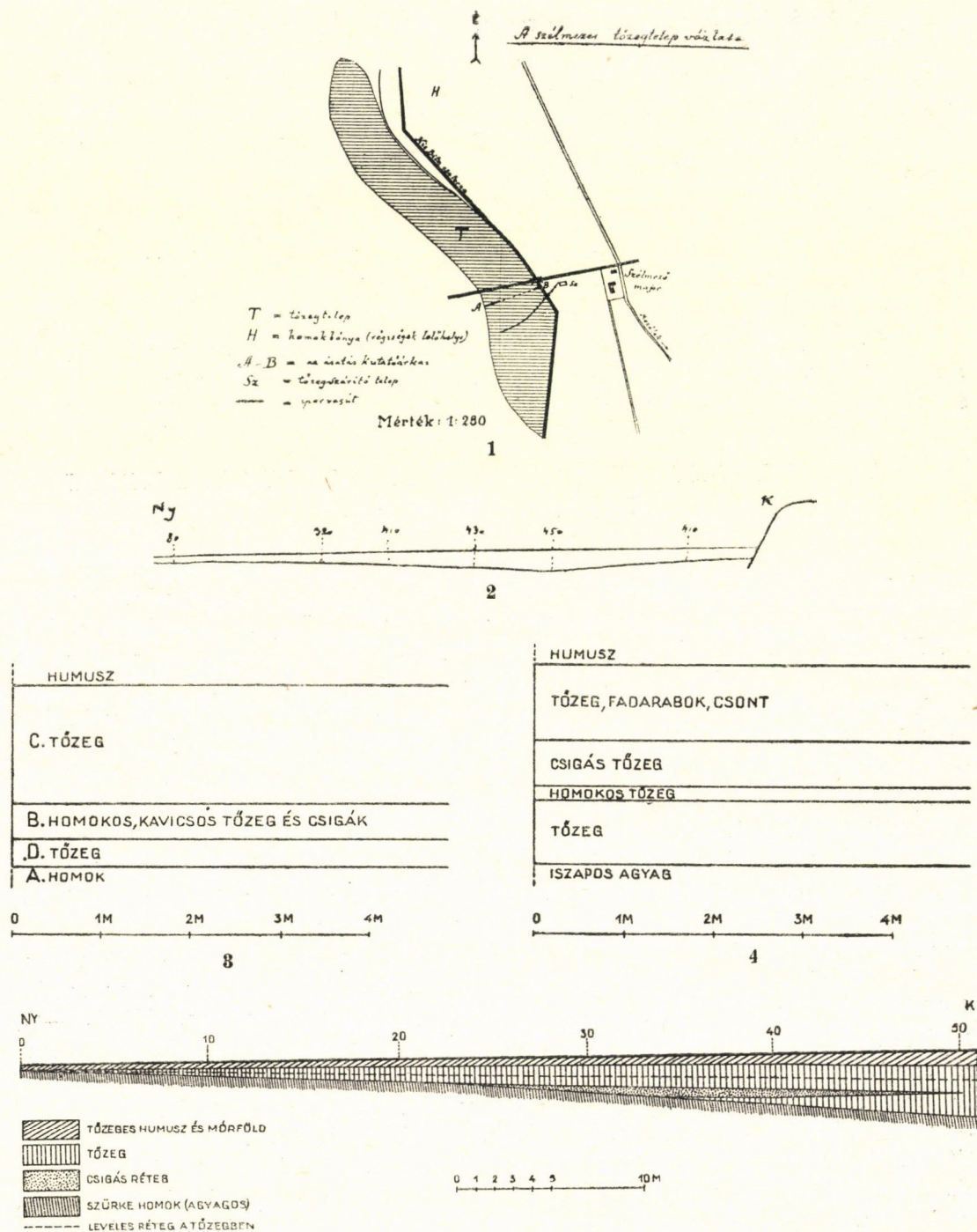
In memoriam Wilmos Seemayer.

Die Probegrabung ergab eine Stratigraphie der Funde wie folgt: Die Funde kamen an beiden Enden einer ausgedehnten Torfwiese zu Tage. Der Torf füllt ein altes Flussbett des Marcalflusses aus. (Abb. 1, 2.) Als die Siedlung stand, war der Fluss auf der östlichen Seite des Ausgrabungsgeländes (der Torfwiese). Auf dieser Seite konnte man keine Ansiedlung, nur eine Anhäufung von Kulturabfällen feststellen. Die Abfälle lagen in einer Torfschichte, dann weiterhin in der darüberliegenden Kiesel und Sandhaltigen Schichte, welche als der Grund des fliessenden Wassers aufgefasst werden muss. Noch einige wenige Funde lagen in der, durch die einsetzende neue Torfbildung entstandenen, weiteren Torfschichte. (Abb. 4, 9.) Die Spuren der Siedlung (Pfostenlöcher) fanden sich auf der westlichen Seite der Torfwiese. Hier entsprach dem gleichzeitigen östlich gelegenen Flusslaufes, eine, durch Moorerde und nasse Stellen gekennzeichnete sumpfige Wiese, die wahrscheinlich mit Moorgras und Schilf bestanden war. Hier stand die Siedlung, Das Flussbett wanderte, nach der Feststellung des geologen weiland Wilmos Seemayer. von Osten nach Westen. Die Gegend, wo die Siedlung lag, versumpfte mehr und mehr, das Wasser nahm überhand, so dass die Siedlung endlich aufgegeben wurde. (Abb. 3, 5—8.) In dem so entstandenen neuen Flussbett (durch Sand und kleine Kieselsteine gekennzeichnet), liegen noch durch das Wasser zusammengetragene Abfälle. Die eigentliche Kulturschichte der Siedlung folgt gleich darunter. Die Pfosten der Häuser standen hauptsächlich in der Moorerde und in der Bülte. In dem, den Untergrund bildenden älteren alluvialen Sand, waren die Pfostenlöcher nur mehr sehr gering eingetieft. Die Funde (Taf. II, 1—10.) kennzeichnen die Siedlung als der Zook-Vuçedol-kultur angehörig. (Siehe Anmerkungen.) Fundort: Mezőlak. GALLUS SÁNDOR

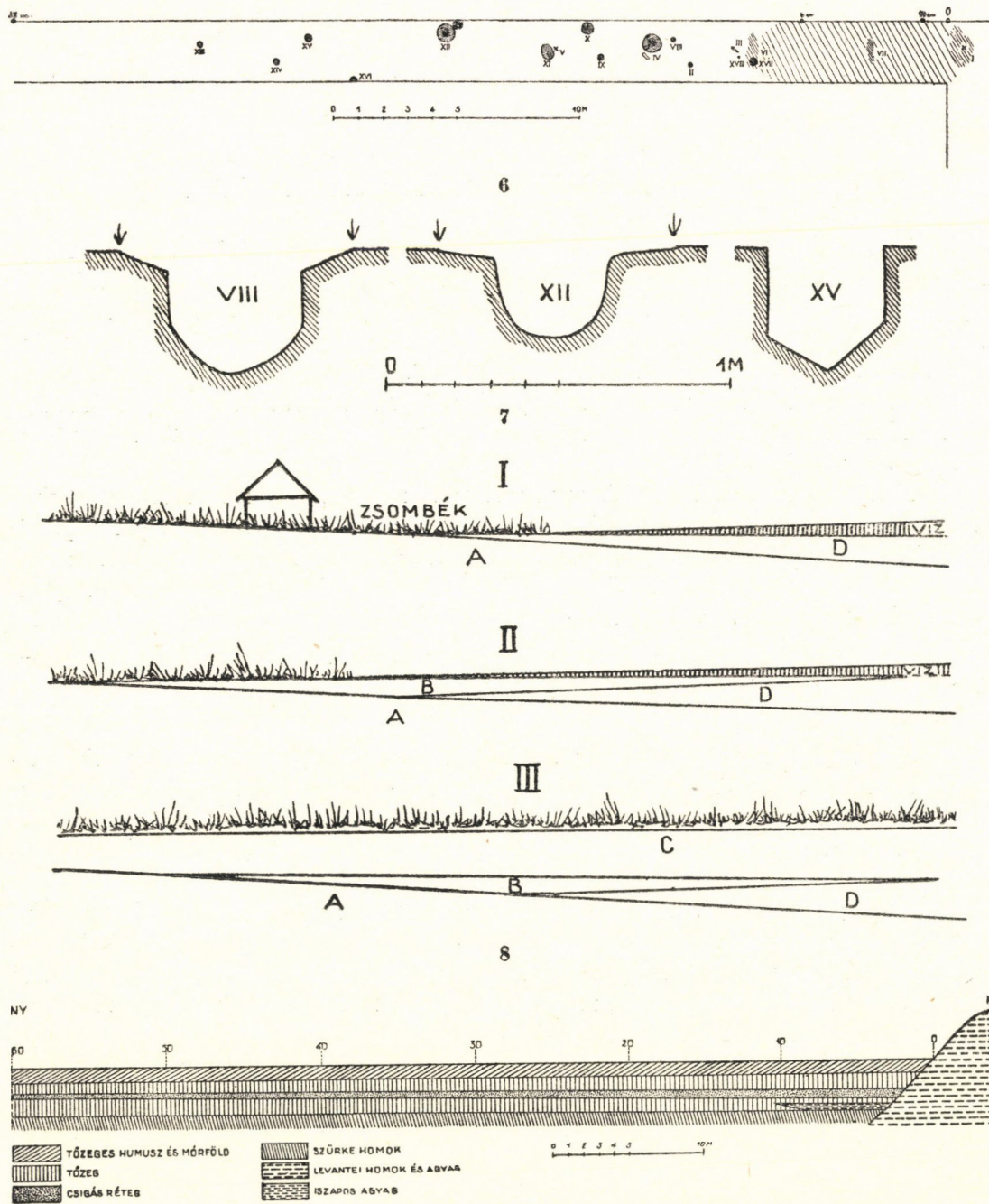
¹⁴ Mondsee: L. Franz és I. Weninger, i. m. XXXV. t. 1.

¹⁵ Mondsee: I. m. XXXV. t. 6.

¹⁶ Mondsee: I. m. XXIX. t. 1.



1. A szélmezei tőzegtelep vázlatja. — 2. A tőzegtelep fenékmélységei. — 3. A nyugati kutatóárok rétegsora. — 4. A keleti kutatóárok rétegsora. — 5. A nyugati kutatóárok keresztmetszete.



9

6. A nyugati kutatóárok alaprajza. — 7. Cölöplyukak a nyugati kutatóárokban. — 8/I. A keletről nyugatra vándorló meder vize eléri a telepét. II. Az elhagyott telep fölé a meder homokot rakott és újra keletre tolódik el. III. A mai állapot. — 9. A keleti kutatóárok keresztmetszete.

ÁSATÁSOK A ZSÁKAI (BIHAR M.) VÁRBAN.

Kovács Béla tanítványom ismételt hozott be a Debreceni Tisza István-Tudományegyetem Régészeti Intézete részére neolithikus kovavakarókat, obszidiánszilánkokat, agyagedénytöredékeket, amelyeket *Derzsi Domokos* főállatorvos barátom kertjében lelt, mely a zsákai Vár egy részén terül el. Főállatorvos barátom öccse, ifj. dr. *Derzsi Domokos* hasonló nyomok után indulva, a kert egy pár pontján rendezett próbaásatások rendjén neolithikus és bronzkori holmikat szerzett gyűjteménye részére, amiket később az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának ajándékozott, ahol azok IV. 5233—5339. sz. alatt leltározattak be.

Korábbi tervemet, hogy debreceni intézetem részéről itten rendszeres ásatásokat végezzek, 1940 szeptemberében valósíthattam meg, de sajnos, ezek csak pár naposak lehettek. Az eredmény így is számottevő. Hála *Derzsi Domokos* főállatorvos barátomnak s erdélyi testvéremnek, valamint *Jankó Gyula* gyógyszerész úrnak, akik minden elképzelhető módon segítségemre voltak, hogy pár napos ott-tartózkodásunk minél kellemesebb s eredményesebb legyen. Velem volt s segített az ásatásoknál *Fülöp Tibor* tanítványom és *Arros Jenő* öcsém.

*

A Vár területe voltaképen egy a Berettyó egykoron mocsarasabb, láposabb vízköréből (*Sárrét!*) kiemelkedő földhát; *laponyag*, ahogy Debrecen környékén mondanák, vagy *ormány*, vagy pedig *ormágy*, mint azt a *Mészöly Gedeon* professzor szerkesztette *Nép és Nyelv* I. évf. 9. sz.-ban olvassuk az *Ormányság* nevének megfejtésével kapcsolatosan.

A Vár területén épült Zsáka község nagyobb, régebbi része is, míg másik, fiatalabb része ettől délre, egy kis vízeren túl, egy szomszédos földháton épült ki. Tőle keletre emelkedik a *Dobos* nevű *laponyag*, vagy *ormágy*, mely éppen úgy tele van újabb kőkori és bronzkori települési nyomokkal, mint a Várhegy s az eke itt is sok középkori épületmaradványt hoz felszínre, akárcsak a Vár-ban.¹

¹ Zsáka egyházát egy 1322-beli oklevél említi; 1332-ben lelkésze *István*, aki öt garas pápai tizedet fizet; 1336-ban *Tamás* a papja s ez már 6 garast fizet. Ebből arra lehet következtetni, hogy jelentéktelen, kis község lehetett. 1452-ben egyházi gondnok *Izsákai Jakab*. Egyik utódja itten telepszik meg, udvarházat építtet s ezáltal emeli ennek a községnek a jelentőségét. Ebből az udvarházból nőtt ki a Vár, mely a XVI. század folyamán meglehetősen szerephez jutott s amelytől ez a terület is a nevét kapta. 1566. május 25-én akkori birtokosa, *Izsákai András*, bizonyos feltételek mellett adta át ezt a Várat Ferdinánd embereinek: *Schwendi Lázárnak*, *Kerecheny Lászlónak* és *Zai Ferencnek*. V. ö. Budai Orsz. Levéltár Kincst. Oszt. Dicat. Conscript. VIII. és uo. N. R. 785.2., ahol *castellum* néven szerepel, tehát kismérvű lehetett. — *Bunyitay Vince*, A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig, III. k. Egyházak a püspökség alapításától 1566-ig. Nagyvárad, 1884. 343. l.

Az ásatások a *Vár* NyDNy-i oldalán folytak, ahol négy kutatóárkot húztam, hogy betekintést nyerjek az egykori telep rétegvizonyaiba s azok természetével tisztába jöjjenek.

Az I. kutatóárok 2 m széles és 5 m hosszú volt. Fent egy 38 cm vastag kevert földréteg bontakozott ki, amely tele volt ős- és mostkori (cserép, porcellán, üveg, csont, faltapas, tetőcserép) holmikkal. 38 cm-es mélységben odahordott agyagréteg jelentkezett, amelynek egyöntetűségét fekete, füstölt s kissé megpörkölt foltok zavarták meg. Ebbe az agyagrétegbe ágyalva a tiszai kultúra körébe vágó cserepek és kunyhótapasztöredékek mutatkoztak. Az árok Ny+6° irányában 3 m-rel megnyújtottam, de nem fizette ki magát, mert újabbkori betűrások nyomaira akadtam benne.

A II. kutatóárkot az I-től D-re 9 m-re ástuk, de ezt sem vihettük 90 cm-nél mélyebbre, mert újabbkori betűrások területbe esett. Egyébként ez 3 m széles és 5 m hosszú volt.

A III. az előbbtől ÉNy. +4°-ra 2 m-re esett. Egyik részébe 50 cm mélyen már előtűnt a szűz föld, a másik részén pedig későbbi betűrás nyomaira akadtunk.

A legkiadósabb volt a IV. sz. kutatóárok, amelyet az előbbtől Ny-ra húztam. Fent egy 60 cm vastag, ős- és mostkori holmikat tartalmazó réteg adódott. Ez alatt egy 40–45 cm vastag összeomlott faltapas- és tűzhelytörmeléből álló réteget bontottunk ki, amelynek egyöntetűségét későbbi betűrások zavarták meg. Alatta hamus földet konstatáltunk. A felszíntől 1.26 m-re jelentkezett a feketére füstölt szűz föld.

Ha mód és alkalom kínálkozik az ásatások folytatására, ennek a 3 m széles és 6 m hosszú ároknak a környékét kell tovább vallatni. Hátha a régibb és újabbkori tűrásoktól megkímélt területre lehet akadni s akkor pontosabb betekintést nyerhetünk a települési viszonyokba, különösen az építkezés szempontjából.

Az eddigi eredmények alapján meg lehet állapítani, hogy a *Vár*-ban a tiszai kultúra képviselői voltak az első telepesek s ezek ottélésük nyomait olyan kő-, csont- és agyaghalmikban hagyták ránk, amelyek minden méltánylást megérdemelnek. Folytatódott-e az itten való élet és munka a rézkor rendjén? Olyan kérdés, amelyre az ásatások nem adtak pontos feleletet. Hogy azonban a bronzkorban is lakott volt a *Vár*, arra több kézzelfogható bizonyítékot leltünk kőben és agyaghalmiban.

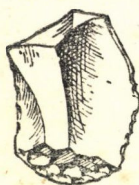
I. A TISZAI KULTÚRA EMLÉKEI.

1. *Kőholmik.* A dr. *Derzsi Domokos* által az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának ajándékozott kovakaparók közül az 1. képen mutatok be 9 darabot. Azonos és hasonló példányokat, valamint pengekaparókat és vakarókat *Kovács Béla* is ajándékozott egykori debreceni intézetemnek. Hozott ő be obszidiánholmikat (vakarók, kaparók, szilánkok, magkötőredékek) is. Magam is leltem obszidiánt. A legszebb egy nagyobb kiadású magkő. Egyáltalán itten elég gyakori az obszidián és mind tokaji eredetű.

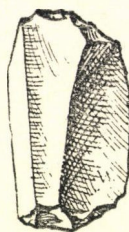
A 2. képünkön látható kovakaparók (az 1. és 2. sz. oldaléle vakaró) már a felső, zavart rétegből kerültek ki. Különösebb fenntartás nélkül sorolhatjuk a tiszai kultúra hagyatékába.

Egykori debreceni intézetemben vannak.

56



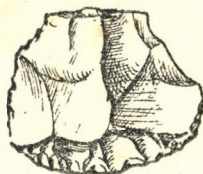
1



2



3



4

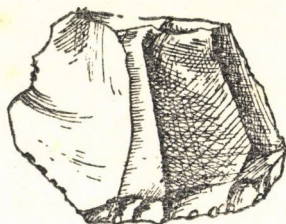


5

$\frac{1}{1}$



6



7



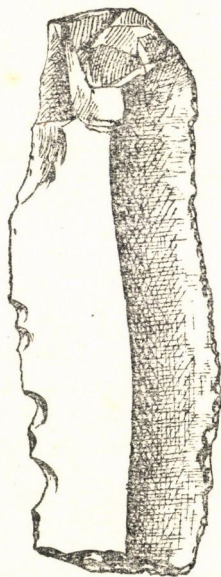
8



9

Abb. 1. kép. Kovakaparók. —
Silexkratzer.

$\frac{1}{1}$



1



2



3

Abb. 2. kép. Kovakaparók
és vakaró. — Silexkratzer u.
Schaber.

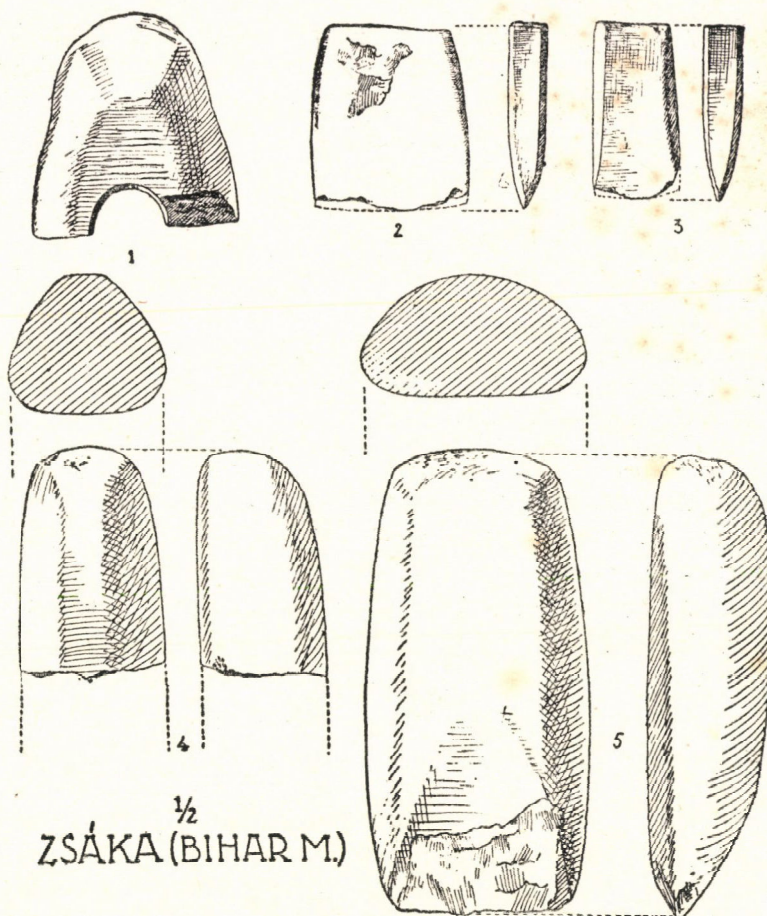


Abb. 3. kép. Köbalták,
fejszefok, vésők. —
Steinbeile, Axtnacken u.
Meissel.

$\frac{1}{2}$
ZSÁKA (BIHAR M.)

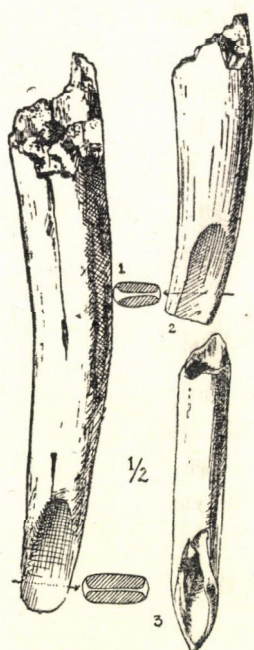


Abb. 4. kép. Csontsimítók
és lyukasztó. — Glätter u.
Bohrer aus Knochen.

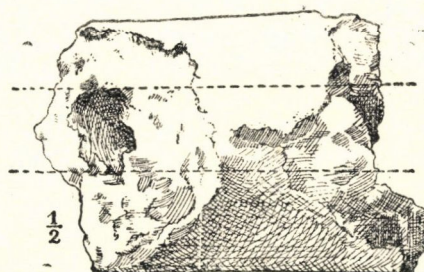


Abb. 5. kép. Hengerded agyagtapas. —
Zylinderförmiger Lehmewurf.

A **3. képen** ábrázolt kőszerszámok a *dr. Derzsi D.* ajándékai közt szerepelnek. Az **1. sz.** homokkőfejsze fokrésze; a **2. sz.** trapézalakú véső, anyaga homokkő; a **3. sz.** szerpentinvéső; a **4. sz.** magas hátú, kaptafaalakú kőbalta fokrésze; az **5. sz.** alacsonyabb hátú, kaptafaalakú kőbalta.

Van az ajándéktárgyak között szerpentinbaltatöredék, egykor trianguláris, kaptafaalakú, dacittufabalta fele is.

2. Csontholmik. Egy rossz fenntartású, közönséges árat csak megemlítek. A **4. képen** azonban **1. és 2. sz.** alatt bemutatok az ajándéktárgyak közül két darab szarvas-agancs-simítót és **3. sz.** alatt egy szárcsontból koptatott lyukasztót. Megjegyzem, hogy a két simító egészen nyugodtan beletartozhatik a réz- és bronzkorszakba is, de a tiszai kultúra hagyatéka is lehet.

Itt említem meg, hogy az alsó rétegből van Debrecenben egy állati szárcsont-töredék, mely csiszoló volt a maga idejében.

A csontokról lévén szó, az alsó rétegben tulokszarvat, bölényszarvat, vaddisznó-agyart, disznóállkapcsot leltem. Az égett faltapasztörmelék közül megégett madár-szárcsont is került elő.

3. Agyagholmik. Ezek két csoportra oszthatók: *a)* a kunyhóval, ill. tűzhellyel szoros kapcsolatban levő holmikra és *b)* a voltaképeni kerámikai maradványokra, ahova sorolom az egyetlen agyagidolumot, egy gyöngyöt és egy karikatöredéket is.

a) Az összeomlott s részben megbolygatott törmelék közül kerültek elő 2·2—2·9 cm vastag katlanszélek, amelyek anyaga pelyvával összekevert s így szivacsosra égett agyag.

És leltem természetesen agyagtapasztöredékeket.

Ezek közül az **III. t. A kép, 1. sz.** alatt látható töredék vastagabb karó és léc lenyomatát mutatja; **A kép, 2. sz.** alatt ábrázolt darabon deszka és nád lenyomata látszik; az **A kép, 3. sz.** alatt adott töredék különös érdeklődésre tarthat számot a rajta látható deszka-, léc- és áglenyomatok s azok elrendezése miatt.

Valamennyinek anyaga pelyvával kevert agyag.

Úgyisint az **5. képen** adott, majdnem hengeres, kívül simított, belül egy 2·3 cm átmérőjű faág lenyomatát mutató agyagtapasz is.

Már az **III. t. A kép, 4. szám** alatti agyaggyurmába nem keverték pelyvát.

Sajátságos az a két darab kézformájú agyagkészítmény is (**III. t. B kép**), amelyek agyagába nemcsak pelyvát, hanem *Unio*-kagylótöredékeket is gyúrtak. Mindkettő csak négy ujjat ábrázol. Belső oldalukon 4—4 ujjbenyomás van. Rendeltetésük? Valószínűleg katlanpárkánydíszek lehettek s a kézből csak a látható négy ujjat ábrázolják, a hüvelyket nem.

b) Az edények csoportjában több típust tudtunk megkülönböztetni.

1. A felső, zavart rétegből került ki egy csonkakúpalakú tál töredéke, amelyet **6. képünk 3. sz.** kiegészítve ábrázol. Finom iszapolású agyagból készült, finomabb iszapanyaggal van bevonva s simított. Színe kívül kávébarna, belül feketére van füstölve. Pereme egy kissé ajakosan kihajlik. Egykori debreceni intézetemben van.

Ugyancsak a felső, zavart rétegben leltünk egy szintén csonkakúpalakú táltöredéket, amely gondos technikával készült, finomabb iszapanyaggal van bevonva, kívül

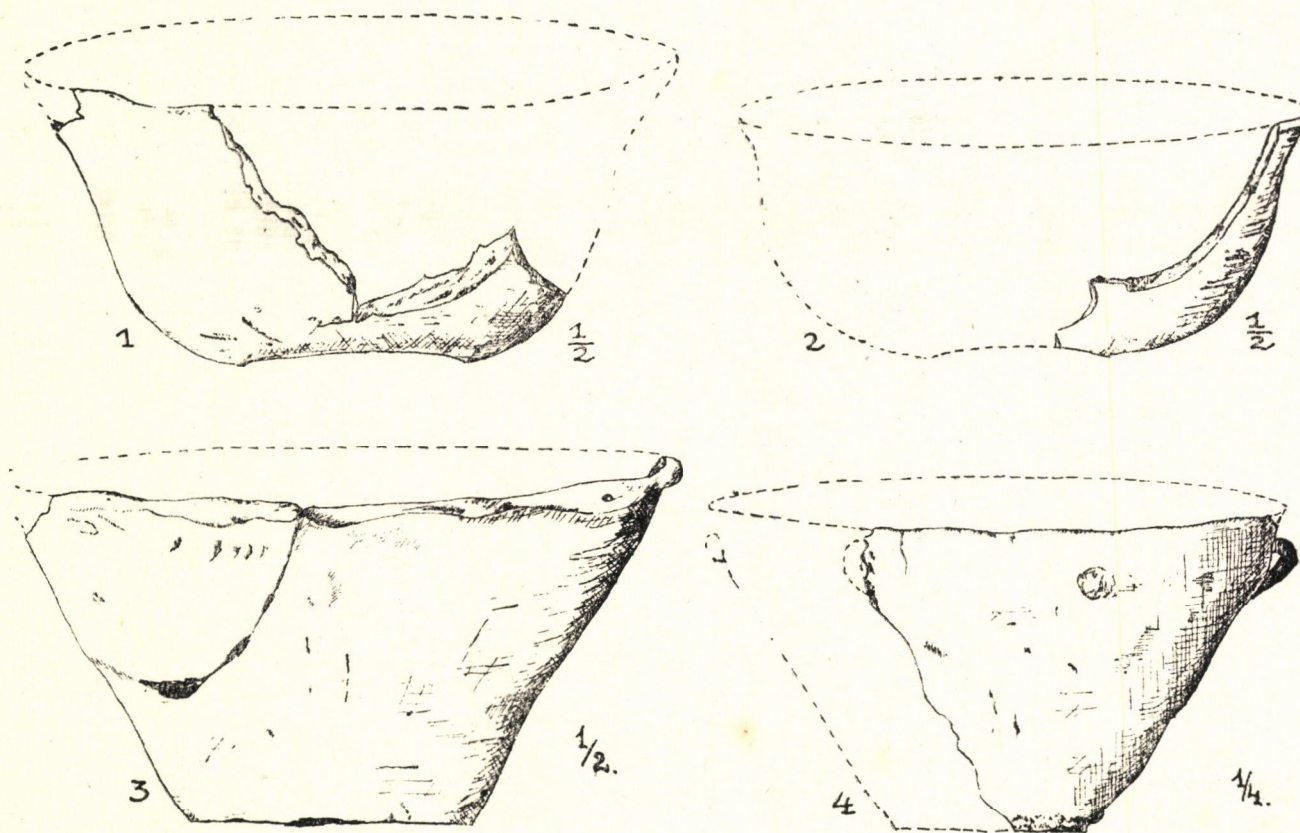


Abb. 6. kép. Agyagtáltörödékek. — Bruchstücke von Schüsseln.

téglavörös színű és csiszolt, — ezért helyenkint még mindig fényes, — belül húsvörös festékekkel vonták be s ez jórészen ma is megvan. Pereme nem hajlik ki, hanem feláll és ívesen záródik. Ugyanott van.

2. Az alsó réteg kunyhótapaszalmaza közül került ki egy enyhén ívelt oldalú, a fentiekkel azonos technikájú tálnak pár töredéke, amelynek tónusa téglavörös, pereme felfelé vékonyodik, kis teriméjű feneke pedig enyhén homorú (6. kép, 1.). Debrecenben van.

3. Ugyanebből a rétegből való az a táltöredék is, amelyet 6. képünk 2. sz. szemléltet. Ez is gondosan iszapolt agyagból való, finomabb iszapanyaggal bevont, simított, kívül foltos téglavörös színű, belül szürkés. Az alja gömbszelvényes, melynek egyöntetűségét csak az enyhén homorú fenék zavarja meg; a nyaknál felkap, pereme a vége felé keskenyedik és ajakosan kihajlik. Vállán létagok (keskeny bordák) ülhettek, amelyekből egy 2·2 cm hosszúságú még megvan. Ez is egykori debreceni intézetemben van.

4. Egy kettős csonkakúpalakú táltöredék a felső zavart rétegben feküdt. Neolithikus eredetű. Gondos technika eredménye. Az alapszíne kívül fekete; égetés után külső felületét fehér festékekkel vonták be s azután 1·5—2 mm széles barna csíkokkal húzgálták ki, amelyek szalagokba rendeződnek s hol egyirányban, hol pedig szalag-csomónként egymáshoz hegyes szögben haladnak. Belseje fényes fekete. A peremből kis fül indul a két csonkakúp találkozási éle felé. Nyílása kerek. Pereme felfelé vékonyodik, alig észrevehetőleg hajlik ki (9. kép, 4.).

5. Nem lehet összeállítani egy másik tálat, amelynek több töredékét mentettük meg az alsó réteg kunyhóomladékából. Csak azt tudjuk megállapítani, hogy valószínűleg csonkakúpos formájú volt; technikája, akárcsak az eddig tárgyaltaké, roppant gondos; kívül fehér festékekkel volt bevonva, belül fehér mintás festés nyomai látszanak a töredékek egy részén. Pereme folyton vékonyodva keskenyedik s élben végződik. És nem egyenletes, hanem, legalább az egyik nagyobb töredékből következtetve, helyenkint ívesen felkapott. A peremszél alatt helyenként át volt lyukasztva. Lennebb csecsbimbószerű bütykök ültek rajta (9. kép, 3.).

6. Egy ívelt oldalú bögre (III. t. A kép, 5.) az ajándéktárgyakkal került az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárába. Technikailag gondos munka eredménye. Két sor bütyök is van rajta: a felső is, az alsó is négy-négy bütyökből áll. A felsők kisebbek, az alsók valamivel nagyobbak. Alapszíne téglavörös, de kívül egy helyen feketére füstölődött.

7. Ívelt oldalú csészék töredékei fekete, kávébarna és téglavörös színben nem ritkák a volt debreceni intézetem anyaga s a beajándékozott holmik között.

8. A kettős csonkakúp-alakú csészék töredékei is értékes hagyatékaik ennek a telepnek.

9. Az alacsonyabb, csöves talppal bíró tálak is töredékekben vannak képviselve. Technikájuk gondos, színük téglavörös vagy kávébarna. Az egyik csőtöredék széle rovátkolt.

10. A hengeres nyakú, tojásdad testű edényekre is leltünk adatokat két nagyobb nyakrészben, amelyek közül az egyik piszkosszürke színű s vállán három csecsbimbószerű dudor ül; a másiknak alapszíne piszkos téglavörös, bekarcolt zegzugvonalakkal van díszítve. A rajta látható nyomokból következtetve, égetés után az egész edényt fehér

festékbe mártották s ennek nyomai töredékünkön kívül-belül még jól látszanak (IV. t. A kép, 4.).

Mindkettő gondos technikával készült, bevont, simított. A piszkosszürke színűt addig-addig simították, hogy kívül is, belül is fényes lett. Mindkettőt az alsó réteg bolygatlan részében leltük.

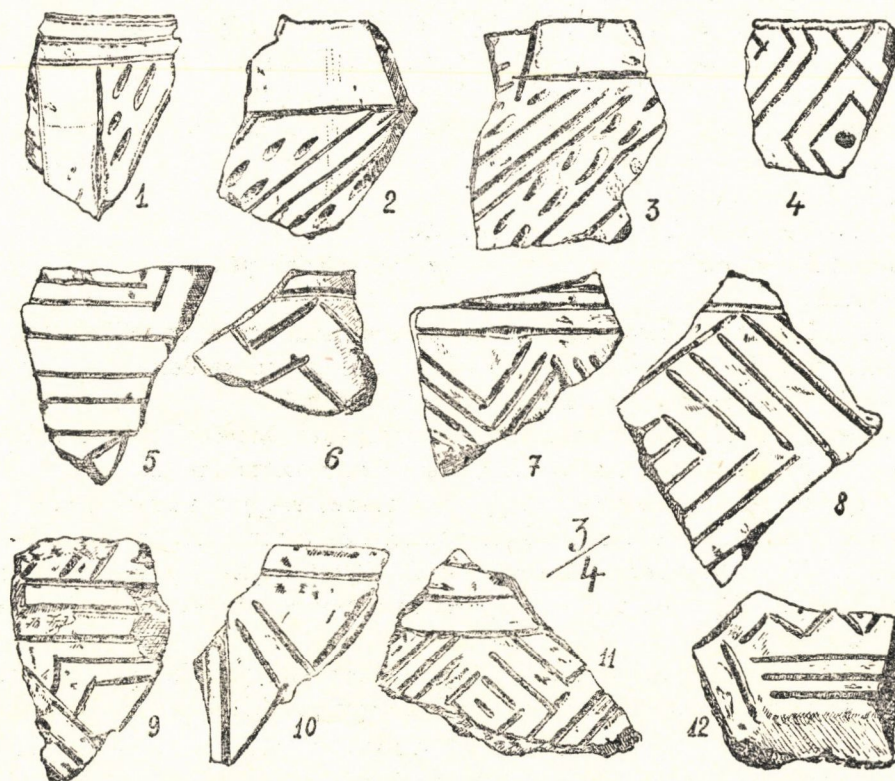


Abb. 7. kép. Mélyített díszű cserepek. — Scherben mit Ritzmuster.

11. Volt debreceni intézetemben van egy agyaglábas töredéke is, amelyet az alsó rétegben leltünk volt. Fínoman iszapolt, bevont, simított, piszkos téglavörös színű.

*

Mielőtt tovább mennénk, be kell mutatnom az edénytöredékek közül egy pár sorozatot, hogy azok díszítésével is tisztába jöjjünk.

Az alsó réteggel képviselt telepések háromféleképpen díszítették edényeiket: a még ki nem égetett, lágyfalú edények falába karcolt, különböző módon rendezett vonalakból adódó szalagokkal, vagy pedig vonalakkal és vesszőkkel, vonalakkal és pontokkal kombinált szalagokkal (IV. t. A és 7. kép), bevonással és festéssel, plasztikusan.

A bekarcolt vonalak roppant élesek, határozottak, némelyiknek árkában most is ott találjuk a fehér tömés (?), vagy pedig még inkább egykor az edény felületét borító fehér festék maradványait (IV. t. A kép, 7. és 7. kép 1., 7., 12.).

A vonalakkal kombinált pontokat tompahegyű eszközzel bökték bele az edény falába és ezek rendszeresen sorban rendeződnek el, változatosabbá teszik az edény felületét, térkitöltő szerepük van. Ezek némelyikében is ott ül még a fehér tömés, vagy festés maradványa.

Élesen vannak bemélyítve a vesszők is s ezek árkában is megtaláljuk egyik-másik esetben az egykori fehér bevonás (tömés?) maradványait.

Azért beszélünk állandóan fehér bevonásról s nem teljes bizonyossággal fehér tömésről is, mert leltünk olyan töredékeket, amelyek bekarcolt mélyített díszűek, de miután az edény felületét ilyenformán kidíszítették és kiégették — *tehát az égetés után* — fehér festékbe mártották, amely szerencsés esetekben nagyobb felületen maradt meg, többnyire azonban annyira lekopott, hogy ma csak nyomaiban tudjuk megállapítani (v. ö. IV. t. A kép, 1–4.).

Valójában ez nem festés, hanem *bevonás*.

Leltünk festett edénytöredékeket is. Ezek jellemzőbb példányait a IV. t. C képen csoportosítottuk.

Az 1. sz. kívül sötét-kávébarna színű, a rácsos festés barna, de valószínűleg fekete lehetett, idők jártával azonban lekopott róla. Amennyiben eredetileg is barna volt, égetés előtt festették az edényre. Belül sötétszürke színű.

A 2. és 4. sz. alapszíne téglavörös, az edényeket, amikből származnak, égetés után fehér festékbe mártották, aztán fekete sávokat festettek rájuk, de ezek a fehér bevonással együtt annyira lekoptak, hogy csak barnás alapjuk maradt meg. A 4. sz. peremrész, amely kívül, a felső részén feketére füstölt. Belül mindkettő piszkos kávébarna.

A 3. sz. kívül-belül világos kávébarna színű, külsejét *égetés előtt* húsvörös festékkel vonták be s miután kiégették a képen is jól látható keskenyebb és szélesebb szalagokat kikaparták belőle.

Mindezek a töredékek az ajándéktárgyak közt szerepelnek. Egykori debreceni intézetem anyagából a 8. és 9. képen mutatok be egy pár jellemző töredéket.

A 8. képen az 1., 3., 4. és 5. sz. alatt látható töredékek olyan edényektől származnak, amelyeknek alapszíne kívül téglavörös, égetés után valamennyit fehér festékbe mártották s miután ez megszáradt, fekete sávokat festettek rájuk, amelyek ugyan lemosódtak, de barna sávok alakjában megmaradt a nyomuk. Ezek között megmaradt helyenkint a fehér bevonás is, úgyhogy rajtuk itt-ott a fehér és barna sávok váltakoznak. Az 1. sz. belül kávébarna, ill. feketére füstölt, a 3., 4., 5. sz. belül piszkos kávébarna színű. Képünk 2. sz. ábrája egy olyan peremtöredéket ábrázol, amely kívül téglavörös, belül fekete színű. A fehér bevonás nyomai nem látszanak, de az egykori fekete sávok nyoma barna sávok alakjában, ha helyenkint halványan is, megmaradt rajta. Ennek oka, akárcsak az előbbi töredékeknél, az, hogy a sötétebb színű sávokat az égetés után festették az edényre.

9. sz. képünkön az 1. sz. töredék alapja téglavörös, fehér festékbe mártott edénytől származik, sávos festése halványbarnán maradt meg, tehát az égetés után festették az edényre. A 2. sz. belül húsvörös bevonású s az égetés előtt került az edényre; kívül barnavörös bevonású s rajta a hullámos sávok sötétebb barnák. A 3. sz. egy tál több töredéke közül van kiválasztva. Kívül-belül tündővörös színű, kívül fehér festékkel vonták be, belül pedig fehér sávokat festettek rá. A peremrész át van fúrva s rajta kis büttyök

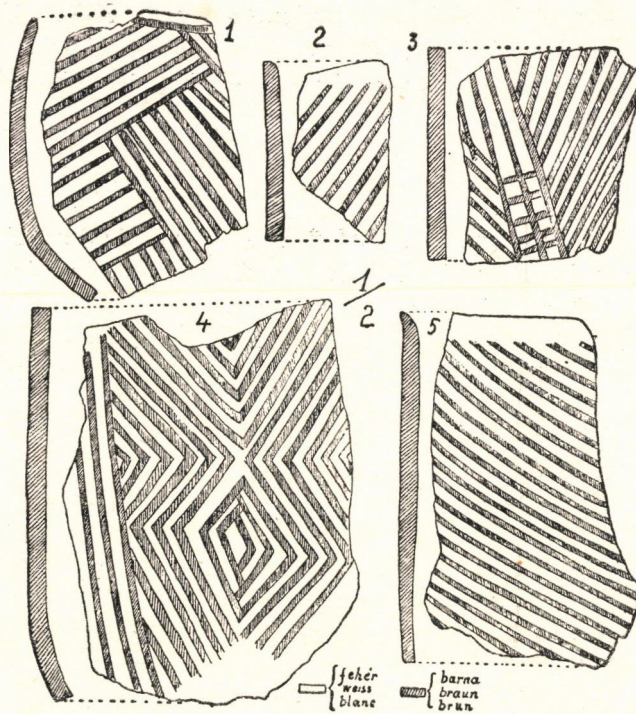


Abb. 8. kép. Festett cserepek. — Bemalte Scherben.

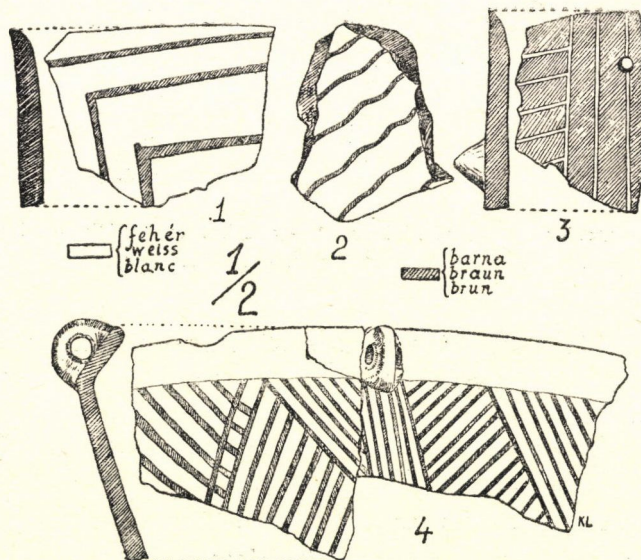


Abb. 9. kép. Festett cserepek. — Bemalte Scherben.

ül. A 4. sz. kettős csonkakúpalakú táltól származik, belül fényes fekete, kívül tompa fekete színű; kívül fehér festéssel volt bevonva s erre jöttek a fekete sávok, amelyek itt is a csak nyomokban megmaradt barna sávok alakjában jelentkeznek. Köztük itt-ott még előtűnik a fehér bevonás is.

*

Vegyes töredékeket ábrázol **V. t. B képünk**. Az 1. sz. kívül kávébarna, belül fekete színű peremrész, amely kissé külső szélén is feketére van füstölve. Jellemzője a 3 csecsbimbószerű dudora. A 2. sz. kávébarna színű perem, amely át van fúrva. A 3. sz. egy kívül-belül kávébarna edény fülét ábrázolja, amely emberi lábat akar utánozni. A 4. sz. tál peremtöredéke, ez a perem azonban több helyütt felkapott s így karajos, illetve

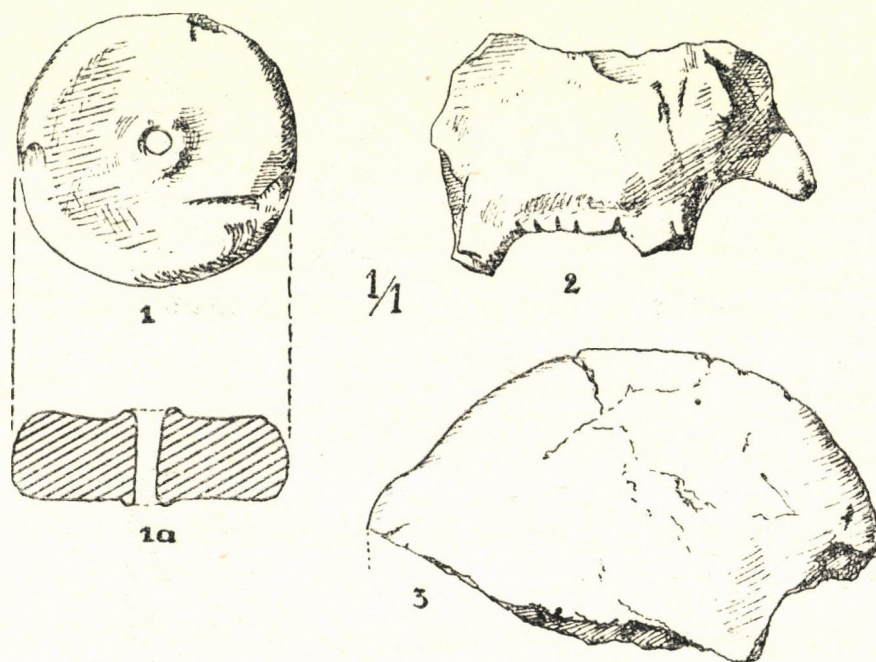


Abb. 10. kép. 1. agyagkarika, 2. állati idolum, 3. agyagkarikatöredék. — 1. Spinnwirtel, 2. Tier-idol u. 3. Wirtelbruchstück aus Ton.

hullámvonalas volt. Színe kívül kávébarna, belül szürke. A perem alatt dudor ül. Az 5. sz. belül fényes fekete, kívül kávébarna csésze töredéke, amelyet fácskával benyomott vesszők díszítenek. A 6. sz. kettős csonkakúp-alakú tál peremtöredéke, amely fenn rovátkákkal tagolt, nyaka alatt csecsbimbószerű dudorok ékítették. A 7. sz. peremtöredék két kis dudorral díszítve. Színe kívül kávébarna, belül azonban feketére van füstölve.

Valamennyi az ajándéktárgyak közül való.

Velük együtt került Kolozsvárra a 10. képen 2. sz. alatt látható agyagidolum, amely disznót ábrázol. Oldalszörzetét rovátkákkal fejezte ki egykori készítője.

Ajándéktárgy az ugyanezen a képen 1. sz. alatt ábrázolt agyagkarika is; az ugyanezen a képen 3. sz. alatt adott karikatöredék pedig Debrecenben van.

*

Ez a kis emlékcsoport egységes. A korai tiszai kultúrának Bihar megyén át Erdély felé való terjedése egyik igen fontos állomásáról mond el nekünk megszívlelendő tanulságokat.

Kunyhói bizonyos mélységig a szűz földet képviselő agyagba voltak ásva, nagyobb részük azonban kiemelkedett a földszint fölé. Alakjukra ma még nem tudunk teljes bizonyossággal következtetni, bár a IV. sz. kutatóárok lemélyítése rendjén azt tapasztaltam, hogy 60 cm mélységben jelentkező faltapaszmoladék széle köríves vonalat ad, ennek kibontása, felszedésekor azonban 85 cm mélységben azt láttam, hogy ez az összeomlott faltapasztörmelék továbbfolytatódik a köríven túl is s így a kunyhó alakját csak a folytatólagos kutatások fogják megállapíthatni, ha azok bolygatatlan területen folynak majd.

A faltapasztöredékek már többet mondanak: nemcsak karólenyomatokat mutatnak, hanem lécs- és deszkalenyomatokat is.

Különös hangsúllyal kell e helyütt is rámutatnom, hogy az edénytöredékek egy része a perem külső szélén feketére van füstölve (IV. t. C kép 4., V. t. B kép 1. sz.). Olyan sajátság, amely Tordoson unos-untalan előfordul s amelyet Egyiptomból is jól ismerünk. Tordosról őriz az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára három olyan csontfésű-töredéket is, amely vagy azok prototípusa minden valószínűség szerint egyiptomi eredetű (V. ö. Roska, Az újabb kőkor 117. kép, 10—12. sz.).

Vegyük még ehhez a húsvörös bevonású edényeket, ill. edénytöredékeket, mint pl. egykori debreceni intézetemnek R. 919. leltári számú csonkakúpos táltöredékét, amelyről e beszámoló rendjén már mondtam, hogy belseje húsvörös festéssel van bevonva; vagy a II. tábla A képünkön 3. sz. alatt bemutatott töredéket, amely kívül volt bevonva húsvörös festéssel s abból sávokat kapartak ki, akárcsak a Tordoson lelt hasonló maradványokon.

Jó lesz, ha ősrégészeti irodalmunk a jövőben ezekre és a velük rokon egyiptomi kapcsolatokra érdemük szerint hívja fel a figyelmet.

Akkor majd a Tripolje-jellegű festett kerámika állat- és emberalakot mutató motívumai (Petreny, Beszarábia) is sokat nyernek majd jelentőségükben.

II. BRONZKORI EMLÉKEK.

Ismertetésem elején mondtam, hogy az ásatások nem hoztak felszínre semmi olyan nyomot, amiből arra lehetne következtetni, hogy telepünk a rézkor rendjén is lakott volt. Az olyan fémformát utánzó fokosok, mint amilyenek töredékét 11. képünkön mutatom be (anyaga homokkő), a perjámosi Sánchalom leleteinek tanúsága szerint fellépnek ugyan a rézkorban, de tovább élnek a bronzkorban is.

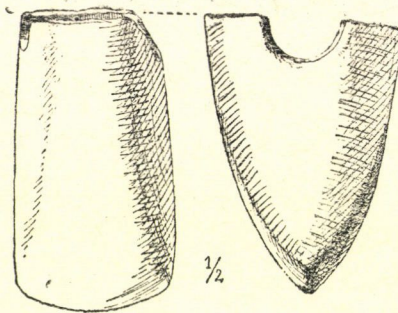


Abb. 11. kép. Kőfokos éle. — Schneideteil eines Fokosch.

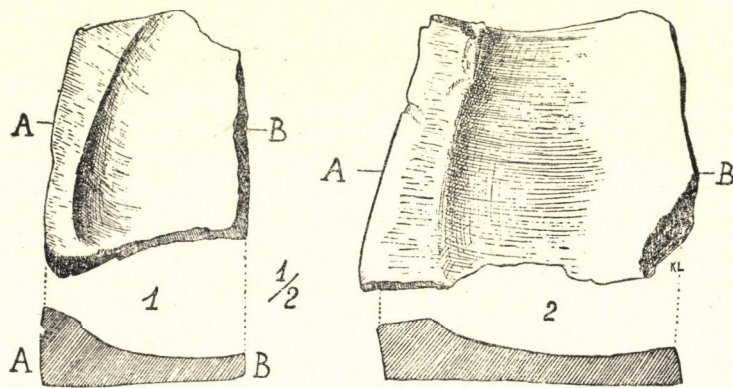


Abb. 12. kép. Öntőminták. — Gussformen.

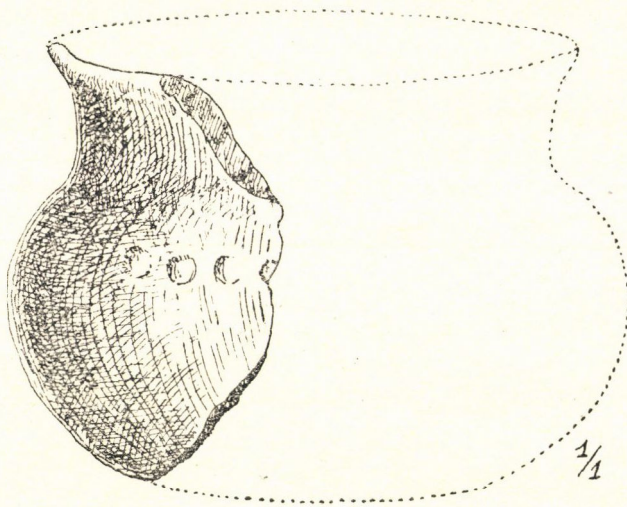


Abb. 13. kép. Csészetöredék. — Bruchstück einer Tasse.

Az a szennyes-fehér homokkőből való öntőmintatöredék, amelyet egykori debreceni intézetem R. 928. sz. alatt őriz, kétségtelenül véső fél-öntőmintájából való, amit utalhatunk a rézkorba is, de ugyanazon a jogon a bronzkorba is betehetjük (12. kép, 1.)

Egy hasonló, de nagyobb és sötétszürke homokkőből való töredék (12. kép, 2.) az ajándéktárgyakkal került Kolozsvárra. Valószínű, hogy eredetileg ugyanolyan formájú véső öntőmintájának a fele lehetett, amelyet azonban később csiszolóknak használtak s emiatt szélesedett ki a teknője aránytalanul. Mindkét oldalán s alsó felének a tűztől megkímélt kis részén is csiszolási nyomokat látunk.

Ép kerámikai maradványokat sem sikerült lelnünk s ilyenek az ajándéktárgyak közt sem szerepelnek. A felső bolygatott rétegből került ki az a kettős csonkakúp alakú táltöredék, amelyet kiegészítve a 6. kép 4. ábrája szemléltet. Gondos technikával készült, belül fekete, kívül kávébarna színű. Volt debreceni intézetemben van R. 916. lelt. sz. alatt. A perem alatt kis bütykök ültek, amelyekből egy még megvan; a két csonkakúp találkozási élétől felfelé kis szalagfüle van (s egy másiknak a nyomai a töredék balszélén látszanak). Ez a szalagfül kétoldalt bekap s ebben a tekintetben édes testvére a perjámosi Sánchalom réz- és korabronzkori rétegeiben lelt azonos füleknek. Tálunkon a kis fülek és bütykök egymást váltogatva helyezkedhettek el.

Egy kívül-belül szürkésfekete csésze töredékét kiegészítve mutatja a 13. kép. Technikailag ez is gondos munka eredménye. Pereme kihajlik. Vállán 3 ép s egy fél, kerek, sekély bemélyülés van. Ez volt csészénk egész díszé.

IV. táblánk B és V. táblánk C jelzésű képe 9 töredéket ábrázol. Az 1. sz. kihajló perem, amelynek élét ujjbenyomások ékítik. Főnem technikájú, kívül-belül téglavörös színű. A 2. sz. is gondos technikájú peremtöredék, amelynek pereme kihajlik. Ezt és az alatta látható 2 bordát rovátkák ékítik. Kívül-belül s törése is palaszürke. A 3. sz. egy karajos tálnak peremtöredéke. Technikája ugyanolyan gondos. Tompán bearcolt díszítése rovátkákból, a perem menetét követő vonalakból s a nyakon, valamint a hasán húzott sekély vonalakból áll. Hasonlóképen díszítették a belsejét. Színe kívül-belül füstös kávébarna. A 4. sz. kívül-belül sötétszürke oldalrész, ami egy az edény testéből kinyomott bütyköt ábrázol, amelyre széles hornyolat fut, ennek szélét enyhén húzott kettős és hármas vonalak szegélyezik. Az 5. sz. piszkos kávébarna, de elég gondosan készült fazék oldalrésze. Díszítése sekélyen húzott párhuzamosokból áll. A 6. sz. befelé ferdén vágott perem. Belül fényes fekete, kívül is fényes, de feketesége helyenkint kávébarna foltokba megy át. Vastagon be volt vonva finomabb iszapanyaggal, mely egy helyen levált. Enyhén benyomott vonaldíszé csak a finomabb iszapanyagba mélyül. A 7. sz. téglavörös csészetöredéket ábrázol, melynek vonaldíszé szintén enyhén van benyomva. A 8. sz. sötétszürke szalagfül, enyhén benyomott vertikális vonalakkal díszítve. A 9. sz. sötétszürke edénytöredék, melynek díszítését szintén enyhén nyomták be a még lágy agyagba. Az előbbiekkal együtt finoman iszapolt, finomabb iszapanyaggal bevont agyagedény maradványa.

Az V. tábla A képen ábrázolt kerámikai emlékek: 1. sz. kívül-belül fényes fekete peremtöredék, melynek mélyített vonaldíszét fehér anyaggal töltötték ki; a 2. sz. palaszürke nyakrész, díszítése kimetszett, de fehér tömítése kiesett belőle; a 3. sz. kihajló peremű csésze töredéke, színe sötétszürke, díszítéséből a nyakon levő horizontálisan

húzott, széles vonalak s a csöves eszközzel benyomkodott, középpontos körök látszanak; a 4. sz. szűrőedény peremrésze, színe piszkos téglavörös; az 5. sz. palaszürke peremrész, a perem külső éle alatt horizontális rovátkasorral díszítve; a 6. sz. kettős csonkakúp alakú gyöngy fele; a 7. sz. belül sötétszürke, kívül piszkos téglavörös oldalrész, amelyet enyhén benyomott vonalsávok és pontsorok ékítenek; a 8. sz. kívül-belül piszkos téglavörös színű oldalrész, amelynek díszítése enyhén húzott vonalsávokból áll; a 9. sz. cserépből formált karika, melynek színe belül kávébarna, kívül piszkosszürke; a 10. sz. kívül-belül sötétszürke színű oldalrész, a díszítését alkotó vonalak szélesek és enyhén benyomottak.

Valamennyi gondos technikával készült s finomabb iszapanyaggal bevont.

Még csak két töredéket kívánok bemutatni a Kolozsvárra került anyagból. V. tábla D képünkön 1. sz. alatt egy gondos technikával készült csészetöredéket látunk, amelynek színe kávébarna, pereme alatt, kívül hornyolásszerűleg mélyül, díszítése pedig roppant élesen húzott vonalakból, a peremén pedig ujjbegybenyomásokból áll. A 2. sz.-nak pereméle tetőszerűleg kezelt, külső szélét bemetszett rovátkák és pontok ékítik, a nyak alatt rendetlenebb vonaldísz nyomait látjuk. Finomabb mívű edény töredéke, amelynek színe kávébarna. Bevont és simított.

*

Látnivaló, hogy ez a kis bronzkori emlékcsoport nem egységes: képviselve van benne a bronzkor I. és II. periódusa s adataink vannak a III-ra is (pl. IV. t. B kép, 4.). Ez a folytatólagos település mellett szól s ha sikerülne a Vár területén valahol érintetlen részt találni, a rétegegymásután fontos művelődéstörténeti és kronológiai megállapításokhoz segíthet.

Debrecenből való távozásom után az ottani egyetem Régészeti Intézetére és a Déri-Múzeumra vár a folytatólagos felfigyelés és munka.

Kolozsvár.

ROSKA MÁRTON

AUSGRABUNGEN I. D. VÁR (BURG) VON ZSÁKA, KOM. BIHAR.

(Auszug.)

Die Ausgrabungen wurden auf dem Erdrücken Vár (Burg) unternommen, welcher sich aus dem Überschwemmungsgebiet des Flusses Berettyó heraushebt. Durch die 4 Suchgräben, die ich auf dem WSW-Teile der Vár gezogen habe, konnte ich feststellen, dass hier die ersten Ansiedler die Träger der Tiszaer Kultur waren und dieser Erdrücken war auch in der I., II. und III. Periode der Bronzezeit bewohnt. Durch die mittelalterlichen und späteren Bauten wurden aber die einzelnen Schichten stark gestört. Die Funde befinden sich teilweise in meinem ehemaligen Archaeol. Institute der Universität von Debrecen, teilweise werden sie als Geschenke des Herren Tierarztes Dr. Domokos von Derzi in der Archaeologischen Abteilung des Siebenb. Nationalmuseums (Kolozsvár) aufbewahrt.

I. DIE DENKMÄLER DER TISZAER KULTUR.

Abb. 1. Silexkratzer in Kolozsvár. — **Abb. 2.** Silexkratzer u. Schaber in Debrecen, gefunden in d. oberen, gestörten Schichte. — **Abb. 3.** Steinbeile, Axtnacken u. Meissel in Kolozsvár. — **Abb. 4.** Knochenglätter und Bohrer in Kolozsvár. — **Abb. 5—6, u. Taf. III A, 1—4.** Lehmewurfe in Debrecen. — **Taf. III B.** Handförmige, innen hohle, mit Spreu gemischte Feuerherdzierate (?) in Debrecen. Nur 4 Finger sind geformt, der Daumen fehlt.

Abb. 6. Bruchstücke von Schüsseln, alle von feiner Technik, sämtliche in Debrecen. **Taf. III. A, 5.** Töpfchen in Kolozsvár, von sorgfältiger Technik, mit Warzen verziert. — **Taf. IV. A.** Scherben mit Ritzmuster, die Ritzlinien sind deutlich gezogen, und sie sind mit weisser Paste inkrustiert. Sonst wurden die ehemaligen Gefässe in eine weisse Schlemmasse eingetaucht — **Abb. 7.** Mit deutlich gezogenen Ritzlinien u. Strichen verzierte Scherben, in Kolozsvár. — **Taf. IV. C.** Bemalte Scherben in Kolozsvár. Grund ziegelrot, Malfarbe schwarz. Nr. 3 war eigentlich mit fleischroter Farbe überzogen u. die Muster wurden nachträglich ausgekratzt. Alle von feiner Technik. — **Abb. 8 u. 9.** Bemalte Scherben, alle von feiner Technik, in Debrecen. Sie wurden nach dem Brand in weisse Masse eingetaucht u. darauf kam die schwarze Bemalung, die aber meistens abgewaschen ist. — **Taf. V B.** Scherbenstücke von feiner Technik, in Kolozsvár. — **Abb. 10,** Nr. 1 u. 3 in Kolozsvár, 2 in Debrecen.

II. DIE DENKMÄLER DER BRONZEZEIT.

Abb. 11. Schneideteil eines Fokosch, in Kolozsvár. — **Abb. 12.** Gussformen, die später als Schleifsteine gebraucht wurden. Nr. 1. in Debrecen, Nr. 2. in Kolozsvár. — **Abb. 13.** Bruchstück einer fein geschlammten Tasse. — **Taf. IV B, V A, C, D.** Bronzezeitliche Gefässbruchstücke von feiner Technik, in Kolozsvár. Sie geben kein einheitliches Bild: es werden hier die ersten drei Perioden der Bronzezeit repräsentiert. Die Beobachtungen können wertvoll sein, wenn man während den zukünftigen Ausgrabungen ungestörte Plätze findet u. dadurch nicht nur die neolithischen Bauformen, sondern auch die bronzezeitliche Reihenfolge der einzelnen Schichten gut beobachten und dadurch chronologisch u. typologisch wertvolle Angaben ans Tageslicht bringen kann.

Kolozsvár.

MÁRTON VON ROSKA

FÜGGELEK.

Dr. *Derzsi Domokos* állatorvos úr a zsákai *Várban* kiásott gyűjteményének többi részét is beajándékozta az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának. Fenti ismertető cikkem kiegészítéseképpen szükségesnek vélem, hogy ebből az anyagból is mutassak be egy pár sorozatot.

14. képünk 1., 2., 3. sz. kova-, 4. sz. pedig jáspisvakarót ábrázol, 5. sz. alatt egy gondosan retusált kovafúrót, 6. sz. alatt kova-, 7. sz. alatt pedig obszidiánárvésőt mutatok be. — A 8. sz. alatti dacittufavéső trapezoid s törött, a 9. sz. alatt szerpentinből való. Jellemző neolithikus homokkőfejsze fokát látjuk képünkön 10. sz. alatt.

Értékes festett edénytöredékekkel gazdagodott gyűjteményünk, amelyeket 15. képünk szemléltet. Valamennyi gondos technikával készült edény maradványa. Az 1. sz. piszkos kávébarna színű, egykori mintás festésének nyomait barna sávok őrzik. — A 2. sz. téglavörös színű, felülete fehér festékekkel volt bevonva s ebből szélesebb sávoknak a kivakarásával hozták ki a fehérén megmaradt mintákat, amiket rajzunk is fehérén ábrázol. — A 3. sz. olyan csésze töredéke, amely belül szürke színű, felületét húsvörös festékekkel vonták be s ebből íves sávokat kapartak ki. Így állott elő a rajzunkon sötéten ábrázolt, de a cserépen húsvörös színű, ovális folt és az ívelt szalagok. — A 4. sz. vastagabb falú edény oldalrésze. Belül fekete színű s alig simított. Alapszíne kívül halvány téglavörös. Égetés után fehér pettyeket és sávokat festett rá egykori készítője, amelyek részben lemosódtak. Rajzunkon a fehérén hagyott részek mutatják alakjukat, elrendezésüket abban az állapotban, ahogy most kivehetők rajta. — Az 5. sz. csésze ajakosan kihajló pereme, mely belül szürkésfekete színű, kívül pedig barnavörös alapot mutat. Erre jött az égetés után a fekete, rácsos festés, mely helyenként még megmaradt rajta. — Csésze ajakosan kihajló peremét ábrázolja képünk 6. sz. ábrája is, de ennek színe belül piszkosbarna, kívül szürkésbarna. Mintás festése fekete színű. — A 7. sz. tál peremrésze. Kívül-belül kávébarna. Rajzunk híven tájékoztat az égetés előtt ráfestett minták alakjáról és elrendezéséről.

A festékpettyekkel való díszítés különös érdeklődésre tarthat számot és fontos a képünkön 3. sz. alatt ábrázolt töredék, éspedig nem annyira amiatt, hogy díszítését az előzőleg bevont edényfelület bizonyos részeinek kikaparásával nyerte az egykori fazekas, hanem az így kihozott spirális minta miatt.

16. képünkön az újonnan beajándékozott agancs- és csontholmik egy részét csoportosítottam. Az 1. sz. bronzkori szerszámfoglалó, a 2. sz. bronzkori agancskapa, a 3–4. sz. árák lehetnek bronzkoriak, de lehetnek neolithikusak is. Az 5. sz. hiányos csontvéső szintén.

Köztük a legértékesebb az agancskapa.

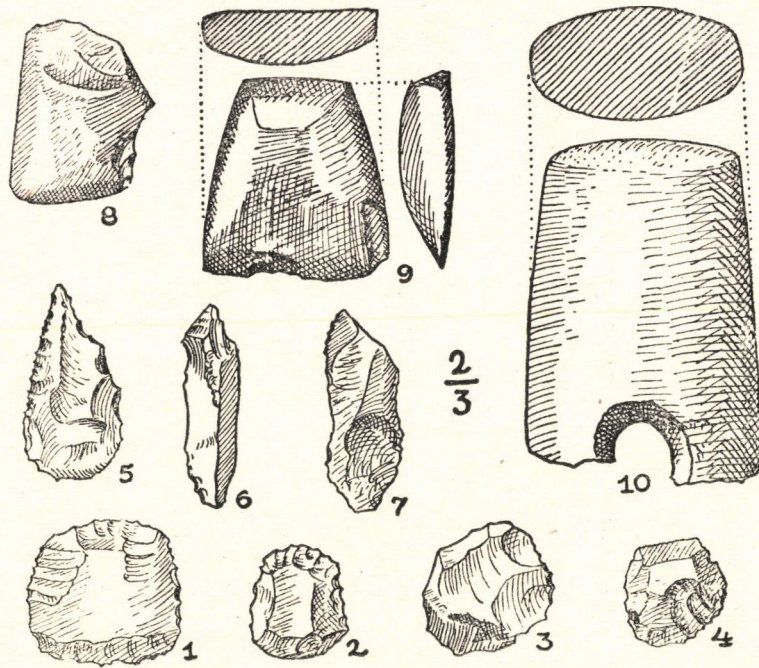


Abb. 14. kép.

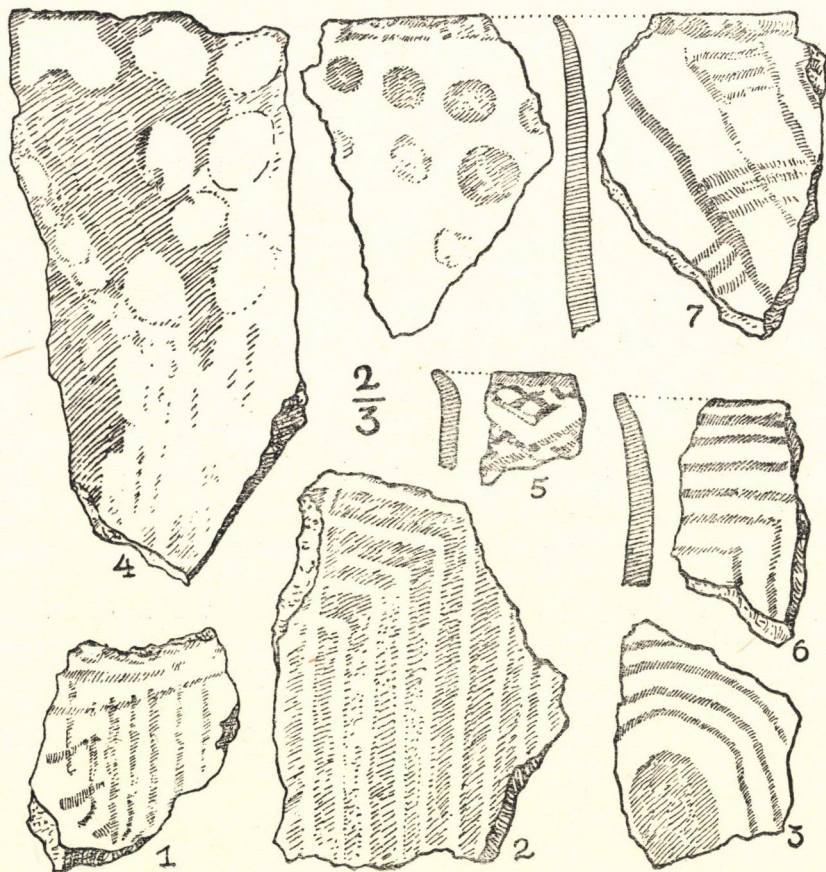


Abb. 15. kép.

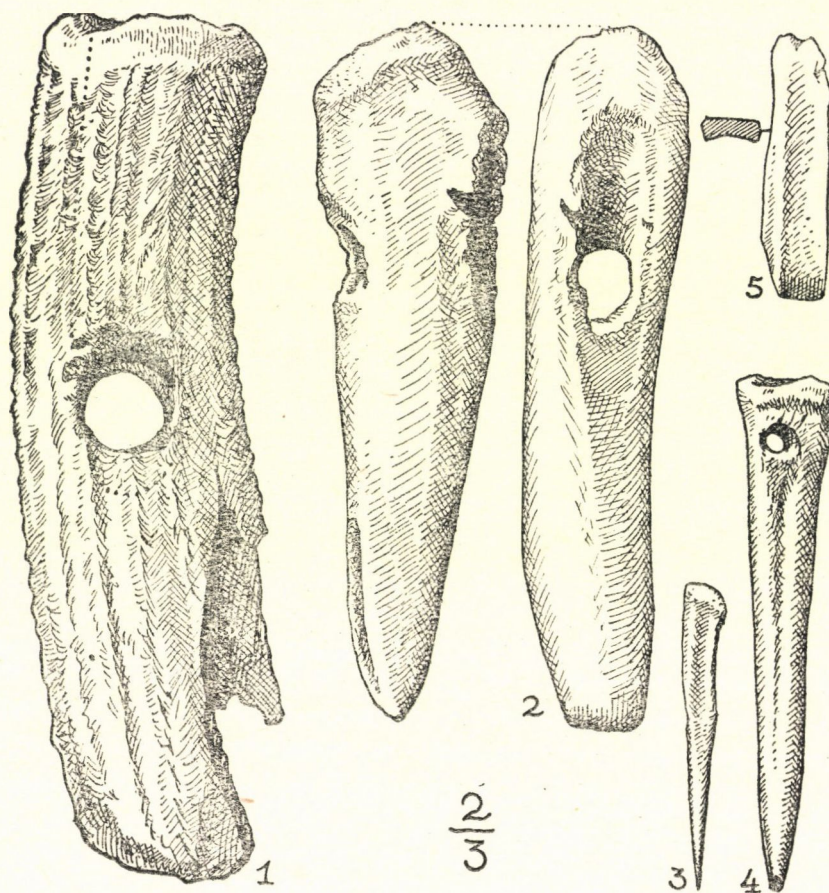


Abb. 16. kép.

ANHANG.

Neulich sind noch folgende Funde aus Zsáka eingelaufen: Abb. 14. Nr. 1—4. Schaber aus Feuerstein und Jaspis. Nr. 5. Bohrer aus Feuerstein Nr. 6—7. Stichel aus Feuerstein und Obsidian. Nr. 8—9. Meissel aus Dazituff und Serpentin. Nr. 10. Nackenteil einer Axt aus Sandstein.

Abb. 15. Bemalte Gefäßbruchstücke. Die Muster von Nr. 2—3. wurden nachträglich ausgekratzt.

Abb. 16. Hirschgeweih- und Knochenartefakte aus der Stein- und Bronzezeit.

ADATOK A KÉTOSZTÁSÚ BADENI TÁLAK ELTERJEDÉSÉHEZ.

A badeni kultúrával foglalkozó régebbi külföldi irodalom¹ mindaddig nem foglalkozott a kétosztású badeni tálakkal, amíg az ossarni ásatások alkalmával² ilyen edények töredékei nem kerültek elő. A későbbi irodalom³ sem foglalkozik ezzel az edénytípussal, csupán Eisner⁴ mutat be néhány, a Kárpátmedence északi részéről származó példányt.

A hazai irodalomban már az 1876. évi VIII. nemzetközi ősrégészeti kongresszus beszámolójában kép jelent meg⁵ arról a teljesen épen előkerült péceli edényről, amelyet a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya már a kongresszus idején őrzött⁶ (I. t. 1—1a). Hazai leleteink között nem is állott egyedül ez a példány. Már 1893-ban közölve volt a szerbkeresztúri⁷ (I. t. 18.) darab; a Nemzeti Múzeum Régiségtárában már 1899 óta megvolt a szigetújfalusi⁸ (I. t. 3.), a kecskeméti múzeumban a pusztastvánházi⁹ (II. t. 40.), a vasmegyei múzeumban a szombathelyi¹⁰ (I. t. 10a—b), példány. Az utóbbi kettőt a pécelivel és szerbkeresztúrral együtt Bayer is említi.¹¹

A hazai gyűjtemények e korbeli leletanyagának összegyűjtése során meggyőződhettem arról, hogy egész példányok, vagy felismerhető töredékek az ország legkülönbözőbb helyein jóval a Bayer publikációja előtt megvoltak, de senki se ismerte a kultúrát, amelybe tartoznak.

¹ Jaroslav Palliardi, Die relative Chronologie der jüngeren Steinzeit in Mähren. W. P. Z., I, 1914. S. 265—270. — Oswald Menghin, Urgeschichte Wiens. 1924. S. 23. — Hoernes—Menghin, Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa. 1925. S. 760—762.

² J. Bayer, Die Ossarner Kultur. Eiszeit. Bd. V. 1928. S. 76—78. Taf. XVII.

³ Kurt Willvonseder, Zwei Grabfunde der Badener Kultur mit Metallbeigaben aus Niederösterreich. W. P. Z., XXIV. 1937. S. 15—28. — L. Zolt, Neue Steinzeitliche Beziehungen in Mittelschlesien, Altschlesien, VI. 1936. S. 55. Abb. 11. — G. Müller-Kuales, Bestattungen der Badner-Kultur auf älteren Siedelungstrümmern in Békásmegyer bei Budapest. M. A. G. Wien. LXIX. 1939. S. 166—173. — Friedrich Holste, Zu Formenschatz und Datierung des östlichen Badner-Kultur. Germania. 23. 1939. S. 220—224.

⁴ Jan Eisner, Slovensko v praveku. Bratislava, 1933. S. 30—36, 287—288. T. XVII. 8/a—b.

⁵ Joseph Hampel, Trouvailles de l'âge de Bronze en Hongrie. Compte-Rendu, 1886. Vol. II. 2. Pl. LXXVIII. 1., LXXIX. 1.

⁶ Lásd még: Hampel József. A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. kt. 1886. LXXVIII. tábla 1., LXXIX. tábla 1.

⁷ Milleker Bódog, Szerbkeresztúri őstelep. Arch. Ért. 1893. 300—307. 1.

⁸ Nemz. Múz. 89/99—2.

⁹ Kecskeméti Múzeum.

¹⁰ Szombathelyi Múzeum.

¹¹ Bayer, i. m. Taf. XVIII. 2., 1., 3., 4.

Az újabb hazai irodalomban már többször találkozunk ezekkel az edényekkel, vagy töredékekkel. Közölve vannak a kiskőrösi¹², budapest-tabáni,¹³ hódmezővásárhely-bodzásparti,¹⁴ szombathelyi¹⁵ példányok és töredékek, amelyekkel azonban még nincs kimerítve a gyűjtemények leletanyaga.

Az edény — mint a magyarországi badeni kultúra egyik legjellegzetesebb és csaknem kizárólag hazánk területére korlátozott típusa — már eredete miatt is nagyobb érdeklődésre tarthat számot. Ha nem is teljes példányokban, de félreismerhetetlenül jellegzetes töredékekkel képviselve van — Erdély kivételével — az egész Kárpát-medencében. Elterjedését a térkép szemlélteti (1. kép.).

Egyelőre a következő lelőhelyekről ismerjük:

1. *Akarattyá* (Veszprém megye).¹⁶

a) Töredékes gombaalakú fogantyú (II. t. 62.). Közepén három párhuzamos, ezek alatt és felett egy-egy zeg-zugvonal húzódik.

b) Gombaalakú fogantyú (II. t. 57.), keresztirányba haladó pontsorral. Az egyik ágon három, a másikon négy pont van.

c) Torzult gombaalakú fogantyú (II. t. 56.).

2. *Ágasegyháza* (Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye).¹⁷

a) Behajló edényperemről származó jellegzetes badeni fül, három felfelé irányított nyúlvánnyal (II. t. 41.). A nyúlványoknak megfelelően, mind a három tagozaton, rovátkákkal osztott kiemelkedés halad függőleges irányban.

3. *Békésszentandrás*. (Békés megye).¹⁸

a) Behajló peremű edényszáj (II. t. 36.). Szélét, lefelé haladó, rövid, többé-kevésbé párhuzamos vonalak díszítik. Közvetlen a perem alatt jellegzetes badeni fül, két szélén egy-egy tagozatlan nyúlvánnyal. Ezeknek elhelyezkedése ansa-lunataszerű.

4. *Bodrogszent* (Zemplén megye).¹⁹

a) Gombaalakú fogantyú, a választófal és a külső oldal töredékével (II. t. 17.). Felületét öt többé-kevésbé párhuzamos vonal díszíti.

5. *Budapest, Budafoki-út—Andor-utca sarok*.²⁰

¹² József Csalogovits, Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskőrös. P. Z., XXII. 1931. S. 102—115.

¹³ Tompa Ferenc, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. B. R. G. K. 1934—35. S. 48—50. Taf. 17: 15. — U. a., Budapest őskora. 1936. Kny. 8—9. I. III. t. 5.

¹⁴ Banner János, Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. Első rész. 1940. 48—61. I. CXVII. t.

¹⁵ U. a., Badeni edények a vasmegyei gyűjteményekben. Dunántúli Szemle, VII. 1940. 373—385., VIII. 1941. 3—16. I. Kép. 375. I., I. t. 1/a—b., 5.

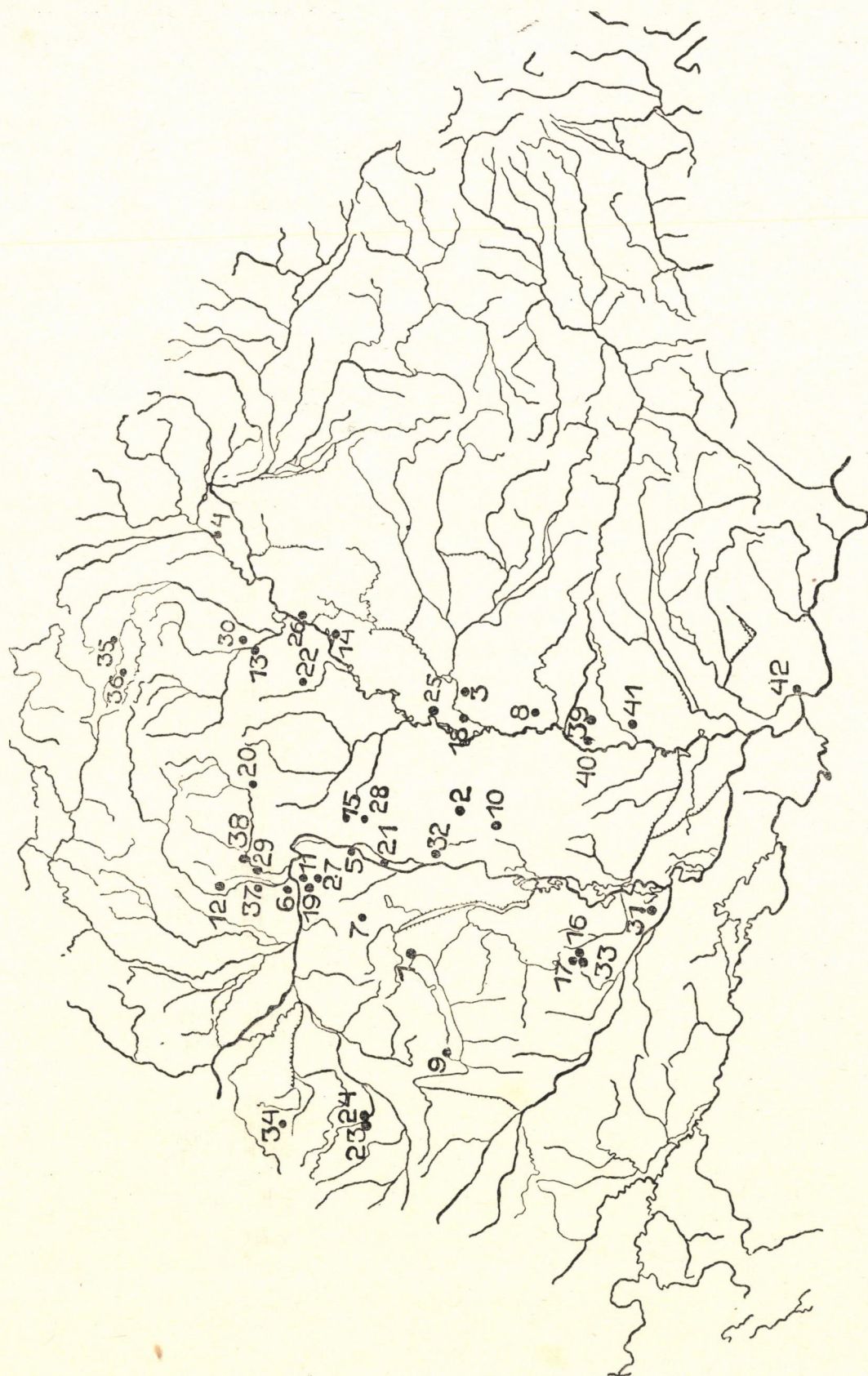
¹⁶ Mind a három a Veszprémi Múzeumban.

¹⁷ Kecskeméti múzeum. 254—34.

¹⁸ Nemzeti múzeum. 30/71—20. Képét a hely megnevezése nélkül először közölte Rómer Flóris: Műrégészeti Kalauz. Pest, 1866. 16. I. 27. kép.

¹⁹ Kassai Múzeum. 4500.

²⁰ Székesfővárosi múzeum. — Lásd Tompa, i. m. B. R. G. K. 1934—35. T. 17.: 15. és U. a., Budapest őskora. III. t. 5.



1. kép.

a) Kétoasztású tál (I. t. 6.). Az osztórész és a perem érintkezésénél két alig szélesedő korongban végződő fogantyú van. A perem alig-alig hajlik befelé. Alatta bemélyedő pontdísz fut körbe, párhuzamosan a peremmel.

6. *Cenke* (Esztergom megye).²¹

a) Gombaalakú fogantyú, az osztó rész és az oldal töredékével (I. t. 2., 4.). Az edény külső oldala, lefelémenő függőleges vonalakkal van díszítve.

7. *Csákvár* (Fejér megye).²²

a) Gombaalakú fogantyú (II. t. 45.). Három-három párhuzamosan haladó, egymáson keresztbetett vonalköteg díszíti.

8. *Hódmezővásárhely—Bodzáspart*.²³

a) Fültöredék, hármassal bordával és ujjszerű nyúlvánnyal (II. t. 1.). Az edény pereménél körbefutó zeg-zug vonal díszítette.

b) Oldaltöredék, jellegzetes badeni füllel (II. t. 5.). A peremét, még a fül fölött is zeg-zug vonal díszítette.

c) Fogantyú, bemélyedő keresztvonaldíszítéssel (II. t. 6.).

d) Oldaltöredék, a választófal maradványával (II. t. 7.). Oldalát lefelé futó kettős pontsor díszítette.

e) U. az díszítetlen (II. t. 8.).

f) Töredék fogantyúval (II. t. 9.). A fogantyút hálóminta, az oldalt a peremen körbefutó kettős pontsor és az ehhez csatlakozó lefelé haladó vonalsor díszíti.

g) Fogantyús töredék (II. t. 2.). Oldalán lefelé haladó pontsorok vannak.

h) Fogantyús töredék (II. t. 4.). A fogantyú csak kissé szélesedik ki. Alatta szélességének megfelelő kiemelkedés fut le. Úgy ennek, mint a peremnek szegélyé pontsor díszíti. Az előbbin függőleges, az utóbbin vízszintes irányban.

i) Oldaltöredék (II. t. 3.) az osztófal maradványaival. Az oldalát keresztirányban haladó vonalak díszítik.

j) Fogantyús töredék (II. t. 12.). A fogantyú alig szélesedik.

k) Fogantyús töredék (II. t. 10.), oldal- és osztófalmaradványokkal. A fogantyút párhuzamos vonalak borítják. Az osztófal peremén üresen maradó foltok váltakoznak, hármassal szétozott rövid vonalsorportokkal.

l) Fogantyú, sűrű pontdíszítéssel (II. t. 11.). Az edény és osztófal peremét rovátkolás díszítette.

m) Fogantyús töredék (I. t. 14.). A peremen körbehaladó — de itt-ott megszakított — pontsorból, szabadon maradt részekkel váltakozva, hármassal bemélyedő apró vonalsorokból alkotott oszlopok futnak le.

9. *Keszthely—Apátdomb* (Zala megye).²⁴

A Dunántúl eddig ismert legterjedelmesebb és leggazdagabb lelőhelye. Sajnos, a hulladékgödrökből előkerült igen változatos — főleg kúpalakú magasfülű edényekből álló — leletanyaga annyira rendszertelenül lett feltárva, hogy a kultúrára kevés követ-

²¹ Bayer, i. m. Taf. XVII. 5. — Eisner, i. m. XVII. 8/a—b.

²² Székesfehérvári Múzeum.

²³ Hódmezővásárhelyi Múzeum. — Banner János, Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. I. rész. 1940. CXVII. t. 24—27., 29—30., 35—41.

²⁴ Balatoni Múzeum.

keztetést lehet belőle levonni. Néhány edényét, köztük egy kétosztású tál töredékét is már régen ismeri az irodalom.²⁵

Tíz töredéket ismerünk innen:

- a) Gombaalakú fogantyú (II. t. 42., alulról nézve).
- b) U. az, oldalról nézve (II. t. 59.). Úgy az edényoldala, mint a választófal felé élből csatlakozott. Tövén zeg-zugvonal díszíti.
- c) U. az, nagyobb oldaltöredékkel (II. t. 49.). Töve alatt, az edény peremén négy pont díszíti.
- d) U. az, nagyobb töredékkel (II. t. 50.).
- e) Töredék az edény belső részéből, az osztórész maradványaival (II. t. 60.).
- f) U. az (II. t. 53.).
- g) Gombalakú fogantyú töredéke (II. t. 54.).
- h) Gombaalakú fogantyú szárának töredéke, az oldal egy részével (II. t. 43.).

A szár erőteljes; gerincén és két oldalán pontsor futott le, amely a perem alatt körbefutó vízszintesen haladó pontsorhoz csatlakozott. E pontsor alatt szabálytalan irányba haladó vonalak díszítették a felületet.

i) Oldaltöredék, az osztórész maradványával, kiemelkedő, de alig szélesedő fogantyúval (II. t. 51.).

j) Oldaltöredék, kiemelkedő tagolatlan fogantyúval (II. t. 52.). Az edény külső oldalán, a perem alatt, két párhuzamos pontsor futott körbe.

10. *Kiskőrös* (Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye).²⁶

Az első rendszeres ásatás során feltárt badeni leletanyagból kerültek elő az itt ismertető töredékek. Fontos ennek az ásatásnak a megfigyelése a kultúra kronológiája szempontjából. Itt lehetett megállapítani, hogy a bodrogkeresztúri kultúra sírjai a badeni lakóházakon nyugosznak s így időrendben azok után következnek.²⁷

Az előkerült leletanyagban valószínűleg több olyan oldaltöredék is van, amely nem elég jellegzetes ahhoz, hogy benne a kétosztású edényt fel lehessen ismerni. Négy töredék azonban kétségtelenül ilyen edény töredéke volt.

a) Széles átmérőjű koralakú fogantyú, vaskos szárral (I. t. 11.). Az edény oldalán függőlegesen haladó párhuzamos vonalakkal kitöltött részek, díszítetlenül maradtakkal váltakoznak. A töredékből ítélve szokatlanul nagyméretű lehetett az edény.

b) Gombaformájú fogantyús oldaltöredék (I. t. 16.). Az edény oldalát szabálytalanul elhelyezett függőleges vonalak díszítik.²⁸

c) Fogantyús töredék (I. t. 15.). A fogantyú — bár töredékes — hengeres volt, alig kiszélesedő felsőrésszel.²⁹

d) Töredék (I. t. 25.). A választófal maradványaival.³⁰

e) U. az (I. t. 24.), a választórész és az edényoldal nagyobb töredékével.³¹

²⁵ *Sági János*, Óstelep a Balaton partján. Arch. Ért. 1909. 342—354. l. Kép 352. l.

²⁶ Nemzeti Múzeum. 22/36.

²⁷ *Csalogovits*, i. m. S. 115. — Abb. 1., 2., 3. Az előkerült badeni leletek: Abb. 14.

²⁸ U. o., Abb. 14: 4.

²⁹ U. o., Abb. 14: 11.

³⁰ U. o., Abb. 14: 7.

³¹ U. o., Abb. 14: 5.

11. *Lábatlan* (Esztergom megye).³²

a) Behajló edényperem-töredék (I. t. 8.). Pontokból és vonalakból álló díszítés váltakozik rajta. A pontsorok által három oldalon körülfogott részek egyébként szabadon vannak.

12. *Léva* (Bars megye).³³

a) Gombaalakú fogantyú töredéke (II. t. 32.).

b) U. a. (II. t. 35.).

c) Oldaltöredék, az osztófál maradványával (II. t. 33.).

13. *Miskolc* (Borsod megye).³⁴

a) Gombaalakú fogantyú, edény-, oldal- és osztófál maradványokkal (II. t. 24.).

Az edény peremén pontdísz van.

14. *Óhat* (Hajdú megye).³⁵

a) Gombaalakú fogantyú oldaltöredékkel és az osztófál maradványaival (II. t. 13–14.).³⁶ Az edény oldalán zeg-zugvonal húzódik. A fogantyú felső részét két párhuzamos vonal osztja három részre. A vonalak közeit és a vonal és perem által határolt részt szintén zeg-zugvonal díszíti.

b) Behajló peremtöredék (II. t. 19.).³⁷ Közvetlen a perem szélén pontsor fut körbe. Ez alatt három-három párhuzamos vonallal, s ezek közé eső üresen maradt részekkel tagolt felület következik, amely az edény díszítetlen részébe megy át.

15. *Pécel* (Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye).³⁸

a) Hibátlan kétosztású tál (I. t. 1., 1a., 5.). Mint legrégebben ismert tökéletes példány alkalmas arra, hogy a formát ezen ismertessük. Első leírását Bayer³⁹ adta ennek a típusnak.

A tál csak kivételesen haladja meg az ismert badeni tálak⁴⁰ magasságát. Lapos fenéke és csonkakúpos, közepén kissé nagyobbívvelű oldal után enyhén befelé hajló peremű s legalább is emlékeztet a behúzottszájú edényekre. Más példányok — mint látni fogjuk, nemcsak behajlanak, de sokszor igen erősen vannak ebbe az irányba kiképezve.

Az osztófál — a kétosztású edényeknek ennél a csoportjánál⁴¹ — soha sincs közepén, hanem mindig csak egy kis részét választja el az edénynek s ívelése mindig a nagyobb rész rovására, a kisebb részhez viszonyítva kifelé történik.

³² Esztergomi Múzeum. 518.

³³ A Lévai Múzeumnak csak valószínűleg Léváról származó számozatlan darabjai.

³⁴ A Miskolci Múzeumnak valószínűleg miskolci, de minden esetre Miskolc-környéki lelete. 2012.

³⁵ Debreceni Múzeum. — Lásd: *Sőregi János*, Vezető a Déri-múzeum régészeti osztályában. 1939. 24–25. l.

³⁶ U. o., 24. lap utáni kép 2–3. ábra.

³⁷ U. o., 9. ábra.

³⁸ *Compte Rendu*. 1886. II. 2. LXXVIII. 1., LXXIX. 1. — *Hampel*, i. m. LXXVIII. 1., LXXIX. 1. — *Bayer*, i. m. XVIII. 3. — Vezető a régészeti gyűjteményben. Budapest. 1938. 18. l. 24. kép. — Nemzeti Múzeum.

³⁹ *Bayer*, i. m. S. 76.

⁴⁰ *Fol. Arch.* I–II: 1939. *Banner János*, Bádeni sírok Hódmezővásárhelyen, a Bodzásparton, I. tábla 1–4., 6–9., 13., 18., 19.

⁴¹ Más formákról külön szólunk. Lásd a 31–33. alatti lelőhelyeknél.

Azon a ponton, ahol az osztófál az edény oldalával érintkezik, a péceli — és a legtöbb — példányon két fogantyú helyezkedik el. A péceli példányon — és sok másan is — a fogantyú gombaalakú és vonalakkal, vagy pontokkal — itt egymást keresztben metsző két pontsorral — van díszítve.

Az edény oldalán, egymással szemben két jellegzetes, hosszúkás badeni fül van. Úgy a perem alatt, mint az osztófalon a szájjal párhuzamosan, pontsor fut. Ez alól indulnak ki, négyes csoportban a díszítő vonalak, szabadon hagyva a csoportok közé eső, arányos felületeket. Az edény közepetáján és körülbelül egyharmad magasságban a körbefutó pontsor megismétlődik; középen természetesen csak a vonalcsoportok közt szabadon maradó részen.

16. *Pécs* (Baranya megye).⁴²

a) Edényoldal-töredék, az osztófál maradványával (II. t. 15.). A külső oldalt lefelé futó pontsorok és egymáson keresztbe helyezett vonalak díszítik.

17. *Pécs—Makárhegy* (Baranya megye).⁴³

a) Tál lefeléhajló oldaltöredéke (I. t. 9.). Jellegzetes füle megmaradt. A fül átlukasztásának irányában pontsor fut körül. Ez alatt durvaszemű hálóminta foglal helyet.

18. *Pusztaiadvánháza* (Jász-Nagykún-Szolnok megye).⁴⁴

a) Kétszrású edény (II. t. 40.). Ép példány. Lapos feneke és erősen ívelő oldalai vannak. Az osztófál és az oldal érintkezésénél egy-egy gombaalakú, felületén több irányba haladó vonaldísszel. Az edény kisebbik része felőli oldalon, a két fogantyú közti rész-közepén, az oldalon három erős borda fut függőleges irányban. Mindegyiknek a felső végén egy-egy kisebb fogantyú foglalt helyet. (A bordák a képen nem látszanak s egy fogantyú letörött.) A perem alatt pontsor fut, amely az edény alsó harmadában megismétlődik s a bordák közeit is követi függőleges irányban. A két pontsor közti felületet négyes vonalcsoportok tagolják. A köztük üresen maradt felület felső része szabadon van, csupán a felső részeken van három-három pont egy vonalban.

19. *Sárisáp* (Esztergom megye).⁴⁵

a) Edénytöredék fenékkal, oldallal, osztófállal és gombaalakú fogantyúval (II. t. 16., 18.). A fogantyú felületén három-három párhuzamos vonal helyezkedik el egymáson keresztül. A szájjperemet és az osztófál peremének egy részét apró vonalak tagolják. A fogantyú két oldalán öt-öt párhuzamos vonal díszíti az edény megmaradt külső felületét.

20. *Szécsény—Fehérhegy* (Nógrád megye).⁴⁶

a) Gombaalakú, díszítetlen fogantyú (II. t. 55.).

b) Behajlottszájú oldaltöredék, szabadon maradó felületekkel és függőleges párhuzamos vonalakkal (II. t. 39.).

⁴² A pécsi Múzeumnak valószínűleg Pécsről származó példánya. 1024—1.

⁴³ Nemzeti Múzeum. 305/76—72.

⁴⁴ Kecskeméti Múzeum. — *Bayer*, i. m. XVIII. 2. — *Szabó Kálmán*, Kecskemét th. város múzeuma. 14. l. 3. kép.

⁴⁵ Esztergomi Múzeum. 802.

⁴⁶ Balassagyarmati Múzeum. 3829. és 3835.

21. *Szigetújfalu* (Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye).⁴⁷

a) Kétoasztású edény; kiegészített példány (I. t. 3.). Félgömbös forma. Oldalán badeni fül, az osztófalnál két kerek fogantyú. A fül irányában ritkán elhelyezett pontokból álló sor fut körbe.

22. *Szíhalom* (Borsod megye).⁴⁸

a) Gombaalakú fogantyú (II. t. 61.). Szegletes szárának töredéke a rajzon jól kivehető.

23. *Szombathely* (Vas megye).⁴⁹

a) Kétoasztású tál (I. t. 10a—b.). Erősen behajló peremmel, egy fogantyúval és egy oldalán elhelyezett füllel. Az edényt Bayer közölte először, de hallstattinak tartotta.⁵⁰

24. *Szombathely—Geiszt-téglagyár* (Vas megye).⁵¹

a) Kétoasztású edény töredéke (I. t. 13.) felülről nézve. Csak a kisebbik rész maradt meg egy, az oldalon lévő jellegzetes füllel. Díszítetlen.

25. *Tiszafejdvár* (Jász-Nagykún-Szolnok megye).⁵²

a) Gombaalakú fogantyú (II. t. 44.). Felületét szabálytalan benyomások díszítik.

26. *Tiszapolgár* (Szabolcs megye).⁵³

a) Gombaalakú fogantyú (II. t. 64.). Felületét párhuzamos vonalak díszítik.

b) U. az (II. t. 63.). Felületén kilencágú csillag helyezkedik el, amelynek közepében két koncentrikus kör foglal helyet.

c) U. az (II. t. 58.). Felületét a peremmel párhuzamosan haladó, pontokból alkotott kör díszíti, amelyiknek közepén vízszintesen haladó pontsor húzódik.

d) U. az (II. t. 47.). Két szélén zeg-zugvonal húzódik. A vonalak és a perem közti rész világosabb, a vonalak által bezárt középső rész — nagyobbára rombuszok — sötétebb szürke.

e) U. az (II. t. 48.). Az előbbihez hasonló díszítéssel és színezéssel.

f) U. az (II. t. 46.). Egymáson keresztül fektetett bemélyedő vonalak, sakktáblaszerűen szétosztják az egész felületet.

g) Behúzott szájtöredék, alig kiemelkedő fogantyúval (I. t. 7.). A perem szélén pontsor, kissé lejjebb bemélyedő — itt-ott megszakadó — zeg-zugvonal fut körbe.

27. *Úny* (Esztergom megye).⁵⁴

A nagy figyelmet érdemlő únyi leletek között van egy ép, kétoasztású tál (II. t. 26.). Osztófala egyenes és a peremét rovátkolás díszíti. Az egyik fogantyún három-három vonalból, a másikon négy-négy vonalból álló vonalcsoport helyezkedik el többé-kevésbé szimmetrikusan. A kisebbik rész külső oldalának közepén jellegzetes fül van, amelyből

⁴⁷ Nemzeti Múzeum. 89/99—2.

⁴⁸ Egri Múzeum. 307.

⁴⁹ Szombathelyi Múzeum. — Állítólag Hübner téglagyár. — Bayer, i. m. XVIII. 1. — Banner János, Bádeni edények a Vas megyei gyűjteményekben. Vasi Szemle. VII. 1940. 375. l., I. t. 1a—b.

⁵⁰ Az edénynek nincs köze a hallstatti kultúrához. Az erre vonatkozó megjegyzéseket lásd: Vasi Szemle. VII. 1940. 376—377. l.

⁵¹ Szombathelyi Múzeum. XIV. 130.

⁵² Szolnoki Múzeum.

⁵³ Nyíregyházi Múzeum.

⁵⁴ Esztergomi Múzeum. 850.

három ujjszerű, rovátkolt nyúlvány emelkedik az erősen lehajló perem fölé. Az oldalt négy-öt vonalcsoporthból álló és üresen maradt felület tagolja és díszíti.

28. *Üllő* (Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye).⁵⁵

a) Gombaalakú fogantyú (II. t. 65.). Felületén pontsorból alkotott kereszt van.

b) Edénytöredék, fogantyúval (II. t. 25.), jellegzetes badeni füllel, amelyből háromtagolású, erősen benyomott, ujjszerű nyúlvány megy a perem fölé. Az edény felületét szabadon maradt és bemélyedő párhuzamos vonalcsopottokkal váltakozó díszítés tagolja. A fogantyú szára feltűnően erős.

c) Gombaalakú fogantyú (II. t. 29.), zeg-zugvonal díszítéssel.

d) Válaszfalas töredék (I. t. 26.).

e) U. az (I. t. 27.).

f) Fogantyús töredék (II. t. 38.). Oldalán négy vonaldísz és síma felület váltakozik. Füle bordázott és átfúrt. A bordáknak megfelelően kiugrások vannak az edény perem fölött.

29. *Zalaba—Várhegy* (Hont megye).⁵⁶

a) Osztófaltöredék oldalrészlettel (II. t. 31.).

b) Gombaalakú fogantyú oldalrészlettel (I. t. 12.). A töredékesen megmaradt oldalrészről látszik, hogy a peremen pontsor futott körül s helyenként függőleges párhuzamos vonalak díszítették.

c) Gombaalakú fogantyú (II. t. 34.). Középe homorú. Peremén bemélyített pontsor fut körbe.

30. *Zbuska puszta* (Borsod megye).⁵⁷

a) Kétosztású tál töredéke (II. t. 23.). Csaknem az egész kisebbik része megvan, amihez járul még a nagyobb rész oldalának megmaradt töredéke. A töredékből megállapítható, hogy nem volt gombaalakú fogantyúja, vagy csak a hiányzó oldalon lehetett. A kisebbik rész középe táján szalagfűl van. Ebből középén egy vagy két alacsonyabb kúpalakú, a két szélén egy-egy magasabb, korongosan végződő kiugrás emelkedett a perem fölé. A perem külső oldalán pontsor futott körbe, amely a fűl kétoldalán, a füllel párhuzamosan lefelé haladt.

b) Gombaalakú fogantyú (II. t. 22.). Hat vízszintes vonal díszíti, amelyek mellett kétoldalt egy-egy zeg-zugvonal húzódik.

c) Választófaltöredék az oldal maradványaival (II. t. 27.). Az edény peremén pontsor futott körbe; alatta függőleges párhuzamos vonalak díszítették a felületét.

d) Választófaltöredék (II. t. 28.). Pereme rovátkolással van díszítve.

e) Fogantyú az edényoldal egy részével (II. t. 30.). A fogantyú szárának kétoldalán négy párhuzamos vonal s azok egyik oldalán, a vonalak irányába haladó, rövid pontsor van.

Van még egy csoportja a kétosztású edényeknek, amelyeknek formája elüt az eddigiektől. Ilyet — egymástól is eltérő formában — eddig mindössze három lelőhelyről ismerünk. Lelelőhelyeik:

⁵⁵ Nemzeti Múzeum. 36/36., 16/36., 28/32—3.

⁵⁶ Lévai Múzeum. 1935.

⁵⁷ Miskolci Múzeum.

31. *Albertfalva* (Baranya megye).⁵⁸

a) Csonkakúpos formájú edény lapított fenékkal (II. t. 21.). Osztófala középen van. A badeni kultúrába sorolja az a körülmény, hogy alul szubkután füle van.

32. *Csabony-Bölcszalom* (Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye).⁵⁹

a) Hosszúkás, szögletes edény (II. t. 37.). Osztófala a keskenyebb oldalán merőleges.

33. *Pécs-Makdralja* (Baranya vármegye).⁶⁰

a) Csonkakúpos edény, közepén lévő választóvonallal (II. t. 20.). Alul szubkután füle van.

Hogy a Kárpát-medence egész területéről képet kapjunk, röviden megemlíti itt a már Bayer⁶¹ által összegyűjtött leletanyagot.

Az általa közölt biztos lelőhelyek a következők:

34. *Darúfalva-Drasburg* (Burgenland).

35. *Szepesolaszi-Ďrevenik* (Slovensko).⁶²

36. *Edősfalva-Hadušovec* (Slovensko).

37. *Zseliz* (Bars vármegye).

38. *Nagypeszek* (Hont vármegye).⁶³

39. *Ó-Béba*.

40. *Szerbkeresztúr*⁶⁴ (I. t. 18.).

41. *Borjas*.

42. *Pancsova*.

Bayer⁶⁵ az edények általános jellemzésénél megjegyzi, hogy mindig jól iszapolt felületük gondosan simított. A díszítések néha mészbetétesek.

A két előbbi megállapítást, eddigi tapasztalataink szerint, helyesnek találjuk, de a mészbetétes díszítés megállapításánál igen nagy óvatosságra van szükség. Ismételten tapasztaltuk, hogy bemélyedő vonal- vagy pontdíszek, ha szintermentes hulladékgödörök-ből kerültek elő, sohasem mutatták az inkrustálás nyomait. Az olyanokon azonban, amelyek meszesebb rétegből kerültek elő, nemcsak a díszítések bemélyedései, hanem az egész felület mészréteggel volt borítva. Szükségesnek tartjuk ezt megemlíteni azért, mert egyes darabok, így például egy pécsi tál feltűnő inkrustálása azt mutatja, hogy az már a restaurálás után készült durva utánpótlás, ami nemcsak az eredeti színt, de anyagot sem adhatja vissza.

Amikor Bayer ezekkel az edényekkel foglalkozott, csupán néhány magyarországi darabot ismert. Mindössze három edényt említ a trianoni Magyarország területéről, de tíz olyan lelőhelyet ismer, amelyek a történelmi Magyarország területén vannak. Csupán egy darabot — az ossarnit — közöl a régi magyar határokon kívüli területekről.

⁵⁸ Pécsi Múzeum. 85.

⁵⁹ Nemzeti Múzeum. 46/48.

⁶⁰ Pécsi Múzeum. 16.

⁶¹ Bayer, i. m. S. 77—78.

⁶² U. o., XVII. 4.

⁶³ A két lelőhely a fennebb már említett Cenkével (Muzsla mellett) újra Magyarországhoz tartozik. A leleteket csak Bayer adatai alapján ismerjük.

⁶⁴ A. É. XIII. 1893. 306. l., 37a—b ábra. — Bayer, i. m. XVIII. 4.

⁶⁵ I. m. S. 76.

Ezek alapján megállapítja, hogy a kétosztású edényeknek a hazája, úgy látszik, keleten van, mert sem a Keleti-Alpokból, sem Bajorországból, sem a Sudeta-vidéken nem ismerik e formát.⁶⁶ Megállapítja azt is, hogy Erdélyben⁶⁷ és a Balkánon is hiányzik, s éppen ezért sem keletről, sem délről nem jöhetett.⁶⁸ Minthogy pedig sem nyugaton, sem északon nem található, úgy véli, hogy valószínűleg a magyar Alföldön keletkezett és különösen Magyarországon és Szlovákiában fejlődhetett ki.⁶⁹

Az itt felsorolt 42 lelőhely⁷⁰ mindenkit meggyőzhet arról, hogy Bayer valóban helyes nyomon járt, amikor ennek az edényformának kialakulását ezen a területen kereste.

Lelőhelyeink a Dunántúl, a visszacsatolt Felvidék (a hozzacsatlakozó szlovák területtel) és az Alföld területén oszlanak meg, az egyetlen külföldi lelőhelyet nem számítva. Megjelenése tehát elég nagy területre kiterjed, de mindig a Kárpát-medencében marad.

Ez a nagy területen való elterjedés is igazolja, hogy nem elég a forma kialakulását csupán keleten, hanem határozottan hazánk területén kell keresnünk.

Előzményei az Alföldre mutatnak.

A bemutatott példányok s részben a töredékek is azt mutatják, hogy az edény alakja — ha néha profilált feneke van is —, főleg felső részén, a félgömbös edényekre emlékeztet. Többet nem említve, meg lehet ezt állapítani a péceli (I. t. 1a—b.), pusztai-istvánházi (II. t. 40.), únyi (II. t. 26.) és szombathelyi (I. t. 10a—b.) példányokon, az állói (II. t. 25.), sárisápi (II. t. 18.), Keszthely-apátdombi (II. t. 51.), ohati (II. t. 19.) és lábatlani (I. t. 8.) stb. töredékeken.

Magában a badeni kultúrában is megvannak ennek a tálformának a közvetlen előzményei. Legyen elég itt csupán említeni azokat a sokszor turbánszerűen megcsavart vagy csak egyszerűen behajló peremű szájtöredékeket, amelyek a hódmezővásárhelyi Bodzásparton⁷¹ éppen úgy megvannak, mint a határ más részében fekvő Lelik-tanyai⁷² most feltárt telepen.

De megvannak ezek a tálak a Dunántúlon is.

Somogyváron került elő egy profilált fenekű, behúzott szájú, bütyökfüles példány (I. t. 17.). Vele együtt volt egy hengeresnyakú, öblös alsórészű, kétfülű magas edény (2. kép 2.).⁷³ Az utóbbit egy szikrai⁷⁴ (2. kép 1.) és egy Ordód-babóti⁷⁵ (2. kép 3.) példány hitelesíti. Valamennyinek olyan füle van, mint amilyenek a hódmezővásárhelyi Bodzásparton is tömegesen kerültek elő.⁷⁶ Idetartozásuk tehát, bár, az egy szikrait kivéve, nem hitelesített leletek, aligha kétséges.

⁶⁶ U. o.

⁶⁷ I. m. 78. l. — Roska közlése alapján.

⁶⁸ U. o.

⁶⁹ U. o.

⁷⁰ Létezésüket Bayer is feltételezte. U. o., 5. jzt.

⁷¹ Banner, i. m. CXIX. 6.

⁷² 1941-es augusztusi ásatás. Publikálatlan. Párducz Mihály munkája.

⁷³ Kaposvári Múzeum. 4443—4444. sz.

⁷⁴ Kecskeméti Múzeum. 218—29.

⁷⁵ Soproni Múzeum.

⁷⁶ Banner, i. m. CXXI. 7—9., 11., 14—18., 21., 23.

A somogyvárihoz hasonló tálakat ismerünk Lengyeltóti⁷⁷ (I. t. 20.), Vulkapordányból⁷⁸ (I. t. 19.) és sokkal nagyobb méretekkkel Únyból (I. t. 23.).⁷⁹ Az utóbbi helyen egyebek közt kétosztású tállal (II. t. 26.) együtt fordult elő. Az únyhoz teljesen hasonló példányt ismerünk Vác környékéről is.⁸⁰ Ezek a példányok és az itt nem említett, de bizonyára nagyszámú töredékek igazolják ennek a formának elterjedését is.

Hogy ez a behajlottsájú edény hazai leleteink közt milyen régi időre vezethető vissza, azt legjobban bizonyítja egy bodrogkeresztúri példány (I. t. 22.).⁸¹

De közelebbi előzményünk is van az Alföldről. Tiszapolgáron került elő az az edény, melynek a pereme az eddig bemutatott példányoknál is jobban behajlik, sőt arány-



2. kép.

1. Szikra. 2. Somogyvár. 3. Ordód-Babót.

lag lapos, átfúrt fülei is a badeni fülekkel mutatnak hasonlóságot (I. t. 21.).⁸² Ezek a fülek, eddig feltárt legnagyobb telepünkön, a bodzásparti telepen is tömegesen előfordulnak.⁸³

Hogy az előzményeket a magyarországi aeneolitikumban keressük, annak határozottan megállapított kronológiai okai vannak.

A badeni kultúra nem rézkori, mint azt Childe⁸⁴ és az ő elmélete alapján Holste⁸⁵ véli, hanem — mint ahogy Tompa⁸⁶ egyetlen sztratigráfiai adat alapján megállapította — a kőkor végére datálható.

⁷⁷ Kaposvári Múzeum. 10163.

⁷⁸ Soproni Múzeum. 215.

⁷⁹ Esztergomi Múzeum. 881.

⁸⁰ Képét nem közölhetjük. Váci Múzeum.

⁸¹ Arch. Hung. V—VI. Taf. XXXVIII. 3.

⁸² U. o., IV. 45. l., Abb. 16. 4.

⁸³ Banner, i. m. CXX. 25., 26., 35. stb.

⁸⁴ Proceedings of the Prehistoric Society N. F. 3. 1937. p. 486.

⁸⁵ Germania. 23. 1939. S. 222.

⁸⁶ Bericht. R. G. K. 1934—35. S. 46.



I. tábla.

1. és 5. Pécel; 2. és 4. Cenke; 3. Szigetújfalu; 6. Budapest—Andor-utca; 7. és 21. Tiszapolgár; 8. Lábatlan; 9. Pécs—Makárhegy; 10. és 13. Szombathely; 11., 15., 16., 24. és 25. Kiskőrös; 12. Zalaba; 14. Hódmezővásárhely—Bodzáspart; 17. Somogyvár; 18. Szerbkeresztúr; 19. Vulkapordány; 20. Lengyeltóti; 22. Bodrogkeresztúr; 23. Úny; 26. és 27. Üllő.



II. tábla.

1—12. Hódmezővásárhely—Bodzáspart; 13., 14., és 19. Ohat; 15. Pécs; 16., 18. Sárissáp; 17. Bodrog-szentés; 20. Pécs—Makáralja; 21. Albertfalu; 22., 23., 27., 28., 30. Zbüskapuszta; 24. Miskolc; 25., 29., 38. és 65. Üllő; 26. Úny; 31. és 34. Zalaba; 32., 33., 35. Léva; 36. Békésszentandrás; 37. Csabony; 39., 55. Szécsény; 40. Pusztaitvánháza; 41. Ágasegyháza; 42., 43., 49., 50., 52., 53., 54., 59., 60. Keszthely—Apátdomb; 44. Tiszaföldvár; 45. Csákvár; 46., 47., 48., 58., 63., 64. Tiszapolgár; 56., 57., 62. Akarattya; 61. Szíhalom,

Ezt bizonyítja az a bodzásparti állattemetkezés is, amely alatt ugyanabban a gödörben aeneolitikus sírok kerültek elő.⁸⁷ Az állattemetkezések nálunk eddig csak ebben a kultúrában kerültek elő.⁸⁸ Bodzásparton úgy, hogy a csontváz fölött csak badeni, alatta csak aeneolitikus cserepek voltak.⁸⁹

Kétségtelen tehát, hogy a badeni kultúra nálunk az aeneolitikum után lép fel, s így — fémet eddig sehol sem találván⁹⁰ — kőkori jellegű. Bár egyes helyeken⁹¹ az utána-következő bodrogkeresztúri rézkori kultúra sírjai a badeni kultúra lakógödreibe ágyazta sírjait, nem kétséges, hogy legalább is az ország keleti részén tovább élt és még a bodrogkeresztúri kultúrából is vett át jellemző sajátosságokat.⁹²

Ennek a kétosztású edénynek magyarországi előzményei vannak, s így valóban nem lep meg, hogy a kultúra karakterében nemcsak ezen az egy ponton találunk olyan vonásokat, amelyek hazai régebbi kultúráinkban gyökereznek. Ezekről most nem kívánok szólni.

A badeni kultúra kétosztású tálain kívül a felfüggeszthető edények is régebbi hazai kultúrákba nyúlnak vissza, s az egész kultúra annyi sajátosan magyarországi kapcsolatot és fejlődést mutat, hogy időszerű volna hazai lelőhely után elnevezni.

Mint hogy nemcsak a hazai, de a külföldi irodalmi adatokat is figyelembevée, a péceli lelet a legrégebben ismert, javasolnám, hogy *azt a kultúrát, amely a badeni (ossarni) kultúrával igen sok egyezést mutat, de sajátosan magyarországi vonásai le nem tagadhatók, péceli kultúra néven vezessük be a régészeti irodalomba.* BANNER JÁNOS

ANGABEN ZUR VERBREITUNG DER ZWEITEILIGEN BADENER SCHÜSSELN.

Die ältere ausländische Literatur,¹ die sich mit der Badener Kultur befasst, befasste sich solange nicht mit den zweiteiligen Badener Schüsseln, als bei Gelegenheit der Ossarner Ausgrabungen,² Bruchstücke solcher Gefässe zum Vorschein kamen. Die spätere Literatur³ befasst sich ebensowenig mit diesem Gefässtyp, nur Eisner⁴ zeigt einige, aus dem nördlichen Karpathenbecken stammende Exemplare.

⁸⁷ Banner, i. m. 47. l. 2. kép.

⁸⁸ Fol. Arch. I—II. 1939. 13—14. l., II. t. 4. és Arch. Ért. III. 1940. I. 140. l., XXVI. t. 2.

⁸⁹ Banner, i. m. 51. l.

⁹⁰ U. o., 60—61. l.

⁹¹ P. Z., 1931. S. 115.

⁹² Pld. Viss. Fol. Arch. III—IV. 1941. 37. l.

¹ Jaroslav Palliardi, Die relative Chronologie der jüngeren Steinzeit in Mähren. W. P. Z. I. 1914 S. 265—270. — Oswald Menghin, Urgeschichte Wiens. 1924. S. 23. — Hoernes—Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. 1925. S. 760—762.

² J. Bayer, Die Ossarner Kultur. Eiszeit. Bd. V. 1928. S. 76—78. Taf. XVII.

³ Kurt Willvonseder, Zwei Grabfunde der Badener Kultur mit Metallbeigaben aus Niederösterreich. W. P. Z. XXIV. 1937. S. 15—28. — L. Zotz, Neue steinzeitliche Beziehungen in Mittelschlesien, Altschlesien, VI. 1936. S. 55. Abb. 11. — G. Müller—Kaules, Bestattungen der Badner-Kultur auf älteren Siedlungstrümmern in Békásmegyer bei Budapest. M. A. G. Wien LXIX. 1939. S. 166—173. — Friedrich Holste, Zu Formenschatz und Datierung des östlichen Badner-Kultur. Germania. 23. 1939. S. 220—224.

⁴ Jan Eisner, Slovensko v praveku, Bratislava, 1938. S. 30—36., 287—288. T. XVII. 8/a—b.

In der einheimischen Literatur erschien schon bei der Rechenschaftslegung des VIII. internationalen Urgeschichtlichen Kongresses vom Jahre 1876 ein Bild⁵ von dem vollständig unversehrt zum Vorschein gekommenen Pécel-Gefäss, das die Archäologische Abteilung des Nationalmuseums schon zur Zeit des Kongresses bewahrte⁶ (Taf. I. 1—1a). Unter unseren einheimischen Funden war dieses Exemplar nicht einmal das einzige. Schon 1893 war das Szerbkeresztúrer Stück⁷ (Taf. I. 18.) veröffentlicht; im Nationalmuseum existierte schon seit 1899 das Stück von Szigetujfalú⁸ (Taf. I. 3.), im Kecskeméti Museum das Pusztavánházi⁹ (Taf. II. 40.), im Museum des Komitates Vas das Szombathelyer¹⁰ (Taf. I. 10a—b), Exemplar. Die beiden letzteren erwähnt auch Bayer samt denen von Pécel und Szerbkeresztúr¹¹.

Im Laufe des Sammelns des einheimischen aus derselben Epoche stammenden Fundmaterials konnte ich mich davon überzeugen, dass ganze Exemplare oder erkennbare Bruchstücke in den verschiedensten Gebieten des Landes lange vor Bayers Veröffentlichung existierten, die Kultur kannte aber niemand, in die sie gehören.

In der neueren einheimischen Literatur treffen wir schon öfters diese Gefässe oder deren Bruchstücke an. Veröffentlicht sind die Exemplare und Bruchstücke von Kiskőrös¹², Budapest-Tabán¹³, Hódmezővásárhely-Bodzáspart¹⁴, Szombathely¹⁵, mit denen ist aber das Fundmaterial der Sammlungen noch nicht erschöpft.

Das Gefäss — als eins der charakteristischsten und fast ausschliesslich auf das Gebiet unserer Heimat beschränkten Merkmale der ungarischen Badener Kultur — kann auch schon wegen seines Ursprunges auf grösseres Interesse Anspruch erheben. Wenn auch nicht durch vollständige Exemplare, so ist es doch durch unverkennbare, charakteristische Bruchstücke im ganzen Karpathenbecken — mit Ausnahme Siebenbürgens vertreten (Abb. 1.).

Vorläufig kennen wir es von den folgenden Fundorten:

1. *Akarattya* (Komitat Veszprém)¹⁶

a) Bruchstück eines pilzförmigen Handgriffes (Taf. II. 62.). In der Mitte drei parallele Linien, über und unter diesen zieht sich je eine Zickzacklinie.

⁵ *Joseph Hampel*, Trouvailles de l'âge de Bronze en Hongrie. Compte-Rendu, 1886. Vol. II. 2. Pl. LXXVIII. 1., LXXIX. 1.

⁶ Siehe noch: *Hampel József*, A bronzkor emlékei Magyarhonban, I. Bd. 1886, Taf. LXXVIII. 1., Taf. LXXIX. 1.

⁷ *Milleker Bódog*, Szerbkeresztúri őstelep. Arch. Ért. 1893. S. 300—307.

⁸ Nationalmus. 89/99—2.

⁹ Kecskeméti Museum.

¹⁰ Museum von Szombathely.

¹¹ *Bayer*, op. cit. Taf. XVIII. 2., 1., 3., 4.

¹² *József Csalogovits*, Die neu aufgedeckte neolithische Siedlung und das kupferzeitliche Gräberfeld von Kiskőrös. P. Z. XXII. 1931. S. 102—115.

¹³ *Tompá Ferenc*, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. B. R. G. K. 1934—35. S. 48—50. Taf. 17: 15. — *Tompá*, Budapest őskora, 1936. Sonderdruck. S. 8—9. Taf. III. 5.

¹⁴ *Banner János*, Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. Erster Teil. 1940. S. 48—61. Taf. CXVII.

¹⁵ *Banner*, Badeni edények a vas megyei gyűjteményekben. Dunántúli Szemle, VII. 1940. S. 373—385., VIII. 1941. S. 3—16, Abb. 375. Taf. I. 1/a—b, 5.

¹⁶ Alle drei im Veszprémer Museum.

b) Pilzförmiger Griff (**Taf. II. 57.**), mit Punktreihe in Kreuzrichtung. Auf dem einen Zweig sind drei, auf dem anderen vier Punkte.

c) Verzierter, pilzförmiger Griff (**Taf. II. 56.**).

2. *Ágasegyháza* (Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun).¹⁷

a) Von dem eingebogenen Gefässrand stammender, charakteristischer Badener Henkel, mit drei aufwärts gerichteten Griff-Fortsätzen (**Taf. II. 41.**). Entsprechend den Griff-Fortsätzen geht auf allen drei Teilen eine, durch Rillen geteilte Erhöhung in senkrechter Richtung.

3. *Békésszentandrás* (Komitat Békés)¹⁸

a) Eingebogener Gefässrand. (**Taf. II. 36.**). Den Saum verzieren nach unten gehende, kurze, mehr oder weniger parallele Linien. Unmittelbar unter dem Rand charakteristischer Badener Henkel, an beiden Rändern mit je einem ungeteilten Griff-Fortsatz, die ansa-lunata-artig angebracht sind.

4. *Bodrogszentés* (Komitat Zemplén).¹⁹

a) Pilzförmiger Griff, mit Bruchstücken der Scheidewand und der Aussenseite (**Taf. II. 17.**). Die Oberfläche ist von fünf, mehr oder weniger parallelen Linien verziert.

5. *Budapest*, Ecke Budafoki-út—Andor-utca²⁰

a) Zweiteilige Schüssel (**Taf. I. 6.**). Bei der Berührungsstelle des Scheideteiles und des Randes sind zwei Griffe, die in sich kaum verbreiternden Scheiben enden. Der Rand ist kaum eingebogen. Darunter läuft, parallel zum Rand, eine eingetiefte Punktverzierung rundherum.

6. *Cenke* (Komitat Esztergom).²¹

a) Pilzförmiger Griff, mit Bruchstück der Scheidewand und der Seite. (**Taf. I. 2., 4.**). Die Aussenseite des Gefässes ist mit abwärtsgerichteten, senkrechten Linien verziert.

7. *Csákvár* (Komitat Fejér).²²

a) Pilzförmiger Griff (**Taf. II. 45.**). Verziert von je drei, parallel laufenden, kreuzweise übereinandergelegten Linienbündeln.

8. *Hódmezővásárhely-Bodzáspart*.²³

a) Henkelbruchstück dreifach gerippt mit fingerförmigem Griff-Fortsatz (**Taf. II. 1.**). Das Gefäß ist von einem beim Rande herumlaufenden Zickzacklinie verziert.

b) Seitenbruchstück, mit charakteristischem Badener Henkel (**Taf. II. 5.**). Der Rand ist sogar noch über dem Henkel mit einer Zickzacklinie verziert.

c) Griff, mit eingetiefter Kreuzlinie (**Taf. II. 6.**).

¹⁷ Museum von Kecskemét. 254/34.

¹⁸ Nationalmuseum 30/71—20.

¹⁹ Museum von Kassa 4500.

²⁰ Städtisches Museum. — Siehe *Tompa*, op. cit. B. R. G. K. 1934—35. T. 17 : 15 und *Tompa*, Budapest őskora. Taf. III. 5.

²¹ *Bayer*, op. cit. Taf. XVII. 5. — *Eisner*, op. cit. XVII. 8/a—b.

²² Museum von Székesfehérvár.

²³ Museum von Hódmezővásárhely. — *Banner János*, Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig. I. Teil 1940. Taf. CXVII. 24., 27., 29—30., 35—41.

d) Seitenbruchstück, mit Rest der Scheidewand (Taf. II. 7.). Die Seite ist von einer abwärtsgerichteten doppelten Punktreihe verziert.

e) Dass. unverziert (Taf. II. 8.).

f) Bruchstück mit Griff (Taf. II. 9.). Den Griff verziert ein Netzmuster, die Seite eine am Rand rundherum laufende, doppelte Punktreihe und die sich anschliessende, abwärtsgerichtete Linienreihe.

g) Bruchstück mit Griff (Taf. II. 2.). An der Seite laufen abwärtsgerichtete Punktreihen.

h) Bruchstück mit Griff (Taf. II. 4.). Der Griff verbreitert sich nur ein wenig. Darunter läuft eine, seiner Breite entsprechende Erhöhung abwärts. Dessen Saum, als auch den Saum des Randes verziert eine Punktreihe. Auf dem ersteren in senkrechter, auf dem letzteren in waagrechter Richtung.

i) Seitenbruchstück (Taf. II. 3.), mit Resten der Scheidewand. Die Seite ist durch Linien verziert, die in Kreuzrichtung laufen.

j) Bruchstück mit Griff (Taf. II. 12.). Der Griff verbreitert sich kaum.

k) Bruchstück mit Griff (Taf. II. 10.), mit Resten der Seiten- und Scheidewand. Der Griff ist von parallelen Linien bedeckt. Auf dem Rande der Scheidewand wechseln leerbleibende Flecken mit zu dreien verteilten Gruppen kurzer Linien.

l) Griff mit dichter Punktverzierung (Taf. II. 11.). Den Rand des Gefässes und der Scheidewand haben Rillen verziert.

m) Bruchstück mit Griff (Taf. I. 14.). Am Rand laufen, abwechselnd mit leer-gebliebenen Stellen, aus Gruppen zu dreien verteilter, eingetiefter kurzer Linien bestehende Säulen abwärts — die aber hie und da unterbrochen sind.

9. Keszthely—Apátdomb (Komitat Zala).²⁴

Der ausgedehnteste und reichste Fundort, den wir in Transdanubien bisher gekannt haben. Leider ist das aus den Abfallgruben zum Vorschein gekommene, sehr abwechslungsreiche Fundmaterial — das hauptsächlich aus kegelförmigen hochhenkligen Gefässen besteht — so unsystematisch aufgedeckt worden, dass man daraus sehr wenig auf die Kultur folgern kann. Einige Gefässe dieses Materials, darunter auch das Bruchstück einer zerteilten Schüssel, kennt die Literatur schon lange.²⁵

Wir kennen von hier zehn Bruchstücke:

a) Pilzförmiger Griff (Taf. II. 42., von unten gesehen).

b) Dass. von der Seite gesehen (Taf. II. 59.). Er schloss sich gegen die Gefässseite wie gegen die Scheidewand in einer Kante an. Eine Zickzacklinie verziert ihn am Ansatz.

c) Dass. mit grösserem Seitenbruchstück (Taf. II. 49.). Unter dem Ansatz am Gefässrand durch vier Punkte verziert.

d) Dass. mit grösserem Bruchstück (Taf. II. 50.).

e) Bruchstück vom Gefässinneren mit Resten der Scheidewand (Taf. II. 60.).

f) Dass. (Taf. II. 53.).

g) Bruchstück eines pilzförmigen Griffes (Taf. II. 54.).

²⁴ Plattenseer Museum.

²⁵ Sági János, Óstelep a Balaton partján. Arch. Ért. 1909. S. 342—354, Abb. 352. 1.

h) Bruchstück des Endes eines pilzförmigen Griffes mit einem Teil der Seite (**Taf. II. 43.**). Der Stiel ist kraftvoll am Rückgrat und zu beiden Seiten liefen Punktreihen abwärts, die sich einer, unter dem Rande rundherum laufenden, waagrechten Punktreihe anschlossen, Unter dieser Punktreihe verzierten laufende Linien die Oberfläche in ungeordnete Richtungen.

i) Seitenbruchstück mit Rest der Scheidewand und erhöhtem, aber kaum verbreitertem Griff (**Taf. II. 51.**).

j) Seitenbruchstück, mit erhöhtem, ungeteiltem Griff (**Taf. II. 52.**). An der äusseren Seite des Gefässes, unter dem Rand, liefen zwei parallele Punktreihen herum.

10. *Kiskörös* (Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun).²⁶

Die hier bekanntzugebenden Bruchstücke sind aus dem, bei der ersten systematischen Ausgrabung aufgedeckten, Badener Fundmaterial zum Vorschein gekommen. Die Beachtung dieser Ausgrabung ist vom Standpunkt der Kulturchronologie wichtig. Hier konnte festgestellt werden, dass die Gräber der Bodrogereszturer Kultur auf den Badener Wohnhäusern ruhen und so in der Zeitfolge nach diesen kommen.²⁷

In dem zum Vorschein gekommenen Fundmaterial gibt es wahrscheinlich auch mehrere Seitenbruchstücke, nicht charakteristisch genug, dass man in ihnen zweiteilige Gefässe erkennen könnte. Indessen sind vier Bruchstücke zweifellos die Bruchstücke solcher Gefässe.

a) Runder Griff mit breitem Durchmesser und dickem Stiel (**Taf. I. 11.**). An der Seite des Gefässes wechseln von senkrechten, parallelen Linien ausgefüllte Teile mit unausgefüllten. Nach dem Bruchstück musste das Gefäss ungewöhnlich gross sein.

b) Seitenbruchstück mit pilzförmigem Griff (**Taf. I. 16.**). Die Seite des Gefässes verzierten ungeordnet angebrachte, senkrechte Linien.²⁸

c) Bruchstück mit Griff (**Taf. I. 15.**). Der Griff war — obwohl brüchig — walzenförmig, mit kaum verbreitertem Oberteil.²⁹

d) Bruchstück (**Taf. I. 25.**). Mit Resten der Scheidewand.³⁰

e) Dass. (**Taf. I. 24.**), mit grösserem Bruchstück des Scheideteiles und der Gefässseite.³¹

11. *Lábatlan* (Komitat Esztergom).³²

a) Bruchstück eines einwärts gebogenen Gefässrandes (**Taf. I. 8.**). Die Verzierung besteht abwechselnd aus Punkten und Linien. Die von den Punktreihen an drei Seiten umschlossenen Teile stehen im übrigen frei.

12 *Léva* (Komitat Bars).³³

a) Bruchstück eines pilzförmigen Griffes (**Taf. II. 32.**).

²⁶ Nationalmuseum. 22/36.

²⁷ *Csalogovits*, op. cit. S. 115. — Abb. 1., 2., 3. Die zum Vorschein gekommenen Badener Funde: Abb. 14.

²⁸ Ebenda, Abb. 14:4.

²⁹ Ebenda, Abb. 14:11.

³⁰ Ebenda, Abb. 14:7.

³¹ Ebenda, Abb. 14:5.

³² Museum von Esztergom. 518.

³³ Die nur vermutlich aus Léva stammenden unnummerierten Stücke des Museums von Léva.

b) Dass. (Taf. II. 35.).

c) Seitenbruchstück mit Rest der Scheidewand (Taf. II. 33.).

13. *Miskolc* (Komitat Borsod).³⁴

a) Pilzförmiger Griff mit Gefäss-, Seiten- und Scheidewandresten (Taf. II. 24.).
Am Rande des Gefässes befindet sich eine Punktverzierung.

14. *Óhat* (Komitat Hajdú).³⁵

a) Pilzförmiger Griff mit Seitenbruchstück und Resten der Scheidewand (Taf. II. 13–14.).³⁶ An der Seite des Gefässes läuft eine Zickzacklinie. Den oberen Teil des Griffes teilen zwei parallele Linien in drei Teile. Die Lücken zwischen den Linien und den durch Linie und Rand begrenzten Teil verziert gleichfalls eine Zickzacklinie.

b) Bruchstück eines eingebogenen Randes (Taf. II. 19.).³⁷ Unmittelbar am Randsaum läuft eine breite Punktreihe rundherum. Darunter folgt eine durch je drei parallelen Linien und die dazwischen fallenden leergebliebenen Stellen abgeteilte Fläche, die in den unverzierten Teil des Gefässes übergeht.

15. *Pécel* (Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun).³⁸

a) Fehlerlose, zweiteilige Schüssel (Taf. I. 1., 1a., 5.). Als am längsten bekanntes vollständiges Exemplar ist zur Bekanntgabe der Gestalt geeignet. Die erste Beschreibung dieses Types hat Bayer³⁹ gegeben.

Die Schüssel übersteigt nur ausnahmsweise die Höhe der bekannten Badener Schüsseln.⁴⁰ Bei flachen Boden und kegelstumpfförmiger, in der Mitte etwas mehr gebogener Seite, hat sie einen etwas einwärts gebogenen Rand und erinnert wenigsten an die Gefässe mit eingezogener Mündung. Andere Exemplare — wie wir das sehen werden — sind nicht nur eingebogen, sondern sehr stark in diese Richtung ausgebildet.

Die Scheidewand — bei dieser Gruppe der zweiteiligen Gefässe⁴¹ — ist niemals in der Mitte, sondern teilt nur einen Teil des Gefässes ab und ihr Bogen geht, immer zur Verkürzung des grösseren Teiles, im Verhältnis zum kleineren Teil nach aussen.

An der Stelle, wo die Scheidewand die Seite des Gefässes berührt, sind auf den Pécel — und den meisten — Exemplaren zwei Griffe angebracht. Auf dem Pécel Exemplar — und auch auf vielen anderen — ist der Griff pilzförmig und mit Linien oder Punkten — hier mit zwei einander kreuzenden Punktreihen — verziert.

An der Seite des Gefässes sind zwei charakteristische, längliche Badener Henkel angebracht. Sowohl unter dem Rand, als auch auf der Scheidewand läuft parallel mit

³⁴ Vermutlich aus Miskolc, aber jedenfalls aus der Miskolcer Umgebung stammender Fund des Miskolcer Museums.

³⁵ Museum von Debrecen. — Siehe: *Sőregi János*, Vezető a Déri-múzeum régészeti osztályában. 1939. S. 24–25.

³⁶ Ebenda, Abb. nach Seite 24. Fig. 2–3.

³⁷ Ebenda Fig. 9.

³⁸ *Compte Rendu*. 1886. II. 2. LXXVIII. 1., LXXIX. 1. — *Hampel*, op. cit. LXXVIII. 1., LXXIX. 1. — *Bayer*, op. cit. XVIII. 3. — Vezető a régészeti gyűjteményben. Budapest 1938. Abb. 24. — Nationalmuseum.

³⁹ *Bayer*, op. cit. S. 76.

⁴⁰ *Fol. Arch.* I–II. 1939. *Banner János*, Bádeni sírok Hódmezővásárhelyen, a Bodzásparton, Taf. I. 1–4., 6–9., 13., 18., 19.

⁴¹ Andere Formen werden wir extra erwähnen. Siehe über Fundorte unter 31–33.

der Mündung eine Punktreihe. Darunter entspringen in Vierergruppen die Verzierungslinien, die zwischen die Gruppen fallenden, proportionalen Flächen freilassend. Gegen die Mitte des Gefäßes und ungefähr in ein Drittel Höhe wiederholt sich die rundherumlaufende Punktreihe; in der Mitte selbstverständlich nur auf dem, zwischen den Liniengruppen freibleibenden, Teil.

16. *Pécs* (Komitat Baranya)⁴²

a) Gefäßseitenbruchstück mit Rest der Scheidewand (Taf. II. 15.). Die Aussen-seite verzieren abwärtslaufende Punktreihen und einander kreuzende Linien.

17. *Pécs—Makárhegy* (Komitat Baranya).⁴³

a) Abwärtsgebogenes Seitenbruchstück einer Schüssel (Taf. I. 9.). Charakteristischer Henkel übriggeblieben. In Richtung der Durchbrechung des Henkels läuft eine Punktreihe herum. Darunter befindet sich ein Netzmuster.

18. *Pusztasivánháza* (Komitat Jász-Nagykun-Szolnok).⁴⁴

a) Zweiteiliges Gefäß (Taf. II. 40.). Vollständiges Exemplar. Es hat einen flachen Boden und stark gebogene Seiten. An der Berührungsstelle von Scheidewand und Seite je eine pilzförmige, auf der Oberfläche in mehrere Richtungen laufende Linienverzierung. An der Seite des kleineren Gefäßsteiles, in der Mitte zwischen den beiden Griffen, laufen an der Seite drei starke, senkrechte Rippen. An der oberen Seite einer jeden waren je ein kleinerer Griff angebracht. (Die Rippen sind auf der Abbildung nicht sichtbar und ein Griff ist abgebrochen.) Unter dem Rand läuft eine Punktreihe, die sich in unterem Drittel des Gefäßes wiederholt und folgt auch den Lücken der Rippen in senkrechter Richtung. Die Fläche zwischen den zwei Punktreihen wird von einer Linienvierergruppe geteilt. Der obere Teil der zwischen ihnen leergebliebenen Fläche ist frei, nur auf den oberen Teilen bilden je drei Punkte eine Linie.

19. *Sárisáp* (Komitat Esztergom).⁴⁵

a) Gefäßbruchstück mit Boden, Seite, Scheidewand und pilzförmigem Griff (Taf. II. 16., 18.). Auf der Oberfläche des Griffes kreuzen sich je drei parallele Linien. Den Mundrand und einen Teil des Scheidewandsaumes teilen ganz kleine Linien. Zu beiden Seiten des Griffes verzieren je fünf parallele Linien die übriggebliebene Oberfläche des Gefäßes.

20. *Szécsény-Fehérhegy* (Komitat Nógrád).⁴⁶

a) Pilzförmiger, unverzierter Griff (Taf. II. 55.).

b) Seitenbruchstück mit eingebogener Mündung, freibleibenden Flächen und senkrechten, parallelen Linien (Taf. II. 39.).

21. *Szigetújfalu* (Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun).⁴⁷

⁴² Das wahrscheinlich aus Pécs stammende Exemplar des Museums von Pécs. 1024—1.

⁴³ Nationalmuseum 305/76—72.

⁴⁴ Kecskeméti Museum. — *Bayer*, op. cit. XVIII. 2. — *Szabó Kálmán*, Kecskemét th. város múzeuma. S. 14. Abb. 3.

⁴⁵ Esztergomer Museum 802.

⁴⁶ Museum von Balassagyarmat. 3829 und 3835.

⁴⁷ Nationalmuseum. 89/99—2.

a) Zweiteilige Schüssel, ergänztes Exemplar (Taf. I. 3.). Halbkugelform. An der Seite Badner Henkel, bei der Scheidewand zwei runde Griffe. In Richtung des Henkels läuft eine aus spärlich angebrachten Punkten bestehende Reihe rundherum.

22. *Szihalom* (Komitat Borsod).⁴⁸

a) Pilzförmiger Griff (Taf. II. 61.). Das Bruchstück seines eckigen Fortsatzes ist auf der Abbildung gut sichtbar.

23. *Szombathely* (Komitat Vas).⁴⁹

a) Zweiteilige Schüssel (Taf. I. 10a—b.). Mit stark eingebogenem Rand, einem Griff und einem, an der einen Seite angebrachten, Henkel. Das Gefäß hat Bayer zuerst veröffentlicht, aber es für ein hallstädtisches gehalten.⁵⁰

24. *Szombathely-Ziegelfabrik Geiszt* (Komitat Vas).⁵¹

a) Bruchstück einer zweiteiligen Schüssel (Taf. I. 13.) von oben gesehen. Nur der kleinere Teil mit einem, an der Seite angebrachten charakteristischen Henkel ist übriggeblieben. Unverziert.

25. *Tiszaföldvár* (Komitat Jász-Nagykun-Szolnok).⁵²

a) Pilzförmiger Griff (Taf. II. 44.). Die Oberfläche verzieren unregelmässige Eindrücke.

26. *Tiszapolgár* (Komitat Szabolcs).⁵³

a) Pilzförmiger Griff (Taf. II. 64.). Die Oberfläche verzieren parallele Linien.

b) Dasselbe (Taf. II. 63.). Auf der Oberfläche befindet sich ein neunstrahliger Stern und in dessen Mitte zwei konzentrische Kreise.

c) Dasselbe (Taf. II. 58.). Die Oberfläche verziert ein aus Punkten bestehender, parallel zum Rand laufender Kreis, durch dessen Mitte eine waagrechte Punktreihe geht.

d) Dasselbe (Taf. II. 47.). An beiden Säumen geht eine Zickzacklinie. Der Teil zwischen Linien und Rand ist helleres, der durch die Linien eingeschlossene, mittlere Teil — grösstenteils Rhomben — dunkleres grau.

e) Dasselbe (Taf. II. 48.). Mit, den vorigen ähnlicher, Verzierung und Färbung.

f) Dasselbe (Taf. II. 46.). Übereinandergelegte eingetiefte Linien teilen schachbrettartig die ganze Oberfläche.

g) Eingezogenes Mündungsbruchstück mit kaum vorstehendem Griff (Taf. I. 7.). Am Rand läuft eine Punktreihe, etwas weiter unten — hie und da unterbrochen — eine eingetiefte Zickzacklinie.

27. *Úny* (Komitat Esztergom).⁵⁴

Unter den sehr beachtenswerten Funden von Úny gibt es eine vollständige zwei-

⁴⁸ Egerer (Erlauer) Museum. 307.

⁴⁹ Museum von Szombathely. — Angeblich Ziegelfabrik Hübner. — Bayer, op. cit. S. XVIII. — *Banner János*, Bádeni edények a vasmegyei gyűjteményben. Vasi Szemle. VII. 1940. S. 375. Taf. I. 1a—b.

⁵⁰ Das Gefäß hat mit der Hallstätter Kultur nichts zu tun. Die sich darauf beziehenden Aufzeichnungen siehe: Vasi Szemle. VII. 1940. S. 376—377.

⁵¹ Museum von Szombathely. XIV. 130.

⁵² Museum von Szolnok.

⁵³ Museum von Nyiregyháza.

⁵⁴ Museum von Esztergom. 850.

teilige Schüssel (**Taf. II. 26.**). Ihre Scheidewand ist gerade und den Rand verzieren Rillen. Auf dem einen Griff befindet sich mehr oder weniger symmetrisch eine Liniengruppe aus je drei Linien, auf dem anderen eine aus je vier Linien bestehend. An der Mitte der Aussenseite des kleineren Teiles ist ein charakteristischer Henkel angebracht, aus dem sich drei fingerartige, gerillte Fortsätze gegen den stark abgebogenen Rand erheben. Die Seite teilt und schmückt eine aus vier bis fünf Liniengruppen bestehende und leergebliebene Fläche.

28. *Üllő* (Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun).⁵⁵

a) Pilzförmiger Griff (**Taf. II. 65.**). Auf der Oberfläche befindet sich ein aus Punktreihen bestehendes Kreuz.

b) Gefässbruchstück mit Griff (**Taf. II. 25.**), mit charakteristischem Badener Henkel, von welchem ein dreigeteilter, stark eingedrückter, fingerförmiger Fortsatz gegen den Rand ausgeht. Die Gefässoberfläche teilt eine aus abwechselnd freigebliebenen Flächen und eingetieften parallelen Liniengruppen bestehende Verzierung. Das Ende des Griffes ist auffallend dick.

c) Pilzförmiger Griff (**Taf. II. 29.**), mit Zickzacklinien-Verzierung.

d) Scheidewandbruchstück (**Taf. I. 26.**).

e) Dasselbe (**Taf. I. 27.**).

f) Bruchstück mit Griff (**Taf. II. 38.**). An der Seite wechseln vier Linienvverzierungen mit glatter Fläche ab. Der Henkel ist gerippt und durchbohrt. Den Rippen entsprechend befinden sich Vorsprünge, über dem Gefässrand.

29. *Zalaba-Várhegy* (Komitat Hont).⁵⁶

a) Scheidewandbruchstück mit Seitenteil (**Taf. II. 31.**).

b) Pilzförmiger Griff mit Seitenteil (**Taf. I. 12.**). Aus dem bruchstücksweise übriggebliebenen Seitenteil ist ersichtlich, dass auf dem Rand eine Punktreihe rundherum gelaufen ist und stellenweise von senkrechten, parallelen Linien verziert war.

c) Pilzförmiger Griff (**Taf. II. 34.**). Die Mitte ist hohl. Auf dem Rand läuft eine eingetiefte Punktreihe rundherum.

30. *Zbuska puszta* (Komitat Borsod).⁵⁷

a) Bruchstück einer zweiteiligen Schüssel (**Taf. II. 23.**). Fast der ganze kleinere Teil existiert, wozu noch das Bruchstück des grösseren Seitenteiles kommt. Aus dem Bruchstück kann festgestellt werden, dass sie keinen pilzförmigen Griff oder diesen nur an der fehlenden Seite gehabt hat. Ungefähr in der Mitte des kleineren Teiles ist ein Henkel angebracht. Davon auslaufend gab es ein oder zwei niedrigere, kegelförmige Vorsprünge und an beiden Seiten je einen höheren, scheibenförmig endenden Vorsprung über den Rand. Auf der Aussenseite des Randes lief eine Punktreihe rundherum, die sich zu beiden Seiten des Henkels, parallel mit diesem, abwärts richtete.

b) Pilzförmiger Griff (**Taf. II. 22.**). Verziert von sechs waagrechten Punktreihen, neben denen sich an beiden Seiten je eine Zickzacklinie hinzieht.

⁵⁵ Nationalmuseum. 36/36., 16/36., 28/32—3.

⁵⁶ Museum von Léva. 1935.

⁵⁷ Museum von Miskolc.

c) Scheidewandbruchstück mit Resten der Seite (Taf. II. 27.). Auf dem Rand des Gefäßes lief eine Punktreihe rundherum; darunter haben senkrechte, parallele Linien die Oberfläche verziert.

d) Scheidewandbruchstück (Taf. II. 28.). Der Rand ist mit Rillen verziert.

e) Griff mit einem Teil der Gefäßseite (Taf. II. 30.). Auf beiden Seiten des Griffstiels ziehen sich vier parallele Linien und an deren einer Seite, in Richtung der Linien, eine kurze Punktreihe.

Es gibt noch eine Gruppe der zweiteiligen Schüsseln, deren Form von den bisherigen abweicht. Bisher kennen wir solche — in auch voneinander abweichenden Formen — aus drei Fundorten. Ihre Fundorte sind:

31. *Albertfalva* (Komitat Baranya).⁵⁸

a) Kegelstumpfförmiges Gefäß mit flachem Boden (Taf. II. 21.). Die Scheidewand befindet sich in der Mitte. In die Badener Kultur reiht es der Umstand, dass es unten einen subkutanen Henkel hat.

32. *Csabony-Bölcsalom* (Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun).⁵⁹

a) Längliches, eckiges Gefäß (Taf. II. 37.). Die Scheidewand ist an der schmälere Seite vertikal.

33. *Pécs-Makáralja* (Komitat Baranya).⁶⁰

a) Kegelstumpfförmiges Gefäß, mit Scheidelinie in der Mitte (Taf. II. 20.). Unten mit subkutanem Henkel.

Um uns vom ganzen Gebiet des Karpathenbeckens ein Bild machen zu können, erwähnen wir hier kurz das schon von Bayer⁶¹ gesammelte Fundmaterial.

Die von ihm mitgeteilten sicheren Fundorte sind die folgenden:

34. *Darufalva-Drasburg* (Burgenland).

35. *Szepesolaszi-Drevenik* (Slovensko).⁶²

36. *Edősfalva-Hadusovec* (Slovensko).

37. *Zseliz* (Komitat Bars).

38. *Nagypeszek* (Komitat Hont).⁶³

39. *Ó-Béba*.

40. *Szerbkeresztur*⁶⁴ (Taf. I. 18.).

41. *Borjas*.

42. *Pancsova*.

Bayer⁶⁵ bemerkt bei der allgemeinen Charakterisierung der Gefäße, dass ihre immer gut geschlammte Oberfläche sorgfältig geglättet ist. Die Verzierungen sind manchmal weisse Inkrustation.

⁵⁸ Museum von Pécs. 85.

⁵⁹ Nationalmuseum 46/48.

⁶⁰ Museum von Pécs. 16.

⁶¹ Bayer, op. cit. S. 77—78.

⁶² Ebenda XVII. S. 4.

⁶³ Die zwei Fundorte gehören, zusammen mit dem schon obenerwähnten Cenke (bei Muzsla), wieder zu Ungarn. Wir kennen die Funde nur auf Grund der Angaben Bayers.

⁶⁴ A. É. XIII. 1893. S. 306, Abb. 37a—b. — Bayer, op. cit. XVIII. 4.

⁶⁵ Op. cit. S. 76.

Die beiden früheren Feststellungen halten wir, unseren bisherigen Erfahrungen nach, für richtig, aber bei Feststellung der weissen Inkrustation ist äusserste Vorsicht nötig. Wir haben wiederholt die Erfahrung gemacht, dass eingetiefte Linien- oder Punktverzierungen, wenn sie aus sinterfreien Abfallgruben zum Vorschein gekommen sind, niemals die Spuren der Inkrustation gezeigt haben. Auf solchen jedoch, die aus kalkreicheren Schichten stammen, sind nicht nur die Eintiefungen der Verzierungen, sondern die ganze Oberfläche von einer Kalkschicht bedeckt. Wir halten es für nötig das zu erwähnen, weil einzelne Stücke, so z. B. die auffallende Inkrustierung einer Schüssel aus Pécs, zeigen, dass diese schon die grobe Ergänzung nach der Restaurierung sind, die nicht nur die ursprüngliche Farbe, sondern auch das Material nicht wiedergeben kann.

Als sich Bayer mit diesen Gefässen beschäftigte, kannte er nur einige Stücke aus Ungarn. Er erwähnt im ganzen nur drei Gefässe vom Gebiet des Trianoner Ungarns, kennt aber zehn Fundorte, die im Gebiet des historischen Ungarns liegen. Nur ein Stück — das Ossarner — gibt er von den Gebieten ausserhalb der alten ungarischen Grenzen bekannt.

Auf Grund dessen stellt er fest, dass die Heimat des zweiteiligen Gefässes, wie es scheint, im Osten liegt, denn man kennt diese Form weder aus den Ostalpen, noch aus Bayern, noch im Sudetengebiet.⁶⁶ Er stellt auch fest, dass sie in Siebenbürgen⁶⁷ und auch auf dem Balkan fehlt und ebendeshalb weder vom Osten, noch vom Süden kommen konnte⁶⁸. Da sie weder im Westen noch im Norden zu finden ist, meint er, dass sie aus der ungarischen Tiefebene stammt und sich besonders in Ungarn und der Slowakei entwickeln musste.⁶⁹

Die hier aufgezählten 42 Fundstellen⁷⁰ können jedermann davon überzeugen, dass Bayer tatsächlich eine richtige Spur verfolgte, als er die Bildung dieser Gefässform in diesem Gebiete suchte.

Unsere Fundstellen verteilen sich auf die Gebieten von Transdanubien, dem wiedervereinigten Ober-Ungarn (mit dem sich anschliessenden slowakischen Gebiet) und der Tiefebene, den einzigen ausländischen Fundort nicht mitgezählt. Ihr Erscheinen dehnt sich also auf ein ziemlich grosses Gebiet aus, bleibt aber immer im Karpathenbecken.

Diese Verbreitung auf einem grossen Gebiet beweist auch, dass es nicht genügt, die Bildung der Form nur im Osten zu suchen, sondern, dass wir sie auch entschieden in unserer Heimat suchen müssen.

Die Vorläufer weisen auf die Tiefebene.

Die gezeigten Exemplare und teilweise auch die Bruchstücke zeigen, dass die Form des Gefässes — wenn es auch manchmal einen profilierten Boden hat — hauptsächlich im Oberteil an die halbkugelförmigen Gefässe erinnert. Von den übrigen nicht zu reden, kann man das bei den Exemplaren von Pécel (Taf. I. 1a—b.), Pusztavánháza

⁶⁶ Ebenda.

⁶⁷ Op. cit. S. 78. — Auf Grund der Mitteilung Roskas.

⁶⁸ Ebenda.

⁶⁹ Ebenda.

⁷⁰ Ihre Existenz hat auch Bayer vorausgesetzt, Ebenda. 5. Bemerkung.

(Taf. II. 40.), Úny (Taf. II. 26.), und Szombathely (Taf. II. 10a—b.), und bei den Bruchstücken von Üllő (Taf. II. 25.), Sárísáp (Taf. II. 18.), Keszthely-Apátdomb (Taf. II. 51.), Ohat (Taf. II. 19.), und Lábatlan (Taf. I. 8.) u. s. w. feststellen.

In der Badener Kultur selbst existierten die unmittelbaren Vorläufer dieser Schüsselform. Es soll hier genügen, nur diejenigen oft turbanartig gedrehten, oder nur mit einfach eingezogenem Rande versehenen Mündungsbruchstücke zu erwähnen, die ebenso am Bodzáspart⁷¹ von Hódmezővásárhely existieren, wie auf dem in anderen Teil der Gemarkung liegenden, jetzt aufgedeckten Gebiet von Leliktanya.⁷²

Diese Schüsseln existieren aber auch in Transdanubien.

In Somogyvár ist ein Exemplar mit profiliertem Boden, eingezogener Mündung und Warzenhenkel zum Vorschein gekommen (Taf. I. 17.). Zusammen damit war ein hohes zweihenkeliges Gefäß mit walzenförmigem Hals und bauchigem Unterteil. (Abb. 2. No. 2.).⁷³ Letzteres beglaubigt ein Exemplar aus Szikra⁷⁴ (Abb. 2. No. 1.) und eins aus Ordód-Babót⁷⁵ (Abb. 2. No. 3.). Alle haben Henkel, wie sie auch am Bodzáspart massenweise zum Vorschein gekommen sind.⁷⁶

Ihre Zugehörigkeit hierher ist kaum zu bezweifeln, obwohl sie, ausgenommen das eine von Szikra, nicht authentische Funde sind.

Schüsseln, ähnlich der von Somogyvár, kennen wir aus Lengyeltóti⁷⁷ (Taf. I. 20.), aus Vulkapordány⁷⁸ (Taf. I. 19.) und mit viel grösseren Massen aus Úny (Taf. I. 23.).⁷⁹ Am letzteren Ort ist sie unter anderen samt mit einer zweiteiligen Schüssel (Taf. II. 26.) vorgekommen. Wir kennen auch ein dem Únyer vollkommen ähnliches aus der Umgebung von Vác.⁸⁰ Diese Exemplare und die hier nicht erwähnten, aber gewiss zahlreichen Bruchstücke beweisen die Verbreitung auch dieser Form.

Auf ein wie frühes Zeitalter diese Gefässe mit eingezogener Mündung unter unseren einheimischen Funden zurückgeführt werden können, beweist am besten das Bodrogeresztur Exemplar (Taf. I. 22.).⁸¹

Aber wir besitzen auch nähere Vorläufer aus der Tiefebene. In Tiszapolgár ist jene Schüssel zum Vorschein gekommen, deren Rand noch weiter eingebogen ist, als bei den bisher bekanntgegebenen Exemplaren, die verhältnismässig flachen, durchbohrten Henkel zeigen sogar mit den Badener Henkeln eine Ähnlichkeit (Taf. I. 21.).⁸² Diese Henkel kommen auch in unserer bisher grössten aufgedeckten Siedlung, in der Siedlung von Bodzáspart, massenweise vor.⁸³

⁷¹ Banner, op. cit. CXIX. S. 6.

⁷² Ausgrabung vom August 1941. Unpubliziert. Párducz Mihály's Arbeit.

⁷³ Museum von Kaposvár. No. 4443—4444.

⁷⁴ Museum von Kecskemét. 218—29.

⁷⁵ Museum von Sopron.

⁷⁶ Banner, op. cit. CXXI. S. 7—9., 11., 14—18., 21., 23.

⁷⁷ Museum von Kaposvár. 10163.

⁷⁸ Museum von Sopron. 215.

⁷⁹ Museum von Esztergom. 881.

⁸⁰ Sein Bild können wir nicht veröffentlichen. Museum von Vác.

⁸¹ Arch. Hung. V—VI. Taf. XXXVIII. 3.

⁸² Ebenda IV. S. 45. Abb. 16. 4.

⁸³ Banner, op. cit. CXX. 25., 26., 35. u. s. w.

Dass wir seine Vorläufer im ungarischen Aneolitikum suchen, hat seine entschieden festgestellten chronologischen Gründe.

Die Badener Kultur ist nicht bronzezeitlich, wie das Childe⁸⁴ und auf Grund seiner Theorie Holste⁸⁵ annimmt, sondern ist — wie das Tompa⁸⁶ auf Grund einer einzigen stratigraphischen Angabe festgestellt hat — in das Ende der Steinzeit zu verlegen.

Das beweist auch jene Tierbestattung vom Bodzáspart, unter welcher, in derselben Grube, aneolitische Gräber zum Vorschein gekommen sind.⁸⁷ Die Tierbestattungen sind bisher bei uns nur in dieser Kultur vorgekommen.⁸⁸ Am Bodzáspart so, dass über dem Skelett nur Badener, darunter nur aneolitische Scherben lagen.⁸⁹

Es ist daher nicht zu bezweifeln, dass die Badener Kultur bei uns nach dem Aneolitikum auftritt und so — da bis jetzt nirgends Metall gefunden wurde⁹⁰ — von steinzeitlichem Charakter ist. Zwar hat an einzelnen Orten⁹¹ die nachfolgende Bodrogkeresztur kupferzeitliche Kultur ihre Gräber in die Badener Wohngruben gebettet, doch steht es ausser Zweifel, dass sie wenigstens im östlichen Teile des Landes weitergelebt und auch noch aus der Bodrogkeresztur Kultur charakteristische Eigenheiten übernommen hat.⁹²

Diese zweiteilige Schüssel hat ihre ungarische Vorläufer, und so ist es wirklich nicht verwunderlich, dass wir im Charakter der Kultur nicht nur in diesem einen Punkt Züge finden, die in unseren älteren einheimischen Kulturen wurzeln. Über diese will ich jetzt nicht sprechen.

Ausser den zweiteiligen Schüsseln der Badener Kultur reichen auch die aufhängbaren Gefässe auf ältere einheimische Kulturen zurück und die ganze Kultur zeigt so viel spezifisch ungarländischen Zusammenhang und Entwicklung, dass es zeitgemäss wäre, sie nach einem einheimischen Fundort zu benennen.

Da nicht nur die einheimischen, sondern auch die ausländischen literarischen Angaben in Betracht gezogen, der Pécelér Fund der am längsten bekannte ist, würde ich vorschlagen, *die Kultur, die mit der Badener (Ossarner) Kultur sehr viel Übereinstimmung zeigt, aber deren spezifisch ungarischen Züge nicht zu verleugnen sind, als Pécelér Kultur in die Literatur einzuführen.*

BANNER JÁNOS

⁸⁴ Proceedings of the Prehistoric Society N. F. 1937. p. 486.

⁸⁵ Germania. 23. 1939. S. 222.

⁸⁶ Bericht. R. G. K. 1934—35. S. 46.

⁸⁷ Banner, op. cit. 47., Abb. 2.

⁸⁸ Fol. Arch. I—II. 1939. S. 13—14. Taf. I., II. 4. und Arch. Ért. III. 1940. I. S. 140. Taf. XXVI. 2.

⁸⁹ Banner, op. cit. S. 51.

⁹⁰ Ebenda S. 60—61.

⁹¹ P. Z., 1931. S. 115.

⁹² Z. B. in Viss. Fol. Arch. 1941. Bd. III—IV. S. 37.



TORMA ZSÓFIA GYŰJTEMÉNYE.*

A keleti végek örvendetes visszatérése alkalmával újjáéledt erdélyi magyar tudományos élet hivatalos szerve, az Erdélyi Tudományos Intézet első régészeti kiadványában fenti munka megjelentetésével igen értékes ajándékkal lepte meg az egész magyar szakkutatást. Különösen figyelemre méltó, hogy alig egy évi működés után, a második világháború idején olyan munka került kiadásra, amelynek a megjelenése közel 30 éve vajudott; háború, forradalom, oláh megszállás pedig a mai napig megakadályozta azt. Az Erdélyi Tudományos Intézetnek ez az impozáns bemutatkozása reményt táplál bennünk abban az irányban, hogy a nagy háború elmúltával, még fokozott mértékben halad az erdélyi régészeti kutatás és ezáltal egy negyedévszázad gyászos kiesése rövidesen kiküszöbölődik.

Mind a kiadótól, mind a szerzőtől igen ügyes választás volt, hogy Erdély új időszakának első régészeti munkájaként Torma Zsófia gyűjteményének ismertetésére került sor. Egyrészt egy régi tartozást egyenlített ezzel ki Roska Márton Torma Zsófia emlékével szemben, másrészt pedig hozzáférhetővé tette az igen fontos tordosi és nándorvályai anyagot. Hiszen Tordosra eddig mindenki hivatkozott, a nélkül azonban, hogy a lényegét ismerte volna. Nem is csoda ez, hiszen a csonkaországi kutatók eddig az anyagot publikációkból csak töredékesen ismerték, személyes tapasztalatból — hála Trianonnak — egyáltalában nem.

Éppen ezért igen nagy köszönetet kell mondanunk Roska Mártonnak, a gyűjtemény leltározójának, hitelesítőjének, e munka összeállítójának, és szerzőjének, hogy hosszú évtizedek fáradságos munkájával ezen igen fontos anyag megismerését lehetővé tette.

A szerző jelen munka bevezetőjében megemlékezik Torma Zsófia munkás életéről és gazdag gyűjteményének sorsáról, majd részletesen tárgyalja a négy legfontosabb lelőhelyet, Tordost, Nándorvályát, a nándori, valamint algyógyi barlangokat, továbbá ezek leletanyagát. Mivel pedig Tordoson és Nándorvályán Roska még 1910-, illetve 1911-ben hitelesítő ásatásokat folytatott, nagyon helyesen közli ezen munkák során nyert megfigyeléseit is.

Ezek szerint Tordoson Roska három réteget talált, amelyeket különböző iszap-hordalékok következtében élesen el lehet választani. E három réteg különbözősége az ásatásnál felvett vízszintes metszeteken is megállapítható. Igen helyesen jegyzi azonban meg, hogy az egyes rétegek között nagy időkülönbség nem lehetséges. Bizonyítja ezt a hitelesítő ásatásból származó kerámiai anyag is, ugyanis ez az aránylag

* Roska Márton; A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. 350 oldal (38 képpel és 151 táblával). Kiadta: Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet — Erdélyi Tudományos Intézet. Kolozsvár, 1941.

gyorsan változandó portéka lényegében mind a három rétegben azonos. A háromrétegűséget Roska a telepnek több, egymástól távol lévő helyén is meg tudta állapítani.

Nándorvályán a szerző hitelesítő ásatásai során két réteget állapított meg, amelyeket sterilis földréteg választ el egymástól.

Szerző a munkájában összeveti a hitelesítő ásatások eredményeit a Torma-gyűjtemény anyagával. Megállapítja, hogy a nándorvályai alsó réteg „vonalszalagos keramika csoportjába tartozik“. A felső rétegről pedig azt, hogy az egyenes folytatása az alsónak, köztük jelentősebb időköz nincsen. Ezt követi a tordosi alsó réteg. A szerző szavaival, csak „egy lépés választja el“ a kettőt egymástól. Ez utóbbi telep két felső rétege tulajdonképpen ugyanannak a kultúrának a tartozéka, amelyikbe az alsó is tartozik.

Erdély őskorának a tordosi telepet követő faciesébe sorolja a szerző a Torma-gyűjteménynek a nándori, valamint algyógyi barlangokból származó anyagát.

Megemlíti még Roska a Torma-gyűjtemény Tordosról származó fiatalabb, valamint a gyűjteménynek más lelőhelyekről származó anyagát is.

A munka második és nagyobbik része a gyűjtemény, valamint a hitelesítő ásatás anyagának 151 táblára terjedő közlése.

Amint már említettem, Roska a régészeti kutatásnak meghálálhatatlan szolgálatokat tett a Torma-gyűjtemény közzéadásától. Igen helyesen tette, hogy a bemutatott gyűjteménybeli anyag mellett, a következtetések levonása során elsősorban a hitelesítő ásatások anyagát tartotta szem előtt. Ezáltal elkerülhető, hogy a csak lelőhely szempontjából hiteles — lelőkörmény szempontjából nem — Torma-féle anyag esetleges megtévesztést okozzon.

Legyen szabad azonban az egész munkához és a következtetésekhez néhány szót szólanom. Elsősorban is az anyag bemutatását illetőleg sajnálom, hogy a kerámiai anyagról nem mutat be több fényképfelvételt. Mert amennyire a kőtárgyak szemléltetésére sokkal jobban megfelel a rajz, épp annyira nélkülözhetetlen a kerámia ismertetéséhez a fényképbábrázolás. A rajz ugyanis csak körvonalat és díszítést enged szemléltetni; a fényképről, ha az jó, a kidolgozás, megmunkálás, finomság és még néhány más részlet is leolvasható, amit részletes leírással sem lehet pótolni. Igen sajnálatos az is, hogy néhány ábrázolás hiányos. Tordosi leleteket ugyanis már korábban Nestor is közölt,¹ de ő ezek közül néhány töredéket épebb állapotban mutatott be mint Roska. Ilyenek a CXXIII. t. 10. és CXXIV. t. 12. alatt bemutatott példányok.² Nem tudom megérteni e hiányos ábrázolásokat, ugyanis szóbelileg arról értesültem, hogy Roska a rajzokat már évekkel ezelőtt elkészítette.

A nándorvályai alsó réteg kultúrájáról megemlíti a szerző, hogy az „a vonalszalagos keramika csoportjába tartozik“ (a német szövegben: Linearbandkeramik — 26. és 35. old.). Engedje meg a szerző, hogy megkérdezzem, ezalatt melyiket érti? A vonaldíszes (Linear-), vagy a szalagdíszes agyagművesség (Bandkeramik) csoportját. Utóbbi ugyanis egy nagy területre — jóformán egész Közép-Európára — kiterjedő összefoglaló csoport elnevezése, amely területenként más-más alcsoportra oszlik. A vonaldíszes

¹ Nestor, Jon, Der Stand der Vorgeschichtsvorschung in Rumänien. 22 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 1932.

² V. ö. Nestor, i. m. 12. kép, 1., 6.

kerámia az egyik ilyen alcsoportot képezi, amelyen belül megkülönböztetünk idősebb, és fiatalabb fokozatot. Miután a nándorvályai anyag távol áll mind az idősebb, mind a fiatalabb vonaldíszes kerámiától, a szerző valószínűleg a szalagdíszes kerámiára gondol. Ebben az esetben kár, hogy nem jelölte meg közelebbről az anyag hovatartozását. Vagy legalább is megjelölhetett volna egy-két rokon lelőhelyet. Így az olvasóra bízta, hogy az állítsa párhuzamba a magyar Alföldön honos körösi kultúrával, amely a legközelebb áll a nándorvályai anyag egy részéhez — amennyire az a rajzok alapján megállapítható. De nemcsak az alsó, hanem a felső rétegre is áll ez. Lehet ugyanis, hogy az anyagon belül megállapítható különbségek vannak, kifelé azonban, a bemutatott rajzok alapján, mind a két réteg hasonlóságot árul el.

A tordosi leletanyag tárgyalására rátérve Roska igen helyesen állapítja meg azt, hogy mind a három réteg ugyanazt a kultúrát képviseli (35. old.). A nép, amely háromszor is megtelepedett ugyanazon a helyen, ugyanaz volt; a rétegek elkülönülése a Maros áradásaira, illetve ennek következtében a telep rövid ideig tartó elhagyására vezethető vissza. Mind az edénytípusok, mind pedig a díszítőelemek java azonos mindhárom rétegben, ami szintén a rövid ideig tartó lakatlanságra vall. Ebből kifolyólag az egész Torma-féle gyűjtemény értékében növekszik. Ugyanis kisebb fontossággal bír az, hogy vajjon melyik rétegből valók az egyes tárgyak, hiszen a három réteg ugyanazon kultúrába való. Igaza van Roskának abban is, hogy a tordosi település időbelileg közvetlenül követi Nándorvályát; hiszen az utóbbiban már megjelenik a leggyakoribb tordosi díszítőelem, a vonalakkal körülhatárolt pontokból, vagy vonalkákból alkotott szalag.

Roska Tordos kultúrájára megállapítja, hogy azt az irodalom „tiszai kultúrának” nevezi, a nélkül azonban, hogy rokon lelőhelyeket megnevezne (35. old.). Tény az, hogy ez ideig a Tordoson általános díszítőelemet a vonalakkal körülhatárolt pontokból, vagy vonalakkból alkotott szalagot a tiszai kultúrába sorolták. Mindamellett meg kell emlétenem, hogy Tordoson a publikációban bemutatott anyag csak a legritkább esetben tünteti fel a legáltalánosabb tiszai díszítőelemet, az ismétlődő meandrikus vonalakat — a Csalog-féle textilmintát.³ Ennek tekinthetjük talán néhány Roska által agyaglábasnak nevezett tárgy díszítését (Pl. XCVIII. t. 5.), valamint egy töredéket (CIX. t. 10.). Ezzel szemben a Tordoson általánosan fellelhető díszítőelem, a fentemlített vonalakkal körülhatárolt, pontokból, vagy vonalkákból alkotott szalag, megtalálható az Alföldön, különösen gazdagon Csóka és Kőkénydomb leletanyagában. Ez utóbbi díszítőelem viszont nem található meg a tiszai kultúra legtöbb lelőhelyén.

Az edényalakok terén már nagyobb a rokonság a tiszai kultúra és Tordos között. A tálak java (LXXX. t.), virágcserepalakú edények (LXXXV., LXXXVIII. t.), kettős csonkakúp alakú csuprok (LXXXVII. t. 17.), stb. igen közel állnak a tiszai kultúrához.

Feltehető tehát, hogy a tordosi leletanyag gyökere nem a tiszai kultúrában rejlik, csak az egyidejűség és a szomszédság hozott létre hasonló edényalakokat; amire már Tompa is utalt.⁵

³ Csalog József, A magyarországi újabb kőkori agyagművesség bükki és tiszai csoportja. Folia Archaeologica. III—IV. 1941. I—II. t.

⁴ Tompa Ferenc, A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. Archeologia Hungarica. V—VI. Budapest, 1929. 45. old.

Figyelemre méltó az igen gyakori vörös monochrom festés, amely az edény felületét beborítja. Ennek a technikája rokon a tiszai kultúra festésével. Nem tudom vajjon erre, vagy a polichrom festésre vonatkoztatja-e Roska azon megállapítását, hogy „a festett kerámia emlékei a tiszai kultúra körébe vágnak“ (35. old.). Bár az erdélyi őskori anyagot nem ismerem jól, mégis inkább hinném, hogy azzal a csoporttal függnek össze, amelyet Schroller középerdélyi festett kerámiának nevez. Sőt Schroller, aki a tordosi anyagot autopsziából is ismerhette, magukat a tordosi festett cserepeket ebbe a csoportba sorolja.⁵ Utóbbi Marosvásárhelyen Kovács István a bodrogkeresztúri kultúrával együtt lelte.⁶

Foglalkozik még Roska azokkal a különböző kultúrhatásokkal is, amelyek kisebb-nagyobb számban Tordoson előfordulnak. Figyelemre méltó mindenek előtt az a néhány töredék XCV. t.), amelyet „az irodalom Boian A-nak nevez“ (35. old.). Ennek a révén tanulmányozhatók a kapcsolatok Erdély és a Havas-Alföld között az újabb kőkor végén.

Sokkal fontosabb azonban a magyar kutatás szempontjából a Torma-gyűjtemény néhány állítólag Tordosról származó töredéke. Amennyiben ezek tényleg tordosiak — ugyanis ismeretes, hogy Torma Zsófia gyűjteményébe különböző vidékek leletei is kerültek — ezekből az látható, hogy a bükki kultúra egészen Erdély déli részéig kisu-gárzott; hogy azonban ez Erdélyben párhuzamos-e a tiszai kultúrával (41. old.) kérdés, hiszen láttuk, hogy Tordos nem képviseli a tiszai kultúrát. Az őskori kereskedelem szempontjából fontosak Torma Zsófia gyűjtéséből Tordosról származó hegyaljai eredetű obszidián magkövek (40. old.).

Zsinórbenyomásos díszű kerámia megjelenése Erdélyben eddig is ismert volt. A bemutatott nándori és tordosi példányok is élénk tanúságai ennek. Igen valószínű Roska azon állítása, hogy ez a kolozskorpádi, igrici, valamint a nándori és algyógyi barlangok kerámiájával együtt jelenik meg Erdélyben (36. old.). Ugyancsak előbbiekkal egyidősnek tartja a lencsedíszes kerámiát (37. old.) — Schrollernál Linsenkeramik. Itt azonban ne felejtünk el két dolgot. Először is az erdélyi zsinórbenyomással díszített kerámia csak néhány töredékkal jelentkezik; nem szabad tehát mindjárt „Északról és Észak-Nyugatról beözönlő népvándorlás“-ról beszelnünk (37. old.). E mellett, bár a zsinórbenyomás technikája azonos a középeurópai zsinórdíszes kerámia technikájával, a díszítés elhelyezése más. Nem ismerjük az edények alakját sem, tehát alig tudunk még összefüggést találni az erdélyi és a középeurópai zsinórbenyomásos kerámia között.

Másodszorban vizsgáljuk a zsinórbenyomásos és lencsedíszű kerámiával egyidejű algyógyi edényeket. Ezek a ferde szájkiképzés következtében inkább dél felé utalnak, mint észak felé. Nem tudom, mennyiben származik a lencsedíszű kerámia ugyancsak északról. Hiszen a galíciai őskori anyagot alig ismerjük. Addig pedig, amíg egyes vidékek őskori kultúráját nem ismerjük elég alaposan, ne akarjunk onnan származtatni kultúrákat. Ugyancsak, amíg a bronzkor kultúráinak ethnikuma nem tisztázott, ne beszéljünk ethnikumról az újabb kőkor végén! Mivel tudjuk bizonyítani azt, hogy a lencsedíszes

⁵ Schroller, Hermann, Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens. Vorgeschichtliche Forschungen. Heft 8. 23. t. 18—23.

⁶ Kovács István, A marosvásárhelyi őskori telep, skytha és népvándorláskori temető. Dolgozatok. 6. Kolozsvár, 1915. 243. old.

kerámia népe finn-ugor volt? Valamint azt, hogy a tripoljei kultúra népét ezek leigázták (37. old.)?

Ami pedig az egész erdélyi zsinórbenyomásos, lencsedíszes, valamint böködött (Furchenstich) kerámia kronológiáját illeti, arra az a határozott véleményem, hogy az nem neolithikus, hanem legalább is java bronzkori.

Tordos kronológiája miatt nem hagyhatom szó nélkül azt, hogy amennyiben a rajzot helyesen ismertem fel a CXIII. táblán 17. alatt a vonaldíszes kerámia fiatalabb csoportjába (ú. n. zselizi) tartozó töredéket találunk. Ez a darab magától beszél.

Hogy a tordosi telepet a rézkor zárta le, valószínűvé teszi nemcsak a Torma-gyűjteményben lévő néhány rézeszköz, hanem a CVIII. táblán 4. alatt bemutatott töredék, amely díszítése alapján (legalább is a rajz szerint) a bodrogkeresztúri kultúrába tartozhat.

Kénytelen vagyok felemlíteni, hogy sajnálatos ellentmondás tapasztalható a leletismertetés során. Roska egy és ugyanazon töredéket közli a 13. képen 21. sz. alatt, valamint a 23. képen 1. sz. alatt. Előbbi helyen lelőhelyeként a nándori barlang szerepel, az utóbbin Tordos; a szöveg szerint (36. old.), Torma jegyzetei alapján Tordos, tipológiai alapon azonban Nándor.

Nem tudom, mennyiben díszítő eszközök a LXXIV. táblán 1—4. alatt közölt kérődzőcsontok? Különösebb megmunkáltság egyikén sem látható. A külön is lerajzolt végük pedig csak a miatt különösebb, mert a csont fiatal állaté volt, és az epiphysis a porcréteg elmállása következtében levált.

Ha nem is tudtam mindent elfogadni, amit a szerző jelen munkában elmondott, ez nem jelenti azt, mintha nem adóznék neki elismeréssel. Attól eltekintve, hogy ezzel a munkával is újabb anyag került a nyilvánosságra, külön elismerés illeti a hatalmas és páratlan anyag rendezéséért és feldolgozásáért is. Bárcsak a hazai kutatók e példán felbuzdulva az eddig gyűjteményekben lappangó hasonló leletanyagokat szintén feldolgoznák! Mennyivel világosabban látnánk sok kérdésben!

Remélem, hogy Roska Márton számára előbb-utóbb alkalom nyílik, hogy a gazdag és eddig a csonkaországi kutató számára hozzáférhetetlen erdélyi őskori anyagot minél nagyobb mértékben ismertesse, hiszen ő annak legjobb ismerője. Ennek a támogatásával az Erdélyi Tudományos Intézet folytathatná azt a nagyszerű munkát, amit jelen mű kiadásával megkezdett.

PATAY PÁL.

DIE PUBLIKATION DER PRÄHISTORISCHEN SAMMLUNG VON S. TORMA.*

Das bei der erfreulichen Rückkehr der östlichen Landesteile wiedererwachte Organ des siebenbürgisch-ungarischen wissenschaftlichen Lebens, das Siebenbürgische Wissenschaftliche Institut überraschte die ganze ungarische Fachforschung mit einem wertvollen Geschenk, als es in der ersten archaeologischen Veröffentlichung das vorerwähnte Werk herausgab. Es ist besonders beachtenswert, dass nach kaum einjähriger Tätigkeit, zur

* *Márton von Roska*: Die Sammlung Zsófia von Torma in der Numismatisch-Archaeologischen Abteilung des Siebenbürgischen Nationalmuseums. (Mit 38 Abbildungen und 151 Tafeln.) Herausgegeben vom Gróf Teleki Pál Wissenschaftliches Institut — Siebenbürgisches Wissenschaftliches Institut. Kolozsvár, 1941.

Zeit des zweiten Weltkrieges ein Werk herausgegeben wurde, dessen Erscheinung schon seit 30 Jahren sich hinzog, und durch Krieg, Revolution und rumänische Okkupation verhindert war. Dadurch, dass sich das Wissenschaftliche Institut von Siebenbürgen so imposant eingeführt hat, wird in uns die Hoffnung erweckt, dass nach Ende des grossen Krieges die siebenbürgische archaeologische Forschung in noch gesteigertem Masse fortschreiten und die traurige Lücke eines Vierteljahrhunderts bald verschwinden wird.

Es war eine geschickte Wahl seitens des Verlegers und des Verfassers, als erstes archaeologisches Werk der neuen Periode von Siebenbürgen die Sammlung Zsófia von Torma bekanntzumachen. Dadurch erfüllt er eine alte Pflicht gegenüber dem Andenken von Zsófia v. Torma, andererseits wurde so das wichtige Material von Tordos und Nándorválya zugänglich. Bis jetzt berief sich jeder auf Tordos, ohne aber das Wesentliche gekannt zu haben. Kein Wunder, denn die Forscher aus dem Rumpflande kannten das Material nur aus den Publikationen, aber nicht aus persönlicher Erfahrung.

So gebührt grosser Dank Márton von Roska, der die Sammlung inventarisierte und dieses Werk zusammenstellte und verfasste, und durch die unermüdliche Arbeit vieler Jahrzehnte das wichtige Material zugänglich machte.

In der Einführung des Werkes gedenkt der Verfasser des arbeitsamen Lebens von Zsófia von Torma und des Schicksals ihrer reichen Sammlung, dann behandelt er ausführlich die 4 wichtigsten Fundorte, Tordos, Nándorválya und die Nándorer und Algyógyer Höhlen, sowohl wie deren Fundmaterial. Da Roska noch in 1910 und in 1911 Kontrollgrabungen führte, teilt er sehr richtig auch seine diesbezüglichen Beobachtungen mit.

Roska fand in Tordos drei Schichten, die infolge der verschiedenen Schlamm-schichten scharf zu scheiden sind. Auch bei den horizontalen Profilen der Ausgrabungen sind die Verschiedenheiten der drei Schichten feststellbar. Er bemerkt sehr richtig, dass zwischen den einzelnen Schichten kein grosser Zeitunterschied möglich war. Auch das keramische Material der Kontrollgrabungen unterstützt diese Bemerkung, denn die verhältnismässig schnell veränderliche Ware ist im Grunde genommen in allen drei Schichten identisch. Auch an anderen, voneinander entfernten Stellen der Siedlung konnte Roska die drei Schichten feststellen.

In Nándorválya fand der Verfasser bei den Kontrollgrabungen 2 Schichten, durch eine sterile Erdschichte voneinander getrennt.

Er vergleicht die Ergebnisse seiner Ausgrabungen mit dem Material der Torma-Sammlung. Er stellt fest, dass die untere Schichte von Nándorválya „in die Gruppe der Linearbandkeramik“ gehört. Die obere Schichte ist die direkte Fortsetzung der unteren und zwischen den beiden ist kein bedeutender Zeitraum. Danach folgt die Tordoser untere Schichte. Wie der Verfasser schreibt: „sind die Funde nur durch einen Schritt von der oberen Schichte von Nándorválya getrennt.“ Die zwei oberen Schichten dieser Siedlung gehören eigentlich derselben Kultur an, wie die untere.

Das aus dem Nándorer und Algyóer Höhlen stammende Material rechnet der Verfasser zur Fazies, die in der siebenbürgischen Urgeschichte der Tordoser Siedlung folgte.

Er erwähnt auch das jüngere Tordoser Material der Torma-Sammlung und auch das von anderen Fundorten stammende Material.

Der zweite und grössere Teil des Werkes ist die 151 Tafeln umfassende Beschreibung der Sammlung und des Materials der Kontrollgrabungen.

Wie schon erwähnt, leistete Roska der archäologischen Forschung einen unermesslichen Dienst dadurch, dass er die Torma-Sammlung veröffentlicht hat. Es war auch sehr richtig, dass er bei den Schlussfolgerungen neben dem Material der Sammlung immer in erster Reihe das Material der Kontrollgrabungen vor Auge hielt. So ist es vermeidlich, dass das Torma-Material, das nur bezüglich des Fundortes, nicht aber der Fundumstände authentisch ist, eventuell zu Irrtümern führe.

Es sei mir aber erlaubt, einige Bemerkungen über das Werk und die Folgerungen zu machen. An erster Stelle ist es bedauerlich, dass nicht mehrere Lichtbildaufnahmen vom keramischen Material vorhanden sind. Ebenso wie Zeichnungen¹ sehr geeignet sind, Steingegenstände darzustellen, sind Lichtbilder bei der Mitteilung vom keramischen Material unentbehrlich. Die Zeichnung bietet uns nur Umriss und Verzierung, aber von einem guten Lichtbild sind Ausführung, Bearbeitung, Feinheit und andere Einzelheiten ablesbar, was selbst durch eine ausführliche Beschreibung nicht zu ersetzen ist. Auch sind manche Darstellungen unvollständig. Nestor teilte schon früher Tordoser Funde mit und manche Bruchstücke sind da in vollständigerem Zustande abgebildet, als die von Roska (Taf. CXXII, 10 und CXXIV, 12). Das ist schwer verständlich, da, wie ich aus mündlicher Mitteilung erfuhr, Roska die Zeichnungen schon vor Jahren verfertigt hat.

Über die Kultur der unteren Schichte von Nándorválya bemerkt der Verfasser, dass sie „in die Gruppe der Linearbandkeramik“ gehört (S. 25 und 35). Ich darf vielleicht die Frage stellen, welche er darunter versteht, die der Linear, oder der Bandkeramik. Die letztere ist nämlich die zusammenfassende Benennung einer Gruppe, die sich auf ein grosses Gebiet — fast ganz Mitteleuropa — erstreckt hat und je nach den Gebieten in verschiedene Untergruppen geteilt wird. Die Linearkeramik bildet eine solche Untergruppe, innerhalb welcher noch eine ältere und jüngere Periode zu unterscheiden ist. Da das Material von Nándorválya der älteren und jüngeren Linearkeramik gleichsam fernsteht, dachte der Verfasser wahrscheinlich an die Bandkeramik. In diesem Falle ist es bedauerlich, dass er die Zugehörigkeit des Materials nicht näher bestimmt, oder aber ein paar verwandte Fundorte erwähnt hat. Er überlässt es dem Leser, zu der, auf der ungarischen Tiefebene heimischen Köröser Kultur eine Parallele zu ziehen, die — soweit es auf Grund der Zeichnungen feststellbar ist — einem Teil des Materials von Nándorválya am nächsten steht. Dasselbe kann auch über die obere Schichte gesagt werden. Vielleicht sind innerhalb des Materials Unterschiede feststellbar, aber an den Abbildungen verraten die beiden Schichten eine grosse Ähnlichkeit.

Bei der Behandlung des Tordoser Fundmaterials bemerkt Roska sehr richtig, dass alle drei Schichten dieselbe Kultur vertreten (S. 35). Das Volk, das sich da dreimal angesiedelt hat, war immer dasselbe, die Absonderung der Schichten kann man aus den Überschwemmungen des Flusses Maros ableiten, infolge deren die Siedlung auf eine kurze Zeit verlassen werden musste. Die Gefässtypen und die meisten Zierelemente sind in den drei Schichten identisch, so dass wir hier nur mit kurzen unbewohnten Perioden rechnen

¹ Nestor, Jon. Der Stand der Vorgeschichtsvorschung in Rumänien, 22 Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 1932.

können. So wird die ganze Torma-Sammlung noch wertvoller, es wird nämlich weniger wichtig, aus welcher Schichte die einzelnen Gegenstände stammen, da alle drei Schichten zu derselben Kultur gehören. Roska bemerkt mit Recht, dass die Tordoser Siedlung zeitlich unmittelbar Nándorválya folgte, denn in der letzteren erscheint schon das häufigste Tordoser Zierelement, die Bandverzierung, aus mit Linien begrenzten Punkten und Schichten bestehend.

Roska bemerkt, dass die Literatur die Tordoser Kultur „Theiss-Kultur“ nennt, er erwähnt aber nicht verwandte Fundorte (S. 35). Tatsächlich hat man das in Tordos allgemeine Zierelement, die Bandverzierung, die aus mit Linien umgrenzten Punkten und Linien besteht, zur Theisskultur gerechnet. Doch erscheint in Tordos in dem mitgeteilten Material nur ganz selten das allgemeinste Zierelement der Theisskultur, die sich wiederholenden mäanderischen Linien, das von J. Csalog Textilmuster genannt wurde.² Die Verzierung einiger Gegenstände, die Roska Pfannen nennt (z. B. Taf. XCVIII. 5) und ein Bruchstück (Taf. CIX. 10) gehört vielleicht hiezu. Doch das in Tordos allgemein vorfindbare Zierelement, die vorerwähnte Bandverzierung aus Strichen und mit Linien umgränzten Punkten bestehend, ist im Fundmaterial der Tiefebene, besonders reichlich aber in Csóka und Kókénydomb vetreten. An den meisten Fundorten der Theisskultur aber ist es nicht vorfindbar.

In den Gefässformen ist die Verwandtschaft zwischen der Theisskultur und Tordos schon grösser. Die meisten Schüsseln (Taf. LXXX.) blumentopfförmigen Gefässe (Taf. LXXXV, LXXXVIII) und doppelkonische Töpfchen (Taf. LXXXVII. 17) stehen der Theisskultur sehr nahe.

Man kann also behaupten, dass die Wurzeln des Tordoser Fundmaterials nicht in der Theisskultur zu suchen sind und nur die Gleichzeitigkeit und die Nachbarschaft ähnlich Gefässformen schuf, worauf auch Tompa hingewiesen hat.³

Bemerkenswert ist die häufige rote monochrome Bemalung, die die ganze Oberfläche des Gefässes bedeckt. Ihre Technik ist dieselbe wie die der Bemalung in der Theisskultur. Ich weiss nicht, ob Roska an die monochrome oder polichrome Bemalung denkt, wenn er bemerkt: „die bemalte Keramik ist in die Theiss-Kultur einzureihen“ (S. 35). Obwohl ich mit dem siebenbürgischen urgeschichtlichen Material nicht bekannt bin, denke ich doch, dass sie äher zu der Gruppe gehört, die Schroller mittelsiebenbürgischen bemalte Keramik nennt. Schroller, der das Tordoser Material von Autopsie kennen zu lernen Gelegenheit hatte, rechnet selbst die Tordoser bemalte Keramik zu dieser Gruppe.⁴ Die letztere fand István Kovács in Marosvásárhely zusammen mit der Bodrogereszturer Kultur.⁵

Roska untersucht auch die verschiedenen Kultureinflüsse, die in Tordos vorkommen. Bemerkenswert sind vor allem die Bruchstücke (Taf. XCV.) die die Literatur unter dem

² József Csalog, Die Chronologie der Bükker- und der Theisskultur, *Folia Archaeologica* III—IV. 1941. Taf. I—II.

³ Ferenc v. Tompa, Die Bandkeramik in Ungarn. *Archaeologia Hungarica* V—VI. 1929. S. 45.

⁴ Schroller, Hermann, Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens, *Vorgeschichtliche Forschungen*, Heft 8. 23., 18—23.

⁵ Kovács István, A marosvásárhelyi őskori telep, skytha és népvándorlaskori temető. *Dolgozatok*. 6. Kolozsvár, 1915. S. 243.

Namen „Boian A“ kennt (S. 35). Dadurch werden die Zusammenhänge zwischen Siebenbürgen und der Wallachei am Ende der neueren Steinzeit dem Studium zugänglich.

Für die ungarische Forschung sind einige, angeblich aus Tordos stammende Bruchstücke der Torma-Sammlung viel wichtiger. Wenn sie wirklich aus Tordos sind — es ist bekannt, dass auch Funde anderer Gegenden in die Torma-Sammlung geraten sind —, dann zeigen sie eine Ausstrahlung der Bükker Kultur in den südlichen Teil Siebenbürgens, ob sie aber in Siebenbürgen mit der Theisskultur parallel ist (S. 41), ist fraglich, denn wir haben gesehen, dass Tordos nicht die Theisskultur vertritt. Vom Gesichtspunkte des vorgeschichtlichen Handels sind die, aus Zsófia von Torma-Sammlung stammenden Tordoser Obsidiannuclei aus der Tokajer Gegend wichtiger (S. 40).

Die Erscheinung der Schnurkeramik in Siebenbürgen war auch bisher bekannt, die dargestellten Nándorer und Tordoser Exemplare zeugen auch davon. Roskas Behauptung, dass sie nämlich in Siebenbürgen zusammen mit der Keramik von Kolozskörpád, der Igricer, Nándorer und Algyógyer Höhlen erscheint, ist sehr wahrscheinlich. Man hält sie mit der Keramik mit Linsenornament (S. 37) — bei Schroller Linsenkeramik — für gleichzeitig. Doch sind da zwei Sachen zu vermerken. Erstens erscheint die siebenbürgische Schnurkeramik nur az einigen Bruchstücken, wir dürfen also nicht gleich über eine „von Norden, Nordwesten und Westen hereinströmende Völkerwanderung“ (S. 36) reden. Und obwohl die Technik der Schnurkeramik mit der der mitteleuropäischen identisch ist, ist die Verzierung anderswie angebracht. Auch kennen wir die Formen der Gefässe nicht, so dass wir noch kaum Zusammenhänge zwischen der siebenbürgischen und mitteleuropäischen Schnurkeramik finden können.

Zweitens müssen wir die mit der Schnurkeramik und Linsenkeramik aus der gleichen Epoche stammenden Algyógyer Gefässe untersuchen. Infolge der schrägen Mundausbildung weisen sie eher auf den Süden, als auf den Norden hin. Ich weiss nicht, inwiefern die Linsenkeramik ebenfalls aus dem Norden stammt, da wir das vorgeschichtliche Material von Galizien kaum kennen. Und solange wir die vorgeschichtliche Kultur der einzelnen Gegenden nicht genau kennen, sollen wir die Kulturen nicht von dort ableiten. Ebenso sollen wir, solange das Ethnikum der bronzezeitlichen Kulturen nicht klargestellt ist, am Ende der jüngeren Steinzeit nicht über Ethnikum reden! Wie können wir beweisen, dass das Volk der Linsenkeramik Finno-Ugrier waren? Und dass sie das Volk der Tripolje-Kultur unterjocht haben? (S. 37.)

Was die Chronologie der siebenbürgischen Schnur-, Linsen- und Furchenstichkeramik betrifft, ist es meine feste Ansicht, dass sie nicht neolithisch, sondern, wenigstens zum grossen Teil, bronzezeitlich sind.

Die Tordoser Chronologie betreffend bemerkte ich noch, dass, insofern ich die Zeichnung richtig erkannt habe, unter Taf. CXIII. 17, ein, zur jüngeren (sog. Zselizer) Gruppe der Linearkeramik gehörendes Bruchstück zu finden ist. Dieses Stück spricht für sich selbst.

Dass die Kupferzeit die Tordoser Siedlung abgeschlossen hat, machen nicht nur die in der Torma-Sammlung befindlichen Kupfergeräte wahrscheinlich, sondern auch Bruchstück Taf. CVIII. 4. dessen Verzierung (wenigstens nach der Zeichnung) zur Bodrogereszturer Kultur gehören kann.

Ich muss auch noch erwähnen, dass in der Fundbeschreibung einige bedauerliche Widersprüche vorkommen. Roska teilt ein und dasselbe Bruchstück unter Abb. 13, No. 21 und Abb. 23, No. 1 mit. An der ersten Stelle ist als Fundort die Nándorer Höhle vermerkt, an der zweiten Tordos, im Texte (S. 36) lesen wir, dass sie nach den Notizen von Zs. von Torma in der Tordoser Ansiedlung zum Vorschein kamen, typologisch aber zu Nándor gehören.

Ich weiss nicht, inwiefern die Wiederkäuerknochen auf Taf. LXXIV, 1—4 abgebildet Verzierungswerkzeuge sind. Auf keinem Stück ist eine besondere Bearbeitung sichtbar. Die auch separat abgebildeten Knochenenden sind nur deswegen merkwürdig, weil sie die Knochen eines jungen Tieres waren und ihre Epiphysis infolge der Zerbröckelung der Knorpelschichte sich abgelöst hat.

Wenn ich auch nicht alles, was der Verfasser in seinem Werk festgestellt hat, annehmen konnte, so soll das doch nicht heissen, dass ich ihm meine Anerkennung versage. Abgesehen von der Tatsache, dass mit dieser Arbeit ein neues Material zugänglich wurde, gebührt dem Verfasser Dank für Ordnen und Aufarbeiten des riesigen und allein dastehenden Materials. Die anderen Forschern mögen von seinem Beispiel angefeuert die in den Sammlungen verborgenen, ähnlichen Fundmaterialien auch aufarbeiten! In vielen Fragen würden wir dann klarer sehen.

Hoffentlich wird Marton v. Roska bald Gelegenheit haben, das reiche und den Forschern des Rumpflandes bisher unzugängliche vorgeschichtliche Material von Siebenbürgen in grösstmöglicher Masse bekanntmachen, denn er ist ja dessen bester Kenner. Mit der Unterstützung dieser Arbeit könnte das Wissenschaftliche Institut von Siebenbürgen das grossartige Werk, das er mit der Veröffentlichung dieses Buches begonnen hat, fortsetzen.

PÁL von PATAY

ERDÉLY BRONZKORÁRÓL.

Erdély¹ neolithikumának és bronzkorának kronológiája már régóta foglalkoztatta mind a hazai, mind pedig a külföldi kutatókat. A helybeliek közül Rosta Márton több alkalommal is tárgyalta, főként a neolithikum kérdését.² Behatóbban és összefoglalóan ismertette az erdélyi származású Schroller is.³ A külföldiek közül foglalkozott Erdéllyel Hubert Schmidt,⁴ később Franz⁵ és Reinerth.⁶ De közelebbről vizsgálta a megszállás idején a román Nestor is.⁷

E kutatók az erdélyi anyagot tárgyalva igen sok kérdésben a legellentétesebb megállapításokra jutottak — néha szöges ellentétben állanak az eredményeikben egymással. Több esetben még egyes kultúrák datálásában is eltérnek, mint például Schroller és Nestor, akik közül előbbi az általa leírt Wietenberg kerámiát a neolith egyik aránylag korai megjelenésének tekinti Erdélyben; vele szemben Nestor ezt a bronzkor közepére teszi.

Az az egy tapasztalható mindamelllett az összes kutatónál, hogy az ismert anyagokat legszívesebben a neolithikumba, vagy rézkorba sorolták, aminek eredményeként a bronzkorral mostohán bántak.

Bár az erdélyi őskori anyagot főként az irodalomból ismerem, egy kérdésben azonban a kutatók egyikével sem tudom magamat azonosítani. Ez pedig a Schroller elnevezése szerinti Furchenstich (Roska fordításában: barázdás tűzdelésű) és lencseszemes kerámia kérdése.

Ezt az anyagot Schroller, aki talán a legrészletesebben tárgyalja, két részre osztja. Az egyik a barázdás tűzdelésű (Furchenstich) kerámia. Ezt először Hubert Schmidt írta le.⁸ Franz ebben a csoportban a badeni kultúra, valamint a lengyelországi

¹ Erdély alatt kizárólag a földrajzilag vett Erdélyt értem, vagyis a volt román megszállás alatt hozzácsatolt keletmagyarországi részek nélkül.

² Roska Márton, Az ősrégészet kézikönyve. II. Az újabb kőkor. Kolozsvár. 1927. Függelék. —: A Torma Zsófia-gyűjtemény. Kolozsvár, 1941.

³ Schroller Hermann, Die Stein- und Kupferzeit in Siebenbürgen. Vorgeschichtliche Forschungen. 8. 1933.

⁴ Schmidt, Hubert, Tordos. Zeitschrift für Ethnologie. 1903. 436—469. old.

⁵ Franz, Leonhard, Funde aus dem Banat. Wiener Prähistorische Zeitschrift. 1926. 91—95: old.

⁶ Reinerth, Hans, Siebenbürgen als nordisches Kulturland in der jüngeren Steinzeit. Mannus. Ergänzungsband VII. 189—199. old.

⁷ Nestor, Jon, Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit. Prähistorische Zeitschrift. 1928. 110—143. old. —: Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. 22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 1933.

⁸ Schmidt, Hubert, i. m. 441. old.

anyag befolyását vélte látni.⁹ Reinerth idősebb aichbühli kultúrának tekinti.¹⁰ Ugyan-
csak ő különböztette meg a lencsedíszes kerámiától, amelyet fiatalabb aichbühlinek nevez.

Schroller ezt a megkülönböztetést átvette, egyben az elsőnek a Furchenstich-
keramik, a másodiknak a Linsenkeramik nevet adta.¹¹ Miként Reinerth, ő is az észak-
európai kultúrákból származtatja e két csoportot és késő neolithikusnak tekinti azokat.

Az előbbiekkal szöges ellentétben áll Nestor. A két csoportot igen helyesen azonos-
nak veszi, s teljesen világosan bebizonyítja ennek az anyagnak a déli rokonságát, aminek
révén elejti az északi származást.¹² Összeköttetésbe hozza a Havas-Alföldön található
Coţofeni kultúrával s ennek a keretében is tárgyalja e csoportot és nem önállóan. A korára
vonatkozólag inkább késő neolithikusnak tartja mint korabronzkorinak.¹³

Legújabbban Roska ismét az északi származást vallja, részben azon néhány
zsínórbenyomásos cserépdarab nyomán, amelyek a kérdéses csoporttal együtt talál-
hatók az erdélyi lelőhelyeken.¹⁴

Be kell vallanom, hogy régebben magam is késő neolithikusnak tartottam ezt
a kerámiát,¹⁵ ameddig bővebben nem vizsgáltam azt — főként az idézett kutatók
hatása alatt — azonban az anyagot tüzetesebben szemügyre véve kénytelen voltam
nézetemet megváltoztatni.

A magam részéről e csoport kronológiájára vonatkozólag egy jelenséget igen
fontosnak tartok. Ez pedig az, hogy Vlădhăzân tumulusban, kőpakolás alatt fekvő
zsugorított csontváz mellén fém pápaszemes csüngő (Brillenspirale) és kétszeresen vissza-
hajlított horogszerű fémtárgy volt. A vlădhăzai sírok anyagát mind Schroller, mind
Nestor kétségtelenül a kérdéses csoportba sorolja,¹⁶ így tehát megállapítható, hogy ez
a csoport nem neolithikus, hanem olyan időből való, amidőn a pápaszemes csüngő már
megjelenik. Ez az ékszer azonban Magyarországon legkorábban a kisapostagi urna-
temetőben található meg,¹⁷ ami a bronzkor I—II. periódusa közötti időnek felel meg.
Az egész erdélyi barázdás tűzdelésű és lencsedíszes kerámiát tehát nem szabad korábbra
tennünk a bronzkor I. periódusának végénél.

A vlădhăzai pápaszemes csüngőt Schroller is taglalja. A lelet és az általa meg-
állapított kor közötti különbséget áthidalja azzal, hogy az anyaga Hampel szerint réz
(98·36%) és, hogy réz pápaszemes csüngő a jordansmühli kultúrából is ismeretes.¹⁸

Mindamellett nem ez az egyetlen jelenség, amely az állításomat alátámasztani
látszik. A vlădhăzai, algyógyi stb., egyszóval a kérdéses csoportba tartozó ferde száj-

⁹ Franz, L., i. m. 91. sk. old.

¹⁰ Reinerth, H., i. m. 191. sk. old.

¹¹ Schroller, H., i. m. 30—46. old.

¹² Nestor, J., Der Stand . . . 63. sk. old.

¹³ Nestor, J., Der Stand . . . 65. old.

¹⁴ Roska M., A Torma . . . 36. sk. old.

¹⁵ Patay Pál, Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Dissertationes Pannonicae. Ser. II.
13., 24. old.

¹⁶ Schroller, H., i. m. 32. old. Nestor, J., Der Stand . . . 66. old.

¹⁷ Mozsolics Amália, A kisapostagi korabronzkori urnatemető. Archaeologia Hungarica.
XXV. Budapest, 1941.

¹⁸ Schroller H., i. m. 33. old.

nyílású bögréekkel rokon kerámiát mutat be Nestor a Monteoru kultúra keretében.¹⁹ Megtaláljuk itt a ferde szájkiképzést (Nestor, J., *Der Stand* . . . 21. kép 2. — V. ö. Schroller, H., i. m. 28., 30. t.), a bögre vállán gyakori díszítést (Nestor, J., *Der Stand* . . . 21. kép 2, 5, 6. — V. ö. Schroller, H., i. m. 28. t. 7, 9, 12, 13, 30. t. 1, 4, 6, 7.). Közös vonás az oldalt messzire kiugró fül (Nestor, J., *Der Stand* . . . 21. kép. 2, 3, 4. — V. ö. Schroller, H., i. m. 30. t. 4, 7, Roska M., *A Torma* . . . 15. kép 5.). Már pedig Monteoru bronzkori voltát semmi sem vonja kétségbe. Hiszen az ottani kerámia már Versec-Vattinához közel álló elemeket tüntet fel (Lásd Nestor, J., *Der Stand* 21. kép 3, 4.).

Az algyógyi barlangból előkerült leletek között van egy eredetileg füles bögre (Lásd Schroller, H., i. m. 10. t. 7., vagy Roska M., *A Torma* . . . 15. kép 6.), amelynek Ottománnyal való rokonságára Roska is hivatkozik,²⁰ sőt Ottomány ismertetése során meg is emlékezik arról, hogy ott olyan töredékeket is lelt, amelyek a korpádi anyaggal mutatnak fel kapcsolatokat, s ebből kifolyólag Ottomány lakott volt abban a periódusban, amit Erdélyben a barázdás tűzdelésű díszítéssel bíró csészék jellemeznek.²¹ Az algyógyi edényt Schroller a wietenbergi kerámiába sorolja. Nestor nyomán tudjuk, hogy utóbbi kultúra bronzkori.²² Ez egyébként is könnyen belátható, ha a Schroller által közölt anyagot (Schroller, H., i. m. 8. t. 1.) összehasonlítjuk a tiszántúli Tószeg D-nek megfelelő kerámiával (Tompá F., *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn*. 22 BRGK 47. t. 14.), a díszítő-elemeit pedig Versec-Vattinával (Schroller, H., i. m. 12. t. 26, 27. — V. ö. Wosinszky M. Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművessége 92. t. 3.). Az ottományi anyag megfelel Tószeg C (esetleg D) rétegének díszítésében is, de főként alakban (Lásd Tompa F., i. m. 31. t. 4, 7.). Itt tehát Nestor is téved, amidőn Ottományt a Reinecke-féle tipológia alapján bronzkor I–II-nek veszi és részben az aunjetitzi kultúrával hozza rokonságba, bár Ottomány és Versec-Vattina közötti kapcsolatokra ő is utal.²³

De az algyógyi, valamint a hazai Tószeg C és D kerámia között még más kapcsolatot is találunk. Az pedig a ferde szájperem. Ugyanis, ha alaposan szemügyre vesszük a hazai hatvani kultúrájú anyagot, azt látjuk, hogy az egyfülű bögréken a szájperem a füllel szemben kissé felmagasodik (Lásd Tompa F., i. m. 31. t. 7.). Még erősebben látható ez a kapcsolat a körösvidéki későbronzkori kerámiánál, ahol némely esetben az edényalakok is egészen közel állanak a vládházaiakhoz (Lásd Schroller, H., i. m. 28. t.).

Figyelembe veendő, hogy Algyógyon jellegzetes bronzkori, négyszögletes átmet-szetű kőbalta került elő (Lásd Roska M., *A Torma* . . . 15. t. 8.), ami állításomat ugyan-csak megerősíti. Ezzel szemben Roska azon állítása, hogy a kérdéses kerámiával együtt ellentett élű rázcsákány került volna elő, téves, amiként azt Schroller-tól tudjuk, tehát a kérdéses emlékananyag rézkori voltának ez a bizonyítéka is megdől.²⁴

¹⁹ Nestor, J., *Der Stand* . . . 21. kép.

²⁰ Roska M., *A Torma* . . . 38. old.

²¹ Roska M., *Ásatások az ottományi Várhegyen és Földvárban. Dolgozatok*, 6. Szeged, 1930. 167. old.

²² Nestor, J., *Der Stand* . . . 92. sk. old.

²³ Nestor J., *Der Stand* . . . 91. sk. old.

²⁴ Roska M., *A kettős ellentettélű vörös-réz-csákány stratigrafikai helyzete Erdélyben.* Arch. Ért. 1928. 50. old. — Schroller, H., i. m. 37. old. 9. jegyzet.

Végül azt is meg kell említenem, hogy a Debreceni Déri Múzeum raktárában Egyekről (Hajdú m.) származó gazdag Tószeg D anyag között találtam egy olyan edénytöredéket, amelyen az algyógyi edényeken látható barázdás tűzdelésű díszítés és a kihagyásos csillag volt látható.

A kérdéses leletanyagnak délről való származását alátámasztja még az is, hogy Vlădházán két olyan kőbalta fordul elő (Lásd Schroller H., i. m. 28. t. 6, 8.), amelyek az analógiáját Schroller szerint Thessaliában találjuk meg.²⁵

Roskát talán a kérdéses csoporttal előkerült zsinórbenyomásos kerámia tévesztette meg. Ennek az anyagnak az edényalakjait azonban nem igen ismerjük. A zsinórbenyomás maga azonban nem bizonyíték az összefüggés mellett, ugyanis az Erdélyben ilyen módon alkalmazott díszítőminták (Lásd Roska M., A Torma . . . 13. kép 21.) igen eltérnek az ú. n. zsinórdíszes kerámia díszítésétől. Valószínű, hogy itt csak konvergenciáról van szó. Egyébként már Hoernes is kételkedéssel fogadta a zsinórdíszes kerámiának Erdélyben való megjelenéséről szóló véleményt.²⁶ De Erdély földrajzi helyzetét is figyelembe kell vennünk e kérdés vizsgálata során. Úgynevezett északi kultúrák Erdélybe vagy a magyar Alföldre, vagy Kárpátaljára, vagy pedig Moldva felől jöhettek volna be. A magyar Alföldön a neolithikum végén a badeni kultúrában találunk ugyan északi elemeket, de ennek a kultúrának erdélyi megjelenése igen vitatható. Ezideileg egy biztos lelőhelyét sem ismerjük onnan. Kárpátalján, illetve a magyar Felvidéken sem találjuk meg az Erdélyt a zsinórdíszes kultúra hazájával összekötő kapcsolatokat, végül a zsinórdíszes és északi kultúrák Moldvában sem ismeretesek.

Láthattuk, hogy a kérdéses barázdás tűzdelésű, lencsedíszes, valamint zsinórbenyomásos kerámia nem északi, hanem déli származású. Az alföldi anyaggal való kapcsolatai révén pedig semmiesetre sem idősebb a bronzkor I. periódusának végénél, de még inkább a bronzkor második felére tehető (Tószeg C—D). Mivel a wietenbergi kerámia is — Tompa megállapítása szerint — erre az időre esik,²⁷ utóbbinak a kérdéses csoportunkkal való kapcsolata kézen fekvő.

Ennek révén Erdély bronzkorának kronológiáját a következőképpen állíthatnánk fel. A rézkort lezárja és a bronzkor kezdetét jelenti a Schneckenberg kultúra.²⁸ (Lásd Erősdön.) Ez részben rokon a nagyrévi és perjámosi anyaggal (lásd Schroller H., i. m. 50 t. 4.). Ezt követi a bronzkor derekán, a III. és IV. periódusban a kérdéses barázdás tűzdelésű és lencsedíszes kerámia. Utóbbival részben egyidős, valamint a IV. periódusban él a wietenbergi kultúra, majd ugyancsak a bronzkor végét jelenti Erdélyben a felső-szőcsi kultúra. (Lásd Wosinszky M., i. m. 11., 12. t.)²⁹

PATAY PÁL

²⁵ Schroller, H., i. m. 32. old.

²⁶ Hoernes—Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. 1925. 606. old.

²⁷ Tompa F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 24/25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 1935. 101. old.

²⁸ Schrollernak az a megfigyelése, hogy ez a barázdás tűzdelésű és lencsedíszes csoport fölött helyezkedik el (73. old.), nem stratigrafikán alapuló, csak teoretikus. Az érintkezés lehetséges a két kultúra között, csak pont fordítva.

²⁹ Régebben helytelenül gernyeszegi típusnak nevezték.

ZUR BRONZEZEIT SIEBENBÜRGENS.

Die Chronologie des Neolithikums und der Bronzezeit Siebenbürgens¹ beschäftigte schon seit längerer Zeit die ungarischen und ausländischen Forscher. Unter den einheimischen befasste sich M. Roska mehrmals mit der Frage des Neolithikums.² Eingehend und zusammenfassend behandelte diese Epoche auch H. Schroller.³ Unter den ausländischen Forschern befasste sich H. Schmidt⁴ mit Siebenbürgen, später L. Franz⁵ und H. Reinerth.⁶ Während der rumänischen Besetzung hat auch J. Nestor diese Frage eingehender untersucht.⁷

Das siebenbürgische Material besprechend gelangten die obengenannten Forscher in vielen Fragen zu ganz widersprechenden Resultaten. So ist z. B. in der Datierung der Wietenberg Kultur, die durch Schroller besprochen wurde, dieser Forscher anderer Ansicht als Nestor; er hält sie für eine frühe Erscheinung des siebenbürgischen Neolithikums, Nestor aber für mittelbronzezeitlich.

Doch reihen alle Forscher den grössten Teil des urgeschichtlichen keramischen Materials am liebsten in das Neolithikum, oder in die Kupferzeitein, wodurch die Bronzezeit sozusagen vernachlässigt wurde.

Obwohl ich die siebenbürgischen Funde meistens nur aus der Literatur kenne, kann ich in einer gewisser Frage mit keinem der obengenannten Forscher übereinstimmen; und zwar in der Frage der durch Schroller Furchenstichkeramik und Linsenkeramik genannten Gruppen. Dieses Material hat Schroller, der es vielleicht am eingehendsten behandelte, in zwei Gruppen geteilt. Die eine ist die Furchenstichkeramik, die zuerst von H. Schmidt beschrieben wurde.⁸ Franz suchte in dieser die Einflüsse der Badener Kultur und des polenländischen Materials.⁹ Reinerth glaubte in ihr „die ältere Aichbühler Kultur“ zu erkennen.¹⁰ Auch er unterschied sie von der Linsenkeramik, die er als „jüngere Aichbühler Kultur“ betrachtete.

Schroller hat diese Unterscheidung übernommen; und von ihm stammen die Namen: Furchenstich- und Linsenkeramik. Wie Reinerth, leitet auch er diese zwei Gruppen aus der nordischen Kultur ab und hält sie für spätneolithisch.¹¹

¹ Den Namen Siebenbürgen benütze ich im geographischen Sinne, also ohne die Ostungarischen Gebiete, die ehemals Rumänien angeschlossen waren.

² Roska, M., Az ősrégészet kézikönyve. II. Az újabb kőkor. Kolozsvár, 1927. Függetl. —: Die Sammlung Zsófia von Torma. Kolozsvár, 1941.

³ Schroller, H., Die Stein- und Kupferzeit in Siebenbürgen. Vorgeschichtliche Forschungen. 8. 1933.

⁴ Schmidt, H., Tordos. Zeitschrift für Ethnologie. 1903. S. 436—469.

⁵ Franz, L., Funde aus dem Banat. Wiener Prähistorische Zeitschrift. 1926. S. 91—98.

⁶ Reinerth, H., Siebenbürgen als nordisches Kulturland in der jüngeren Steinzeit. Mannus. Ergänzungsband VII. S. 189—199.

⁷ Nestor, Jon., Zur Chronologie der rumänischen Steinkupferzeit. Prähistorische Zeitschrift. 1928. S. 110—143. —: Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. 22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 1933.

⁸ Schmidt, H., a. a. O. S. 441.

⁹ Franz, L., a. a. O. S. 91. ff.

¹⁰ Reinerth, H., a. a. O. S. 191. ff.

¹¹ Schroller, a. a. O. S. 30—36.

Nestor dagegen hält ganz richtig beide Gruppen für identisch. Er beweist klar, dass diese Gruppe ihre Verwandtschaft weiter nach Süden hat, wodurch er die nordische Abstammung fallen lässt.¹² Er weist auf die Zusammenhänge unserer Gruppe mit der in der Kleinwalachei befindlichen Coțofeni Kultur hin und bespricht sie auch im Rahmen letzterer. Bezüglich ihres Zeitalters denkt er eher an das Spätneolithikum, als an die Frühbronzezeit.¹³

Neuestens nahm M. Roska wieder die nordische Abstammung an, zum Teil nach einigen Scherbenfragmenten mit Schnureindruck, die in Siebenbürgen an den Fundstellen unserer Gruppe zum Vorschein kamen.¹⁴

Ich muss gestehen, dass ich selbst die Furchenstich- und Linsenkeramik früher, bis ich mich mit dieser eingehender nicht beschäftigt habe, für spätneolithisch hielt hauptsächlich unter dem Einfluss der obigen Forscher.¹⁵ Ich musste aber meine Annahme ändern, als ich das Material näher kennen lernte.

Eine Erscheinung muss ich für sehr wichtig halten in der Hinsicht der Chronologie unserer Gruppe. In einem Hügelgrab von Vlădhâza fand man auf der Brust eines unter Steinpackung befindlichen Hockerskelettes eine metallene Brillenspirale und ein zweimal hackenartig zurückgebogenes Metallgegenstand. Das Material der Gräber von Vlădhâza hat Schroller und auch Nestor ohne weiteres in die Gruppe der Furchenstich- und Linsenkeramik eingereiht.¹⁶ Aus diesem Umstand können wir darauf folgern, dass diese Gruppe nicht neolithisch ist, sondern aus solcher Zeit stammt, in der die Brillenspirale schon erscheint. Diesen Schmuck kann man aber in Ungarn am frühesten im Urnenfeld von Kisapostag finden,¹⁷ aus der Übergangszeit zwischen Bronzezeit I—II. Die siebenbürgische Furchenstich- und Linsenkeramik können wir also nicht früher datieren, als auf das Ende der Bronzezeit I.

Schroller befasste sich auch mit der Brillenspirale von Vlădhâza. Den Unterschied zwischen dem Alter des Fundes und seiner Meinung überbrückte er dadurch, dass das Rohmaterial der Brillenspirale nach Hampel aus Kupfer sei (98·36%) und dass die Brillenspirale schon in der Jordansmühler Kultur bekannt ist.¹⁸

Doch ist dies nicht der einzige Umstand, der meine Ansicht unterstützt. Nestor beschreibt in der Monteoru-Kultur eine mit den schrägmündiger Bechern von Vlădhâza, Algyógy, etc. (also mit unserer fraglichen Gruppe) verwandte Gruppe.¹⁹ In Monteoru finden wir auch die schräge Mundöffnung (Vergleiche Nestor, J., Der Stand . . . Abb. 21. 2. mit Schroller, H., a. a. O. Taf. 28., Taf. 30.), öfters die Verzierung an der Schulter des Bechers (Vergleiche Nestor, J., Der Stand . . . Abb. 21. 2, 5, 6 mit Schroller, H.,

¹² Nestor, Der Stand . . . S. 63. ff.

¹³ Nestor, Der Stand . . . S. 65.

¹⁴ Roska, Die Sammlung . . . S. 36. ff.

¹⁵ Patay, P., Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. Dissertationes Pannonicae. Ser. II. 13. S. 25. f.

¹⁶ Schroller, a. a. O. S. 32. — Nestor, Der Stand . . . S. 66.

¹⁷ Mozsolics, A., Der frühbronzezeitliche Urnenfriedhof in Kisapostag. Archeologia Hungarica XXV. Budapest, 1941.

¹⁸ Schroller, a. a. O. S. 33.

¹⁹ Nestor, Der Stand . . . Abb. 21.

a. a. O. Taf. 28. 7, 9, 12, 13. Taf. 30. 1, 4, 6, 7), ferner den weit nach der Seite ausspringenden Henkel (Vergleiche Nestor, J., *Der Stand ...* Abb. 21. 2, 3, 4 mit Schroller, H., a. a. O. Taf. 30. 4, 7 Roska, M., *Die Sammlung ...* Abb. 15. 5). Doch das bronzezeitliche Alter von Monteoru steht schon einwandfrei, sie weist sogar Elemente auf, die Versec-Vattina nahe stehen (Siehe Nestor, J., *Der Stand ...* Abb. 21. 3, 4).

Unter den Funden der Höhle von Algyógy ist ein ursprünglich mit einem Henkel versehener Becher (Siehe Schroller, H., a. a. O. Taf. 10. 7 oder Roska, M., *Die Sammlung ...* Abb. 15. 6.), auf dessen Verwandtschaft mit der Ware von Ottomány schon Roska hingewiesen hat,²⁰ ja sogar bestätigte er, dass er in Ottomány solche Fragmente gefunden hatte, die Zusammenhänge mit dem Material von Korpád aufweisen. Daraus zog er das Resultat ab, dass Ottomány in der Periode bewohnt war, die in Siebenbürgen durch die Furchenstichkeramik charakterisiert ist.²¹ Den Becher von Algyógy reiht Schroller in die Wietenberg Kultur. Wir wissen aber nach Nestor, dass die letztere Kultur bronzezeitlich ist.²² Dies können wir übrigens leicht einsehen, wenn wir das von Schroller abgebildete Material (Siehe Schroller, H., a. a. O. Taf. 8. 1.) mit der Tószeg D Ware von Ostungarn vergleichen (Siehe Tompa, F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 22. BRGK. Taf. 47. 14.) sowie seine Zierelemente mit Versec-Vattina (Vergleiche Schroller, H., a. a. O. Taf. 12. 26, 27. mit Wosinszky, M., *Az őskor mészbetétes díszítésü agyagművessége*. Taf. 92. 3.). Das Material von Ottomány gleicht der Tószeg C (und auch D) Ware, so in der Dekoration, wie auch in der Form (Siehe Tompa, F., a. a. O. Taf. 31. 4, 7.). Da hat sich auch Nestor geirrt, als er Ottomány nach der Typologie Reineckes als Bronzezeit I–II. auffasste und dieses zum Teil mit der Aunjetitzer Kultur verwandt dachte, obwohl er auch auf die Zusammenhänge zwischen Ottomány und Versec-Vattina schon hingewiesen hat.²³

Aber zwischen der Ware von Algyógy und der ungarländischen Tószeg C und D Keramik können wir noch weitere Zusammenhänge finden. Das ist z. B. der schräge Mundsaum. Wenn wir nämlich das Material der Hatvaner Kultur (Tószeg C) betrachten, können wir bemerken, dass auf den einhenkeligen Bechern der Mundsaum gegenüber dem Henkel etwas hinauf beugt (Siehe Tompa, F., a. a. O. Taf. 31. 7). Dieser Zusammenhang ist noch mehr sichtbar an der spätbronzezeitlichen Keramik der Gegend des Körös-Flusses, bei der in manchen Fällen die Form der Gefäße auch denen von Vládháza ganz nahe steht (Siehe Schroller, H., a. a. O. Taf. 28).

Es ist auch zu beachten, dass in Algyógy ein charakteristisch bronzezeitlicher Steinbeil mit viereckigem Durchschnitt zum Vorschein kam (Siehe Roska, M., *Die Sammlung ...* Taf. 15. 8). Auch dies rechtfertigt meine Auffassung. Demgegenüber ist die Behauptung Roskas, demnach mit der Furchenstichkeramik ein Kupferbeil mit gekreuzten Schneiden zusammen zum Vorschein kam, irrtümlich, wie wir es nach

²⁰ Roska, *Die Sammlung ...* S. 38.

²¹ Roska, M., *Grabungen am Várhegy und Földvár von Ottomány. Dolgozatok*, 6. Szeged, 1930. S. 174. f.

²² Nestor, *Der Stand ...* S. 92. ff.

²³ Nestor, *Der Stand ...* S. 91. ff.

Schroller wissen. Es fällt also auch dieser Beweis des kupferzeitlichen Alters der fraglichen Keramik.²⁴

Zum Schluss muss ich noch erwähnen, dass ich im Déri Museum von Debrecen unter reichem, aus Egyek stammenden Tószeg D Material ein Gefässbruchstück fand, auf dem die, von Algyógy bekannte Furchenstichornamentik und das ausgesparte Sternmotiv zu sehen ist.

Die südliche Abstammung des fraglichen Fundmaterials unterstützen noch zwei in Vláháza gefundene Steinbeile (Siehe Schroller, H., a. a. O., Taf. 28. 6, 8), deren Analogien nach Schroller in Thessalien zu finden sind.²⁵

Vielleicht hatte die, mit der Furchenstich- und Linsenkeramik zusammen vorkommende und mit Schnureindruck geschmückte Ware Roska zu Irre geführt. Die Gefässformen dieser Ware kennen wir noch ziemlich wenig. Die Technik des Schnureindrucks ist noch kein Beweis für den Zusammenhang der zwei Gattungen. Die, in Siebenbürgen vorkommenden, mit dieser Technik hergestellten Muster (Siehe Roska, M., Die Sammlung . . . Abb. 13. 21) sind nämlich abweichend von der echten Schnurkeramik. Wahrscheinlich ist hier nur von Konvergenz die Rede. Schon Hoernes hatte die Annahmen von Roska über die Erscheinung der Schnurkeramik in Siebenbürgen bezweifelt.²⁷ Wenn wir aber die geographische Stellung Siebenbürgens auch in Betracht ziehen, so sehen wir, dass die nordischen Kulturen nach Siebenbürgen entweder über die grosse ungarische Ebene, oder über die Nordostkarpaten, oder aber durch die Moldau geraten konnten. Obzwar wir auf der ungarischen Ebene nordische Elemente im Spätneolithikum in der Badener Kultur auffinden, ist die Erscheinung dieser Kultur in Siebenbürgen doch sehr bestreitbar. Bisher fanden wir dort keinen sicheren Badener Fundort. Auch in den Nordostkarpaten und in Oberungarn finden wir keine Spuren des Zusammenhanges zwischen Siebenbürgen und der wirklichen Heimat der Schnurkeramik. Endlich sind die Schnurkeramik und die nordischen Kulturen in Moldau unbekannt.

Wir haben es gesehen, dass die fragliche Furchenstich-, Linsen- und mit Schnureindrucken geschmückte Keramik nicht aus dem Norden, sondern vom Süden stammt. Durch die Zusammenhänge mit dem Material der ungarischen Ebene kann diese keineswegs älter sein, als das Ende der Bronzezeit I. Vielmehr ist sie der zweiten Hälfte der Bronzezeit (Tószeg C, D) einzureihen. Nach der Annahme Tompas fällt die Wietenberg Kultur auf dieselbe Zeit;²⁸ deswegen ist ihr Zusammenhang mit der Furchenstich- und Linsenkeramik klar.

Auf Grund der Erwähnten könnten wir die Chronologie der Bronzezeit Siebenbürgens folgenderweise aufstellen. Die Kupferzeit wird von der Schneckenberg Kultur beschlossen.²⁹ (Siehe Erösd!) Dies bedeutet auch den Anfang der Bronzezeit. Sie ist zum

²⁴ Roska, M., Die stratigraphische Lage der Doppelbeile mit gekreuzten Schneiden aus Rotkupfer in Siebenbürgen. Arch. Ért. 1928. S. 306. — Schroller, a. a. O. S. 37. Bemerkung 9.

²⁵ Schröller, a. a. O. S. 32.

²⁷ Hoernes—Menghin, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien, 1925. S. 606.

²⁸ Tompa, F., 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 34/35. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1936. S. 101.

²⁹ Die Bemerkung Schrollers, dass diese über die Furchenstich- und Linsenkeramik zu finden ist, ruht nicht auf stratigraphischen Gründen, sondern sie ist nur eine theoretische Annahme. Die Berührung zwischen den beiden Kulturen ist möglich, aber eben in umgekehrter Richtung.

Teil verwandt mit dem Material von Nagyrév und Perjámos (Siehe Schroller, H., a. a. O. Taf. 50. 4). Nach dieser Kultur folgt in der zweiten Hälfte der Bronzezeit (III. und IV. Periode) die besprochene Furchenstich- und Linsenkeramik. Zum Teil mit dieser gleichzeitig und in der Bronzezeit IV. lebt die Wietenberg Kultur. Die Kultur von Felső-szőcs³⁰ (Siehe Wosinszky, M., a. a. O. Taf. 11. Taf. 12) bedeutet gleichfalls das Ende der Bronzezeit in Siebenbürgen.

PÁL VON PATAY

³⁰ Bis jetzt irrtümlich Typus von Gernyeszeg genannt.

BRONZKORI TEMETŐ ÉS ÚJABBKŐKORI LAKÓTELEPNYOMOK BONYHÁD HATÁRÁBAN.

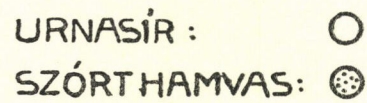
A bonyhád—varasdi országút 200 m és 1 km közötti szakaszán évek óta számos őskori lelet került napfényre. A lelőhelyre Knabel Vilmos bonyhádi ág. ev. igazgatótanító hívta fel a figyelmet, aki az utat szegélyező árkok partjából néhány igen szép kelta sírnak a mellékleteit, több bádénai típusú cseréptöredéket és pár darab bronzkori mészbetétes edénykét mentett meg gyűjteménye számára.

Abban a reményben, hogy kelta sírmezőt fogok találni, az említett útnak északi oldalán 1936 júniusában, majd 1937 februárjában, végül 1938 márciusában, összesen három alkalommal végeztem ásatást. Munkám folyamán a 200 m és 1 km jelzésű szakaszon, párhuzamosan az úttal s attól átlag 5 méternyire, kisebb-nagyobb megszakításokkal összesen 140 m hosszúságban ástam kutatóárkokat, a 600—700 m között, Strobl András és Till János földjén pedig 10 darab egyenkint ötször 10 m nagyságú felületet és két rézsutos irányban húzott árkot bontottam ki (1. ábra).

Jóllehet árkaikat azoknak a helyeknek a szomszédságában jelöltem ki, ahol Knabel Vilmos előzőleg már talált sírokat az út árkanak partjában, kelta sírt nem sikerült találnom. Bőségesen kárpótolták azonban az árkok körül elfecsérelt munkát azok az újabbkőkori és bronzkori leletek, melyekre az 1. sz. kilométerkő közvetlen közelében és a 600—700 m közötti szakaszon, a dombélen találtam.

Az 1. sz. kilométerkő közelében az árkokat 80 cm mélységig fekete, majd vöröses-barnába hajló humuszban ástuk. Ez alatt bolygatatlan sárgaföldet találtunk. 60 cm mélyen, zsíros fekete humuszban, a nélkül, hogy összefüggő kultúrréteget találtam volna, elszórtan igen sok bádénai, illetve ossarni típusú neolith-cserép s elvétve egy-egy átlag 60—80 cm átmérőjű, kerek, sávozott és kiégett, lapos tűzhely feküdt. Bár próbaképen az egyik árok mellett egy négyszer 4 méter nagyságú felületet is kibontottam, házalapot, vagy összefüggést a tűzhelyek és környezetük között nem sikerült találnom.

Lelelőhelyünk környékén, jókora darabon, a szántásban is találhatók bádénai cserepek. Ebből és a sávozott tűzhelyek előfordulásából nagy kiterjedésű lakótelepre következtethetünk. Bádénai lakótelep különben több is akad megyénkben, ilyen találtam Kányán a Batifarok dűlőben¹ és Újdombóváron a hercegi téglagyár agyagbányája helyén. Ez utóbbi helyről igen szép kerámiai anyag került Dőry Hugó magángyűjteményébe és újabban a vármegyei múzeumba, a bánya függőleges földpartjaiban pedig számos tűzhely, gödör és kemence keresztmetszete látható. Mindez ellentétben áll Tompa egyik megállapításával, mely szerint a bádénai típusú leletanyag Magyarországon sehol sem



jelenik meg önállóan saját telepein s hogy hordozóit ezért nomád népnek kell elképzelnünk.²

A kerámiai anyagban (VI. t., 16—33. kép) az alábbi típusok különböztethetők meg: Kicsiny, 5—6 cm magas merőcsék kissé ívelt, hengeres oldalfallal, lapos fenékkal és magasra húzott szalagfüllel. Hasi részükön pontsorról szegelyezett és párhuzamos karcolatokkal kitöltött háromszögsorokkal díszített, néha inkrusztált tálak, alacsony, ívelt nyakkal, kiugró vállal és vállon ülő, vízszintesen átfúrt széles füllel. Ugyanennek az alaknak egy változata magasrahúzott szalagfüllel, egy kissé behajló peremű, nyak nélküli tálakat és végül mindennapos használatra szánt durvább kivitelű edénytöredékek ujjal benyomkodott plasztikus lécdíszítéssel, sűrű vonalkarcolattal, vagy csurgatott felülettel. Az utóbbiak között gyakoriak a fület helyettesítő egyszerű, vagy kettős bütykök. Akadt még a cserepek között egy gombaalakú fültöredék is, mely valószínűleg kettősosztatú tálhoz tartozott.

A 600—700 m között kibontott II. sz. felületen a talajviszonyok hasonlóak voltak. 60 cm mélyen, zsiros, fekete talajban itt is akadt néhány bádeni típusú cserep, a sárgaföld szintjében pedig egy vörösesbarna humusszal kitöltött, 180—200 cm átmérőjű, 120 cm mélységig lenyúló meredekfalú és lapos fenekű gödröt találtam. Töltelékföldjében feltört állati csontok, illetve konyhahulladék között bemélyített spirálvonalakkal díszített cserepeket (VI. t. 1—7., 9—13. k.), néhány durvább kivitelű edénytöredéket, néhány szilexdarabot, egy egészen apró, vörös festékkel bevont tiszai cserepet (VI. t. 14. k.) és egy ugyancsak tiszainak látszó, talpcsöves tál könyökréséhez hasonló³ töredéket találtam (VI. t. 8. k.). Egyetlen bádeni cserep is volt e helyen (VI. t. 15. k.), ez azonban nyilván magasabb rétegből, talán ürgelyukon át került ebbe a mélységbe.

A bádeni típusú kerámia mint láttuk, mindenütt 60 cm mélyen, fekete, zsiros talajban feküdt. A vörösesbarna töltelékföld, melyben a spirálmeanderes és tiszai cserepeket találtuk, azonos színű volt a 70—80 cm közötti legalsó humusréteggel. Ebből az következik, hogy Bonyhádon a spirálmeanderes kerámia régebbi az ossarninál. A kevés számú tiszai cserep valószínűleg importárutól származik, s mint ilyen, egykorú a spirálmeanderes kerámiával. E két kultúra összetalálkozására különben más példát is fel- említhetünk. A békásmegyeri ásatás alkalmával Tompa olyan spirálmeanderes cserepeket talált, melyeken a vonaldísz tiszai jellegű festéssel párosult,⁴ ugyanott Müller György pedig olyan lakógödröt tárt fel, melyben az újabb vonaldíszes kerámia tiszai cserepekkel volt összekeverve.⁵ Tompa publikációjának képanyagából⁶ kitűnik az is, hogy tiszai alatt itt a tiszai kerámia I. fokozata értendő, a szövegből pedig világos, hogy a gödör felett bádeni csontvázas sírok feküdtek.⁷

¹ Csalogovits József, Tolna vármegye Múzeumának újabb szerzeményei. Tolna vármegye Múltjából, II. 22—24.

² Tompa Ferenc, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. B. d. R. G. K. 1034/35. 48.

³ V. ö. Wosinsky, Leletak a lengyeli őskori telepről II. Arch. Közl. XVI. k. XV. t. 151. k.

⁴ Tompa, i. m. 31. o. és 8. t. 1., 3. k.

⁵ U. o., 49.

⁶ U. o., 13. t. 1., 2., 3. k.

⁷ U. o., 49.

Az I., III—X. ásatási területen, eltekintve néhány bádeni edénytöredéktől, bronzkori urna- és szórthamvas sírokat találtam (1. ábra). Leírásukat a feltárás sorrendjében adom:

1. sír. 60 cm mélyen összeroppant urna. A hamvak az urna aljában voltak elhelyezve, tetejükön két kis poháralakú edény feküdt szájáborítva, két edényke pedig a hamu között feküdt félig elmálott állapotban (VII. t. 1a—1c kép).

a) Mészbetétes díszítésű urna, hordóalakú testtel, tölcészerű nyakkal, hasán két füllel. Színe fekete, magassága 30·0, feneke 11·0 cm.

b) Feketeszínű, mészbetétes díszítésű cseréppohárka. Magassága 4·4, szája 4·6, feneke 2·6 cm.

c) Hasonló színű és alakú pohárka. Magassága 4·5, szája 4·5, feneke 2·5 cm.

d) A nagy urnához hasonló alakú kisebb edény oldalának egy darabja. Színe barnásfekete.

e) Gömbölyded hasú, kihajló peremű mészbetétes edényke fele része. Színe barnásfekete.

2. sír. Szórthamvas temetkezés. A hamvak urna helyett egy 70 cm mély, szűk kis gödör aljában voltak összegyűjtve, az edénymellékletek a gödör szélén álltak. Az utóbbiak megtartása a rossz égetés folytán annyira gyenge volt, hogy még a kiemelés előtt elmállottak. Csak töredékeket sikerült megmentenem (VII. t. 2a—2c kép).

a) Feketeszínű, gömbölyded hasú adényke, hasán fésült dísszel. Kihajló pereme elmálott, vállán két félholdalakú fülnyúlványa van. Magassága nyak nélkül 8·3 cm.

b) Mészbetétes díszítésű edény darabja. Színe barnásfekete.

c) Mészbetétes díszítésű edény darabja. Színe vörösfekete.

3. sír. Szórthamvas temetkezés. A hamvak egy alig 60 cm mély gödör alján pihentek, mellettük az egyetlen melléklet elmállott állapotban (VII. t. 3a kép).

a) Vörösbarna színű fazék két félholdalakú fülnyúlvánnyal, fésült díszítéssel.

4. sír. Urnasír. A hamvak az a.-val jelzett tál fenekén pihentek. Rajtuk feküdt a c.d.é jelzésű edényke, az urna pedig a b. jelzésű tállal volt lefedve. Sírmélység 75 cm (VIII. t.).

a) Tálalakú urna gömbölyded hassal, tölcészerűen kihajló peremmel, válla és nyaka között két szalagfüllel. Nyaka és válla inkrusztált díszítésű, hasa seprődiszes. Színe barnásfekete, magassága 25·5, szája 33·5, feneke 8·5 cm.

b) Hasonló, tálalakú urnafödő. Színe világos barnásvörös, magassága 19·5, szája 34, feneke 12 cm.

c) Sötétszürkeszínű, simított felületű, mészbetétes díszítésű tál. Eredetileg két füle volt a nyak hajlatában, a fél edény azonban elmállott. Magassága 10, szája 16, feneke 6 cm.

d) Sötétszürkeszínű edény, hordóalakú testtel, tölcéses nyakkal, hasán két füllel. Nyaka, válla és hasának középső része széles csíkokban inkrusztált, hasa alja függőleges irányban sűrűn fésült. Magassága 15, szája 12·5, feneke 6·5 cm.

e) Sötétszürke, vállán széles csíkokban gazdagon inkrusztált függőedény. Teste összetett kúpalakú, vállán két függőlegesen átfúrt félholdalakú fülnyúlványa van. Magassága 7, szája 5, feneke 4 cm.

5. sír. Szórthamvas temetkezés. A hamvak kb. 60 cm átmérőjű, 70 cm mély gödör alján feküdtek, körülöttük és részben rajtuk álltak az edénymellékletek (VII. t. 5a—5g).

a) Barnaszínű edény, hordóalakú testtel, tölcéses nyakkal, nyaka hajlásában két füllel. Hasa síma, nyaka széles csíkban inkrusztált. Magassága 18·6, szája 7, feneke 10·5 cm.

b) Barnásfeketeszínű edényke, hordóalakú testtel, tölcéses nyakkal, hasán két füllel. Nyakán és hasa közepén széles inkrusztált csík, vállán könnyedebb díszítés. Magassága 11·8, szája 9·2, feneke 4·5 cm.

c) Feketésszürkeszínű cseréppohárka, pereme alatt két félhold alakú fülnyúlvánnyal. Magassága 9·5, szája 8, feneke 6 cm.

d) Hasonló példány töredéke.

- e) Hasonló példány töredéke.
- f) Barnásfekete színű függőedényke töredéke, vállán széles csíkban inkrusztálva. Magassága 6·5 cm.
- g) Mészbetétes díszítésű fekete edényke töredéke.
6. sír. Szórthamvas temetkezés. A hamvak és apróra égett emberi csontmaradványok egy 80 cm mély, majdnem méteres átmérőjű gödör alján pihentek, az a. jelzésű nagy cserépdarabokkal letakarva. A többi, részben nagyon mállott edény, a hamufészek köré volt állítva (IX. t. 6 b, c.).
- a) Nagy, urnaszerű edény hasi részének töredékei fésűs díszítéssel.
- b) Sötétszürke színű edényke, hordóalakú testtel, tölcéses nyakkal, hasán két füllel. Vállának alja széles csíkban inkrusztált, hasának alja fésült díszítésű. Nyaka elmállott. Magassága nyak nélkül 11, fenéke 5 cm.
- c) Barnásfekete pohárka alakú edény töredékei. Nyakán két félhold alakú fülnyúlványa volt.
- d) Hasonló alakú, teljesen mállott edény, menthetetlen állapotban.
- e) Több teljesen elmállott kisebb edény töredéke. Alakjuk a cserepekből nem állapítható meg.
7. sír. Szórthamvas temetkezés. Az a. alatt leírt cserepekkel letakart hamvak 75 cm mély, 80 cm átmérőjű gödör fenekén feküdtek. Az edénymellékletek köralakban vették körül a hamufészket. (IX. t. 7b, d, e, f, g.)
- a) Urnaszerű edények több darabja. Az edény eredetileg hordóalakú, fésült díszítésű hassal bírt, tölcéses nyakkal és hasán két füllel. A sírba már csak darabjait tették.
- b) Behúzott hasú, egyfülű pohár. Színe sötétszürke, hasát széles inkrusztált csík díszíti. Magassága 8·6, szája 8·3, fenéke gömbölyű.
- c) Hasonló példány teljesen tönkrement állapotban.
- d) Sürkésfekete, poháralakú edényke, pereme alatt két félholdalakú fülnyúlvánnyal. vállán széles mészbetétes csík, hasa függőlegesen fésült. Magassága 10·5, szája ?, fenéke 5·4 cm.
- e) Gömbölyded hasú, sürkésfekete edény. Tölcéses nyaka elmállott, vállán két félholdalakú fülnyúlványa van. Hasa fésült díszítésű. Fenéke 5·3 cm.
- f) Hasonló alakú, de inkább tálszerű, feketeszínű edények hasi része.
- g) Hasonló alakú, vállán széles csíkban inkrusztált edények alsó fele.
8. sír. Szórthamvas temetkezés. A sírgödör fenekén elhelyezett, cserépdarabokkal lefedett hamvak és mellékletek elrendezése hasonló az előbbi temetkezéshez. (IX. t. 8b, c, d, f, g, h, j.)
- lefedett hamvak és mellékletek elrendezése hasonló az előbbi temetkezéshez.
- a) Több kopottszerű, mállott, nagy cserépdarab. Nem egyedényből valók, törött állapotban kerültek a sírba.
- b) Barnásszürke edényke kúpszerű nyakkal és gömbölyded hassal. Pereme alatt két füle van, nyakát két széles csíkban mészbetét díszíti. Magassága 6, szája 5·3, fenéke 4·5 cm.
- c) Hasonló edényke elmállott állapotban.
- d) Homokóraszerűen befűzött hasú, egyfülű feketeszínű pohárka. Hasán széles mészbetétes csík. Magassága 5, szája 5·5, fenéke 2·2 cm.
- e) Hasonló, téglavörösszínű példány darabjai.
- f) Hasonló, de zömökebb, inkább tálszerű edényke felerésze.
- g) Sürkésfekete edényke, hordóalakú hassal, tölcéses nyakkal, hasán két füllel. Nyakán és hasán széles inkrusztált csík, vállán könnyedebb díszítés, hasaalja fésült. Nagyrésze elmállott.
- h) Barnásfekete, poháralakú edényke, pereme alatt két félholdalakú fülnyúlvánnyal, hasán fésült díszítéssel. Töredékes állapotban.
- i) Homokóraszerűen befűzött hasú, barnásszürke edényke hasi része.
- j) Mészbetétes edény nyakának töredéke.
9. sír. Urnatemetkezés 60 cm mélységben. Az összeomlott urna belsejében, a hamvak között több, részben teljesen elmállott edény. (IX. t. 9b—9c.)

a) Urnadarabok, részben teljesen elmállott állapotban. A töredékek után ítélve az urna hasa hordóalakú volt, pereme tölcészerűen kihajolt, s a hasán két füle volt.

b) Tojásdad testű, ívelten kihajló nyakú, barnásszürke edény töredékei. Hasa fésült, pereme pedig szakaszonként rovátkolt díszítésű volt.

c) Barnásszürke edényke gömbölyded hassal, tölcéses nyakkal és nyaka hajlásában két kis fülel. Hasán a mészbetétes csíkok keretszerű elrendezésben jelennek meg, fenékén horogkeresztre emlékeztető díszítés látható.

d) Piciny, sárgásszínű edényke töredéke.

e) Sárgásszínű, gömbölyű hasú edénykének a hasi része. Nyaka alja széles csíkban volt inkrusztálva, hasának alsó részén nagy zezzugvonal fut körül, a fenék körül csillagmintát képezve.

10. sír. Urnatemetkezés 75 cm mélyen. Az urna belsejében, a hamvakon feküdt a d., e., f., g és h. jelzésű edényke, a többi melléklet az urnán kívül volt elhelyezve. (X. t. 10a—10g.)

a) Barna színű, tojásdad testű urna, rövid, kihajló nyakkal. Hasa fésült díszítésű, magassága 32, szája 29, fenéke 12·5 cm.

b) Hordó alakú, szürkefoltos, fekete edény, pereme alatt két félhordóalakú fülnyúlvány. Vállát széles, körülfutó mészbetétes csík díszíti, hasát négy ugyancsak inkrusztált, függőlegesen elhelyezett csík mezőkre osztja. Hasa egyébként fésült. Magassága 12, szája 10, fenéke 8·5 cm.

c) Feketeszínű edény, hordóalakú testtel, tölcészerű nyakkal, nyaka hajlásában két fülel. Nyakát és vállát fogazott szélű, széles inkrusztált csík díszíti, hasát négy darab kettős, inkrusztált függőleges vonal mezőkre osztja. Magassága 15·5, szája 14·5, fenéke 8 cm.

d) Hasonló alakú, feketésbarna, kétfülű edény. Nyakán fogazott szélű széles csík vállán apró rácsosított háromszögekből álló soros díszítés, hasa sűrűn fésült. Magassága 10, szája 12·8, fenéke 5·8 cm.

e) Barnásfekete edény hasi része. A gömbölyded hason eredetileg tölcészerű nyak ült. Vállán két fülnyúlványa van, hasi része fésült.

f) Kétfülű tál töredéke, igen gazdag mészbetétes díszítéssel.

g) Hasonló alakú tál. Színe fekete, felülete mészbetéttel gazdagon díszített, nyaka töredékes. Magassága 9, szája kb. 17·5, fenéke 7 cm.

11. sír. Szórthamvas temetkezés. A hamvak egy 75 cm mély, 80—90 cm átmérőjű gödör aljában, a pusztta földön voltak elhelyezve s az a. alatt leírt cserepekkel letakarva. A b.-vel jelzett pohár szájára borítva a hamvakon feküdt, a többi melléklet ugyanott oldalra dőlve feküdt. (IX. t. 11b—11d.)

a) Nagy, urnaszerű edény darabjai. A töredékek szerint az edény teste hordószerű volt, tölcéses nyakkal és hasán két fülel.

b) Egyfülű, barnásszürke pohár. Hasán kettős, talpa felett egyszerű, széles mészbetétes csík. Magassága 7·5, szája 8·5, fenéke 4 cm.

c) Barnásfeketeszínű, tölcésesen kiszélesedő oldalú edények ovális talptöredéke. Fenéke 7, illetve 5·2 cm.

d) Gömbölyded hasú, ívelten kihajló nyakú edény töredéke. Nyakán két széles szalag, hasán egy keskeny zezzugvonal alakú mészbetétes csík. Színe barnásfekete.

12. sír. Szórthamvas temetkezés. A hamvakat tartalmazó kerek gödör mélysége 80 cm átmérője 90—95 cm. A hamvak a gödör alján egy rakáson feküdtek. A d.-vel és e.-vel jelzett pohárka szájára borítva a hamvakon feküdt, a többi kisebb edény köralakban vette körül a fészket. Az a.-val jelzett nagy edény összeomlott állapotban szintén a fészek szélén állt és nem tartalmazott hamvakat. (X., XI. t. 12a—12i.)

a) Feketefoltos, barna urna. Teste hordóalakú, nyaka tölcészerűen kihajlik, hasán két füle van. Nyakán három széles, rovátkolt csík, az első és második között négyszeresen megszakítva egymást keresztező két zezzugvonalból álló, ugyancsak mészbetétes minta. Vállán arányosan elosztva négy benyomott, csillagszerű dísz, lejjebb, ezeknek közeiben négyszer meg-

szakítva egymást keresztező zezzugvonalakból álló körülfutó szalag. Hasán négyszeres karcolatból álló körülfutó szalag, ez alatt függőleges, fésült dísz. Magassága 36, szája 21, feneke 13·5 cm

b) A nagy urnával megegyező alakú, barnaszínű edényke. Nyakát széles, fogazott szalag díszíti. Magassága 9, szája 7·2, feneke 3·6 cm.

c) Gömbölyded hasú, íveltlen kihajló nyakú, barnásfekete edény nyakán egy kis füllel. Nyakát két széles, rovátkolt mészbetétes szalag, azok közét pedig „W” motívumok díszítik. Magassága 8·5, szája 9·3, feneke 3·8 cm.

d) Barnaszínű, egyfülű pohár. Hasát széles rovátkolt mészbetétes szalag díszíti, ez alatt pedig zezzugvonal látható. Magassága 7·5, szája 9, feneke gömbölyű.

e) Hasonló alakú, feketesínű pohár. Nyakán széles zezzugvonal, hasán széles mészbetétes csík.

f) Ovális fenekű, tölcseresen kiszélesedő oldalú, széles csíkokban inkusztált, barnaszínű edényke töredéke. Oldalán apró szalagfüle van. Magassága 3·7, szája 4·3, feneke 4·3, illetve 3·2 cm.

g) Befűzött hasú, egyfülű, sárgaszínű edényke töredéke. Derekán széles, nyakán és hasán keskeny inkusztált csíkok. Magassága 6 cm.

h) Nagy, mészbetétes tál töredéke.

13. sír. Urnatemetkezés. A 80 cm mélyen elföldelt urna a gyenge kiégetés folytán teljesen elmállott. Teste hordóalakú volt, tölcészerűen kihajló nyakkal, hasán két füllel. Belsejében, a hamu között, egy függőedény volt elrejtve, a hamú tetején pedig három szájáraborított edényke állt. Szája egy egyfülű tállal volt lefedve. (XI. t. 13a—e.)

a) Barnásfeketesínű, hordóalakú pohár. Pereme alatt két félholdalakú tülnyúlvány ül, nyakát széles, alul fogazott, mészbetétes csík futja körül, hasa sűrűn fésült. Magassága 8·3, szája 7·4, feneke 4·5 cm.

b) Hasonló alakú, fekete edényke, síma nyakkal és fésült hassal. Magassága 8·4, szája 7·2, feneke 4 cm.

c) Hasonló, fekete cseréppohárka. Magassága 6, szája 4·9, feneke 3·7 cm.

d) Barnásfeketesínű függőedény, gömbölyded hassal, kúpalakú nyakkal, vállán két függőlegesen átfűrt tülnyúlvánnyal. Nyakát széles, alul fogazott mészbetétes szalag díszíti, ez alatt pedig zezzugvonal látható. Magassága 5·4 cm, szája 4·9, feneke gömbölyű.

e) Barnásfekete, egyfülű tálacska. Nyakát széles, rovátkolt szalag, nyaka hajlását pálcikával bebökődött csík, vállát széles, fogazott csík, lejjebb pedig egymást keresztező zezzugvonalakból álló, megmegszakított minta díszíti. Magassága 7·4, szája 10·9, feneke 5 cm.

14. sír. Urnatemetkezés. Sírmélység 75 cm. Az urnában csak hamvak voltak, az edénymellékletek az urna mellett voltak elhelyezve. (XI. t. 14a—14c.)

a) Barnásfeketesínű urna, tojásdad testtel, tölcéses nyakkal, nyaka hajlásában egy füllel. Nyaka pálcával benyomkodott zezzugszalag és ez alatt egy síma vonal, hasát fésült díszítés borítja. Magassága 14, szája 10, feneke 5·5 cm.

b) Barnásfekete cseréppohár, két félholdalakú tülnyúlvánnyal. Szájpereme szakaszonként rovátkolt, hasa fésült. Magassága 6·5, szája 6·6, feneke 3·5 cm.

c) Gömbölyűfenekű, íveltoldalú, egyfülű pohár. Színe barnásfekete, nyakát széles, rovátkolt szalag díszíti. Magassága 7·7, szája 8·5, feneke gömbölyű.

15. sír. Szórthamvas temetkezés. A hamvak nagy edénydarabokkal letakarva, egy 80 cm mély, 120 cm átmérőjű gödör fenekén voltak halomragyújtva. A mellékletek, két összeomlott nagy tál és több kisebb edény, a fészek köré voltak állítva. (XI. t. 15a—15c.)

a) Tojásdad hasú tál, tölcéses rövid nyakkal és nyakhajlásában két füllel. Nyakát háromszögekből álló mészbetétes szalag díszíti. Színe barnásfekete, magassága 21·6, szája 32, feneke 11 cm.

b) Hasonló alakú, kétfülű, barnaszínű tál. Nyakán széles rovátkolt szalag és zezzugvonalak, vállán két sorban elhelyezett, megmegszakított zezzugvonalas díszítés. Magassága 10, szája 19, feneke 5·5 cm.

c) Egyfülű, barnaszínű pohárka, rövid nyakkal, tojásdad hassal. Nyakán zezzugvonal, hasa fésült. Magassága 7, szája 8, feneke 3 cm.

d) Barnaszínű cseréppohárka, két félholdalakú fül nyúlvánnyal. Hasa fésült. Magassága 6·3 szája 7·5, feneke 4 cm.

e) Több, teljesen elmállott, felismerhetetlen alakú fekete és sárga edényke omladéka.

f) Óriási, hasán négy füllel ellátott edény darabjai.

g) Hasonló alakú, ugyancsak barnaszínű edénynek több darabja.

16. sír. Szórthamvas temetkezés. A hamvak egy nagyon mállott, feketesínű, nagyobb edény darabjaival letakarva, alig 60 cm mély gödör alján feküdtek. Volt még a fészek szélén két kisebb fekete edény is, de teljesen mállott, a felismerhetetlenségig tönkrement állapotban.

a) Nagyon elmállott fekete edény darabjai.

17. sír. Szórthamvas temetkezés. A hamvak 80 cm mélyen, egy 70 cm átmérőjű gödör fenekén pihentek és egy nagyobb edény darabjaival voltak letakarva. Négy kisebb edény a hamvakon állt. (XI. t. 17a—17c.)

a) Barnásfekete pohárka, síma nyakkal, fésült hassal, nyakán két fül nyúlvánnyal. Magassága 6·5, szája 6·2, feneke 4 cm.

b) Tojásdad hasú, barnásfekete edényke, ívelten kihajló nyakkal. Vállán két kis bütyök ül, hasa fésült díszítésű. Magassága 4·7, szája 4·3, feneke 2·2 cm.

c) Függőedény, gömbölyű hassal és kúpalakú nyaki résszel. Két félholdalakú fül nyúlványa függőlegesen van átfúrva. Nyakát széles rovátkolt szalagok díszítik, hasán „csüngő-dísz”, látható. Színe barnásfekete. Magassága 5·5, szája 4, feneke 3 cm.

d) Hasonló alakú és díszítésű függőedényke. Magassága 4·2, szája 3·8, feneke 3·8 cm. Színe barna.

18. sír. Urnatemetkezés. A nagy, darabokra repedt urna oldalára dőlve, 85 cm mélyen feküdt. Belsejében, a hamvakon a b.-vel jelzett pohárka szájára borítva feküdt, a c.-vel jelzett edényke az urna mellett volt elhelyezve. (XII. t. 18a—18c.)

a) Feketefoltos, barna urna. Teste hordóalakú, nyaka tölséresen kihajlik, hasán két füle van. Nyakán széles, rovátkolt csík, alatta pálcavéggel benyomkodott pontsor, nyakhajlatában ugyanaz, vállán négy szakaszban széles zezzugszalag, hasa vízszintesen körülfésült. Magassága 40, szája 22, feneke 11 cm.

b) Szürkésfekete, egyfülű pohár. Oldalát két széles, rovátkolt mészbetétes csík díszíti. Magassága 9, szája 9·6, feneke 4·6 cm.

c) Befűzött hasú edény töredéke. Színe barnafoltos fekete.

19. sír. Urnatemetkezés. A hamvak egy teljesen elmállott, menthetetlen állapotban lévő, tálalakú urnában voltak elhelyezve, egy másik, hasonló alakú, ugyancsak tönkrement tállal lefedve. Az urnának gömbölyű hasa, tölséres rövid nyaka és két füle volt. Az urna belsejében, a hamvak között, több kisebb edényke és egy bronzlemezről tekercselt gyöngyszem feküdt. Sírmélysége 75 cm. (XII. t. 19a—19h.)

a) Barnásfekete edény, hordóalakú hassal, tölséres nyakkal, hasán két füllel. Nyakán széles, rovátkolt szalag, vállán „csüngődísz” és könnyed, rácsozott háromszögekből álló minta, hasán fogazott szélű szalag, hasa alja fésült. Magassága 11·5, szája 9·2, feneke 5 cm.

b) Hasonló alakú edény töredéke.

c) Feketefoltos barna pohár. Nyakán két fül nyúlvány és keskeny zezzugvonal, hasa fésült díszítésű. Magassága 6, szája 7, feneke 3 cm.

d) Hasonló alakú edényke. Magassága 5·6, szája 6·3, feneke 3·4 cm.

e) Barnaszínű, egyfülű edényke, gömbölyded hassal, ívelten kihajló nyakkal. Nyaka töve egy sor tüzdelt háromszögecskével és két mélyített vonallal díszített, hasa fésült. Magassága 5·3, szája 6·4, feneke 3 cm.

f) Befűzött hasú edényke töredéke. Egy füle volt, hasát széles irdalt szalag díszítette. Magassága 5·2, feneke 3 cm.

g) Hasonló alakú edényke, töredékes állapotban. Színe barna, magassága 4·4, szája 5·2, feneke 2·1 cm.

h) Hasonló, barnaszínű edényke fele része. Magassága 4-4, fenéke 2 cm.

i) Bonzlemezből tekercselt gyöngyszem. Hossza 0-6 cm.

20. sír. Szórthamvas temetkezés. A 70 cm mély, szűk gödör aljába öntött hamvakon több teljesen elmállott nagyobb edénytöredék feküdt. Az egykori mellékletekből egyetlen egy töredék alkalmas az edénytípus meghatározására.

a) Nagyobb, barnásszürke tál peremtöredéke, nyakán széles, fogazott mészbetétes szalaggal, hasán fésült díszítéssel.

21. sír. Urnatemetkezés, 80 cm mélyen. Az urna teljesen elmállott. Hasa hordóalakú volt, tölcséres nyakkal, hasán két füllel. Belsejében a hamvakon kívül más melléklet nem volt.

22. sír. Szórthamvas temetkezés. A hamvak egy 80 cm mély, szabálytalan köralakú, közel 1 méter átmérőjű gödör alján feküdtek. Részben a hamvakon, részben azok körül több cserépedény állt.

a) Urnaszerű edény hasi része. Hasa hordóalakú, nyaka egykor tölcsérszerű volt, hasán két füle volt. Színe barna, hasa vízszintes irányban fésült, vállán szakaszonként négy sraffozott zegzugszalag.

b) Kétfülű fekete tál alsó része. Nyaka elmállott, hasa függőlegesen fésült.

c) Egyfülű tálacska, gömbölyded hassal, íveltlen kihajló rövid nyakkal. Nyakát széles, alul fogazott mészbetétes szalag díszíti, hasa fésült. Színe feketésvörös, magassága 6-2, szája 9-2, fenéke 5-7 cm.

d) Feketeszínű tál alsó része. Vállán széles, felül fogazott szalag, alatta egymást keresztező zegzugvonalakból álló dísz.

e) Fésűs díszítésű edény hasi része. Fekete.

23. sír. Urnatemetkezés. Az urna 75 cm mélyen feküdt, mellette négy darab, részben nagyon mállott edény állt.

a) Feketeszínű urna, hordóalakú hassal, kihajló, tölcsérszerű nyakkal, hasán négy füllel. Nyakán és vállán széles, fogazottszélű szalagok és könnyedebb díszítések. Magassága 14, szája 13, fenéke 7-5 cm.

b) Barnásfekete pohár, síma nyakkal és fésült hassal. Nyakán két félholdalakú fülnyúlvány ül. Magassága 7-3, szája 6-5, fenéke 4 cm.

c) Hasonló példány, nyakán zegzugvonalas mészbetéttel. Magassága 6, szája 6-5, fenéke 2-5 cm.

d) Hasonló alakú edény töredéke. Nyakát széles, fogazott szalag díszíti, hasát négy hasonló, de függőlegesen elhelyezett szalag mezőkre osztja. Hasa egyébként fésült díszítésű.

e) Kihajló nyakú, fésült hasú, vörös tál töredéke.

Az eddig feltárt 23 sírral a bonyhádi sírmező kimerítettnek tekinthető. Felületeink és az országút árka között a szántóföld tulajdonosa partegyengetéssel már régebben tönkretett mindent, kutatóárkaim környékén pedig műkedvelő régészek működtek. Megnehezíti a közvetlen és távolabbi környezet átkutatását az a körülmény is, hogy a szántóföldek kisemberek kezén vannak és az állandó, igen intenzív megmunkálás folytán többnyire hozzáférhetetlenek.

Az ásatás során tett megfigyelések közül legérdekesebb a kétféle temetkezési rítus volt. Az urnás és szórthamvas sírok mélysége nagyjából azonos volt. Hozzávetőleg egyforma a temető középső részében a síroknak egymástól való távolsága, elhelyezkedésükben pedig, ha nem is határozottan felismerhető sorok, de bizonyos rendszeresség ismerhető fel. Torlódást, vagy későbbi reátemetkezést sehol sem találtam. Ez a körülmény azt látszik igazolni, hogy az egyes sírok között nem lehet nagy a különbség s hogy a viszonylag későbbi temetkezések idejében a korábbi sírok helye még látszott a felszínen.

A sírkerámia nagy egyöntetűsége szintén a fenti feltevés mellett szól. A legtöbb edényalak nemcsak az egész temetőben általános, hanem közös az urnás és szórthamvas

sírokban is. A vezérformának tekinthető hordóalakú és tölcseres nyakú, hasán két szalagfüllel bíró edény például az 1., 4., 9., 13., 18., 19., 21., 23. számú urnasírban és az 5., 6., 7., 8., 11., 12., 22. számú szórthamvas sírban fordul elő. A pohárkaalakú edényke, melynek szájpereeme alatt két félholdalakú fülnyúlványa van, ugyancsak vegyesen, az 1., 7., 10., 13., 14., 19., 23. számú urnasírban és a 3., 5., 6., 8., 15., 17. számú szórthamvas sírből került felszínre. Ugyanezt mondhatjuk a nyakhajlásában két füllel bíró urna, illetve edényformáról, a tálakról és a függőedényekről is. Mindezekből az következik, hogy a bonyhádi sírmezőt nem hosszú ideig használták s hogy abban az időben keletkezett, amikor a kétféle temetkezés egymás mellett virágzott.

Bonyhádi anyagunk vizsgálatánál a kétféle temetkezési rítus egyéb előfordulásait nem tudjuk kellőképpen hasznosítani. Jól feltárt és publikált bronzkori sírmező a Dunántúlról még alig ismeretes, a temetkezési rítusra vonatkozó régebbi feljegyzések pedig éppenséggel a legpontosatlanabbak. A régi múzeumi nyilvántartások és publikációk csak hullaégetéses sírokról szólnak, vagy urnasírként jelölik meg azt is, mely esetleg szórthamvas volt.

A szórthamvas temetkezéssel kapcsolatban Mozsolics Amália⁸ és Patay Pál⁹ hiteles lelőhelyként csak Királyszentistvánt és Németbolyt említik. Hasonló temetkezést ír le Wosinsky Alsónyékről, midőn arról szól, hogy a sírokban csak a hullaégetésből fennmaradt s gondosan egy rakásra kotort, félig égett emberi csontokat találta meg, az edény pedig ezeken és részint körülöttük voltak elhelyezve.¹⁰ Jellemző az akkori időkre, hogy ugyanezeket a sírokat maga Wosinsky később urnasíroknak nevezi.¹¹ Legutóbb Szebény község határában Baranya vármegye Múzeuma tárt fel néhány szórthamvas sírt.¹²

A fenti néhány adatból természetesen nem állítható össze a dunántúli mészbetétes kerámia területén a szórthamvas és urnás temetkezések topográfiája. Tekintve azonban, hogy lelőhelyeink egyikén, Királyszentistvánon, ú. n. „északpannóniai“ kerámia fordult elő, a többi viszont „délpannoniai“ anyagot adott, a szórthamvas temetkezést egyelőre még a Dunántúl déli felére sem korlátozhatjuk s így nem kapcsolhatjuk kizárólag a déldunántúli típushoz.

A bonyhádi sírmező kulturális és kronológiai helyének meghatározása nehézségekkel jár. A legegyszerűbb eljárás az volna, ha leleteinket minden kétkedés nélkül az ú. n. déldunántúli mészbetétes kerámiájú kultúrához tartoznánk tekintenénk és azokat Tompa nyomán a „Tószeg C“ fokozattal állítanánk párhuzamba.¹³ Hogy ilyen egyszerű módszerekhez mégsem nyúlhatunk, annak több oka van.

Kérdéses mindenekelőtt, hogy az ezidőszerint délpannoniainak nevezett bronzkori mészbetétes kerámia valóban különálló és minden tekintetben egységes „kultúrát“ jelentene. Az „északpannon“ és „délpannon“ csoportok megkülönböztetése igen régi

⁸ Mozsolics Amália, A dunántúli bronzkor kialakulása. Vasi Szemle. 4. 1937, 238.

⁹ Patay Pál, Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Dissertationes Pannonicae. Ser. II. No. 13., 59.

¹⁰ Wosinsky Mór, Alsónyéki ásatások. Arch. Ért. 1894, 298.

¹¹ Wosinsky, Die instruktivierte Keramik der Stein- und Bronzezeit. 50.

¹² Dombay János szóbeli közlése.

¹³ Tompa, i. m. 87—88. old. és 32. tábla.

eredetű s kezdetben a kerámia két típusváltozatára vonatkozott, melyek között már Wosinsky számos kapcsolatot és átmenetet ismert fel.¹⁴ Az újabb irodalom e típusváltozatokat következetesen „kulturáknak” nevezi, azaz külön északpannon és külön délpannon kulturákat ismer.¹⁵ Kronológiai tekintetben Mozsolics a két „kultúra” egymásmellettsége mellett tör pácát,¹⁶ Tompa viszont azt állítja, hogy a déldunántúli kultúra fiatalabb, s mint ilyen, az északpannoniaiból származik.¹⁷ Az északi csoportot Tompa a Tószeg B fokozattal, a délit a Tószeg C fokozattal tartja egykorúnak, Mozsolics mindkettőt a Tószeg B és C fokozatba helyezi.

Véleményem szerint a kultúra szó értelme sokkal tágabb, semmint azt kizárólag a kerámia bizonyos helyi változataira vonatkoztathatnánk. E szónak ilyen értelmű használata éppen olyan elhibázott, mintha etnográfusaink felteszem, a szegszárdi, vagy mórággyi paraszttányérok „kulturájáról” értekeznének. Maga az a tény, hogy a dunántúli mészbetétes kerámiájú bronzkori kultúra valamennyi összetevőjét és bélyegét nem ismerjük kellőképpen, bizonyosfokú óvatosságra int. Az a körülmény viszont, hogy a még látszólag elűtő kerámiai típusok között, de különösen az edénykészítés és díszítés technikájában az egész régióra kiterjedő alapvető rokonság tapasztalható, inkább azt bizonyítja, hogy itt egy nagy kultúra helyi változataival állunk szemben.

A dunántúli mészbetétes kerámia északi és déli változatai az edényformák és díszítések szerint különben sincsenek még véglegesen elkülönítve. Az edényalakok leletkatasztere elkészítetlen, az eddigi kísérletek és szemléltető táblaösszeállítások pedig jobbára összefüggéseikből kiragadott egyes példányokra hivatkoznak s így önkényesek.¹⁸

Az ilyen elhamarkodott próbálkozásoktól eltekintve, mégis kétségtelen, hogy mindkét régióknak vannak sajátosan egyéni formái és díszítései, a részletek és a két csoport kronológiai viszonya azonban még tisztázatlan. Általánosságban északpannoniai és délpannoniai típusokról szólva, ma még be nem bizonyított, hogy az előbbi korban megelőzte volna az utóbbit, vagy hogy az északpannoniai anyag a Tószeg B fokozattal, a délpannoniai a C-vel lenne egykorú. Az ilyen datálásnak különben is súlyos akadályai vannak:

1935. őszén a decsi Városhely-dűlőben a középkori Ete község helyén végeztem ásatást. A középkori réteg alatt átlag 30 cm vastag iszapréteget találtam, ezt is áttörve, bronzkori település nyomaira akadtam. A bronzkori leletek egy 10—15 cm vastag humuszrétegben, néhány sárosított és kiegészített tűzhely körül és öt darab átlag 120 cm átmérőjű, 40—60 cm mély, kerek és meredekfalú gödörben feküdtek. Határozott összefüggő kultúrréteg, vagy pláne több réteg sehol sem mutatkozott.

A felszínre került emléktárgy (XIII. t. 1—14. k.) vegyes, mai fogalmaink szerint észak- és délpannoniai típusú volt. Valamennyi darab teljesen összekeverve feküdt a gödrökben és a humusztakaróban, kor szerinti különválasztásuk éppen ezért teljesen indokolatlan. Az egyetlen nagyrév—perjámosi típusú korsó (XIII. t. 13. k.) ugyanabban a gödörben feküdt, melyben a hordóalakú, tölcéses nyakú nagy edényt (XIII. t. 5. k.)

¹⁴ Wosinsky, Die inkrustierte Keramik . . . , 73.

¹⁵ Tompa, i. m., Mozsolics, i. m., Patay, i. m. stb.

¹⁶ Mozsolics, i. m.

¹⁷ Tompa, i. m.

¹⁸ Ilyen pl. Tompa id művében a 24., 25. és 32. tábla.

találtuk. Éles határ a „dél- és északpannóniai“ formák és díszítések között különben is csak akkor vonható, ha az anyagból egyes darabokat ragadunk ki. A cserepek vizsgálatánál ugyanis kiderül, hogy némely délpannon jellegű darabon jellegzetesen északpannóniai elemek, függőlegesen elhelyezett pontokból és körkörös díszekből álló csüngőmotívumok és fogazottszerű vonaldíszek fordulnak elő. Mindezek alapján a különböző stílusú darabok is egykorúaknak tekinthetők s talán mindössze arról lehet szó, hogy az egyes darabok más-más műhelyben készültek és különböző helyekről importálódtak.

Ugyanilyen keveredés észlelhető a tolnatamási, regölyi, kölesdi, medinai, nagyvejkei, harci és szekszárdi leleteknél is. E lelőhelyek vegyes jellegét Patay¹⁹ is kiemelte. Kitűnik ezekből, hogy az északpannóniai és délpannoniai kerámia egymással egykorú. A lelőhelyek nagy sokaságából és a sok helyi változattól azonban az is következik, hogy mindkét csoport hosszabb ideig virágzott és nem szórítható be a bronzkornak egyetlen periódusába.

A bonyhádi sírmező helyét a relatív kronológia keretén belül egyelőre csakis a déldunántúli mészbetétes kerámia közelebbi vizsgálata segítségével határozhatjuk meg. A tószegi rétegsorral nem sokra megyünk, mivel a dunántúli és a tószegi anyag között egyrészt kevés a pontosan kimutatható kapcsolat, másrészt a Dunántúl és Tószeg földrajzi fekvéséből következik, hogy a Pannóniában létrejött mészbetétes kerámia elterjedésének periferiáin, a Tiszavidéken csak későn jelenhetett meg. Ha tehát ott déldunántúli mészbetétes kerámiáink csak a C periódusban jelenik meg, akkor abból sehogyan sem következik az, amit Tompa állít, hogy t. i. a mi déldunántúli típusú mészbetétes kerámiáink teljes egészében a Tószeg C periódusba tartozik. A decs—etei leletekről szólva, láttuk, hogy ugyanilyen módszerekkel etei vegyes, északi és délpannon anyagunkat a nagyrévi, illetve Tószeg A fokozattal is párhuzamba állíthatnók. Az igazság ebben az esetben az, hogy az egyes kerámiai régiók szélén, a központi területtől távol, régebbi típusok továbbélésével is számolnunk kell. Más szóval ez annyit jelent, hogy ahogyan az Etén lelt nagyrévi típusú edény ennek a típusnak egy későbbi továbbélése is lehet, éppen úgy a Tisza vidékén Tószeg C környezetben talált mészbetétes kerámia is egy korábbi fejlődési fokozatot képviselhet a saját hazájában.

További nehézséget okoz a tószegi rétegsor felhasználása tekintetében az a körülmény, hogy A, B, C, D fokozat értelmezése sem egészen világos. Az A és B fokozat egymásutániságára a tószegi ásatások nem derítettek fényt. A C-nél régebbi leletek széjjelválasztása az ásatások után, íróasztal mellett történt, elfogadásukat pedig egyedül az a tény látszott indokolni, hogy a meglehetősen mostohán kezelt és összekevert anyagban két stílus, illetve formacsoport mutatkozott. E csoportok — melyek a Nagyrév és Perjámos nevet viselik — egybűt valóban önállóan jelennek meg, mint ilyenek azonban éppen úgy lehetnek egymással egykorú, helyi színezettel bíró csoportok, mint esetleg ugyanannak az egy csoportnak különböző fejlődési fokozatai. Az első lehetőséget igazolni látszik az a tény, hogy a nagyrévi és perjámosi típusok elterjedésében eltolódás észlelhető,²⁰ a másikat egyelőre még a közös előfordulási helyeken végzett ásatások sem igazolják. A dunántúli bronzkor relatív kronológiájának megállapításánál tehát helyesebb, ha magából az itteni anyagból indulunk ki.

¹⁹ Patay, i. m. 56.

²⁰ Patay, i. m.

A Déldunántúl anyagát tekintve, annyi máris bizonyosra vehető, hogy négy bronzkori periódusba való sorolása nem lesz lehetséges. Legrégebbi bronzkorunkat mai ismereteink szerint ebben a régióban a Vučedol-zóki csoportnak továbbfejlődése, a kiskányai típus tölti ki. Ezt követi a Déldunántúl mészbetétes kerámiája, mely egészen a kornak végéig életben van. Az idegenből ideszármazott kerámiai válfajok (nagyrévi, perjámosi, kisapostagi, spirálbütykös típusok stb.) elszigetelve, vagy az itteniekhez kapcsolódva más-más időben jelennek meg.

Maga a déldunántúli mészbetétes kerámia hosszú élettartamának megfelelően, különböző formát ölt, helyileg is elszíneződik s ennek megfelelően elméletileg egy régebbi és egy újabb szintre tagolható.

Fejlődésének első felében csoportunkat még kialakulatlan formák és díszítések jellemzik. Gyakori ebben a stádiumban, hogy típusainkhoz más, korabronzkorinak ismert kerámiai formák járulnak. Az ide tartozó leletekben helyenkint még kimutatható a vučedoli örökség s nagy szerepet játszik a kisapostagi hatás. Ez utóbbit leleteinkben a tekercseltpálcikás díszítés jellemzi, de előfordul ez a hatás a nagyrévivel együtt is. Példaképen az előbbire bemutatom az ürgevárpusztai urnasír edényeit (XIII. t. 15—18. k.) az utóbbira nézve pedig a szentandráspusztai sírmező néhány edényét (XIII. t. 19—23. k.). Ebbe a fokozatba tartoznak azok az élesen profikált egyfülű korsók is, melyek díszítésében Mozsolics²¹ méltán a vučedoli elemek továbbélését látja.

A déldunántúli mészbetétes kerámia fejlődésének második felében az edényformák végleg kialakulnak, a díszítések túlhalmozottak lesznek s az előbb említett korabronzkori idegen hatások elmaradnak. A más vidékről ismert későbronzkori csoportok viszonya a miénkhez még nem világos, de kétségtelen, hogy ebbe a fejlődési fokozatba tartozik a bonyhádi sírmező fejlett formájú és mészbetéttel szinte túlhalmozott anyaga is.

Mindezekből természetesen még nem állítható fel a Déldunántúl bronzkorának végleges sztratigráfiája. Bár valószínű, hogy ezen a területen három periódussal kell számolnunk, a kérdés végleges tisztázása érdekében valamennyi régebbi hiteles lelet részletes feldolgozására és legalább egy réteges lakótelep feltárására lesz szükségünk.

DR. CSALOG JÓZSEF

A CEMETERY OF THE BRONZE AGE AND TRACES OF A NEOLITHIC DWELLING-SETTLEMENT IN THE PRECINCTS OF BONYHÁD.

On the Bonyhád—Varasd highroad, on the stretch between 200 m and 1 km, for many years, prehistoric finds have come to light. Vilmos Knabel, head-master of the Lutheran school at Bonyhád, drew my attention to this place of discovery. He gathered from the ditches bordering the highroad grave-goods belonging to some very beautiful Celtic graves, several sherds of the Baden-type and a few Bronze-Age vessels with lime-incrustation.

In the hope of finding a Celtic grave-field, three times I led excavations at the north-eastern side of the aforementioned road: in June 1936, February 1937 and the last

²¹ Mozsolics, i. m.

in March 1938. We dug trenches on the stretch between 200 m and 1 km, in the distance of about 5 m from the road, and parallel to it, with interruptions of different sizes. Between 600—700 m, on the properties of András Strobl and János Till, we dug out ten areas, all of them five times 10 m. in size, and two trenches in diagonal direction (f. 1.).

My trenches were in the neighbourhood of those places where Vilmos Knabel had already found graves in the ditches, but no Celtic grave was discovered. For this, I was compensated by the Neolithic and Bronze-Age finds discovered near to the milestone No. 1. on the stretch between 600—700 m, on the ridge of the hill.

Near to milestone No. 1. the trenches were dug 80 cm. deep in black, later reddish-brown humus. Under this, we found undisturbed yellow soil. 60 cm. deep, in fat, black humus, many Neolithic sherds of the Baden and Ossarn type lay scattered about and here and there a round, fired, flat fire-place, plastered with mud, 60—80 cm. in diameter; but I found no coherent cultural layer. As a test, I opened near to a trench an area of four times 4 m. but I found neither the foundation of a house nor a connection between the fire-places and their surroundings.

In the neighbourhood of our place of discovery, in the fields, sherds of the Baden type are also to be found. From this, and from the presence of the fireplaces plastered with mud we can deduce the presence of a dwelling-settlement of great extension. There are also other dwelling settlements belonging to the Baden culture in our County, I found one at Kánya,¹ another one in Újdombóvár, at the clay pit of the prince's brickworks. From the latter, a nice ceramic material had passed into the private collection of Hugo Dőry and recently into the County Museum. In the vertical sides of the clay-pit, the cross sections of several fire-places, pits and ovens are visible. This contradicts Tompa's opinion, according to which the find-materials of Baden type never occur in Hungary independently in their own settlements and in consequence belonged to a nomadic people.²

In pottery-material, the following types are distinguishable: (Pl. VI, fig. 16—33.) Small dippers, 5—6 cm. in height with slightly curved, cylindrical side-walls, flat bottoms and high ribbon-handles. Bowls, their belly bordered with lines of dots and decorated with triangles in lines filled with parallel incisions, sometimes incrustated, with low, curved necks and horizontally perforated broad handles sitting on the shoulder. Another variant of this form, with high ribbon-handle, bowls without neck and slightly inverted rim and, last, coarser vessel-fragments for everyday use, decorated with plastic lath-ornamentation impressed by finger, rirt sometimes dense linear incisions on the surface. With the latter, we often find simple or double warts instead of handles. We found among the sherds a mushroom shaped handle-fragment, probably belonging to a bipartite bowl.

In the 2nd area opened between 600—700 m the nature of the soil was similar to that of the first. 60 cm deep, in fat, black soil some sherds of Baden type were found, in the level of the yellow soil was a pit, 180—200 cm in diameter, 120 cm in depth, with

¹ Csalogovits József, Tolna vármegye múzeumának újabb szerzeményei, Tolna vármegye Múljából, II., 22—24.

² Tompa Ferenc, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, B. d. R. G. K. 1034/35., 48.

flat bottom and steep walls. filled up with reddish-brown humus. In this filling, I found among split animal-bones and kitchen refuse sherds decorated with impressed spiral lines (Pl. VI, fig. 1—7, 9—13.) some coarser cessel-fragments, some pieces of silex, a tiny Tisza-sherd covered with red paint (Pl. VI, fig. 14) and a probable Tisza-sherd similar to the elbow-part of a pedestalled bowl.³ (Pl. VI, fig. 8). There was a single Baden sherd here (Pl. VI, fig. 15) but it came into this depth from a higher level, perhaps through a suslik-hole.

As we have seen, the pottery of Baden type was lying at 60 cm depth, in fat black soil. The reddish-brown soil, which filled up the pit, and where we found the sherds with spiral meander pattern and the Tisza sherds, had the same colour, as the lowest humus stratum between 70—80 cm. Consequently at Bonyhád, the pottery with spiral meander pattern is older than that of Ossarn. The few Tisza sherds probably belonged to imported goods and were synchronous with the pottery with spiral meander pattern. We can also quote other examples, where these two cultures meet. At the excavations in Békásmegyer, Tompa found sherds with spiral meander patterns where the linear ornament was combined with painting of the Tisza character and at the same place Gy. Müller excavated a dwelling-Pit, where the recenter pottery with linear ornament was mingled with Tisza-sherds.⁵ From the illustrations in Tompa's publication it appears,⁶ that „Tisza“ means here the first phase of Tisza-pottery. From the text, it is evident, that over the pit, Baden skeleton-graves were situated.⁷

At the areas I, III—X we found, besides some vessel fragments of the Baden-type, urn graves and graves without inurnment, with the ashes strewn on earth (f. 1.). They are described in the succession of the excavation.

Grave 1. 60 cm deep, a cracked urn. The ashes were at the bottom of the urn, over the ashes, two small tumblers turned upside down were lying, while among the ashes, two small partly disintegrated vessels were placed. (Pl. VII, fig. 1a—1e.)

a) Urn incrustated with lime (in the followings mentioned as „incrusted“) with barrel-shaped body, funnel-shaped neck, two handles on the belly. Colour black, height 30.0, bottom 11.0 cm.

b) Small black incrusted earthen tumbler. Height 4.4, mouth 4.6, bottom 2.6 cm.

c) Tumbler of similar colour and shape. Height 4.5, mouth 4.5, bottom 2.5 cm.

d) A side-piece of a vessel similar in shape to the big urn. Colour brownish-black.

e) The half of an incrusted vessel with roundish belly, inverted rim. Colour brownish-black.

Grave 2. Grave without inurnment. The ashes were strewn instead of in an urn, at the bottom of a narrow pit 70 cm deep, the vessels were standing at the edge of the pit. They were badly fired and disintegrated. We could only save fragments. (Pl. VII, fig. 2a—2c.)

a) Small black vessel with roundish belly, combed decoration on the belly. Its everted rim disintegrated, on the shoulder, two crescent-shaped handle-protrusions. Height without neck 8.3 cm.

b) Part of an incrusted vessel. Colour brownish-black.

c) Part of an incrusted vessel. Colour reddish-black.

³ See Wosinsky, Leletek a lengyeli őskori telepről II., Arch. Közl. XVI. f. 151 f.

⁴ Tompa, op. cit. p. 31 and pl. 8., 1., 3 f.

⁵ Tompa, op. cit. p. 49.

⁶ Tompa, op. cit. Pl. 13., fig. 1., 2., 3.

⁷ Tompa, op. cit. 49.

Grave 3. Grave with strewn ashes. The ashes were at the bottom of a pit 60 cm in depth, the only grave-good in a bad state. (Pl. VII, fig. 3a.)

a) Reddish-brown pot with two crescent-shaped handle-protrusions, combed decoration.

Grave 4. Urn-grave. The ashes were at the bottom of bowl a. On the ashes were vessels c., d., e., the urn was covered with bowl b. Depth of the grave 75 cm. (Pl. VIII.)

a) Bowl-shaped urn with roundish belly, funnel-shaped everted rim, between neck and shoulder two ribbon-handles. Incrusted neck and shoulder, on the belly broom-decoration. Colour brownish-black, height 25.5, mouth 33.5, bottom 8.5 cm.

b) Similar, bowl-shaped lid to the urn. Colour light brownish-red, height 19.5, mouth 34, bottom 12 cm.

c) Dark-grey incrustated bowl with polished surface, originally had 2 handles on the neck, but half of the vessel disintegrated. Height 10, mouth 16, bottom 6 cm.

d) Dark grey vessel with barrel-shaped body, funnel-shaped neck, two handles on the belly. Neck, shoulder and middle part of the body incrustated with broad stripes, the lower part of belly densely combed in vertical direction. Height 15, mouth 12.5, bottom 6.5 cm.

e) Dark grey hanging vessel, on the shoulder, rich incrustation in broad stripes. Biconical body, on the shoulder two vertically perforated crescent-shaped handle protrusions. Height 7, mouth 5, bottom 4 cm.

Grave 5. Grave with strewn ashes. The ashes lay at the bottom of a 70 cm deep pit, 60 cm in diameter, the vessels were around them and partly over them. (Pl. VII, 5a—5g.)

a) Brown vessel with barrel-shaped body, funnel-shaped neck, in the curve of the neck two handles. On the neck and in the middle of the belly a broad incrustated stripe, on the shoulder, a lighter decoration. Height 18.6, mouth 7, bottom 10.5 cm.

b) Brownish-black small vessel, with barrel-shaped body, funnel-shaped neck, on belly, two handles. In the middle of neck and belly, broad incrustated stripe, on shoulder, lighter decoration. Height 11.8, mouth 9.2, bottom 4.5 cm.

c) Small black earthen tumbler, under the rim two crescent-shaped handle-protrusions. Height 9.5, mouth 8, bottom 6 cm.

d) Fragment of a similar piece.

e) Fragment of a similar piece.

f) Fragment of a brownish-black hanging-vessel, on the shoulder broad incrustated stripe. Height 6.5 cm.

g) Fragment of a small black incrustated vessel.

Grave 6. Grave with strewn ashes. The ashes and the minute remains of burnt human bones were at the bottom of a 80 cm deep pit, about 1 m in diameter, covered with big sherds (a). The other, partly disintegrated vessels were round the ashes. (Pl. IX. 6b—6c.)

a) The fragments of the belly of a big, urn-like vessel, with combed decoration.

b) Dark grey small vessel, with barrel-shaped body, funnel-shaped neck, two handles on the belly. The lower part of the shoulder incrustated in a broad stripe, the lower part of belly combed. The neck disintegrated. Height without neck 11, bottom 5 cm.

c) Fragments of a brownish-black, tumbler-shaped vessel. On the neck two crescent-shaped handle protrusions.

d) A wholly disintegrated vessel of similar shape, beyond restoration.

e) Fragments of several wholly disintegrated smallish vessels. Their form beyond reconstruction.

Grave 7. Grave with strewn ashes. The ashes were at the bottom of a 75 cm deep pit, 80 cm in diameter, they were covered with sherds, described as a. The vessels formed a circle round the ashes. (Pl. IX. 7b, d, e, f, g.)

a) Several pieces of urn-like vessels. The vessel originally had a barrel shaped belly with combed decoration, funnel-shaped neck and two handles on belly. Only the pieces were put into the grave.

b) One-handled tumbler with indrawn belly. Colour dark grey, the belly decorated with a broad incrustated stripe. Height 8.6, mouth 8.3 cm, the bottom globular.

c) Similar piece in a ruined state.

d) Greyish black small tumbler-shaped vessel, under rim, two crescent-shaped handle protrusions, on the shoulder, broad incrustated stripe, belly vertically combed. Height 10.5, mouth ? bottom 5.4 cm.

e) Greyish black vessel with globular belly. Its funnel-shaped neck disintegrated, on the shoulder, two crescent-shaped handle protrusions. On belly, combed decoration. Bottom 5.3 cm.

f) The belly-part of similar, bowl-like black vessels.

g) Lower parts of similar vessels, shoulder incrustated in broad stripes.

Grave 8 with strewn ashes. At the bottom of the pit, ashes covered with sherds and grave-goods arranged as in the aforementioned grave. (Pl. IX. b, 8c, d, f, j, g.)

a) Several disintegrated big sherds. They did not belong to the same vessel. At the time of the burial, they had already been broken.

b) Brownish-grey small vessel with conical neck and globular belly. Under the rim two handles, on neck, incrustation in two broad stripes. Height 6, mouth 5.3, bottom 4.5 cm.

c) A similar disintegrated small vessel.

d) A small black one-handled tumbler, belly incrustated with broad stripe. Its belly indrawn like an hour-glass. Height 5, mouth 5.5, bottom 2.2 cm.

e) Fragments of a similar, brick-red piece.

f) The half of a similar, bowl-like, squat vessel.

g) Greyish-black vessel, with barrel-shaped belly, funnel-shaped neck, two handles on belly. On neck and belly, a broad incrustated stripe, on the shoulder a lighter decoration, the lower part of belly combed. Partly disintegrated.

h) Brownish-black, tumbler shaped vessel, under rim two crescent-shaped handle protrusions, on the belly comb-decoration. In a fragmentary state.

i) Part of belly of a brownish-grey small vessel, the belly hour-glass shaped.

j) Fragment of neck of an incrustated vessel.

Grave 9. Urn burial in 60 cm depth. Inside the collapsed urn, amongst the ashes, several partly disintegrated vessels. (Pl. IX. 9b—9e.)

a) Urn -pieces, some of them in state of decay. As the fragments show, the urn-belly was barrel-shaped, its funnel-shaped rim bent outwards, on the belly, it had two handles.

b) The fragments of a brownish-grey egg-shaped vessel with curved inverted rim. The belly combed, the rim decorated with notches in zones.

c) Brownish-grey small vessel with globular belly, craterous neck and in the curve of the neck, two small handles. On the belly, the inlaid stripes appear enclosed in a frame. On the bottom, a decoration similar to a hooked cross.

d) Fragment of a tiny yellow vessel.

e) The belly-part of a yellow vessel with globular belly. The lower part of the neck has been incrustated in shape of broad stripe, on the lower part of belly, a zig-zag line in a star-like arrangement round the bottom.

Grave 10. 75 cm deep urn burial. In the urn, over the ashes were vessels a d, e, f, g, h, the other vessels were outside the urn. (Pl. X, 10a—10g.)

a) Brown, egg-shaped urn with short everted neck. Belly combed. Height 32, mouth 29, bottom 12.5 cm.

b) A barrel-shaped black vessel with grey spots, under rim two crescent-shaped handle protrusions. On shoulder, a broad incrustated stripe, four incrustated vertical stripes divide the belly into fields. The belly is combed. Height 12, mouth 10, bottom 8.5 cm.

c) Black vessel with barrel-shaped body, funnel-shaped neck, in the curve of the neck two handles. Neck and shoulder decorated with a broad incrustated stripe with indented border, four incrustated double vertical lines divide the belly into fields. Height 15.5, mouth 14.5 bottom 8 cm.

d) A similar brownish-black two-handled vessel. On the neck, a broad stripe with indented border, on the shoulders, a decoration, consisting of tiny grated triangles, the belly densely combed. Height 10, mouth 12.8, bottom 5.8 cm.

e) The belly of a brownish black vessel. Originally there was a funnel-shaped neck over the globular belly. On the shoulder, two handle-protrusions, the belly-part combed.

f) Fragment of a two-handled bowl, with rich inlaid decoration.

g) A bowl, similar in shape. Colour black, the surface richly inlaid, neck fragmentary. Height 9, mouth about 17.5, bottom 7 cm.

Grave 11. With strewn ashes. The ashes were at the bottom of a 75 cm deep pit 80—90 cm in diameter, on the ground, and covered with sherds *a*. Tumbler *b*, turned upside down was lying over the ashes, the other vessels lay on their sides. (Pl. IX, 11b—11d.)

a) The fragments of a large, urn-like vessel. The vessel was barrel-shaped, with funnel-shaped neck and two handles on the belly.

b) One-handled, brownish grey tumbler. On the belly a double broad incrustated stripe, over the base, a simple one. Height 7.5, mouth 8.5, bottom 4 cm.

c) The oval fragments of the bases of brownish black vessels, their sides widening like a funnel. Bottom 7, and 5.2 cm respectively.

d) The fragment of a vessel with globular belly, curved, everted neck. On the neck, two broad ribbons, at the belly a narrow incrustated stripe in zig-zag formation. Colour brownish-black.

Grave 12. With strewn ashes. The ashes were piled up at the bottom of a 80 cm deep round pit, 90—95 cm in diameter. The small tumblers *d* and *e* were turned upside down and placed on the ashes, the other smaller vessels were round the ashes. The large dilapidated vessel *a* stood at the edge of the ashes and contained nothing. (Pl. X, and Pl. XI, 12a—12i.)

a) Brown urn with black spots. Body barrel-shaped, neck funnel-shaped and everted, on belly, two handles. On the neck three broad grooved stripes, between the first and second an incrustated pattern consisting of two zig-zag lines cutting one another with four interruptions. On the shoulder, four symmetrically spaced impressed star-like decorations, lower, in the intermediate spaces, a ribbon twisting round, consisting of zig-zag lines cutting one another with four interruptions. On the belly, a ribbon twisting round, consisting of four incisions, under this, vertical combed decoration. Height 36, mouth 21, bottom 13.5 cm.

b) A brownish small vessel similar in shape to the large urn. The neck decorated with a broad indented ribbon. Height 9, mouth 7.2, bottom 3.6 cm.

c) Brownish black vessel with globular belly, curved everted neck, on the neck a small handle. Neck decorated with two broad grooved incrustated ribbons, in the intermediate space „W“ motives. Height 8.5, mouth 9.3, bottom 3.8 cm.

d) Brown one-handled tumbler. Belly decorated with broad grooved incrustated ribbon, under it a zig-zag line. Height 7.5, mouth 9 cm, bottom globular.

e) A black tumbler of similar shape. On the neck, a broad zig-zag line, on the belly, broad incrustated stripe.

f) Fragment of a small brown vessel incrustated in broad stripes, with oval bottom, the sides widening like a funnel. On the side, two tiny ribbon-handles. Height 3.7, mouth 4.3, bottom 4.3 and 3.2 cm respectively.

g) Fragment of a one-handled yellow small vessel with indrawn belly. On the waist, broad, stripe on neck and belly, narrow incrustated ones. Height 6 m.

h) Fragment of a big incrustated bowl.

Grave 13. Urn burial. The urn, buried 80 cm deep, had been badly fired and disintegrated. Its body was barrel-shaped, the neck craterous and everted, on the belly, two handles. Inside the urn, among the ashes a hanging vessel was hidden, on top of the ashes three small vessels were standing. The mouth was covered with a one-handled bowl. (Pl. XI, 13a—13c.)

a) Brownish, black, barrel-shaped tumbler. Under rim, two crescent-shaped handle protrusions, with an incrustated broad, indented stripe winding round the neck, the belly densely combed. Height 8.3, mouth 7.4, bottom 4.5 cm.

b) A small black vessel of similar shape, with plain neck and combed belly. Height 8.4, mouth 7.2, bottom 4 cm.

c) A similar small black earthen tumbler. Height 6, mouth 4.9, bottom 3.7 cm.

d) A brownish black hanging-vessel with globular belly, cone-shaped neck, on shoulder, two vertically perforated handle protrusions. On neck, broad inlaid ribbon, indented below, under this a zig-zag line. Height 5.4, mouth 4.9 cm, its bottom globular.

e) Brownish black, one-handled small bowl. On neck, a broad ribbon with notches, in the curve of the neck a stripe made with small stick, on shoulder a broad indented stripe, under this a pattern with interruptions, composed of zig-zag lines traversing one another. Height 7.4, mouth 10.9, bottom 5 cm.

Grave 14. Urn burial. Depth of grave 75 cm. In the urn were the ashes, the vessels were beside it. (Pl. XI, 14a—14c.)

a) Brownish black urn with egg-shaped body, funnel-shaped neck, in the curve of neck, one handle. On the neck, a zig-zag ribbon made with small stick and under it a plain line, on belly combed-decoration. Height 14, mouth 10, bottom 5.5 cm.

b) Brownish black earthen tumbler with two crescent-shaped handle protrusions. Rim grooved in zones, belly combed. Height 6.5, mouth 6.6, bottom 3.5 cm.

c) One-handled tumbler with curved side and globular bottom. Colour brownish-black, on the neck a broad, grooved ribbon. Height 7.7, mouth 8.5 cm, bottom globular.

Grave 15. With strewn ashes. The ashes were piled up at the bottom of a 80 cm deep pit, 120 cm in diameter and covered with big vessel-parts. The grave-goods, two dilapidated large bowls and several smaller vessels, stood round the ashes. (Pl. XI. 15a—15c.)

a) Bowl with egg-shaped belly, short craterous neck and two handles in the curve of the neck. Neck decorated with inlaid ribbon consisting of triangles. Colour brownish-black, height 21.6, mouth 32, bottom 11 cm.

b) A two-handled brown bowl of similar shape. On neck, a broad grooved ribbon and zig-zag lines, on shoulder in two rows, zig-zag decorations with interruptions. Height 10, mouth 19, bottom 5.5 cm.

c) One-handled brown small tumbler with short neck and egg-shaped belly. On neck zig-zag line, belly combed. Height 7, mouth 8, bottom 3 cm.

d) Small brown earthen tumbler with two crescent-shaped handle protrusions. Belly combed. Height 6.3, mouth 7.5, bottom 4 cm.

e) The fragments of several disintegrated black and yellow vessels, their shape beyond reconstruction.

f) Parts of a large vessel, with four handles on belly.

g) Parts of a brown vessel of similar shape.

Grave 16. With strewn ashes. The ashes were at the bottom of a 60 cm deep pit, covered with parts of a black biggish vessel in bad condition. At the edge were two smaller, black, wholly disintegrated vessels.

a) Parts of a disintegrated black vessel.

Grave 17. With scattered ashes. The ashes lay 80 cm deep in a pit 70 cm in diameter and were covered by parts of a bigger vessel. Four smaller vessels were over the ashes. (Pl. XI. 17a—17c.)

a) Brownish black small tumbler with plain neck and combed belly, on neck two handle-protrusions. Height 6.5, mouth 6.2, bottom 4 cm.

b) Brownish-black, small vessel with egg-shaped belly, curved everted neck. On the shoulders two small warts, the belly combed. Height 4.7, mouth 4.3, bottom 2.2 cm.

c) Hanging vessel with globular belly and cone-shaped neck. The two crescent-shaped handle protrusions are vertically perforated. On neck, broad grooved ribbons, on belly "pendentive" decoration. Colour brownish black. Height 5.5, mouth 4, bottom 3 cm.

d) A small hanging vessel of similar shape and decoration. Height 4.2, mouth 3.8 cm bottom 38 cm. Colour brown.

Grave 18. Urn burial. The large urn, which broke into pieces, was lying bent to the side, at 85 cm depth. Inside the urn, the small tumbler *b* lay on the ashes, the small vessel *c* was placed beside the urn. (Pl. XII. 18a—18c.)

a) Brown urn with black spots. Body barrel-shaped, the funnel-shaped neck everted, on the belly two handles. On the neck a broad, grooved stripe, under it, a line of dots impressed with the end of a stick, the same in the curve of the neck, on the shoulder a broad zig-zag line in four zones, belly horizontally combed. Height 40, mouth 22, bottom 11 cm.

b) Grayish-black one-handled tumbler. The side decorated with 2 broad grooved incrustated stripes. Height 9, mouth 9.6, bottom 4.6 cm.

c) Fragment of a vessel with indrawn belly. Colour black with brown spots.

Grave 19. Urn-burial. The ashes were in a bowl-shaped disintegrated urn beyond restoration, they were covered by another ruined bowl of similar shape. The urn had globular belly, funnel-shaped short neck and two handles. Inside the urn, amongst the ashes were several smaller vessels and a spiral bead of bronze plate. Depth of the grave 75 cm. (Pl. XII. 19a—19h.)

a) Brownish black vessel with barrel-shaped belly, craterous neck, on belly, two handles. On the neck, a broad grooved ribbon, on the shoulder „pendent“-decoration and light pattern consisting of latticed triangles, on the belly, ribbon with indented border, the lower part of belly combed. Height 11.5, mouth 9.2, bottom 5 cm.

b) Fragment of a vessel similar in shape.

c) Brown tumbler with black spots. On neck, two handle protrusions, and a narrow zig-zag line, on belly combed decoration. Height 6, mouth 7, bottom 3 cm.

d) A small vessel of similar shape. Height 5.6, mouth 6.3, bottom 3.4 cm.

e) A brown one-handled small vessel with globular belly, curved everted rim. The base of the neck decorated by a row of quilted small triangles and two impressed lines, the belly combed. Height 5.3, mouth 6.4, bottom 3 cm.

f) Fragment of a small vessel with indrawn belly. It had one handle, the belly was decorated with a broad ornamented ribbon. Height 5.2, bottom 3 cm.

g) A small vessel of similar shape composed of fragments. Colour brown, height 4.4, mouth 5.2, bottom 2.1 cm.

h) The upper part of a similar brown small vessel. Height 4.4, bottom 2 cm.

i) Spiral bead of bronze plate. Length 0.6 cm.

Grave 20. With strewn ashes. The ashes were thrown on the bottom of a narrow pit 70 cm deep, on the ashes several totally disintegrated biggish vessel-fragment were lying. Only one fragment enables us to recognise the vessel-type.

a) Part of rim belonging to a biggish brownish-grey bowl, on the neck, broad indented incrustated ribbon, on belly combed decoration.

Grave 21. Urn burial 80 cm deep. The urn disintegrated. It had barrel-shaped belly, funnel-shaped neck, two handles on belly. Inside the urn no grave furniture beside the ashes.

Grave 22. With strewn ashes. The ashes were at the bottom of an 80 cm deep round pit, about 1 m. in diameter. On the ashes and around them were the vessels.

a) Belly-part of an urn-like vessel. Belly barrel-shaped, its neck was once funnel-shaped, on the belly, it had two handles. Colour brown, belly horizontally combed. On the shoulder, 4 hatched zig-zag lines in zones.

b) The lower part of a two-handled black bowl. The neck had disintegrated, belly vertically combed.

c) One-handled small bowl with globular belly, curved everted short neck. On the neck a broad incrustated ribbon, which is indented below, on its belly, combed decoration. Colour blackish red, height. 6.2, mouth 9.2, bottom 5.7 cm.

d) Lower part of a black bowl. On the shoulder broad ribbon, at top indented, under it zig-zag lines traversing one another.

e) The belly part of a black vessel with combed decoration.

Grave 23. Urn burial. The urn lay 75 cm deep, near to it were 4 partly disintegrated vessels.

a) Black urn with barrel-shaped belly, everted funnel-shaped neck and four handles on the belly. On neck and shoulder broad ribbons with indented border and lighter decorations. Height 14, mouth 13, bottom 7.4 cm.

b) Brownish-black tumbler with plain neck and combed belly. On the neck, two crescent-shaped handle-protrusions. Height 7.3, mouth 6.5, bottom 4 cm.

c) A similar piece, on the neck, incrustation in zig-zag line. Height 6, mouth 6.5, bottom 2.5 cm.

d) Fragment of a vessel similar in shape. On the neck, broad indented ribbon, four similar, but vertically placed ribbons divide the belly into fields. Belly combed.

e) Fragment of a red bowl with everted neck and combed belly.

With these 23 graves, the cemetery at Bonyhád seems to be exhausted. Between our areas and the ditch by the highroad, the owner of the field has ruined everything long ago through leveling, and around my trenches, amateur archeologists were active. The fields are owned by small proprietors and under perpetual cultivation, this renders the exploration of the surroundings very difficult.

During the excavation it was very interesting to observe the two different kinds of burial rites. The depth of the urn-graves and that of the graves without inurnment was about the same. In the middle of the cemetery the space between the single graves was equal and in their location, a certain regularity was to be seen, although they were not arranged in real rows. I found neither accumulation of graves, nor later burials on top of the older ones. This shows that there was no great difference in the age of the burials and at the of relatively later burials, the earlier graves were still visible.

The great uniformity in the grave-pottery also maintains this presumption. Most of the vessel-shapes are the same not only in the whole cemetery, but they occur both in urn-graves and in graves with strewn ashes. The most important form, the barrel shaped vessel with funnel-shaped neck and two ribbon handles on the belly occurs in the urn-graves No. 1, 4, 9, 13, 18, 19, 21, 23 and in the graves with strewn ashes No. 5, 6, 7, 8, 11, 12, 22. The small tumbler-shaped vessels with two crescent-shaped handle-protrusions under the rim occurred in urn graves 1, 7, 10, 13, 14, 19, 23 and in the graves with strewn ashes No. 3, 5, 6, 8, 15, 17. The same can be said about the urns or vessels with two handles in the curve of the neck, about the bowls and hanging vessels. It follows, that the cemetery at Bonyhád was used only for a short time and it came into being at a time, when the two kinds of burials flourished side by side.

When examining the material found at Bonyhád, we cannot compare it well with the other appearances of these two kinds of burial rites. We hardly know any well excavated and published Bronze-Age cemetery from the trans-Danubian region and the older notes concerning the burial rites are inexact. The older records of the museums and the publications only speak about cremation burials and denote the burials with strewn ashes as „urn-burials“.

In connection with the graves without inurnment, Amália Mozsolics⁸ and Pál Patay⁹ only mention as authentic places of discovery Királyszentistván and Némethboly. Wosinsky describes a similar interment in Alsónyék, saying that he only found in the

⁸ Mozsolics Amália, A dunántúli bronzkor kialakulása. Vasi Szemle 4., 1937. 238.

⁹ Patay Pál, Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. Dissertationes Pannonicae. Ser. II. No. 13., 59.

graves the half-burnt human bones gathered in a pile after cremation and the vessels were arranged on top of them and around them.¹⁰ Characteristically for his time, Wosinsky calls later the same graves urn-burials.¹¹ Recently the Museum of County Baranya excavated some graves with strewn ashes in the surroundings of the village Szébeny.¹²

Of course with these few dates we cannot draft a topography of the urn burials and burials with strewn ashes found on the territory of the trans-Danubian incrustated pottery. As in Királyszentistván the so called pottery of „Northern-Pannonia“ occurs, and at the other places of discovery, we find the material of „Southern-Pannonia“, we cannot even restrict the interment with strewn ashes to the southern part of the trans-Danubian region.

It is difficult to determine the cultural connections and the chronology of the cemetery at Bonyhád. It would be quite simple to consider our finds as belonging to the so-called incrustated pottery of the southern trans-Danubian district and on the authority of Tompa, draw a parallel between this culture and „Tószeg C.“¹³ For several reasons we cannot have recourse to such simple methods.

First of all, it is, problematical whether the incrustated pottery of the Bronze Age called at present „South-Pannonian“ means really an independent and uniform „culture“. The groups of „North-Pannonia“ and „South-Pannonia“ have been distinguished for a long time. In the beginning the term referred to two different types of pottery, but already Wosinsky recognized the connections and transitions between them.¹⁴ The recent literature calls these two types „cultures“ and distinguishes between that of North-Pannonia and South-Pannonia.¹⁵ As for chronology, Mozsolics believes that both cultures existed side by side,¹⁶ while in Tompa's opinion the South-Pannonian culture is younger and derived from the North-Pannonian one.¹⁷ He regards the northern groups as synchronous with Tószeg B, the southern with Tószeg C, whereas Mozsolics places both in the phase of Tószeg B and C.

In my opinion, the meaning of the word „culture“ is too extensive to be applied to local variations of pottery. It would be equally false on the part of our ethnographers to write about the „culture“ of peasant-plates of Szekszárd or Mórágý. As we do not know all components and marks of the Bronze-Age culture of the trans-Danubian district where the incrustated pottery appears, we must take precautions. As there is a certain fundamental relationship noticeable in the seemingly different varieties of pottery but especially in the technique of pottery production and in the decorations extending themselves to the whole district, it is better to consider them as local varieties of a great culture.

The northern and southern varieties of the trans-Danubian incrustated pottery are, as to form and decoration, not yet definitely separated. We possess no register of

¹⁰ Wosinsky Mór, Alsónyéki ásatások. Arch. Ért. 1894., 298.

¹¹ Wosinsky, Die inkrustierte Keramik der Stein und Bronzezeit, 50.

¹² Verbal communication of János Dombay.

¹³ Tompa, op. cit. P. 87—88 and plate 32.

¹⁴ Wosinsky, Die inkrustierte Keramik . . . , 73.

¹⁵ Tompa, op. cit. Mozsolics op. cit. Patay op. cit. etc.

¹⁶ Tompa, op. cit.

¹⁷ Tompa, op. cit. Pl. 24, 25, 32.

the vessel shapes, and the illustrative charts generally show single pieces chosen deliberately, and isolated from their connections.¹⁸

Apart from these overhasty trials, both groups certainly possess characteristic forms and decorations, but the details and the chronological connections are not yet clear. It is not certain that the North-Pannonian types preceded the South-Pannonian ones and that the first was contemporary to Tószeg B, the second to Tószeg C. There are still great obstacles preventing the dating.

In autumn of the year 1935 we excavated at the Városhely-balk in Decs, where the medieval village Ete was situated. Under the medieval layer, I found a silt-layer, on the average 30 cm thick and under this, the traces of a Bronze Age settlement. The finds of the Bronze Age were in a humus-layer 10–15 cm in depth, placed around fire-places which were fired and plastered with mud and in five round deep pits, 40–60 cm in depth, about 120 cm in diameter. I found nowhere a consistent cultural layer.

The excavated find-material (Pl. XIII, fig. 1–14) consisted of mixed heterogeneous (in our present terminology „North and South-Pannonian“) types. Everything lay mired in the pits and in the humus, so that a division in time was not justified. The only jug of Nagyrév-Perjámos type (Pl. XIII, fig. 13) lay in a pit together with the large barrel-shaped vessel with funnel-shaped neck (Pl. XIII, fig. 5). We only can draw a sharp line between „South- and North-Pannonian“ forms and decorations, if we consider single pieces set apart from the material. Namely we find on pieces of South-Pannonian character motives which are characteristically „North-Pannonian“, pendentive decorations consisting of vertically arranged dots and concentric circles and linear ornaments with indented borders. In this way pieces showing different styles can also be considered as synchronous. So perhaps we can say that they were produced in different workshops and imported from different places.

The same confusion is visible when we examine the finds of Tolnatamás, Regöly, Kölesd, Medina, Nagyvejke, Harc and Szekszárd. Patay has already pointed out the heterogeneous character of these places of discovery.¹⁹ They show, that the ceramics of North- and South-Pannonia were synchronous. The large number of the places of discovery and the manifold local variations also prove, that both groups flourished for a long time and could not be confined to a single period of the Bronze Age.

We can only determine the place of the cemetery at Bonyhád in the relative chronology by examining the incrustrated pottery of the trans-Danubian district. The Tószeg-strata do not help us, for, on the one hand, there is little connection between the trans-Danubian material and that of Tószeg, on the other hand, in consequence of the geographical sites of the trans-Danubian district and Tószeg, the incrustrated pottery which came into being in Pannonia, could only reach the peripheries of its spread, the Tisza-district, in later times. If our trans-Danubian incrustrated pottery only appears in the period C, this does not mean that the trans-Danubian inlaid pottery corresponds exactly to the period Tószeg C, as Tompa thinks. When speaking of the finds at Decs-Ete, we saw that using the same methods, we could also draw a parallel between the hetero-

¹⁸ E. g. plates 24., 25. and 32 in Tompa's op. cit.

¹⁹ Patay, op. cit. 56.

genous material of Ete (consisting of North- and South-Pannonian material) and Tószeg A, and Nagyrév respectively. Far from the centre, on the borders of the single pottery-regions, older types had survived. In other words, the vessel of Nagyrév type found at Ete can be a late survival of this type, and the incrustated pottery found in the Tisza-district, in Tószeg C surroundings, could have represented an older state of development in its own country.

Another difficulty arises, if we consider, that the Tószeg-strata A, B, C, D are not yet clearly interpreted. The excavations at Tószeg did not clear up the question of the succession of grades A, B. The finds older than C were separated after the excavation, and the separation could only be accepted, as there were two styles and form-groups present in the unfavourably handled and mixed up material. These groups-called Nagyrév and Perjámos-appear elsewhere independently, but they also can be synchronous groups with different local colouring as well as different phases in the development of one group. The first possibility is more probable, as there is a certain shifting noticeable in the spread of the Nagyrév and Perjámos types,²⁰ the other is not yet confirmed by excavations made at places, where both types occur. Consequently it is more correct to start with the material of this place when fixing the relative chronology of the trans-Danubian Bronze Age.

As with the material of the southern trans-Danubian district, it is already certain, that in the Bronze Age it cannot be divided into four periods. Here the Earliest Bronze Age corresponds to the type of Kiskánya, being the development of the group Vučedol-zók. This is followed by the trans-Danubian incrustated pottery remaining to the end of the period. The pottery varieties coming from elsewhere (Nagyrév, Perjámos, Kisapostag) appear isolated, or joined to the varieties of this place in different times.

The incrustated pottery of the southern trans-Danubian district, in consequence of its long existence, assumes different shapes and local colourings and, in principle, can be divided into an older and a younger group.

In the first part of its development, the group is characterized by undeveloped forms and decorations, and other Early Bronze-Age pottery forms are added to our types. Here and there, the Vučedol inheritance can be demonstrated and the influence of Kisapostag is also important. The latter is characterized by a decoration, made with stick, around which a string is twisted, but this influence appears together with that of Nagyrév too. As example of the first I show vessels coming from urn-graves at Űrgevárpuszta (Pl. XIII, fig. 15—18) for the second, some vessels of the cemetery at Szentandráspuszta (Pl. XIII, fig. 19—23). To this phase belongs the sharply profiled one-handled jug, in whose decoration Mozsolics sees in all fairness the continuation of Vučedol elements.²¹

In the second part of development, the vessel-forms of the southern trans-Danubian inlaid pottery take a definite form, the decorations become overcrowded and the aforementioned foreign influences disappear. The connection between the late Bronze-Age groups known from elsewhere and our group is not yet clear, but no doubt the material

²⁰ Patay, op. cit.

²¹ Mozsolics op. cit.

found in the Bonyhád cemetery with its fully developed forms and too many incrustations belongs here.

Of course all this is not yet sufficient to establish the stratigraphy of the Bronze-Age in the southern trans-Danubian district. Probably there were three periods in this region, but in order to clear up this question we have to treat the older authentic finds in detail, and excavate at least one stratified dwelling-settlement.

DR. JÓZSEF CSALOG

LELETEK A HARKAI „PFENNIGWALD“-BÓL. (SOPRON MEGYE.)

Harka községet déli irányban a Nyék felé vezető úton elhagyva, 1·3 km távolságban nyugat felé egy kiugró erdőszel tűnik szemünkbe, mely a Pfennigwald nevű községi erdőhöz tartozik. Közel az erdő széléhez balkézfelől az út mellett egy 1·20—1·80 m magas földtöltés látható, mely kétségtelenül emberi kéz alkotása. Ez a földtöltés kisebb-nagyobb megszakításokkal körülfogja a \odot 284 magaslati pontot, egy közel 20 hektár kiterjedésű területet határolva. (Spezialkarte Oedenburg Zone 15. Kol. XV.) A 284. magaslati pont közelében néhány nagyobb gödör észlelhető, a töltésen belül, melyek valószínűleg földbe mélyített lakások nyomai. Nem messze ezektől a földsánc irányváltozása szinte derékszögben mutatkozik, és külső széle mentén a védőárok is jól megmaradt.

Ezen praehisztorikus telep légvonalban 4·7 km-re fekszik a soproni Burgstalltól délkeleti irányban, és a Bella által említett harkai Sonnenbergtől: az Eiergraben által van elválasztva. Ezen környékről már több hallstattkori lelet került elő, s jelen esetben is ilyent kívánok ismertetni.

1938. március elején Reitter Mihály harkai gazda értesített, hogy agyagásás közben különféle edénytöredékre akadtak, és felszólított, nézném meg azokat. Örömet tettem eleget felhívásának, mert Reitter fáradhatatlan és élesszemű figyelője szülőfaluja határában előkerülő leleteknek, kinek a révén már többször jutottam érdekes tárgyak birtokába. Körülbelül 200 lépésnyire az erdő szélétől, a „Hofwiesen Äcker“ nevű szántók mellett, ahonnan már szintén nagyon sok hallstattkori cserép került elő, az út mellett egy kb. 2 m átmérőjű gödör volt kiásva, az itt kb. 1·30 m magas földtöltés oldalában. A talaj ezen a helyen vékony humuszréteggel fedett agyag. A gödör alján korommal vegyült réteg mutatkozott, telve különféle égetettagyag-tárgyak töredékeivel. A réteg óvatos feltárásával nagyszámú edény-, gúla- és tűzkutya-töredék került elő, melyek erősen átnedvesedett voltuknál fogva csak nagy óvatossággal voltak kiemelhetők. A tárgyak összevissza hányva, szinte egymás közé ékelve feküdtek egy csomóban. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy az összes töredékek kiemelése után kitűnt, hogy a tárgyak több mint $\frac{2}{3}$ -a valószínűleg az agyagtermelés folytán eltűnt. A hiányzó részek után folytatott kutatás sajnos eredménnyel nem járt. Annál is inkább sajnálatos ez, hisz többek között négy különböző alakú tűzkutya töredékeiről van szó. A legnagyobb tűzkutyatöredéken (XIV. t. 1. kép) észlelhető, hogy a lábak, valamint a felhajló szarvszerű nyúlvány oldalából kiálló díszítések hegyezett fapálcikákkal voltak megerősítve, melyeknek helyei (üregei) jól láthatók.

¹ Lásd: Bella L., Sopron az iratlan időkben. Sopron Civitas Fidelissima. 41. o. — (Sonnenberg = Naphegy.)

Ezen eljárás biztosította a tűzkutyák szilárdságát a kiégetés előtt. A hat különféle edénytöredék kettő kivételével meglehetősen primitív korongnélküli készítmény. A 32 gúla pirosra égetett agyagból való, átlag 18 cm magas, felül 4 cm, alul 8 cm élhosszal, magasságuk felső harmadán kerek lyukkal ellátva (XIV. t. 6. kép c. sz.). Bár alakjuknál fogva a lelet legkevésbé törékeny tárgyai, mégis valamennyi gúla két vagy több darabra van törve, ami egyrészt gyenge kiégetettségükben keresendő. Kettő közülük felső lapjukon ujjal eszközölt benyomással van díszítve (XIV. t. 6. kép b. és c. sz.), míg öt darabon bemélyített kereszt látható (XIV. t. 5. kép d. sz. és 6. kép a. és d. sz.). Ez valószínűleg egy favesszőnek a még puha agyagba való benyomása által készült, és a Svastikára való utalást jelenti.

Bronz- vagy vastárgy a leletek között nem akadt. Egy késhez hasonló csonttárgy XIV. t. 4. kép c. sz.), valamint két darab nyelv alakú, kopás nyomait mutató kő (XIV. t. 5. kép e. sz.) képviselik a kor primitív szerszámain. Ezeket a lelet agyagtárgyainak előállítására is használhatták, melyek valószínűleg a helyszínén készültek. Erre vall egy ökölnagyságú szabálytalan agyaggömb, telve ujjlenyomatokkal. Ilyen agyaggömböt a szobrászok vagy fazekasok munkájuk alatt ma is kézben tartanak, hogy a szükséges agyagmennységet onnan lecsípjék, vagy a felesleget arra rányomják. Ez az agyaggömb szintén ki van égetve.

Ügylátszik itt nem is sírhellyel, hanem egy primitív műhellyel van dolgunk. mert nem tartom valószínűnek, hogy közvetlen a halotthamvasztás előtt és ugyanazon helyen készítették volna a szertartáshoz szükséges tárgyakat, bár egyes nézetek ezt a felfogást vallják. Két látszólag hamuval kevert agyagból égetett szürke színű 1 cm vastag töredék, melyek felső lapjukon le vannak simítva, és szélükön 1.5 cm magasan felhajtott karimával ellátva (XIV. t. 5. kép g. és h. sz.), valószínűleg tűzhely aljából (tűzpadka) valók. Ugyanezen anyagból készült egy tölcészerűen hajlított darab is (XIV. t. 5. kép c. sz.), mely talán égetőkemence töredéke?

Úgy a Himmelsthrön és Sonnenberg, valamint a Pfennigwald nagy telepei, éppen úgy, mint a Burgstall, valószínűleg hosszú ideig voltak használatban, s így közelükben nagyobb kiterjedésű temetők voltak. A Burgstall temetőjét kisebb-nagyobb tumulusok jelzik, míg a többi fentemlített telepnél valószínűleg mélyített sírokkal (Flachgräber) kell számolnunk, melyek a telepekhez vezető út mentén keresendők. Lehetséges azonban, hogy itt is voltak tumulusok, melyek talán a már régóta művelés alá fogott területre estek, s így azokat az ásó vagy eke vasa lassanként kiegyengette.

Minden esetre érdemes Harka község határának különösen ezen részével foglalkozni, mely a praehistorikus tárgyakon kívül sok római leletet is szolgáltat.

LELETEK:

1. Tűzkutya-töredék (XIV. t. 1. kép), durvaszemcsés sötétszürke égetett agyagból. Magassága 30 cm, hossza 28 cm.¹

¹ A töredék kiegészítését a soproni Burgstallon talált egyik tűzkutya szerint képzelhetjük. Lásd: *Bella-Müller*, *Prähist. Funde in der Umgebung von Oedenburg*. VI. tábla 5. kép. — *Mittheilungen der Anthropol. Ges. Wien*, Band XXI. 166—192. o.

2. Tűzkutya-töredék (XIV. t. 2. kép a. sz.), pirosra égetett agyagból. Hossza 15 cm, legnagyobb átmérője 6 cm.

3. Előző tűzkutyához való láb (XIV. t. 2. kép b. sz.). Magassága 8 cm, szélessége 6 cm, a láb talpa 2 cm széles.

4. Ugyanezen tűzkutyához való lábtöredék (XIV. t. 2. kép c. sz.). Magassága 5 cm, szélessége 6 cm.

5. Ugyanezen tűzkutyához való hát-töredék (XIV. t. 2. kép d. sz.). Hossza 15 cm, a hát szélessége 6 cm.

6. Tűzkutya lába (XIV. t. 2. kép e. sz.), pirosra égetett agyagból. Magassága 8 cm, szélessége 6.5 cm.

7. Tűzkutya oldalrész-töredéke (XIV. t. 2. kép f. sz.), pirosra égetett agyagból. Magassága 7.5 cm, szélessége 7 cm.

8. Nagy edény töredéke (XIV. t. 3. kép), pirosasbarna, helyenként feketére festett agyagból. Falvastagsága 1 cm. A lapos perem szélessége 5 cm. A nyak alsó része két párhuzamos, bemélyített vonallal jelezve, mely két ujjhegy benyomása által készült. Feltete hegyes szerszámmal bekarcolt párhuzamos cikk-cakkvonal. Az edény öblös hasán helyenként ujjal bemélyített ferdeirányú barázdák, s ezek mellett háromszög- és rombusz-idomok, melyek közül egyesek ferdeirányú párhuzamos vonalakkal vannak díszítve.²

9. Fínoman kidolgozott füles csésze töredéke (XIV. t. 4. kép e. sz.), pirosra égetett agyagból, helyenként feketére festve. Magassága 8 cm. Az edény 2 cm széles, kifelé hajló széle alatt canellur-szerű bemélyítések, melyek az edény alja felé eltűnnek. A hozzá tartozó fül-töredék szélessége 4-5 cm (XIV. t. 4. kép f. sz.).

10. Lapos csésze töredéke, oldalán fül nyomával, sötétszürke, égetett agyagból (XIV. t. 4. kép b. sz.).

11. Edény-töredék, pirosra égetett agyagból (XIV. t. 4. kép a. sz.), hat párhuzamosan haladó bekarcolt vonallal díszítve. Valószínűleg a 3. kép alatti edényhez való.

12. Nagyobb edény töredéke (XIV. t. 4. kép d. sz.), pirosra égetett agyagból. Falvastagsága 0.8 cm. Durván mintázott 1.5 cm-re kiugró éllel. Primitív kivitel.

13. Primitív kivitelű szerszám csontból (XIV. t. 4. kép c. sz.). Hossza 14 cm.

14. Nagyobb edény-töredék szürke agyagból (XIV. t. 5. kép c. sz.). A ferdén kihajló keskeny perem alatt körömmel (?) benyomott félkör alakú díszítés.

15. Két salakszerű szürke, égetett agyagból készített töredék (XIV. t. 5. kép g. és h. sz.). Vastagsága 1 cm, szélén 1.5 cm-re felhajtv. Felső felülete simított, alsó felülete durva. (Tűzhely padkája?)

16. Töredék ugyanazon anyagból mint előbb (XIV. t. 5. kép a. sz.), tölcser-szerűen behajtv. (Kemence töredéke?)

17. Nyelvalakú, 11 cm hosszú, 2 cm vastag kőszerszám, használás nyomaival. (XIV. t. 5. kép e. sz.). Ehhez hasonló másik kő, 4 cm vastag, szintén szerszám célját szolgálta.

² Az edény alakja és részben a díszítése nagyon hasonló a *Bella-Müller* idézett cikkében VII. tábla, 12. szám alatt közölt urnával.

18. Közepén átlukasztott, egyik oldalán lelapított golyó-töredék, pirosra égetett agyagból (XIV. t. 5. kép f. sz.). Átmérője 11 cm, magassága 8 cm.

19. Agyag-gúla töredéke (XIV. t. 5. kép b. sz.), pirosra égetett agyagból. Felső lapja legömbölyítve, alatta kerek lyukkal.

20. Agyag-gúla töredéke (XIV. t. 5. kép d. sz.), pirosra égetett agyagból. Felső lapján bemélyített kereszt. (Svastica?)

21. Öt darab agyag-gúla (XIV. t. 6. kép), pirosra égetett agyagból. Magasságuk 18 cm, felső él 4 cm, alsó él 8 cm hosszú. A gúlák felső lapján szerszámmal bemélyített kereszt, vagy ujjheggyel benyomott mélyedés. Valamennyi felső $\frac{1}{3}$ -ban kerek lyukkal ellátva.

STORNO MIKSA

FUNDE AUS DEM HARKAUER „PFENNIGWALD.” (KOMITAT SOPRON [ÖDENBURG]).

Wenn wir die Gemeinde Harkau auf dem, in südlicher Richtung nach Nyék führenden Weg verlassen, werden wir in 1'3 km Entfernung in westlicher Richtung einen hervorspringenden Waldesraum erblicken, welcher zu dem, Pfennigwald genannten Gemeindewald gehört. In der Nähe des Waldrandes, links von dem Wege ist ein 1'20—1'80 m hoher Erdwall sichtbar, der zweifellos von menschlichen Händen herrührt. Dieser Erdwall umfängt mit Unterbrechungen von verschiedenen Grössen den trigonometrischen Punkt \odot 284, und begrenzt ein Gebiet von ungefähr 20 Hektar. (Spezialkarte Ödenburg Zone 15 Kol. XV.) In der Nähe des trigonometrischen Punktes 284 sind innerhalb des Dammes einige Gruben zu bemerken, die wahrscheinlich die Spuren von den, in die Erde vertieften Wohnungen sind. Unweit davon zeigt sich der Richtungswechsel des Erdwalls beinahe rechtwinklig und den äusseren Rand entlang ist der Schutzgraben auch gut erhalten.

Diese prähistorische Siedlung liegt 4'7 km in Luftlinie entfernt in südöstlicher Richtung von dem Soproner (Ödenburger) Burgstall und von dem, von Bella erwähnten Harkauer Sonnenberg¹ ist sie durch den Eiergraben getrennt. Aus dieser Gegend sind schon mehrere Funde aus der Hallstattzeit zum Vorschein gekommen, auch jetzt will ich eine solche bekannt geben.

Anfangs März des Jahres 1938 hat mich Michael Reitter, ein Harkauer Landwirt, benachrichtigt, dass man während der Lehmausgrabung verschiedene Gefässbruchstücke fand und hat mich aufgefordert, diese anzusehen. Ich leistete seiner Aufforderung mit Freude Folge, denn Reitter ist ein unermüdlicher und scharfsichtiger Beobachter der in der Umgebung seines Heimatdorfes zum Vorschein gekommenen Funde und durch ihn geriet ich schon oft in den Besitz von interessanten Gegenständen. Ungefähr 200 Schritte entfernt vom Waldraum, neben dem sog. „Hofwiesen Acker“, wo schon viele Scherben aus der Hallstattzeit zum Vorschein kamen, war neben dem Weg ein Graben von ungefähr 2 m Durchmesser, an der Seite des hier ungefähr 1'30 m hohen Erdwalles. Der Boden besteht hier aus Lehm, bedeckt mit einer dünnen Humusschichte. Am Boden

¹ Vgl. Bella L., Sopron az iratlan időkben. Sopron Civitas Fidelissima, S. 41.

der Grube zeigte sich eine mit Russ vermischte Schichte voll mit Bruchstücken verschiedener Gegenstände aus gebranntem Ton. Bei dem vorsichtigen Öffnen dieser Schichte kamen viele Bruchstücke von Gefässen, Pyramiden und Feuerhunden zum Vorschein; da sie stark durchnässt waren, konnte man sie nur vorsichtig herausheben. Die Gegenstände lagen durcheinander geworfen in einem Haufen. Leider wurde es nach der Heraushebung sämtlicher Gegenstände klar, dass wahrscheinlich mehr als $\frac{2}{3}$ Teil der Gegenstände bei der Lehmausgrabung verschwand. Die fehlenden Teile wurden gesucht, aber bedauerlicherweise nicht vorgefunden. Das ist umsomehr zu bedauern, da z. B. von Bruchstücken von vier verschiedenförmigen Feuerhunden die Rede ist. An dem Bruchstück des grössten Feuerhundes (**Taf. XIV. Abbildung 1.**) ist zu bemerken, dass die Füsse, sowohl wie die, aus der Seite der hornartigen Verlängerung hervorstehende Verzierungen mit gespitzten Holzstäben befestigt waren, deren Löcher gut bemerkbar sind.

Diese Verfahren sicherte die Festigkeit der Feuerhunde vor dem Ausbrennen. Die sechs verschiedeneu Gefässbruchstücke sind, mit Ausnahme von zwei Stücken primitive Erzeugnisse ohne Drehscheibe verfertigt. Die 32 Pyramiden sind aus rotgebranntem Ton, durchschnittlich 18 cm hoch mit oben 4 cm, unten 8 cm Kantenlänge, am oberen Drittel ihrer Höhe mit einem runden Loch versehen (**Taf. XIV. Abb. 6., No. c.**). Obwohl sie infolge ihrer Form die am wenigsten zerbrechlichen Gegenstände des Fundes sind, sind doch alle Pyramiden in 2 oder mehrere Stücke zerbrochen, was teilweise dadurch erklärlich ist, dass sie schwach ausgebrannt wurden. Zwei sind auf ihrer oberen Fläche mit Fingereindruck verziert (**Taf. XIV. Abb. 6, No. b. und c.**), während auf fünf Stücken eingetiefte Kreuze zu sehen sind (**Taf. XIV. Abb. 5. No. d. und Abb. 6. No. a. und d.**). Sie wurden wahrscheinlich durch das Eindrücken eines Holzstabes in den noch weichen Ton verfertigt und weisen auf die Swastika hin.

Bronze- oder Eisengegenstände gab es unter den Funden nicht. Die primitiven Werkzeuge dieser Zeit sind durch einen messerähnlichen Knochengegenstand (**Taf. XIV. Abb. 4. No. c.**) und zwei zungenförmige Spuren von Abwetzungen zeigende Steine vertreten (**Taf. XIV. Abb. 5. No. e.**). Diese konnte man auch bei der Verfertigung der Tongegenstände dieses Fundes benützen, die wahrscheinlich an Ort und Stelle verfertigt wurden. Darauf weist ein faustgrosser unregelmässiger Lehmblock voller Fingerabdrücke. Solche Lehmblöcke halten die Bildhauer oder Töpfer auch heute in der Hand, damit sie den fehlenden Ton davon abzwicken, oder den Überfluss aufdrücken können. Dieser Tonblock ist auch ausgebrannt.

Scheinbar stehen wir hier nicht einer Grabstätte, sondern einer primitiven Werkstatt gegenüber, denn ich halte es nicht für wahrscheinlich, dass unmittelbar vor der Leichenverbrennung auf ein und demselben Ort die zur Zeremonie benötigten Gegenstände verfertigt wurden, obzwar manche dieser Ansicht sind. Zwei scheinbar aus mit Asche vermischem Ton gebrannte, graue, 1 cm dicke Bruchstücke, die an der oberen Seite geglättet und an dem Saum 1.5 cm hoch mit aufgebogenem Rand versehen sind (**Taf. XIV. Abb. 5. No. g. und h.**), stammen wahrscheinlich aus dem unteren Teil eines Herdes (Ofenbank). Aus demselben Material wurde ein trichterartig gebogenes Stück verfertigt, vielleicht Bruchstück eines Brennofens? (**Taf. XIV. Abb. 5. No. c.**)

Die grossen Siedlungen von Himmelstrhon und Sonnenberg, wie auch die vom Pfennigwald, ebenso wie der Burgstall, waren wahrscheinlich lange in Gebrauch und so

gab es in ihrer Nähe grössere Grabfelder. Das Burgstaller Gräberfeld ist durch tumuli von verschiedener Grösse angedeutet, während man bei den anderen erwähnten Siedlungen wahrscheinlich mit Flachgräbern rechnen muss, die den, zu den Siedlungen führenden Weg entlang zu suchen sind. Es ist aber möglich, dass es hier auch tumuli gab, die aber auf dem, schon seit lange bearbeiteten Feld waren und so mit dem Spaten oder dem Pflugeisen geebnet wurden.

Jedenfalls ist es lohnend, sich besonders mit diesem Teil der Gemarkung von Harkau zu beschäftigen, da ausser prähistorischen Gegenständen auch viele römische Funde vorkommen.

FUNDE:

1. Bruchstück eines Feuerhundes (Taf. XIV. Abb. 1.) aus grobkörnigem dunkelgrauem, gebranntem Ton, Höhe 30 cm, Länge 28 cm.²

2. Bruchstück eines Feuerhundes (Taf. XIV. Abb. 2. No. a.) aus rotgebranntem Ton. Höhe 15 cm, grösster Durchmesser 6 cm.

3. Zu dem vorher erwähnten Feuerhund gehörender Fuss (Taf. XIV. Abb. 2. No. b.). Höhe 8 cm, Breite 6 cm, der Boden des Fusses 2 cm breit.

4. Fussbruchstück zu demselben Feuerhund (Taf. XIV. Abb. 2. No. c.). Höhe 5 cm, Breite 6 cm.

5. Rückenbruchstück zu demselben Feuerhund (Taf. XIV. Abb. 2. No. d.). Länge 15 cm, die Breite des Rückens 6 cm.

6. Fuss eines Feuerhundes (Taf. XIV. Abb. 2. No. e.) aus rotgebranntem Ton. Höhe 8 cm, Breite 6·5 cm.

7. Seitenteil-Bruchstück eines Feuerhundes (Taf. XIV. Abb. 2. No. f.) aus rotgebranntem Ton. Höhe 7·5 cm, Breite 7 cm.

8. Bruchstück eines grossen Gefässes (Taf. XIV. Abb. 3.) aus rötlichbraunem, teilweise schwarz bemaltem Ton. Dicke der Wand 1 cm, Breite des flachen Randes 5 cm. Der untere Teil des Halses mit zwei parallelen eingetieften Linien angedeutet, die durch Eindrücken zweier Fingerspitzen zustande kamen. Darüber eine, mit spitzem Gegenstand eingeritzte parallele Zickzacklinie. Am hohlen Bauch des Gefässes stellenweise schräge, mit Finger eingetiefte Furchen, daneben Dreieck- und Rhombusfiguren, einige davon mit schrägen parallelen Linien verziert.³

9. Bruchstück einer fein ausgearbeiteten Henkelschale (Taf. XIV. Abb. 4. No. e.) aus rotgebranntem Ton, stellenweise schwarz bemalt. Höhe 8 cm. Das Gefäss ist 8 cm breit, unter dem sich nach aussenwärts biegenden Saum kannelürenartige Vertiefungen, die gegen den Boden des Gefässes verschwinden. Breite des dazugehörenden Henkelbruchstückes 4·5 cm (Taf. XIV. Abb. 4. No. f.).

² Wir können uns die Ergänzung des Bruchstückes nach einem Feuerhund vom Ödenburger Burgstall vorstellen. Vgl.: Bella—Müller, Prähist. Funde in der Umgebung von Oedenburg, Taf. VI., Bild 5. — Mittheilungen der Anthrop. Ges. Wien, Band XXI, S. 166—192.

³ Die Form und auch die Verzierung des Gefässes sind ähnlich wie bei der Urne, die im zitierten Artikel von Bella—Müller Taf. VII., No. 12 mitgeteilt ist.

10. Bruchstück einer flachen Schale aus dunkelgrauem gebranntem Ton, an der Seite Henkelspuren (Taf. XIV. Abb. 4. No. b.).

11. Gefäss-Bruchstück aus rotgebranntem Ton mit 6 parallel laufenden eingeritzten Linien verziert (Taf. XIV. Abb. 4. No. a.). Gehört wahrscheinlich zum Gefäss abb. 3.

12. Bruchstück eines grösseren Gefässes (Taf. XIV. Abb. 4. No. d.) aus rotgebranntem Ton. Dicke der Wand 0·8 cm. Grob modelliert, mit einer 1·5 cm weit hervorspringenden Kante. Primitive Ausführung.

13. Primitiv ausgeführtes Werkzeug aus Knochen (Taf. XIV. Abb. 4. No. c.). Länge 14 cm.

14. Bruchstück eines grösseren Gefässes aus grauem Ton (Taf. XIV. Abb. 5. No. c.). Unter dem schief vorspringenden dünnen Rand eine mit dem Fingernagel eingedrückte halbkreisförmige Verzierung.

15. Zwei Bruchstücke aus schlackenartig grauem, gebranntem Ton (Taf. XIV. Abb. 5. No. g. und h.). Breite 1 cm, am Saum 1·5 cm aufgebogen. Die obere Fläche ist geglättet, die untere grob. (Ofenbank?)

16. Bruchstück aus demselben Material wie oben (Taf. XIV. Abb. 5. No. a.), trichterartig eingebogen. (Bruchstück von Ofen?)

17. Zungenförmiges Steinwerkzeug, 11 cm lang, 2 cm dick, mit Spuren der Benutzung (Taf. XIV. Abb. 5. No. e.). Ein anderer ähnlicher Stein 4 cm dick, diente ebenfalls als Werkzeug.

18. Kugelbruchstück, in der Mitte durchlocht, auf der einen Seite plattgedrückt, aus rotgebranntem Ton (Taf. XIV. Abb. 5. No. f.). Durchmesser 11 cm, Höhe 8 cm.

19. Bruchstück einer Tonpyramide aus rotgebranntem Ton (Taf. XIV. Abb. 5. No. b.). Die obere Fläche abgerundet, darunter rundes Loch.

20. Bruchstück einer Tonpyramide aus rotgebranntem Ton. (Taf. XIV. Abb. 5. No. d.). An der oberen Fläche eingetieftes Kreuz (Swastika?)

21. Fünf Stück Tonpyramiden (Taf. XIV. Abb. 6.) aus rotgebranntem Ton. Höhe 8 cm, obere Kante 4 cm, untere Kante 8 cm lang. An den oberen Flächen der Pyramiden mit Werkzeug eingetiefte Kreuze, oder mit Fingerspitze eingedrückte Vertiefung. Alle sind am oberen $\frac{1}{3}$ mit rundem Loch versehen.

MIKSA STORNO

A SZEGED-ÖTHALMI PRESZKITA ÍJRÉSLET.

Reizner János a szegedi múzeum volt igazgatója, 1902-ben egy feldúlt és kifosztott öthalmi sírt tárt fel. A leletet az Archaeologiai Értesítőben ismertette.¹ Ugyanennek a sírleletnek néhány darabját Gallus Sándor és Horváth Tibor is hozzák munkájukban, de mint öthalmi preszkíta *szórvány* régiségeket.² A tévedésnek az volt az oka, hogy évtizedek folyamán feledésbe ment a kérdéses példányoknak publikált zárt sírlethez való tartozandósága és így azokat a ténylegesen szórványöthalmi preszkíta,³ valamint az avar emlékekkel kezelték együtt és fényképezték le. Így fordulhatott azután elő, hogy a Reizner által közölt *csontlemez* (I. ábra), bronzkarika (II. ábra 5.), három gyöngyszem (II. ábra 6.), két hengeralakú ruhakapocs (II. ábra 3–4.), Gallusék összefoglaló munkájából kimaradt.

Itt csupán a díszített csontlemez **II. t. 11.**,⁴ rendeltetésével kívánok foglalkozni, mert érdekes fegyvertörténeti adatot rejt magában.

A díszített csontlap **II. t. 11.** állatcsontból van kifaragva. Így alja homorú, likacsos; felülete pedig domborodó, csiszolt. A sírból töredékes állapotban került ki, de ennek ellenére a sérült díszítmény könnyen kiegészíthető. Hossza 19·3, szélessége 3—3·4—3·1, vastagsága 0·5 cm. A felület karcolt geometrikus mintázata 9·7 cm. hosszúságban borítja a középrészt, de aszimmetrikus elhelyezésben. Felső végétől körülbelül 3, az alsótól 6 cm távolságra kezdődik. Két végén, mintegy 2·5—3·5 cm széles szalagban, húrtól vagy fonáltól eredő lekötözés nyoma látszik, de nemcsak a felületen, hanem az oldaléleken is. A baloldali élen, a mintázat alsó harmadának irányában, ütődésektől eredő rongálódások is vehetők ki.

¹ Reizner János, Lebői, öthalmi és óbébai ásatások: Arch. Értesítő 1904, 76—88. old.; I—II. ábra.

² Gallus Sándor és Horváth Tibor, A legrégibb lovasnép Magyarországon. A korai vaskorból való régészeti hagyatéka és euráziai kapcsolatai: Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 9. 1939, XLVIII. tábla 6—8; 104. old.

³ Dissertationes Pannonicae, 1939, XLVIII. t. 1—5, 9—11. — Ezek a darabok az 1879. évi árvízzel kapcsolatos kubikolások alkalmával kerültek elő és Tisza Lajos királyi biztos útján jutottak a szegedi múzeum gyűjteményébe. Tehát sem Varázsjéi Gusztáv közleményében: Arch. Ért. 1880, 323. sk. o., sem pedig az Arch. Ért. 1881, 152. sk. oldalain ismertetett avar régiségekkel együtt nem szerepeltek. — Múz. leltári számuk: 1/1884.

⁴ Arch. Ért. 1904, 81. old.; I. ábra. — Gy. Rhé und N. Fettich, Jutas und Öskü: Skythika 4, Prag 1931, 66. o., 28. ábra. Fettich tévesen használja fel a preszkíta csontlemezt az avar csontdíszítések összehasonlító anyagaként, mert amint már fentebb láttuk, nincs összefüggésben Hampel, Alterthümer stb. III, 92—97. tábláján közölt szeged-öthalmi régiségekkel.

Az öthalmi díszített csontlemez: a kísérő leletanyaga, a kapcsolatos régiségek alapján a preszkíta kultúrához tartozik. Kora a Kr. e. 8—6. századokra tehető.⁵ Megerősíti beosztásunkat a somlyóhegyi preszkíta sírlelet edényének peremdíszítése, melyen csontlemezünk háromszögalakú rovátkolt mezőit látjuk viszont.⁶

Az egyoldalon csiszolt, két végén lekötött öthalmi csontlap rendeltetését, az analóg avar íjcsontok magyarázzák meg. Az első tekintetre látható, hogy az öthalmi példány nem egyszerű faragvány, hanem olyan csontlemez, mit húr, vagy erős fonal segítségével két végén más tárgyhöz erősítettek. Hasonló anyagú és kivitelű csontlapokat, a visszacsapó-íjak közepén, a markolati részen találunk.⁷ A preszkíta csontlap (II. t. 11.) ugyancsak egy összetett reflexíj közep részét borította. Ha darabunkat Kr. u. VII. századi avar íjközépcsontokkal hasonlítom össze, a rendeltetés azonossága és a rokonság közöttük nyilvánvaló.

Szeged-öthalmi lemez (II. t. 11). Deszk (Barát András) 2. sír lemeze: Szeged-Fehértó B. 7. sír lemeze:
 Hosszúság 19·3 (3·5—13—2·8) H. 26·7 (6·8—13·5—6·4) H. 24·2 (7·2—11·5—5·5),
 Szélesség 3—3·4—3·1, Sz. 3·5—3·5—3·5, Sz. 3—3·1—3,
 Vastagság 0·5. V. 0·3 cm. V. 0·6 cm.

Az íjak középlemezének szélessége, vastagsága és a szabadon hagyott markolati részének hossza csaknem egyező. Eltérés a lekötött végek hosszúságában, a kihegyezett avar példány irdalásában, a preszkíta darab díszítésében jelentkezik, de az aránytalanság a markolati rész és a lekötött végek méreteinél mindkét esetben megvan. Az eltérés az íjlemezek közt könnyen érthető, mert a mintegy 1400 esztendő időbeli távolság elegendő ahhoz, hogy egyes részletekben fejlődjenek és némileg megváltozzanak. Az íjközéprész aszimmetrikus beosztását, a hozzákapcsolódó két rugalmas ív méreteinek különbözősége okozhatta. Ilyen példákat a hún emlékanyagban is találhatunk.⁸ Az elmondottak után következtetni lehet arra, hogy a preszkíta íj markolati részén kívül, a két kart is erősítő csontlemezekkel borították be.

Az összetett íj nyomait a szkítákig,⁹ sőt távolabbi korokig is követhetjük,¹⁰ de mostanáig nem ismerünk adatokat arra, hogy a preszkítáknál ilyenek lettek volna. Csupán a háromélű és levélalakú tokos bronznyílhegyeik tanúsítják,¹¹ hogy íjaik voltak.

A szeged-öthalmi íjtöredék az első gyér bizonyítéka annak, hogy Európa legrégibb lovasnépe nemcsak ismerte, hanem használta is az összetett reflexíjat, mely később a húnok és avarok kezén a népek rettegett fegyverévé vált.

CSALLÁNY DEZSŐ

⁵ Diss. Pann. Ser. II. 9, 1939. 131. old.

⁶ Diss. Pann. Ser. II. 9. 1939, LVII. tábla 5.

⁷ Cs. Sebestyén Károly, Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokból: Dolgozatok, VI, 1930, 189. o. 2. kép 2, 4. kép, 7. kép B, 8. kép (oldalnézet).

⁸ Alföldi András, Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk: Arch. Hungarica IX, 1932, 20—21. oldalon, 2. kép.

⁹ Forrers Reallexikon, 98. old., 28. t. 4.

¹⁰ Hans Bonnet, Die Waffen der Völker des alten Orients. Leipzig 1926, 135. sk. o.

¹¹ Arch. Ért. 1897, 63. old. — Diss. Pann. Ser. II. 9. 1939, 4. kép.

LE FRAGMENT D'ARC PRÉSCYTHIQUE DE SZEGED-ÖTHALOM.

Jean Reizner, ancien directeur du Musée de Szeged, a ouvert en 1902 une tombe ravagée et pillée à Öthalom. Il rendit compte de sa trouvaille dans *Archaeologiai Értesítő*.¹ Quelques pièces provenant de cette tombe furent republiées par MM. Sándor Gallus et Tibor Horváth comme des trouvailles préscythiques sporadiques découvertes à Öthalom.² La raison de cette erreur est que, pendant les dernières dizaines d'années, l'appartenance des objets en question à une tombe déterminée est tombée dans l'oubli, et ainsi on les a mis et photographiés parmi les trouvailles préscythiques authentiquement sporadiques d'Öthalom³ et parmi les trouvailles avares. C'est ainsi qu'il a pu arriver qu'une plaque en os (fig. 1), un anneau de bronze (fig. II, 5), trois perles (fig. II, 6), deux agrafes cylindriques (fig. II, 3—4), publiés par Reizner, ne furent pas mentionnés dans l'ouvrage d'ensemble de MM. Gallus et Horváth.

Je ne veux m'occuper dans ce qui suit que de la destination de la plaque en os ornée (T. II. 11.)⁴ car elle est intéressante du point de vue de l'histoire des armes.

La plaque ornée (T. II. 11.) est taillée en os d'animal. Sa partie inférieure est concave et poreuse, sa surface est bombée et polie. Elle a été trouvée dans la tombe dans un état fragmentaire, mais son ornementation, un peu détériorée, est facile à compléter. Longueur: 19·3 cm, largeur: 3—3·4—3·1 cm, épaisseur: 0·5 cm. L'ornement géométrique, gravé au poinçon, couvre, dans une position asymétrique, la partie médiane, dans une longueur de 9·7 cm. Il commence à 3 cm de l'extrémité supérieure, et à 6 cm de l'extrémité inférieure de l'objet. Sur ses deux extrémités, dans une bande de 2·5—3·5 cm de la surface de même que sur les deux tranchants de l'objet on voit des traces d'usure ce qui prouve que notre plaque était fixée à l'aide de fil ou de corde. Sur le tranchant du côté gauche elle est endommagée par des chocs.

La plaque en os ornée de Öthalom — d'après les trouvailles dont elle était accompagnée, appartient à la culture préscythique. Elle remonte probablement aux 8^e—6^e siècles av. J.—C.⁵ Notre datation est confirmée par les ornements des rebords des vases —,

¹ János Reizner, Lebői, öthalmi és óbédai ásatások (Les fouilles de Lebő, Öthalom et Óbédá); Arch. Értesítő 1904, pp. 76—88; fig. I—II.

² Sándor Gallus et Tibor Horváth, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Trouvailles archéologiques du premier âge du fer et leurs relations avec l'Eurasie; Dissertationes Pannonicae, Ser. II. 9. 1939. planche XLVIII, fig. 6—8; p. 104.

³ Dissertationes Pannonicae, 1939, pl. XLVIII, 1—5, 9—11. — Ces objets ont été trouvés au cours des travaux de terrassement exécutés en 1879, à l'occasion de la grande inondation de Szeged, et furent déposés par Lajos Tisza, commissaire royal, au Musée de Szeged. Ils n'ont donc pas figuré dans l'article de Gusztáv Varázseji (Arch. Ért. 1880, p. 323), ni parmi les trouvailles avares publiées dans Arch. Ért. 1881, p. 152 et ss. — Leur n^o d'inventaire est 1/1884.

⁴ Arch. Ért. 1904, p. 81; fig. I. — Gy. Rhé und N. Fettich, Jutas und Öskü: Szkythika 4, Prag 1931, p. 66, fig. 28. M. Fettich a tort de considérer cette plaque comme un objet similaire aux pièces de parure en os avares, parce qu'elle n'est pas en rapport avec les trouvailles de Szeged-Öthalom, publiées dans: Hampel, Alterthümer, etc., III., pl. 92—97.

⁵ Diss. Pann. Ser. II, 9, 1939. p. 131.

provenant de la tombe préscythique de Somlyóhegy, — qui sont identiques aux ornements triangulaires à rayure de la plaque en question.⁶

Quant à la destination de la plaque en os d'Öthalom, polie d'un côté et fixée des deux bouts, elle s'explique par les pièces en os analogues des arcs avars. On constate au premier regard que l'exemplaire d'Öthalom n'est pas une sculpture tout simplement, mais une plaque qu'on a fixée des deux bouts sur un autre objet, à l'aide de corde ou de fil résistant. On trouve des plaques en os de matière et d'exécution semblables sur la partie médiane, sur la poignée des arcs „à répulsion“.⁷ La plaque en os préscythique (fig. 1) couvrirait également le centre d'un arc. Si nous comparons notre exemplaire avec une plaque en os appliquée sur un arc avar du VII^e s. apr. J.—C. leur parenté, et l'identité de leur destination nous paraissent évidentes.

Plaque de Szeged-Öthalom : (T. II, 11) :	La plaque de la tombe 2. de Deszk (András Barát):	
Longueur . . 19.3 (3.5—13—2.8),	La plaque de la tombe B. 7. de Szeged-Fehértó:	
Largeur . . 3—3.4—3.1,	26.7 (6.8—13.5—6.4),	24.2 (7.2—11.5—5.5)
Épaisseur . 0.5	3.5—3.5—3.5,	3—3.1—3,
	0.3.	0.6 cm.

La largeur, l'épaisseur et la longueur de la partie non liée des deux plaques d'arc sont presque égales. Il n'y a de différence que dans la longueur des parties liées, dans les rayures de l'exemplaire avar qui est taillé en pointe, et dans les ornements de l'objet préscythique. Mais sur tous les deux nous pouvons observer la même disproportion entre la longueur des parties laissées libres et celle des parties liées. Les différences s'expliquent facilement puisque les 1400 ans environ, qui séparent ces deux trouvailles, ont pu amener quelques changements de détail. Nous pouvons trouver des spécimens analogues parmi les objets hunniques aussi.⁸ D'après ce qui vient d'être exposé on peut conclure que ce n'est pas seulement la poignée de l'arc préscythique qui était couverte de plaque d'os, mais ses deux contrecourbes aussi, pour le rendre plus solide.

On a démontré déjà que l'arc composé fut connu par les scythes et même par des peuples plus anciens, mais nous n'avions jusqu'ici aucune preuve de ce que les tribus préscythiques l'eussent employé. Ce n'est que leurs pointes de flèche à douille, en bronze, foliiformes et à trois tranchants qui attestent qu'ils avaient des arcs.¹¹ Le fragment d'arc de Szeged-Öthalom est la première des rares trouvailles qui prouvent que le plus ancien peuple de cavaliers de l'Europe connaissait et se servait de l'arc composé à repulsion qui devint plus tard l'arme redoutable des Huns et des Avars.

DEZSŐ CSALLÁNY

⁶ Diss. Pann. Ser. II, 9, 1939. Pl. LVII, 5.

⁷ Károly Cs. Sebestyén, Rejtélyes csontok népvándorlaskori sírokban (Pièces en os énigmatiques dans des tombes de l'époque de la migration des peuples). Dolgozatok (Études), VI, 1930, p. 189., fig. 2; 2, 4 — fig. 7; B, 8 vue de côté.

⁸ András Alföldi, Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk (Trouvailles de l'époque hunnique et leur triage du point de vue ethnique); Arch. Hungarica IX, 1932, pp. 20—22, fig. 2.

⁹ Forrers Reallexikon, p. 98; pl. 28, 4.

¹⁰ Hans Bonnet, Die Waffen der Völker des Alten Orients. Leipzig 1926, pp 135 et ss.

¹¹ Arch. Ért. 1897, p. 63. — Diss. Pann. Ser. II, 9, 1939. fig. 4.

A MAGYARKERESZTESI* (VAS MEGYE) BRONZLELET.

A Vasvármegyei Múzeum Régiségtára régóta őríz egy bronzleletet. Még a világháború előtt Tóth Sándor múzeumi altiszt mentette meg és az ő feljegyzései alapján sikerült egyes részeit azonosítani.¹ Valamennyi tárgy még nem került elő és azt sem lehet már pontosan megállapítani, hogy hány darabból állott a lelet.² Tóth Sándor előadása szerint a bronz edény egy nagy kő alatt feküdt és így egészen összenyomódott.³

A lelet következő tárgyait ismerjük:

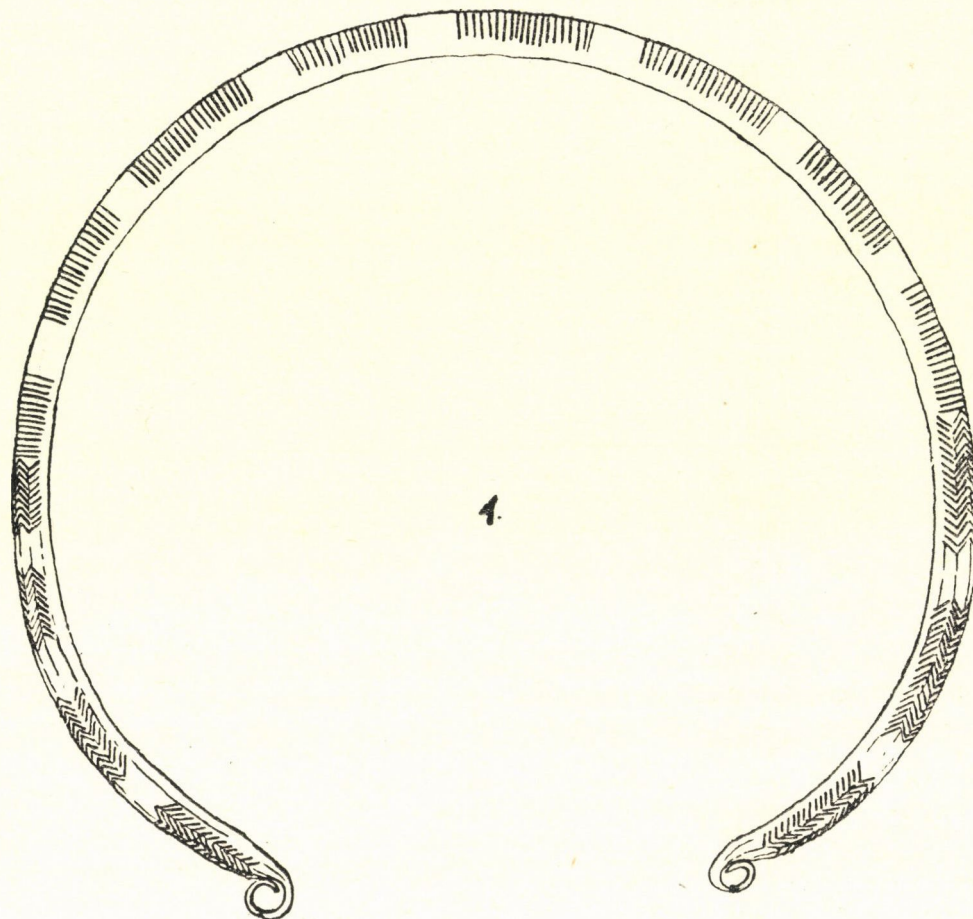
1. Ráfos ciszta két kengyellel (XV. t. 35.). Ma : 20, fá: 22·5, pá: 22·9.
2. 4 drb. „pödröttvégű“ bronz nyakperec (XV. t. 1—4.). Átm.: 19·8, 17·8, 15·8, 12·6. L. a díszítést 1. kép 1. A leletben még négy ilyen nyakperec töredéke: XV. t. 7—10.
3. 5 drb. nyitott vagy egymásra hajló végű karperec. Díszítésük mint a nyakpereké, csak ezeken fenyőágyszerű díszítés nincsen. (XV. t. 11—15.) Átm.: 10, 9·1, 8·8, 9·2, 9·3.
4. 2 drb. „gömböcsös“ karperec (XV. t. 5., 6.). Átm.: 7·6, 7·8.
5. „Csónakos“ (istriai) fibula (XV. t. 25.). Díszített, tűtartója gombban végződik. H: 18·6. A tű sodronya felett a „csónakba“ beillesztve.
6. 2 drb. kettős lemezcsüngő karikában (XV. t. 22., 23.). A lemezeken a díszítés körkörös motívumokból és poncolt pontokból áll. H: 7·8, 8.
7. 3 drb. ilyen csüngődíszhez tartozó lemez (XV. t. 16., 18., 21.). XV. t. 19. ilyen lemez töredéke.
8. 2 drb. lemezes csüngő, díszítésük mint az előbbieké, azonban a felső részük félköralakú (XV. t. 20.). H: 7·2. — XV. t. 17. töredék, nincsen átlyukasztva.
9. Csüngődísz bronz karikákból összeállítva (XV. t. 24.). A nagy bronzkarika négyszögletű keresztmetszetű. Ezen egy kisebb recés karika, ezen újból négy recés karika,

* Magyarkeresztes és Németkeresztes községeket 1929-ben egyesítették, jelenleg Vaskeresztes a neve.

¹ Az azonosítás nehézségekbe ütközött; Miske báró ugyanis annakidején az őskori anyagot több fejezetben naplózta. Külön fejezetben kezdte a kincsleletek naplózását, a magyarkeresztes tárgyakra rá is írta a K. L. (kincslelet) jelzést és a számokat, a naplóba csak a bronzedényt vezette be. — *Åberg N.*, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, Teil II. 41—42. o. 74—76. kép.

² A régi számozás szerint a következő darabok kerültek elő, azaz a következőket sikerült azonosítani: K. L. 1, 2, 4—6, 8—17, 19—27, 29—38, 40, 41. Egy kisebb dobozban még kisebb bronz lemeztöredékek és sok apró bronzgyöngy került elő a Régiségtár egyik raktárfiókjából, amelyek szintén a magyarkeresztes lelethez tartoznak a tárgyak mellé tett cédula szerint és valóban ugyanaz a jellegzetes kékeszöld patinájuk, mint a többi magyarkeresztes darabnak.

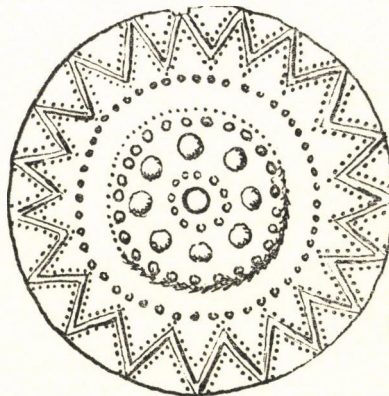
³ A cisztát a lemezek vékonysága miatt nem lehet ragasztani és így furnierhengerre kellett őket felfűzni. Ezért lehet a képen (XV. t. 35.) függőleges drótokat látni.



1.



2



3

Abb. 1. kép.

egy síma felületű karika és két karika egymásra hajló végekkel. Utóbbiak közül egyik vége „pödrött”. A nagy karika átm.: 5·3.

10. Áttört díszű csüngő (XV. t. 26.). Átm.: 6·9.

11. Bronzlemez (XV. t. 27.), négy sarkában állatábrázolás (1. kép 2.), közepén dudor. Töredék. H: 5·4. Az eredetileg rajta levő csüngők hiányoznak.

12. Ugyanilyen lemez töredéke két csüngővel. A felső részen a lemez visszahajlított (XV. t. 31.). A kis trapézalakú csüngők három láncszemen lógnak. Sz: 5·4. — XV. t. 32. ugyanilyen lemez töredéke. H: 5·1. — XV. t. 28—30. lemezcüngők és lemezek töredékei.

13. Két részből álló lemezcüngő három kis dudorral. (XV. t. 33). H: 3·8.

14. Tokos balta (XV. t. 34.), pereme alatt körkörös motívumok pontkeretben, fülece letörött. Körülbelül a balta közepén jobbról-balról egy-egy lyuk. Miután a fülece letörött, a baltát szeggel erősítették a nyélhez. H: 8·8.

15. Díszkorong közepén lyukkal (1. kép 3.). Átm.: 5·1.

16. Milliméter vastagságú bronzhuzalból készült gyöngyök.

Eddig csak három magyarországi leletből ismerünk ráfos cisztát: Kurd,⁴ Szöllősgyál⁵ és Magyarkeresztes. A kurdiak egy nagy bronzedényben voltak felhalmozva, valószínűleg kereskedő raktárkészlete lehetett.

Általános felfogás szerint a ráfos ciszták Itáliában készültek. Sprockhoff szerint Bolognából és Itáliából importálták őket Németországba.⁶ Olaszországban a venetusok vidékén kívül főképen etruszk sírokból kerültek elő. Itt Benacci I-ben hiányoznak, de gyakoriak már Benacci II és Arnoaldi I időszakban. Felső-Itáliában Este II és III-ban lépnek fel.⁷

Amileletünk szempontjából fontossággal bír a lorzendorfi kincs.⁸ E lelet ugyanis már kelta elemeket is tartalmaz, a belül üres karperecek már ennek nevezhetők,⁹ a művésien összeállított láncok is valószínűleg kelta kapcsolatokra utalnak.

Érdekes analógia a hallstatti ráfos ciszta.¹⁰ Ez ugyan egy régebbi típus (oldalfogós, széles sávokkal), azonban az alsó és felső sávban olyan állatmotívumok láthatók mint a magyarkeresztes lemezek. Az ilyen állatmotívumok elég gyakoriak késői hallstattkori bronzedényeken. Példának említnék egy Salau-ból¹¹ származó edényt és

⁴ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban CIII—CVI t. — *Wosinszky M.*, Etruszk bronzedények Kurdon. Arch. Ért. 1885 (V), 73—85. o.

⁵ Magyar Nemzeti Múzeumban. Lelt. szám: 85/1900.

⁶ Sprockhoff E., Der Verwahr Fund von Reichenau, Kreis Freystadt. Altschlesien, 1927 (II), 1. füzet, 33—37. o. A ciszták elterjedési térképét lásd e dolgozatban!

⁷ Ebert, Reallexikon, XIV. kötet, 539—542. o. Szerző szerint a keleti Pó-vidéken keletkezett.

⁸ Grempler W., Der Bronzefund von Lorzendorf, Kreis Namslau. Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, 1899 (VII), 195—205. és 525—528. o.

⁹ U. ott, 526. o. 1, 2. ábra. — V. ö. a balfi karpereccel: Márton L., A korai La Tène-kultúra Magyarországon. Arch. Hung. XI. k. III. t. 2. Ugyancsak a balfi sírban van egy nagy csüngődísz fibulán. Ezek lemezei a magyarkeresztes lelet darabjaihoz hasonlítanak. U. ott, III. t. 1.

¹⁰ Ebert, Reallexikon, XIV. kötet. 67. t. — Sacken E., Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich und dessen Alterthümer, XXII. t. 2. — Reinecke P., Bronzegefäße aus hallstattzeitlichen Funden. AuhV. V. kötet. 324—329. o.

¹¹ Reinecke P., i. m. 56. t. 1029. — Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, 1899 (VII), 554—555 o.

több hallstatti leletet.¹² A hasonlóan kivitelezett állatalakok közül több kacsához hasonlított, ezek viszont nemcsak trébelt díszítésként lépnek fel bronzedényeken, hanem plasztikusan kivitelezve agyagedényeken is, de még a balfi sírban levő gyűrűs csüngőn is.¹³ Egy a Fertőből előkerült szitulán szintén ilyen állatmotívumok szerepelnek a váll kiszögelése alatt levő sávban.¹⁴ Hoernes a szitulákat Orsi munkái alapján is Este III periódusba keltezi.¹⁵ A klasszikus szitulákon jelenetes ábrázolások az általánosak (Watsch, Kuffarn, Bologna), ezekkel megegyezik a Fertő-tói formailag és a díszítés elhelyezése tekintetében.¹⁶ Menghin a Certosa periódust 500—400-ig keltezi,¹⁷ Åberg 500 körüli időre teszi kezdetét.¹⁸

Ezek az említett állatábrázolások — kacsaszerű fejfel — valóban hosszú multra tekinthetnek vissza. A bronzkor folyamán csörgők alakjában ismerünk ilyeneket Magyarországon, főleg veszprémi típusú leletegyüttesekben. Később a hallstattkorban nagyon gyakoriak, de nem csak mint trébelt díszítések lépnek fel bronzlemezekből készült tárgyakon, hanem — mint már előbb említettem — plasztikus kivitelben is urnákon és csörgő alakjában is. A duplaji koci madáralakú protomái is e körbe tartoznak. Ennek az ábrázolásnak eredetéről vajmi keveset tudunk; valószínű, hogy a Balkán közvetítésével keletre, esetleg Kis-Ázsiából származnak. Evvel kapcsolatban érdekes az ismert hallstatti fedő és egy etruszk fedő összehasonlítása: mindkettő szárnyas mitikus állatok ábrázolása.¹⁹ Feltevésünk az, hogy már a bronzkorban gyakori madarábrázolások is a Balkán közvetítésével keleti kultúrkapcsolatokra engednek következtetni és hogy az etruszk kultúrkör hatására ezen ábrázolások újból feléledtek — honi gyökereik már megvolt — és tovább terjedtek új színezettel bővülve. Így a magyarkeresztési lemezek — övlemezek lehettek, amilyenek gyakoriak késő hallstatti sírokban a Balkánon — állatalakjai az etruszkok közvetítésével keleti eredetre tekinthetnek vissza, de figyelembe kell venni a további vizsgálatoknál az autochton eredet lehetőségét és mértékét is.

A fibulának (XV. t. 25.) több azonos példányát ismerjük, főleg olyan lelőhelyekről, ahol a hallstatti kultúra még a kelta hódítás idejében továbbélt; itt csak két fontos lelőhelyet említünk: Watsch, St. Margarethen.²⁰ Közöl ugyanilyent Márton Lajos is Fehér

¹² *Sacken*, i. m. XI. t. 4; XXII. t. 3; XXIII. t. 3; XXIV. t. 6, 7, 8.

¹³ *Márton L.*, i. m. III. t. 5.

¹⁴ *Behrens*, Jahresbericht des Zentralmuseums für Deutsche Vor- und Frühgeschichte in Mainz. Mainzer Zeitschrift, 1940 (XXXV), 31—39. o. 1. kép.

¹⁵ *Hoernes—Menghin*, Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien 1925. 556. o.

¹⁶ *Dunareanu-Vulpe Ecaterina* felveti annak lehetőségét, hogy a szitulák és hasonló díszű készítményeket Adige-ben állítottak elő: „e più probabile, che la situla di Watsch insieme con le altre situle e lamine di questa regione siano importate addirittura dalla regione atestina.“ *L'espansione delle civiltà italiche verso l'oriente danubiano nella prima età del ferro. Ephemeris Dacoromana*, 1925 (III), 58—109. o. Szerző szerint Este III időben párhuzamos Arnoaldi I és Certosa kezdetével. U. ott, 93. o. — L. e kérdéssel kapcsolatban: *Åberg N.*, Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie. V. k. 163. o.

¹⁷ *Hoernes—Menghin*, i. m. 840. o.

¹⁸ *Åberg*, Teil V. 163. o. — *Åberg* (Teil II, 41. o.) a magyarkeresztési leletet a régebbi hallstattkorba keltezi, abszolút kronológiája szerint 650—500 Kr. e. — A leletnél valószínűleg retardációt kell feltételezni, mert nagyon szorosak déli kapcsolatai olyan sírmezők anyagával, ahol nagyon sokáig élt tovább a hallstatti művelődés.

¹⁹ *Sacken*, i. m. XXI. t. 1. — *Milani L. A.*, Italici ed etruschi. 5—58. o. VI. t.

²⁰ *Hochstetter F.*, Die neuesten Gräberfunde von Watsch und St. Margarethen in Krain und der Culturkreis der Hallstätter-Periode, Wien, 1883. 4—5. o. 3. kép. — Mint analógiát megemlíti

vagy Tolna megyéből.²¹ A Hochstetter által publikált leletek olyan temetőkből származnak, amelyek későhallstatti leletei a korai La Tène korszakkal részben egyidősek, ez azt jelenti, hogy Watsch-ban, St. Margarethen-ben, Sta Lucia-ban, Sanskimost-ban²² stb. retardációs jelenségekkel találkozunk. Így Márton Lajos keltezése — V. század Kr. e. — valószínűleg helyes és elfogadható.

A magyarkeresztesihez rokon leletek csoportja még sajnos nincsen feldolgozva. Kapcsolódnak ezek javarészt már az egészen korai kelta anyaghoz is. Így pl. Szobróról ismerünk hasonló gömböcsös karpereceket,²³ Benczúrfalváról „pödröttvégű” nyakpereceket,²⁴ karpereceket a Ráth-gyűjteményből.

Hogy a Dunántúlt is csak későbbben hódították meg a kelták, Reinecke kronológiája szerint La Tène I vége előtt aligha, azt mindinkább látjuk a leletekből. Egészen korai kelta leletek ritkák a Dunántúlon. Sőt talán a kelta hódítást a La Tène II elejével lehet majdan azonosítani és a régebbi típusokról kimutatható lesz, hogy retardációs jelenségeket képviselnek. Így pl. az egyik gömböcsös karperec (XV. t. 5.) egy hasonló példányát Reinecke a második La Tène korszakba keltezi.²⁵ Márton Lajos is ismertet hasonló karpereceket és töredékeket kelta leletegyüttesekből.²⁶

Az áttört díszű csüngőnek rengeteg változatát ismerjük nemcsak csüngő, hanem tű alakjában is. Keltezésük különböző, inkább a hallstattkorban gyakoriak, főleg késői leletegyüttesekben a Balkánon, de gyakoriak Magyarországon, Olaszországban és Németországban is. A magyarkeresztesi példány valószínűleg honi eredetű.²⁷

Amint a fontosabb darabok ismertetéséből láttuk, több olyan tárgy szerepel a magyarkeresztesi leletben, amelyek részben itáliai, egyesek talán balkáni eredetűek, részben inkább a hallstatti művelődési kör leletanyagával hozhatók párhuzamba, részben már erős kelta hatások is észlelhetők. A kelták még a Dunántúlt sem érhették el az V. század vége előtt.

Åberg a St. Lucia-i 324. sír fibuláját is. Åberg, Teil II, 42. o. Néhány jó analógiát — ha nem is teljesen azonosat — ismerünk a kistravaszdí leletből: Arch. Ért. 1897 (XVIII) 194. o. I. kép. — E lelet több tárgya teljesen megegyezik a magyarkeresztesiekkel, így egy lemezen szintén csüngők vannak és állatábrázolások, úgy, hogy e darab a magyarkeresztesieknek szinte pontos mása. U. ott III. kép, 10.

²¹ Márton Lajos, A magyarhoni fibulák osztályozása. Arch. Ért. 1913 (XXXIII), 195—209. o. XI. t. 73.

²² Úgy látszik, hogy a magyarkeresztesivel rokon leletek főleg a Balkánon, Boszniában és Hercegovinában, de Dalmáciában is a leggyakoribbak, hisz itt maradt meg a hallstatti kultúra a legtovább. Megvizsgálandó még, hogy itt mennyire érvényesülhetett a görög befolyás és hogy így közvetve a magyarországi legkésőbbi hallstatti kultúrában nem találunk-e ilyen eredetű tárgyakat.

²³ A Magyar Nemzeti Múzeumban vannak.

²⁴ A nyakperecek kis lapos kapesokkal össze voltak tartva, ami feltehető a magyarkeresztesi darabokról, hisz arányosan kisebbeknek. Ld. a leírást és képeket: XV. t. 1—4. A benczúrfalvi leletek a Magyar Nemzeti Múzeumban.

²⁵ Reinecke P., Grabfunde der zweiten La Tènestufe aus der Zone nordwärts der Alpen. AuhV. 5. k. 330—337. o. 57. t. 1063.

²⁶ Arch. Hung. XI. k. VIII. t. 15—17; XI. t. 9; XIII. t. 6.

²⁷ Egy másodpéldány a Ság hegyen (Celldömölk) került mint szórványos lelet felszínre, ugyanott egy ilyen csüngő öntőmintáját is találták. Lázár Jenő gyűjteménye, Celldömölk. — A kistravaszdí lelet egy majdnem azonos áttört csüngőt tartalmaz, érdekes rajta a trapézalakú csüngő. Arch. Ért. 1897 (XVII) 196. o. III. kép 9.

A magyarkeresztési lelet olyan időben kerülhetett a földre, amikor a Dunántúltól nyugatra a kelta művelődés már megvetette lábát, itt viszont még a hallstatti jellegű művelődés volt az általános, vagy helyenkint még a kelta hódítás idejében is kis ideig élő valóság, és nagyon valószínű, hogy egyes vidékeken retardációs jelenségek létezésével is számolni kell. E lelet valószínűleg egy család megmentendő értékeit képviselte; mutatja ezt az elrejtés módja: kő alatt. Az analógiák — túlnyomórészt hallstattkori hagyaték, erős déli, részben itáliai színezettel, másrészt a kelta művelődési kapcsolatok — talán indokolják azt, hogy e lelet földberekítésének idejét a kelta hódítással hozzuk kapcsolatba, vagy a közvetlenül utána következő időben kerülhetett földre. Így valószínűleg nem tévedünk, ha a lelet korát a Kr. e. V. század végére, helyesebben talán a IV. elejére keltezzük. Az előbb említett véleményekkel kapcsolatban ez talán meglepő, egyes darabok azonban meglehetősen sokáig lehettek a kopási nyomok szerint használatban, de különösen a kelta leletekkel való kapcsolatok (Balf, Szob) támasztják alá keltezésemet.

(Kolozsvar.)

MOZSOLICS AMÁLIA

DER BRONZEFUND VON MAGYARKERESZTES, KOM. VAS.

Im Museum von Szombathely wird der Fund von Magyarkeresztés, seit 1929 Vaskeresztés, aufbewahrt. Bis jetzt konnten folgende Stücke sichergestellt werden:

1. Gerippte Ziste mit zwei Henkeln (Taf. XV, 35). H: 20, Bdm: 22·5, Mw: 22·9.
2. 4 Halsringe mit eingerollten Enden (Taf. XV, 1—4). Dm: 19·8, 18·8, 15·8, 12·6. Siehe die Verzierung auf Abb. 1, 1. Im Fund auch 4 Bruchstücke von Halsringen: Taf. XV, 7—10.
3. 5 Armreifen mit offenen oder übergreifenden Enden (Taf. XV, 11—15). Verzierung wie die der Halsringe ohne dem Tannenzweigmuster. Dm: 10, 9·1, 8·8, 9·2, 9·3.
4. 2 Bronzearmbänder mit dicken Knoten (Taf. XV, 5, 6). Dm: 7·6, 7·8.
5. Kahnfibel (Taf. XV, 25). Verziert, Nadelschaft endet in einem gerippten Knopf. L: 18·6. Nadel ist in den kahnförmigen Bügelteil oberhalb der Spirale eingefasst.
6. 2 Anhänger in einem kleinen Reifen (Taf. XV, 22, 23). Die Verzierung besteht aus Würfelaugen und eingepunzten Punkten. L: 7·8, 8.
7. 3 zu solchen Anhängern gehörige Plättchen (Taf. XV, 16, 18, 21). Taf. XV, 19 Bruchstück eines solchen Plättchens.
8. 2 Anhänger, Verzierung wie die der anderen Stücke, der obere Teil der Plättchen halbkreisförmig (Taf. XV, 20). L: 7·2. Taf. XV, 17 Bruchstück, ist nicht durchlocht.
9. Anhänger aus Bronzeringen zusammengestellt (Taf. XV, 24). Der grosse Ring hat viereckigen Querschnitt. Daran ein kleinerer gerippter Ring, daran wieder vier gerippte Reifen, ein einfacher Reifen und zwei mit übergreifenden Enden (davon eines mit eingerolltem Ende). Dm. des grössten Ringes: 5·3.
10. Durchbrochener Anhänger (Taf. XV, 26). Dm: 6·9.
11. Plättchen (Taf. XV, 27) mit Tierdarstellungen in den vier Ecken (Abb. 1, 2), in der Mitte kleine Warze. Die kleinen Gehänge sind abgebrochen.
12. Bruchstück eines gleichen Plättchens mit zwei Anhänger. Am oberen Ende eingerollt (Taf. XV, 31). Die kleinen trapezförmigen Anhänger wurden an drei Ketten-

gliedern befestigt. Br: 5·4. **Taf. XV, 32.** Bruchstück. L: 5·1. **Taf. XV, 28—30** Bruchstücke von solchen Plättchen, die wahrscheinlich Teile eines Gürtels darstellen.

13. Kleinerer Anhänger aus zwei Plättchen, darauf 3 kleine getriebene Warzen (**Taf. XV, 33**). L: 3·8.

14. Tüllenaxt (**Taf. XV, 34**). Unter dem Rand Würfelaugenmuster. Die Öse ist abgebrochen. Ungefähr in der Mitte der Axt rechts und links je ein Loch. Nachdem die Öse abgebrochen war, wurde sie wahrscheinlich mittels zwei Nägel geschäftet. L: 8·8.

15. Zierscheibe mit einem Loch in der Mitte (**Abb. 1, 3**). Dm: 5·1.

16. Winzige Perlen aus dünnem Bronzedraht.

Der Fund hat mit südlichen, teils balkanischen, teils italischen Kulturerscheinungen die meisten Beziehungen, aber auch schon der keltische Einfluss lässt sich nachweisen. Selbst den Dunántúl (Westungarn) erreichten die Kelten kaum vor 400 v. Ch. und um diese Zeit setzen wir auch das Alter des Bronze-fundes an.

AMÁLIA MOZSOLICS.

BÉKÁSMEGYERI KÉSŐ LA-TÈNE FAZEKASKEMENCE.

1936-ban a Fővárosi Vízművek káposztásmegyeri telepének bővítési munkálatai alkalmával a Szentendrei-sziget egész hosszában egy kb. 2 m széles, a nyerstalajig lehúzóódó árkot ástak, amelyben az új vízvezető betonsöveket helyezték el. Már ekkor feltűnt, hogy ez a sziget egyik leglakottabb helye a Budapesttől északra letelepült őskori népeknek,¹ mert fekvése, vízzel való határoltsága, azoknak az időknek megfelelő várvédelmi biztosítékot nyújtott nekik. A legkülönböfélé (neolith, bronzkor, halstatti) kultúrák nyomai jöttek elő, de feltűnően hiányoztak a La-Tène kultúra korszakainak emlékei.

Ezzel szemben a Dunajobb oldalán a békásmegyeri parton a Püsködi-strandtól pár száz méterre északra, ahol a Vízművek tisztviselőinek nyaralótelepét és fürdőmedencéit építették, éppen azok az emlékek kerültek elő jelentős számban, amelyek a szigetről hiányoztak. Itt már korábban is dr. Ember Sándor képviselő telke mellett² végzett a Régészeti Intézet kutatásokat több éven keresztül, ezekkel a neolith, valamint a bronzkori kultúra fővárosunk területe melletti legjelentősebb emlékeit hozhattuk napfényre.

1936. június havában pedig, amikor parkírozás céljából a Duna jobbparti részét több mint egy méterrel vitték lejjebb, olyan emlékek kerültek elő egy szorosan vett kisebb területen, amelyek a következő kultúrahordozó népek emlékeit is elénktárták. Ezen új kultúra népei fölismerték e terület legfontosabb helyét, amely a révátkelésre legalkalmasabb s olyan szerepet játszott már az őskorban, mint a Gellérthegy alatti ú. n. tabáni révátkelőhely.

A békásmegyeri révátkelőhely melletti állandó települést bizonyítják azok az edényégető kemencék, amelyek egymás mellett kerültek elő, de koruk különböző. Az őskori települések szórványos hagyatékai mellett egy késő La-Tène állandó település legékesebb bizonyítéka egy kelta fazekaskemence, amely mellett egy szemétködörben a kemencéből kikerült, részben nem sikerült vagy összetört anyagot földelték el. A kemence mind formája, mind magában a kemencében és a mellette ásott szemétködörben előkerült cserépanyag nyomán elüt a mellette előkerült hat fazekaskemence emlékanyagától, amelyek ismertetését egy későbbi alkalomra tartjuk fenn.

Az a kemence, amelyet most itt rövidesen ismertetünk a belőle kikerült emlékanyaggal együtt, formáját tekintve mindenben megegyezik azokkal az edényégető kemencékkel, amelyeket a késő La-Tène, valamint a legkorábbi nyugati római foglalás idejéből

¹ Tompa Ferenc, Bericht d. R. G. Kommission, 1934/35. 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn. 1912—1936. 113 old.

² Tompa Ferenc, i. m. 113. o.

ismerünk. Ez Magyarország területéről már több példányban ismeretes. Gyakran fordult elő a Duna—Tisza közén, hogy a Krisztus utáni I. századból és a II. század elejéről előkerült kemencék mellett talált emlékanyag jellegzetes rokonságot mutat a tabáni kultúrával.³ Ezeket nem is tekinthetjük másnak, mint a késő La-Tène eraviscus kultúra, a Duna—Tisza közére való kihatásának. Csak azt említjük meg ez alkalommal, hogy legutóbb Gallus Sándor ismertetett egy felépítésben rokon fazekaskemencét Bagról,⁴ mint jellegzetes példáját a dunántúli kelta kultúra a Duna—Tisza közén való térhódításának.

Kemencénket az agyagos földből ásták ki, szóval nem építették fel úgy, mint a későbbi rómaikori kemencéket. Először egy körtealakú részt vágtak ki a nyers agyagból, ezt megtoldották egy hosszabb résszel, ú. n. folyosóval, amelyen keresztül a tüzelőkemence forró melege behatolt a felraktározott edények alá. A kemence alsó része 42 cm magas volt, e fölött kezdődött a mesterségesen készített és a körtealakú részre támaszkodó ú. n. rost rész, amelyet a kemence egész hosszában végigfutó 22 cm széles, a nyersanyagból meghagyott rész támasztott alá (XVI. tábla, 1—2.). Amint az alaprajzból is kitűnik (1. kép), kemencénk nagyságánál fogva azon típusok közé tartozott, amely kisebb méretű, főleg díszesebb edények kiégetésére szolgált. Az egész kemence hossza nem volt több, mint 3 m és a körtealakú rész legnagyobb átmérője 190 cm. A középrészen végigfutó támasztópilléren fekvő ú. n. égető rostlemezen egymás mellett sűrűn elhelyezett apró átmérőjű lyukak szolgáltak a rost alatt keringő meleg átvezetésére, hogy az agyagból tapasztott árbozaton belül, amelyet az edények behelyezése után emeltek, az ott egymásra helyezett edényeket kiégethesse. Mikor a kemencét megtaláltuk, a megmaradt alapozás alsó részein a nyersanyag kb. 1 cm vastagságban téglavörösre égett át. Ugyanezt látjuk a rostoknál és az elválasztó falnál is. Ez volt a legegyszerűbb eljárás egy ilyen egyszerű edényégető kemence elkészítésénél, amelynek részleteit később a római korban téglából és részben kövekből építették fel. Ennek legszebb példáit a Kuzsinszky által feltárt papföldi fazekastelep kemencéinél láthatjuk.⁵ A kemence mellett egy nagy grafitömböt találtak, amely az agyagégető mester készletéhez tartozott.

A kemencénk tartalma és a mellette talált hulladékanyag egyidejűségét bizonyítja az, hogy a kemence felásásakor belül visszamaradt cseréptörmelékek, valamint az összefolyt egymásföle rakott, de égés közben esetleg egymástól rosszul elhatárolt edények összefolyásából előállott, durva égetett tömbök különböző darabjait a hulladékgödörben is megtaláltuk. (XVI. tábla, 3—4.) Így világos lett, hogy a kemence első égetési ideje és a hulladékgödörök anyaga között korbéli különbség nincs, vagyis ezen kemencében csak egyszer égettek ki edényeket, és az edények kivétele után, mikor a felső boltozást eltávolították, nem tudható milyen körülmények miatt, többet itt már edényeket nem égettek. Így egy egységes, nemcsak korban, vagy évtizedeken belül folyamatosan működő fazekasmester tevékenységével állunk szemben, hanem egy pontosan lezárható emlékanyaggal, amely kronológiai szempontból számunkra azt az értéket nyújtja, hogy a műhely működését nem szabad tágabb időhatárokhoz kötni.

³ Párducz Mihály, Dolgozatok 15, 1939, 133 stb. ll. Itt utalást kapunk korábbi hasonló anyagot feldolgozó cikkeire is.

⁴ Gallus Sándor, Arch. Ért. III. f. 1940. 138. o.

⁵ Kuzsinszky Bálint, Budapest régiségei XI. V. ö. a további irodalmat.

A békásmegyeri kelta fazekaskemence melletti hulladékgyűjtőből, valamint egy-két a kemencéből előkerült cserepek a következő edénytípusokat mutatják.

Három nagy szűknyakú urna erősen szélesedő hassal, kihajló szájszélemmel. Az edények anyaga barnára égetett helyi agyag s erre vörös és fehér csíkokat festettek, amely tény egy másik égetésre utal (v. ö. Ludowici megállapításait). B_1 (békásmegyeri) típus **XVII. tábla 3, 5**, profil: 2. kép 1. (mag.: 36 cm és 35 cm). B_2 -típus: **XVII. tábla 4**, profil: 2. kép 2. (mag.: 37·8 cm). Ezekhez hasonló formájú, de kisebb és szélesebb barna alapú féltestén vörösrefestett edény képviseli a B_3 -típust: **XVII. tábla 1**, profil: 2. kép 3. (mag.: 19·8 cm). B_1 -típushoz tartozik még egy vörösrefestett peremtöredék 2. kép 5. A B_4 -típus: nagy korsó töredéke barna anyagból, vállán fekete és alatta vörös festett csíkkal **XVII. tábla 2**, profil: 2. kép 4. (mag.: 12 cm). A kemencében talált számos vörösrefestett edénytöredék közül **XVIII. tábla 1**, valószínűleg egy B_1 típusú edény darabja lehet. A **XVIII. tábla 2—6.** ábrái a Békásmegyeren szórványosan talált vörösre- és fehérrefestett edénytöredékeket mutatják.

A kemence anyagának nagyrésze festetlen barnászörösre égetett edényből áll. B_5 -típushoz tartozik két nagy bőszejű urna, amelyeknek pereme alatt besimított rács, mustrát találunk; 3. kép 2. és **XIX. tábla 1.** (mag.: 34·7 cm), ezenkívül egy urnatöredék-melyen a rácsmustra helyett hullámvonalat látunk besimítva **XIX. tábla 2.** profil: 2. kép 6. (mag.: 11·7 cm). Ehhez a típushoz tartozik még négy töredék, profil: 3. kép 5, 6, 7 és B_6 -típus kisebb gömbölyűtestű urnatöredék díszítés nélkül profil: 3. kép 3. (mag.: 19 cm). B_7 -típus nagy mély tál, alávágott kihajló peremmel. Anyaga vörösesbarna, a perem belső domborodása alatt besimított hullámvonal díszíti: **XIX. tábla 5a—b.** profil: 3. kép 1. (mag.: 21·5, szájbőség 35 cm). Hasonló tál töredéke látható a 3. kép 8. ábráján is. B_8 -típus hasonló az előbbihez, de laposabb és kisebb, **XIX. tábla 4a—b** profil: 3. kép 4. (mag.: 9 cm, szájbőség 26·8 cm). B_9 -típus csak abban különbözik B_7 -típustól, hogy pereme vízszintes irányban el van túlozva, **XIX. tábla 3a—b**, profil: 2. kép 7. (mag.: 7·1 cm, szájbőség 30·8 cm). Valószínűleg nagyobb urna töredéke a 3. kép 10. ábrája, a töredék világos okkersárga és besimított rácsmustra van rajta.

A vörösrefestett és az egyszerű, főleg besimítással díszített vörösesbarna anyag mellett világosszürke edények és töredékek kerültek elő a kemencéből. Két világosszürke tál alávágott kihajló peremmel a B_8 -típushoz csatlakozik, profil: 4. kép 2., 3. (mag.: 9 cm, szájbőség 27·5 cm és mag.: 5 cm, szájbőség 16 cm). Ide tartozik még két szürke tálperem 4. kép és 8. és 9. A B_{10} -típusba tartozó edények csak töredékekből rekonstruálhatók, ezek gömbtestű kis fazekak szürke agyagból profil: 4. kép 1, 4, 5. B_{11} -típus hasonló, de a szájnylás sokkal szélesebb, profil: 4. kép 6. B_5 -típushoz tartozik 4. kép 15., töredéke is, csak anyag világosszürke. B_{12} -típusnak lehet jelölni a 4. kép 10-es profilt, amelynek eredetije egy behajló peremű szürke tál töredéke. Szürke anyagú töredékek profilja a 4. kép 7., 11., 12., 13. ábrája is. Szintén szürke edényekből maradtak fenn besimítással díszített töredékek: 4. kép 14., 16—19.

A **XX.** táblán szórványos békásmegyeri leletek képeit adjuk. **XX. tábla 1.** szűknyakú urna világosszürke anyagból, vállán besimított hullámvonal fut körbe (mag.: 22·2 cm). **XX. tábla 2.**, erősen kihajlóperemű szögletesprofilú világosszürke fazék (mag.: 29·8 cm). **XX. tábla 3.**, vaskos sötétszürke durva grafitos edény mély fészülésekkel (mag.: 24·6 cm).

Legszebben van képviselve az a nagyméretű edényforma, melynek széles szája s öblös hasa van. Képeinket a XVII. táblán adjuk 2—5. számok alatt, míg keresztmetszetüket a 2. számú képünkön láthatjuk 1., 2., 4. számok alatt. A finom vörösre égetett korongon készült anyagú edényünk külsején, valamint a száj belső részén festéssel díszített. Szép csillogó vörös festést kapunk, s a hasi részen a nyakig ezen vörösszínű alapfestést fehér sávok tarkítják.

Ezt az egyszerűbb díszítést már ismertük a tabáni anyagból, legszebben a 40. számmal jelzett verem anyagából. Különbséget azonban azonnal felismerhetünk, mert bár, ha a technika egyező a sávozásban, az edények formáiban némi eltérést fedezhetünk fel. Ez az edénytípus és festése nemcsak nálunk, hanem másutt is a késő La Tène-korszak legszebb edénycsoportját alkotja. Magas technikai jártassággal találkozunk, ha tüzetesen vizsgáljuk azokat. Hazánk területén a Szent Gellért-hegyi és Tabán-i központon kívül Békásmegyeren lehetett csak rámutatni helyi készítésükre a megtalált kemencék alapján. Velem Szent Viden fordul elő még egy pár darab, de ezen a helyen gyártására nem lehet rámutatni. Egy pár hasonló stílusú töredék ismeretes volt Pomáz környékéről. A kapcsolatok vizsgálatai három helyre vihetnek bennünket. Északra tőlünk a csehországi Stradonitz mutat fel hasonló magas színvonalú példányokat.⁶ Nyugatra Windisch és Basel emlékeinél találunk rokondarabokat,⁷ de még másutt is nyugatabbra. Délre Észak-Itália felé megszakad az összeköttetés, s ennek a vidéknek kultúrhatása is csak más utakon, közvetítők révén juthatott volna el hozzánk. A La-Tène utolsó szakának egyöntetű jellege a keramia ezen fajában mutatkozik be legjellegzetesebben. Ezért nem kell csodálkozni, hogy a stradonitzi darabok mellett a vindonissaiak mutatnak igen erős egyezést pl. a tabáni anyaggal is, pedig a fent jelzett hely már a helvétek és tauriszkok határán fekszik. Az kétségtelen, hogy ez a típus és díszítése Nyugatról jön, Mont Beuvrayben is hasonlókat találunk. Itt csak azt kell eldönteni, hogy kik voltak a közvetítők és melyik a legközelebbi hely, ahonnan hozhatták. Esetleg gondolhatunk tauriszkusoktól való átvételre, s a közvetítők a bojok is lehettek. Könnyebb a helyzet a tabáni anyagnál,⁸ mert itt zárt leletben vörös és fehér sávok festés mellett egy igen díszes patronos, azaz levonatos, változatos mértani és ornamentális díszítés is szerepel. Ezeknek legszebb rokonai Nyugatról jól ismeretesek, s koruk is pontosan megállapítható. A békásmegyeri anyagunk inkább a Szent Gellért-hegy déli lejtőjén feltárt zárt leletek anyagával mutat fel nagyobb rokonságot. Ez utóbbi helyen is találtak kemencéket az 1938. évi ásatások alkalmával. A gellérthegyi anyagot korban megelőzi a tabáni, mert fel kell tennünk, hogy leleteinkre is áll az a nyugati leletek alapján tett megállapítás, hogy a kígyóvonalas patronos díszű edények a régebbiek.

Ezen ritka, festett díszű edények egy-két példányban szórványosan is előkerültek Békásmegyeren. Van köztük egy patronos levonatu díszes edénytöredék is. Kemencénkkel egyelőre ez utóbbit kapcsolatba nem hozhatom (XVIII. tábla 2—5.).

Kelet felé Nagyváradon találtunk egy, a békásmegyerivel egyező stílusú edényt. Dáciában hiányzik általában egy-két jelentégtelen kivételtől eltekintve (Kosztess stb.).

⁶ Pič, Le Hradisch de Stradonitz en Bohème 1906, XLV. köv. táblák.

⁷ Vogt, Anz. f. Schweiz. Altertumskunde N. F. 33, 1931, 51. sk. II.

⁸ V. ö. Nagy L., Tabán a régészeti ásatások világában. Tanulmányok IV, 1936. VIII, X, XI. táblák.

Kemencénk anyagában előfordult egy díszítésre egyszerűbbnek látszó edénycsoport. Az edények formája változatos (edénymetszetek 4. képen). Itt találunk szürke anyagot, de van vörösre égetett keményebb anyagnak látszó edényfajta is.

Jellegzetességük, hogy a nagy edények nyakán besimított hullámvonalas vagy rombuszalakú díszeket találunk. A tálakon, melyeken hasonló anyagúak és különböző formában és nagyságban maradtak meg, a besimított díszítés az edények belső részén fordul elő, túlnyomó részben csak hullámvonal, rácsdíszek alakjában. Képeinket láthatjuk XIX. táblán 1., keresztmetszeteiket, valamint a simítás ornamenseit 4. számú képünkön. Ez a díszítés is a késő La-Tène-kultúra kerámiájának a sajátja, együtt lép fel a vörös-festésű edényekkel nyugaton is, s így eredetét nem lesz nehéz pontosan megállapítani, de tovább él a szürkeshínű anyagú edényeken a vörösfestésűek eltűnése után is.

Leggazdagabban van képviselve Tabánban és a Szent Gellért-hegyen.⁹ Szórványos leletként előkerült a békásmegyeri Pusztatemplom mellett folytatott ásatásoknál. Nyugaton a korai császárkori kerámia örökségképen veszi át.¹⁰ Aquincumban végigkövethető a római uralom egész idején, a II. és III. században csak szórványosan. Virágkorát a Kr. u. IV. századtól újra, elsősorban a germán vidéken éli.¹¹ Aquincumból az eraviszkus kultúrából megy át a Duna—Tisza közére,¹² s jellegzetessé teszi a jazyg-szarmata anyagot s ott tovább tartja magát a hún korszakig. Aquincum körzetében ezen későkori besimított díszű edényfajta legszebben van képviselve a leányfalusi római őrtorony anyagában,¹³ a Kr. u. 400-as évek körül.¹⁴ Ez a közkedvelt díszítés, a La-Tène végének besimított díszje nem mutat fel sajátos ornamenseket. De az edényformák, s az anyagjuk alapos vizsgálata alapján mégsem lehet őket más korai darabokkal összevetésztetni.

Egy besimított díszű nagyobb edény szórványosan is elő került egy sötétszínű, szemcsés anyagú vastagperemű csöbör társaságában (XX. tábla 1, 3. szám). Anyaga grafitallal van fényesre színezve. Oldala függőleges vonalakkal díszes. Gyakori és közkedvelt forma és anyag. Számtalan került elő Tabánban¹⁵ és Gellérthegyen. Előfordul a Dunántúl, a Felvidéken,¹⁶ Stradonitzban,²⁷ Ausztriában éppúgy, mint nyugaton Alesióban és másutt. Ezt a szórványos darabot csak azért említettem meg e helyen, mert a kemence mellett egy nagy grafitrögöt találtunk. Ez amellel bizonyít, hogy ezen műhelyben is égettek ki ilyen edényeket, ha nem is azzal a csoporttal, amelyre, illetve hulladékára ásatásaink alkalmával a kemence melletti gödörben ráakadtunk. Az új hódítók megjelenésével ez az edényforma és anyag eltűnik az eraviszkusok területéről.

⁹ Nagy L., id. h. XI. tábla.

¹⁰ *Germania*, 11, 1928. 110. l., 9—10. képek.

¹¹ *Schultze*, Mitteldeutsche Drehscheibengefässe mit eingeglätteten Mustern in spätrömischer Zeit. Jahresschrift für die Vorgeschichte der Sächsisch-Thüring. Länder. Halle 17, 1929., 58. ll.

¹² *Fettich*, Eurasia Septentrionalis Antiqua 5, 57. l., 5. kép.

¹³ *Alföldi*, Leletek a hún korszakból és ethnikai szétválasztásuk. Ezen edénydíszítés teljes irodalmát itt kapjuk.

¹⁴ V. ö. még Bud. Rég. 11, 1932., 148. ll., 12, 1937., 44. l.

¹⁵ Nagy L., Tanulmányok VIII., X. táblák.

¹⁶ *Eisner*, Slovensko v Praveku 1933., 57—58. táblák.

¹⁷ *Pić*, id. h. 46. köv. táblák.

A békásmegyeri késő La-Tène- emléktárgy nem oly nagyszámú, mint pl. a tabáni. Feltűnő volt azonban, hogy itt Békásmegyeren figyeltük meg először a La-Tène-kultúra szakaszainak egymás mellett való jelentkezését. Így előkerültek szürke anyagú *omphalos*-tálak belső fenekükön benyomott díszekkel, nagy feketére színezett edények, külsejükön hasonló dísszel, s ezek a La-Tène első szakába és második elejére utalnak.¹⁸ A kemence emléktárgyán kívül csak egypár szórványos késő La-Tène-kori edényt vagy töredéket találtunk (XVIII. tábla 2–6., XX. tábla 1., 2., 3.).

Korhatározás szempontjából más leleteket is megvizsgáltunk. Békásmegyeren szórványosan került elő egy kelta érem, találója szavahihetőségében nem lehet kételkedni (XX. tábla 4, 6. számok). Mint Lakos János szíves volt számomra megállapítani Caius Postumius Attius denárjának a lágymányosi leletben is tömegestül előfordult eraviszkus utánzata.^{18a}

Kemencénk lelőhelyétől északra Benárd Ágoston ny. miniszter villájában Garády Sándor folytatott ásatásokat 1938. évben. Elsősorban középkori emlékek után kutatott, de talált sok cserepet is, melyek a La-Tène utolsó szakából származnak. A töredékek megegyeznek a kemence szürkeanyagú, besímitott díszű darabjaival. Velük együtt került elő egy bronzfibula is (XX. tábla, 5. szám). Hossza 88 mm. Ezt a típust ismerjük, már ilyet hozott Kovrig Ilona²: művében és megállapította, hogy ez ritkán előforduló forma, csak pár példány ismeretes nálunk. (*Almgren* típus, 237). Korára vonatkozólag pedig egy olyan zárt leletet hoz fel, amely éremmel datálva, fibulánk típusának az idejét elég koraira teszi. (7 l., I. tábla, 5.)

Itt tartom megemlítenednek, hogy a tabáni nagy fazekasműhely területén csak a La-Tène utolsó szakasza volt képviselve, az I. és II. teljesen hiányzott. Előtte csak a hallstatti kultúra emlékeit találtuk meg. Ellenben feltűnő volt, hogy a Hallstattrai emlékeztető nagy, durva kézzel készült edények oldalt haladó durván bekarcolt vonalakkal és virágsziromra emlékeztető cikkekre osztott bütykökkel, rendszeren négy darabbal, együtt kerülnek elő a vörösfestésű, a besímitott díszítésekkel és a grafitos anyagú csöbrökkel. Ez a fajta képviselte Tabánban a durva házi kerámiát, itt a vaskor kultúrája tovább élhetett. Ez a típus azonban a korábbi dák kultúra hagyatéka, amelyet legutóbb az erdélyi tanulmányúttal kapcsolatban Alföldi Andrással leszögeztünk. Ezen dák kerámia főtípusait a XXI. táblánkon mutatjuk be a tabáni anyagból. Ugyanezen edények szerepelnek Békásmegyeren is több apró töredékben. A La-Tène utolsó szakának nem volt itt egy olyan La Tène kultúrájú elődje, amelyből egyenesen levezethettük volna.

Békásmegyeren a hallstatti közvetlen továbbélést ma még nem látjuk tisztán. A Szentendrei-sziget teljes egészén, így elsősorban kemencénk területével szemben a legszebb és leggazdagabb hallstatti leletekre akadtunk részint településsel kapcsolatos lakásokban, de elsősorban az égetett temetkezésű sírok fészkeiben (néha 10 edény is egy tömegben). Békásmegyer területén, így tehát (egyelőre csak a Szentendrétől az óbudai gázgyárig terjedő Dunaszakaszt jelölhetem meg), ahol a La-Tène I. kora azonnal felváltja a Hallstattot, amely később a Kr. e. 1. században egy hasonló stílusú, de már

¹⁸ Tompa, i. m. 53. tábla.

^{18a} Babelon IX. és Göhl: A bpesti eraviscus éremlelet, Num. Közl. I. 17. lap, H. 27-től.

¹⁹ Kovrig Ilona, A császárkori fibulák főformái Pannoniában 7. l.

dák kultúrának lesz a melegágya. Nagy ütközetekre, népmozgalmakra kell következtetnünk. Az új kultúra hordozói elsősorban, Alföldi András szerint, a bojok voltak. Csak a kemence korával egy időben jelennek meg e vidéken az eraviszkusok és építik ki ugyanekkor szentendrei telepünket is (*Ulcisia castra*).

Azon sem csodálkozhatunk, hogy kemencénk mellett nincs egyetlen más emlékcsoportból sem figyelemreméltó anyagunk. De p. o. a svájci kutatók is megfigyelték,²⁰ hogy a telepek helyein is a bőven felszínre kerülő edénytöredékek mellett csak héba-hóba bukkan a kutatás másféle tárgyakra, pl. a bronzművesség emlékeire. Nálunk az is hátráltatja a helytállóbb következtetéseket, hogy a többi nagy bennszülött oppidum még nincsen feltárva, ott pedig, ahol gazdag leletek jöttek elő, mint Szalacsán, Szárazdon és Velem-Szent-Viden, ez a véletlennek és nem rendszeres kutatásoknak volt köszönhető. Feltűnő többek között, hogy a Gellérthegyen csak egy, a Tabánban két-három rossz fenntartású fibulát és csak egyetlen kopott pénzt találtunk. Az utóbbiról csak annyit lehetett megállapítani, hogy semmiesetre sem volt eraviszkus.

A vörösanagyú és festésű kerámia kutatói különböző helyeken más és más körülmények között állapították meg ezen emlékcsoport virágkorát. A főlelőhelyek javarészen a római uralom korában is meg van még a jelentkezése. De a római anyagtól szétválasztani nem volt mindig könnyű, mint pl. a Claudius alatt épült hüfingeni táborban²¹ s fővárosunk területén, pl. a Selmeczi-utcai kemencénél. Rokonok voltak ezek a baseli darabokkal.²² A festésük színe narancsvörös, díszítésük fűzér, ív, metopa, rácsozás és kígyógyűrűzésű vonalak stb., azonosak a tabáni anyaggal, mégpedig az ámor gemmás mester készítményeivel. Ez a baseli anyag Vidonissaban (Windisch) is előjön, — s koruk a La-Tène korszak utolsó fázisa. Koruk Kr. u. 15-től 50-ig tehető Vogt szerint. Ezen edények formái olyanok, milyeneket az ősi galliai főlelőhelyeken a La-Tène utolsó szakában készítettek. Sok egyezés van az egyes lelőhelyek maradványai között, de közös műhelyre nem lehet mindent visszavezetni. A badeni (Aargau-kanton) darabok díszítésének elemei hasonlóak, vagy azonosak a fentiekkel, de más műhelyre mennek vissza.²³ Megállapíthatjuk mi is, hogy a tabáni emlékanyagunk patronos díszű, kígyóhurkos rajzolású darabjai semmiben sem különböznek a nyugati edények formáitól, anyagától és színezésétől. De itt készültek a tabáni telepen, bár akár alesiai, akár bibractei gyártmányoknak is nézhetnők. A tabáni anyagot, illetve készítését nem szüntette meg egyszerre a római foglalás. Az eraviszkusok ezek gyártását Kr. u. 50-ig üzhették, természetesen ugyanazon kemencében vagy kemencékben egyszerre mindenféle formát és anyagú edényt égettek ki. A gellérthegyi anyag korban együtt halad a tabánival, időtartama azonban hosszabb lehetett. A békásmegyeri kemence volna legkorábbi az eraviszkusok területén és ez tartotta fenn a közvetítők révén a legkorábbi összeköttetést a nyugattal és úgy vette át onnan, ahogyan a stradonitzi telep is kapta. Korát a Krisztus születése körüli évtizedekre kell helyoznunk, s minden bizonnyal korábban hagytak fel itt a kelta edényégetéssel, mint Tabánban.

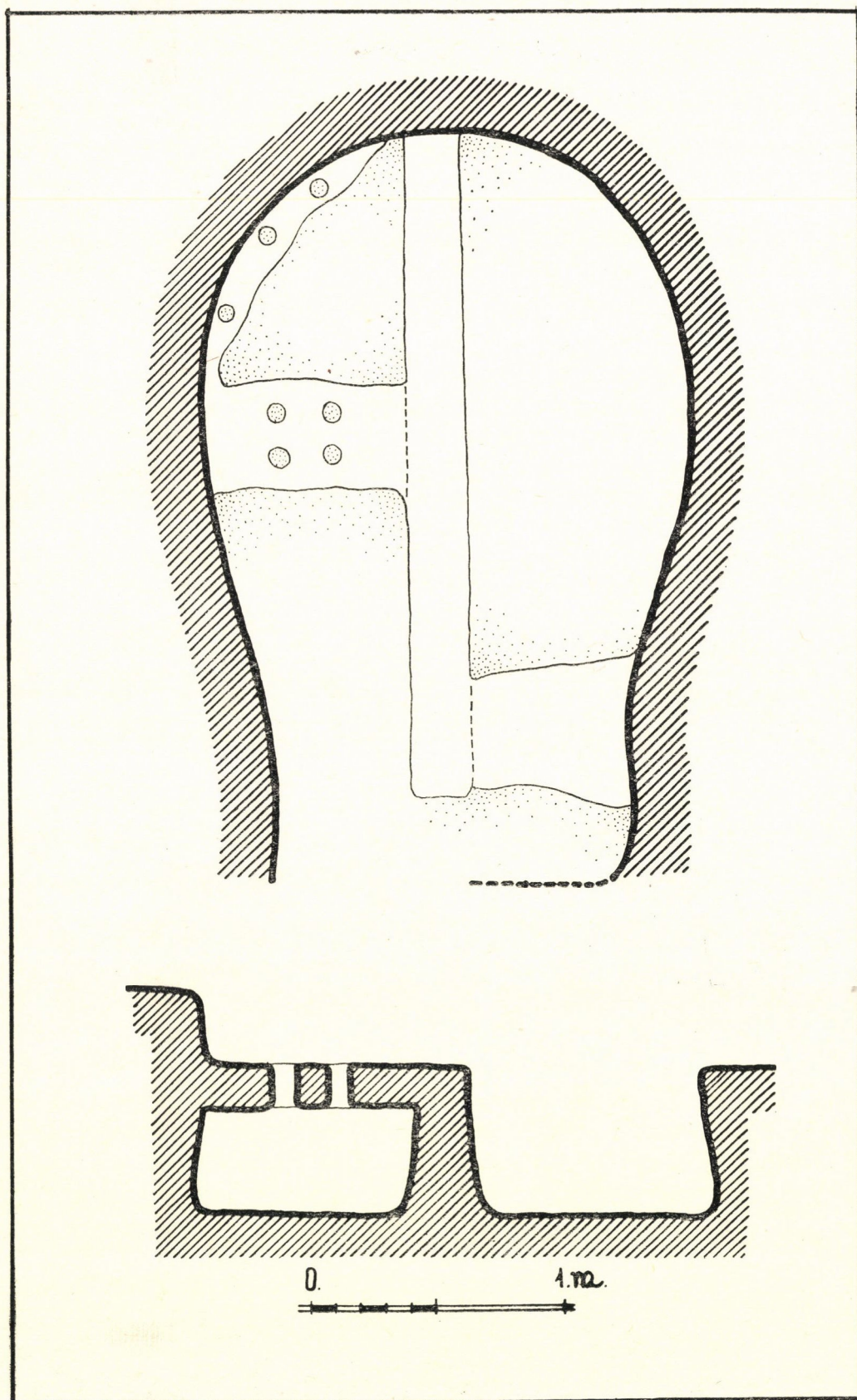
NAGY LAJOS

²⁰ Vogt, Anzeiger für schweizerische Altertumskunde N. F. 33, 1931., 51. l.

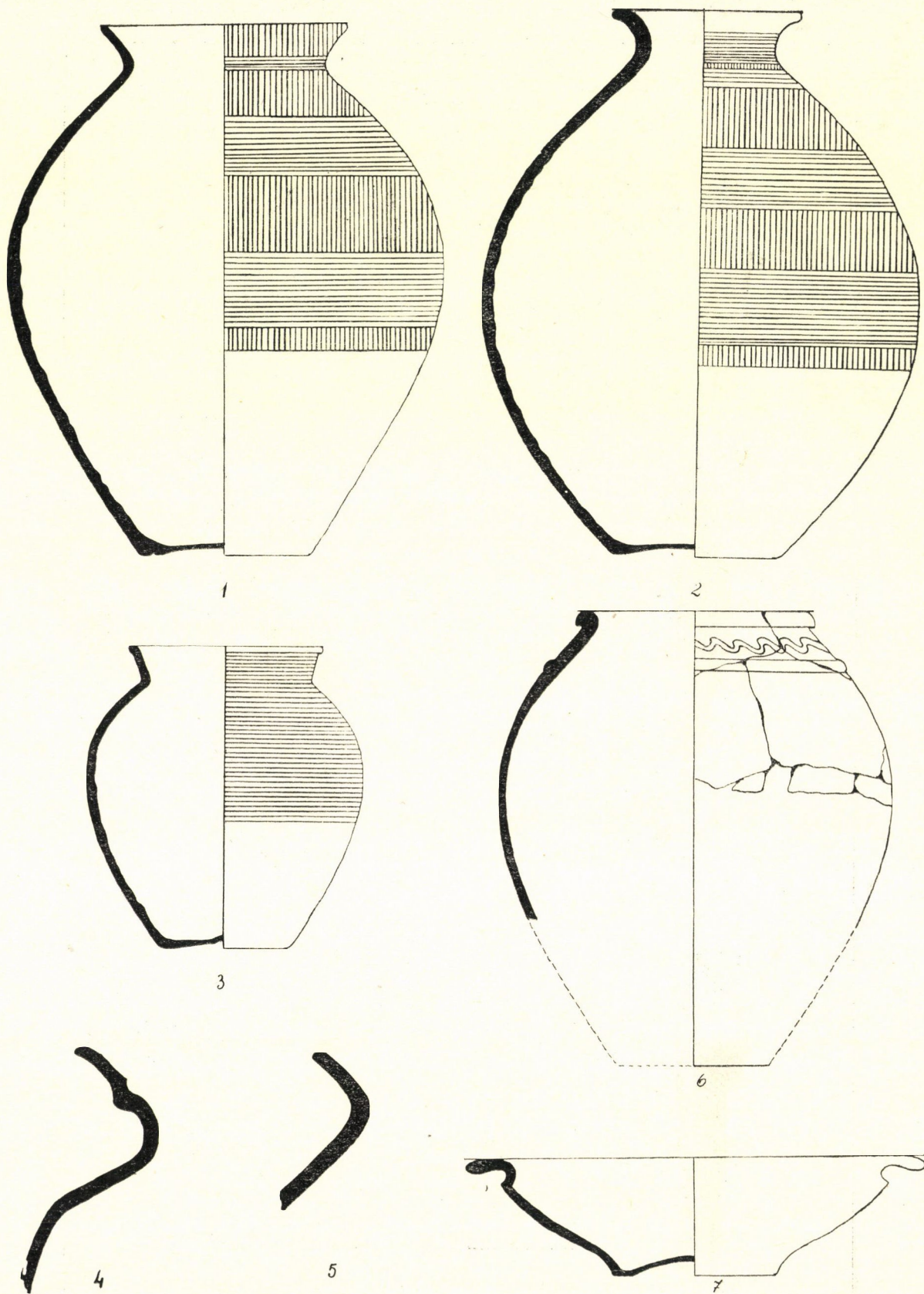
²¹ Revellio, Kastell Hüfingen, Germania 11, 1927., 98. ll.

²² Anz. f. Schweiz. Altertumskunde 1919., II, III. táblák.

²³ Anz. f. Schweiz. Altertumskunde 1918., 92, 4 és 12. kép, IX. tábla, 11, 13—15. számok



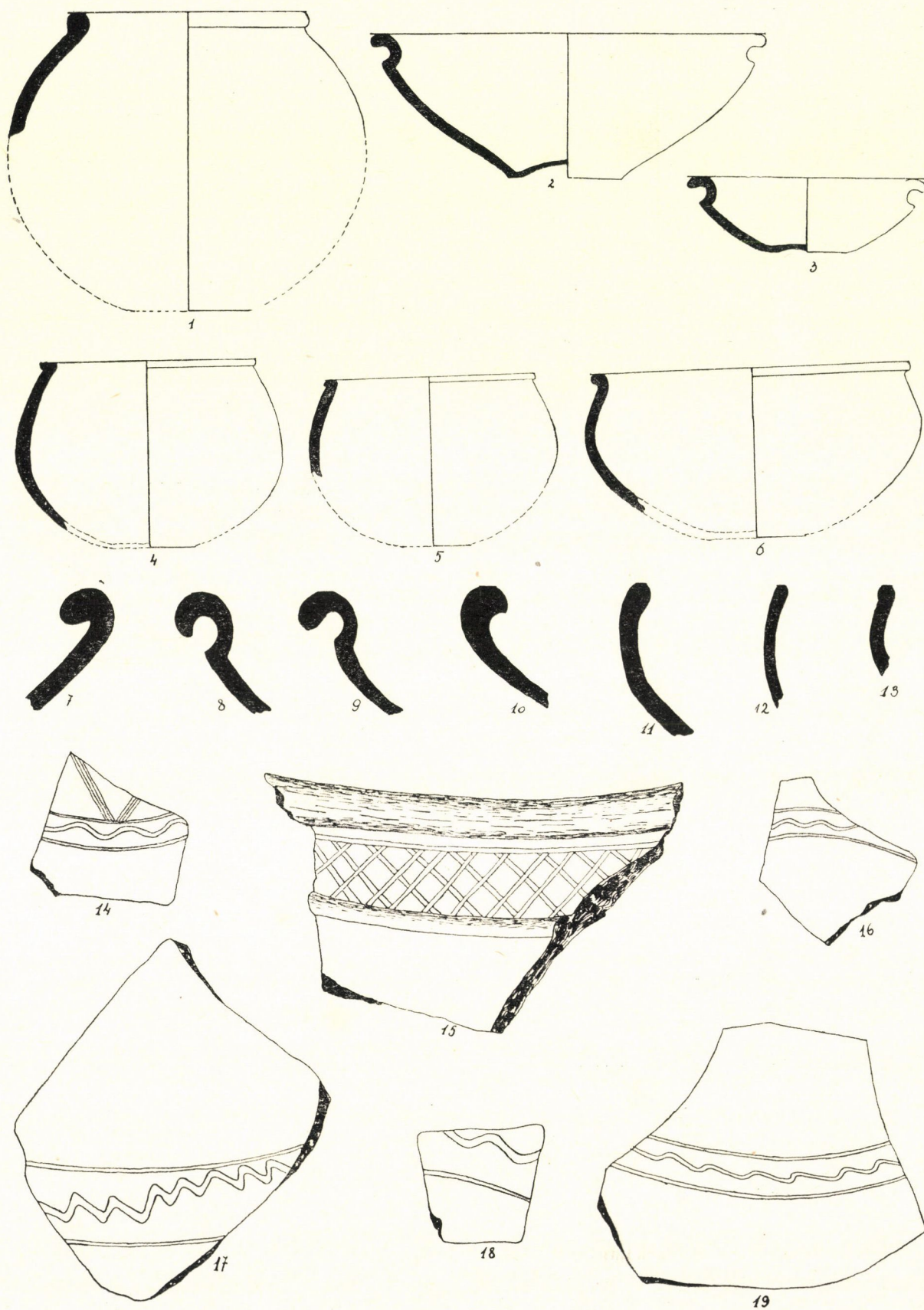
1. kép. A békásmegyeri késő La Tène fazekaskemence alaprajza és keresztmetszete.



2. kép. Vörösrefestett és barna edények a békásmegyeri késő La Tène fazekaskemence anyagából.
 1—3 = $\frac{1}{4}$; 4—5 = $\frac{1}{2}$; 6—7 = $\frac{1}{4}$.



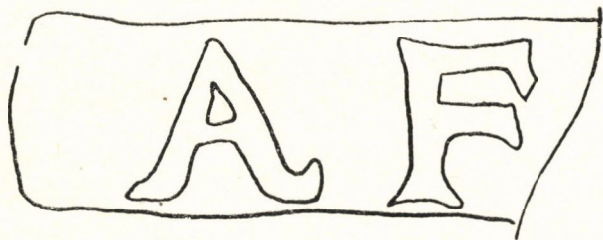
8. kép. Barna edények és töredékek a békásmegyeri késő La Tène fazekaskemence anyagából.
 1-4 = $\frac{1}{4}$; 5-10 = $\frac{1}{2}$.



4. kép. Szürke edények és töredékek a békásmegyeri késő La Tène fazekaskemence anyagából.
 1—5 = $\frac{1}{4}$; 6—19 = $\frac{1}{2}$.

PANNÓNIAI RÓMAI SEGÉDCSAPATTESTEK BÉLYEGES TÉGLÁI ÉS TÁBORHELYEI.

Az *ala I (Tungrorum) Frontoniana* nevű lovas csapattest a Kr. u. 80—138 években Pannoniában állomásozott. Megelőzőleg Germaniában és Dalmatiában táborozott, utóbb pedig a dáciai hadsereg kötelékébe osztották be.¹ Pannoniai időzése túlnyomó részét



1. ábra.

Aquincum táborában töltötte,² csak első évei (kb. 86-ig) esnek *Carnuntumra* (Deutsch-Altenburg). Carnuntumi táborozásának eddig két feliratos kő- és egy feliratos ékszeremléke ismeretes,³ de bélyeges téglájáról nem tudunk. A deutschaltenbergi múzeumban az egyik téglán A és F betűkből álló bélyeget olvashatunk (1. kép). A carnuntumi polgárvárosból már közöltek egy ilyen

téglabélyeget a szakirodalomban, de (nyilván lelőhelyére való tekintettel) egy ismeretlen magán téglauzem készítményének tartották.⁴ Mi azon példány alapján, amelyet megtaláltunk, ezen téglabélyeget *A(la) F(rontoniana)* csapatnévre egészítjük ki, és az ezen bélyegekkal ellátott téglákban az *ala (Tungrorum) F(rontoniana)* nevű csapattest carnuntumi építkezésének az emlékeit látjuk. A carnuntumi polgári városrészben más csapattestek bélyeges téglái is napfényre kerültek. Azt hisszük, mindezen esetekben másodlagos felhasználással állunk szemben, mert polgári építkezés számára katonai alakulatok hivatalosan nem vethettek téglanyagot.

Az esztergomi várásatások alkalmával került napfényre egy bélyeges téglá, amelynek fordítottan írt (retrograd) bélyegével (2. kép) helyőrségtörténeti szempontból foglalkoznunk kell. Ezen téglabélyeget így olvassuk: ALARIS. Az első három betű értelme világosan: *ala* (lovas csapattest), a másik három betű kiegészítéséhez figyelembe kell vennünk, hogy az R betű felül egy kis i-betűvel van megnyújtva. Az R betűbe talán még

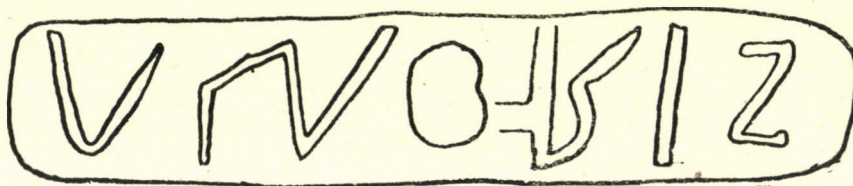
¹ Wagner, Die Dislokation der röm. Auxiliarformationen. . . . 76. l.

² Szilágyi, Tanulmányok Budapest multjából. IX. (1941), 234. és 244. l.

³ Wagner, i. h. A *Carnuntum* megfordult segéd-csapattestek feliratos köemlékeit lásd még: Betz, RLiÖ 18 (1937), 54—55 és 74—75 ll.

⁴ Groller, RLiÖ 8 (1907), 42. l. Az A-betű jobb szára alul egy kissé felfelé kunkorodik, amint a rajzunkon is látszik. Talán egy L-betű van belekapcsolva az A-ba, mint az ALA-szó második betűje.

egy P betűt kapcsolnak bele ligatúrában. Téglabélyegünk a betűgybekapcsolás feloldásával így alakul ki: ALA PRI I S. A római birodalom segéd-csapattestei megnevezésében a fegyvernem megjelölése után a sorszám következik. A tárgyalt téglabélyeggel megörökített csapatnévben ez a sorszám: PRI (ma). A koracsászárkori (Kr. u. I. század)



2. ábra.

katonai, feliratos köemlékeken a csapattest nevében az I(=prima, első) sorszámot gyakran rövidítik PRI(ma) alakban.⁵ Ez a rövidítés tehát az esztergomi téglabélyegen sem lep meg bennünket. Kiegészítése szerintünk a következő:

ALA PRI(ma) I(turacorum) S(agittariorum).

Az *ala I (Augusta) Ituraeorum sagittariorum* nevű csapattestről tudjuk, hogy a Kr. u. I. század folyamán, tehát hosszú időn át *Arrabona* (Győr helyén) táborában állomásozott. A II. század derekán *Sirmiumban* (Mitrovica) és környékén hagyott hátra feliratos köemlékeket. A II. század második felében és a III. század elején *Ulcisia Castra* (Szentendre) táborerődítményében őrködött.⁶ Megfordult *Aquincumban*, a tartományi székhelyen is, talán hadgyakorlat vagy háborús csapatösszevonás alkalmával.⁷

Az Esztergom helyén állott *Solva* nevű római táborhely⁸ (és *azalus* település) őrseit képező csapattesteket a Kr. u. I–III. századokból eddig nem tudjuk megnevezni. Egyetlen bélyeges téglája ugyan még nem feltétlenül bizonyítja, hogy az *ala I (Augusta) Ituraeorum sagittariorum* nevű lovascsapattest egy ideig biztosan *Solva* táborában állomásozott, vagy pedig azt sem igazolja, hogy — a téglabélyeg korai jellegéből ítélve — talán ez építette volna *Solva* táborerődítményét. Máshonnan is elhurcolhatták Esztergomba ezt a bélyeges téglát. A magyar középkorban a várépítés alkalmával, amikor az építési anyagot összehordták. Az ókorban szabályos szállítással, dunai naszádokon is levihették lelőhelyére. Talán épp *Arrabona* táborából, ahol az *ala* közel egy évszázadon át állomásozott, amikor sürgőssé vált a solvai táborépítkezés. Feltűnő — de a véletlen játékának is lehet tulajdonítani —, hogy az *ala*-tól Győrből és Szentendréről⁹ sem ismeretes eddig

⁵ Szilágyi, Budapest Régiségei 12 (1937) 276. l.

⁶ Wagner, i. m. 52–54. l.

⁷ Szilágyi, Tanulmányok Budapest muntjából. (IX. (1941), 234. és 244. l.

⁸ *Solva* helyrajzához és jelentőségéhez ld. Kuzsinszky, Klebelsberg-Emlékkönyv, 1925, 107 sköv. l.; Graf, übersicht der antiken Geographie von Pannonien (Dissertationes Pannonicae ser. I. fasc. 5), 102 l.

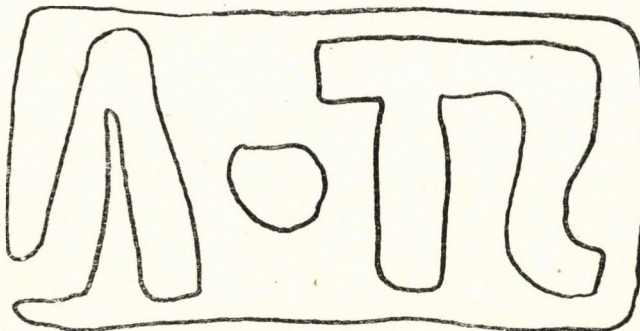
⁹ Az is lehetséges, hogy — ha elhurcolással vagy elszállítással állunk szemben — a bélyeges téglát Szentendréről került el Esztergomba. Ez esetben a pri(ma) rövidítési módot szokásosnak kell feltételeznünk a későbbi római századokban is, ami egyébként nincs kizárva.

bélyeges téglá. Mi a bélyeges téglá helyszíni előállítását tartjuk a valószínűbbnek, és az esztergomi helyőrség és a szóbanforgó *ala* emlékeinek a szaporodását a jövő kutatásaitól várjuk.¹⁰

A pécsi Városi Múzeum és a zágrábi Horvát Nemzeti Múzeum őriz olyan római téglákat, amelyeken ez a bélyeg olvasható (3. kép):

A. IS (vagy: A. R?).

A zágrábi példánynak lelőhelye ismeretes, ez *Sirmiumban* (Mitrovica) került napfényre. A Pécsen őrzött, teljesen azonos bélyeggel ellátott téglá lelőhelye ismeretlen. Figyeljük meg, hogy téglabélyegünkön az A betű után következő, igen szélesre vetett betű első fele egy T betű is lehetne (ha nem római számjegy), amelyhez, felül határozatlanul hozzákapcsolva, úgyhogy bátran külön is választható a két betű, egy fordított S betűt dolgozott ki a bélyegkészítő. Azt sem tartjuk kizártnak, hogy az A betű után látható széles, R-szerű betű egy T és egy R betű ligatúrája. Téglabélyegünk betűi ez esetben, a ligatúra feloldása után: A. TR. Ha a bélyegben A. TR betűket kell látnunk, kiegészítése csak ez lehetne: *A(la)*



3. kép.

TR(everorum). Ilyen nevű lovas csapattest valóban létezett a római birodalomban, a Rajnavidéken szerepelt a Kr. u. I. század derekán, de Kr. u. 70-ben átpártolt az ellenséghez, Pannoniában sohasem járt,¹¹ tehát téglabélyegünk ilyen értelmű olvasásától (A. TR = *ala Treverorum*) el kell tekintenünk.¹² Amenynyiben téglabélyegünk A. TS betűkre különítendő el, kiegészítése ez a csapat

rév lehetne: *A(la) T(hracum) S(agittariorum)*. Ez a lovas csapattest (teljes nevén: *ala I Thracum veterana sagittariorum*, nevéből a *veterana* és *sagittariorum* szavak egyes emlékein elmaradnak) valóban évszázadokon át tartozott *Pannonia inferior* (Alsópannonia) seregébe. Ezen tartomány területén feküdt *Sirmium* és Pécs környéke is. Az *Aquincum-Intercisa* (Dunapentele) dunamenti erődláncolat szakaszon (*limes*) számos feliratos kőemlékkel rendelkezünk katonáitól. Egyik állomáshelye *Campona*¹³ (Nagytétény) volt. Azonban emlékei Dunapentelén alul egyetemlegesen hiányzanak. Elég dolga lehetett neki a

¹⁰ Az Esztergomi Múzeumban annak idején vezetőmtől úgy értesültem, hogy a bélyeges téglá római falból került elő, mert a középkori vár falai római alapokon létesültek.

¹¹ *Cichorius*, R. E. I. Hb. *Ala* címszó, 1267. hasáb.

¹² Volt egyszerűen *ala Thracum* nevű csapattest is (egyetlen feliratos emléke eddig a gyalúi táborban került elő, v. ö. *Wagner*, i. m. 69. l.). Az A. TR téglabélyeg *A(la) T(h)R(acum)* kiegészítéssel mégis nehezen képzelhető el, mert ehhez a második helyen álló h betű elhagyását hibául kellene felrónunk a bélyegkészítő részéről; az illető csapattest különben egyáltalán nem járt Pannóniában.

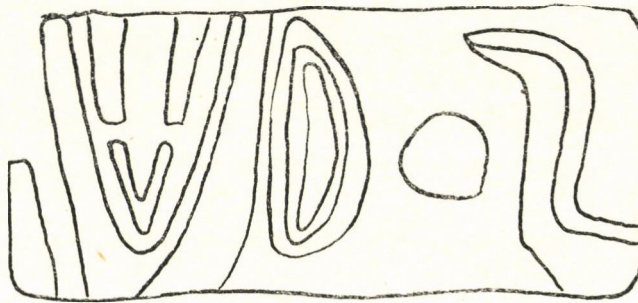
¹³ *Wagner*, i. m. 69—71. l.

túlpárti jazygokkal az említett Dunaszakaszon is, úgyhogy pécskörnyéki és mitrovicai bélyeges téglánkat más csapattesttől kell származtatnunk.

Végül tagoljuk szét téglabélyegünket A. I S betűkre (az S betű ebben az olvasási változatban megfordított). A második betű római számjegynek vagy nagy i-betűnek olvasható. Előbbi esetben az *a(la) I S(iliana)* csapattest nevére egészíthetjük ki a téglabélyegét. Ennek a lovascsapatnak pannoniai táborhelyét még nem ismerjük, noha katonai elbocsátó bronzlapok (CIL XVI 30., 31., 42., 47.) Kr. u. 83, 85, 98. és 102. években *Pannonia* seregében sorolják fel. Bélyeges téglája és feliratos kőemléke sem utal arra, hol volt állomáshelye. Elvileg lehetséges lenne bélyeges téglánkban ezen *ala* építkezési emlékét látnunk *Sirmiumban* és Pécs környékén. Azonban egy-két bélyeges téglavízi szállítás útján igen messzi helyekre elkerülhet. Különösen óvatosaknak kell lennünk ebben az esetben. A szóbanforgó téglabélyeg ugyanis éppoly joggal egészíthető ki (ha a második betűt nagy i-nak tekintjük) a következőképpen is: *a(la) I(turæorum) S(agittariorum)*. Ez a csapat pedig (teljes nevén: *ala I Augusta Ituræorum sagittariorum*) más emlékei szerint is járt és táborozott a Kr. u. II. század első felében *Sirmiumban* és környékén (ld. fentebbi fejtegetéseinket), bélyeges téglánk egyik biztosan feljegyzett lelőhelyén. Épp ezért téglabélyegünk ezen csapattest hagyatékeként könyvelendő el,

mint annak a Kr. u. II. századból való, délpannoniai építkezési és táborozási emléke. A *Notitia dignitatum* (Occ. 32, 54) *Ala Sirmensis* csapatot jegyzett fel *Sirmium* helyőrségeként. A mi téglabélyegünk azonban sorszámot is tartalmaz és nemcsak *Sirmium*-ból ismeretes.

1938 őszén Dunaszekesőn, a Várhegy keleti oldalán — ahol a *Lugio* (később: *Florentia*) ne-



4. kép.

vű római táborhely terület el — a dunabalparti, későrómai hídfő-erősséggel majdnem átellenben, Bogár János szőlőjében *Horváth Tibor* talált egy római bélyeges téglát, amelyet bevitt a pécsi Városi Múzeumba.¹⁴ (Lelt. 724 v. 1268(1938). Ezen a téglán az alábbi, eddig szintén nem ismert bélyeget olvashatjuk felfordított és visszafordított írással, 4. kép) :

AD . S

Ezen bélyeg betűi kiegészítéséhez figyelembe kell vennünk a pécsi múzeum egy másik téglabélyegét is, amely pusztán ezen két betűből áll (5. kép) :

A D

A bélyegzőt egy elrontott bélyegre nyomták be. Az elrontott bélyegből (alsó sor) két betű részei láthatók a később benyomott bélyeg alatt. Ezen bélyeges téglalelőhelye

¹⁴ *Horváth Tibor* rajzokat is küldött számomra ezen téglabélyegről. Baráti szívességét ezúton is köszönöm.

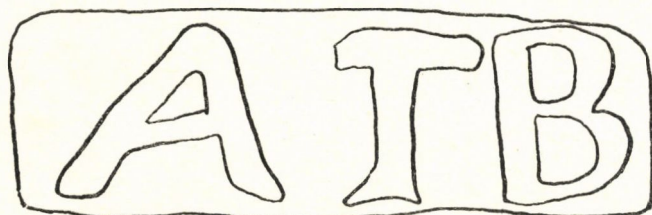
nem ismeretes (lsz. 1266), de a (ld. különösen az A-betű belsejében húzott függőleges szírat, amely csak cifraság) a betűtípusban megnyilvánuló rokonság feljogosít arra a feltevésre, hogy ennek is Dunaszekcső volt a lelőhelye.

Lugio (= *Florentia*) hadászatiilag igen fontos hely volt a római birodalom dunai határvédelmi erődláncolatában. A Daciába, a Maros völgyében vivő út felé, az Alföldön lakó jazygok területén át innen ágazott ki a pannoniai útrendszereből egy útmesgye.¹⁵

Tehát átkelő hely, másrésztől betörési pont az ellenség számára. Erős, állandó helyőrség nélkül — és főként lovas helyőrség nélkül, tekintettel a túlparton lakott lovas ellenségre — sohasem hagyhatták. A Kr. u. 150—250. években a *cohors VII Breucorum* (*civium Romanorum equitata*) nevű, részben lovasított gyalogos csapattest állomásozott táborában. Megelőzőleg vagy pedig utána az a lovas csapattest (*ala*) táborozhatott itt, amelynek a neve rejlik két téglabélyegünk A D. S, illetőleg A D betűi mögött. A két téglabélyeg kiegészítésénél nehézséget az okoz, hogy D kezdőbetűs nevű népből felállított *ala*-ról (pl. *ala Dacorum*, *ala Dardanorum*, *ala Dalmatarum*) más adatok eddig egyáltalán nem maradtak fenn Pannoniában.¹⁶

Önmagában véve egyforma joggal lehetne bélyeges tégláinkat az *A(la) D(almatarum) S(agittariorum)* vagy az *A(la) D(acorum) S(agittariorum)* vagy akár például az *A(ala) D(ardanorum) S(agittariorum)* első nyomának tekinteni Dunaszekcső római táborában. A *Notitia dignitatum* szerint a római uralom utolsó századában *Florentia* táborában *equites Dal-*

matae, az átellenes balparti erődtményben pedig (*in burgo contra Florentiam*) *equites sagittarii* nevű lovasosztatok állomásoztak.¹⁷ Az „*equites*“-osztatok ezen hivatalnok- és csapatlistában nem mások, mint a régebbi és eredeti helyőrség.¹⁸ Talán ezen az alapon indulhatunk el a tárgyal-



6. kép.

téglabélyegek kiegészítésénél, és feltehetjük, hogy *Florentia* késő rómaikori *equites Dalmatae*, illetőleg *sagittarii* nevű helyőrsége régebbi neve talán: *A(la) D(almatarum) S(agittariorum)* volt. E szerint a szekcsői téglák bélyegei *A(la) D(almatarum) S(agittariorum)*, illetőleg *A(la) D(almatarum)* csapat nevét rejtenék magukban.

¹⁵ Graf, i. m. 110—111. l.

¹⁶ Ld. Wagner, i. m. áttekintő tábláit. Az egyik téglabélyeg (AD. S) D-betűjét az 500-szám jelének is vehetnők és ez esetben kiegészítése ez lenne: *A(la) (quingenaria) S(iliana)*. Ez a csapat Pannoniában másutt is ismeretes. Azonban a másik téglabélyeg csak A és D betűkből áll (A D), ami azt bizonyítja, hogy a D-betű népnév kezdőbetűje, mert a csapattest nevéből a népnév nem maradhat el.

¹⁷ Not. dign. Occ. 33, 43 és 44.

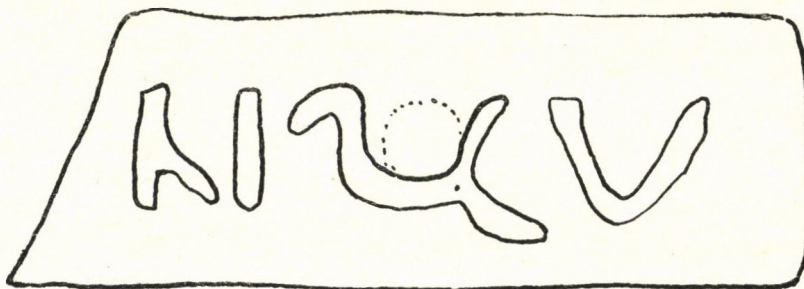
¹⁸ Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I. 88. l.

Kállay Ödön szőnyi gyűjteményében található egy peremes téglá, amelyen az alábbi, három betűből álló bélyeg olvasható (6. kép) :

A I B

Ez a bélyeges téglá az utóbbi években került elő „a fűzitői *castellum*tól délkeletre mintegy 430 méternyire egy *burgus*-(őrtorony)-szerű épület alapfalait környező törmelékből”, amint Kállay Ödön szíves volt velem írásban közölni.¹⁹ Ez a téglabélyeg egyébként már ismert a szakirodalomból,²⁰ Dunaalmás és Fűzitő lelőhelyekről. Egyesek az *A(la) I B(ritannica)* csapat nevére egészítették ki,²¹ mások pedig az *A(la) I B(atavorum)* emlékének tekintik.²²

Néhány daciai téglán: A L B betűkből álló bélyeget is ezen csapat nevére egészítik ki.²³ Azonban az *Ala I Batavorum (milliaria)* nevű lovascsapatnak eddig egyetlen biztos feliratos emléke van Pannonia földjéből,²⁴ az *Ala I (Flavia Augusta) Britannica (milliaria civium Romanorum)* pedig több katonai elbocsátó bronzlap tanúsága szerint a Kr. u. II. század folyamán *Pannonia inferior* seregébe tartozik.²⁵ A Dunaalmás-i (*Adiavum, Azaum*) és a közvetlen szomszédságában lévő Fűzitő-i (*Lepavist*) táboroktól délre — ahol az A I B betűs bélyeges téglák előkerültek — néhány km-re fekvő Szomód közeléből a legutóbbi években *Domitianus*-korabeli feliratos kőemléket ismertünk meg ettől az *ala*-tól.²⁶ Ez valószínűvé teszi, hogy téglabélyegünk mégis az *A(la) I (Flavia Augusta) B(ritannica)* emlékének veendő, mint a Kr. u. I. század második feléből való emléke. Ez a lovascsapat tehát ez időben *Brigetio* legiostábor jobbszárnyát képezte, a tőle keletre épült kisebb táborokban elhelyezkedve.



7a kép.

¹⁹ Kállay Ödönnek lekötőelőző előzőkenységéért és szívességéért ismételtelen fejezem ki köszönetemet.

²⁰ CIL III 11372 ad n. 4666.

²¹ Cichorius, R. E. I. Hb. *Ala* c. 1235. h.; Szilágyi, Arch. Ért. 1938. évf., 54. l.

²² Legújabbban: Graf, i. m. 93. o.; Wagner, i. m. 16—17. l.

²³ Daicoviciu, Anuarul inst. de stud. clas. 1932. évf., 2. r. 62. l.; Daicoviciu ugyaninnen APBN bélyeggel ellátott téglákról is hírt ad, amelyeket mi szintén az *A(la) P(rima) B(atavorum) M(illiaria)* csapat nevére egészítettünk ki.

²⁴ Wagner, i. m. 16—17. l. áttekintése.

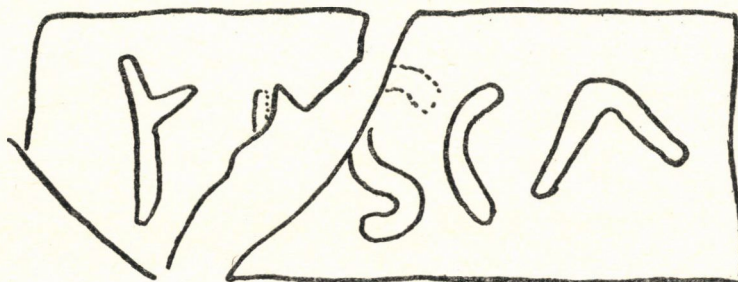
²⁵ Emlékei áttekintését ld. Wagner, i. m. 23—24. l.

²⁶ Szilágyi, Arch. Ért. 1938. évf., 45. és köv. lap.

Legújabbán a tácfővenypusztai ásatásokból két tetőfedő téglát került be a székesfehérvári múzeumba (lelt. sz.: 11.423), amelyeken a 7. *a* és *b* képeken közölt bélyegek olvashatók. Az első betűben belekapcsolva (ligaturában) egy A-betűt kell látnunk (ami más esetekben is előfordul a bélyeges téglánál).²⁷ Így válik téglabélyegünk érthetővé:

AL I SCU,

azaz: *AL(a) I SCU(bulorum)*²⁸ A fővenypusztai római település (*Gorsium*, későbbi neve: *Herculia*) jelentős volt.²⁹ Azonban táborhely helyőrséggel itt, a dunai határ háttérterületében csak a legkorábbi időben lehetett (Kr. u. I. század derekáig), amíg a római megszállás rendszere a határfolyóhoz sugárszerűen vezető hadiutak szakasz és vég-



7b. kép.

pontjaiban létesített, kis erődített táborokon keresztül a közlekedő utak és a háttérterületek óvatos biztosításában merült ki.³⁰ Az *Ala I Scubulorum* nevű lovascsapat (a *scubulusok* ismeretlen nyilazó nép voltak, a római uralom első évtizedeiben valóban Pannoniában állomásozott, Kr. u. 60 körül már Moesiába, 69 körül pedig Germaniába vezényelték.³¹ Egyetlen pannoniai feliratos kőemléke a nyugatmagyarországi Borbályon (most: Walbersdorf) került elő.³² Ezen sírkő alapján megállapíthattuk, hogy az *ala* Augustus és Tiberius császárok idejében Nyugat-Pannoniában működött, *Tiberius Iulius* nevű veteránusa valószínűleg Tiberius császártól kapta elbocsátását. Táborhelye talán Borbolyán volt ezalatt. Szerepe az lehetett, hogy a *Scarbantia* (Sopron)-Borbolya-*Aquae* (Baden)-*Vindobona* (Bécs) utat biztosítsa. Az a katonai elbocsátó bronzlap³³ Sikátorban került napfényre, amelyet Kr. u. 74-ben állították ki egyik katonájának. A kiváltságlevél birtokosa, akit nyilvánvalóan ezen a vidéken soroztak be Kr. u. 45 körül az *ala I Scubulorum* csapatba, Germaniából visszavándorolt leszereltetése után szülőföldjére. Tehát lovascsapatunk Sikátor vidékén operált Kr. u. 45 körül. Sikátor táján is jelen-

²⁷ Szilágyi, Közlemények az E. N. M. Érem és Régiségtárából I. évf. (1941), 118—9. l.

²⁸ A két bélyeges téglát egy villa legkorábbi rétegéből került elő, elplanirozás törmelékéből, amint ezt Radnóti Aladár szóbelileg közölni szíves volt. Szívességéért és előzékenységéért köszönetemet fejezem ki.

²⁹ Graf, i. m. 120. l.

³⁰ Domaszewski, Westd. Zschr. 21. évf. 186. l.

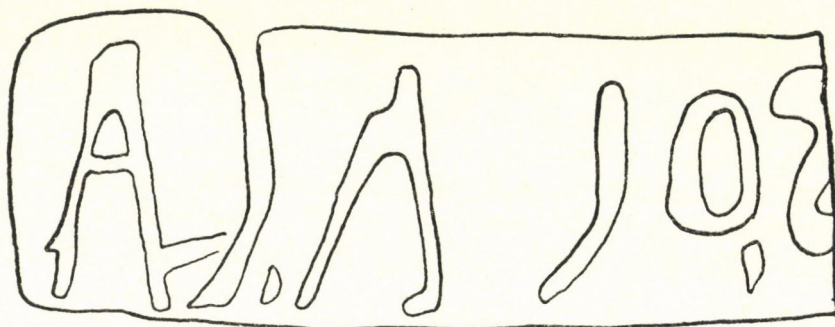
³¹ Alföldi, Századok 70 (1936), 19. l., 2. j.; Wagner, i. m. 65—67. l.

³² Irodalmát ld. Alföldi, i. h.

³³ CIL XVI 20.

tősebb település állott fenn a rómaikorban³⁴ (*Crispiana*, Veszprémvarsány), ahol *Arrabona* (Győr) felé vezetett hadi út. Végül még keletebbre került el a csapat: *Gorsium*-ba (*Fövenypusztá*), bélyeges tégláink lelőhelyére. *Gorsium* útesomópont volt, ahonnan mint támaszpontból a *Matrica* és *Floriana* felé vivő utakat biztosíthatta.³⁵ Természetesen az utakon több *mansio*-t (őrház) is építhetett. Fövenypusztá vidékéről került el aztán (Kr. u. 60 körül) az *ala* még tovább Moesiába. E szerint ezen (A) L I SCU bélyeggel ellátott téglák Kr. u. 60 előtti időből valók és alighanem *Pannonia* legrégebbi római bélyeges tégláinak tekinthetők.

Az újkomáromi Jókai Múzeum nagyszámú bélyeges téglája közül ez alkalommal a 8. képen bemutatott bélyeggel ellátott téglára hívjuk fel ókori történelemszűkeink figyelmét. A kezdetleges, barbár kézre valló bélyegző: A L A L O S . . betűket nyomott be a téglagyagába. Az L-betűk fordítottak, erősen kurzívák. Az első három betű olvasása világos: egy *ala* név bélyege maradt ránk ezen a *Brigetio*-ban (Szőny) talált téglán.



8. kép.

Az *ala*-szó után a csapat sorszámaát keressük. A második fordított L-betű e szerint egy szám: I helyett áll, tévedésből vagy cifrázási szándékból. Az O és S betűk közé (bár alul, különös helyen) pont került, tehát két külön szó rövidítései. Önként adódik ezek figyelembevételével ez a kiegészítés:

ALA I O(srhoënorum S(agittariorum)).

A téglabélyeg a végén nem teljes, de igen valószínű, hogy az S betű után több betű nem következett még, a végén csak a bélyegkeret tört le.

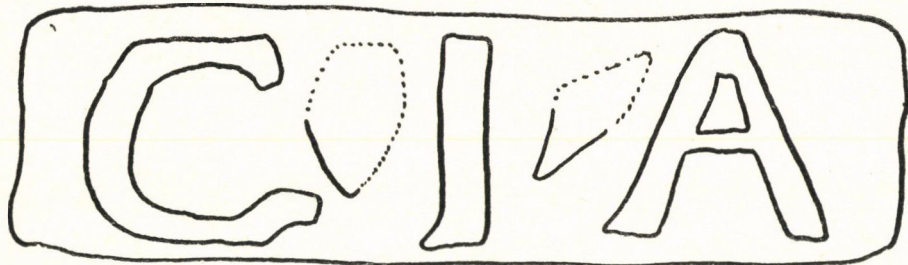
Ilyen nevű *ala* különben még egyáltalán nem ismeretes sem Pannoniából, sem az ókori világbirodalom más tartományából. Azonban tudunk *Osroëni sagittarii* nevű osztagokról, amelyeket *Alexander Severus* császár keleten alakított, amikor a *parthus*-ok ellen készülődött. Másrészt az egyik dunapentelei oltárkövet (CIL III 10307) a Kr. u. III. század derekán egy *decurio alae firmae katafractariae ex numero Hosroruorum* állította.³⁶ Nyilvánvaló, hogy a *Hosroruorum* szó az *Osrhoënorum* szó elrontott alakja. Egy *numerus Osrhoënorum* nevű csapattest tehát a Kr. u. III. század közepén Pannoniában

³⁴ Lovas Elemér, A Pannonhalmi Szemle könyvtára 22. sz., 20—21. l.

³⁵ Ld. Graf, i. m. térképét.

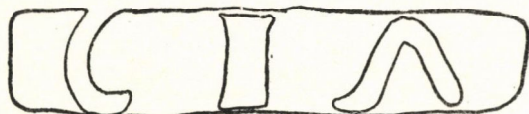
³⁶ Wagner, i. m. 211. l. A *Notitia dignitatum* (Or. 35, 23), késő római kori csapatlista is csak egy *Osroëni*-alakulatot vesz számba: *Equites [sagittarii indigenae] primi Oshroeni*, Rasin.

működött.³⁷ Egyik táborhelye ebben a tartományban egy ideig *Intercisa* (Dunapentele) volt. Könnyen lehetséges, hogy a *numerus Osrhoenorum*, ez a nemzeti jellegű, könnyű fegyverzetű osztag (íjászok) azon *Osrhoëni sagittarii* nevű alakulatok közé tartozott,



9. kép.

amelyeket e szerint, legalább is részben, *Alexander Severus* császár a *parthus*-ok elleni hadjárata befejezése után Európába magával hozott és az itteni határőrségeket felfrissítette velük.³⁸ Amikor a nemzeti jellegű *numerus* (önálló bennszülött zászlóalj, amilyenek ma az európai hatalmak gyarmati ezredei), a helyi újoncozás folytán (messze elkerülve attól a néptől, amelyből eredetileg felállították) elveszítette nemzetiségi színezetét, *ala*-vá vagy *cohors*-szá minősítették át. Daciában Kr. u. 251 után így vált a *numerus Palmyrenorum Porolissensium* nevű alakulatból egy azonos nevű *cohors* és *ala*.³⁹ *Brigetio* a Kr. u. III. században *Intercisa*-val egyazon tartományba (*Pannonia inferior*) tartozott. Lehetségesnek látszik



10. kép.

tehát, hogy *Intercisa* táborából a *numerus Osrhoenorum*-ot *Brigetio*-ba helyezték át. *Brigetio*-ban minősíthették át *ala* csapatté, ahol a III. század derekán és második felében hosszabb ideig állomásoz-

hatott és építkezni is alkalma volt. Nincs kizárva természetesen az sem, hogy az *ala* másutt táborozott, *Brigetióba* pedig szállítás útján jutottak el bélyeges téglái. De hasonló esetekben mindig a helyi téglagyártás feltételezése a természetesebb.⁴⁰

A pettaui és a grazi múzeumban több téglán ez a bélyeg található (9., 10. kép):

C. I. A

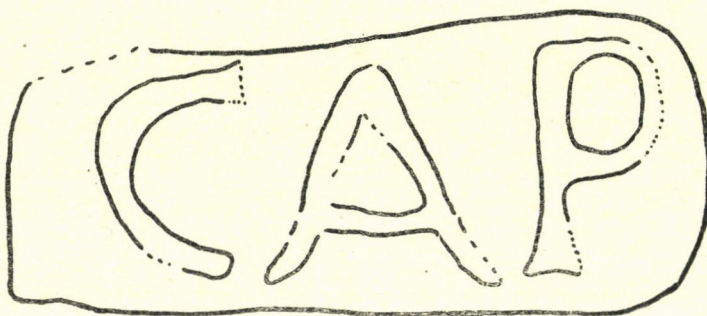
³⁷ Wagner, i. m. 34. l.

³⁸ A *numerus*-ok a Kr. u. II—III. századokban nemzetiségű jellegű segédesapat-alakulatok, a későbbi időkben egyszerűen csapattest a *numerus* szó értelme.

³⁹ Wagner, i. m. 236. l. Pannoniában a *numerus Illyricorum* nevű osztagból lett átminősítés folytán *ala I Illyricorum* (Wagner, i. m. 51—52. l.). Azonban utóbbi eset, amely a korábbi császárkorban mint végbe, nem tartozik ide, mert a jogi háttere egészen más.

⁴⁰ *Brigetio* táborában különben az állandóan ott állomásozó *legio I adiutrix* mellett az *ala I Hispanorum Arvacorum* (Kr. u. II. század első felében), *ala I. Tampiana*, *cohors I. Britannica*, *cohors V. Call. Lucensium*, *cohors I Thracum*, *cohors II Asturum et Callaecorum* (?) és a *cohors VII Breucorum* (?) nevű segédesapatok mutathatók ki epigrafikai adatok alapján; ld. Wagner, i. m. tábláit, Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák 89—92. l.; CIL III 10970.

Az irodalomban már ismeretes hasonló téglabélyeg.⁴¹ Olvasása kétségtelenül: *C(ohors) I A(lpinorum)*⁴² Csak az a kérdés, vajjon a *cohors I Alpinorum equitata* vagy pedig a *cohors I Alpinorum peditata* készítményének tekintendő-e. Egyébként egyik



11a., 11b.

sem hagyott hátra Poetovio-ban más írott emléket, amely segítségünkre lehetne a kérdés eldöntéséhez.⁴³

Carnuntum római táborhelyről kerültek a petronelli kastély-múzeumba és a Museum Carnuntinum-ba C A P bélyeggel megjelölt téglák⁴⁴ (11. és 12. képek). *Carnuntum*-ból már közöltek az irodalomban C A P betűkből álló téglabélyeget,⁴⁵ de kiegészítésével nem foglalkoztak. A *cohors I Alpinorum equitata* feliratos kőemlékkel is képviselve van *Carnuntum*-ban (CIL III 11213, T. *Calidius* síremléke). Ennek alapján állapíthatták meg, hogy a *cohors* a Kr. u. I. század első felében táborozott *Car-*

nuntum-ban.⁴⁶ Már régebben közzétettünk a közeli *Aquae* (Baden) táborából COH I ALP EQ téglabélyeget,⁴⁷ *Carnuntum*-ból pedig COHPA LP... bélyeggel megjelölt téglát ismer-

⁴¹ CIL 14100, 8 ad n. 11397; Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák 87. l.; ezen téglabélyeg eddig csak Pettauból ismeretes.

⁴² Az egyik téglabélyeg A betűjének az első szárába mintha l-betű is bele lenne kapcsolva (ligatúrában).

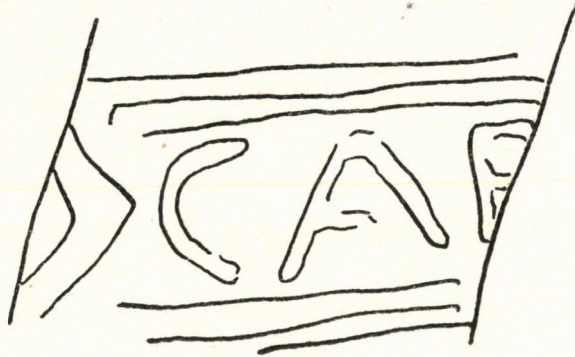
⁴³ A Kr. u. 80, 84, 85, 114, 151/160, 167 és 168/190. években a *cohors I Alpinorum peditata* katonai diplomák szerint Pannoniában, ill. Kelet-Pannoniában táborozott, talán egyideig *Mursa* (Eszék) táborában (v. ö. Wagner, i. m. 83—84. l.). *Equitata* (részben lovasított) párját ugyanazok a katonai diplomák nevezik meg (a *peditata* alakulat mellett!) a 80, 84, 85, 114, 151/160. években *Pannonia*, ill. szintén *Pannonia inferior* csapatai sorában, tehát biztosan létezett egymás mellett a két hasonló nevű segédcsapat-alakulat (Wagner, i. m. 80—82. l.).

⁴⁴ Daciában Mikházán és Sóváraddon látott *Daicovicium* C P A bélyeges téglákat, amelyeket *C(ohors) P(rima) A(lpinorum)* csapattól származtat (Anuarul inst. de stud. class. 1932. évf., 2. r., 58—59. l.).

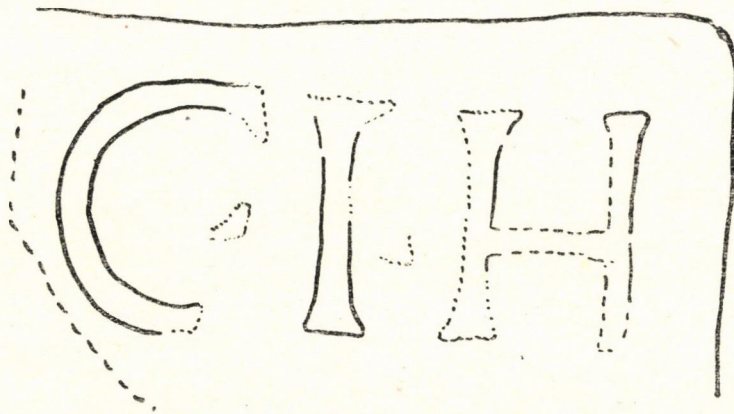
⁴⁵ CIL III 11428 ad n. 4708; RLiÖ 8 (1907), 29. l., 14. sz.; RLiÖ 9. évf., 38. l., 4. sz.; Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák, 106. l., XXX. t. 12/a és 12/b. A CIL XI 6689, 6 sz. alatt közölt C. A. P. téglabélyeg (lh. Ariminium) megfejtése a Corpus szerint sem lehet ez: C(aesaris) A(ugusti) P(ansiana).

⁴⁶ Wagner, i. m. 81. l.

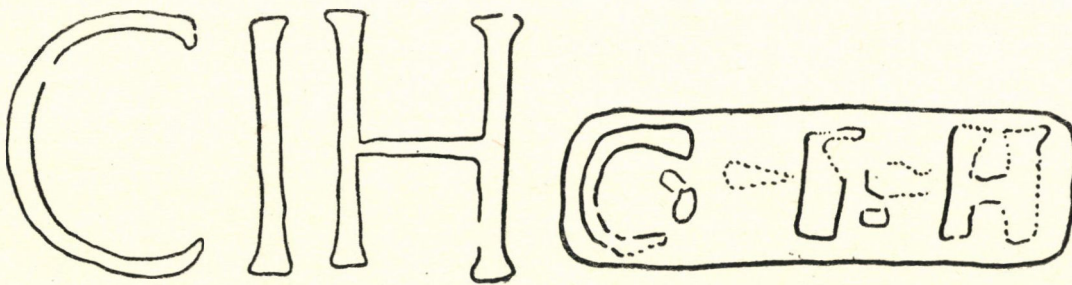
⁴⁷ Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák 87. l., XXIII. t. 7—9.



12. kép.



13a. kép.



13b. kép.

14. kép.

tettem, amelyek kétségtelenül a *cohors I Alpinorum equitata* munkájának a tanúságai. Mindez feljogosít bennünket arra, hogy a CAP téglabélyeget is a következőképen oldjuk fel:

C(ohors) A(lpinorum) P(rima).

A csapattest megnevezésénél a sorszámot a népnév mögé tették, ami magában véve a legkorábbi császárkori (Kr. u. I. század első felében) írás sajátja⁴⁸ a feliratok világában.⁴⁹

A soproni, deutschaltenburgi, pettaui és grazi múzeumban néhány római téglán az alábbi bélyeg olvasható: C. I. H (13. és 14. képek).⁵⁰ Lelőhelyük: *Poetovio*, *Scarbantia*,⁵¹ *Carnuntum*. Kiegészítésül ezt a csapatnevet ajánljuk:

C(ohors) I H(ispanorum).

A római birodalmi hadseregből eddig féltucat *cohors I Hispanorum* nevű segédsapattal ismerünk. Az egyiket a Kr. u. 60. évre egy katonai elbocsátó bronzlap⁵² *Pannonia* seregében sorolja fel, de aztán sehol semmi biztos nyom nem maradt utána. Talán még Pannoniában volt a Kr. u. I. század utolsó éveiben is és ekkor (Nerva császár idejében) az északnyugati Kárpátvidéken lakott *sueb* népek ellen viselt háborúban harcolt, mert *Quintus Attius Priscus* a *cohors I Hispanorum*nak is parancsnoka volt (a *I Montanorum* és *I Lusitanorum* mellett), mielőtt a *legio I Adiutrix* kötelékébe átlépett volna.⁵³ Nyilván egy tartományból, jelen esetben Pannoniából összevont segédsapattal fölötti parancsnokságot egyesített kezében *Quintus Attius Priscus*. A *cohors I Hispanorum* ezen felsődunamenti szereplése még inkább érthető, ha a most említett *carnuntumi* bélyeges téglákat neki tulajdonítjuk, tehát azt tételezzük fel, hogy *Carnuntum*-ban mint utolsó pannoniai állomáshelyén táborozott a háború kitörésekor. Feltűnő, hogy a *cohors* tégláinak lelőhelyei (*Poetovio*, *Scarbantia*, *Carnuntum*) az igen fontos nyugatpannoniai kereskedelmi és hadi út („borostyánút“) irányába esnek. Talán az lehetett a *cohors* feladata, hogy a Kr. u. I. század első felében, a megszállás első, bizonytalan évtizedeiben ezt az utat biztosítsa, miközben támaszpontjait egyre északabbra tolta előre.

⁴⁸ Wagner, i. m. 15. l.

⁴⁹ Az egyik bélyegen a P-betűben alul mintha L-betű lenne belekapcsolva. A téglabélyeg olvasása ez esetben ez lenne: C(ohors) ALP(inorum), tehát ezen értelmezés mellett is ugyanazon csapattest munkája volna (12/a kép). Felmerülhetne még ez a megoldás is: C(ohors) A(lpinorum) P(editata). Önmagában véve nem volna kizárt ez a kiegészítés sem, de *Carnuntum*-ban a *cohors Alpinorum equitata*-val szemben a *peditata* alpesi *cohors* semmi emléket nem hagyott hátra, tehát erőszakolt lenne az utóbbi feloldás.

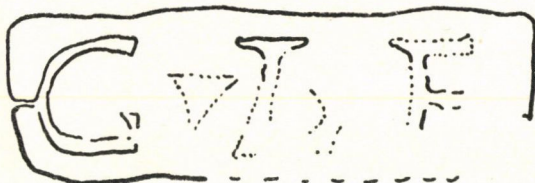
⁵⁰ A soproni és gráci példányok már ismertek az irodalomban; CIL III 11396; Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák 109. l., XXX. t. 40/a és 40/b szám. Feloldásukat tudomásom szerint még nem kísérelték meg.

⁵¹ Sopronban Storno Miksa gyűjteményében az amphitheatrumból előkerült téglán levő C. I. bélyeg is valószínűleg ezen téglabélyeg elejét jelenti.

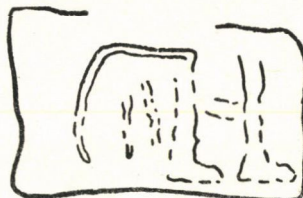
⁵² CIL XVI 4.

⁵³ Wagner, i. m. 147. l. A *cohors I Hispanorum (veterana quinquenaria equitata)* emlékének tekintik (Wagner, i. m. 148–150) egy *praefectus coh(ortis) I Hispan(orum) eq(uitatae)* dályai fogadalmi feliratát (CIL III 10255). Ez a csapat azonban nem igen fordult meg Pannoniában. Ennek a csapatnak sem maradt fenn más emléke Pannoniában.

Már előbb is néhány soproni téglán talált bélyegeket⁵⁴ (C FRA, C. FRI, C F. P) a *C(ohors) FRA(tensium)*, *FR(atensium)* I, *F(ratensium) P(rima)* nevére egészítettük ki. Mi a *Carnuntum*-ban és *Vindoboná*-ban talált, C. P. F bélyeggel megjelölt téglákat⁵⁵ is a *C(ohors) P(rima) F(ratensium)* építkezési munkája emlékeinek tekintjük



15. kép.



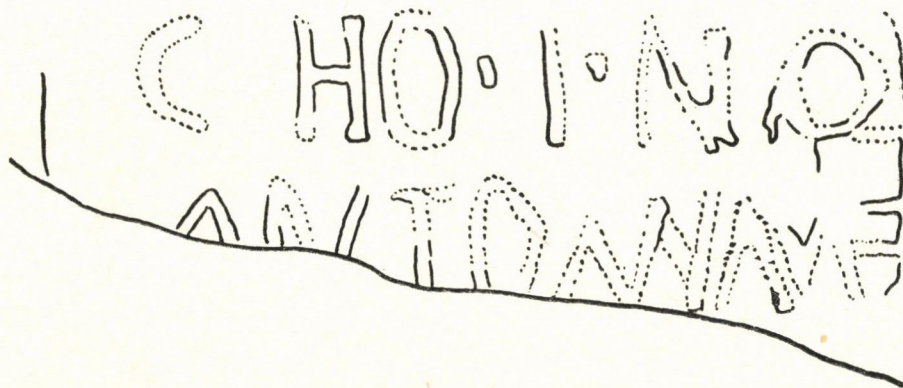
16. kép.

(15. kép). Ezen *cohors* tehát a *Scarbantia*, *Vindobona* és *Carnuntum* háromszögben fejtette ki mozdulatait és építési tevékenységét.

A deutschaltenburgi múzeumban találtam egy téglát (16. kép), amelyen ezt a bélyeget olvashatjuk:

C II H.

Kiegészítése ez a csapatnév lehet: *C(ohors) II H(ispanorum)*. A bélyeges téglá lelőhelye *Carnuntum*. A *cohors II Hispanorum (scutata Cyrenaica equitata)* nevű csapat a Kr. u. 54, 60, 80, 84 és 85 években katonai diplomák tanúsága szerint⁵⁶ biztosan Pannoniá-



17. kép.

ban állomásozott (azután a dák harcra vonult el), de minthogy más feliratos emléket nem hagyott hátra Pannoniában, itteni táborhelyét sem határozhatták meg. Az említett katonai elbocsátó bronzlapok közül kettőt (54. és 60. évek) ezen *cohors* katonáinak címezték, akik délpannoniai néptörzsekből származtak. Ezeket Kr. u. 29 körül soroz-

⁵⁴ Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák 91. l., XXIV. t. 47—49.

⁵⁵ Szilágyi, A pannoniai bélyeges téglák 107. l., XXX. t. 22.; CIL III 11436 szám alatt G. I. F. betűket olvasott ezen a téglabélyegen (és így magángyár termékeinek minősítette), de a téglán C. P. F. bélyeg látható, bár a P-betű fejére állítva és már elmosódott állapotban.

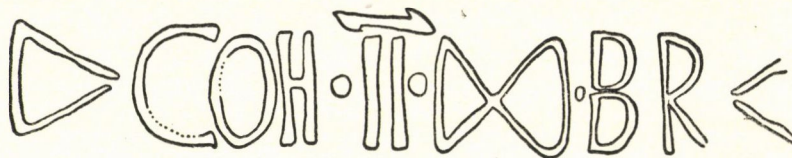
⁵⁶ CIL XVI 2, 4, 26, 30, 31; v. ö. Wagner, i. m. 152—154. l.

hatták be a *cohorsba*, tehát a csapattest már ekkor biztosan Pannoniában állomásozott, mégpedig e korai időkben a mai Horvátország területén működött. A diploma lelőhelye a *cohors* későbbi táborhelyére vonatkozólag szolgálhat támponttal. Fenti megállapításainknak megfelel az, hogy az 54. évi diploma (CIL.XVI. 2.) *Sirmiumban* került napfényre, tehát valóban Dél-Pannoniában. A Kr. u. 60. évi diploma (XVI. 4.) lelőhelye ismeretlen, de Bécsben őrzik jelenleg, tehát legvalószínűbb, hogy a volt császárváros közelében találták. Ha ez csakugyan így volt, a C II H téglabélyeg nem egyedüli emléke *cohorsunknak Carnuntumban*.

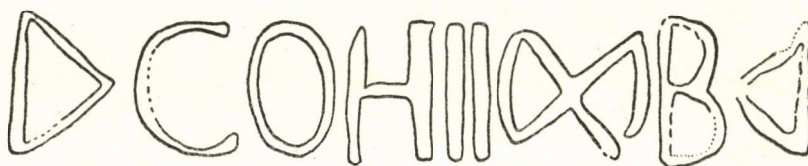
Szekszárd közelében, Öcsény község határában, a Szigeth-pusztán már régebben napfényre került olyan római téglá, amelyen ez a bélyeg volt olvasható:⁵⁷ CoH I No, azaz: *CoH(ors) I No(ricorum)*. Nem lepett meg tehát bennünket, hogy a szekszárdi múzeum egy olyan téglával gazdagodott az utóbbi években, amelyen ez a csonkult, két-soros bélyeg látható (17. kép):

C HO.I.NO
ANTONINIAN

Az alsó sorban két N és két I betű ligatúrában olvad össze. A téglabélyeg olvasása egyszerű: *C(o)HO(ors) I No(ricorum) ANTONINIAN(a)*. A téglá lelőhelye csak általánosságban van megadva: Tolna megye (lelt.: R 50/933), de így is újabb bizonyíték arra, hogy a *cohors* a Kr. u. III. század elején is még Szekszárd határvidékén táborozott.⁵⁸



18a. kép.



18b. kép.

A szekszárdi múzeum néhány római tégláján (R 35/933 lelt. sz. — bemélyített, homorú betűkkel) az alábbi bélyegeket olvashatók (18a, b képek):

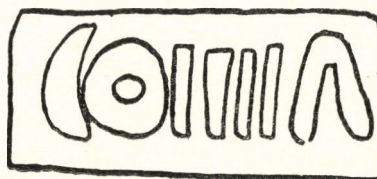
- a) COH. II. (X).BR
b) COH II (X) B

⁵⁷ *Wosinsky*, Tolna vármegye története I., 2. rész (1896), 653—654. és 656.; Arch. Ért. 1940. évf., 55. l.

⁵⁸ *Wagner*, i. m. 173. l.; Arch. Ért. 1940. évf., 50., 54—55. l.

Lelőhelyük: Szekszárd. Az a csapattest, amely ezen téglabélyeg mögött rejlik, lehetett *Alisca* (Szekszárd) és a római hadi útnak vele szemben lévő pontján fekvő *Ad Latus*⁵⁹ (Szigeth-pusztá, Gábormajor) helyőrsége. Minthogy az *a*) bélyegváltozaton határozottan megvan a *B* betű mellett az *R* betű is, elesik a *COH(ors) II (milliaria) B(atavorum)* nevére megkísérelt kiegészítés,⁶⁰ noha ez a csapattest a Kr. u. I. század végén biztosan Pannoniában állomásozott.⁶¹ A különböző, BR... kezdőbetűs *cohorsokból* a *cohors II (Augusta Nervia Pacensis) milliaria Brittonum* nevű csapatot tekinthetjük a legtöbb joggal az előbb említett szekszárdi bélyeges téglák készítőjének, amely Kr. u. 114-ben biztosan megfordult *Pannonia inferior* tartomány (Kelet-Pannonia, ahol Szekszárd római-kori őse: *Alisca* is feküdt) táboráiban, de a II. század vége felé, a katonai diplomák bizonyítéka szerint, már *Dacia* seregébe tartozott.⁶² Feliratos emléke eddig Pannoniából sem ismeretes. A Kr. u. II. század első felében állomásozhatott ez a *cohors Alisca* táborában.

Amint *Ruff Andor* és *Kováts István* levélben szívesek voltak velem közölni, 1937-ben feltárták a Moson-Magyaróvár és Győr között, a Mecsér község alatt 4–5 km-re fekvő Barátföldpusztán (Wenckheim-birtok) *Quadrata*⁶³ római erősség táborát. Az ásatások alkalmával előkerült bélyeges téglák között (a magyaróvári múzeumban!) különös figyelmet érdemel az egyik, amelyen az alábbi bélyeg látható (19. kép):



19. kép.

COHIIIA

A négy függőleges vonal közül az első kettőt *H* betűnek vehetjük. A bélyeg olvasása tehát:

COH(ors) II A(lpinorum).

A *cohors II Alpinorum equitata* a Kr. u. I. és II. század folyamán, számos feliratos kőemlék és katonai diplomák adatai szerint, Pannonia, illetőleg Pannonia kettéosztása után *Pannonia superior* (Nyugat-Pannonia, ahová *Quadrata* is esik) tartomány seregébe tartozott. Táborhelyei közül azonban eddig csak *Mursa* (Eszék) és *Cirpi* (Dunabogdány) volt kimutatható. *Mursa* táborában a Kr. u. I. század első felében, *Cirpi*ben pedig a II. és III. század fordulója körüli évtizedekben állomásozott.⁶⁴ Az újonnan előkerült bélyeges

⁵⁹ *Csalog*, Arch. Ért. 1941. évf., 103–105. l., mutatott rá arra, hogy a két hely nem azonos egymással, hanem két külön *castrum*. Szekszárdon egyébként a római tábornak a mostani Kálvária-hegy oldalán kellett lennie. V. ö. *Wosinsky*, i. m. 651. l.

⁶⁰ *Szilágyi*, A pannoniái bélyeges téglák 87. l.

⁶¹ *Wagner*, i. m. 94–95. l.

⁶² *Wagner*, i. m. 111–112. l.

⁶³ *Graf*, i. m. 87. l. és 4. j. lehetségesnek tartja, hogy *Quadrata* azonos a *Stailuco* nevű római táborhellyel; *Lovass*, Pannonia római úthálózata Győr környékén (A Pannonhalmi Szemle könyvtára) 7. l., határozottan azon a véleményen van, hogy *Stailuco* más hely; a jánosházi Római-halom vagy pedig a Sándorháza-pusztától délre, az országút közelében a Honvéd-pusztánál levő rommező (Romvár, Toronyvár, Leányvár a nép ajkán), a Duna partján.

⁶⁴ *Wagner*, i. m. 84–85. l. Megjegyzésre érdemes, hogy a III. században, a *cohors II Alpinorum* eltávazása után is alpesi csapattest, a *cohors III Alpinorum equitata* táborozott *Quadrata* erősségében, amelynek szintén maradt fenn Barátföldön bélyeges téglája: CIL III 4665; *Szilágyi*, A pannoniái bélyeges téglák 87. l., XXIII. t. 11. A két téglabélyegen a csapatsorszám határozottan különböző. Még később az *equites Mauri* nevű alakulat táborozott a helyszínen (Not. dign. Occ. 34, 23).

téglája tanúsága szerint a *cohors* táborhelye a közbeeső idő egy részében *Quadrata* volt. A *cohors*nak máshonnan eddig nem ismeretes bélyeges téglája. Viszont a legújabb ásatások alkalmával Barátföldpusztán más csapattestektől (így pl. a *legio XIII gemina Martia victrix*től és a *cohors I Aelia sagittariorum* nevű segédcsapattól is) több bélyeges téglakerült napfényre, ami *Quadrata* erősség nagy jelentőségére mutat rá.

SZILÁGYI JÁNOS

RÖMISCHE AUXILIAR-TRUPPENKÖRPER, IHRE ZIEGELSTEMPEL UND LAGERSTÄTTEN IN PANNONIEN.

DEUTSCHER AUSZUG.

Der Ziegelstempel aus *Carnuntum* (Deutsch-Altenburg): A F (1. Abb.) ist vielleicht folgendermassen zu ergänzen: A(la) F(rontoniana). Die Reitertruppe: Ala I (Tungrorum) Frontoniana stand in den J. 80—86 n. Chr. wahrlich in *Carnuntum* (nachher in *Aquincum-Budapest*). Die Ziegel mit obigem Stempel sind also als die Denkmäler der Bautätigkeit dieser Ala in *Carnuntum* aufzufassen (Anm. 1—4.).

Anlässlich der letzten Ausgrabungen in *Esztergom* fand man einen römischen Ziegel auf, dessen Stempel (2. Abb.) wir ergänzen wie folgt: Ala pri(ma) I(turaeorum) S(agittariorum). Diese Reitertruppe mag also (wohl in den ersten Jahrzehnten des II. Jhs n. Chr.) auch im Lager von *Solva* (*Esztergom*) stationiert sein. Daneben konnte sie abwechselnd in *Arrabona* (*Győr*), in *Ulcisia Castra* (*Szentendre*) und um *Sirmium* (*Mitrovica*) angewendet worden sein, wie wir es auch bisher meinten (Anm. 5—10.).

In dem Städtischen Museum von *Pécs* und in dem Croatischen Nationalmuseum von *Agram* werden römische Ziegel aufbewahrt, derer Stempel wir (3. Abb.) versuchsweise folglich auflösen: A(la) I(turaeorum) S(agittariorum). In der Tat operierte diese Hilfstruppe um *Sirmium* (im II. Jh. n. Chr.), wo diese Ziegel zum Vorschein gekommen waren (Anm. 11—13.). Der Fundort der Pécs'er Exemplare ist unbekannt.

Aus dem Lager von *Lugio* (später *Florentia* genannt: *Dunaszekeső*) gelangten in den Besitz des Städtischen Museums zu *Pécs* römische Ziegel mit den Stempeln: A D und A D. S (4.—5. Abb.). Die Lesung dieser Stempel ist meiner Meinung nach: A(la) D(almatarum), bzw. A(la) D(almatarum) S(agittariorum). Diese Hilfstruppe war bisher unbekannt. Aber in der Zeit der *Notitia Dignitatum* (Occ. 33., 43. u. 44.) stationiert die *Equites Dalmatae in Florentia*, die *Equites sagittari, in burgo contra Florentiam*. Es mag sein, dass diese spätrömischen Truppennamen auf die Benennung *Ala Dalmatarum sagittariorum* der älteren Besetzungstruppen zurückgehen — was auch anderswo vorkam (Anm. 15—18.).

Aus dem Lager von *Lepavist* (*Füzitő*) und *Azaum* oder *Adiavum* (*Dunaalmás*) kennen wir den Ziegelstempel: A I B (6. Abb.). Ihn hinterliess die A(la) I (Flavia Augusta) B(ritannica milliaria civium Romanorum) in der unmittelbaren Nähe von *Brigetio* (*Komárom*). Von dieser Reitertruppe hat man in dieser Gegend neulich einen Grabstein aus der Zeit d. K. *Domitianus* aufgefunden (Anm. 20—26.).

Aus *Herculia* (*Tácfővenyepusztá*) besitzt das Museum in *Székesfehérvár* zwei Deckplatten mit dem Stempel: AL I SCU (7a, 7b. Abb.). Ihre Ergänzung lautet unserer

Meinung nach: *AL(a) I SCU(bulorum)*. Die benannte Reitertruppe muss um 50 n. Chr. in dieser Gegend angewendet worden sein (Anm. 27—35.).

Aus dem Lager von *Brigetio* (*Komárom*) kennen wir den Stempel eines Ziegels (8. Abb.), der als das Denkmal der *ALA I O(srhoënorum) S(agittariorum)* zu betrachten ist. Diese spätzeitige Hilfstruppe war vielleicht die umgetaufte Nachfolgerin der Truppe „*numerus Hosroruorum*“, welche in der Mitte des III. Jhs n. Chr. in *Pannonia inferior* bewiesen ist (Anm. 36—40.).

Im Lager von *Poetovio* (Pettau) verfertigte die Fusstruppe: *C(ohors) I A(lpinorum)* die Ziegel, welche mit dem Stempel: C. I. A (9, 10. Abb.) versehen waren (Anm. 41.).

Von derselben Fusstruppe stammen meines Erachtens einige Ziegel mit dem Stempel: C A P, welche (11.—12. Abb.) in *Carnuntum* an Tageslicht gefördert worden waren. Die Abkürzungsart: *C(ohors) A(lpinorum) P(rima)* verweist an und für sich auf eine frühzeitige (I. Jh. n. Chr.) Stationierung der Truppe in *Carnuntum* (Anm. 43—45.).

Die mit dem Stempel: C. I. H versehenen Ziegel (13a, b, 14. Abb.) kamen in *Poetovio* (Pettau), in *Scarbantia* (Sopron) und in *Carnuntum* (Deutschaltenburg) zum Vorschein. Die Fusstruppe: *C(ohors) I H(ispanorum)* mag also in der II. Hälfte des I. Jhs n. Chr., als sie in Pannonien stationierte, die sehr wichtige, alte Route: (*Aquileia*)-*Poetovio*-(*Savaria*)-*Scarbantia*-*Carnuntum* gesichert haben (Anm. 50—53.).

Ein Ziegelstempel: C. I. F (CIL III 11436, Fundorte: *Carnuntum*, *Vindobona*) wird von mir folglich ergänzt: *C(ohors) I F(ratensium)*. Von dieser Fusstruppe (15. Abb.) kennen wir schon gestempelte Ziegel aus *Scarbantia* (Sopron). (Anm. 54—55.).

Einen weiteren, im ung. Text (16. Abb.) abgebildeten Ziegelstempel (aus dem Lager von *Carnuntum*) versuchen wir folgendermassen zu ergänzen: *C(ohors) II H(ispanorum)*. Diese Hilfstruppe ist auch durch Diplome in der II. Hälfte des I. Jhs n. Chr. in Pannonien bewiesen (Anm. 56.).

Der folgende Ziegelstempel (17. Abb.) ist im Szekszárd-Museum aufbewahrt. Er lässt sich als ein neuer Beweis für die Stationierung der *C(o)HO(rs) I NO(ricorum) ANTONINIAN(a)* an der Limesstrecke um Szekszárd betrachten (Anm. 57—58.).

In den ersten Jahrzehnten des II. Jhs n. Chr. stationierte im Lager von *Alisca* (Szekszárd) die *Coh(ors) II (Augusta Nervia Pacensis) milliaria Br(ittonum) (Britannica)*, wie es durch ein pannonisches Diplom (CIL XVI 61) und durch ihre neu bekannt gewordenen Ziegelstempel: COH II (X) B. COH II (X) BR (18a, b. Abb.) aus Szekszárd bezeugt ist (Anm. 60—62.).

Die Fusstruppe: *Cohors II Alpinorum (equitata)* lagerte in den Jahrzehnten um die Wende des I. und II. Jhs. in *Quadrata* (*Barátföldpuszta*) zwischen *Magyaróvár* und *Győr*, wovon neulich ein Ziegel mit dem Stempel: COIIIIA (19. Abb.), d. h.: *COH(ors) II A(lpinorum)*, als ein Zeugnis für die Bautätigkeit an Ort und Stelle der benannten Truppe bekannt ist (Anm. 64.).

J. SZILÁGYI.

RÓMAIKORI LELET HARKÁRÓL.

(Sopron megye.)

Harka község határa sűrűn lakott hely volt már a rómaiak korában. Különféle leletek nagy száma, valamint épületmaradványok tanúskodnak erről. Erre vezetett a Scarbantia-Savariai országút, s így forgalmas helyen feküdt a telep. Az idősebb emberek sokat mesélnek évekkel ezelőtt fölszínre került érdekes tárgyakról, de ezek persze mind elkallódtak, s így csak azt sanálhatjuk, hogy annakidején senkise kísérté figyelemmel ezt a Sopronhoz közeleső területet.

A „Hofbrunnwiese“ nevű réten, ahonnan jelen leletek valók, szintén találtak nagyméretű megmunkált homokköveket, melyeket a faluban építőköveknek használtak fel, de ezekből néhány töredék még ma is ott hever, félig a földbe temetve. Minthogy Reitter Mihály közbenjárására a rét tulajdonosai, Trackl és Reitter készségesen megadták az engedélyt a kutatásra, 1937. október végén próbaásatásokat eszközöltem, melyek érdekes leleteket szolgáltatottak, de azokból az épület rendeltetését vagy alaprajzát megállapítani még nem lehet. Ehhez, tekintve a rét nagy kiterjedését, beható kutatómunkára van szükség. Megállapítást nyert azonban, hogy a réten egy nagyobb-szabású, díszes kivitelű római épület állott, melynek alapfalai részben még megvannak. A környező szántókon heverő nagymennyiségű római tetőcserép-töredék arra vall, hogy több épület állhatott itt egy csoportban. A hely fekvése, közel a római országúthoz, jól megválasztott, s közvetlen közelében forrás is fakad, melynek gyér vize a Nyék felé vezető országúton túl egy kis tóba folyik, mely valószínűleg az épülettel egykorú, s halastó céljait szolgálta.

Az ásatást a földből kiálló, de már megbolygatott nagy kőtöredékek közelében, ahol Reitter már évekkel ezelőtt kutatott, kezdtem, s itt nagymennyiségű tetőcserép-töredékek és épületkő került elő, de falmaradványt nem találtam. Sokkal nagyobb eredménnyel járt a munka, melyet ezen helytől cca 45 lépésnyire délkeleti irányban kezdtem. Körülbelül 15 cm mélységben már sok tetőcserép- és falitégla-töredék, valamint terméskő került elő, és ezek alatt 40 cm mélységből egy oszloplábat (XXII. t. 1. kép) és közvetlen mellette egy márványból faragott oszlopfőt (XXII. t. 2. kép) emeltünk ki.

Az oszlopláb a plinte-jén feküdt ugyan, de alatta falazat nem volt, míg az oszlopfő az abacus-on feküdt. Ugyanitt került elő egy puha homokkőből faragott kétoldalt megmunkált építészeti töredék (XXII. t. 5. kép), melynek rendeltetése ismeretlen. Rajta fehér, sárga és piros festés nyomai észlelhetők. Az oszlopláb kemény homokkőből készült, és a közepén áthaladó régi törés mentén ketté van törve. A plinte-jén látható keretszerű profilok, melyek körül stucco nyomai látszanak, valószínűvé teszik, hogy egy régebbi tárgyból faragták. Lehet, hogy az egész oszlopláb, valamint az oszloptörzs is, stuccoval volt bevonva, mire az elég egyenetlen kidolgozás is utalni látszik.

Az oszlopfő anyaga sziléziai fehér-márvány (Zuckmantel). Alsó felülete, melyen élesen bevéssett, 35 mm nagyságú S betű látható, víz és fagy behatása folytán helyenként erősen meg van támadva, és pusztá kézzel lemorzsolható. A capitál a középén ketté volt törve, és ezen törés mentén több párhuzamos repedés is mutatkozik az anyagban lévő rétegek (Lass) mentén. Alakja nagyon hasonlít egy szirmiumi oszlopfőre,¹ két oldala teljesen ép, másik két oldalán egyes részletek már régebben letöredeztek. Az e helyütt talált tetőcserép- és téglatöredék mind bélyegnélküli, csak némelyiken látható a még puha agyagba húzott hurokszerű jelzés. A nagyon jól kiégetett téglák mérete különböző: van 27 és 28 cm hosszú, melyek vastagsága 5·5 és 6·5 cm néhány téglá idomtégla.

Egy harmadik helyen eszközölt próbaásatás különféle apró leletet szolgáltatott, törmelék között elszórtan. Itt került elő kilenc darab egyforma alakú négyszegletes fejjel ellátott 42—46 mm hosszú csontból készített szeg (XXII. t. 7g.). Talán szövőszék alkatrészei lehettek? Ugyanitt nagyszámú kovácsolt szeg is került elő, melyeknek hossza 5·5 és 31 cm között mozog (XXII. t. 9a.). Szintén itt találtam egy vasból készített tárgyat (XXII. t. 9b.), mely primitív lándzsacsúcs. Hossza 21 cm, felső része, melynek hegye letörött, tömör vasból készült s 13 cm hosszú; innen 3 cm hosszúságban laposra van kovácsolva, majd kétoldalt felhajtott szárnyak által 5 cm hosszú hüvelyt képez, melybe a nyelet erősítették. Egy szintén itt talált szarv-töredék hegye egyenesen le van vágva, és kifúrva. Jelenlegi hossza 62 mm, a lyuk átmérője 10 mm (XXII. t. 7a.).

A fekete és sötétbarna színű edénytöredék, néhány kivételével, teljesen síma. Egyszerű munka, korongon készítve. Közöttük néhány korsófül töredék (XXII. t. 7c, d.).

Egy gondosabb kidolgozású tál (?) peremtöredék felső szélén jobbra dülő párhuzamos vonalakból alkotott díszítés fut végig (XXII. t. 7f.), egy másik edény széles peremének darabja világossárga mázzal van bevonva (XXII. t. 7b.). Halványzöldszínű üvegből készített palack töredéke a szokásos oxidálást mutatja. Akadt itt néhány lófog, nagyobb csont-töredék, disznóagyar, valamint egy őz agancsa (XXII. t. 7e.).

Hogy az épület vagy épületesoport terjedelmét és lehetőleg rendeltetését is megállapíthassam, több helyen végeztem ásatást. Az első ásatási helytől nem messze falrészre akadtam, melyet két méter hosszúságban kibontottam. A kőből rakott falrész vastagsága 77 cm. Közéleben feküdt egy piros agyagból égetett 14 cm magas csonka-gula, felső részében kerek lyukkal. Mellette került elő egy 16 cm hosszú vasszegecszerű tárgy és egy látszólag ablak vagy kisebb ajtó vasalása (XXII. t. 9c.). Ugyaninnen való egy szerszám vasból, mely sarlóhoz hasonlít, és a concav részén volt élesítve (XXII. t. 9d.). A vastárgyakon erős rozsdaképződés észlelhető.

A fal irányában, de 7 méterrel odébb leásva, ugyanezen falra akadtam, 30 cm-re a talaj alatt, mely itt 65 cm magasságban maradt meg, vastagsága megközelítőleg ugyanaz. Itt 1·30 m hosszúságban tártam fel a falat, melynek déli oldalán egy 44 cm-re kiugró 1·07 m széles pillér (?) nyoma mutatkozott, melynek egyik sarkán két faragott homokkő feküdt befalazva. Nem is bolygattam volna meg őket, de az esős időjárás miatt kényszerült munkaszünet alatt azokat valaki helyükből kiforgatta. Így lehetett azután megállapítani, hogy az egyik darab egy sarokpillér corinthusi oszlopfője (XXII. t. 8.)

¹ Lásd: Hampel József, Apulumi oszlopfők. Arch. Ért. Új folyam XXXI. 251. lap 42. ábra.

a másik darab pedig egy ferdén faragott, hibás oszlopláb, melynek felső lapja 5 cm eltérést mutat a vízszintestől (XXII. t. 6.). Mindkét darab vastag mészhabarcsba volt rakva, ami legalább is az oszlopfő másodlagos felhasználása mellett szól.

Ezen falrész egyenes folytatásában 5·30 m távolságban húzott kutatóárok segítségével ismét előtűnt a fal, melyből 80 cm hosszú részt fel is tártam, de szélessége itt már csak 60 cm. Minthogy ezen hely közvetlen a rét útmenti határára esik, itt nem folytathattam a kutatást.

A rét egy másik helyén leásva, cca 40 cm mélységben, közel egymáshoz, két újabb oszlopláb került elő, melyek szintén nem voltak már in situ, s alattuk sem volt falazat. Ezek közül az egyik kemény homokkőből gondosan faragott attikai basis-tagozattal bír, felső és alsó lapján csaplyukkal van ellátva és a felső csaplyukhoz kiöntőcsatorna vezet (XXII. t. 4.). Szakképzett, gyakorlott kéz munkája. A nagyobb méretű csaplyukak nélküli basison, melynek tagozása nem követi az oszloprendet, a legfelső pálcátág fölött, 6 cm magas oszloptörzs is hozzá van dolgozva (XXII. t. 3.).

A falmaradványokból ítélve itt egy nagyobb épülettel van dolgunk, melynek kiképzése a márvány oszlopfő szerint mindenesetre nagyon díszes kivitelű lehetett. A talált oszloprészeknek sem alakja, sem pedig mérete nem egyforma, s ha feltételezzük, hogy a correspondáló oszlopokat ezen építkezésnél is egyformára vették, s így mindenesetre nagy számban fordultak elő, úgy ez a körülmény is egy díszes épületre utal.

Hogy mi volt az épület rendeltetése, azt csak hosszabb kutatás után lehet majd megállapítani. Lehet, hogy egy gazdag polgár villájával, vagy pedig egy templom romjaival van dolgunk. Castrumra nem igen gondolhatunk, hisz ennek Scarbantia közelében és különösen ezen a helyen nem lett volna célja. Itt is ugyanazon esettel állunk szemben, mint sok más helyen. Az épület romjait valószínűleg már évszázadokkal ezelőtt is kőbányának használták a közeli község lakói, akik minden használható anyagot elhordtak. Az oszloplábakat, melyeket falazásra nem lehet jól felhasználni, félredobták. A márványoszlopok töredékeit azonban elvitték, mert abból könnyen lehetett jó meszet égetni, s hogy az egyik oszlopfő mégis megmaradt, csak szerencsés véletlennek köszönhető.

A község egyik házának az udvarán az ajtó előtt földbesüllyesztve egy nagyobb négyszögletes kőre akadtam, melyre Reitter hívta fel a figyelmemet. Kiemeltettem és kitűnt, hogy római pillér talapzata, melynek méretei elég nagyok. Hogy honnan került az udvarra, még idős emberek sem emlékeznek. Talán egy nagyobb terem mennyezet-tartó pillérjének volt a lába. Vajjon a többi lelettel együtt ugyanazon helyről való-e, egyelőre csak feltevés.

De nemcsak a rét, hanem a körülötte fekvő szántók is tele vannak téglá- és cseréptöredékekkel. Hogy falmaradványok ott is akadnak-e, amit azonban valószínűnek tartok, próbaásatással kell majd megállapítani.

Mindenesetre örvendetes, hogy legalább a Hofbrunnwiese területét lehetett — ha egyelőre csak nagyjában is — átkutatni, s ezért a tulajdonosoknak előzékenységükért ezúton is hálás köszönetet mondok.

Az ásatást, amint erre módom lesz, folytatni fogom, s talán sikerül idővel az épület alaprajzát és rendeltetését megállapítani.

I. ÉPÍTÉSZETI TÖREDÉK (XXII. TÁBLA).

1. Corinthusi oszlopfő egyszerűsített formában (XXII. t. 2.) A kehely négy símaszélű levélből áll, melyeknek félköríves végei a saroktekercsek alatt kissé visszahajlanak. A befelé ívelő abacus közepén negyedgömbalakú síma díszítés. Az oszlopfő magassága 32·5 cm, felső lapjának szélessége 36 cm, az alsó átmérője 26 cm. Anyaga fehér sziléziai (Zuckmantel) márvány. Alsó lapján élesen bevésített 35 mm magas S betű. A közepén függőlegesen áthaladó réteg mentén kettétörve. Két oldala ép.

2. Corinthusi sarokpillér-fő (XXII. t. 5.). A kelyhet képező kétsoros símaszélű levelek, valamint a tekercsek végei letörve. Magassága 35 cm, részben letörött lapja jelenleg 50×37 cm, alsó lapja 45×30 cm. Anyaga homokkő. Felső lapján ékalakú csaphorony. Későbbi építkezésnél mint pillérsarok másodlagos felhasználást nyert.

3. Atticai basis (XXII. t. 1.) Magassága 23·1 cm, felső átmérője 37·5 cm, a plinthus mérete 46×46 cm, melynek egyik oldalán profilírozás, s e körül stucco nyomai láthatók. Anyaga kemény homokkő. Valószínűleg egy régebben más célokat szolgált darabból faragták.

4. Atticai basis (XXII. t. 4.). Magassága 22·5 cm, felső átmérője 30 cm, a plinthus mérete $43·5 \times 43·5$ cm. Felül és alul 5×5 cm méretű 5 cm mély csaplyuk, melyek közül a felsőhöz kiöntőcsatorna vezet. Anyaga kemény homokkő.

5. Atticai basis (XXII. t. 3.). Magassága 27 cm, melyhez 6 cm magas oszloptörzs-rész hozzá van dolgozva. Felső átmérője 31 cm, a plinthus mérete 50×50 cm. Anyaga homokkő.

6. Csonka corinthusi oszloplábra emlékeztető basis (XXII. t. 6.) erősen sérült állapotban, felső lapja ferde és 5 cm eltérést mutat a vízszintestől. Átmérője 32·5 cm, a plinthus mérete 55×55 cm. Pillér sarokköve gyanánt volt befalazva, s felületét helyenként vastag habarcsréteg borítja. Anyaga homokkő.

7. Kétoldalt faragott építészeti töredék homokkőből (XXII. t. 5.), melyen fehér, sárga és piros festék nyomai láthatók. Magassága 30 cm, vastagsága 27 cm.

8. Pillér-basis. Harka község egyik házának udvarából. Kemény homokkőből gondosan kidolgozva. Felső lapja 49×49 cm, alsó lapja 66×66 cm méretű, magassága 36 cm. Felső lapján 25 cm átmérőjű gömbeikkelyalakú mélyedés, melyből 6×6 cm méretű függőleges csatorna szeli át az egész datrabot.

Bár lelhelye ismeretlen, lehetségesnek tartom, hogy a Hofbrunnwiese-épületről való. Mindenesetre római kori darab, s ha talán nem is a szóban forgó, minden esetre valamely közeli épületről való.

II. TÉGLÁK

A nagymennyiségű, nagyon jó anyagból készült és kiegészített téglatöredék között csak néhány darabon van jelzés. Teljesen ép téglá, csak egy darab akadt, melynek mérete $26 \times 26 \times 7$ cm. Sajnos, csak nagyon gyengén és elmosódva benyomott jelzés van, rajta, melynek első három betűje talán LEG-nek olvasandó?

Ugyanezen téglán sűrűn egymás mellett kerek mélyedések, melyek valószínűleg szöges talp nyomai. Egy tetőcserép-töredéken kutya lábnyoma maradt meg jól láthatóan.

Bár a téглаanyag nem bír különös jelentőséggel, a különféle idomdarabok előfordulása ugyanazt igazolja, mint az építészeti töredékek, hogy nem közönséges épülettel van dolgunk.

Egyik téglán talán fésűszerű faszerszámmal húztak bele három párhuzamos vonalból álló jelzést, melyet nem tartok díszítésnek, hisz ahhoz nem elég mély és nem tölti be szabályosan a téglalapjának felületét. Egy másik téglán látható három-három párhuzamos cikk-cakk vonal sem olyan, hogy dekoratív célzattal készült volna, s inkább gyermek szórakozásából eredhet, míg az élesen benyomott három párhuzamos kört díszítő elemnek vehetjük. Más töredéken előforduló jelzéseket egyes munkás vagy munkáscsoport által készített árunak talán elszámolás céljából történt megjelölésnek tartom, míg az azon látható karcolatok vagy darabszámot jelölhettek, vagy teljesen jelentésszerűek. Több töredék idomtégla-ról való, melyek párkánykiképzésre alkalmasak, míg az egyik tetőcserep szélének a töredéke lehet ugyan, bár a 7 cm-re felhajtott szél külső oldalán mutatkozó rézsüt ilyen téglákon eddig még nem vettem észre.

Előforduló tetőcserepek töredékei alapján ezeknek csupán egyes méretei állapíthatók meg. Így a szélesség 34·2 cm, vastagság 3—3·5 cm, a felhajtott szélek magassága 5·5 és 6·5 cm.

III. KÜLÖNFÉLE TÁRGYAK.

Az eddigelé előkerült edénytöredékek nagyon egyszerű portékáról valók, melyek főleg szürke agyagból készültek, érdes felületű korsókról és kisebb-nagyobb edényekről valók. Ferde, párhuzamos vonalakkal álló díszítés csupán egy edénytöredék peremén van **XXII. t. 7f.**), sárgásszínű mázzal bevont szintén csak egy ízben fordul elő (**XXII. t. 7b.**), mely lapos tálnak lehetett pereme. Üvegtöredék is csupán egy akadt, terra-sigillata töredékek teljesen hiányoznak.

A nagyrészt apró töredékek alapján hét különféle korsó és 16 darab edény állapítható meg, de az összetartozó töredékek csekély száma miatt ezekből egyet sem lehet összeállítani.

Kovácsolt vasszeg lapos nagy fejjel sok került elő (**XXII. t. 9a.**). Hosszúságuk 5·5 és 31 cm között váltakozik.

Úgy mint a többi vastárgyak, ezek is a rozsdától erősen meg vannak támadva.

Széles sarló töredéke (**XXII. t. 9d.**). A penge közvetlen a 14 cm hosszú nyél fölött 8 cm széles, ékalakúan kissé keskenyedek, majd ívben görbül. Hegye hiányzik, jelenlegi hossza 16 cm.

Lándzsacsúcs vasból (**XXII. t. 9b.**), melynek hegye letörött. Hossza 21 cm, felső tömör része 13 cm hosszú, alsó végén kétoldalt felhajtott nyitott hüvely. Primitív munka.

Egy 26 cm hosszú, 2·8 cm széles, 0·4 cm vastag vastárgy-töredék (**XXII. t. 9c.**), talán ajtó vagy ablakrács lehetett. Felső és alsó végén egy-egy szeglyuk, közepén kilincsszerű töredék.

Szarv töredéke, melynek hossza 6·2 cm (**XXII. t. 7a.**). A szarv hegyes vége simára levágva, belseje kivájva, lyukkal ellátva.

Csontból készített kilenc darab, négyszegletes fejű szeg (XXII. t. 7g.), melyeknek hossza 42—46 mm. Talán szövőszék alkatrészei lehettek?

Vörös agyagból égetett csonkagúla. Magassága 14 cm, felső lapja 5.3×4.2 cm, alsó lapja 10×6.5 cm méretű, felső végén kerek lyukkal ellátva. Szövőszék nehezéke?

STORNO MIKSA

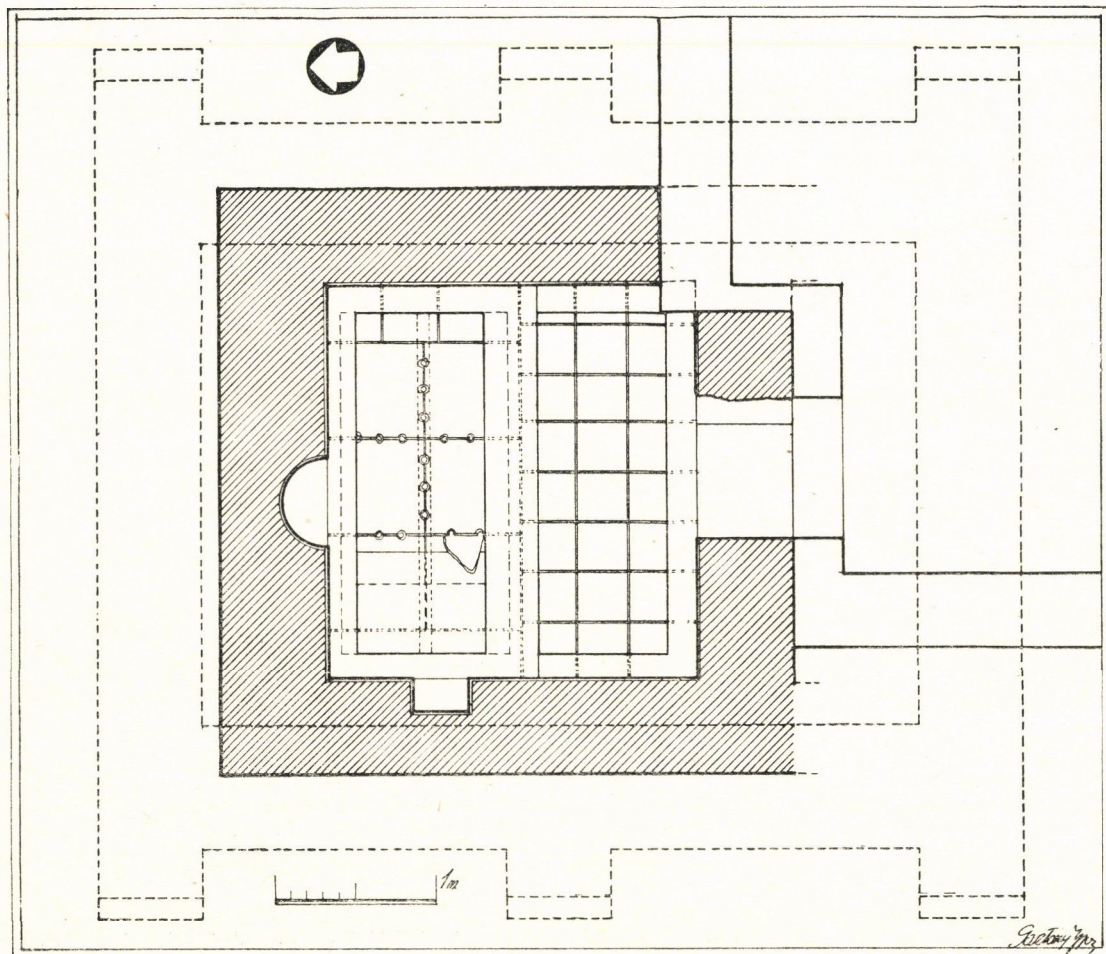
A PÉCSI II. SZ. ÓKERESZTÉNY FESTETT SÍRKAMRA ÉS SÍRKÁPOLNA.

A II. sz. pécsi ókeresztény festett sírkamra és sírkápolna 1939. év tavaszán került feltárássra; még ugyanabban az évben sor került részleges műemléki rögzítésére is (XXIII. t.). Jelenleg a várplébánia mélypincéjéből közelíthető meg.¹ Az építmény két épületrészből áll. Alul, a jelenlegi térburkolat alatt 6.65 m mélységben elhelyezkedő padlószinttel foglal helyet maga a festett sírkamra, amelynek szélességi mérete kereken 2.45 m, hossza pedig 2.30 m, rekonstruálható boltozati záradékmagassága ugyancsak 2.30 m. A sírkamrában az északi oldalon kettős fenékburkolatú sírhely foglal helyet 85/218 cm alaprajzi mérettel; belső magassága 67 cm; a hullavíz elvezetésére szolgáló és a kettős fenékburkolat közti tűr magassága 15 cm. Az alsó burkolat 30/30/6.5 cm méretű téglákból készült, a felső, átlukasztott téglaburkolat téglamérete 60/60/6.5 cm, itt a fejnél, a nyugati oldalon falazott fejpárna van. A sírüreg oldalburkolata és választófala lapjára fektetett téglákból készült a festésnyomok szerint a sírkamra kifestése után. A sír fedele faragott kőlapból állott, amely három darabra tört. A sír teljesen kifosztott állapotban volt, néhány, szét-szórta csontdarabon kívül régészeti lelet nem került elő. A sírhely előtti 86/218 cm alaprajzi méretű tér burkolata 30/30/6.5 cm méretű téglákból áll, e teret is lapjára fektetett téglákból álló, később befalazatott burkolat övezi. A sírkamra oldalfalazata pécsi terméskőből (mecseki kékkő, mészkő) készült, boltozata pedig 30/30/6.5 cm méretű téglákból, a megmaradt váll feletti részeken a többi pécsi sírkamrák boltozatához hasonló módon, álboltozatszerűen, a sugarasnál valamivel laposabb, fekvő hézagokkal; az így kialakult belső felületi lépcsőzetet vakolat tölti ki. Mind a vakoló-, mind a falazóhabarcs pormésszel készült, pécsi élethomok felhasználásával. A sírkamrába 72/95 cm belméretű, felül félköríves bejárati ajtócska vezet, ezzel szemben az északi oldalon, kissé nyugat felé eltolódva 60/55 cm belméretű, parabolaívű, 30 cm mély, félköríves alaprajzú falfülke foglal helyet, a nyugati falban pedig a fejvánkoss felett résszerűen a sírfedőlap fölé nyíló 35/30 cm méretű, 20 cm mély, egyenes záródású falfülke helyezkedik el. A sírkamra felett foglal helyet a sírkápolna, és pedig a boltváll feletti 0.95 m alapfalfenék mélységgel, a sírkamrától szerkezetileg függetlenül, de teljesen azonos tengelyvonallal, így összefüggésük kétségtelen. A sírkápolna támpilléres rendszerű, így teljesen megfelel a cella trichora és I. festett sírkamra rendszerének.² A kápolna belső szélességi mérete 3.08 m, hossza nem kerülhetett teljes egészében feltárássra, mert a csatlakozó mélypince építésekor

¹ A pécsi ókeresztény temetőre l. szerző: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. 1939. 1. sz. rajz és 93. s. kk. l. — Pécsi Pompei. Sorsunk. 1941. 1—2. sz. — A pécsi hétkarélyos temetői épület. Arch. Ért. 1941. 1—2. sz. Irodalomaml. — Jelentések a Műemlékek Országos Bizottságánál. — A pécsi ókeresztény temető, sajtó alatt.

² Szerző: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. 1939. 6. sz. rajz és 93. és kk. l. irodalommal, továbbá pécsi ókeresztény temető, sajtó alatt tárgymutató szerint.

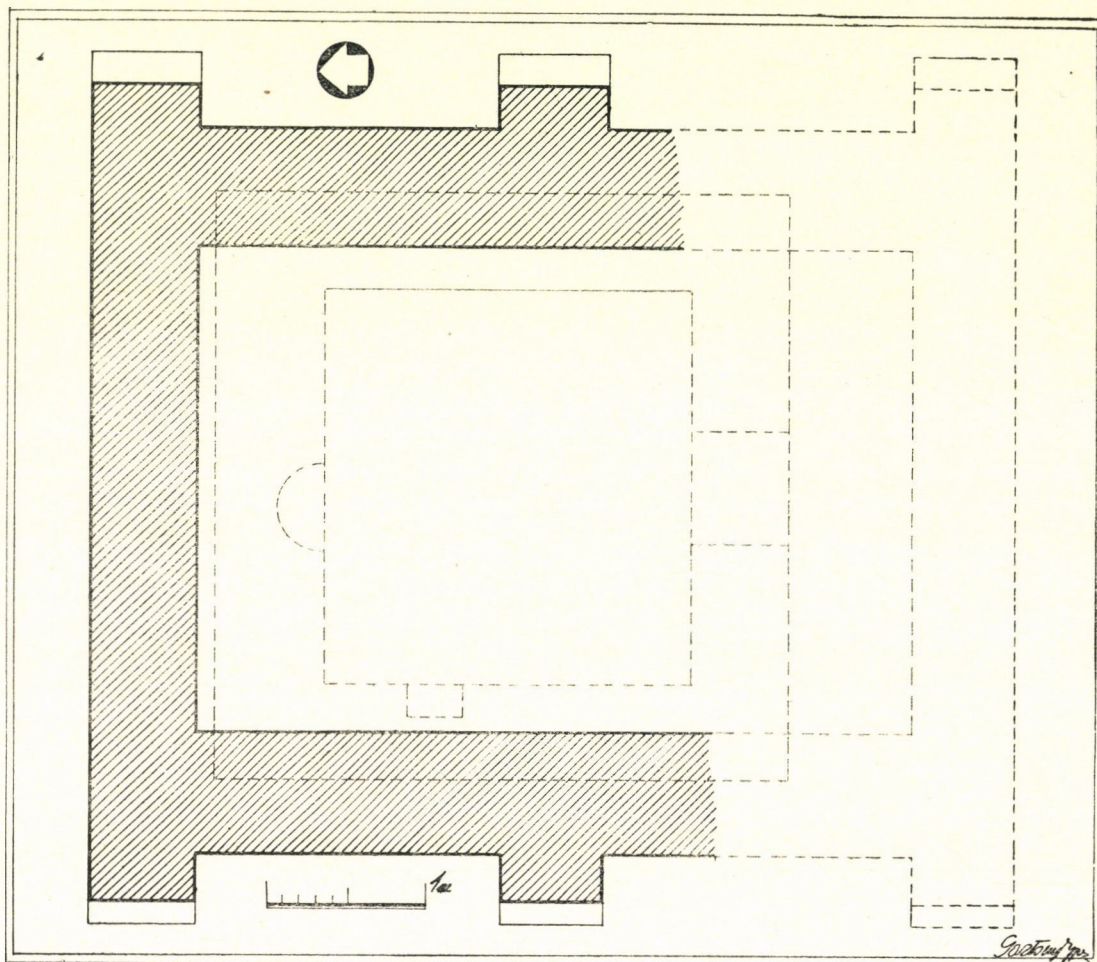
elrombolták, megtalált hossza 3.20 m; hosszoldalán három támpillért feltételezve, rekonstruálható belső hossza kerekén 4.45 m; külső méretei ennek megfelelően 65 cm falvastagság mellett 4.45/5.75 m-ben állapíthatók meg. A támpillérek keresztmetszeti mérete az alapokban 70/65 cm, a lábazatnál 70/40 cm. A kápolna falazatai átlag 1.60 m magasságban maradtak meg, ebből a kétségtelenül megállapítható római terepszint



1. Sirkamra alaprajza.

szerint alapfalazat 1.25 m, lábazati fal pedig 0.35 m. A kápolna padlózata a sírkamra boltozatának beömlése következtében teljesen megsemmisült; a talált törmelékben azonban csupán a boltozat téglanyaga és a falazatok kőanyaga volt megállapítható, a kápolna falazatai terméskőből készültek, pormeszes habarcsba rakva, helyenkint opus spiccatum modorban; vakolás nyoma nem volt felismerhető. A sírkamra festése fehér alapon vörös, sárgászöld, barnászöld, zöld és fekete színek felhasználásával készült; általában dekoratív jellegű, északi felén keretezett, részben márványozott mezőkkel,

déli oldalán rácsmotívummal, csupán az északi homlokfal falfülkéjében látható egy kancsó és pohár képe, valamint a felette lévő félkörű mezőt töltik ki szőlőindák, szőlőfürtök, levelek és kacsok. A déli homlokfal medaillonjaiban repkénylevélhez hasonló foltocskák ismerhetők fel, a rácsdíszítmény közeit pedig nyílhegyszerű díszítmények töltik ki. A mennyezet díszítése a megmaradt sarkok festésindításából következően szintén

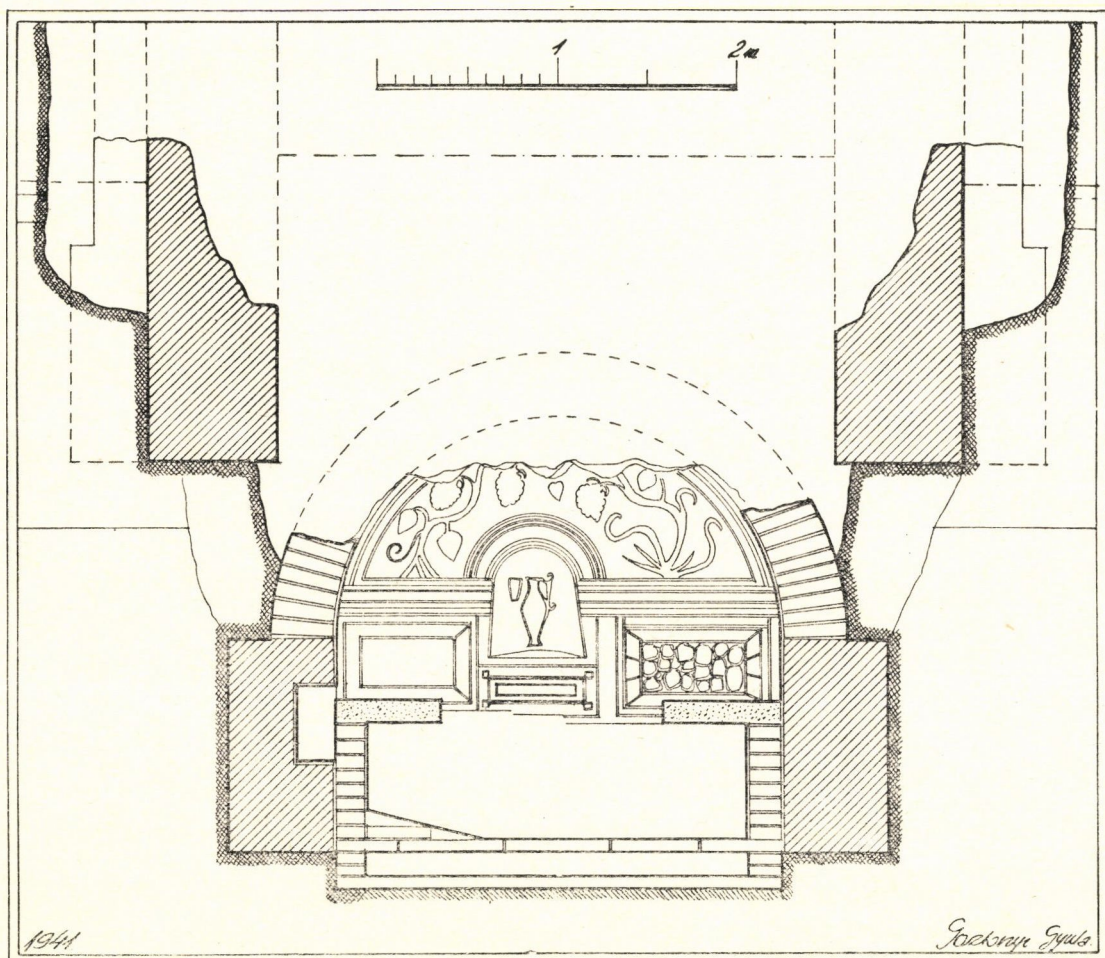


2. Sírkápolna alaprajza.

geometrikus volt, rendszere a talált vakolattörmelésekből részleteiben már nem állapítható meg.

A sírkamrára a mélypince építésekor már ráakadtak, ezért a mélypince csatlakozó részét szűkebbre is építették és a sírkamra nyílásához fiókot nyitottak. A sírkamrát kitöltő törmelékben újkori palackok töredékei kerültek elő, valószínű tehát, hogy a sírkamra beomlása csak a pince létesítése után következett be. A sírkamráról sem Koller, sem Szőnyi nem emlékezik meg; a mélypince építési ideje is ismeretlen, falszerkezete szerint megfelel a XIX. század első évtizedeiben Pécsen szokásos pinceépítési módnak,

így valószínű, hogy Koller halála után készült. A sírkamra jelentőségét nem ismerték fel, beomlása után teljes feledésbe merült és csak az 1922-ben készült székesegyházi vízmentesítő csatorna megrepedésével kapcsolatos nagymértékű vízbeömlés hívta fel rá ismét a figyelmet. A sírkamra feltárása a Műemlékek Országos Bizottságának felügyelete alatt dr. Hanuy Ferenc ált. püspöki helynök, kezdeményezésére a Székesegyházi Uradalom áldozatkészségéből dr. Virág Ferenc megyéspüspök és a Pécsi Székeskáptalan jóváhagyásával történt meg³.



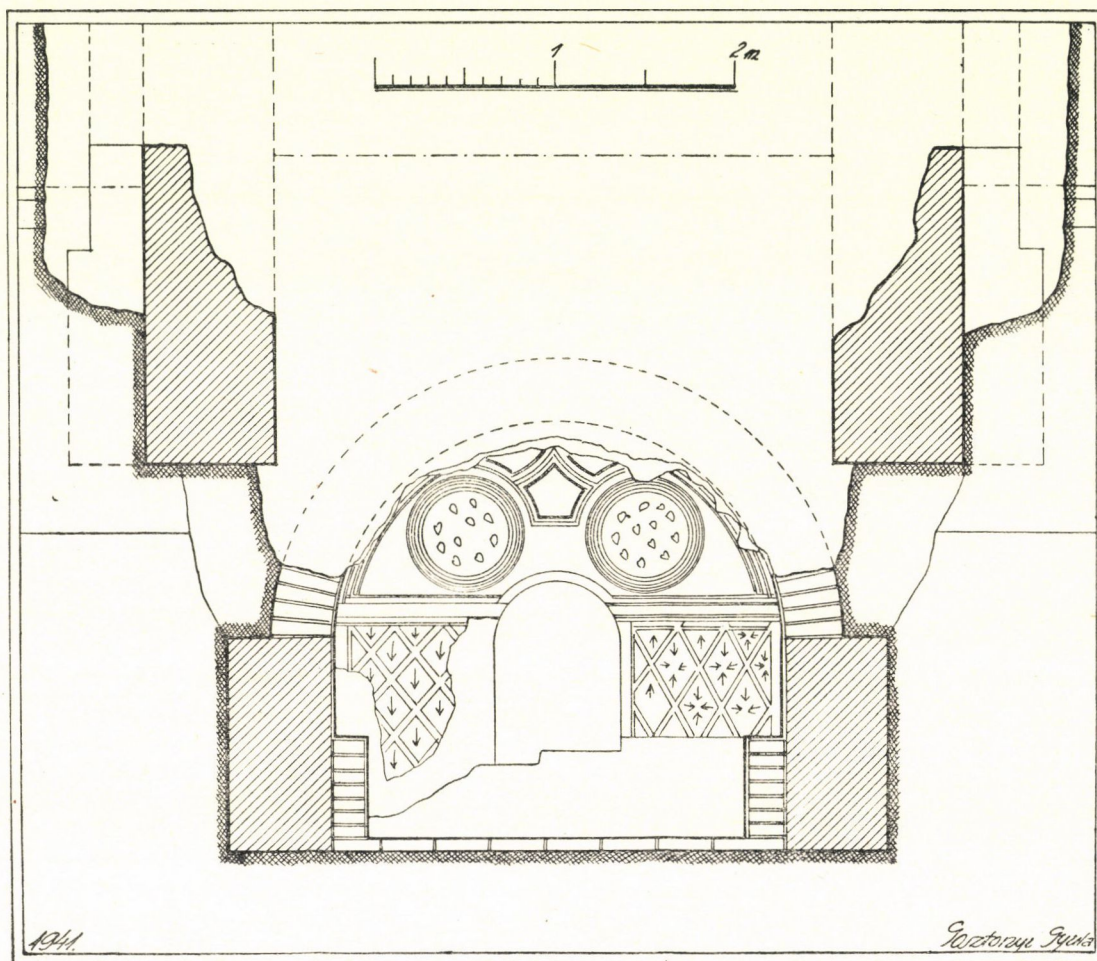
3. Északi oldal.

A festett sírkamra és sírkápolna az eddig ismert pécsi ókeresztény temetői épületek sorában az azóta felfedezett újabb két sírkápolnás festett sírkamrával együtt a kilencedik. Rajta kívül pedig egy hétkarélyos temetői építményt, egy kétízben kifestett cella trichorát, egy festett, sírkápolnás sírkamrát, három sírkápolna nélküli festetlen és két sírkápolnás

3. Szőnyi: Ásatások a pécsi székesegyház körül 1922-ben. Kny. az O. M. R. T. Ék. II. f. 1923—26.

festetlen sírkamrát ismerünk a pécsi Szent Péter székesegyház körül elterülő ókeresztény temetőből. A város csatlakozó távolabbi részein még több festett és festetlen sírkamra és sírláda került elő, kapcsolatuk az ókeresztény temetővel még bizonytalan.

A pécsi ókeresztény temető eddigi adataink szerint a IV. század második felében alakult ki; a fentiekben ismertetett II. sz. festett sírkamra és sírkápolna, bár festési

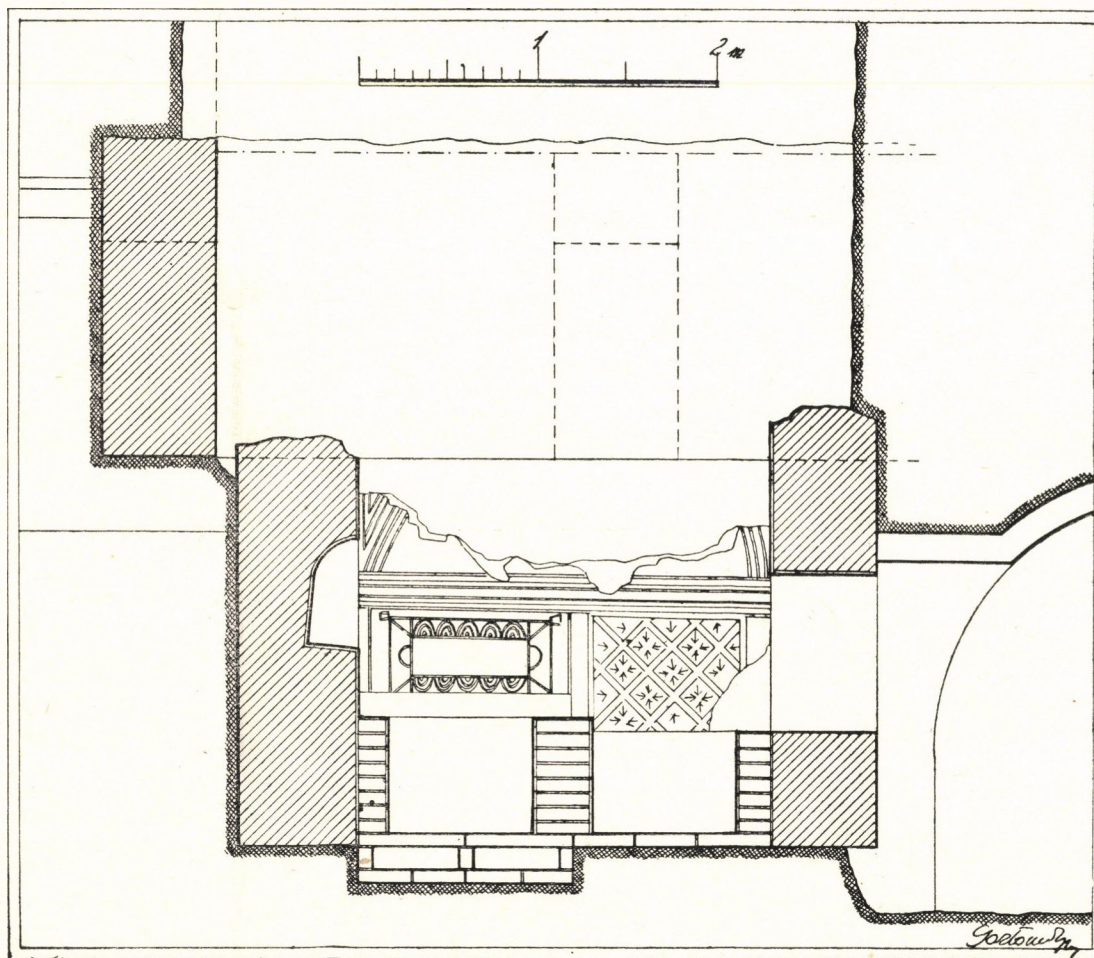


4. Déli oldal.

modorában az I-től lényegesen különbözik és annál egyszerűbb, szintén ebből az időszakból származik. Az ókeresztény temető építményei a lejtésviszonyoknak megfelelő terrasz-sorozatokon foglaltak helyet, a sírkamrák az alsó terraszról voltak megközelíthetők. A legutóbb feltárt egyik sírkápolnás festetlen sírkamra bejárati folyosójának oldalfalai is előkerültek és igazolták e már korábbi feltevésemet. A mellékelt rekonstrukciós kísérlet

már ennek figyelembevételével készült.⁴ Remélhető, hogy a pécsi ókeresztény temető további rendszeres felkutatása még az ókeresztény temetői épületek egész sorozatát hozza Pécssett napvilágra.

Dr. GOSZTONYI GYULA (PÉCS)

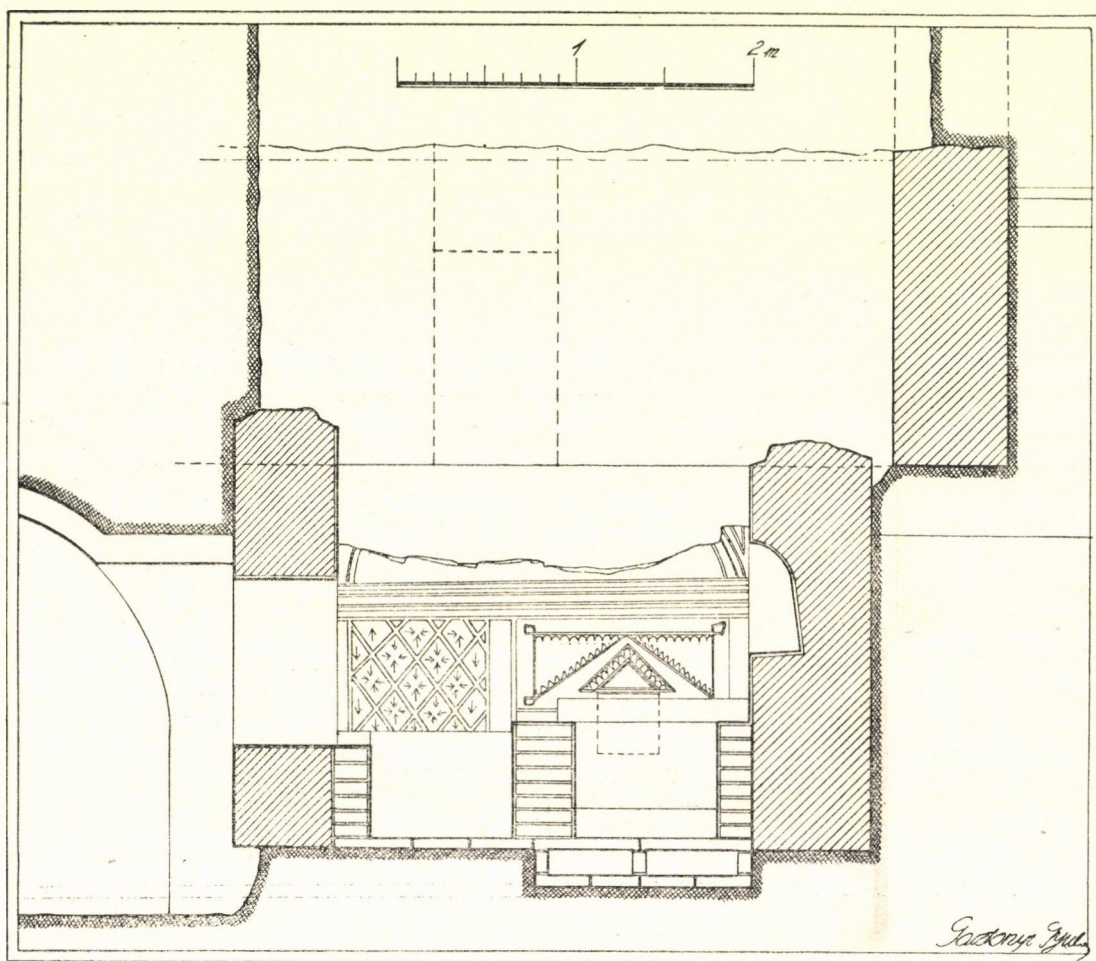


5. Keleti oldal.

⁴ A két újabb festetlen sírkamrát Radnóti Aladár és Török Gyula tárták fel 1940 nyarán. L. részletesen ebben a kötetben a 207. stb. lapokon A terraszos rendszer folytán a sírkamrák megközelítésére nem volt szükség előcsarnoki lejáratra, miként azt Ejnar Dyggve vélte, egyébként az I. festett sírkamra elő-csarnoka is teljes egészében festve volt, itt tehát lépcső nem foglalhatott helyet. L. erre szerző „A pécsi ókeresztény temető” c. sajtó alatt lévő tanulmányában foglaltakat.

DIE BEMALTE ALTCHRISTLICHE GRABKAMMER UND GRAB- KAPELLE No. II.

Die bemalte altchristliche Grabkammer und Grabkapelle No. II. von Pécs (Fünfkirchen) wurde im Frühling des Jahres 1939 ausgegraben. Gegenwärtig ist ihre Annäherung vom Tiefkeller der Burgpfarre möglich.¹ Das Gebäude besteht aus zwei Teilen. Unter

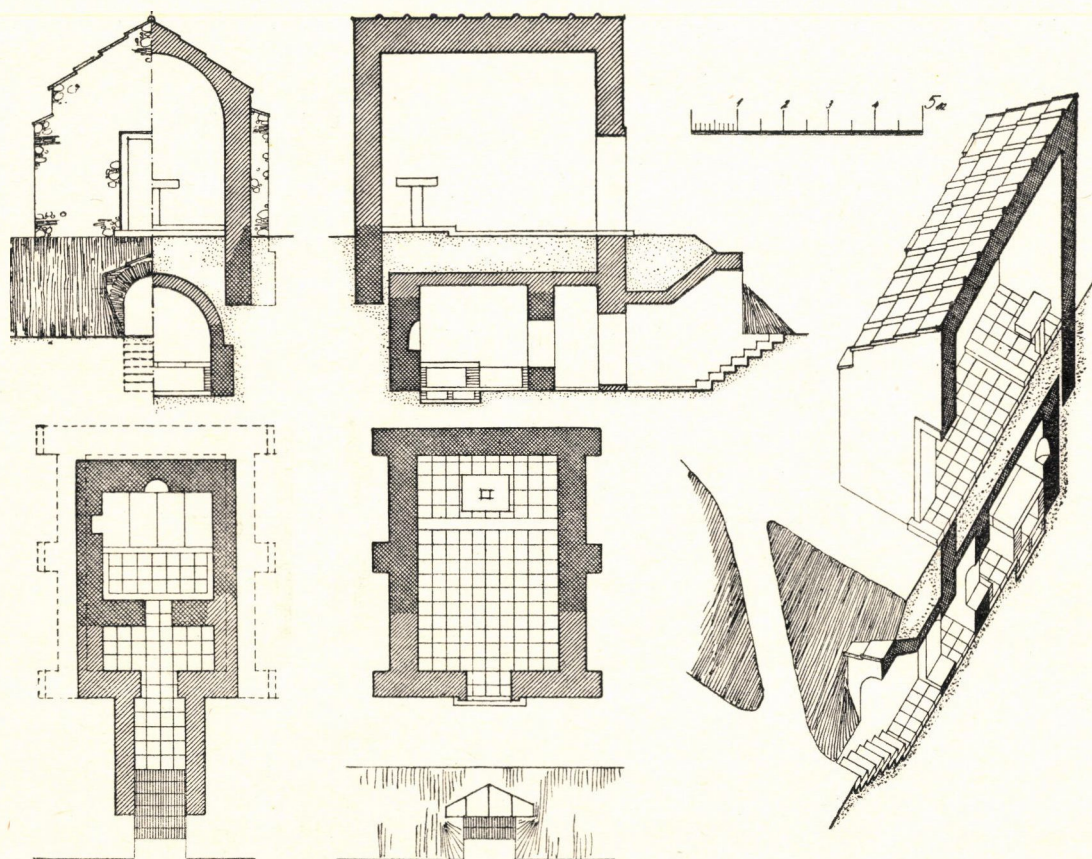


6. Nyugti oldal.

der gegenwärtigen Pflasterung mit einem Bodenniveau in 6.65 m Tiefe liegt die bemalte Grabkammer selbst, deren Breite rund 2.45 m, die Länge 2.30 m, die rekonstruierbare

¹ Bezüglich des altchristlichen Friedhofes von Pécs siehe vom selben Autor: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete, 1933, Abb. 1. und S. 93 ff. — Pécsi Pompei. Sorsunk. 1941. No. 1—2. — Ein altchristliches Gebäude mit sieben Apsiden in Pécs. Arch. Ért. 1941, No. 1—2 mint Literaturverzeichnis. — Meldungen bei der Landesdenkmalschutzkommission. — Pécsi ökeosztény temető, 1943.

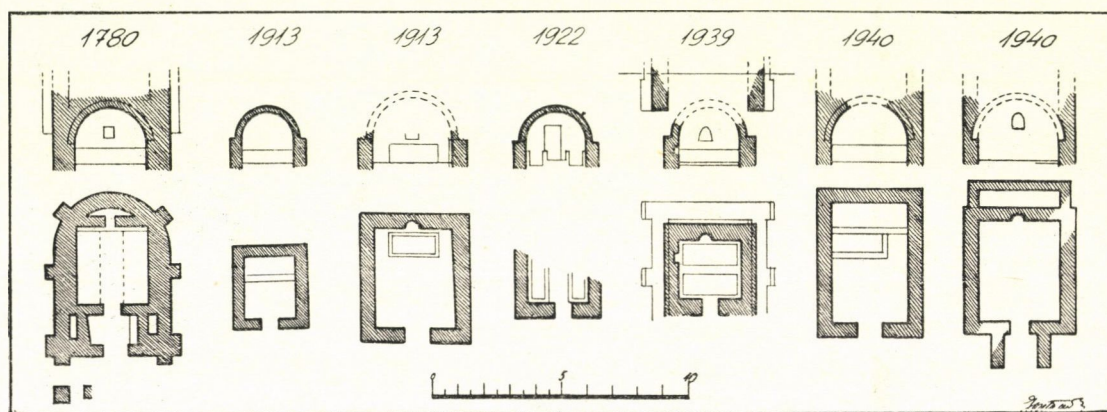
Gewölbe-Scheitelhöhe 2.30 m beträgt. In der Grabkammer, an der Nordseite, liegt ein Grab mit doppelter Bodenverkleidung mit einem Grundrissmass von 85/218 cm; die innere Höhe beträgt 67 cm; der zur Ableitung des Leichenwassers dienende Zwischenraum zwischen der doppelten Bodenbekleidung ist 15 cm hoch. Die untere Verkleidung ist aus 30/30/6.5 cm grossen Ziegeln hergestellt, das Ziegelmaass der äusseren Verkleidung, die aus durchlöchernten Ziegeln besteht, beträgt 60/60/6.5 cm, hier beim Kopf an der



7. Rekonstrukciós kisérlet.

Westseite liegt ein gemauertes Kopfkissen. Die Seitenverkleidung und Scheidewand der Grabnische sind aus flachgelegten Ziegeln hergestellt und wie die Farbenseiten zeigen, nach der Bemalung der Grabkammer. Die Grabdecke hat aus einer Quadersteinplatte bestanden, die in drei Stücke gebrochen ist. Das Grab war in gänzlich ausgeplündertem Zustand, ausser einigen verstreuten Knochenstücken ist kein archäologischer Fund entdeckt worden. Die Verkleidung des Feldes vor dem Grab, dessen Grundrissmasse 86/218 cm betragen, besteht aus 30/30/6.5 cm grossen Ziegeln, auch dieses Feld wird von einem, aus flachgelegten Ziegeln bestehenden und später eingemauerten Verkleidung begrenzt. Die Steinmauerung der Grabkammer ist aus Pécsér Bruchstein (Blau-

stein aus dem Mecsek-Gebirge, Kalkstein) hergestellt, ihre Wölbung dagegen aus 30/30/6.5 cm grossen Ziegeln, an den noch verbliebenen Teilen über den Gewölbeanlauf ähnlich der Wölbung der anderen Grabkammern von Pécs, pseudobogenartig, mit liegenden Fugen die etwas flacher als die Zentralfugen sind, die so entstandene Innenfläche-Abstufung wird von Mauerverputz ausgefüllt. Der Verputz- wie auch der Wandmörtel ist aus Staubbkalk mit Benutzung von Sand von Pécs hergestellt. In die Grabkammer führt eine, oben mit einem Rundbogen versehene, kleine Eingangstür, mit einem Innenmass von 72/95 cm, ihr gegenüber an der Nordseite ein wenig nach Westen verschoben liegt eine 30 cm tiefe Wandnische mit einem Innenmass von 60/55 cm, mit Parabelkurve,



8. Pécsi sírkamrák összehasonlító ábrázolása.

und einem halbkreisförmigen Grundriss, in der westlichen Mauer, über dem Kopfpolster liegt eine, sich spaltenartig über die Grabplatte öffnende 30/35 cm grosse, 20 cm tiefe Wandnische mit gerader Schliessung. Über der Grabkammer liegt eine Grabkapelle u. zw. mit einer 0.95 m tiefen Grundmauerbasis über den Gewölbeanfall, in der Konstruktion unabhängig von der Grabkammer, aber mit einer vollständig identischen Achsenlinie, weshalb ihr Zusammenhang nicht zu bezweifeln ist. Die Grabkapelle hat Stützpfeilersystem und entspricht so vollkommen dem System der cella trichora und dem der I. bemalten Grabkapelle.² Die innere Breite der Kapelle beträgt 3.08 m, ihre Länge konnte nicht ganz aufgedeckt werden, da sie anlässlich des Baues des anschliessenden Tiefkellers zerstört worden ist. Ihre aufgedundene Länge beträgt 3.20 m; drei Stützpfeiler an ihrer Langseite vorausgesetzt, beträgt ihre rekonstruierbare innere Länge rund 4.45 m; ihre äusseren Masse sind bei einer Mauerdicke von 65 cm auf 4.45/5.75 m feststellbar. Die Durchschnittemasse der Stützpfeiler betragen in der Basis 70/65 cm, am Sockel 70/40 cm. Die Mauern der Kapelle sind durchschnittlich in einer Höhe von 1.60 m übriggeblieben, davon ist, dem zweifellos feststellbaren römischen Terrainniveau gemäss Grundmauerwerk 1.25 m, Sockelmauer 0.35 m. Der Boden der Kapelle ist infolge des

² Vom selben Autor: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete, 1939, Abb. 6 und S. 93 ff. mit Literaturverzeichnis. — A pécsi ókeresztény temető, 1943.

Einsturzes der Grabkammerwölbung vollständig zerstört. Im gefundenen Schutt war indessen nur das Ziegelmateriel der Wölbung und das Steinmateriel der Wände feststellbar, die Wände der Kapelle bestanden aus in Mörtel gelegten Rohstein, stellenweise in opus-spiccatum-Art; eine Verputzspur war nicht erkennbar. Die Bemalung der Grabkammer ist auf weissem Grund mit Benutzung von roter, bräunlichroter, grüner und schwarzer Farbe gemacht, im allgemeinen von dekorativem Charakter, im nördlichen Teil mit gerahmten, teilweise marmorierten Feldern, im südlichen Teil mit Gittermotiv, nur in der Wandnische der nördlichen Frontwand ist das Bild eines Kruges und Glases sichtbar, und die darüberliegenden Felder sind von Weinranken, Trauben, Weinblättern und anderem Geranke ausgefüllt. In den Medaillons der südlichen Frontwand sind efeublatt — ähnliche, kleine Flecken erkennbar, während die Zwischenräume der Gitterverzierung von pfeilspitzenartigen Ornamenten verziert sind. Aus den noch in den Ecken verbliebenen Musterresten folgernd, war die Deckenverzierung ebenfalls geometrisch, ihr System ist aus den gefundenen Verputzungsbruchstücken nicht mehr feststellbar.

Schon beim Bau des Tiefkellers stiess man auf die Grabkammer, weshalb man auch den anschliessenden Teil des Kellers enger baute und an die Öffnung der Grabkammer ein Wandfach öffnete. Im Schutt, der die Grabkammer ausfüllte, fand man auch Bruchstücke neuzeitlicher Flaschen, es ist daher wahrscheinlich, dass der Einsturz der Grabkammer erst nach dem Bau des Kellers erfolgt ist. Weder Koller noch Szőnyi erinnern sich der Grabkammer; auch die Zeit des Kellerbaues ist unbekannt, nach dem System der Mauern zu schliessen entspricht er der Kellerbauart, die in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts in Pécs Sitte war, es ist daher wahrscheinlich, dass er nach dem Tode Kollers gebaut worden ist. Die Bedeutung der Grabkammer wurde nicht erkannt, nach ihrem Einsturz ist sie vollständig in Vergessenheit geraten und erst beim weitgehenden Eindringen des Wassers bei Bruch des Entwässerungskanal der Kathedrale aus dem Jahre 1922, hat sie neuerlich die Aufmerksamkeit auf sich gezogen. Die Aufdeckung der Grabkammer ist unter Aufsicht der Landesdenkmalschutzkommission, mit der grosszügigen Unterstützung des Dr. Franz Hanuy, bischöflichen Generalvikars und des Cathedral-Herrschaftsgutes und der Genehmigung des Diözesanbischofs, Dr. Franz Virág und des Residenzdomkapitels von Pécs geschehen.³

Die bemalte Grabkammer und Grabkapelle ist zusammen mit den seitdem neu aufgefundenen bemalten Grabkammern und ihren Grabkapellen die neunte in der Reihe der bisher bekannten altchristlichen Friedhofsgebäude von Pécs. Ausser ihr kennen wir noch im altchristlichen Friedhofe, der um die St. Peter-Kathedrale von Pécs liegt, ein Friedhofsgebäude mit sieben Apsiden, eine zweimal bemalte cella trichora, eine bemalte Grabkammer mit ihrer Grabkapelle, drei unbemalte Grabkammern ohne Grabkapellen und zwei unbemalte Grabkammern mit Grabkapellen. In den anliegenden weiterliegenden Stadtteilen sind noch mehr bemalte und unbemalte Grabkammern zum Vorschein gekommen, ihr Zusammenhang mit dem altchristlichen Friedhof ist noch ungewiss.

Nach unseren bisherigen Angaben über den altchristlichen Friedhof von Pécs, hat sich dieser in der zweiten Hälfte des vierten Jahrhunderts gebildet, die oben bekannt-

³ Szőnyi, Ásatások a pécsi székesegyház körül 1922-ben. Sonderdruck des Jahresbuches der ungarischen archäologischen Gesellschaft II. Bd. 1923—26.

gegebene bemalte Grabkammer und Grabkapelle No. II. stammen, trotzdem sie sich von der ersten in der Bemalungsart Grabkapelle wesentlich unterscheiden und einfacher sind als diese, ebenfalls aus dieser Zeit. Die Gebäude des altchristlichen Friedhofes wurden entsprechend den Neigungsverhältnissen auf Terrassen angelegt, die Grabkammern konnten von der unteren Terrasse betreten werden. Es sind auch die Seitenwände des Eingangskorridors einer zuletzt aufgedeckten unbemalten Grabkammer mit Grabkapelle zum Vorschein gekommen und haben diese, meine schon frühere Annahme bewiesen. Der beigeschlossene Rekonstruierungsversuch ist schon mit dessen Berücksichtigung entstanden.⁴ Es ist zu hoffen, dass die weitere systematische Erforschung des altchristlichen Friedhofes von Pécs noch eine ganze Reihe altchristlicher Friedhofgebäude in Pécs ans Tageslicht bringen wird.

DR. GYULA GOSZTONYI (Pécs)

⁴ Die zwei neuern unbemalten Grabkammern haben Aladár Radnóti und Julius Török im Sommer 1940 aufgedeckt. Grabkammern aus der Römerzeit an der Oberen Promenade von Pécs, im selben Baud, 5—212. Zufolge des Terrassensystems war zum Betreten der Grabkammern kein Vorhallenabgang notwendig, wie das Einar Dygge angenommen hat, ansonsten war auch die Vorhalle der I. bemalten Grabkammer ebenfalls zur Gänze bemalt, hier konnte also keine Treppe vorhanden sein.: A pécsi ókeresztény temető, 1943.

RÓMAIKORI SÍRKAMRÁK PÉCS FELSŐ-SÉTATERÉN.

1940. októberében tudomásunkra jutott, hogy a városi kertészet rendezi a Felső-Sétatér parkját, ahol csak az elmúlt évben tártuk fel a hétkarélyos római épület alapfalait.¹ A parkrendezést, hogy megelőzzük, megkezdtük a hétkarélyostól keletre a Sétatér kutatóárkolását.²

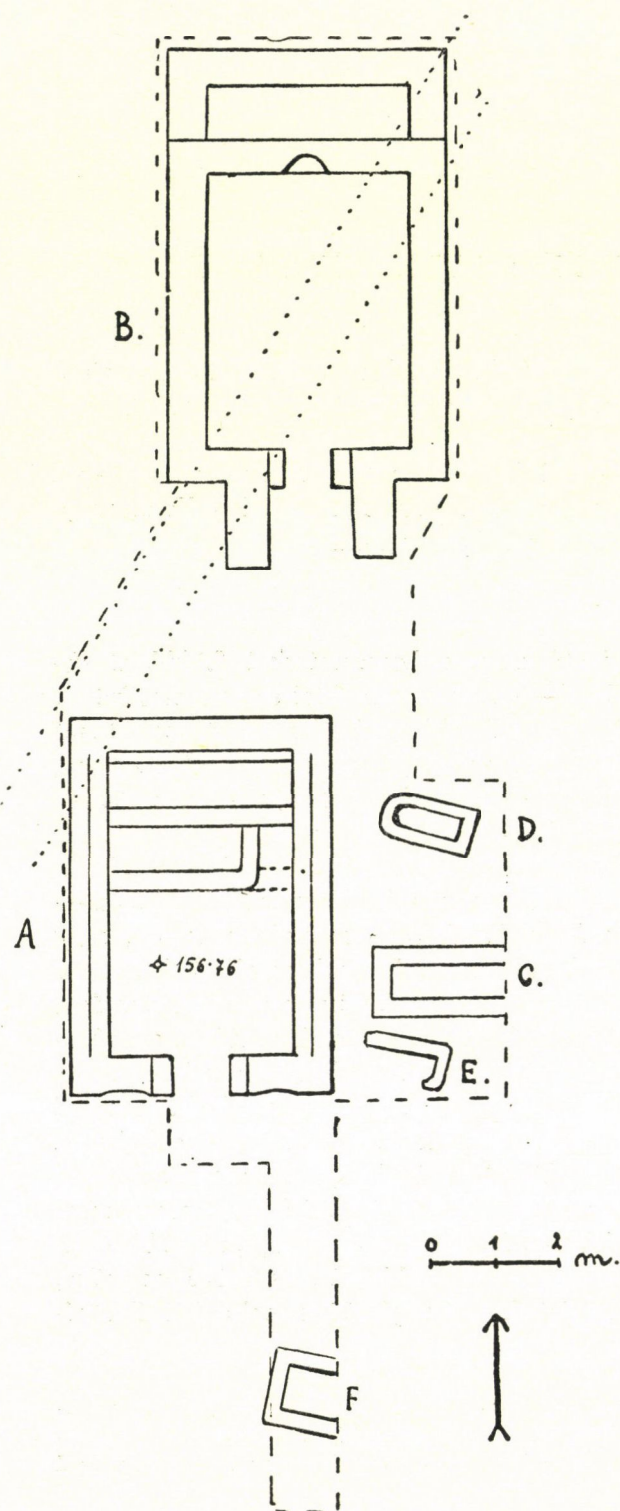
A kutatóárkolás eredményre vezetett. Rátaláltunk: két sírkamrára (térképen A. és B.), továbbá négy egyszemélyes sírépítményre (térképen C., D., E., F.). Valamennyi a hétkarélyostól keletre, ennek közvetlen szomszédságában került elő.

*

A) Megrongált és feldúlt földalatti sírkamra, a hozzátartozott földfeletti sírkápolna felmenő falainak nyomaival (XXIV. t. 1—4.). A sírkamra falai és boltozati ívének csekély része maradt sértetlen. É.-D.-i irányú, a déli oldalon bejárattal, 590×420 cm² alapterületen, átlag 60 cm vastag falakkal. A sírkamra mennyezetének magassága 230 cm, dongaboltozatát 30 cm vastag tégláívként alkotta. A sírkamra keleti és nyugati falát 90 cm magasságig kőből, itt kezdődő dongaboltozati ívét római téglaszélességben (30 cm) téglából rakták. Az alapkőfal a dongaboltozat íves hajlásán kívül tovább húzódik, kívül függőleges, belül a boltozathoz támaszkodó ívvel. A nyugati fal egy szakasza 15 cm-re emelkedik ki a boltozat legmagasabb része felett (XXV. t. 3), bizonyosságul annak, hogy az építmény felett sírkápolna állott, amelynek az említett falcsont az alapfalát alkotta. A sírkamra belsejében négy építkezési állványlyuk fordul elő, a boltozat vállmagasságában. Az itt-ott még 2 cm vastag habarccsal bevont belseje festetlen. Északi falához épített 20 cm széles padkára támaszkodott a sírkamra e részében elhelyezett s kelet-nyugati irányú sírjának tetőfedőcserepe. A tetőfedő cserepek nyomai a sírkamra keleti és nyugati falának habarcsburkolásán egészen jól látszanak. A sír hossza a sírkamra belsejének szélességével (297 cm) egyezik. Szélessége 73 cm, feneke téglával padozott, amely a nyugati fal mellett 5 cm-re emelkedik ki, fejeződik alkotva. A leírt sír déli falára támaszkodva egy szétrombolt sír alapfalának nyoma (XXV. t. 4.) és erre építve még egy, az előbbieknél rövidebb kőfalú sír került elő. Az utóbbi 30 cm-es választófalával együtt 100 cm széles, 247 cm hosszú. Iránya ugyanaz, mint az előző síré. Keleti végén 50 cm-rel építették rövi-

¹ Archaeologiai Értesítő III. évf. 1940. I. k. 1—2. füzet, 56—61 o.

² A munkát a Városi Múzeumvégezte 1940. okt. 28-tól nov. 13-ig dr. Radnóti Aladár irányítása; nov. 14-től dec. 5-ig, 1941. márc. 30-tól ápril. 5-ig, júl. 28-tól aug. 5-ig alulírott irányítása mellett. Dr. Gosztonyi Gyula építésmérnök k. műemléki megbízott a felméréseknél és a rekonstrukciónál volt nagy segítségünkre.



debbre az előző sírnál, hogy ahhoz is hozzá lehessen férni. A megrövidített sírt kőlapokkal fedték, a sírkamra fenekeén talált kőlap-töredékek és egy $115 \times 70 \times 20$ cm méretű kőlap tanúsága szerint. A sírkamra 1 m széles bejárata 30 cm széles és 60 cm hosszú téglaboltívű. Északnyugati sarkán újkor-fal húzódik keresztül, amelynek iránya $30^\circ - 210^\circ$. Szélessége 1 m s a mai felszínen még alapfal szerepe volt. A sírkamra boltíve a pontosan megállapított római kori földfelszín alatt 60 cm-rel mélyebben feküdt. A sírkamra padozatának magassága 156,76 m tszf.

B) Az A) sírkamra boltozatának magasságában 230 cm-el északabbra egy megcsonkított és feldúlt, É.-D.-i irányú sírpítményre akadtunk (XXV. t. 1—2.). Déli oldalán előfolyosós bejárat van (XXIV. t. 1. felső része). Északi falához kívülről kősírt építettek (XXV. t. 1. felső része). A sírkamra 530×435 cm² alapterületen, 140×435 cm² sírhely és 130×260 cm² bejárati folyosó alapterületen épült. Bejárati folyosó alapfala 70 cm széles, 130 cm hosszú. A sírkamra keleti és nyugati fala 60 cm, északi és déli fala 50 cm széles. A hozzá épített sírhely 60 cm-es fallal készült. A folyosó végén a bejárat boltívének 30 cm széles és 60 cm hosszú megcsonkított alapjai bontakoztak ki, 70 cm-es nyílást hagyva a bejárat számára. A sírkamra északi falában (120 cm magasságban, 30 cm mély és 65 cm széles) félkörű fülke foglal helyet. A sírkamra feneke téglával padozott. Egy korábbi és egy későbbi padozat nyomait találtuk, egymás felett 10 cm-re. A későbbi padozatréteg néhány téglája eredeti helyén feküdt. Falain a festetlen vakolat egyes helyeken még épségben van.

A sírkamra 30 cm vastag dongaboltozattal volt áthajtva, amelynek tégláit újabb építkezésekhez kibányászták. A sírkamrában sírhelynek nyoma sehol sem látszott, ellenben a sírkamra fenekétől számítva 180 cm-rel magasabban északi falához az említett sírhelyet építették. Padozata keményre döngölt agyag. Az előző sírkamrát érintő újkori fal ezt jelentékeny részben eltakarja.

Az *A)* sírkamra boltozati ívének magasságában, tőle keletre, három egyszemélyes római sírt találtunk.

C) Habarcsba rakott kőalapú, nyerges téglatetejű sír (**XXV. t. 5.**). Szélessége a sír-építmény falaival együtt 110 cm. Kibontásra került hossza 210 cm. Iránya egyezik a sírkamrában elhelyezett sírok irányával. Benne felnőtt ember melléklet nélküli megbolygatott csontvázát találtuk. Kibontás előtt jól látszott kirablása, ugyanis keleti feléről leszedték a téglatetőt s kirablás után alaktalan köveket dobtak a helyére.

D) Szabálytalan, habarcsba rakott kőalapú, téglatetejű sír, amelynek középső tégláját eltörték s azon keresztül bolygatták meg (**XXVI. t. 4.**). Gyermeksír. Mérete a sír-építmény falaival együtt 150×80 cm. Iránya 12° -al tér el a sírkamrában helyetfoglaló sírok irányától. Az összetűrt csontok között Claudius (Kr. u. 41–54) kisbronz érmét találtuk (**XXVI. t. 2f.**).

E) Az *A)* sírkamra építéskor szétrombolt, habarcsba rakott kőalapú sír északi és keleti falmaradványa (**XXVI. t. 5.** bal széle). A megmaradt csonka rész alapján szélessége 90 cm volt, eredeti hossza a rombolás miatt megállapíthatatlan. Benne sem csontváz, sem melléklet nem volt. Iránya a *D)* sír irányával egyezik.

F) Az *A)* sírkamrától délre húzott kutatóárokba, habarcsba rakott kőalapú szétrombolt boltozatú sír esett (**XXVI. t. 5.**). Teljes szélessége 125 cm. Iránya a *D)* és *E)* sírok irányával egyezik. A kutatóárok csak egy részét érintette.

A *D)* sírban talált Claudius kisbronz érmén kívül a feltárásnál jelentős kor-meghatározó leletek kerültek elő.

Az *A)* sírkamra padlószintjén a befalazott ajtó tövénél egy lemezes csatot (**XXVI. t. 2e.**), két kelta típusú agyagedény (**XXVI. t. 2g.**) töredékeit találtuk. A padló vékony törmeléke felett az egész sírkamrát mintegy fél méter vastagságban — többszöri feldúlás nyomait viselő — középkori csontvázak maradványai, középkori edénytöredékekkel (**XXVI. t. 3a-b.**) vegyesen fedték.

A *B)* sírkamra bejárati folyosójának földtörmelékéből honfoglaláskori bronz halántékkarika került ki (**XXVI. t. 3c.**).

A *B)* sírkamra padlószintjébe mélyítve 2 m mély emésztőgödört találtunk, amelyet nagyszámú késő középkori (**XXVI. t. 3d.**) és törökkori cseréptöredék töltött ki. A cserepek között három olvashatatlan, továbbá I. Ferdinánd 1551-ben vert és I. Lipótnak 1667-ben vert kisezüst pénze került elő. A két érem több mint 100 éves időkülönbsége az emésztőgödörnek a török uralom alatti üzemeltetése mellett szól.

A *B)* sírkamra belsejének földanyaga az említett emésztőgödörökben talált törökkori cserepekkel volt teleszórva.

Az *A)* és *B)* sírkamra megmaradt részei felett a feltárás egész területén római festett falvakolat-töredékeket (**XXVI. t. 2a-d.**), tégladarabokat (**XXVI. t. 1a.**), belül mázas tetőfedő cserépdarabokat (**XXVI. t. 1c.**), két állatfejes konzoltöredéket (**XXVI. t. 1b.**) és egy római mázas korsó töredékét találtuk. A festett falvakolat-darabok a pécsi ókeresztény

sírkamrákban is előforduló színeket mutatják, figurális díszítés nyoma nélkül. Ezt a római törmelékréteget több helyen keresztültörték középső- és újkori sírok, valamint törökkori emésztőgödör ásásakor és a római sírkamrák téglanyagának kibányászásakor. A festett falvakolat törmelékréteg 5–80 cm vastagság között mozgott. Legmélyebbre az *A)* sírkamra fölött került, ahol a sírkamra mennyezetének szintjében találtuk.

A sírkamrákon keresztülhúzó újkori fal mellett — a jelenlegi földfelszín közelében — MAX. JOSEPH bajor királynak 1806-os veretű ezüstpénzét, Ferenc császárnak 1812-ben vert és egy olvashatatlan veretű réz 1 krajcárosát találtuk. Természetesen ez nem bizonyít az újkori fal XIX. sz. elején történt építése mellett, csak valószínűvé teszi azt s ebben az esetben a fal építésénél a munkások által elvesztett pénzeket lehettük meg.

A bemutatott két sírkamra felett *kápolnák* állottak. Ezt bizonyítják a sírkamrák boltozati ívének kívül függőlegesen tovább húzódó falak megmaradt csonkjai, valamint az, hogy a sírkamrák mennyezete szerkezetileg nincsen befejezve, amely jól látható az *A)* sírkamra északi falának boltozati ívének (XXV. t. 3.). Az állatfejes töredékek a sírkápolnák tetőszerkezete alá nyúló mennyezetgerendák szabadon álló végeit kifejező konzolok voltak.

A római korban a terepnek nagyobb lejtése volt, mint jelenleg, ezért az *A)* sírkamra boltozati magassága megközelítőleg a *B)* sírkamra padozatszintjével esik egy magasságba. Az *A)* sírkamra kápolnája a *B)* építmény sírkamráját takarta. A két sírkamra egymástól való csekély távolságát tekintetbe véve, ez csak úgy képzelhető el, hogy a *B)* sírkamra az *A)* mögötti *terazon* helyezkedett el.

Az *A)* és *B)* sírkamrában elhelyezett, illetőleg hozzáépített sírok iránya a *C)* sír irányával egyezik, ezért ezek egykorúak, vagy közel egykorúak. A két festett sírkamrával történt összevetés alapján a bemutatott sírkamrákat a keresztény római időben, a IV. sz. második felében építették. A *D)*, *E)*, *F)* azonos irányú sírok ugyancsak egykorúak, vagy közel egykorúak s a *D)* sírban talált Claudius érem tanúsága szerint a *pogány római temetőnek sírjai* lehetnek. A két csoport időbeli különbségét jól bizonyítja az *E)* sírnek az *A)* sírkamrához való viszonya (XXV. t. 5.). Az *A)* sírkamra építésénél ugyanis az útba eső *E)* sírt egyszerűen keresztülvágták.

A sírkamrák *használati idejére* vonatkozólag megjegyezhetjük, hogy az *A)* sírkamrában, építése után, tehát még a keresztény római időkben két téglasírt helyeztek el. A két sír tetőfedő cserepeinek támasztófala a padka s az ezzel párhuzamosan húzott egy-egy 20 cm széles téglafal volt. A Római Birodalom bukása után a két sírt kirabolták s a csontokat a melléklettel együtt a sírokból eltávolították. Az üresen maradt két sír közül az elsőt teljes hosszúsága meghagyásával használatba vették, a második sírt habarcsba rakott kőfallal megrövidítették. Az utóbbi temetkezés tehát arra az időre esik, amikor római téglát már nem állott az építők rendelkezésére. Valószínűleg az illyr-kelta keresztény őslakosság köréből temetkeztek másodszor az *A)* sírkamrába. Ebből a temetkezésből származhatnak a kelta típusú, összetartozó edénytöredékek s a lemezes bronzcsat is. A sírkamra bejáratát habarcsba rakott kővel falazták be.

A honfoglalás ideje alatt az *A)* sírkamrát mennyezetén keresztül, a *B)* sírkamrát bejáratát folyosóján keresztül törhették fel s így kerülhetett a *B)* sírkamra bejáratát folyosójára egy honfoglaláskori halántékkarika. A román építkezés korában a közeli templom építéséhez a sírkápolnák kőanyagát és a sírkamrák boltozati téglanyagát

használták fel. Találtunk olyan magyar középkori csontvázat, amelynek lába a sírkamra köfalán, felső teste és feje pedig a sírkamra belsejébe süppedve került elő; bizonyosságul arra, hogy a magyar középkorban a sírkamrák boltozati téglái már nem voltak eredeti helyükön. Ekkor került a sírkamrákba a magyar középkori cserépanyag is.

(Pécs.)

Dr. TÖRÖK GYULA

GRABKAMMERN AUS DER RÖMERZEIT AN DER OBEREN PROMENADE VON PÉCS

Im Oktober des Jahres 1940 wurden wir benachrichtigt, dass die städtische Gärtnerei den Park der Oberen Promenade ordnet, wo wir erst im vergangenen Jahr die Grundmauern des römischen Gebäudes mit sieben Apsiden freigelegt haben.¹ Um der Gärtnerei zuvorzukommen, haben wir westlich davon angefangen, an der Promenade die Führung eines Grabens vorzunehmen.²

Die Arbeit war erfolgreich. Wir fanden: zwei Grabkammern (auf der Karte mit A. und B. bezeichnet), weiters 4 Grabgebäude für je eine Person. (Auf der Karte C, D, E, F.) Alle kamen von dem siebenapsidigen Gebäude östlich, in seiner unmittelbaren Nähe zum Vorschein.

*

A) Beschädigte und zerstörte unterirdische Grabkammer, mit Spuren der nach aufwärts gehenden Mauer der früher dazu gehörenden, auf der Erdoberfläche befindlichen Kapelle (Taf. XXIV, 1—4). Ein kleiner Teil der Mauer und des Wölbungsbogens der Grabkammer sind unbeschädigt geblieben. Sie haben nord-südliche Richtung, mit Eingang an der südlichen Seite, auf einer Grundfläche von $590 \times 420 \text{ cm}^2$, mit durchschnittlich 60 cm dicken Wänden. Die Deckenhöhe der Grabkammer ist 230 cm, das Kufengewölbe wurde von einem 30 cm dicken Ziegelbogen gebildet. Die östliche und westliche Mauer der Grabkammer wurden bis zu 90 cm Höhe aus Stein aufgeführt, der da beginnende Kufengewölbebogen wurde in römischer Ziegelbreite (30 cm) aus Ziegel aufgeführt. Die Grundsteinmauer geht ausserhalb dem bogenförmigen Ablauf des Kufengewölbes weiter, mit einem aussen senkrechten, innen sich an die Wölbung lehrenden Bogen. Eine Partie der westlichen Mauer hebt sich 15 cm hoch über den höchsten Teil der Wölbung (Taf. XXV, 3), und bestätigt die Vermutung, dass über dem Gebäude eine Grabkammer stand, deren Grundmauer vom erwähnten Mauerrest gebildet war. Im Inneren der Grabkammer kommen in der Gewölbeanfallhöhe vier Baugerüstlöcher vor. Das stellenweise noch von 2 cm dickem Mörtel überzogene Innere ist unbemalt. An das, an die nördliche Mauer gebaute, 20 cm breite Bänkett lehnten sich die Dachziegel des Grabes von ost-westlicher Richtung, die in diesem Teil der Grabkammer untergebracht waren.

¹ Archaeologiai Értesítő, Jahrgang III, 1940, Bd. I. Heft 1—2, S. 56—61.

² Die Arbeit hat das Städtische Museum vom 28. Okt. bis 13. Nov. 1940 unter der Leitung des Herrn Dr. Aladár Radnóti, vom 14. Nov. bis 5. Dez., vom 30. März 1941 bis 5. April und vom 28. Juli bis 5. August unter meiner Leitung geführt. Herr dr. Gyula Gosztonyi, Architekt und Vertreter der ung. Denkmalschutzkommission war uns bei den Vermessungsarbeiten und Rekonstruktionen behilflich.

Die Spuren dieser Dachziegel sind am Mörtelüberzug der östlichen und westlichen Mauer der Grabkammer ganz gut zu bemerken. Die Länge des Grabes ist mit der Breite des Inneren der Grabkammer identisch (197 cm). Die Breite ist 73 cm, der Boden ist mit Ziegel ausgelegt und erhebt sich, ein Kopfpolster bildend, 5 cm hoch neben der westlichen Mauer. Es kamen noch zum Vorschein: die Spuren der Grundmauer eines zerstörten Grabes (**Taf. XXV, 4**), sich an die südliche Mauer des beschriebenen Grabes lehrend und darauf gebaut noch ein Grab mit kürzerer Steinmauer, als bei den bisherigen. Das letztere ist mit seiner Scheidemauer von 30 cm zusammen 100 cm breit, 24 cm lang. Die Richtung ist gleich der des vorher erwähnten Grabes. Am östlichen Ende wurde es 50 cm kürzer gebaut, damit man das andere Grab auch erreichen könne. Das verkürzte Grab wurde mit Steinplatten bedeckt, wie es die am Boden der Grabkammer vorgefundene Steinplattenreste und eine $115 \times 70 \times 20$ cm grosse Steinplatte zeigen. Der 1 m breite Eingang der Grabkammer hat einen 30 cm breiten, 60 cm langen Ziegelwölbungsbogen. Durch die nordwestliche Ecke geht eine neuzeitliche Mauer, deren Richtung 30° – 210° ist. Ihre Breite beträgt 1 m und auf der heutigen Erdoberfläche hatte sie die Rolle einer Grundmauer. Der Wölbungsbogen der Grabkammer lag 60 cm tiefer als die genau bestimmte römerzeitliche Erdoberfläche. Die Höhe des Fussbodens der Grabkammer ist 156.76 m über Meereshöhe.

B) In der Höhe des Grabkammergewölbes A) 230 cm nördlicher, fanden wir ein verstümmeltes und zerstörtes Grabgebäude von nord-südlicher Richtung (**Taf. XXV, 1–2**). An der südlichen Seite gibt es einen Eingang mit Vorkorridor (oberer Teil von **Taf. XXIV, 1**). An seine nördliche Mauer hat man von aussen ein Steingrab gebaut (oberer Teil von **Taf. XXV, 1**). Die Grabkammer ist auf einer Grundfläche von 530×435 cm², auf einer Grabgrundfläche von 140×435 cm² und Eingangskorridor-Grundfläche von 130×260 cm² gebaut. Die Grundmauer des Eingangskorridors ist 70 cm breit, 130 cm lang. Die östliche und westliche Mauer der Grabkammer sind 60 cm, die nördliche und südliche Mauer sind 50 cm breit. Die dazu gebaute Grabstätte wurde mit einer Wand von 60 cm gebaut. Am Ende des Korridors kamen die 30 cm breiten und 60 cm langen verstümmelten Fundamente des Wölbungsbogens vom Eingangskorridor zum Vorschein, eine 70 cm Öffnung für den Eingang freilassend. An der nördlichen Mauer der Grabkammer (in 120 cm Höhe, 30 cm tief und 65 cm breit) lag eine halbkreisförmige Nische. Der Boden der Grabkammer ist mit Ziegeln bedeckt. Wir fanden die Spuren eines früheren und eines späteren Fussbodens, 10 cm hoch übereinander. Einige Ziegel der späteren Schichte lagen auf dem ursprünglichen Platz. An den Wänden ist der unbemalte Mauer- verputz stellenweise noch erhalten.

Die Grabkammer war mit einem 30 cm breiten Kufengewölbe bedeckt, dessen Ziegel man bei neueren Bauführungen verwendet hat. In der Grabkammer fand man keine Spur von einer Grabstätte, aber 180 cm hoch über den Fussboden hat man an die westliche Mauer die schon erwähnte Grabstätte gebaut. Der Fussboden ist hart gestampfter Ton. Die neuzeitliche Mauer, die die vorige Grabkammer berührt, bedeckt dies beträchtlich.

In der Höhe des Wölbungsbodens der Grabkammer A) fanden wir in östlicher Richtung drei römische Gräber für je eine Person.

C) Grab, mit in Mörtel gelegtem Steinfundament und sattelförmigem Ziegeldach (Taf. XXV, 5). Seine Breite macht zusammen mit den Wänden des Grabgebäudes 110 cm aus. Seine erschlossene Länge beträgt 210 cm. Seine Richtung ist dieselbe wie bei den in der Grabkammer untergebrachten Gräbern. Wir fanden darin das Skelett eines erwachsenen Menschen ohne Beigaben. Vor dem Öffnen war es gut bemerkbar, dass es geplündert wurde, man hat nämlich von der östlichen Seite die Ziegeldecke heruntergenommen und nach der Plünderung warf man formlose Steine an ihre Stelle.

D) Ein unregelmässiges Grab mit in Mörtel gelegtem Steinfundament und Ziegeldach, dessen mittleren Ziegel man zerbrach und das Grab so störte (Taf. XXVI, 4). Kindergrab. Die Grösse ist zusammen mit den Mauern des Grabgebäudes 150×80 cm. Die Richtung divergiert um 12° von der Richtung der in der Grabkammer untergebrachten Gräber. Unter den aufgewühlten Knochen fanden wir die Kleinbronze-Münze von Claudius (41–54 n. Chr. Taf. XXVI, 2f).

E) Die nördlichen und östlichen Mauerreste des, bei der Erbauung der Grabkammer zerstörten Grabes mit in Mörtel gelegtem Steinfundament (linkes Rand von Taf. XXV, 5). Die Breite war, wie wir aus dem auf uns gebliebenen verstümmelten Teil schliessen können, 90 cm, die ursprüngliche Länge ist wegen der Zerstörung nicht mehr feststellbar. Es waren darin weder Skelett, noch Beigaben. Richtung wie bei Grab D).

F) In dem südlich von der Grabkammer gezogenen Graben stiessen wir auf ein Grab mit in Mörtel gelegtem Steinfundament und zerstörter Wölbung (Taf. XXVI, 5). Die vollkommene Breite ist 125 cm. Die Richtung ist wie bei den Gräbern D) und E). Der Graben berührte nur einen Teil davon.

Ausser der im Grab D) gefundenen Kleinbronzemünze von Claudius kamen auch andere wichtige zeitbestimmende Funde zum Vorschein.

Am Bodenniveau der Grabkammer A) fanden wir am Fuss der eingemauerten Tür eine plattierte Schnalle (Taf. XXVI, 2e) und die Bruchstücke von 2 Tongefässen von keltischem Typ (Taf. XXVI, 2g). Über dem dünnen Schutt des Fussbodens war die ganze Grabkammer in der Höhe von ungefähr $\frac{1}{2}$ m mit — die Spuren von mehreren Ausplünderungen tragenden — Skelettresten aus dem Mittelalter und mittelalterlichen Gefässbruchstücken (Taf. XXIV, 3a–b) bedeckt.

Aus dem Erdschutt des Eingangskorridors der Grabkammer B) kam ein bronzener Schläfenring aus der Landnahmezeit hervor (Taf. XXVI, 3c).

In das Fussbodenniveau der Grabkammer vertieft fanden wir eine 2 m tiefe Senkgrube gefüllt mit vielen Scherben aus dem Spätmittelalter (Taf. XXVI, 3d) und der Türkenzeit. Unter ihnen fanden wir drei unleserliche Münzen, weiters eine, im Jahre 1551 geprägte Münze von Ferdinand I und eine kleine Silbermünze von Leopold I geprägt im Jahre 1667. Da zwischen den zwei Münzen ein Zeitunterschied von 100 Jahren liegt, müssen wir behaupten, dass die Senkgrube während der türkischen Herrschaft in Betrieb war.

Das Erdmaterial im Inneren der Grabkammer B) war mit den, in den erwähnten Senkgruben gefundenen, Scherben aus der Türkenzeit vollgestreut.

Über die erhaltenen Teile der Grabkammern A) und B) fanden wir überall bemalte römische Mauerverputz-Bruchstücke (Taf. XXVI, 2a–d), Ziegelstücke (Taf. XXVI, 1a), innen glasierte Dachziegelstücke (Taf. XXVI, 1c), 2 tierköpfige Konsolen-

bruchstücke (Taf. XXVI, 1b) und das Bruchstück eines glasierten römischen Kruges. Die bemalten Mauerverputzstücke zeigen dieselben Farben, die auch in den Pécs-er altchristlichen Grabkammern vorkommen, ohne Spuren einer figuralen Verzierung. Diese römische Schuttschicht wurde bei dem Graben mittelalterlicher und späterer Gräber, bei der Ausgrabung der Senkgrube aus der Türkenzeit und der Ziegel der römischen Grabkammern an mehreren Stellen durchbrochen. Die bemalte Mauerverputz-Schuttschicht war 5–80 cm dick. Am tiefsten war sie über der Grabkammer A), wo wir sie im Niveau der Grabkammerdecke fanden.

Neben der durch die Grabkammern gehenden neuzeitlichen Mauer — in der Nähe der heutigen Erdoberfläche — fanden wir eine im Jahre 1806 geprägte Silbermünze von MAX. JOSEPH, König von Bayern, und einen im Jahre 1812 geprägten und einen unleserlichen Kupferkreuzer von Kaiser Franz. Natürlich beweist dies nicht, dass die neuzeitliche Mauer am Anfang des 19. Jahrhunderts gebaut wurde, nur macht es dies wahrscheinlich und in diesem Falle fanden wir Münzen, die die Arbeiter verloren haben.

Über die zwei Grabkammern standen *Kapellen*. Das beweisen die Mauerreste, die sich ausser dem Wölbungsbogen der Grabkammer vertikal weiter ziehen, weiters, dass die Decke der Grabkammern strukturell nicht beendet ist, was an dem Wölbungsbogen der nördlichen Mauer von Grabkammer A) (Taf. XXV, 3) gut bemerkbar ist. Die tierköpfigen Bruchstücke waren Konsolen, die die freistehenden Enden der sich unter das Dachgerüst erstreckenden Sturztrame ausdrückten. In der römischen Zeit hatte das Terrain eine grössere Neigung, als jetzt, so dass die Wölbungshöhe der Grabkammer A) ungefähr mit dem Fussbodenniveau der Grabkammer B) in eine Höhe fällt. Die Kapelle der Grabkammer A) verdeckte die Grabkammer des Gebäudes B). Wenn man den geringen Abstand der beiden Grabkammern voneinander berücksichtigt, kann man sich dies nur so vorstellen, dass die Grabkammer B) an einer Terasse hinter A) lag.

Die Richtung der, in den Grabkammern A) und B) untergebrachten, d. h. an sie gebauten Gräber ist dieselbe, wie die des Grabes C), so dass diese gleichaltrig, oder beinahe gleichaltrig sind. Auf Grund des Vergleichs mit den zwei bemalten Grabkammern wurden die vorgeführten Grabkammern in der christlichen Römerzeit, im *II. Teil des IV Jahrhunderts* gebaut. Die Gräber D), E), F), die von identischer Richtung sind, sind auch gleichaltrig oder beinahe gleichaltrig und wie es die im Grabe D) vorgefundene Claudius-Münze beweist, können sie die Gräber des *heidnischen römischen Friedhofes* sein. Der zeitliche Unterschied wird durch das Verhältnis von Grab E) zur Grabkammer A) bewiesen (Taf. XXV, 5). Bei dem Bau der Grabkammer A) hat man nämlich Grab E) das im Wege lag, einfach durchschnitten.

Was die *Gebrauchzeit* der Grabkammern betrifft, können wir bemerken, dass in der Grabkammer A) nach dem Bau, also noch in der christlichen römischen Zeit, zwei Ziegelgräber untergebracht wurden. Die Stützmauer der Dachziegel der zwei Gräber waren das Bänkebett und die parallel gezogene 20 cm breite Ziegelmauer. Nach dem Verfall des Römerreiches wurden die zwei Gräber ausgeplündert und die Knochen samt Beigaben weggeschafft. Von den zwei leer gebliebenen Gräbern hat man das erste in voller Länge verwendet, das zweite mit einer, in Mörtel gelegten Mauer verkürzt. Die zweite Bestattung fällt also in die Zeit, wo römische Ziegel schon nicht mehr zur Verfügung standen. Wahrscheinlich hat die illyrische-keltische christliche Urbevölkerung Grab A) zum zweitenmal

verwendet. Aus dieser Bestattung stammen wahrscheinlich die zusammengehörigen Gefäßbruchstücke von keltischem Typ und auch die plattierte Bronzeschnalle. Die Grabkammer wurde mit in Mörtel gelegtem Stein zugemauert und bis auf unsere Tage nicht geöffnet.

Zur Zeit der Landnahme hat man wahrscheinlich Grabkammer *A*) durch die Decke, Grabkammer *B*) durch den Eingangskorridor aufgebrochen und so kam ein Schläfenring aus der Landnahmezeit in den Eingangskorridor der Grabkammer *B*). Zur Zeit der romanischen Bauführung hat man bei dem Bau der naheliegenden Kirche das Steinmaterial der Grabkapellen und das Ziegelmaterial von der Wölbung der Grabkammern benützt. Wir fanden ein Skelett aus dem ungarischen Mittelalter, dessen Füße an der Steinmauer der Grabkammer, Oberkörper und Kopf in das Innere der Grabkammer versunken zum Vorschein kamen, beweisend, dass im ungarischen Mittelalter die Wölbungsziegel der Grabkammer schon nicht mehr am ursprünglichem Platz waren. Damals geriet auch das ungarische mittelalterliche Scherbenmaterial in die Grabkammern.

(Pécs.)

Dr. GYULA TÖRÖK

BRIGETIOI KISBRONZOK MAGÁNGYÜJTEMÉNYEKBŐL.

Pannonia maradványaival kapcsolatban valósággal szállóige lett Ószőny, a római Brigetio (Komárom megye) területének emlékekben kimeríthetetlen gazdagsága. Hivatalos körökben és aggódo szakembereknél állandó panasz tárgya volt, hogy minden ingóság külföldre és magángyűjtők kezébe került s ezért találkozunk Brigetio emlékeivel mindenütt, „Berlintől a Louvreig”.¹ Minden más pannóniai helyet felülmúlóan legbővebben a bronz-tárgyakat ontotta e föld. A közeli kelta-jellegű temetkezések díszkocsijainak, részben alakos, bronzrészei, finom művű tripus-ok, edények, szerszámok, műszerek, változatos fibulák, ruhadíszek és mindenféle egyéb bronztárgyak mellett az alakos szobrocskák megszámlálhatatlan tömege nagy helyi bronzművességről tesz tanúságot. Újabban sikerült is megállapítanunk egy művészi bronz-műhely működését.² Fokozottan kötelességünk éppen ezért, hogy a brigetioi kisbronzokat számon tartsuk. Csak „kapásból” mutatunk rá e helyen néhány jelentékenyebb példány szétszóródására, mai megőrző helyére.

Sok brigetioi kisbronzot őriznek a bécsi császári, ma állami gyűjtemények, mint például *Juppiter* (gyermekkel kandelaber-talapzaton), *Luna*, *Mars*, *Hercules*, *Dioscuros*, phrygiai sapkás álló dárдавető, térdelő fogoly, *Genius castorum* szobrát, egy bronz-larariumot és egy értékes bika-szobrot.³ Az ugyancsak bécsi Trau-gyűjteménybe kerültek egyebek között *Juppiter*, a szandálkötő *Venus*, *Mercurius* (kezében teknősbékával), a dárдавető, egy daru szobra, *Minerva* mellképe.⁴ Egy harmadik osztrák gyűjtemény, a deutsch-altenburgi (Carnuntum-mellett) Hollitzer-féle egyebek mellett egy brigetioi *Priapus*-hermát, áldozati jelenetekkel ékes kelyhet, *Mars*, *Hercules* és párdúc brigetioi kisbronzát őrizte.⁵ Így természetes, hogy a carnuntumi múzeum anyagában is találkozzunk brigetioi lelőhelyű kisbronzokkal.

A legszebb s legnagyobb brigetioi *Juppiter*-bronz a brit múzeumba került, a szoborra (nagy „rézbabára”) még emlékező ószőnyi öregek szerint valószínűleg a bécsi császári és Trau-gyűjtemények közvetítője,⁶ a komáromi „kiskapitány”, Vötter Ottó, a bécsi császári éremtár későbbi igazgatója révén. Ezt a remek alkotást csak legújabban

¹ Alapi Gyula, A Komáromi Múzeum római régiségei. Arch. Értesítő XXXV, 1915, 336.

² Római művésznév Brigetioból. Egyet. Philol. Közöny LVI, 1932, 183 kk és Római kis-plasztikai műhely Pannoniában. Pannonia 1935, 21 kk.

³ Arch.-Epigr. Mitteilungen aus Österreich-Ungarn I, 1877, 156, III, 1879, 145 k. — Arch. Anzeiger 1892, 48 kk, 53 k.

⁴ Arch.-Epigr. Mitth. I, 156; II, 66 k, V. t., 148 kk; III, 184 kk; V, 106 kk.

⁵ Arch.-Epigr. Mitth. XIV, 40 kk.

⁶ V. ö. Arch.-Epigr. Mitth. I, 156.

volt módunkban a pannoniai ülő Juppiter-típusok között a magyar szakirodalomban ismertté tenni.⁷

A magyar magángyűjtemények közül a régebbiek (pl. a Fejérváry—Pulszky, Jankovich stb.) bizonyára nem egy brigetioi kisbronzot tartalmaztak. Az újabbak közül említésre méltó a komáromi Milch-gyűjtemény, amelynek értékesebb brigetioi — éppen kisbronzokból álló — anyaga 1933-ban a Magyar Nemzeti Múzeumba került.⁸ Kiemelkednek ezen anyagból: a *Dolichenum* szobrocskái és egyéb értékes bronzanyaga⁹, egy quád előkelőség mellszobrocskája, germán-nőt ábrázoló szobortöredék,¹⁰ mindenek felett pedig Eutychides *Tyche*-jének remek bronzmásolata.¹¹

Két másik helyi gyűjtemény jelentősebb kisbronzait a következőkben itt ismertetjük.

A magyar közgyűjtemények közül a komáromi Jókai-Egyesület múzeumában szerepel a brigetioi bronzművességnek egy nagyobb kollekciója. Az említett Milch-bronzokon s a Kállay-gyűjteménynek szintén a Magyar Nemzeti Múzeumba került, ismertetendő értékes bronztárgyain felül mindenkor a Magyar Nemzeti Múzeum volt a főgyűjtőhelye a brigetioi kisbronzoknak. A számtalan idevágó bronztárgy közül egy kiváló *Venus*-szobrocskát, gladiátor-, *Fortuna*-, *Lar*-bronzokat, díszes tripus-részeket, mécseseket és bronzedényeket említünk csak ezúttal.¹²

Az ősönnyi föld bőséges terméséből természetesen a föld tulajdonosának vitrinje is megtelt helybeli római emlékekkel. Ősönny községtől keletre az országút és a Duna között a Füzitőig húzódó birtok, amely a római tábor északi felét is magában foglalja,¹³ a mult század második felében a Tussla családé volt. Különösen a 70-es és 80-as években Tussla Tivadar és neje Lakatos Ida a talajművelés s a híres ősönnyi téli rablóásatások („régálások“) folyamán a birtokon napfényre került régiségekből, amit lehetett, összegyűjtöttek. A nagy számban előkerülő, de nehezebben kezelhető lapidáris emlékekkel közgyűjteményeket gyarapítottak, így a hódmezővásárhelyi ref. gimnáziumot és a Magyar Nemzeti Múzeumot.¹⁴ A gyűjtemény kisebb leletei: agyag-, bronz-, üveg-, csont- s egyéb tárgyak, valamint érmek és ékszerek özvegy Tusslánénak 1930-ban bekövetkezett haláláig együtt maradtak az elhunyt budapesti lakásán, ahol azok érdeklődő szakemberek számára bármikor hozzáférhetőek voltak,¹⁵ néhai Gerecze Péter a tulajdonos

⁷ Arch. Értesítő 1940, 24, VIII. t.

⁸ Régészeti Osztály, Lelt. száma 4—1933.

⁹ Láng Nándor, A brigetioi Dolichenum. Klebelsberg-emlékkönyv 1925, 93 kk. — Paulovics István, Római kisplasztikai műhely Pannoniában. Pannonia 1935, 21 kk. — U. a., Dolichenum-háromszögek tartója Brigetioból. Arch. Ért. 1934, 40 kk.

¹⁰ Hekler, Mannus 1909, 277 k. — Paulovics, Germanendarstellungen . . . , Mannus 1934, 128 kk és 139 k. — Hekler, Múzeumi és Könyvt. Értesítő 1909, 199 k.

¹¹ Hekler, Múz. és Könyvt. Értesítő 1909, 197 kk. — Paulovics, Hekler-emlékkönyv 1943.

¹² V. ö. M. Nemz. Múzeum. Vezető a Régészeti Gyűjteményben. Paulovics, Rómaikori Gyűjtemény. 1938, 117 kk.

¹³ Paulovics, Funde und Forschungen in Brigetio. Laureae Aquincenses II.

¹⁴ A legnagyobb csoportok lelt. számai: 204—1880, 65—1885, 100—1885.

¹⁵ A tudomány számára mindig készséggel bocsátották rendelkezésre az anyagot. Így egy 1881-ben lelt makrocephal-koponyát Lenhossék József közölt: Die Ausgrabungen zu Szeged-Öthalom..., 1886, 191 kk.

számára fényképekkel lajstromot is készített a gyűjteményről. A régészeti szakirodalom — tudtommal — eddig mindössze egy római hálós pohár (*vas diatretum*) töredékével foglalkozott.¹⁶

A gyűjtemény mind nagyságát, mind pedig minőségét tekintve nem nagyon jelentős, egyes csoportjait magyar viszonylatban a magyar régészeti tudomány szempontjából a biztos brigetioi lelőhely teszi értékessé. Az említett brigetioi kisplasztikai műhely ismeretében elsősorban a kisbronzok érdekelnek bennünket,¹⁷ amelyeket szerény fényképek és hosszú évek előtt készült rövid feljegyzések alapján itt röviden bemutatunk.

Nem a tárgyalandó csoportba tartozó érdekessége a Tussla-gyűjteménynek egy kis *bulla*-nak négyszögű, kitergetett arany lapocskája (XXVII. t. 1.). Hengeres vagy sokszögű hasábos tokban, ráforrasztott karikákkal, láncon a nyakban viselték amulett (*apotropaion*) gyanánt. A lemez papírvékonyságú, 58 mm magas és 47.5 mm széles. Bevert jelekből álló mágikus szöveg van rajta, amelynek olvasása, illetőleg megfejtése a jelenleg hozzá nem férhető emlék hosszúság és alapos tanulmányozását igényli.¹⁸ Körülbelül egy évtizeddel ezelőtt magántulajdonban felbukkant egy ilyen *bulla*, amelynek fényképét tokjával, felbontatlan és felbontott állapotban sikerült megszerezniünk (XXVII. t. 2, 3.). Állítólag aquincumi (Római fürdő) lelőhelyű volt.^{18a}

A keleti valláselemekben oly gazdag Brigetióból, ahol Juppiter Dolichenus feltárt szentélyén kívül mind epigraphikus, mind pedig plasztikai maradványok sora¹⁹ őrizte meg számunkra a keleti kapcsolatok és istenkultuszok emlékét, a Tussla-gyűjtemény két *Isis*-ábrázolást őriz. Mindkettő mellszobrocska, bronzból.

Az egyiknek (XXVII. t. 5, 6.) vele egybeöntött, tagolt kis talapzata van. A mellszobor hátul üregesen homorú. Hosszúkás finom női arcot kétoldalt csavartan a vállakra omló hajvisolet keretez, a haj hátul kontyban tartott. Az ovális hosszúkás arc a hajkerettel együtt keleti hellenisztikus reminiscenciákat ébreszt, a nyomottabb, széles itáliai,

¹⁶ Nagy Lajos, A brigetioi vas diatretum. Arch. Értesítő 1930, 111 kk.

¹⁷ A tulajdonos özvegy igen szívesen fogadta azon tervünket, hogy a brigetioi kutatások megindulásával kapcsolatban a gyűjtemény egyes csoportjait ismertessük. Ő maga fáradott be a tárgyakkal a M. Nemzeti Múzeumba azok fényképezése és rövid leírása céljából. A bronztárgyak felvételeivel el is készültünk. — A gyűjtemény sorsáról azóta keveset tudunk. Napilapok szerint (Az Est 1931. febr. 27. és márc. 1.) a régiséggyűjtemény egy női tanítórend budapesti intézetébe, az éremgyűjtemény pedig egy székesfővárosi magasrangú tisztviselőhöz került értékesítés céljából. A M. Nemz. Múzeum a tárgyak sorsa iránti érthető érdeklődése kapcsán meglehetősen elzárkózottsággal találkozott. Reméljük, hogy a tárgyak nem kerültek külföldre, annál kevésbé, mert ily irányú kiviteli engedélyről nem volt tudomásunk. Így remélhető, hogy Brigetio ezen emlékei még hozzáférhetők lesznek a tudomány számára.

¹⁸ Hatszögű csőformájú arany *bulla*-tok ismeretes Brigetióból a M. Nemz. Múz.-ban (38—1897, 21 lelt sz.). Két lemezes füle van, minden lapján ráforrasztott hullámos lemez fut végig, végein tagolt, az egyik végén nyílt. — Aquincumi sírból is ismeretes ilyen, három füllel: Budapest Régiségei X, 1923, 61, 2. kép, 2. szám. — A M. Nemz. Múzeumban több ily tok látható, az egyik lánccal, ill. nyakpereccel. — Arany- és ezüst-táblácskák görög mágikus formulákkal ismeretesek Carnuntumból is. Barb, Róm. Limes in Österreich XIV, 1924, 53 kk. V. ö. Revue Archéologique 1929, II, 422 és 425.

^{18a} Méretei, tok: 3.85—0.7, lap: 3.60—5 cm. Dr. Szász Hugóné, Förster Ida (Bp., VIII., Kálvária-tér 19.) tulajdonában volt.

¹⁹ Veidinger György, A keleti vallások emlékei Pannoniában, 1930, 29, 31 kk, 38 k.

római típusokkal szemben, miként az a brigetioi Tyche-másolatnál is megállapítható volt.²⁰ A fejtetőn holdas diadémból napkorongot tartó szarvak, kétoldalt pedig felfelé tekerőző uraeus-kígyók nőnek ki. A díszes fejékességet felfelé álló tollak tetőzik be. A fejéknek látszólagos túlhalmozottsága magasztos isteni tartalmat fejez ki. A rendkívül magasra törő felépítés dacára is az ősegyiptomi attribútumok a fejfel harmonikus egységgé olvadnak össze a ruházattal egyetemben Isisnek a hellenisztikus művészetben kiforrott legjellegzetesebb típusát szolgáltatták meg előttünk. A felső ruházatnak a mellen megkötött csomója ugyanis — az ú. n. „Isis-csomó” — jellegzetes velejárója az eredetibb, hellenisztikus mintára visszamenő Isis-ábrázolásoknak, ellentétben a később kialakult császárkori Isis-Fortuna-Victoria szinkretisztikus típusokkal, ahol ez a ruhacsomó legtöbbször hiányzik.²¹ A jó világoszöld patinával borított mellszobrocska magassága a talappal 89, legnagyobb szélessége pedig 45 mm.

Kevésbé ép a másik, de szintén nagyobb igényeket kielégítő Isis-ábrázolás (XXVII. t. 4.). Szintén mellszobrocska, belül hasonlóan üreges. Határozott arcélű, kissé balra tekintő fejet hullámos hajkorona keretez. A homlokon kettéfésült haj fonatai hátul egyesülve simán omlanak lefelé, míg kétoldalt a vállakon elhelyezkedő szalagok csüngenek ki alóluk. A fejtetőn spiráldíszes, fenn gömböcskékkel ékes diadém. A felfelé hajló uraeus-kígyók kétoldalt részben letörtek éppúgy, mint középen a szarvak közötti napkorongról a tollak. A szemgolyók ezüstberakásos pupillákkal élénkítettek voltak; jobb szemén ennek maradványa még látható, a balon viszont kerek lyukacska jelzi a kiesett ezüstberakás helyét. Fínom redőjű ujjas alsó ruházatára boruló köpenyének egy átvetett lebernyege bal vállát takarja, míg a mellre húzott csücskei művészies csomóba kötve omlanak le mellén. Emlékünk — palmyrai képmásokra emlékeztető tekintetében — keleti vonásokat őriz, eredetét, mintáját keleti, alexandriai műhelyekben kereshetjük, hasonlóan az előbbihez. Korbelileg sem esnek messze egymástól. Akár mint kultikus tárgyak, akár mint bútorok, szekrények, szekrényké applikált díszítései az egyiptomi hellenisztikus kultuszelemek beszívargásának csúcspontján, a Kr. u. II. század második felében vagy a III. század elején divatoztak.

Utóbbi emlék méretben és arányban egyaránt felülmúlja a másikat, amennyiben magassága csonkaságában is 10, szélessége pedig 7 cm. Felületét barnászöld patina borítja. Nyakrészeinél a bronz itt-ott már egészen átoxidálódott.

Az első kisbronznak nemes egyöntetűséget sugárzó felépítése, utóbbinak pedig — hajviseletben, arcvonásokban, sőt a ruházat részbeni felrakásában is — régebbi klasszikus elemeket is visszatükröző jellege mindkettőt a pannoniai kisplasztikai maradványok megbecsülendőbb, a keleti vallás-kultuszoknak pedig az eredeti típusokat híven őrző emlékei közé sorozzák. Nehéz lenne szobrocskáink kapcsolatát az ismert brigetioi bronzműves mesterrel, vagy valamely helyi műhellyel kapcsolatba hozni. Erre nézve még kevés támpont áll rendelkezésünkre. A kisbronzok kiválósága azonban nem mond ellent ilyen feltevésnek sem, ismervén Romulianus mester néhány produktumát. Akár

²⁰ Hekler-emlékkönyv, 1943.

²¹ Hekler, Arch. Értesítő 1910, 33. — Hekler—Mihalik József, Múz. és Könyvt. Ért. 1910, 155 kk. — Paulovics, Arch. Ért. 1916, 195 kk és u. a., Hellenisztikus egyiptomi emlékek Magyarországon 1917, 4, 2) jegyzet és 22 kk.

helyben készültek e mellképek, akár importáltak legyenek, a fő kérdés az eredetre, a forrásra, a mintára esik, amely ez esetben nem lehet Italia, hanem az említett stílusbeli sajátosságok folytán és a brigetioi keleti kapcsolatok következtében csakis az eredetibb forrás, Kelet lehet.

Szőny vidékének talaja nagy ellensége a fémemlékeknek, bronztárgyaink — mint azt legjobban a híres Tyche-szobrocskánál láthattuk — a reájuk rakódó vastag oxid-rétegtől többé-kevésbé eltorzultan kerülnek elő a föld alól. Ilyen durva patina borítja a Tussla-gyűjtemény apró (75 mm magas) *Minerva*-szobrát is (XXVIII. t. 1.), amely ennek dacára is megőrizte nemes vonalait, felépítésének lendületes könnyedségét. A vastag rárakódás sem tudta eltüntetni formabeli és felületi szépségeit, amely az ilyen ruhás Minerva-típus legszebb pannoniai példányává avatja a kis emléket. Földig érő ujjatlan chitonját elől a kígyókkal szegélyezett mellvért, aegis fedi, közepén a nehezen kivehető Medusa-fejjel. Felső köpenye teljesen a férfi-ruházat, a tóga modorában kezelt, ritmikus vetődésekkel, művészi redőkkel borítva a test nagyobb részét, elfödve részben az aegist is, majd a bal vállon átvetve hátul térdmélységig esik le. Fején attikai típusú görög sisak látható, amely hátul mélyen lenyúló taréjban végződik. Kicsisége mellett is igen finom kidolgozású az arc, amelynek fiatalos üdeségét növeli a sisak alól a füleknél kikandikáló hajcsomó, sisakkal egyetemben a nemes, görögös profilú arc harmonikus bekeretezése. Könyöktől letört jobbát (egykor lándzsatartásra) felemeli, míg könyökből behajlított balkezét csípőjéhez teszi. A fiatal, lányos Athena tehát itt pajzs nélkül szerepelt.

A köpenynek ez a szabadabb, részben az aegist is fedő, tehát a kötött formákat már kevésbé méltányoló kezelése nem a régebbi Athena-típusra vall. Szobrocskánk mintája már a Kr. e. IV. században születhetett meg és többféle változatban a császárkorban különösen kedvelt volt. Talán a hadrianusi művészet karolta fel újra.²² Mindjárt Brigi-tióból is több példányt ismerünk a fiatal, szinte gyermek Minerva ezen képéből. Majdnem teljesen ép és meglehetősen jó, de a most bemutatott finomságát el nem érő másolat Erdélyből is ismeretes.²³

Minervát ábrázolja a gyűjtemény mindössze 43·5 mm magas mellszobrocskája is (XXVIII. t. 2.). Bútor vagy hasonló tárgy díszítésére szolgálhatott. Kisebb-nagyobb alakban számtalanszor találkozunk e típussal Brigetio földjén is.²⁴ A sisakon és annak taréján finom cizellálás nyomai látszanak. Dús hajfürtök alkotják az egykor szintén finom, de megkopott arc és sisak között a harmonikus átmenetet. Mellén csavart technikájú nyaköv látható. Finom üde-zöld patinája van. Hátul a taréj alatti lapos levágás, valamint a közép-ven végigvonuló csatorna felerősítésére szolgáltak.

Nagyon ismert típust képvisel a durva patina torzító rétegébe vesző, de azon keresztül is finomságokat sejtető *Venus*-bronzszobrocska (XXVIII. t. 3.). Magassága 11·8 cm. Kerek korongon áll, amelynek alján vascapnak vagy gyűrűnek rozsdás nyomai arra val-
lanak, hogy valaminek díszítő tartozéka lehetett. Az alak ballábán áll, a jobbat kecsesen

²² V. ö. pl. a Skopasnak tulajdonított firenzei Athena-szoborral: *Amelung*, Führer durch die Antiken in Florenz No. 77. — *Furtwängler*, Meisterwerke p. 527. — *Hekler*, Arch. Ért. 1905, 111 kk.

²³ *Finály Gábor*, Négy Minerva-szobrocska. Arch. Ért. 1897, 329 kk.

²⁴ A Milch-gyűjteményben is volt néhány darab.

kissé hátrahúzza. Öltözete mindössze a csípők alatt átkötött s elől díszes drapériával leomló fátyol. Felemelt jobbjaival haját igazítja (fésülködik), a kezével tartott hajfonat könyökéig ér, letört bal kézfeje pedig tükröt tartott. Ha a vastag patinától el is tekintünk, még arányaiban sem helytálló ezen kis másolat: a test rövid és zömök, feltűnően rövid a nyak, vastagok a karok. Általában hiányzik a lendület, amely a korai hellenisztikus művészetben kialakult ezen félmeztelen s kecsesen a hajával foglalatосkodó istennőtípust jellemzi. A mi Aphroditénk merev, holott a letakart térd könnyed megroggyanása, éppen a mélyen leeresztett ruházattal és a karok felemelésével elért törzsmeghosszabbítás, a törzs hajlatainak és kidomborodásainak ritmusa, a karok dinamikája és a fej nem bágyadt, hanem élettel teli oldalra vetése teszi oly vonzóvá — a szandálkötő Aphrodite mellett — ezt a Venus-típust. Kisbronzban is megtaláljuk tökéletesebb mását pl. a Magyar Nemzeti Múzeum Sirmium-ból való példányán (XXVIII. t. 4.).²⁵

Togás férfi bronzszobrocskája (XXIX. t. 6.) kimondottan római jellegű. Áldozatot bemutató rómaít, áldozó papot (augur-t), vagy áldozónak a genius-át ábrázolhatja. Mint ilyen genius, rendesen a Lar-ok és isteneket ábrázoló más szobrok között a házi istenek szentélyében, a larariumban állott. Ujjas tunicára boruló togája cinctus Gabinus-módon, kámszaszerűen a fejét is takarja. A toga egyik csücske a hastájon övszerű elrendezésben csomóra kötött. Hosszúka feje erősen kopott, mindössze annyit látunk rajta, hogy haja homlokra fésült. A kisbronz korának megállapítása céljából éppen Keletről hozunk császárkori analógiát. Ephesosi domborműre hivatkozunk, amely szintén áldozó ornátusban ábrázolja a II. század végén Pannoniában elhunyt Marcus Aureliust, társ-császárárt, Lucius Verust és a gyermek Commodust.²⁶ Frontális beállításban — talán a hellenisztikus hagyományok hatása alatt — a legnemesebb formáját éli a görög földön készült márványon ezen — akkor már hosszú időre visszatekintő — konvencionális áldozási ornátus. Hiszen megtaláljuk már az augustusi nagy művészetben is, az Ara Pacis felvonulási domborművének híres középső alakjában.²⁷ A Via Labicana-ról való szobron a római Museo Nazionaleban maga Augustus is ily öltözkében szerepel. Rodenwaldt szerint ekkor nyeri el ez a típus ezt a méltósággal teljes, de szerintünk az ephesosi alakokkal szemben még súlyos formáját.²⁸ Szobrocskánk eredeti finomságait messze el nem érő, de teljesen ép és azonos stílust képviselő kisbronzot mutatunk be (XXIX. t. 2.) a brigetioi eredeti formájának illusztrálására. Balkáni lelőhelyű, évekkel ezelőtt a kereskedelembe szerepelt. Mindjárt megjegyezzük, hogy a Tussla-bronzhoz képest művészietlen tucatalkotás, amelyen a jellegzetes drapéria schematikussá merevedett már. Mint ez, szőnyi kisbronzunk is ballábán áll, a jobbat kissé hátrahúzza, térdét kitolja. Könyöktől hiányzó jobbjaiban ez is paterát tarthatott, míg baljában nyelet, fogantyút, vagy éppen botot, sőt kormánypálcát tartott, amely jelen esetben letörött. A rengeteg többi kisbronz közül egy

²⁵ Hekler, Arch. Ért. 1913, 220 kk. — Egy hasonló példány (bizonyára magyarföldi) szerepelt a Fejérváry-gyűjteményben is: Reinach, Rep. Stat. II, 336, 7.

²⁶ Kunsthist. Sammlungen d. allerhöchsten Kaiserhauses. Ausstellung v. Fundstücken aus Ephesos im unt. Belvedere. Wien 1905, 12 k.

²⁷ Amelung, Führer . . . in Florenz 105.

²⁸ Pasqui, Not. degli Scavi 1910, 223. — Mariani, Bull. Com. 1910, 97. — Rodenwaldt, Kunst um Augustus. Die Antike XIII, 12 k, 4. t. U. o. 20. lapon l. az Ara Pacis említett domborművének is jó képét.

közelebbire hivatkozunk, a klagenfurti múzeumban lévőre,²⁹ amely szintén az elnagyolt-ság vonásait mutatja, míg távolabbról egy kölni példányt idézünk a brigetioival azonos jelleggel, amely jobbában a szokásos paterát, baljában pedig szintén késfélét tart.³⁰ Mindennél lényegesebb azonban számunkra a győri kálváriai római temetőben lelt, igen jó állapotban lévő kisbronz a győri bencés gimnázium múzeumban. Magassága 12·6 cm.^{30a} A balkezében lévő, 10 cm hosszú, fenn gombbal díszített pálcából (kormánypálcából?) következőtve mind ez, mind szőnyi lelhelyű szobrocskánk joggal a császárkultusszal is kapcsolatba hozhatók, annál is inkább, mert a Magy. Nemz. Múzeum egy ily togás szobrocskájának fején koszorút is találunk (XXIX. t. 3.).^{30b}

A brigetioi szobrocska arányos felépítésen alapuló művészi szépsége, a ruházatnak még így is eléggé érvényesülő nagyvonalúsága igen sokat veszít részben a kopás, főleg pedig a durva világoszöld patina miatt. A szőnyi kis szobor magassága 9·8 cm.

Repülő *Amor* megszámálhatatlan példányból jól ismert típusának igen rossz állapotban lévő kisbronzának (XXIX. t. 4.) szárnyai végeiken letörtek. Hiányzanak a lábfejek, valamint a bal kézfej is. Magassága 9·9 cm. Szökdecseles közben pillanatnyilag éppen a jobblábán áll, míg a bal hátralendül. A lábak ezen mozgásával szinte természetes ellentétben, a ritmus kihangsúlyozásával viszont a jobbkar lendül felfelé, s a bal van nyugalmasabb helyzetben. Hosszúfürtű haja kétfelől felfésülve a fejtetőn toronyszerűen tinsbe kötött. Valószínűleg égés folytán is keletkezett rongálás és a durva oxidáció miatt arcvonásai csaknem teljesen tönkrementek. Jobbjában valószínűleg fáklyát tartott.³¹ Megszámálhatatlan példányban ismerjük ezt a formát az egész antik világ területéről, a Magy. Nemz. Múzeumban is hosszú sorát találjuk változatokkal, köztük több brigetioi is van. Be is mutatunk egy épet a múzeum anyagából (XXXI. t. 3.), amely a végtagok helyzetében is közel áll a Tussla-gyűjtemény példányához. Mindannyinálkövetkezetesen a tornyos frizurával találkozunk. A Dionysos-kultusszal való kapcsolatokra jellemző, hogy az egyik nemzeti múzeumi példány mellét keresztben állat- (párduc-) bőr díszíti, egy másik pedig ivókürtöt, illetőleg pán-sípot tart kezeiben.

A larariumok és közös szentélyek részben itt is tárgyalt istenképei mellett a hellenisztikus és császárkori kisplasztikának igen kedvelt tárgya volt a játékos, derűs genrejelenetek ábrázolása is. Bacchikus jeleneteken, mozgalmas felvonulásokon kívül elefántcsontfaragványokon, fém-, különösen bronz-domborműveken (csészéken, scriniumokon stb.-in), de különálló szoborformában is igen gyakran szerepelnek kis gyermekek, Amороk, Geniusok a mindennapi életből vett környezetben, derűs tevékenységben. Ügyes, vagy kedvesen félszeg, esetleg ijedt helyzetben állattal vagy állatokkal is kapcsolatosak ezen gyermekalakok. Egyes genrecsoportok viszont csak az állat- és növényvilágot ábrázolják megkapó természetességgel. A továbbiakban a Tussla-gyűjtemény kiválóan ellesett ter-

²⁹ Egger, Führer durch d. Antikensamml. d. Landesmus. in Klagenfurt 1921, 95.

³⁰ Reinach, Rep. Stat. III, 144, 9.

^{30a} Lovas Elemér, A győri gimnázium 1933—34. évi értesítője 14, 11. kép. — U. a., Associazione Internaz. Studi Mediterranei. Bollettino II, 1931, No. 3, 9, tav. III, fig. 2.

^{30b} A Delhaes-gyűjteményből való, száma: D 2290. Magassága: 7·3 cm.

³¹ V. ö. De Ridder, Collection de Clerq III, Pl. LII. A M. Nemz. Múzeum néhány publikálatlan példányán is megtaláljuk a nyomát. Egy esetben ivókürtöt tart, míg balkezében ugyanakkor sokágú síp van.

mészetességgel megformált három ily brigitioi bronzsoportját ismertetjük. Mindhárom annak a kisázsiai és alexandriai hellenisztikus művészetből fakadó, Kr. u. II. századvégi császárkori rokokónak termékei közé számítandó, amelyek „a mindennapi élet, az utca és falu jelentéktelen, kedves és humoros alakjait s jeleneteit, vagy Dionysos thiasosát, Aphroditét és kíséreit, gyermekisteneket és magát a gyermeket, valamint a természet idillikus szépségeit ábrázolták”.^{31a}

Ülő fiúcska kis bronzszobra kacsával nyitja meg a sort (XXX. t. 2.) Teljesen meztelen; földkupacon ül, jobb karocskájával behajlított jobbterde mellett egy kacsát fog le. Parányiságában is igen arányos testű, lágy, gyermeki húspárnákkal. Balkezét — védekező tenyérmozdulattal — előre tartja, hogy a fenyegetett, féltett állatot, játékának tárgyát, megvédelmezze. Kissé jobbra dülő törzse a képsíkban van, fejét, pufók arcocskáját fel-emelt balkeze irányában a veszély felé fordítja. A kacsá melle és lábai (alulról való nézésre számítva) cizelláltak. Mind ez a körülmény, mindpedig a fiúcska hátán látható négyszögű bevágás és kerek lyuk arra vallanak, hogy eredetileg valamely tárgy felső részét díszítette. Finom zöld patinája van. Méretre nézve apróság, mindössze 42·5 mm magas.

A típus sok-sok variációban ismeretes, a hellenisztikus művészetben születhetett meg. Kisbronzban egy strassburgi példány áll hozzá nagyon közel.³² Egy ephesosi, római-kori márványszobor szinte teljesen a tükörképe a mi szobrocskáknak: balkézzel szorítja le a kacsát és jobbát nyújtja ki védőleg.³³ Ez a művészet termelte ki a gyermek Harpokrates játékos típusát is nagy változatosságával. A Magy. Nemzeti Múzeum (újabbán áttéve a Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteményébe) ülő Harpokrates kis bronz tunikába öltöztetve igen közel áll ezen típushoz.³⁴ Utóbbinak tükörképe a berlini Antiquarium ülő Harpokratese.³⁵ Nem sorolhatjuk itt fel a kacsával-libával küzködő, bírkózó gyermek, Amor álló és ülő típusait, mindössze még a pécsi Horváth-gyűjtemény álló Amor-kisbronzára hivatkozunk,³⁶ amely jobbkezeiben libát tart.

Fészket tartó fatörzset ábrázol második genre-bronzemlékünk (XXX. t. 3.). Kedvelt antik díszítő motívum a faág, fatörzs természetes görbületeivel, ágacskáival, csomóival. Legtöbbször lámpatartóként, kandeláberként alkalmazták. Jelen esetben a fa (valószínűleg olajfa) görbetörzsű, csonka ágakkal és lapos, kerek levelekkel. Felső három ágán fonott kosáralakú, rakott, kerek madárfészek ül, amelyből eredetileg egy anyamadár és két fióka hosszúnyakú feje kandikált ki. Az egyik fióka letörött. Az anyamadár fiókáit védő, kiterjesztett szárnyakkal ül fészében. A kissé szélescsőrű madárfejecskék megformálásától eltekintve, az egész mű természetes hűséggel megmintázott, hellenisztikus ízü császárkori készítmény. A fatörzs természetes hajlása, bütykei, csonkjai, realisztikusan ábrázolt korhadtsága alul, a fészek valószerű elhelyezése felül, valamint az eredetileg hűen kidolgozott felület igen jó mintára, hivatott kézre vallanak. Az emlék magassága 14 cm.

^{31a} Láng Nándor, Budapest Régiségei XII, 1937, 20.

³² Michaelis Festschrift 9. — Reinach, Rep. Stat. III, 265, 11.

³³ Kunsth. Sammlungen. Ausstellung v. Fundstücken aus Ephesos ..., Wien, 1901, 7, No. 6. — Oesterr. Jahresh. 1903, 228 k, 8. t.

³⁴ Hoffmann Edt., Arch. Ért. 1914, 231 k és 240.

³⁵ Staatl. Museen zu Berlin. Führer durch das Antiquarium I. Bronzen 1924, p. 59, 66 t.

³⁶ Eszékéről való. V. ö. Arch. Epigr. Mitt. III, 1879, 160. — Jelenleg a M. Nemz. Múz.-ban: 108—1912 lelt. sz. a.

A rövid ágakkal, csonkokkal s igen kevés lombbal, levéllel ékes fatörzs, különösen a császárkori reliefplasztikában, tájképi háttére, állandó velejárója az idillikus genre-jeleneteknek. Ily háttérszerepet tölt be néhány bronzszoborcsoportban is, így az ephesosi Herakles—Kentauros-küzdelem remek bécsi emléké³⁷ és a svájci Dea Artio-bronz-csoportjában.³⁸ Egyenesen meglepő a stílusbeli hasonlóság a szőnyi és ephesosi fatörzs között: az ágak elhelyeződése, kinyúlása, a csonkok kidudorodása helyzet és forma szempontjából azonos; még az odvasság is ugyanott lenn és egyformán jelentkezik mindkettőn. Különbség csak a kivitelben van, az ephesosi hasonlíthatatlanul jobb, finomabb, a felület gazdagabban tagolt, törzs és ágak felületi kidolgozása lendületesebb, valósággal barokkos. A nagy tartalmi és formai rokonság azonban a brigetioinak is keleti, kisázsiai minta alapján való keletkezésére enged következtetni. Formában, hajlásban, csonkok és ágak helyzetében ide tartozik a brit múzeum bronzfája is, amely azonban a capitoliumi istenségek attribútumaitól kezdve egész felületén pantheisztikus emblémákkal borított.^{38a} Idillikus jelenet központja, „tartó pillére“ viszont a fatörzs, egy magyar földön, Pilis-szántón lelt, szintén hellenisztikus ízű, díszes bronzcsoportban:³⁹ a fatörzs körül felkunkorodó szőlőtőről Amor és egy kecske szőlőt, illetőleg levelet csipegettek. A Tussla-gyűjtemény bronzfája pedig az első eset lenne arra, amikor a fatörzs a rajta lévő fészekkel, madarakkal egymagában is önálló idillikus képet nyújtana. Az anyamadár erősen kinyúló, nyitott csőre, harciasan védekező magatartása azonban nem zárja ki azt, hogy mégis csoport tartozéka lehetett egy, a svájcihoz hasonló bronztalapzaton, amilyennel különben — éppen az ott működő ROMULIANUS mesterrel kapcsolatban — Brigetioban is találkozunk.⁴⁰

Kandelaber céljaira szolgáló fatörzset is ismerünk Brigetioból, amely az említett Milch-gyűjteménnyel került a Magyar Nemzeti Múzeumba (XXX. t. 1.). Három lábon áll, s a fatörzset csak néhány csonkja, fenn három csonka (tartó) ága és sablonosan elhelyezett bütykei imitálják. Pompejii analógia szerint az ilyen vegetabilisan megformált kandelaberek felső ágai kerek lapot, kandelabertányért tartottak s Pernice szerint asztalon állottak.^{40a}

A Tussla-féle madárfészkes fatörzsnek egy csoporthoz való tartozását illetőleg bizonyítékot a hellenisztikus reliefben kell keresnünk s az analógiát ez esetben, éppen a bronzművesség terén, egy ugyancsak brigetioi emlék idillikus jelenetében találjuk meg. A Magyar Nemzeti Múzeum újabban szerzett, a később ismertetendő Kállay-gyűjteményből való és ószőnyi lelhelyű bronztőrfogantyúján látunk apró, lapos domborműben hasonló tárgyú jelenetet: fészekben ülő három fiókat kiröppenő anyamadár fa mögül leskelődő ülő szarvas ellen védelmez (XXXVI. t. 2a.). Az ökörfejes tőrfogantyú másik lapján ugyan-

³⁷ Kunsthist. Sammlungen... Ausstellung v. Fundstücken aus Ephesos... Wien, 1901, 5 kk. — Fritz Eichler, Zu Bronzen aus Ephesos. Österr. Jahreshfte XXIV, 1928, 204 kk, II. t.

³⁸ F. Stähelin, Die Schweiz in römischer Zeit 1931, 478.

^{38a} R. Weisshäupl, Pantheistische Denkmäler. Österr. Jahreshfte XIII, 1910, 177 kk.

³⁹ Láng Nándor, Római rokokó bronzszoborcsoport az Aquincumi Múzeumban. Budapest Régiségei XII, 1937, 3 kk, 1—6. képek. Az említett két csoporttal együtt e tanulmány behatóan ismerteti a genre-szerű hellenisztikus ábrázolásokat.

⁴⁰ L. a 2. jegyzet és Láng Nándor, Klebelsberg-emlékkönyv 1925, 105.

^{40a} Die Hellenistische Kunst in Pompeji IV.: E. Pernice, Gefässe u. Geräte aus Bronze 1925, 55

csak tájképi környezetben futó nyulat kutya kerget.⁴¹ Teljesen hasonló példány ismeretes Vérteskethelyről Smidt Lajos dr. gyűjteményében Szombathelyen (XXXVI. t. 3.) ; a fogantyú alkalmazási módját pedig egy egyébként másfajta relieffel ékes, de formailag azonos szombathelyi példányból ismerjük a Magyar Nemzeti Múzeumban (XXXVI. t. 4.), ahol részben még a vaspengé is megmaradt. A brigetioi és vérteskethelyi fogantyúkon ábrázolt (fonott kosárszerű) fészek s a kinyúló fiókák ábrázolása meglepően rokon a Tussla-bronz fészek-ábrázolásának módjával. Arra az elképzelt bronztalapzatra, amelyen a fatörzs állhatott, egy ilyen emlőst, talán éppen — a pannóniai törfogantyúkon ismételt szereplő — agancsos szarvast kell oldalnézetben elképzelnünk, arra tekinthetett a fiókáiért remegő és a védekező harcot felvenni kész anyamadar.

Az immár három példányban is ismert fogantyú-típus birtokában s két esetben még a díszítő dombormű méretben is hajszálnyian egy mintára valló azonosságában helyi műhelyre vagy műhelyekre következtethetünk, ami a brigetioi Romulianus mester ismeretében viszont a Tussla-féle fatörzs hellenisztikus minta utáni pannóniai, brigetioi eredetét is igen valószínűvé teszi.

A harmadik genre-jelenetes emlék, egy *állatalakos bronzcsoport* az állatok csoportosításának szokatlanságával kelti fel első sorban figyelmünket (XXX. t. 4—5.). Korongszerű földkupacon kakas és kecskebak ülnek egymással szemben s kettőjük között mászó teknős látható. A háttérben egy szikla- vagy fatönkszerű emelvény látható, amelyen felül közepén — valaminek beállítására szolgáló — lyuk tátong. Az egész talapzat — mert valójában talapzatról van szó — parányi méretű, legnagyobb kiterjedése 47 mm, legnagyobb magassága pedig 21 mm. Az aprólékos munka részleteit eltompító durva patina dacára is a hosszúszerű bak itt-ott még felfedezhető bámulatosan finom cizelláltságában, a kakas tollazatában, főként azonban az apró állatok kifejezésteljes mozdulataiban a császárkori római bronzművesség legjobb idejére emlékeztető műtárgyra ismerünk.

Tuskó és állatok első tekintetre bármennyire is jelentőség nélküli genre-képnek látszanak, az a tény, hogy a tuskóról valami hiányzik, határozott tartalomra következtet. Ha pedig az állatcsoport összetételét vizsgáljuk, arra döbbenünk, hogy *Hermes-Mercurius* kedvelt állataival, ábrázolásait kísérő attribútumaival van dolgunk. A tuskón ezen istenség parányi alakja ült. A felülnézeti képen a bak mögött tényleg egy pici láb (lábak?) oxydált nyomai látszanak. Az ily környezetben rendesen fiú, sőt kis gyermek képében megjelenő istenség ábrázolásai — az isteneszményi tartalom, istennek járó attribútumok dacára is — képen és felfogásban egyaránt a most tárgyalt idillikus genre-csoporthoz sorolandók. A gyermekké lett istenség ezen kedves ülő képmása, mint egy ugyancsak Brigetioból való, m. nemz. múzeumi kis bronzocskán (XXXI. t. 1.) láthatjuk, néha egyenesen a genre-képek Amor-Genius alakjában jelenik meg a fejtetőn megkötött hajvarkoccsal;⁴² ha nem lenne kezében a jellegzetes pénzeszacskó, aligha ismerhetnénk fel benne Hermest, az ifjúság nevelőjét, Zeus hírnökét, az alvilági lelkek vezetőjét, a gyakorlati kereskedői bölcsesség megtestesítőjét.

⁴¹ Lelt. száma: 21—1929.

⁴² A komáromi Milch-gyűjteményből való. Lelt. száma 4—1933, 7. Magassága ennek is mindössze 91 mm, majdnem ráillene a Tussla-féle bázisra.

A szakállas archaikus hermából, a polykleitosi, a gyermek Dionysost tartó praxitelesi már ifjú Hermesből hosszú fejlődés folyamán lett a herculaneumi életnagyságú ismert ülő, pihenő bronz-Mercurius, a serdülő korban lévő fiú szobra a nápolyi múzeumban.⁴³ Már későbbi álló szobrainál is ott találjuk mellette a neki, mint a nyáj istenének, áldozni szokott kost vagy kecskebakot s még inkább kedvencállatját, a kakast, a termékenység szimbólumait. Megjelenik azonban lábai előtt a teknős is.

Ugyanez a helyzet domborműveken is. A nagyszebeni Bruckenthal-múzeum dáciai (Apulum v. Salinae) lelőhelyű, háromtestű Hekate-márványszobrának elülső alakját borító legfelső domborműszalagon is ott vannak ezen állatok az álló Mercurius mellett.⁴⁴ A neuwied-i töredezett ezüstlemezen aediculás keretben középen az álló Mercurius látható zacskóval, caduceusszal, jobbra tőle a kecskebak, balra pedig egy edényen a kakas.^{44a} A berthouville-i ezüstkincs két emblémája ragyogóan érzékelteti az átmenetet. Az álló Mercurius mellett az egyiken kétoldalt még szigorúan kiegyensúlyozottan elhelyezett attributumok a másik emblémán az ülő Mercurius körül már genre-szerű rendetlenségben helyezkednek el.⁴⁵ Provinciális viszonylatban igen figyelemre-méltó az augsburgi vörösmárvány-dombormű: az álló istenség (fején szárnyak, kezeiben a marsupium, ill. a caduceus) lábainál a bak, ill. a kakas.^{45a} A bécsi Trau-gyűjtemény ószönyi lelőhelyű álló Mercurius-kisbronzá balkezeiben tartja a teknőst, minden más attributum híján W. Gurlitt már ebből is annak genre-jellegét domborítja ki.⁴⁶ Hekler Hermes—Thoth-nak nézte a Magyar Nemzeti Múzeumnak a Kiss-gyűjteményből való álló Mercurius-kisbronzát (ezüstből berakott mellbimbókkal), amelynek viszont jobb kezében van a teknősbéka.⁴⁷

A sziklán, tönkön ülő gyermek Hermes-Mercurius előtt fenti, képszerűen csoportosított állatalakokkal bővült, csendéletszerű kompozíció a görög hellenisztikus művészetben keletkezett. Egyik császárkori másolata volt ennek a Tussla-gyűjtemény parányi kis bronzcsoportja, a külön öntött, de elveszett, apró Mercuriust szegeccsel illesztették rá egykor a tönk nyílására. A XXXI. t. 1. képen bemutatott brigetioi ülő kis Mercuriuson kívül ez a típus más hazai példányokban is ismeretes. A talapzattal együtt lévő ottok-i példá-

⁴³ Joh. Sieveking, (Römische Kleinbronze. Münchener Jbuch d. Bild. Kunst N. F. I, 1924, 3 kk) stíluskritikai alapon tárgyalja az ülő Hermes-kisbronzokat. Miután esetünkben éppen ez az alak hiányzik, a típus behatóbb tárgyalására nem térünk ki.

⁴⁴ Petersen, Arch. Epigr. Mitth. V, 1881, 67 k és 193 kk, I—II. t. A kakas és teknős között lovat vél látni kos vagy bak helyett, ami Petersennek is feltűnik: „Das Pferd . . . lässt sich auf Hermes kaum beziehen.“ (p. 196.)

^{44a} Fr. Wieseler, Silberrelief von Neuwied. Bonner Jahrbücher 37, 1864, 103 kk, III. t.

⁴⁵ Chabouillet, Cat. gen. des Camées . . . p. 418 kk. — Waldstein, A Hermes in silver work on a patera from Bernay. Journal of Hellenic Studies III, 1882, 96, pl. 22.

^{45a} Raiser, Das röm. Antiquarium zu Augsburg 1823, 5, B t. — U. o. egy másik domborművön a bak fején pihenteti Mercurius a pénzeszacskót. — Több hasonló emlék beszél ott a Mercurius-kultuszról.

⁴⁶ Arch. Epigr. Mitth. I, 156 és Gurlitt, u. o. II, 1878, 66 k, V. t.: „Dagegen tritt die sonst an römischen Mercurbildern so häufig accessorisch vorkommende Schildkröte nicht rein attributiv auf. Die Art, wie Mercur sie hier mit etwas gesenktem Blick auf der linken Hand vor der Brust hält und wie sie ihren Kopf ihm zuwendet, macht einen genreartigen Eindruck, ähnlich wie beim Sauroktonos“.

⁴⁷ Arch. Ért. 1908, 189 és Öst. Jahreshefte 1908, 236 kk.

nyon a Magyar Nemzeti Múzeumban (XXXI. t. 2.) a fején petasos-szal ékes gyermek „jobb lábát, úgy látszik, teknősbékán pihenteti”⁴⁸, jobbában a kerykeion, baljában a zacskó s a brigetioi emléken is látható tuskószerű tömbön ül. Ez is mindössze 11·5 cm magas.

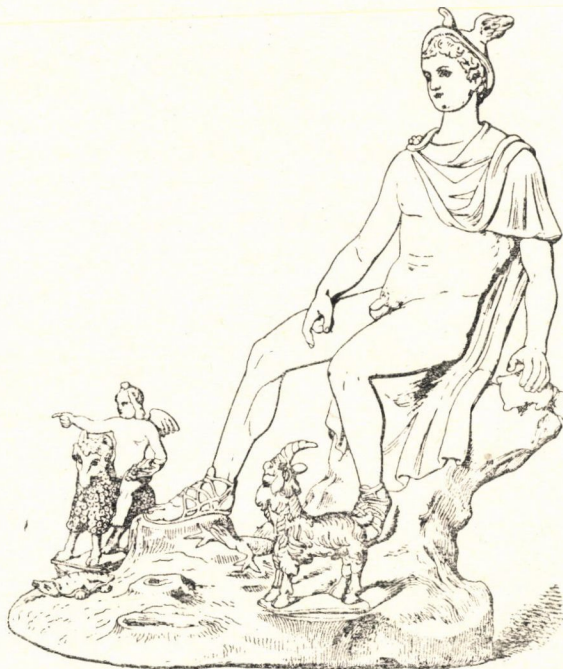
Ismerünk azonban több teljes példányt is kisbronzban, amelyekből a hozzánk legközelebb eső bécsit idézzük (1. kép).^{48a} A vállain chlamysszal borított ifjú Mercurius sziklán ül, balja a sziklára tett marsupiumon nyugszik. Maga a talapzat „egyenlőtlen, köves hegyi-terep . . . , a kyllenei, hegyvidéki születésű istennek megfelelően”. A brigetioi talapzaton látható elrendezésnek megfelelően az istenség lábaitól jobbra-balra kos és bakkecske (a csoporttal lelt kis szárnyas Genius lovagló ülésben bármelyikre ráillik), utóbbi mint a pásztoráldás szimbóluma, majd a gyík (szereti a nap melegét, amely kihozza a föld termékenységét is), a brigetioin is látható teknősbéka és végül a kakas csoportosulnak genre-szerű békés hangulatban.

Megemlítjük végül, hogy Pausanias is leír egy ülő Hermes bronzszobrot kos-sal kapcsolatban.^{48b}

Néhány töredékkal, illetőleg gyakorlati rendeltetésű bronztárggyal zárjuk a Tussla-gyűjtemény ismertetését, inkább csak azok rövid felsorolásával.

Edényfűl bronzból (XXXII. t. 6.), hossza 16·2, legnagyobb szélessége 3·7 cm. Vastag, durvaszemcséjű patinája miatt díszítése csak részben látható. Az edény nyakához kapcsolódó felső vége letört. A felső ívhajlásnál kívülről gyűrűs dísz ékíti, amely alól kettős vonaltól kétfelé rovátkolt leveles díszítés fut lefelé. Az edénytesthez tapadt, szívalakúan kiszélesedő alsó végén sajátságos hajviseletű női (aethiopiai?) fej látható. Az arc merev vonásai, a sajátságos technika, amely a szemöldöknek bemélyítéssel való jelzésében a szemgolyók, orrlyukak, felső ajak és állgödör pontozásában is kiütközik, keleti eredetre, technikára vallanak.

XXXII. t. 1. baloldalt emberi jobb lábat látunk. Durva, égett patinája van, sarka



1. kép.

⁴⁸ Erdélyi Gizella, Arch. Ért. 1935, 110 k, 93. kép. — A teknőssel való kapcsolat még arra megy vissza, hogy Hermes teknősrre feszített húrokból készítette az első hangszert: „Hermes, aki felemelt egy teknősbékát, hogy abból lyrát készítsen” (Pausanias II, 19, 7).

^{48a} Sacken, Die antiken Bronzen des k. k. Münz- u. Antiken-Cabinetes in Wien I, 1871, 49 k, XX. t. — A csoport legnagyobb magassága 25 cm, 1830-ban lelték Verona közelében.

^{48b} Pausanias II, 3, 4: „Ha az ember tovább megy az egyenes úton Lechaion felé, ércből való ülő Hermes-szobrot talál; mellette egy kos áll, mert Hermes főként a nyájak őrzője . . .”

alatt lyuk. Magassága 64 mm. Miután felül síma, nincs törés nyoma rajta, továbbá a kissé esetlen lábfejből is következtetve lábbetegség gyógyulásáért felajánlott fogadalmi tárgyat látunk benne, hasonlatosan a ma is szokásos nemesfém- vagy viasz-votumokhoz. A kép jobboldalán XXXII. t. 2. viszont a formás *láb*, térd-tájon megmaradt ruhaszegéllyel, a lábfejen zsinórral (szíjjal) megkötött szandállal egy jobb kivitelű bronzszobrocskához tartozhatott. Formájából ítélve női láb lehetett s ezért a rövid, tunikaszerű ruházat miatt is *Diana* szobrának tartozékát véljük benne felismerni. Részben finom világoszöld patina borítja. Magassága 68·5 mm. Talpa alatt támaszték látható.

Szárnyasállat feje bronzból (XXXII. t. 5. fordítva!). Nyakán lévő ékalakú bevágás szerint valaminek díszítő tartozéka lehetett. Sötét, feketés patinája van. Magassága 41 mm.

Stilizált *állatláb* (XXXII. t. 4.) edény vagy szekrény egyik lába lehetett. Patinája zöldesbarna. Magassága 42 mm.

Lóláb alsó, patás töredéke (XXXII. t. 3.) valószínűleg állatalakos csoportról. Durva rozsdás patina borítja. Hossza 41·5 mm.

Díszes *sisaktaréj* (XXXII. t. 9.) korinthusi sisakról, sisakra illeszthető szegeccsel. Tollazata elől leveles tagokból legyezőszerűen kiszélesedik, az alul cizellált tollak kétoldalt pedig lefelé kisebbednek. Hátralé felé keskenyedő csatorna fut végig rajta. Jobb művű Mars- vagy Minerva-szobor tartozéka lehetett. Patinája világoszöld. Hossza 97 mm.

Ugyanaz, kisebb és szerényebb (XXXII. t. 8.). Durva, barnás patinája van. Hossza 54 mm.

Bronzkorong (XXXII. t. 7.), lapos keretből kidomborodó *Medusa*-fej, amelyet fenn szárnyas diadém, kétoldalt pedig hajfonatok keretelnek. Hátralé üres, középen applikálásra szolgáló letört gyűrűs-csonk látható. Öv- vagy lószerszám-dísz lehetett. Alul hiányos. Patinája világoszöld. Legnagyobb átmérője 43 mm.

*

A másik, ma is gyarapodó gyűjtemény, amelyből származó néhány bronztárgyat itt ismertetünk, kizárólagosan szintén szőnyi lelőhelyű római emlékekből áll. Mint magángyűjtemény egyedül áll gyűjtésének szellemével és céljával: önzetlenül magyar tudományos célt szolgál. Több mint két évtized óta Szőny község emelkedett gondolkodású jegyzője, Kállay Ödön élete főhivatásának tekinti, hogy Brigetio véletlen, földmunka, építkezés vagy akár rablóásatás folytán felszínre került, egyébként elkallódó emlékeit megmentse. Legnagyobb önzetlenséggel engedte át gyűjteményéből mindenkor éppen a legértékesebb darabokat — mint az itt tárgyalandó néhány bronzot is — a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Mint Brigetio valóságos „Genius loci”-ja kezdettől fogva szorgalmazója és minden elképzelhető módon állandó támogatója az 1926-ban megindult rendszeres brigetioi ásatásoknak, kutatásoknak. Nagy anyagi áldozattal létrehozott gyűjteményét egyébként felajánlotta a Magyar Nemzeti Múzeumnak részben helyi közgyűjtemény céljára.

Elsőnek — mintegy a most tárgyalt Tussla-féle genre-bronzok folytatásaképpen — egy *genre-jelenetes bronzcsésze* tart számot érdeklődésünkre (XXXIII. t. 1—3.).⁴⁹ Alacsony

⁴⁹ A M. Nemz. Múzeumban. Lelt. száma 10/1927, 2. 1926-ban fagödörásás közben került elő Szőnyben a Belső-utcában, Borbély Gyula háza előtt, a ref. templommal ferdén szemben.

peremes talpától és ugyancsak tagolt szájniylásától eltekintve gömbalakúnak mondható. E gömböt széles sávban borító dombormű azonban erősen kiemelkedik a gömbös alapfelületből. Az emlék meglehetősen rossz állapotban van, valószínűleg tűzben össze-repedt, darabok törtek ki belőle, egy része elhajolt, meglévő szájperemrésze külön van. Felülete nem annyira patinás, mint inkább érdesre kimart, valószínűleg erősen vizes, mocsaras talajban vagy éppen vízben feküdt. Legnagyobb magassága 9·2, kerülete a képszalag közepén 9·1, talpának átmérője 5·1 cm. Belül érdesen egyenletes kidolgozású.

A képszalag alakjai és tárgyai közepes kidomborodással Amor-jelenetes idillikus képet alkotnak. Az alakok és tárgyak elhelyezésében, elrendezésében, összeállításában mind formailag, mind tartalmilag rendszert találunk. *Formailag* jellemző a 4-es, illetőleg 2-es szám: 4 Amor-alak, de kettesével más-más típus, eredetileg 4 fa volt, miként viszont egykor 2 állatalak díszítette. Felfelé szélesedő, fenn abronccsal átkötött fanyalábból, hermaszerűen szárnyas Amor-alak emelkedik ki, hastájtól kezdve (XXXIV. t. 2.), mellén összetartott kezeiben valamit tart, jobbra néz. Alak-, illetőleg jelenet-elosztó, kétágú, kétlevelű görbe fa következik, amely után egymás elé rakott lábakkal ara-szerű tárgyhoz támaszkodó meztelen, szárnyas Amort látunk, bal könyöke alatt a támasztékról lecsüngő ruha- vagy növényfélével, míg jobbkezében vincellérvés-formájú sarlót tart. Ez is jobbra tekint a fa felé. A következő jelenetosztó, kétágú fa előtt bővül a jelenet egy sziklán pihenő emlős-állattal, talán párduccal vagy esetleg kutyaival, amelyet az első alakhoz hasonló Amor etet. Utóbbi az állat felé fordul, a fának már nincs lombja, illetőleg, miként az Amor leeresztett bal keze alatt látjuk, annak levele már lehullóban van. Egy még kopárabb fa következik, amelyen túl ismét — most azonban ellentétes helyzetben — egy teljes, álló Amor-alakot látunk, amint keresztbe vetett lábakkal szintén egy ara- vagy talapzat-féléhez támaszkodik, igen kényelmesen, behajtott ruhákon, mint párnán tartja, hátul fejét is megtámasztó, jobb karját, míg a balt behajlítva háta mögé dugja. Itt ezen negyedik és első alak közül hiányzik a negyedik fa s minden valószínűség szerint a második állat is, mert mindkét alak figyelmét a kettőjük közötti tárgy, illetőleg kép köti le. A negyedik alak mellett az állat farka mintha látszana is. A fák — az odvas, öreg törzsekből és levelekből, legfőként azonban csavarosságukból következtetve — olajfák lehetnek. Eltekintve az egész képtől, a húsos, puttószerű alakok a hellenisztikus művészetből fakadt alexandriai toreutika jellemző rekvizitumai.

Mindaz, amit itt látunk, a császárkorban annyira kedvelt Amor-Genius-jelenetek kelléktárából való. Ez a gyűjtemény pedig éppen nem nagy (álló, támaszkodó, tevékenykedő Amrok, hermák, állatok, fantasztikusak is, főként emlősök, tűzhely, oltár, puteal, krater, tripus, gyümölcskosár és egyéb edények, cista, hangszerek, thyrsos-bot, fák, guirland szalaggal, szikla, kis építmények, esetleg idillikus romok, végül a többi tárgy arányait felülmúló maszkok), ám éppen azok csoportosításában van az azokkal élő alexandriai hellenisztikus dombormű és fémművesség nagysága.

Ezt a hellenisztikus „festői reliefet, amelyben a jelenet színtere lazábban vagy zártabban egyes tájképi részletekkel jeleztetik“, domborműves képünkre is illően, klasszikusan jellemzi Láng Nándor az aquincumi múzeum említett rokoko-csoportjával kapcsolatban,⁵⁰ amikor az „idillikus genre-szerű ember és állatalakok vázlatos vagy teljes

⁵⁰ Budapest Régiségei XII, 1937, 8 k.

tájképes foglalatot kapnak . . . , a tájképi elem sorában legfontosabbak a fák; jelenet-választó szerepükön kívül egyesével vagy csoportosan az alakok mögött vagy közt jelzik a színteret . . . Ezek a reliefes fák olyképen vannak stilizálva, hogy lombozatuk nincs . . . , belőlük gyéren nőnek ki az aránylag nagy s mindig felismerhető jellegzetességgel mintázott levelek“.

Az idillikus genre-felfogás mellett mind az alakok, mind a gyér környezet megmintázásában csészénken naturalizmusra való erős törekvést látunk, e mellett erősebb hangsúlyozását a térbeliségnek (támasztékok, különösen pedig az állatalakos szikla mögötti fa alkalmazásában), ami már az augustusi művészet, dombormű behatását is érzékelteti. Utóbbi pedig tulajdonképpen már itáliai és nem hellenisztikus eredetű.⁵¹ Ez minden esetre a genre-relief fejlődése és emlékünkhöz korának megállapítása szempontjából lényeges. Kétségtelen azonban a formai elemek egységes eredete, ha azok alkalmazása már újabb szellemet is tükröz vissza. Ezen elemek közül külön figyelmet érdemelnek reliefünk hermaszerű Amor-alakjai. Miként a mellszobroknak levélkehelyből való kinövése, levélkelyhes alsó lezárása a hellenisztikus művészettel jelenik meg a görög művészetben,⁵² úgy a hermaszerű, vesszőcsomóból kiálló, fél- vagy háromnegyed-testű Amor-Genius-motívum is alexandrinus gondolat.

Tartalmilag ugyanazt a határozott rendszerességet találjuk csészénk domborművén, mint az egyébként külön-külön sablonná merevedett alakok és tárgyak tervszerű formai elrendezésében. Első tekintetre csak „dísz tárgy“-nak kezelt csészénk domborművének alakjai és tárgyai tartalmilag is szorosan összefüggenek egymással: a reliefnek tárgya van, amely a négy évszakot fejezi ki, a kis Amorok az évszakokat szimbolizálják. Három alak jobbra tekint (XXXVIII. t. 1.), arra, ahol vele összefüggésben valami cselekvés van. Az első, vesszőnyalábból kinövő alak a tavasz lenne, közelebbi meghatározó szimboluma hiányzik, ott volt azonban előtte, amerre tekint. A második alakot, a nyarat a lombos fa s kezében lévő akár nyese, akár arató szerszám determinálja. Az állatot (talán éppen az ősz attributumát, a párdutot) etető harmadik alakocskában a hulló falevéllal (szőlőfürttel?) nem nehéz a gyümölcsöző őszre ismerni, míg a még kopárabb fa mellett álló, a párnaféléken szinte szenderegő alakban — amely egyedül néz előre, nincs kapcsolatban semmiféle tárggyal, a már pihenő természettel sem — a télre ismerhetünk.

Említést tettünk a tárgyak és alakok párhuzamosságáról: ezen, csészénken szigorúan betartott, elv alapján az első perszifikációtól jobbra a másik (ma hiányzó) állat csak a bak, a tavasz attributuma lehetett. A harmadik alak bal keze alatti tárgy pedig könnyen szőlőfürt lehet, az ősz kifejező attributuma, ami ez esetben kezéből csüngene le.

Eros-Amorok, szárnyas vagy szárny nélküli ifjú-alakok, Geniusok, mint évszakok perszifikációi a római művészetben, különösen a sarkophag-plasztikában gyakoriak.⁵³ A provinciális szobrászatban is találkozunk ifjú-, gyermek-alakokkal mint a négy évszak

⁵¹ V. ö. J. Sieveking, Das römische Relief. Festschrift Paul Arndt 1925, 23.

⁵² „Hellenistische Erfindung ist der Blätterkelch als Büstenabschluss“. Schreiber, Alex. Toreutik 182 k.

⁵³ Pl. Helbig, Führer II², 1910. — Baumeister, Denkmäler 760.

megtestesítőivel.⁵⁴ A kasseli sarkophagon az évszakokat megszemélyesítő ifjú-alakok között Dionysos látható a párduecon, mint az évnek, a föld termékenységének istene.⁵⁵ A dionysikus kapcsolat különben is érvényre jut — mint valószínűleg csészénken is — az ősz mellett szereplő párdue alakjában. Ezt a kapcsolatot azonban mindennél jobban szemléltetik a fenékpusztai késő-római ládika bronzveretei,⁵⁶ amelyeken két egyenlő sorozatban az évszakok megszemélyesítését látjuk ruhás ifjú-alakokban, illetőleg az ősz esetében fiatal nő képében, míg a harmadik — azonos művű — képszalagon egy teljes (hellenisztikus formákra visszamenő, de már rendkívül leromlott) dionysosi thiasos szerepel.⁵⁷

A brigetioi bronzcsésze korát tartalmi és formai kritériumok döntenek el. A már említetteken felül nagy általánosságban döntő az a tény, hogy az évszak-ábrázolások terén a görög Horai, a női alakok helyét a férfi-, gyermek-ábrázolások a római művészetben foglalják el. Tartalmilag igen jó korhatározó kritériumokként esnek latba az éremképek is. A II. század császárajának — Hadrianustól Commodusig — érmein ugyanis több ízben szerepelnek gyermekek is, mint évszakok perszonifikációi.⁵⁸ Korbeltől ezek közül legjobban összevág csészénk domborművével Commodus sestericiusa hátlapján látható éremkép,⁵⁹ amelyen szintén páréves kisgyermekek szerepelnek mint évszakok attribútumaikkal. Jellemző itt is a sarló formája Nyár kezében.

Formailag és technikailag legközelebb áll a brigetioi, Kállay-féle csészéhez a zágrábi múzeumnak Bakarban lelt bronzcsészeje (XXXIV. t. 4–5.).⁶⁰ Az edények alakja, a domborműves szalag helyzete, az alakok erős kidudorodása, a jó formák dacára aránylag érdes felület, valamint a belső elsímítás a két emléken tökéletesen egyező, annyira, hogy lehetetlen azokat nem egy helyről származóknak tekinteni. Mindehhez járul a dombormű stílusbeli azonossága. A négyes elosztás itt is megvan: a balra rohanó négy állatban (szarvas, medve, bika és párdue) és azokat egymástól elválasztó négy fában. Utóbbiak két-két ággal, levéllel szigorúan azonosak a másik edényen látottakkal. Itt már nem egy stílusról, azonos mintakönyvről, hasonló technikai eljárásról van szó, hanem ugyanazon kézzel, műhelyről és anyagról. A patinában lévő némi eltérés az emlékek sorsával függ össze, a bakari más földben nyerte rétegesen világoszöld patináját, mindössze a bika felett vannak erősebb rozsdafoltjai. Az a kérdés már most, melyik az a

⁵⁴ Pl. *Hettner*, Die röm. Steindenkmäler . . . zu Trier 1893, Nr. 92. — *Lehner*, Das Provinzialmuseum in Bonn I, 19–20. t. — U. a., Die ant. Steindenkmäler des Provinzialmuseums in Bonn 1918, 357. — *L. Urlichs*, Das röm. Grabmal in Weyden bei Köln. Rhein. Jahrbuch III, 1843, 134 kk, V–VIII. t.

⁵⁵ *Baumeister*, Denkmäler 760.

⁵⁶ *Lipp*, Arch. Közlemények XIV, 1886, 148 kk. — *Hpl* (Hampel), Arch. Ért. 1886, 253 kk.

⁵⁷ *Paulovics*, Arch. Ért. 1935, 71 kk.

⁵⁸ *Max Bernhart*, Hb. zur Münzkunde d. röm. Kaiserzeit 69, T. 62, 2. — V. ö. *Gnecchi* II, 87. t. 3–5; II, 69. t. 3, II, 72. t. 1; III, 18.

⁵⁹ *Bernhart*, 62. t. 2. — *Gnecchi*, II, 87. t. 4.

⁶⁰ Magassága fogantyúrészek és fedő nélkül 94 mm, szájnnyílásának külső átmérője 64, talpának átmérője pedig 59 mm. Sarokra járó, belsőperemes, korongfedelét fenn maszkyszerű szakállas fej díszíti, amely alul tolokával kapcsolatos, a fej eltolásával nyitható-zárható az edény. Ívelt, levél-díszes végein állatfejes fogantyúja az edényre forrasztott karikákba kapcsolódik. A tanulmányozás és fényképezés lehetőségét *Hoffiller Viktor* professzor úr szíveségének köszönöm.

műhely? Az észak-pannoniai fazekas-műhelyek agyagedényeinél megállapítható volt aquincumi s más-vidéki minták után készült áruk dél felé irányuló exportja. Ha bronzcsészéink nem egy közvetlen keleti, szíriai, egyiptomi forrásból származnak, akkor fentiek alapján s a már említett Romulianus mesterre hivatkozva azok eredetét illetőleg egy brigetioi műhely jöhet legjobban számításba. A bronzok vegyi vizsgálata még jobban alátámasztja esetleg ezen feltevést.

Szigorúan ebbe a csoportba sorozandó a bécsi állami (azelőtt udvari) múzeum kis bronzedénye is (XXXIII. t. 4.).⁶¹ Ugyancsak nyomott gömb az alakja; külön kiálló relief-szalag, erősen kidomborodó rajz, ha nem is négyes, de az erősen kihangsúlyozott kettes egyensúly jellemzik. Mindezekon felül a művészi megrajzolás és kidolgozás azonossága mind a putto-alakok, mind a szikla, oltár, állat és fák tekintetében. Két balra tartó gyermeket ábrázol, bal vállukról lengve lecsüngő chlamys-szal, jobb vállukon rúd, amelyen kosarat, illetőleg kis batyufélét és lőtt szárnyast (Tél perszonifikációja?) cipelnek. Két fa választja el őket egymástól, hajszálnyira a Kállay-féle edényre valló megmintázásban: szétálló két ággal, egy-egy levéllel az ágak végén. A fák mellett térkitöltő párhuzamossággal balról és jobbról szikla és a fára kapaszkodó bakkecske, illetőleg ahhoz támasztott lagobolon és ara, tetején patera-val látható (XXXIV. t. 1, 3). A formabeli egyezéseken felül még tartalmi kapcsolatok is kiérezhetők tehát. A cselekvény élettől duzzadó, lendületes. Tekintettel arra, hogy az egykori bécsi császári gyűjtemények alakos bronzainak egy része Magyarországról (sőt éppen Brigetióból) való, mindenképen jogunk van ezen emléknek a brigetioi csészével azonos eredetére következtetni. Technikai egyezést is látunk a dombormű ugyancsak érdes felületében (Löwi szerint „das Material grob und spröde“), ami a tárgyalt másik két bronzra is oly jellemző. Ezzel kapcsolatban felmerült a gondolat, hogy ezen edények — miután aprólékosabb cizellálás nyomait rajtuk nem találjuk —, az említendő ezüstözött dunapentelei csészéhez hasonlóan, ezüstözésre, ezüst-lemezzel való bevonásra voltak szánva. Ez esetben fontos volt az érdes felület, az apró finomságok azután az ezüst-felületen jutottak érvényre. Ily nyomokat bronzedénykéken találunk is: egy Reims-ből való, ovális testű edényke talpa és fedője tömör-ezüstből van, míg gladiator-domborművel és állatfrizzel ékes teste bronz, amelyet eredetileg vékony ezüst-lemez borított.⁶²

Másfajta, bokorszerű növényzet osztja két nagyobb csoportra bécsi magántulajdonban volt, konstantinápolyi, 10 cm magas bronzedény domborművét.⁶³ Formára nézve már inkább féltőzés-testű, tagolt magasabb nyakkal, viszont alacsony, karikás talppal. Az egyik relieves mezőben két meztelen bírkózópárt, a másikban pedig egy hasonló bírkózó pár mellett phrygiai sapkás harmadik alakot látunk, utóbbit a küzdelembe beleszóló bírói helyzetben. Ha a döntőbíró külön egységnek vesszük a három bírkózó pártól, akkor a négyes csoport rendszere itt is fennáll. Amennyire a publikációból megállapítható, a küzdők között nagyhajú, szakállas, barbár-jellegű alakok is vannak. A vegetáció már nekünk idegen, távolabbi, keleti (esetleg nílusi, az egyik

⁶¹ Sacken, Die antiken Bronzen 116, T. XLIX, 2. — Fr. Löwi, Arch. Epigr. Mitth. IV, 1880 218 k. — Lelőhelye ismeretlen. Magassága csonkaságában 56, átmérője 65 mm.

⁶² Froehner, Collection Julien Gréau. Les bronzes antiques. Paris 1885, 78 k, No. 373. — A relief képét is közli a magyar irodalomban Nagy Lajos, Az aquincumi orgona 1934, 78 k.

⁶³ Fr. Löwi, Bronzegefäss aus Constantinopel. Arch. Epigr. Mitth. IV, 1880, 218, VIII. t.

sásszerű bokorból következtetve) környezetet ébreszt, a forma viszont szigorúan klasszikus. Az egyik pár fölött rosetta is látható. A csésze útja mindenesetre délről (Alexandria) vagy délkeletről indult. Az ismertetés szerint („Die Reliefs sind ... nich eiseliert“ Löwi) felülete ennek is elnagyolt lévén, ugyanaz áll rá, amit az előbbiek technikai kivitelére mondottunk. Ez edénnyel kapcsolatban több más hasonlót is említ s fenti cizellálás-hiányt, tévesen, *egy* későrómai időből való gyár rovasára írja.

A Löwi által mindjárt másodiknak említett, formára, nagyságra a konstantinápolyival egyező, brit múzeumbeli bronzedénykével újabban behatóbban K. Kübler foglalkozott,⁶⁴ aki azt igen gazdag, Heraklessel bővült, dionysosi jelenetének (thiasos) értelmezése kapcsán a kora-antoninusi időkre datálja.

Tartalmilag utóbbihoz, formailag inkább a külön-talpas típushoz áll közelebb a dunapentelei, mindössze 55 mm magas kis bronzedény (XXXIV. t. 6) igen finom rajzú, lágyan cizellált dionysosi thiasos-ábrázolásával.⁶⁵ Ennek korát „a II. század második felére, minden körülmények között Hadrianus utáni időre“ állapítottuk meg.

Az összes eddig ismertetetteknél hívebben őrizte meg a Fr. Drexel által oly kitűnően körülírt alexandriai stílust⁶⁶ egy ugyancsak Brigetioból való bronzedény a bécsi Hollitzer-gyűjteményben.⁶⁷ Alakját illetőleg elüt az eddig tárgyaltaktól, magas talpa már szinte kehelyszerűvé avatja, teste ugyan félgömböszerű, de a relief-szalagnak a Kállay-bronzra is jellemző kiemelkedése a test falát majdnem merőlegessé teszi (XXXIV. 7.). Egészen széles, kehelyszerű, nyílása egyénien kiképzett: cikk-cakkosan, levelesen kihajló. Egy főérv ez arra, hogy ezen edénykéék kultusz-, fogadalmi, áldozati célokat szolgáltak, de semmi esetre sem voltak ivásra, köznapi használatra szántak, alkalmasak. A kihajló cakkok egyébként mind gömböcskékben végződtek. Az edény domborműve áldozati jelenetet ábrázol: egyik oldalán gyümölcsel megrakott és lánggal égő oltártól balra tunikás alak (baljában áldozati bárdal) bikát vezet az oltárhoz, jobbról pedig fejrehúzott togás alak (áldozó pap kezében áldozati tárgyakkal) egy tunikás Camillus kíséretében közeledik a cselekvény színhelyéhez; a másik oldalon egy szentély (cella előtt kétoszlopos előcsarnokban kultuszszoborral) alkotja a központot, amelytől jobbra-balra egy-egy fa látható (a jobboldali, mint a Kállay-féle edényen, kétfelé ágazik). Növényzet, emberi és állati alakok stílusban és technikai kivitelben — amennyire ez a publikálás képeiről megállapítható — megegyeznek a Kállay-csésze jellegzetességeivel. Alátámasztja ezenfelül ezen talpasedény az ezüstbevonásra vonatkozó feltevésünket is amennyiben annak nyomai itt megállapíthatók voltak.

A császárkori alexandriai ezüst-edények egyik jellemző példánya a dunapentelei csésze.⁶⁸ Arányos elosztásban négy emlősállat (vadászat: három futó és egy ülő), két dionysikus maszk, két aediculaszerű építmény, háttérben két rom és két helyen némi vegetáció

⁶⁴ Eine dionysische Szene der Kaiserzeit. Röm. Mitt. 43, 1928, 103 kk. 1—3 képek. A Castellani-gyűjteményből való. — Walters, Cat. Bronzes 871.

⁶⁵ Paulovics, Arch. Ért. 1935. 95 kk. 74—78. képek.

⁶⁶ Alexandrinische Silbergefäße der Kaiserzeit. Bonner Jahrbücher 118, 1909, 176 kk, VI—IX. t.

⁶⁷ Friedrich Ladek, Altertümer von Brigetio. Arch. Epigr. Mitth. XIV, 1891, 40 kk. — Magassága 8.5 cm. Domborműve öntött technikájú.

⁶⁸ A M. Nemz. Múzeumban; 52—1907. — Hekler, Österr. Jahreshefte XV, 193 k.

látható az oldalán. A II. század végéről való sírban találták. Bronzból van, vékony ezüstlemezzel borított. Itt a bevonás rontott a lapos reliefábrázolás szépségén, eltüntette a művészi kidolgozott relief finomságait, miként ezt a cizelláltságot is mutató lepattogott helyek elárulják.

A Kállay-féle reliefdíszes bronzedénnyel kapcsolatban — mint láttuk — a szálak Keletre vezetnek, a keleti elemekkel átítatott Pannoniában pedig nemcsak kedveltek voltak, különösen a Kr. u. II. században, ezen készítmények, hanem a zágrábi és egyik bécsi emlékekkel kapcsolatban helyi műhely is feltételezhető. Ez a domborműves forma Keleten azután még sokáig él, mint áldozati csésze, más anyagban is. Hasonló alakú agyagedények ugyanis realiztikus domborműves ábrázolással Perzsiában még a IV. században is készülnek.⁶⁹

Reliefdíszes kis bronzedények az említett reims-in felül nagy számmal vannak Nyugaton is, főként Franciaországban. Formára, ábrázolásra és technikára nézve különbözök s részben erősebben eltérnek a keleti típusoktól. A galliai nagy iparicentrumok bizonyára kivették részüket ezek gyártásából is s ezért külön galliai típusokkal is kell számolni. Ezek tárgyalására azonban itt nincs módunk kitérni.⁷⁰

Végül még annak megemlítésével tartozunk, hogy az alexandriai toreutika kihatással volt a római művesség más ágaira is. A perzsiai agyagedényekről már szoltunk. Hasonló stílusban díszítettek üvegeket is. A soproni Diceus-üveg pohár két reliefes szalagja⁷¹ a reimsi bronzedény gladiatoros és állatjelenetes sávjait juttatja eszünkbe,⁷² még abban is egyeznek egymással, hogy a küzdők mindkét emléken meg vannak nevezve. A soproni pohár különben formára is elüt az üveg poharak ismert alakjaitól, kimondottan fém pohár az alakja. A rajta lévő öntési varr is e mellett szól: nem fújták, hanem meglévő, fémnek való formába öntötték. Ezt igazolja az is, hogy benyomott „fenekét négy központi kör cifrázza“, miként az fémedényeknél szokásos. A Magyar Nemzeti Múzeum csiszolt díszű ovális üvegpalackjának⁷³ szőlőindás tájképi környezetben táncoló szárnyas Geniusai pedig éppen Kállay-féle bronzedényünk meztelen évszakaival tartanak, talán éppen mint évszakok (az egyik szőlőfürt után nyúl!) formai és tartalmi rokonságot.

*

Előbbi tárggyal együtt került a szőnyi Kállay Ödön-gyűjteményből a Magyar Nemzeti Múzeumba a XXXV. t. 1, 2. látható *gladiator-bronzszobrocska*.⁷⁴ Magassága 11.7 cm.

⁶⁹ Rostovtzeff, Gesellschaft u. Wirtschaft II, 40. t., 251 k.

⁷⁰ Csak kapásból említünk néhányat lelhelyeik szerint: *Auvergne*: Reinach, Cat. St. Germain en Laye 395. — Roueni Múzeum: Reinach, u. o. 397. — *Marche* (4 szüretelő Ámor, évszakok?): Cat. de l'Exposition de l'art ancien du pays de Liège No. 51. — *Tongres* (4 Genius, Faustina-érme!): Bulletin de la Soc. scient. et litt. du Limburg XVIII, 1, p. 39. — *Herstal*: Demarteau, Bulletin de l'Institut arch. liégeois XXIX, 1. — *Reims*: Froehner, Coll. Gréau No. 373. — Bibl. Nat. Paris: *Babelon-Blanchet*, 1421. — *Léwi*, i. h. 219. — Bibl. Nat. Paris: *U. a.*, 1422. — *Léwi*, u. o. — *Sisteron*: *Bab.-Blanchet*, 1420. — *Léwi*, 219. — *Vichy*: *Bab.-Blanchet*, p. 575. — *Reinach*, Cat. 396.

⁷¹ *Bella Lajos*, Diceus pohara. Arch. Ért. 1894, 392 kk.

⁷² *Nagy Lajos* (Budapest Régiségei XII, 1937, 193, 1. jegyzet), a Kr. u. II. századból való galliai készítménynek is tartja.

⁷³ Arch. Ért. 1894, 172.

⁷⁴ Leltári száma 10—1927. 1. Brigetio tábora körüli bélapusztai birtokon szántás közben az cke vetette fel.

Ez esetben kimondottan itáliai szobortípussal van dolgunk, amennyiben később az amphitheatrummal (kizárólagos római intézménnyel) kapcsolatos gladiator-i játékok (munera gladiatoria) itáliai intézmény voltak. A halotti kultusszal kapcsolatos ember-áldozatok pótlására vezették be azokat Itáliában s damaskosi Nikolaos szerint a rómaiak az etruszoktól vették volna át. Hogy tényleg azok voltak-e első kultiválói, vagy a samnites, az eldöntetlen. Tény az, hogy a Kr. e. 3. századból való etruszk-sírurnákon gladiator-ábrázolások már előfordulnak.⁷⁵ Később, különösen a császárkorban, általános, sőt államlagi megszervezett, a provinciákban pedig, különösen a helyőrségekben, kedvelt néplátványossággá lettek az állatheccekkel (venationes) egyetemben.

A ruházat és fegyverzet szerint különböző jellegű és nevű gladiátorok és viadalai ábrázolásai nagy szerephez jutottak a római művészetben, különösen a művészi iparban: falfestészetben, stucco-művességben, külön előszeretettel mozaikokon, agyagművességben (mécseseken, terra sigillata-kon), sőt csontfaragványokon és üvegeken is. Mint különálló alakok igen nagyszámmal jelentkeznek a kisbronz-plasztikában, sokszor rúdra helyezhető hüvelyes talapzaton is, mint díszítő tagok.

Lapos, hosszánégyszögű talapzaton álló alakunk tulajdonképpen a samnis-katonák öltözkéiben megjelenő egyik legrégibb típust, az ú. n. *samnis*-gladiátort képviseli.⁷⁶ Kilépő bal- és támasztó jobb-lábával éppen támadásra indul, törzse kissé kifordul a képsíkba, feje az ellenfél felé irányított. Csípőmagasságig leeresztett jobbjaiban a (hiányzó) kétélű rövid kardot (gladius) fogta, míg a felkar közepétől letört baljában védő pajzsát (scutum) tartotta egykor maga elé. Harci öltözete egyébként: Jobb karján hernyós ízekből álló, a vállon szegéllyel kiálló karpáncél (manica), a vállrész domború lemezén inda-dísz; keze fején az ökölvívókéhoz hasonló, kívül szegekkel kivert kesztyűféle (caestus), a tenyérrel alkotott kerek lyukban a kard markolatát tartotta; elül háromszöges, hátul ívelt gladiator-kötény, amely (a valóságban erős anyagból, bőrből) háskötő gyanánt a mellkasig borítja a lágyrészeket, fenn vésett vagy bevert inda-(akanthos-) szalag díszíti, elül lenn fodrosan szegélyezett, hátul az üllepen pedig redőket, ráncokat vet; derékban körkörös díszű öv szorítja a testhez, mint egy fűző meglepően karcsúvá teszi ezzel az alakot, az egész szobrocska igen finom konturokat nyer ezáltal. Az öv alól hátul — táskaszerű — tagolt díszű lebernyeg csüng le. Ilyen hátulsó szíjfűggelékeket a győri múzeum ismertetendő gladiatorbronzán is megfigyelt Lovas Elemér. Jelen esetben aligha lehet kard- vagy törhüvelyről szó. Inkább (halálraszánt harcossal van dolgunk) értékeit tartalmazó erszényről (esetleges jutalomdíj számára is) vagy csak dekoratív szíjfűggvényről lehet szó. Balkar, mellkas és hát meztelen. Miután a felső lábszárakat is bevert köríves és pontos (indaszerű) díszítés ékíti, feltehető, hogy testhez símuló hosszú (bőr-) nadrágot viselt. Az alsó lábszárakat elől rovátkolt szélű, a térdkalácsot kihangsúlyozó, díszes (fémből vagy fémborítású fából készült) lábpáncélok (ocreae) borítják, amelyek kötelékeit hátul a lábikrákon vízszintes vonalak jelzik. A lábujjakat szabadon hagyó szandálok egészítik ki a lábak öltözkését. A fejet borító

⁷⁵ V. ö. *Schneider*, „Gladiatores“ címszó, Pauly-Wissowa R. E. III. Suppl. — *G. Lafaye*, „Gladiator“ címszó, *Daremberg-Saglio Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* II, 2, 1563 kk.

⁷⁶ V. ö. *Daremberg-Saglio* II, 2, 1584. — *Paul Couissin*, *Guerriers et gladiateurs Samnites*. *Revue Arch.* XXXII, 1930, II, 235 kk.

s teljesen eltüntető sisak (galea) a szobor igen arányos felépítéséhez képest kissé zömöknek hat jelenlegi állapotában azért, mert lendületet adó része, a magasba szökkenő tollesomó (pinnae) vagy lófarok (crista) elül hiányzik: letört, de mintha eredetileg is külön applikálták volna rá. Tipikus római gladiatorsisak, amelynek alsó és rostélykörüli peremei a szokottnál kevésbé kiállók. A nagyon jóízű mester az ezzel rendesen előálló zömökséget akarta bizonyára csökkenteni, mindenképpen emelkedettségre törekedett. Az erős sisaktaréj lefelé fokozatosan keskenyedve az alsó peremig lehúzódik. Kétoldalt a fülek táján kidudorodó csomók egyes sisaktípusokon látható rohamszalag gyűrűinek maradványa lehet, bár a rögzítő állsík belső megerősítését is szolgálhatta. Ugyanez látható az Aquincumi Múzeum gladiator-sisakos agyag lámpa-formáján is. E negatív öntvénye különben formailag is elég közel áll a brigetioi szobrocska sisakjához, annak korát Nagy Lajos ⁷⁷ a Kr. u. 90–120 közti időre teszi.

Mind megformálásban, mind pedig a részletek kidolgozásában és díszítésében egységes gondolat és egyöntetűség nyilatkozik meg. A hivatásos bajvívó, az életéért és pénzért kiálló, minden akarattal és izommal küzdeni kész harcos nyúlánk és rugalmas alakja áll előttünk. Ez az emelkedett nyúlánság, amely egyaránt érvényesül elül- és hátulnézetben, a mozdulatok kifejező ereje e brigetioi emléket művészi készség tekintetében magasan kiemeli az összes ismert magyarföldi jórészt általában a római gladiator-szobrocskák nagy sorából. A díszítés egyöntetűsége a bőrruházat díszítő motívumaiban valamint a sisak peremlein (nyakrészek és az átlukgatott rostély kiálló keretein) s láb-páncélok szélein körülfutó rovátkák azonosságában nyilvánul meg.

Szobrocskánk készítése idejének meghatározása szempontjából jelentősnek véljük annak leszögezését, hogy a Kr. e. III. századra visszamenő, a legrégebbi típust reprezentáló, *samnis*-gladiatorokról az Augustus utáni írók nem emlékeznek meg.⁷⁸ E tekintetben fontos adatot jelentenek nekünk a M. Umbricius Scaurus pompeii síremlékét díszítő stucco „munus gladiatorium”-ának samnites-alakjai, amelyeken a változó sisaktól eltekintve egytől-egyig ugyanazt a ruházatot találjuk, mint kisbronzunkon.⁷⁹ A Kr. u. I. század közepe táján készült ábrázolásról, akkori gladiator-típusról van tehát szó. Aligha tévedünk, ha a kisbronz keletkezését legkésőbb a II. század elejére tesszük. Még nem a későbbi idők dekadens, elfajult gladiator-játékosával van dolgunk. A művész szeme előtt, aki e művet nagy formaérzékkel megalkotta, még a küzdelmes nagy római mult, valami az ősök tiszteletéből fakadt eszmény lebeghetett. Mindenesetre a később embertelenül eldurvult, sokszor kegyetlen, állatias cirkuszi bajvívónak egy nemesebb, finomabb típusát őrizte meg számunkra. Datálásunkat megerősíti az is, hogy katonai érdeklődésű tárgyról, itáliai eredetű szokásról van szó. Az itáliai befolyás pedig a művészet és ipar terén nálunk a II. század első feléig tart az Italiából sorozott katonákkal, de egyéb vonatkozásban is. A gladiator-képekkel ékes pannoniai mécsesek elterjedését is az I. század végén és a II. elején Nagy Lajos ezzel hozza kapcsolatba.⁸⁰

Nincs szándékunkban és módunkban itt az összes rokon gladiator-ábrázolásokra, azok számtalan fajtájára kitérni. Az Aquincumi Múzeum gladiator-ábrázolásait Nagy

⁷⁷ Budapest Régiségei XII, 1937, 186 kk.

⁷⁸ *Daremberg-Saglio* II, 2, 1584, 12. jegyzet.

⁷⁹ A stucco irodalmát l. *Daremberg-Saglio* II, 2, 1584, 11 jegyzet, képét fig. 3575. alatt.

⁸⁰ Budapest Rég. XII, 1937, 188.

Lajos összefoglaló tanulmányából ismerjük.⁸¹ Ott két bekarcolt ábrázolás, egy domborműves agyagkép, az említett sisak-alakos mécsminta, egy csontfaragvány és üveg-pohárra vésett ábrázolás szerepel bő irodalommal. Ugyanott említ Nagy Lajos egy másik gladiator-sisakalakos mécses a Magyar Nemzeti Múzeumból is (lét. sz. 1892, 16–86.) éppen Ószőnyből NERI-fenekbélyeggel.⁸²

Amphitheatrális jeleneteket (venatiót és gladiator-viadalt) látunk az említett soproni Diceus-poháron⁸³ és két dunapentelei domborművön,⁸⁴ valamint a soproni múzeum Borbolyáról való sírkövén.⁸⁵ Pannoniai mécseseken is elég gyakran szerepelnek gladiator-jelenetek.⁸⁶ Küzdő gladiator-pár („testüket bőrpáncél, karjukat és alszárukat körülköztöztött bőrsín védi”) képével ékes agyagmécses ismertet képpel Hampel a Magyar Nemzeti Múzeum 1888. első negyedévi gyarapodásából.⁸⁷ Az évszámból ítélve könnyen lehet brigetioi leletről szó. Egy szombathelyi lepényminta is gladiator-pár küzdelmét ábrázolja.⁸⁸

Ha végül az ismert északpannoniai kisbronzokat vizsgáljuk, arra a meglepő felfedezésre jutunk, hogy azok éppen Brigetio körül lennének csoportosíthatók. A sovány statisztika ugyanis ezt látszik bizonyítani.

A Magyar Nemzeti Múzeumnak domborműszerűen egyoldalúan öntött — egykor tehát applikált díszként alkalmazott — gladiator-szobrocskája⁸⁹ ismeretlen lelőhelyű (XXXV. t. 6.). Statisztikánk szempontjából ez tehát semleges adat. Formailag azonban e szerény tárgy eléggé jelentős: Nyitott, arcvédő-nélküli sisakot visel. Szakállas voltából és ruházatából thrák (thraex) jellegű bajvívót látunk benne. Balra tör ki s ezért felemelt bal karját védi a manica. Mozdulata csupa ritmus, kiváló munka.

Ezen, lelőhely szempontjából indifferens, kisbronzon kívül az általunk ismert többi, északpannoniai limesmenti gladiator-szobrocska azonban valamilyen módon mind Brigetioval hozható kapcsolatba.

Kenner leír egy tatari magántulajdonban volt kisbronzot: „Gladiator aus Bronze 3 Zoll 2 Linien (8.4 Centim.) hoch, mit dem einen Fusse ausfallend, in der Rechten das Schwert, am linken Arm den Schild, der Helm mit einem grossen Helmbusch geziert; hinter ihm eine Herme. Beide Figuren sind auf einer runden Bronzescheibe befestigt, welche zwei Nietlöcher zeigt . . . im Besitze des Herrn Emil Engel aus Totis.“⁹⁰ Nem lehet kétség az iránt, hogy a szobrocska brigetioi vagy közvetlen környéki lelet, mert az Engel-gyűjtemény anyaga, mint hallomásból tudjuk, brigetioi emlékekből állott.

⁸¹ Gladiator-ábrázolások az Aquincumi Múzeumban. Budapest Rég. XII, 1937, 179 kk.

⁸² I. h. 188.

⁸³ Bella Lajos, Arch. Ért. XIV, 1894, 392 kk. — V. ö. Nagy Lajos, i. h. 193, 1. jegyzet.

⁸⁴ Paulovics, Arch. Ért. XL, 1923–26, 122 kk. — U. a., A dunapentelei római telep (Inter-cisa). Arch. Hungarica II, 1927, 37 kk.

⁸⁵ Bella, Arch. Ért. XXV, 1905, 418. — Paulovics, Arch. Hung. II, 1927, 43 (irod.).

⁸⁶ Iványi Dóra, A pannoniai mécsesek. Dissertationes Pannonicae Ser. 2, 2, 1935, 9.

⁸⁷ Arch. Ért. VIII, 1888, 277, kép a címlapon is.

⁸⁸ Römer—Desjardins, 426. szám. — CIL III 6009. — Alföldi, Laureae Aquincenses. Diss. Pann. Ser. 2, 10, 1938, 338, LXVIII. t. 2.

⁸⁹ Cimeliotheca Musei Nat. Hungarici 1825, p. 111, No. 27: „Museum raram hanc statuam aurco redemit“. — Arch. Ért. V, 1885, 3. füzetének címlapján szerepel a képe.

⁹⁰ Archiv f. Kunde Öst. Geschichtsquellen XXXVIII, 1867, 272.

Azonos méret, hengertalapzat (s azon lévő lyukak), formai egyezés, főképen pedig ugyanazon helyen látható herma szerint ennek pontos mása került elő 1904-ben a másik északpannoniai, dunamenti légiótábor, Carnuntum polgárvárosában.⁹¹ A herma — miként a szőnyi bronzcsészével kapcsolatban idézett reimsi gladiatorjelenetes bronz-edényen⁹² s a gladiatorküzdelmet is ábrázoló zliteni mozaikon láthatjuk⁹³ — a küzdelem védőistenét, Herculest ábrázolhatja, s maga a herma a küzdőtér, az amphitheatrum bejáratát, határát jelzi. Itt említjük meg, hogy Brigetio amphitheatrumának helye (a tábor közelében nyugatra) Milles XVIII. századeleji kéziratából s rajzaiból ismeretes.⁹⁴

Utóbb említett szobrocskákkal méretben (9 cm), stílusban, a sisaktípus azonosságában (carnuntumiról a nagy taréj letörött), ruházatban, a földre ejtett rövid kard és szintén négyszögű pajzs formájában teljesen megegyezik a győri bencés múzeumnak Győr belvárosában lelt gladiator-kisbronz.⁹⁵ Előbbieknek mintegy legyőzött ellenpárja, lábhoz tett pajzzsal, földre ejtett karddal, kegyelmet kérő felemelt balkarral. Szintén hengeralakú hüvelyes talapzaton áll, mint a másik kettő. Börzsönyi szerint a hüvelyben „némi faállomány látható”. Bútor vagy kocsi egymással szembenező két rúdján, támláján szerepelhettek ily szobrocskák díszítésképen. A lelőhely, Arrabona már Brigetio nagy legiokörzetéhez tartozik, a fonál tehát a Duna mentén visszavezet bennünket Brigetiohoz, a bronzműves központhoz. Lovas szerint a győri szobrocskán „hátról három szíjfüggelék csüng le”, bizonyára olyanféle rendeltetéssel, mint a Kállay-féle kisbronz hátán az öv alatt látható táskaszerű dolognál.

A győri bronz pajzsán „középen négyszögű mező érzékelteti a pajzsköldököt. A köldökmező négy szegletéről és az oldalélek közepéről 3—3 párhuzamos vonalból álló mélykarcolású díszítés szalad a pajzsperem megfelelő pontjához” (Lovas). Ezen pajzsdíszítésben, de formailag és mozdulat tekintetében is mindenben utóbbi három zömök gladiatoralak igen közeli rokonságban van a római Museo Nazionale kis gladiatorbronzával (XXXV. t. 4.). A típus természetesen itáliai, pannoniai sokszorosítása azonban helyi műhely javára írható.

A győri és carnuntumi példányokon látható kettős öv, gladiatorkötény, valamint sisak tekintetében sok rokonvonás van a Magyar Nemzeti Múzeum egy másik gladiator-kisbronzában (XXXV. t. 5.).⁹⁶ Eltérés főként csak a bevert köröcskékkal és pontozott vonalakkal díszített pajzsok a hosszanti végek felé való keskenyedésében van. Ez is legyőzött gladiatort ábrázol, lába előtt a pajzzsal, földre ejtett rövid kardjával, de nem roskadt le, manica-val védett küzdő balkezének fején érhetette az ütés, miért is azt önkéntelen mozdulattal hátrahajlítja, míg védtelen meztelen jobbkezelével sisakjának rostélyát fűdi el, hogy

⁹¹ M. v. Groller, Bericht d. Vereins Carnuntum in Wien f. die Jahre 1904 u. 1905, 85 kk.

⁹² L. 62. jegyzetünket!

⁹³ Képét s irodalmát közli Nagy Lajos, Az aquincumi orgona 1934, 77.

⁹⁴ W. Kubitschek, Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien I. Akad. d. Wiss. in Wien Phil.-hist. Klasse, Sitzungsber. 209, 1, 1929, 134. Abb. 1—2.

⁹⁵ Lelt. száma 34—1903, 4. — Börzsönyi Arnold, Arch. Ért. XXVII, 1907, 39. — Lovas Elemér, Római kis bronz szobrok a győri bencés Rómer Flóris-Múzeumban. A győri kat. Czuczor Gergely-Gimnázium 1933—34. évi értesítője 16 k, 14—15. képek. — U. a., Associazione Internaz. Studi Mediterranei. Bollettino II, 1931, No. 3, p. 9, tav. II, fig. 4.

⁹⁶ Arch. Ért. XIII, 1893, 441 (csak a rajza) és XL, 1923—26, 136.

a várt kegyelemdőfést ne lássa. Hekler — talán joggal — ószőnyi leletnek mondja, mintha azonban a következőkben ismertetendő szobrocskával tévesztette volna össze.⁹⁷ Formában, mozdulatban igen vonzó kis alak, amely inkább genreszobor benyomását kelti.

Végül ugyancsak hengertalapzaton egy biztosan ószőnyi lelőhelyű,⁹⁸ 13·2 cm magasságú kisbronzot mutatunk be a Magyar Nemzeti Múzeum anyagából (XXXV. t. 3.). Az eddigiek mellett harmadik típust képvisel. Megformálásra, kivitelre erősen alatta marad az eddig tárgyalt pannoniai példányoknak. Fenn négyszögű lappal lezárt hengeres hüvelyen áll. Ballábbal tör ki, csak ezen visel lábpáncélt (ocrea), míg jobblábán — a kérgvonalból s térdrovátkából következően — mintha csizma lenne. Szélesszegélyű gladiátorkötényt, vagy nadrágot visel, amelyet derékon kettős öv tart. Meztelen felsőteste, lapos mellkasa, háta igen rosszul megformált. Hátralendített jobbkarját hernyós manica védi, kezében rövid, széles kard. Baljában inkább oldalra s nem annyira előre tartott hossz-négyszögű pajzs, amelynek dudora keresztben álló négyszögformájú. A dudoron kettős-kereszt formájú bevert díszítés látható, egyébként az egész pajzs a szokásos, közép felé tendáló pontvonalas díszet viseli. A négyszögű talapzati lemezből kinövő hosszú pálmalevél támaszték gyanánt illeszkedik hátul a pajzshoz. Karok megformálása hátul lapos és elnagyolt. A szobrocska csak elülső nézetre volt szánva. Sisakja, cakkos szélű, magasratörő taréjjal, oldalról nézve phrygiai sapkaformán hátul csúcsban fut össze. A taréjt bevert vonalak, magát a sisaktestet pedig pontozott dísz ékíti. A rongált és hiányos rostély körül és alul keskeny perem szegélyezi a sisakot. A szobrocskát egyébként zöld folttokkal meghintett barna-piros patina borítja.

Igen elnagyolt munka; önkényesen keresztülvitt megmintázása különösen a törzs rossz tartásában, keskenyvállúságában s a sisak egyéni megformálásában jut kifejezésre. Míg a Kállay-féle bronzot éppen egyéni kiválósága miatt, a carnuntumit, győrit és tatait rokonvonásaikért tartanók brigetioi készítményeknek, addig e brigetioi lelőhelyű gyatrább kisbronz éppen silánysága folytán írható helyi műhely rovására. Gyenge másoló által készített helyi ipari készítményről lehet tehát szó, amelynél a rendeltetés, a tárgy volt a lényeg, amelyre a lefelé szélesbedő hüvely kapcsán azt elhelyezték. Nem is képzelhető, hogy figurális jellegük miatt a használati tárgyak alakos díszeit minden esetben importáltak volna. Bútorok, kocsik, kultikus szerek helyben, helyi ipari centrumokban készülnek, ugyanott látják el azokat — esetleg más helyi műhelyből — díszítő tagokkal, figurális részekkel. Az applikálható alakocskáknál tehát, amelyek kétségtelenül régi klasszikus, itáliai vagy keleti mintákra mennek vissza, nem kell mindig importra gondolni, hiszen ezek a mi szemünkben lettek csak műtárgyakká. A gyárilag készített mai bútorveretek, lámpa- és óradíszek sem minden esetben műtárgyak. A használati tárgyak római kisbronzaiiban is csak a mi, a mult emlékeit megbecsülő szeretetünk, studiumunk lát és keres művészi elemeket, összefüggéseket, történeti, vallás- és művelődéstörténeti támpontokat. Olyan nagy római városban és művészeti központban, mint Brigetio, ilyenemű emlékek helyi produktumoknak, helyi bronzművéség maradványainak, fejlettsége bizonyítékainak tartandók.

⁹⁷ M. Nemz. Múzeum. Kalauz a Régiségtárban 1912, 143.

⁹⁸ Lelt. száma 16—1892, 87.

Nagy Lajos említett gladiátortanulmányában⁹⁹ bemutat egy aquincumi csontkésnyelet, amely secutor-gladiátort ábrázol. Hivatkozik egy eszéki példányra is, amelynek képét itt közöljük (XXXVI. t. 1.),¹⁰⁰ mégpedig azért, mert az aquincumi agyagművesség eszéki (Mursa) exportja analógiájára a nagyságra is majdnem egyenlő (az aquincumi a megmaradt talapzatrésszel együtt 87, az eszéki pedig 81 mm) s egy típusú gladiátort ábrázoló faragványok közös, mégpedig aquincumi eredetére joggal következtethetünk. Az eredet útjára viszont egy hasonló, az aquileiai múzeumban látott csontfaragvány vethet világot.

*

Már a Tussla-gyűjtemény madárfészkes bronzfájának ismertetésénél hivatkoztunk egy bronzból való *tőrfogantyúra*, amely szintén Kállay Ödön nagylelkűségéből került mint hiteles brigetioi lelet a Magyar Nemzeti Múzeumba (XXXVI. t. 2.).¹⁰¹ A vasból volt s így teljesen eloxidálódott kétélű penge (lásd a XXXVI. t. 4.) a fogantyú kiszélesedő végén tátott száját formáló két ökörfejből nőtt ki (XXXVI. t. 2.). A szarvak mögött a fogantyú mindkét lapján keretelt domborműves kép látható. A belül végig üres fogantyú keskeny végén a penge idáig nyúlt szögének megerősítésére szögecslyuk volt, amely itt kitörött, sőt (talán függesztő karika folytán) kikopott. Mindkét dombormű tájképi környezetben állat-jelenetet ábrázol. Az egyik (XXXVI. t. 2a) fészekben ülő, hosszú nyakú három fiókájáért küzd a fészekből kiröppenő anyamadár bokor mögül ülve leskelődő agancsos szarvas ellen. Nagyságra nézve a szárnyasok és emlős között igen nagy az aránytalanság. A mozgalmas jelenet azonban ennek dacára is igen megkapó, a szarvas alakja pedig igen jellegzetes. A másik lapon (XXXVI. t. 2b.) rohanó nyulat (nagy fül!) igen jól megformált kutya kerget, arányosan elosztott vegetabilis környezetben: elől egy lombos görbe fa, a két állat között több törzs bokorszerű képet mutat, míg a kutya mögött tölesérszerűen kiszélesedő lombkoronát és gyűrűs törzset látunk, távolabbra pedig mintha hegy körvonala bontakozna ki.

Mind méretre (az előbbinél mindössze 1 mm-el rövidebb: 8·8 cm), mind formára, valamint díszítésének módjára ezen brigetioi tőrfogantyúval teljesen megegyezik egy Vérteskethelyen lelt másik példány.¹⁰² Lapjain ugyanaz a két relief szerepel, ugyanazon mintából öntötték, csak erősebben megkoptaks ezáltal az alakok és fák is némileg eltorzultak (XXXVI. t. 3a—b.). A háttér viszont pontozásos erősebb cizellálás nyomait mutatja. Az utólagos cizellálás egyéni munkája kiütözik az ökörfejek is. A kopás folytán itt különben az orr-részlet szélesebb, az orresont egészen lekopott. A szemek, szemöldök pedig csak bevert körrel, illetőleg ívvel jellettek.

A Tussla-gyűjtemény bronzfájának ismertetésénél is rámutattunk már a két tárgy meglepő azonossága alapján arra, hogy a tárgyakat helyi műhely, talán éppen brigetioi, de minden esetre dunántúli műhely készítményeinek kell tekintenünk. Ezt alátámasztja az is, hogy hasonló jellegű és szinte azonos méretű tárgyak Pannoniában meglehetősen gyakoriak. Így az ökörszarvak mögött ugrásra kész állapotban meg-

⁹⁹ Budapest Régiségei XII, 1937, 193 kk.

¹⁰⁰ Lelőhelye Eszék, Dráwapart a várnál. Az eszéki múzeumban van, lelt. száma 567. — V. ö. E. Mercklin, Serta Hoffilleriana 1940, 349, XXXVIII. t. 1.

¹⁰¹ Lelt. száma: 21—1929. — Hossza 8·9 cm.

¹⁰² Dr. Smidt Lajos műtő szakorvos szombathelyi magángyűjteményében. Smidt dr. úr volt szíves a tárgyat tanulmányozásra és fényképezésre átengedni, amiért neki itt is köszönetet mondok.

húzódó, kutya vagy (fejformája alapján) róka alakjával találkozunk egy savariai¹⁰³ (XXXVI. t. 4.) és egy belgrádi múzeumi példányon. A savariai példány legnagyobb részében megőrizte még a kétélű vaspengét is, az azonos ábrázolású két lapján látható egyenetlenségek s az összeillesztések helyének hanyagabb eldolgozása szerint e fogantyúk lapjai külön-külön öntöttek voltak.

A törfogantyúval egyidőben ajándékozta Kállay Ödön a Magyar Nemzeti Múzeumnak a (XXVIII. t. 7.) bemutatott *bronz lábtöredéket*.¹⁰⁴ Nagybbrémetű, ú. n. „középnagyságú” szobor bal lábfeje az alsó lábszár nagy részével. A lábszárt a római kori barbár-ábrázolásokról jól ismert nadrág fedi, csavart ráncokkal. A lábfejen cipő, elől csokorra kötött fűzővel; szárának magasságát nem lehet megállapítani, mert a nadrág eltakarja. Könnyen hosszúszerű cipő is lehetett, cothurnus, ami annál valószínűbb, mert rendellenesen vastag talpa van. Ez esetben tehát színművész szobráról volt szó, amely feltevést az ily személyeknél és ábrázolásaiknál gyakori hosszú nadrág is erősen alátámaszt.

Továbbiakban a kiváló gyűjtőnek ma is Szőny községben lévő gyűjteményéből mutatunk be alakos kisbronzokat. Mindannyi brigetioi lelőhelyű.

Előneke egy *tunikás férfi fej nélküli kisbronzával* foglalkozunk (XXVIII. t. 6.). Magassága 77.5 mm. Szétterpesztett lábain cipők, testét dalmatikus karnyílású, térdig érő tunica fedi. Karjait könyökben behajlítva maga elé emeli, jobb kézfeje letört. Jellegét feltűnően kipuffadó hasa adja meg. Már a ruha szokatlan karnyílása is különleges ábrázolást, komikus tendenciát sejtet. Komikus, talán éppen színészfigura lehetett. Megerősíteni látszik e feltevést a hiányzó fej egykori elhelyezési módja. Fenn ugyanis egy nagy, 17 mm hosszú ovális, kikopott nyílása van. Az egész szobor, le a térdéig üres. A fejet tehát, akár mint dugót, le-, illetőleg kiemelhetően helyezték egykor rá. Az üresség még a mellett is szól, hogy ez a fej belső inga segítségével mozoghatott, bólintott. Ezzel magyarázhatók a kopások a nyílás szélén. Az így előálló köszönő vagy köszöntő fejmozdulattal igen jól összevágott a karok mozgulata is. A komikus figura így játékszernek is tekinthető. Megformálása mind elől, mind hátsó nézetben művészi készségre vall. Itt-ott piros foltokkal kevert egyenetlen sötétebb zöld patina borítja.

Mars vagy *harcos* meztelen álló *szobrocskája bronzból* (XXXI. t. 4.), magassága 92 mm. Bal lábán állt (lábfej letört), a jobbat kissé hátra húzta. Felemelt jobbával (kézfej s részben az alkar is letört) szokásos módon a lándzsát tartotta. Már a felkarnál letört bal karján, a vállon rozettás kapoccsal összefogott köpeny lógott; az itt kiálló kis csont a leeresztett balkézbe fogott kard vége lehet. Fejét magas görög sisak fedi, amelynek egykor felmagasló taréja fenn letört, míg hátul hosszan lenyúlik a hát közepéig. A kopástól erősen deformálódott arcot, részben csak cizellálással jelzett, hajfonatok keretelik a sisak alatt. Nyúlánk test, különösen jól megformált törzzsel és gonodosan kidolgozott hátrésszel. Merész lenne e filigrán szobrocskát nagy klasszikus alkotásokkal összemérni, az azonban kétségtelen, hogy mint császárkori készítmény is mozdulatban és megformálásban sokat őrzött meg szobortípusából, amelynek útja kétségen kívül a IV. századi görög művészetből indult ki. Szőnyi vonatkozásban feltű-

¹⁰³ A M. Nemz. Múzeumban. Gróf Széchenyi Rezső (Szarvaskend, Vas m.) gyűjteményéből, kereskedelmi úton került a múzeumba.

¹⁰⁴ Leltári száma 20—1929.

nően finom világoszöld patinája van, amelyet csak itt-ott tarkítanak kisebb vöröses-barna foltok.

A gyűjteményben mindjárt két togás áldozó bronzszobrocskájával is találkozunk. Mindkettő a larariumok számtalan példányból ismert típusát ábrázolja fejre húzott togával, előrenyújtott jobb karral, amelyben legtöbbször a patera foglalt helyet (ez esetben mindkettőnek már a kezefeje is letört), s kissé jobban leeresztett bal karral. A kisebbik baljában rhytont tart (XXIX. t. 5.), fiatalabb férfit ábrázol lendületes tunica- és toga-vetődésekkel. Magassága 69 mm. Az elnagyoltabb kidolgozású nagyobb szobrocska (XXIX. t. 1.) magassága jelenlegi állapotában letört lábfejek nélkül 80 mm. Hiányzik a kézfejjel a bal alsó kar egy része. Előbbinek világosabb, utóbbinak sötétebb zöld patinája van pirosas elszórt foltokkal. A típus eredetére s a szobrocskák korára vonatkozólag itt utalunk a Tussla-gyűjtemény hasonló kisbronz tárgyalásánál mondotakra.

A Kállay-gyűjtemény álló szobrocskáinak sorát *Fortuna* kisbronzával zárjuk le (XXVIII. t. 5.). Magassága 99 mm. Teljesen ép, még a talapzatba illeszkedő szegecs is megvan alul. Tiszta frontális helyzetben bal lábán áll, a jobbat kissé hátrahúzza. Nyakon és felsőkaron szegélyezett hosszú ing, tunica borítja testét, amely fölötti, hátul a bal vállról leereszkedő és elől csak a lábrészeket fedő köpenye a hastájon csavart széllel töri meg a merőleges redők különben egyhangú vonulatát. Kissé előrenyújtott jobbjaiban patera, baljában pedig gyümölcssel, virággal bővelkedő bőségszarv látható. Fején a hajkoszorú fölött a homlokot diadém díszíti, amelyből középen és kétoldalt egy-egy félkörű dísz áll ki. Haj, ruházat hátul is gondosan kidolgozott. Számtalan hasonló formában ismert típus gyári, tömegproduktuma. A jobb kézben a gyakoribb kormányrúd helyett az áldozati és larariumi jellegűbb patera, áldozati tál szereplése talán az istennőnek mint Abundantia-nak kidomborítása.

Minerva-fej bronzból (XXXVIII. t. 7.), applikációs célra készült. Belül üres, hátul nyitott. Meglehetősen vastag és hosszú nyakon ülő fejét kissé jobbra fordítja. A fej megformálása is gyatra, a bal arc duzzadtabb, a bal szem bántóan feljebb csúszott. Az arcot különben a középen kettéfésült rendezett hajfonatok keretelik, amelyek alól a fülönfüggők gömbös végei kilátszanak. Füleik táján egy-egy hajtines az arcon még külön cizellálással is jelzett. Hivatlan mesterére legjellemzőbb a fejfedő megoldása: a szemnyílásos és orrvédős görög sisakot összekombinálta a homlokvédő helyett alkalmazott diadémmal. Utóbbi kétoldalt és középen kiálló gömböcsdíszes, lapja szegélyezett és pontokkal meghintett. Magassága 9 cm. Felületén nagyobb szépia-színű és világoszöld foltok váltakoznak. Túlzottan „egyéni“ és alkalmi megformálása felment bennünket attól, hogy nagyobb mérete dacára vele bővebben foglalkozzunk.

Nagyobb figyelmet érdemel egy kis (magassága 5 cm) *Minerva*-mellszobor bronzból (XXXVII. t. 1.). Szintén applikáció volt, azonban csak a mellrésze üres, a fej hátul is kidolgozott. Kis mérete dacára is igen jól megformált, apró finomságai azonban az erős világoszöld oxidáció folytán nagyon szenvedtek. A mellrész alul és baloldalt részben le is tört. Fejét kecesen balra fordítja, arcvédős görög sisak fedi nagy taréjjal. Dús fürtökkel keretelt, finom keskeny arca van erős arcéllal. A sisaktest köröcskékkal díszített. Ugyanígy volt díszítve alsó ruházata is, amelyre a vállakon redőt vető köpenye borult. A mell közepén négyszögű nyílás látható, a körülötte lévő helyen a redők pedig

kihagynak; ennek oka csak az lehet, hogy a Minerva mellét rendszerint ékítő mellvért, az aegis külön darabból, mégpedig nemesebb fémből: ezüstből vagy aranyból volt a nyílás révén kapocsal ráakasztva. A nagyon finom művű kisbronz művészi kvalitásával ez nagyon harmonizálhatott. Az aegis kapcsa vagy szege egyben a bútorra, szekrénykére való felerősítést is szolgálta.

Ezt a felerősítési módot kézzelfoghatóan igazolja egy jelentéktelen női *mellszobrocska* (XXXVII. t. 3.), amelyen a mell közepén elül a szegecs feje, hátul pedig a letört szeg töve látható. Tulajdonképpen hátul laposan levágott, belül üres félttest. Hajkoszorús, erősen megkopott női arcot ábrázol, ruházatát és a karok kiindulását besímított vonalak jelzik. Talán Maenast akart ábrázolni. Magassága 48 mm. Piszkos-zöld patinája van.

Ugyancsak dionysosi körbe tartozó alakot, *Maenast* ábrázolna a Kállay-gyűjtemény harmadik *bronz-mellszobrocskája* (XXXVII. t. 2.), amelynek kétoldalt dús hajfürtjei a homlokon — a Genius-típusokon látható — varkocsba vannak kötve. A fej üres, de hátul is zárt, csak a mellrészszel illeszkedett a tárgyhoz, amelynek tartozéka volt. A meztelen mell levélkehelyből nő ki, amelyen két szeghely látható. A hátul is zárt fej, valamint a hajcsomó átfúrása szerint bronzlámpa fogantyúja lehetett mint a következő mellkép is, a felső lyuk szerint egyben felfüggeszthető is volt. Magassága 51 mm. Feketés-zöld patinája van.

Igen gyatra mívű *Isis mellszobrocska*, hátul nincs szoborszerűen kidolgozva (XXXVII. t. 8.), arc, hajzat a kétoldalt lecsüngő tincsekkel, valamint mellen a ruházat, nemkülönben a jellegzetes tollas Isis-fejék csak durva vonalakkal vannak jelezve a silány plasztikai kidolgozáson felül. A nyak alatti lapos felület és lyuk az applikáló szegecs helye volt, amely talán a szokásos „Isis-csomó” formáját viselhette. Hogy szintén (egyben felfüggeszthető) lámpa-fogantyú volt, az a tollak mögött kiálló átfúrt félkorongból következtethető. Magassága 56 mm. Igen vékony sötétzöld patina borítja.

Női fejet ábrázoló *bronz-szegfej* hátul kinövő oxydált vasszeggel (XXXVII. t. 4.) minden valószínűség szerint szintén Maenast ábrázol. Maga a fej egy kockába szorítható. Fejtetőn és homlokon kettéfésült haja kétoldalt csavart tincsekben csüng le. Arc, különösen a szemek jól, élettellenesen megformáltak. Az erős kalapácsütések, amelyeket rámértek, homlokot, orrot, részben a haját is ellapították, egész jellegét megváltoztatták, eltorzították. A súlyos tömör tárgy s erős szeg, de nem utolsó sorban a dionysikus tartalom, a mellett szólnak, hogy kelta-jellegű díszes halottaskocsi tartozéka volt, amelynek alakos díszzeit legtöbb esetben a dionysosi tárgykörből vették.¹⁰⁵ Ily tárgyak Brigetioban s annak környékén is gyakoriak, kocsitemetkezés maradványaival egyetemben például Környén. A fej magassága 28, az egész tárgy hossza a vasszegmaradvánnyal 51 mm. Egyenletes világoszöld patina fedi.

¹⁰⁵ V. ö. M. Nemz. Múzeum. Vezető a régészeti gyűjteményben 59 kk (*Paulovics*). U. o. az emlékek irodalma. — Újabb irodalom: *Alföldi András*, Állatdiszes kerékvető-fejek kelta-római kocsikról. Arch. Ért. 48, 1935, 190 kk. — *Marosi Arnold*, A székesfehérvári múzeum római kocsi-lelete Kálozról. Arch. Ért. 48, 1935, 213 kk. — *Alföldi*, Chars funéraires Bacchiques dans les provinces occidentales de l'empire Romain. L'Antiquité Classique VIII, 1939, 2, 347 kk, Pl. XXIII kk. — *A. Alföldi—Aladár Radnóti*, Zügelringe von römischen Jochen und Kummeten aus Pannonien. Serta Hoffilleriana 1940, 309 kk, XXII—XXXIV. t.

Dionysikus fejjel díszített tripus-töredék (XXXVII. t. 5.) a háromláb szárának közepét díszíthette; a fej feletti négyszögű bronzlap a hasábos száron fekszik, a szár hátsó fele hiányzik. A fej, amely mögött a szár kiszélesedett, hátul üres és nyitott. A hegyes, nagy fülekből ítélve, satyrost ábrázolhatott, aki azonban a Maenasok dús virágkoszorúját viseli fején: csavart szalag fölött a haj mintegy négyszögekbe osztott; kétoldalt egy-egy díszesebb, a fülek mögött pedig egyszerűbb rozetta látható. Fantasztikus lényének megfelelő a két gömböcs a nyakon. Szigorú, szinte ijesztő az arckifejezés, felfelé néző szemek, előreugró áll és homlok erősen lefelé húzott izomzattal, a későbbi kopástól eltekintve is aránytalanul széles orral. A megformálás egyébként jó mintára és ügyes kézre vall. A tárgy magassága 92 mm. Barna foltokkal kevert világoszöldes patina borítja. A töredék rendeltetésével kapcsolatban felmerülhet az, hogy esetleg tolos, álló kandeláber alsó, csöves részének felső koronázó tagja lett volna.¹⁰⁶ Formailag ez lehetséges is lenne, de tudomásul kell vennünk, hogy a díszítő figurális rész ilyeneken rendesen kettős, Ianus-fej, amiről jelen esetben nincs szó.

Utóbbi tárggyal kapcsolatban itt mutatjuk be a Kállay-gyűjteményből a Magyar Nemzeti Múzeumba került kis bronzdísz is *satyros*-fejjel (XXXVII. t. 10.). Sarkain (kettő le-tört) leveles díszű négyszögű vékony bronzlapon satyros jól megformált feje domborodik ki: durvaszálú, felfelé fésült haj, nagy hegyes fülek, összehúzott homlok, erős áll, tompa orr. Az alapot alkotó lap közvetítésével valamely tárgy, talán éppen koesi díszítését szolgálta. Leltári száma 24—1927. Kállay Ödön ajándéka.

Igen jól és jelleget kifejezően megformált kis *galamb* bronzból (XXXVII. t. 6.) mind-össze 43 mm magas. Lépegető mozdulatban feltartott fejét kecsesen balra fordítja. Pihéi, szárnyai és farokrésze cizellált. Szárnyainak végét a farktollakkal egyetemben fonott szalag köti le. Ebből kultikus állat ábrázolására, áldozattal vagy jóslással kapcsolatos, de mindenképpen kultikus rendeltetésére következtethetünk. Szürkészöld patinája van.

Kéztöredék lámpa-maradvánnyal bronzból, egy nagyobbacska szobor balkezeről (XXXVII. t. 9.). Legnagyobb kiterjedése 5 cm. Csak schematikusan megformált bal kézfej, szinte esztergályozottan hengeres csuklóval, illetőleg alkar-résszel, fenn valószínűleg kehely- vagy kraterszerűen kiszélesedett tárgy, valószínűleg lámpa, fogantyúját tartja. Győző atléta fáklyvivő szobrára gondolhatunk. Patinája vastag, világoszöld színű.

A Kállay-gyűjtemény alakos bronzainak sorát egy jelentéktelennek látszó, de annál fontosabb töredékkal zárjuk: *ujjtöredék gyűrűvel* (XXXVII. t. 11.). Hossza 68 mm. Felnőtt, még pedig a vastagságból következtetve férfi, természetes nagyságú, ú. n. gyűrűs újja. A második ujjperecen túl, fenn kiszélesedő, lekerekített koronggal (ékkővel!) díszes karika-gyűrű látható. Ujj és gyűrű, úgyszólván az egész felületen megőrizték a jó aranyozás nyomait. Utóbbi körülményt igen lényegesnek tartjuk, mert életnagyságú bronzszoborról lehet csak szó, már ez maga is, de a nemes aranyozás szinte kétségtelenné teszi, hogy egy Brigetioban állott császárszobor töredékével van dolgunk. Ezt nemcsak Brigetionak nagy jelentősége a II. század második felében és a IV. században, amikor későrómai császárok aranyozott szobrai oly divatosak voltak, nemcsak a nagy helyőrség és bronzműves központ teszik nagyon valószínűvé, hanem az is, hogy márványból készült, a nagy legio-táborban állott császár- és császárné (mint mater castrorum)

¹⁰⁶ E. Pernice, Gefässe und Geräte aus Bronze 1925, 56.

szobrainak igen finom mívű, II. századi márványtöredékeit is ismerjük.¹⁰⁷ Az új-töredékből persze lehetetlen ezen brigetioi aranyozott császárszobor ábrázoltjára vagy korára bármiféle következtetést is levonni. Az arany-nyomok között vékony világoszöld patina borítja a fontos emléket. Szó lehetne fogadalmi kézről is, ennek azonban a természetes behajlás mérve, az aranyozás ténye és a gyűrű jelenléte, egyszerre három kizáró kritérium is ellentmond. Maga a gyűrű, itt mint maiestas-szimbolum is, magában is erősen igazolja feltevésünket.

*

A két gyűjtemény ismertetett római kis-plasztikai anyagának egy része önmagáért is érdemes arra, hogy vele foglalkozzunk. Mint a magyar föld történeti emlékei bennünket közelebbről érdekelnek, külön jelentőséggel bírnak azért, mert éppen Brigetio területéről valók. Egy újabban megismert brigetioi felirat ugyanis igen időszerűvé teszi a brigetioi szobrászat s különösen a kisplasztika maradványainak számbavételét, csoportosítását és tüzetesebb vizsgálatát. Az ismert brigetioi Dolichenus szentély maradványai között bronztalapzaton megmaradt egy művésznek, *Romulianus artifex*-nek a neve. A kétségtelenül Brigetioiban vagy legalább ott is működött mester kapcsolatba hozható a Dolichenum néhány bronz kultusz-szobrocskájával, illetőleg egy bronzcsoporttal.¹⁰⁸ Ezen adat birtokában igényelnek a brigetioi kisplasztikai emlékek fokozottabb figyelmet, részben mint helyi műhelyek, sőt ismert helyi mester készítményei bizonyos helyi stílus megállapítása céljából, másrészt mint a hellenisztikus görög és itáliai római művészet császárkori képviselői, amelyek nem egy történeti, népiségi és művészettörténeti kérdésre, kapcsolatra, fejlődésre vethetnek világosságot.

PAULOVICS ISTVÁN

PICCOLI BRONZI DI BRIGETIO IN RACCOLTE PRIVATE.

(RIASSUNTO.)

In rapporto all'attività d'un artista in sculture minori (ROMULIANUS) di Brigetio (oggi Szöny, prov. di Komárom), dell'epoca romana (nota 2.) rammentiamo i piccoli bronzi di Brigetio delle varie collezioni private (nn. 3—5, 7—12), inoltre i bronzi figurati delle collezioni locali della Sig. na Tivadar Tussla e di Ödön Kállay.

Della prima collezione (le cui sorti, dopo la morte del raccoglitore avvenuta nel 1930, sono ignote), presentiamo in riproduzione la lamina d'oro d'una *bull*a (Tav. XXVII, fig. 1) insieme con un altro esemplare integro, proveniente da Aquincum (Tav. XXVII, figg. 2—3).

La serie dei piccoli bronzi della collezione Tussla comincia con due *busti di Iside* (Tav. XXVII, figg. 4—6) che riproducono i tipi elenistici della divinità egiziana. Dopo l'illustrazione di una statuetta di *Minerva* stante (Tav. XXVIII, fig. 1) e di un piccolo *busto della stessa dea* (Tav. XXVIII, fig. 2) passiamo al confronto di una statuetta di

¹⁰⁷ Funde u. Forschungen in Brigetio című összefoglaló tanulmányunkban vannak kiadás alatt a Laureae Aquincenses II. kötetében.

¹⁰⁸ L. a 2. jegyzetet!

Venere, in piedi su un disco (Tav. XXVIII, 3) con un analogo esemplare del Museo Nazionale Ungherese (Tav. XXVIII, fig. 4). La statuetta del *togato* della collezione Tussla (Tav. XXIX, figg. 6) viene illustrata in rapporto con i piccoli bronzi di forma analoga della raccolta Kállay (Tav. XXIX, figg. 1, 5), con una figura di togato di provenienza balcanica ed acquistata nel commercio antiquario (XXIX, fig. 2) e con una statuetta di togato con una corona in testa, esistente al Museo Nazionale (Tav. XXIX, fig. 3). Una statuetta tipica dell'*Amorino* volante chiude la serie dei soggetti cultuali della collezione (Tav. XXIX, fig. 4). Quest'ultima é di cattiva conservazione, perciò ne presentiamo una integra del Museo Nazionale (Tav. XXXI, fig. 3).

Un interesse più largo possono destare *le statuette di genere* d'origine ellenistica dell'età imperiale:

Il tipo del *ragazzetto seduto* che si occupa della sua anatra (Tav. XXX, fig. 2), è generalmente noto (note 32—33). É un motivo antico caratteristico anche il *tronco d'albero con un nido* (Tav. XXX, fig. 3). Nel nido sta l'uccello con i suoi piccoli. Probabilmente la statuetta faceva parte di un gruppo di bronzo (note 37—39). Il terzo gruppo ci presenta, in una composizione idillica, una tartaruga fra un capro e un gallo, davanti ad un rialzo fatto di rocce (Tav. XXX, figg. 4—5). Si tratta di attributi di *Mercurio*, sul rialzo quindi — secondo le analogie dell'epoca imperiale (vedi l'illustrazione del testo) — doveva stare seduto il giovane, anzi il fanciullo Mercurio (note 42—48). Questo tipo di Mercurio seduto era noto anche nella Pannonia (Tav. XXXI, figg. 1—2).

Nella Tav. XXXII, si vedono i frammenti dei piccoli bronzi della collezione Tussla (ansa di un vaso, piedi umani e piedi d'animali, testa di un animale alato, creste di elmo, un disco con la testa di Medusa).

Della collezione Kállay, che si trova anche ora a Szőny, illustriamo anzitutto gli oggetti che, grazie alla generosità del collezionista, il quale si é acquistato meriti incancellabili nel salvare e nell'illustrare i monumenti di Brigetio, sono ora in possesso del Museo Nazionale Ungherese: una tazza di bronzo a rilievo, una statuetta di gladiatore, un manico di pugnale e un frammento di piede.

I rilievi (Tav. XXXIV, fig. 2 e Tav. XXXVIII, fig. 1) della *tazza di bronzo ornata con una scena di amorini* (Tav. XXXIII, figg. 1—3) rappresentano — nello stile idillico caratteristico per la toreutica ellenistica alessandrina — le quattro stagioni simboleggiate dalle figure dei Amor-Genius stanti, a tipo di erme. In base a criteri di contenuto e di forma la tazza è assegnabile alla seconda metà del secolo II d. Cristo. Sia sotto questa considerazione, sia per la tecnica dimostrano affinità con quest'oggetto la tazza di bronzo del Museo di Zagabria, proveniente da Bakar (Tav. XXXIV, figg. 4—5), nonché il vaso di bronzo del Staatsmuseum di Vienna (Tav. XXXIII, fig. 4 e Tav. XXXIV, figg. 1, 3) e quello proveniente da Dunapentele del Museo Nazionale Ungherese (Tav. XXXIV, fig. 6). Dal punto di vista di un'eventuale fabbrica locale (di Brigetio) invece potrebbe essere presa in considerazione, anche per la stessa provenienza di Brigetio, la coppa della collezione Hollitzer di Vienna (Tav. XXXIV, fig. 7).

Seguendo la letteratura relativa (note 50—73), abbiamo fatto distinzione fra i tipi di vaso d'origine orientale, ellenistica e quelli, simili, d'origine gallica. Abbiamo menzionato inoltre i vetri con la tecnica della fusione, analogamente decorati.

Degna di considerazione é la *statuetta di gladiatore* della collezione Kállay (Tav. XXXV, figg. 1—2), che si trova oggi nel Museo Nazionale. É un tipo italico che risale al I secolo avanti Cristo, e rappresenta un gladiatore *sannita* nella sua caratteristica armatura (*galea, manica, caestus, cintura, grembiule, ocreae, ecc.*). Il confronto con le raffigurazioni pannoniche di gladiatori (note 80—88) fa supporre che la statuetta risalga al II secolo dopo Cristo. Il gladiatore parte all'assalto col tipico movimento del lottatore di professione.

I piccoli bronzi di gladiatori della Pannonia nordica sembrano raggrupparsi tutti intorno alla Brigetio. Così uno ritrovato nella vicina Tata (nota 90) e uno a Carnuntum (nota 91): dietro a tutte e due era visibile un'erma (simbolo di Hermes, ma anche dell'entrata dell'anfiteatro). Assolutamente identico appare un altro esemplare (nota 95), ritrovato a Győr (ugualmente nel territorio di Brigetio). Anche un piccolo bronzo del Museo Nazionale di Roma rispecchia la stessa forma (Tav. XXXV, fig. 4), dimostrando l'origine italica del tipo. Con qualche lieve differenza appartiene a questo gruppo anche un altro piccolo bronzo con soggetto di genere, del Museo Nazionale Ungherese (Tav. XXXV, fig. 5) che, secondo lo Hekler, è di Brigetio (note 97). É, infine, sicuramente di Brigetio, ma rappresenta un terzo tipo, un altro bronzo, meno artistico, del Museo Nazionale (Tav. XXXV, fig. 3). Mentre la statuetta della collezione Kállay la riteniamo un prodotto di Brigetio per le sue qualità originali, quelle di Carnuntum, di Győr e di Tata per le loro analogie con la prima, quest'ultimo bronzo lo riteniamo un prodotto locale appunto per le sue scarse qualità. Un piccolo bronzo a rilievo del Museo Nazionale Ungherese (Tav. XXXV, fig. 6) rappresenta un gladiatore *trace* e non ha importanza dal punto di vista della nostra questione.

É ugualmente in possesso del Museo Nazionale in *manico di pugnale* di bronzo della collezione Kállay (Taf. XXXVI, fig. 2). Sulle sue due faccie si vedono, su ciascuna, dietro le corna di una testa di bue, un basso rilievo idillico di genere. Una di esse rappresenta in una cornice paesistica un cane che insegue una lepre, l'altra un uccello che, in difesa dei suoi piccoli, prende il volo, mentre un cervo sta in agguato dietro a un cespuglio. Quest'ultima raffigurazione ricorda la scena del ramo di bronzo della collezione Tussla, cioè un motivo preferito a Brigetio. Identico a questo oggetto, per la forma e per le proporzioni — come se li avessero fusi nella stessa forma — é il manico di pugnale di Vértsekethely della collezione Lajos Smidt di Szombathely (Taf. XXXVI, fig. 3). É possibile che si tratti anche in questo caso di un'irradiazione di Brigetio. Su un esemplare di Savaria (con un frammento maggiore della lama a doppio taglio (Tav. XXXVI, fig. 4); e un altro del Museo di Belgrado, dietro le corna di bue si vedono cani o volpi.

Assieme al manico di pugnale, Ödön Kállay donò al Museo Nazionale Ungherese il *frammento d'un piede di bronzo* con braghe e coturno (Tav. XXVIII, fig. 7). Questo frammento doveva appartenere a una statua di mediocre grandezza, che rappresentava un attore.

In seguito presentiamo, con una sola eccezione, quei piccoli bronzi della collezione, che anche attualmente si trovano a Szöny. Una *statuetta virile di bronzo* (Tav. XXVIII, fig. 6), in tunica senza testa, con la grossa pancia e con un meccanismo a pendolo, che faceva muovere la testa, doveva essere una figura comica, magari di attore. Il tipo della statuetta di *Fortuna* (Tav. XXVIII, fig. 5) è assai conosciuto. É di lineamenti slanciati

la statuetta di *Marte* o guerriero (Tav. XXXI, fig. 4). La collezione custodisce due copie della figura del *togato* in atto di offrire sacrificio (Tav. XXIX, fig. 1, 5). Nella tavola XXXVII si vedono infine: una testa piuttosto grande di *Minerva* (no. 7), un busto di *Minerva* (no. 1), un busto di *Ménade* (no. 2), un busto muliebre (no. 3), un piccolo busto di esecuzione più grossoalano di *Iside* (no. 8), una testa di chiodo ornata di una testa di donna (no. 4), un frammento di tripodo ornata di una testa dionisiaca (no. 5), un ornamento di bronzo con una testa di *Satiro* (no. 10) che oggi si trova pure al Museo Nazionale, un frammento di mano con lucerna (no. 9), un frammento di dito con anello (no. 11) e infine una colomba di bronzo (no. 6).

Tra i resti del santuario di Giove Dolicheno di Brigetio si è conservato il nome di un artista: *Romulianus artifex*. Si può mettere in rapporto quest'artista con alcuni bronzi di destinazione sacra del tempio, risp. con un gruppo di bronzo. È per questo documento che richiedono maggiore attenzione i monumenti minori di Brigetio, sia come prodotti di un'officina locale, magari d'un artista locale identificato, che così permettono di stabilire un certo stile locale, sia come rappresentanti dell'arte greca ellenistica e dell'arte romana italica nell'età imperiale.

ISTVÁN PAVLOVICS

KLEINE FUNDE AUS BULGARIEN.

Im Folgenden gebe ich die Beschreibung einiger neu aufgetauchten Denkmäler, die, obwohl nur in Bruchstücken erhalten, für die Archäologie Thrakiens von Bedeutung sind.

1. Oberer linker Teil eines verwitterten Marmorreliefs, ober abgerundet, H. 23 cm, Br. 14 cm, dick 3·5 cm; gefunden schon vor einigen Jahren bei Erdarbeiten in der Nähe der Fabrik der Gebrüder Kalpakčieff im südlichen Teil der Stadt Plovdiv (Philippopolis) und kürzlich vom Nationalmuseum derselben Stadt erworben (Inv. No. 2415). **Taf. XXXIX. 3.**

Erhalten der Oberkörper von zwei in Vorderansicht dargestellten Frauen; die Frau links, verschleiert und mit Ärmelchiton bekleidet, in der Rechten eine Schale(?) vor sich haltend, mit der gesenkten Linken anscheinend ein Szepter aufstemmend; rechts von dieser Gestalt ist wahrscheinlich Artemis zu erkennen, mit dichtem Haar und in Chiton bekleidet, mit der erhobenen Rechten einen kurzen Speer schwingend; vielleicht hielt sie mit der verlorenen Linken einen Bogen, wie z. B. auf dem Relief aus Sadina (Bez. Popovo in Nordbulgarien).¹ Artemis mit Jagdspeer (oder Lanze) und Bogen, einen Hirsch jagend, erscheint öfters aus den Felsenreliefs bei Philippi,² ebenso auf Münzen.³

Welche Göttin links von Artemis dargestellt ist, lässt sich nicht mit Bestimmtheit sagen; falls sie ein Szepter mit der Rechten hält — was ebenfalls nicht sicher ist — könnte man sie als Hera auffassen.

2. Rechte Hälfte eine Marmorplatte, das Relief stark verwittert und unten beschädigt, H. 27·5 cm, Br. 19 cm, dick 3 cm; aus demselben Fundort wie No. 1; jetzt im Museum zu Plovdiv (Inv. No. 2416). — **Taf. XXXIX, 1.**⁴

Erhalten der Vorderkörper einer nach rechts springenden Hirschkuh, mit nach links umgewandtem Kopf, mit dem rechten Vorderfuss auf einem klotzförmigen Altar stehend; vor ihr ein nach rechts galoppierender thrakischer Reiter (stark beschädigt), den Oberkörper dem Beschauer zugewendet, beschleidet mit kurzem Chiton, mit der erhobenen Rechten den Jagdspeer schwingend; das Pferd setzt seinen rechten Vorderfuss auf einen in der rechten Ecke stehenden Altar. In der oberen rechten Ecke des Reliefs zwei anscheinend nackte, dicht behaarte männliche Gestalten, in Vorderansicht aufrecht stehend; die Gestalt links hält mit der gesenkten Rechten einen undeutlichen Gegenstand,

¹ Bull. Inst. arch. Bulg. IV (1926/7) 94 No. 20, Abb. 45.

² Ch. Picard, Rev. hist. des religions LXXXVI (1922) 162, 166; P. Collart, Philippes 432.

³ Wernicke, Ralenz. II 1349.

⁴ Die Photographien der Reliefs verdanke ich Herrn Museumsdirektor D. Zontschev in Plovdiv.

die Gestalt rechts hält mit beiden Händen quer vor der Brust einen länglichen Gegenstand (wahrscheinlich Flöte).

Vor der Hirschkuh war anscheinend ein Baum dargestellt (zur Andeutung des Waldes), von dem nur die schematisch ausgeführte, eingegliederte Krone erhalten ist.

Angesichts der in Thrakien aufgetauchten Votivreliefs, auf denen Artemis auf einem Hirsch rücklings reitend erscheint,⁵ darf man mit Sicherheit annehmen, dass auch auf dem Relief aus Plovdiv die Göttin in derselben Gestalt dargestellt war; ein kleines Stück von ihrer Bekleidung ist noch erhalten; auch der Baum fehlt nicht auf einigen von den zum Vorschein gekommenen Votivplatten.⁶

Es ist beachtenswert, dass hier Armetis mit dem thrakischen Heros verbunden ist, was bei der Eigenschaft des letzteren als Jagdgottheit nicht auffällig ist; diese Verbindung erscheint — soweit ich die bis jetzt bekannten Votivreliefs aus dem altthrakischen Gebiet übersehe — auf unserem Relief zum ersten Mal.⁷

Was die Bedeutung der in der oberen rechten Ecke dargestellten Gestalten betrifft, kann ich keine Vermutung darüber äussern.

Obige Denkmäler bezeugen von neuem die lebhafte Verehrung der Artemis in Philippopolis⁸, wo bekanntlich auch eine Stadtphyle mit Namen Ἀρτεμισιάς existierte⁹ die Göttin erscheint oft auch auf den Münzen der Stadt.¹⁰

3. Vier Bruchstücke eines Bleitafelchens, H. 10 cm, Br. ca 9 cm, dick 0.2 cm, gefunden in Oescus (h. Gigen an der Donau),¹¹ jetzt im Nationalmuseum zu Sofia (Inv. No. 7075). — **Taf. XXXIX, 4, 5.**¹²

Das Hauptfeld des Reliefs in der Form einer Aedicula ist beiderseits durch zwei Säulen begrenzt (die rechte zum grössten Teil abgebrochen), deren obere Hälfte schräg gerieft ist;¹³ die Säulen trugen einen Giebel, der zum Teil noch erhalten ist; ausserhalb des Giebels in der oberen rechten Ecke ist die Büste der Luna dargestellt, die links durch einen Bogen begrenzt ist; hinter letzterem ist noch der Rest eines unbestimmbaren Gegenstandes sichtbar.

Im Hauptfeld sind die beiden Reiter fast vollständig erhalten: es fehlt die Göttin, die zwischen ihnen stand. Der Reiter rechts, bekleidet mit kurzem Chiton, flatterndem

⁵ Vgl. z. B. E. Kalinka, *Antike Denkm. in Bulgarien* No. 173, 174; G. Kazarow, *Realenz. VI A* 506; D. Zontschev, *Bull. Inst. arch. Bulg.* VIII 92.

⁶ Auf dem Relief Kalinka No. 174 ist der Baum hinter der Hirschkuh dargestellt; der Baum begegnet öfters auch auf den Artemisreliefs bei Philippi, Picard, a. O.

⁷ Über die Beziehungen des thrakischen Reitergottes zu anderen Gottheiten vgl. *Realenz. Suppl. III* 1143; G. Kazarow, *Denkm. des thrak. Reitergottes* (Dissert. Pannon. II, 14) 13.

⁸ Vgl. die von Chr. Danoff, *Realenz. XIX* 2258 angeführten Denkmäler.

⁹ A. Dumont—Homolle, *Mél. d'archéol.* No. 44, 57a; G. Seure, *Rev. archéol.* 1912, II, 256. — Aus der Umgebung der Stadt Philippopolis (aus dem Dorf Arapovo) stammt auch die Inschrift *Ann. de la Bibl. Nationale à Plovdiv* 1930, 222 No. 2 Abb. 48, in der die erste Zeile folgendermassen zu ergänzen ist: $\phi\upsilon\lambda\eta\varsigma$ Ἀρτεμει[αῖδος] (nach freundl. Mitteilung G. Seure's).

¹⁰ N. Muschmov, *Ann. de la Bibl. Nation. à Plovdiv* 1924, 197.

¹¹ D. Tudor, *Ephem. Dacorom.* VII 291 macht darauf aufmerksam, dass die Mehrzahl der Denkmäler der Donauländischen Reiter in der Nähe von Militärzentren gefunden worden sind. Für Oescus vgl. Chr. Danoff, *Realenz. XVII* 2033; C. Patsch, *Sitz.-Wien. Akad.* 217, I. Abh. 18, 219.

¹² Die Photographie verdanke ich dem Nationalmuseum in Sofia.

¹³ Dieselbe Form zeigen die Bronzetäfelchen aus Razgrad, *Arch. Anz.* 1922, 187 ff.

Mantel und phrygischer Mütze, hinter ihm die Drachenfahne;¹⁴ vom Sattel seines Pferdes hängen zwei Bänder herab; unter den Hufen des Pferdes liegt ausgestreckt, mit dem Kopf nach links, eine menschliche Gestalt. Über der Fahne der Rest eines unbestimmbaren Gegenstandes; hinter dem Reiter aufrechtstehende, langgewandete weibliche Gestalt, linkshin gewandt, die Rechte zum Mund emporhebend (Nemesis); links von ihr ist ein stabförmiger Gegenstand (Knaufszepter¹⁵ oder Säulchen?) aufgerichtet, unter dem wieder ein undeutlicher Gegenstand sichtbar ist. Der linke Reiter trägt dieselbe Kleidung, sowie die Drachenfahne; seine Rechte ist ein wenig vorgestreckt, um den (nicht angedeuteten) Zügel zu halten; rechts von seinem Kopf ein Gegenstand, der wie eine Schale mit Früchten aussieht; in der oberen linken Ecke sind noch unbedeutende Reste eines Gegenstandes schwach sichtbar. Von den Bildern des unteren Streifens, der grösstenteils verloren gegangen ist, ist nichts mehr zu erkennen.

Zur Deutung der Bilder des neuen Täfelchens aus Oescus genügt es hier auf die Ausführungen Tudor's¹⁶ sowie auf die Bemerkungen A. Alföldi's¹⁷ zu verweisen.

4. Marmormedaillon von ovaler Form,¹⁸ Durchm. 10.2×8.5 cm, dick 0.5 cm, Rückseite glatt; gefunden in der Ortschaft „Seltze“ in der Nähe des Dorfes Suchindol Bezirk Sevlievo in Nordbulgarien), jetzt in Progymnasium zu Suchindol **Taf. XXXIX. 2.**¹⁹

Das Relief ist flach und sieht wie aus Holzbrett geschnitten aus; die Figuren sind nur schematisch ausgearbeitet und waren vermutlich durch Bemalung ergänzt; es ist in zwei Felder geteilt: im Hauptfeld zwei schreitende Reiter in antithetischer Stellung; der Reiter zur Linken anscheinend mit phrygischer Mütze, die Kleidung nicht angedeutet; die zum Stoss erhobene Rechte hielt wahrscheinlich eine (gemalte) Lanze; unter den Füßen des Pferdes liegt unförmliche menschliche Gestalt. Der Reiter rechts ist in derselben Weise dargestellt, unter den Füßen seines Pferdes ist keine Figur zu sehen. Zwischen den Pferden steht, wie gewöhnlich, eine weibliche Gestalt in Vorderansicht, vor ihr ist anscheinend der Tisch mit dem Fisch darauf ganz grob angedeutet.

Im unteren Feld sind die dargestellten Figuren noch undeutlicher: links ein Vogel (Hahn?), vor ihm eine Säule, weiter ein unbestimmbarer Gegenstand, an den eine nach links gewandte, ein wenig gebückte männliche Gestalt mit nach links ausgestreckten Händen angelehnt ist;²⁰ zuletzt ein nach rechts aufspringendes Tier (Löwe?), dessen Hinterteil nicht ausgeführt ist.²¹

GAWRIL KAZAROW

¹⁴ Zur Form der Fahne vgl. *D. Tudor*, a. O. 236.

¹⁵ Vgl. den Tonmodel, Pisciculi, *Fr. I. Dölger* dargeboten, 147, Taf. 5, Abb. 1.

¹⁶ *Ephem. Dacorom.* VII (1937) 189.

¹⁷ *Daci e Romani in Transilvania* (Budapest 1940) 33; *Bibl. Pannonica* 4 (1938) 34; *Folia Archaeol.* III—IV 16. — Vgl. *G. Kazarow*, *Anz. Wien. Akad., philos.-hist. Kl.* 1940, 27. — Neue Denkmäler aus Dalmatien hat *M. Abramitš*, *Serta Hoffiler*. 297 veröffentlicht.

¹⁸ Zur Form vgl. *Tudor*, a. O. 204.

¹⁹ Die Kenntniss des Denkmals verdanke ich Herrn *V. Mikov*, die Photographie dem Nationalmuseum in Sofia.

²⁰ Vgl. *D. Tudor*, a. O. 313, No. 39 b.

²¹ Vgl. *Tudor* a. O. 326, No. 67b, 68b, 69b; *G. Kazarow*, *Arch. Anz.* 1938, 196, No. 2.

LATIN KERESZTÉNY FELIRAT ERDÉLYBŐL A KR. U. IV. SZÁZADBÓL

K. Horedt, a nagyszebeni Brukenthal-múzeum jeles régésze, nevezetes felfedezéssel ajándékozta meg a kutatást. Már előde, M. v. Kimakowicz-Winnicki megállapította, hogy a XL. t. 4. Krisztusmonogram és a XL. t. 2. áttört feliratos bronzlemez (melyek már igen régen a nevezett múzeum gyűjteményében vannak, csak lelőhelyüket nem ismerték), a Nagyküküllő-megyei Birtalm (Biertan) község szomszédságából származnak, ahol 1771-ben kerültek napvilágra. M. v. Kimakowicz-Winnicki kéziratban lappangó becses felismerését értékesítette Horedt egy nemrég megjelent fontos kis cikkében.¹

Mivel ókeresztény leletekről van szó, érdemes felfigyelnünk M. v. Heydendorff egykori medgyesi polgármester 1779. márc. 7-én írt és (Fr. W. Seraphin nyomán) Horedt által is reprodukált levelének következő mondatára, amely a fenti tárgyakkal előkerült egyéb leletekről ezt jegyzi még meg: „Es waren noch kleine Überbleibsel einer Kanne und einer Schüssel von gleichem Erze dabei, aber so verdorben, dass sie (nicht) verdieneten, aufbehalten zu werden“. Az a benyomásunk, hogy e bronzkancsó és tál is a keresztény kultusz céljait szolgálták, mint a másik két tárgy.

Nem lényegtelen körülmény, hogy a 32·5 cm széles áttört művű feliratos bronz-táblácska technikai kivitele és patinája eltér a 19·5 cm átmérőjű Krisztus-monogrammos kerek korongétól.² Ennek az a természetes magyarázata, hogy a kettő különböző készítmények alkatrésze volt. Mégpedig már Nagy Lajos megállapította,³ hogy a Krisztus névjelével ékes medaillon és a Zenovius fogadalmi felajánlása is egy-egy olyan, mennyezetről lefüggő bronzmécses tartóláncának közbeiktatott tartozéka volt, mint amilyeneket a hívők a IV. században templomaik fényének emelésére és hitbuzgalmuk — kissé antik ízű — bizonygatására szoktak felajánlani. Úgy, amint a nolai Paulinus írja,⁴ amikor ecseteli, hogy milyen fogadalmi ajándékokat hoznak Szent Félix ünnepén a nolai bazilikába a hívek: *Ast alii . . . multifformes . . . cavis lychnos laquearibus aptent, ut vibrent tremulas funalia pendula flammis*. A megmaradt emlékek sorában pedig a Petrust és Paulust hajóban ábrázoló híres firenzei bronzmécs dedikációja a legjobb formai párhuzam a

¹ K. Horedt, Eine lateinische Inschrift des 4. Jahrhunderts aus Siebenbürgen. Sonderabdruck aus „Anuarul institutului de studii clasice“ 4, 1941-1942. — Sibiu, 1941.

² K. Horedt, id. m. 5: „In der Ausführung, den Schnittflächen und der Patina zeigt sich zwischen den beiden Stücken ein gewisser Unterschied . . .“

³ Nagy Lajos, Szent István Emlékkönyv 1, 1938, 142.

⁴ Paulin. Nolan. carm. 18, 30 sqq. — Érdekes még egy ilyen függőmécs leírása is nála, carm. 19, 412 sqq.

Zenovius fogadalmi táblácskájához, noha a *tabula ansata* nem felfüggesztve, hanem nyélre forrasztva foglalt helyet a hajóábrázoláson.⁵

E leletek megítéléséhez szükséges tudnunk, hogy hol készülhetett az a díszes függő-mécs, melyhez a Zenovius feliratos felajánlása tartozott s amely bizonyára plasztikus formaadású és díszítésű volt, mint fennmaradt társai. Erre nézve először is tisztában kell lennünk azzal, hogy ez nem oly kezdetleges kivitelű,⁶ mint amilyennek feltűnik, ha csak klasszikus antik, vagy újkori készítményekkel hasonlítjuk össze. Durva vonalvezetése csak a IV. század megdőbbentő hanyatlásának tükröződése rajta, amely Itáliában éppen úgy lenyomta a műipar készítményeinek színvonalát, mint a tartományokban. Így ez egyáltalán nem arra vall, hogy helyben készült volna e dekoratív bronztáblácska. Sőt, éppen ellenkezőleg, az áttört technika olyan iparművészeti divatot képvisel, mely e kor keresztény függőmécseseinél a birodalom területén széltében használatos volt s éppen a barbárfölddé lett Dáciában terjedhetett el a legkevésbé. Már H. Swoboda⁷ észrevette, hogy a Zenovius-táblácska és a vele talált Krisztus-monogramrokona az aquileiai áttörtművű Krisztus-monogrammos korongnak **XLI. t. 1.** Nem fogunk tévedni, ha táblácskánk kifűrészelt betű-ornamentikáját és a Biertan-i áttört bronzkorongot is az aquileiai iparművészeti műhelyek kisugárzási körébe utaljuk; — akár közvetlen volt e hatás, akár csak közvetve, Pannonia bronzművességén keresztül ért el Erdélybe, melynek virágzásáról a IV. század számos ládika-veretének pogány és keresztény képciklusai tanúskodnak. Van is Pannoniából egy Sziszekén talált 25 cm széles táblácskánk (**XL. t. 1**), amelynek nem csak kifűrészelt technikája és függesztő-láncra való akasztásra szolgáló fülei, valamint *tabula ansata*-formája egyeznek meg szorosan az általunk tárgyalt erdélyi példánnyal, hanem felirata is. Ezt V. Hoffiller és B. Saria tette nemrég közzé (Antike Inschriften aus Jugoslawien I, 1938, 240, No. 525) s feltűnik mindjárt, hogy a Zenovius-felirat formuláját adja görögül: *Γαριανός Διογένο(ς) ὑπὲρ εὐχῆς ἀνέθετο*. Ez is fogadalmi ajándéku felajánlott keresztény templomi függőmécses tartozéka volt. A Biertan-i korong egyéb pannoniái párhuzamait különben már Nagy Lajos összeállította a Szent István-émlékkönyvben; az ő ábráit ismétlik meg itt a **XLI. t.** képei; egészen szoros egyezést mutat és közös eredetű is lehet a délerdélyi monogrammos koronggal a bonyhádi darab, **XL. t. 3.** Ismeretes, hogy Aquileia egyházpolitikailag is nagy hatást gyakorolt Illyricumra, valamint rajta túl a dunabalparti barbárság térítésére is^{7a}; világos, hogy a szellemi és anyagi javak áramlása itt is együtt járt, mint mindig és mindenütt. Az északitáliai-illyricumi származás ellen nem hozható fel a *Zenovius* név orientális csengése sem. Ennek sem kell „griechisch-kleinasiatisch“ embert jelölni.⁸ Mert bár

⁵ A firenzei lámpa könnyen hozzáférhető képe például W. F. Volbachnál, Wasmuth's Geschichte des Kunstgewerbes 5, 73. Irodalma: W. F. Volbach, Metallarbeiten des christl. Kultes in der Spätantike und im frühen Mittelalter (Kataloge des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 9), 1921, 52 (Nr. 45).

⁶ Így Horedt, id. m. 5.

⁷ H. Swoboda, 19. Suppl. d. Röm. Quartalschrift, 1913, 273. — Azt, hogy e technika s e motívum a birodalom egyéb részeiben is elterjedtek, egy egyiptomi bronzlámpa bizonyítja: O. Wulff, Altchristl. u. mittelalt. . . Bildwerke I, 1909, Taf. 35. No. 760.

^{7a} Utoljára erről: Nagy Tibor, Az őskeresztény egyház története Pannoniában (Diss. Pann. I, 12), 188 skk.

⁸ Mint K. Horedt, 8. véli.

természetesen a keleti részek keresztényei körében is előfordul ez a név⁹, megtaláljuk a nyugati hívőknél és papoknál is.¹⁰ Hordozójának kilétére különben még rátérünk mindjárt.

A kitűnő nagyszombeni archaeológus felveti azt a lehetőséget, hogy e latin feliratos táblácska a Dácia kiürítése után is a tartományban maradt lakosság latin nyelvének emléke lehetne, — akkor is, ha keresztény misszionáriusról volna itt szó, aki a gótok körében működött.¹¹ Kifejtettem már máshol részletesen azokat az okokat, amelyek miatt meggyőződésem szerint Erdélyben ily folytonosság nem volt és nem is lehetett:¹² a történeti és régészeti adatok világosan megcáfolják ezt. Ellenben az ottani nyugati-gótok között nagy elterjedtsége volt a latin nyelvnek. Konstantin óta férfiak jó része megtanulhatta ezt a birodalom szolgálatában töltött katonáskodása alatt és emlékeik tanúskodnak róla, hogy odahaza is használták bizonyos mértékben.¹³ A latin elterjedtsége a germánok között és Illyricum népének rabszolgaságba való hurcolása lehetett az alapja annak, hogy még Attila udvarában is a latin volt a *lingua franca*, mint azt Priskos rhetortól tudjuk.

De vajjon volt-e egyáltalában köze e latin felírástú táblának Dácia földjéhez? Vajjon dáciai keresztény rendelte-e Pannoniában, vagy még távolabbi műhelyekben, vagy pedig csak hadizsákmány gyanánt került Erdélybe, a gótokhoz? Mind a két eshetőséget mérlegelnünk kell.

Ami pedig magának a kereszténységnek feltűnését illeti e vidékeken, annak háttere nem lehet vitás. Amennyire nincsen ugyanis nyoma a 271-ben feladott tartományban a római elemeknek, melyeket Aurelianus nagyszabású hadjárat keretében felszabadítva áttelepített az Alsó-Duna jobbpartjára, annyira biztos és közismert tény, hogy az imperium kultúra-kisugárzása a gótok körében a keresztény misszió jelentős sikerében csúcsosodott ki. Nem is kell erre részletesebben kitérnünk, mert bőséges modern irodalmunk van rá.¹⁴

Elég lesz itt arra emlékeztetni, hogy a keresztény misszió az erdélyi nyugati gótok között 332 óta lendül fel s egyre erősödik, elsősorban a téríteni vágyó Konstantin és hitbuzgó utódainak jóvoltából. A különböző szekták elburjánzása és heves üldözések reakciója tanúsítja a Krisztushit hirtelen elterjedését a gótok között, valamint számos mártír-

⁹ Péld. Hieronymi epist. 17, 4.

¹⁰ Pld. Augustini epist. 2 (CSEL. 34, p. 3). Paulini vita Ambrosii 50 (florentiai püspök 400 körül) stb.

¹¹ K. Horedt, id. m. 8.

¹² Alföldi A., Századok 74, 1940, 129 skk. Ua., Daci e Romani in Transilvania (Biblioteca della „Mattia Corvino“, no. 9, 1940.

¹³ Lásd fejtegetéseimet: Numizmatikai Közöny 28/29, 1933, 3 skk. Érdekes adatot szolgáltat még Themistios (or. 10 p. 161, 21 sgg. Dind.), amikor elmondja, hogy Valens beszünteti a gót fejedelmeknek való gabonaszállításokat, a következő kivétellel: καὶ ἀντὶ τῶν τοσούτων τῶν πρώτων κομιζομένων μόλις ἐνὶ συνεχῶρει τῇ πρὸς τὴν γλωττίαν διακονοῦντι.

¹⁴ Lásd például a következő műveket, amelyekben a további irodalom is megtalálható: J. Mansion, Analecta Bollandiana 33, 1914, 5 skk. — J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain, 1918, 407 skk. — L. Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, etc., Die Ostgermanen. 2. Aufl., verbesserter Neudruck, 1941, 233 skk. — C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa 3 (Sitzungsber. d. Wiener Akad. 208 Bd., 2. Abh.), 1928, 56 skk. — K. D. Schmidt, Die Bekehrung der Ostgermanen, 1939, 216 skk.

juk kegyelettel ápolt emléke. Társadalmuk legelőkelőbb rétegeibe is befészkelte magát az új hit. Nemcsak Wulfila és gót püspöktársai lépték át a Dunát, hogy az Igét hirdessék náluk, hanem nagyszámú birodalmi származású romanizált térítő pap is. Ha a Zenovius mécsese nem volt zsákmányolt holmi, akkor benne is ilyen misszionáriust láthatnánk.

Értesülünk arról is, hogy kolostorok és templomok is épültek a gótok földjén. Egy ilyen gót bazilika felszereléséhez tartozhattak — az elveszett kancsó- és tállal együtt — a mi tárgyait is.¹⁵

ALFÖLDI ANDRÁS *kv.*

EINE LATEINISCHE CHRISTLICHE INSCRIFT AUS SIEBENBÜRGEN

K. Horedt, der ausgezeichnete Archäologe des Brukenthal-Museums von Nagyszeben-Hermannstadt (Sibiu) hat die Forschung mit einer wichtigen Entdeckung beschert. Schon sein Vorgänger, M. v. Kimakowicz-Winnicki hat es festgestellt, dass die Bronzescheibe mit dem Monogramm Christi und die kleine Bronzetafel mit durchbrochener Inschrift, die wir auf **Taf. XL. 2, 4** abbilden, aus der Nachbarschaft des Dorfes Birtahalm (Biertan, Kom. Nagyküküllő-Târnava Mare) herkommen, wo sie im Jahre 1771 ans Licht kamen. Diese Erkenntnis, die bisher in einem handschriftlichen Katalog versteckt, unbekannt blieb, wurde in einem jüngst erschienenen Aufsatz von Horedt trefflich ausgewertet.¹

Da es sich um altchristliche Funde handelt, lohnt es sich einen Satz aus dem Briefe des einstigen Bürgermeister von Mediasch M. v. Heydendorff vom 7. März 1779 zu reproduzieren, der sich mit diesen Funden beschäftigt und den Horedt (nach Fr. W. Seraphin) im Wortlaut mitgeteilt hat: „Es waren noch kleine Überbleibsel einer Kanne und einer Schüssel von gleichem Erze dabei, aber so verdorben, dass sie (nicht) verdienten, aufbewahrt zu werden.“ Man hat den Eindruck, dass diese Kanne und Schüssel ebenfalls zu den Zwecken des christlichen Kultes gedient hatten, wie die beiden anderen Gegenstände.

Es ist nicht ohne Belang, dass das 32·5 breite durchbrochene Inschrifttafel aus Bronze „in der Ausführung, den Schnittflächen und der Patina“ von dem Monogrammdiskus „einen gewissen Unterschied“ aufweisen.² Die natürliche Erklärung dieser Differenz ist, dass beide Stücke Bestandteile von zwei verschiedenen Gegenständen gewesen sind. Und zwar hat es schon L. Nagy³ gesehen, dass sowohl die Monogrammscheibe, wie die Inschriftplatte auf Hängeketten von zierlichen Bronzelampen montiert gewesen sind, die man damals den Kirchen zu schenken pflegte. So schildert diese Sitte zum Bei-

¹⁵ A Kárpátmedence népeinél később még sok ily keresztény templom épülhetett. Ilyennek a leltárához tartozhatott a Nemzeti Múzeum tápiógyörgyei bronzmécsese is, amelyet László Gy. tett közzé, *Folia archaeologica* 1—2, 1939, 110 skk.

¹ K. Horedt, Eine lateinische Inschrift des 4. Jahrhunderts aus Siebenbürgen. Sonderabdruck aus „Anuarul institutului de studii clasice“ 4, 1941—1942, Sibiu, 1941.

² K. Horedt, a. O. 5.

³ L. Nagy, Szent István Emlékkönyv 1, 1938, 142.

spiel Paulinus von Nola an einer Stelle, wo er von den Geschenken spricht, die die Gläubigen der Basilika des hl. Felix an dessen Namensfest widmeten: *Ast alii . . . multiformes . . . cavis lychnos laquearibus aptent, ut vibrent tremulas funalia pendula flammis*.⁴ In der Reihe der uns erhaltenen Denkmälern bietet die *tabula ansata* an der schiffsförmigen Lampe von Florenz mit Petrus und Paulus die nächste Parallele zu dem Täfelchen von Zenovius, obwohl sie nicht an einer Kette hing, sondern auf der Lampe selbst aufgelötet war.⁵

Zur Beurteilung dieser Fundobjekte wäre es vor allem nötig zu wissen, wo sie hergestellt worden sind. Zunächst muss man damit im klaren sein, dass die durchbrochene Inschriftplatte gar nicht so primitiv ist, wie es auf dem ersten Blick anmutet und darum auch gar nicht ein an Ort und Stelle entstandenes Erzeugnis sein wird.⁶ Ihre derbe Linienführung stellt nicht etwa die Unbeholfenheit eines lokalen Bronzeschmiedes dar, sondern ist der Ausdruck der allgemeinen Dekadenz der Epoche, die in Italien und den Provinzen gleichsam erschreckende Fortschritte macht. Es vertritt sogar die Technik des Durchbruchs eine Zeitmode, die an den Hängelampen damals im Reichsgebiet allgemein gebraucht gewesen ist und die am allerschwersten in dem zum Barbarenland gewordenen Siebenbürgen Fuss gefasst haben könnte. Schon H. Swoboda hat es bemerkt,⁷ dass unsere Fundstücke mit einem verzierten Monogrammdiskus aus Aquileia **Taf. XLI. 1.** verwandt ist. Wir werden kaum fehlgehen, wenn wir auch die bronzene Widmungstafel und die Monogrammscheibe von Biertan dem Ausstrahlungsbereich der Werkstätten von Aquileia zuweisen; die Wirkung von Aquileia könnte freilich auch auf Umwegen erfolgt sein, so zum Beispiel durch die pannonischen Bronzeschmiede, deren blühendes Handwerk im 4. Jh. besonders die Beschläge von Holzkästchen mit Reliefsszenen bezeugen. Tatsächlich besitzen wir aus Pannonien eine schlagende Parallele (**Taf. XI, 1.**) zum Täfelchen von Biertan. Es ist dies die von V. Hoffiller und B. Saria (Antike Inschriften aus Jugoslawien 1, 1938, 240, No. 525) unlängst veröffentlichte 25 cm breite Bronzetafel aus Sisak, die ebenfalls die Form einer *tabula ansata* hat, eine durchbrochene Inschrift aufweist und zwei Ösen für die Hängekette besitzt, wie das von uns besprochene Exemplar. Ausserdem gibt ihre Widmung genau die Formel der von Biertan griechisch wieder: *Γαλιανὸς Αιογένου(ς) ἐπεὶ εὐχῆς ἀνέθετο*. Sie war also ebenfalls auf einer christlichen Hängelampe appliziert. Die weiteren pannonischen Parallelen der Scheibe von Biertan hat übrigens schon L. Nagy in dem St. Stephans Gedenkbuch (a. O.) mitgeteilt; unsere Abbildungen auf **Taf. XLI.** sind seiner Arbeit entnommen. Eng verwandt mit dem süd-dakischen Exemplar ist das Monogramm von Bonyhád (**Taf. XL. 3**, das wahrscheinlich

⁴ Paulin. Nolan., carm. 18, 30 sqq. — Vgl. noch die Beschreibung einer solchen Lampe ebd. carm. 19, 412 sqq.

⁵ Eine leicht zugängliche Abbildung der Schiffslampe von Florenz bietet z. B. W. Fr. Volbach, in Wasmuth's Geschichte des Kunstgewerbes, 5, 73. Literatur dazu bietet ebenfalls Volbach, Metallarbeiten des christlichen Kultes in der Spätantike und im frühen Mittelalter (Kataloge des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Nr. 9), 1921, 52 (Nr. 45).

⁶ Wie es Horedt a. O. 5. meint.

⁷ H. Swoboda, 19. Suppl. d. Röm. Quaartalschrift, 1913, 273. — Freilich hat man ebensolche durchbrochene und mit Weinranken verzierte Monogrammscheiben auch im Osten des Reiches hergestellt; vgl. man die Lampe bei O. Wulff., Altchristl. u. mittelalt. . . Bildwerke (d. K. Mus. zu Berlin) 1, 1909, Taf. 35, Nr. 760.

aus derselben Fabrik her stammt, wie jenes. Es ist bekannt, dass Aquileia auch kirchenpolitisch eine grosse Wirkung auf Illyricum und weiter auf die Barbarenvölker jenseits der Donau ausgeübt hat;⁸ es ist klar, dass geistige und materielle Güter auch diesmal dieselbe Kanäle hatten. Gegen die Herkunft der in Rede stehenden Objekte aus Norditalien oder Illyricum kann auch der „griechisch-kleinasiatische“ Klang des Namens⁹ Zenovius nicht vorgebracht werden. Wohl kommt dieser Name auch bei den Christen der orientalischen Provinzen vor,¹⁰ doch finden wir ihn auch bei Gläubigen und Priester des Okzidentales ebenfalls.¹¹ Auch ist es gar nicht so sicher, dass der Name *Zenovius* mit dem Boden Daziens etwas zu tun gehabt hat, wie wir es noch gleich sehen werden.

Der verdiente Kustos des Brukenthal-Museums erwägt die Möglichkeit, dass die Inschrifttafel von Biertan ein Dokument der lateinischen Sprache der auch nach der Evakuierung der Provinz dortselbst verbliebenen romanisierten Elementen sein könnte, — auch im Falle wenn Zenovius ein Missionar gewesen sein sollte, der seine Tätigkeit unter den Goten ausgeübt hatte. Nun hat der Schreiber dieser Zeilen schon anderswo die Gründe ausführlicher vorgeführt,¹² denen zu Folge in dem Traianischen Dazien eine römische Kontinuität nicht vorhanden gewesen und nicht vorhanden sein konnte. Man soll es jedoch andererseits nicht vergessen, dass die lateinische Sprache bei den Westgoten — nebst anderen Merkmalen der römischen Gesittung — im 4. Jh. stark Wurzel gefasst hat. Dies schon deshalb, weil dieses Germanenvolk seit Konstantin im römischen Heer eine erhebliche Rolle spielt und zwar nicht nur im Verband der Stammesgenossen und unter eigenen Fürsten, sondern in den römischen Truppen, oft in der Kaisergarde selbst dienend. So ist es kein Wunder, dass das Latein auch im Gotenlande eine gewisse Geltung erlangte, so wie materielle Güter der römischen Zivilisation dortselbst stets mehr Absatz fanden und wie auch die Versorgung mit Lebensmitteln der Goten immer mehr an die „Geschenke“ der Kaiser angelehnt wurde.¹³ Zwischen benachbarten Fremdvölkern entwickelte sich das Latein zu einer Art von *lingua franca* und diese Entwicklung wurde sogar auch durch den Hunnensturm nicht zerrissen: von Priskos wissen wir, dass im Hofe Attilas neben der hunnischen und der gotischen Sprache auch das Latein eine volle Geltung gehabt hatte.

Man darf es jedoch nicht vergessen, dass die Inschrift des Zenovius zu einer aus dem Reichsgebiet nach dem gotischen Dazien verschleuderten Prunklampe gehört hat und folglich dort, wo die Lampe selbst, entstanden ist. Ist sie durch einen Missionar in Dakien bestellt oder dorthin gebracht worden, oder ist sie nur als ein Beutestück zu den Goten hingelangt? In letzterem Falle, der m. E. zu mindest ebenso viel Wahrscheinlichkeit für sich beanspruchen kann, wie der erstere, hätte also die Inschrift ebenso eine jede Aktu-

⁸ Zuletzt: *Tibor Nagy*, Geschichte der christlichen Kirche in Pannonien (Diss. Pann. I, 12), 188 ff.

⁹ Wie est Horedt 8 bemerkt.

¹⁰ Z. B. Hieron., epist. 17, 4.

¹¹ Augustini epist. 2 (CSEL. 34, p. 3). Paulini vita Ambrosii 50 (Z. Bischof von Florenz), usw.

¹² A. Alföldi, Daci e Romani in Transilvania (Bibliotheca della „Mattia Corvino“, no. 9), 1940.

¹³ Vgl. meine Ausführungen in: Numizmatikai Közlöny 28—29. 1933, 3. ff. — Eine interessante Angabe wird noch durch Themistios (or. 10 p. 161, 21 sq. Dind.) geliefert. Er spricht davon dass Valens die Kornlieferungen an die Goten eingestellt habe, mit der Ausnahme: καὶ ἀντὶ τῶν τοσούτων τῶν πρότερον κομιζομένων μόλις ἐν συνεχώρει τῇ πρὸς τὴν γλατταν διακονοῦντι.

alität und jeden Sinn verloren, wie zum Beispiel die Widmung *Numini Augusti* auf dem Bronzedreifuss im vandalischen Fürstenschatz von Sackrau.

Was schliesslich das Auftauchen des Christentums in diesen Gegenden anbetrifft, so kann der Hintergrund dieser Erscheinung nicht zweifelhaft sein. Dass die romanisierte Bevölkerung von Dazien durch die systematische Evakuierung der restlichen Truppen und Zivilpersonen nach dem Gotensieg Aurelians im J. 271 in ihrer Ganzheit auf das Südufer der Donau verpflanzt, aus Siebenbürgen verschwand, steht m. E. fest. Aber dass die christliche Mission bei den Westgoten daselbst im 4. Jh. einen grossen Erfolg zu verzeichnen hatte, ist nicht weniger sicher. Dies ist allgemein bekannt und es genügt dafür auf einige neueren zusammenfassenden Darstellungen zu verweisen.¹⁴ Wir erinnern nur kurz darauf, dass die christliche Mission bei den Ostgoten seit 332 besonders lebhaft wird, und zwar nicht nur durch die Kirche selbst gefördert, sondern durch den „apostelgleichen“ Konstantin und seine glaubenseifrigen Nachfolger. Die starke Verbreitung des Christusglaubens wird unter anderem durch das Gedeihen von verschiedenen Sekten, durch die in heftigen Verfolgungen sich offenbarende Reaktion der Verfechter des Heidentums und zahlreiche Märtyrer bekundet; der neue Glaube nistet sich in den vornehmsten und geringsten Schichten der Goten ein. Nicht nur Wulfila und andere gotische Missionare überschritten die Donau, um dieses Volk zu bekehren, sondern viele romanisierte Priester aus dem Reich. Wenn die Lampe des Zenovius nicht ein Beutestück gewesen sein sollte, sondern das Weihgeschenk eines in Dazien lebenden Christen, so wäre Zenovius hochwahrscheinlich einer jener romanisierten Missionare gewesen. Wir haben auch darüber Nachrichten, dass Klöster und Kirchen im Lande der Westgoten entstanden sind. Zu der Ausrüstung eines solchen gotischen Heiligtums haben unsere Objekte samt der verlorenen Kanne und Schüssel angehört.¹⁵

Budapest

ANDREAS ALFÖLDI

¹⁴ Vgl. z. B.: *J. Mansion*, *Analecta Bollandiana* 33, 1914, 5 ff. — *J. Zeiller*, *Les origines chrétiennes dans les provinces d'abubiennes de l'empire romain*, 1918, 407 ff. — *L. Schmidt*, *Geschichte der deutschen Stämme*, usw., *Die Ostgermanen*. 2. Aufl., verbesserter Neudruck, 1941, 233 ff. — *C. Patsch*, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, 3 (Sitzungsber. d. Wiener Akad. 208 Bd., 2. Abh.), 1928, 56 ff. — *K. D. Schmidt*, *Die Bekehrung der Ostgermanen*, 1939, 216 ff.

¹⁵ Später, im 5. Jh. erhoben sich auch bei anderen Völkern im Karpathenbecken Kirchlein und Kapellen. Zu dem Inventar eines solchen Heiligtums konnte die christliche Bronzelampe von Tápiógyörgye im Ung. Nationalmuseum angehört haben, vgl. *Gy. László*, *Folia archaeologica* 1—2, 1939, 110 ff.

RÓMAI ÚT A DOBOGÓKÖN.

Már Thirring említi a Pilis hegységet ismertető turista-Kalauzában, hogy a Dobogókőre római út vezet. Ez az út tényleg megvan; e sorokban, melyek a régi jó barát ünneplését szolgáló kötetben látnak napvilágot, megkíséreljük rövid jellemzését adni.

A quád-szarmata határvidék megfigyelésére kiválóan alkalmas hegytetőre vezető és bizonyára a második védelmi vonal más erődjével is kapcsolatot létesítő katonai út a Fabinyi-villa mögött ÉK-re elhelyezkedő római őrtoronyban végződött, melynek alapozását 1940-ben megtaláltam, de sajnos, ma már ez fel van dűlve, mert a köveket egy nagyobb építkezés céljára kiszedték, mielőtt szakszerűen felvehette volna valaki e fontos maradványokat. Most már csak egy nagy gödör mutatja helyét. Innen vezetett le Pilisszentkereszt felé utunk, a dobogói túristamenedékháztól DNyNy irányban húzódó völgyön keresztül. Az út földéme feltört állapotban a Pilisszentkereszt felé haladó zöldjelzésű erdei úton a kiindulástól kb. 150—200 méterre található meg (XLII. t. 1. és 2. kép) s a jelzésen továbbhaladva 150 méteres ép állapotban lévő útrészt kapunk itt (XLII. t. 3., 4., 5. kép). A szélesebb nyomtávú római kocsikerekek koptatása jól kivehető, az út közepén pedig a keskenyebb modern kocsik rongálása látszik. 6. számú képünkön az ezt az épebb részt befejező rongáltabb útrészt látjuk. XLIII. t. 2—11. számú képeink ugyanígy az erdei út második felén fekvő jól kivehető római útrészeket mutatnak. Két hidat ábrázol a XLII. t. 8-ik és a 12-ik kép, melyek egy kis patakmedret ívelnek át. Ezek kötés nélkül, vagy másodlagosan felhasznált római kövekből készültek. A római út szintje ezeken a pontokon ásatás hiányában még nincs megállapítva, s így nem tudjuk, hogy a boltív hiánya az elpusztult útszintnek, vagy másodlagos felhasználásának tudható-e be; az utóbbi a valószínűbb.

Az út földemének borítólapjai — amint az a római utaknál szokásos — kötés nélkül vannak egymáshoz illesztve. Az alapépítmény a talajnak megfelelően hol erősebb, hol gyengébb kivitelben készült. Hidraulikus kötőanyaggal készült alapépítményt mutat be a XLII. t. 7., 9. és 11-es számú képünk, a kötőanyag egyik blokkját a 10-ik kép. Az út esetleges építési periódusainak és szerkezetének megvizsgálását és a közvetlen mellette fekvő objektumok feltárását szakszerű ásatásnak kell elvégezni, hogy az út történetére vonatkozólag adatokat kaphassunk.

Utolsó képünk a zöldjelzésű útnak végső, Pilisszentkereszt feletti szakaszát mutatja, ahol utunk a modern úthoz csatlakozik, pár évvel ezelőtt még látható részeit az új műút takarja el.

ZAMBRA ALAJOS

LA STRADA ROMANA DEL DOBOGÓKŐ.

Il Thirring ha già accennato — nella sua guida monografica della regione del Pilis — all'esistenza di una strada romana sul Monte Dobogókő. La strada esiste, e noi ci proponiamo di darne una succinta descrizione in questa nostra breve nota.

La strada in questione conduceva ad una delle torri-vedetta costruite sul ciglione del Dobogókő, il quale controllava magnificamente tutta la zona del confine quadosarmata, e certamente anche ad altre fortificazioni della seconda linea difensiva allestita dai Romani. La strada partiva dalla torre-vedetta situata a Nord-Est della villa Fabinyi, e scendendo attraverso la valle che si svolge in direzione Sud-Ovest-Ovest dal rifugio del Dobogókő, raggiungeva l'attuale villaggio di Pilisszentkereszt. Le pietre della torre-vedetta, che costituiva il punto di partenza della strada romana, sono state adoperate nelle varie costruzioni edili del Dobogókő, per cui l'unica traccia della torre è costituita attualmente da una ampia fossa circolare. Le prime tracce della strada si incontrano a circa 150—200 metri dal punto di partenza, nel bosco sottostante il ciglione del Dobogókő, sul sentiero turistico col segno verde che conduce nel villaggio di Pilisszentkereszt (Tavola XLII, figg. 1 e 2); proseguendo sul detto sentiero incontriamo un tratto di strada, ottimamente conservato, della lunghezza di circa 150 metri (Tavola XLII, figg. 3, 4 e 5). Su questo tratto si possono osservare perfettamente il solco scavato dalle ruote dei carri romani e più dentro, quello scavato dalle ruote dei carri più recenti. La fig. 6 della I tavola ci presenta il tratto terminale — già alquanto deteriorato — di questo tronco ben conservato. Le figg. 11—2 della Tavola XLIII ci mostrano parti della strada romana facilmente individuabili nel tratto inferiore del sentiero turistico. Le figg. 8 e 12 della Tavola XLII rappresentano due ponticelli sul ruscello attraversato dalla strada. Sono costruiti senza cemento o con pietre romane secondariamente usate. In mancanza dei necessari scavi non abbiamo potuto ancora stabilire il livello della strada in questi due punti, e quindi non possiamo dire ancora se la mancanza dell'arco sia da attribuirsi alla distruzione del livello originale o all'uso secondario delle pietre romane. È però probabile la seconda ipotesi.

I lastroni di pietra del lastricato sono stati collocati l'uno accanto all'altro — come si usava nella costruzione delle strade romane — senza cemento. Le sottostrutture, conformemente alle condizioni del terreno, sono più o meno forti. Le figg. 7, 9 e 11 della Tavola XLII rappresentano sottostrutture ottenute con materiale da presa idraulico; un blocco ottenuto con tale materiale è raffigurato nella fig. 10. Sarebbero necessari degli scavi per stabilire i periodi di tempo in cui la strada venne costruita, esaminarne la struttura e mettere allo scoperto gli eventuali oggetti situati immediatamente lungo la strada. Soltanto così sarà possibile ricostruire la storia della strada.

L'ultima figura rappresenta il tratto terminale del sentiero turistico dal segno verde, nelle immediate vicinanze del villaggio di Pilisszentkereszt, dove il sentiero sbocca nella strada maestra Pomáz-Esztergom. Avvertiamo che la strada moderna segue da questo punto e per un buon tratto il tracciato del sentiero, che da essa risulta coperto con gli avanzi della strada romana.

LUIGI ZAMBRA

KUTATÁSOK ULCISIA CASTRA TERÜLETÉN.

(ELŐZETES JELENTÉS AZ 1939. ÉVI ÁSATÁSRÓL.)

Jelentésünket még 1940. január havában zártuk le. A háborús viszonyok azonban hosszabb időn keresztül megakadályozták a cikk megjelenését. Azóta az 1940. évi ásatások a tábor történetére vonatkozó ismereteinket tetemesen bővítették, de csak alátámasztották akkor tett megfigyeléseinket. Ezért helyénvalónak látszott az újabb bizonyító anyagra való utalás nélkül a jelentést eredeti alakjában közreadni.

Ulcisia castra római táborépítményről a magyar limes-kutatás úttörője, Rómer Flóris, az 1857. évi akadémiai beszámolójában következőkép emlékezett meg:¹ „Szentendrén a püspöki szőlő egy csekély magaslaton fekszik, mely hajdan római castrum volt. A szőlőművelés egyedül a déli oldalon hagyta meg a nagy terméskövekből épült, még most is 1 ölnyi magasságú falat és ékeleten egy kerek toronynak, melynek átmérője 4°, körületét. A fennálló falak 5' nyiak, délre 15 ölnyi épségben láthatók, de a szőlőkben, hol pincéket is találnak, sok falomladék tűnik fel. A várnak hossza és széle 60 öl...”

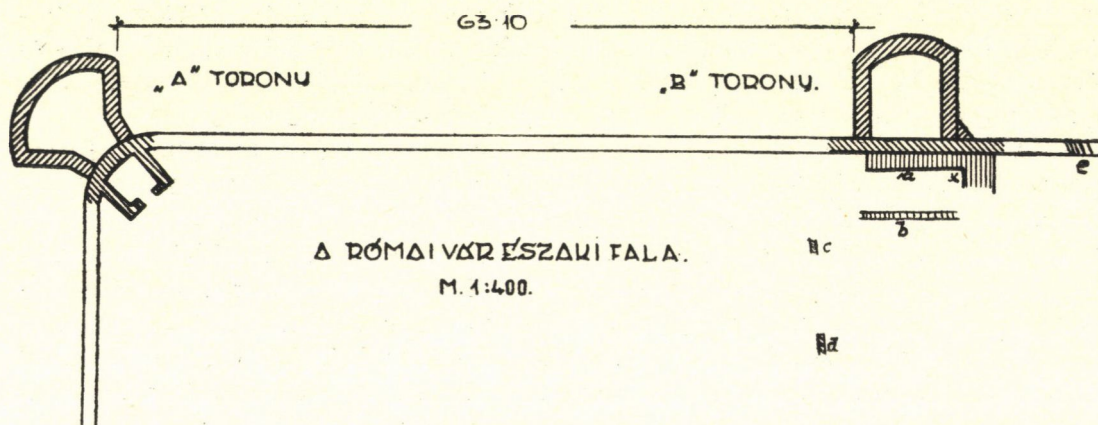
A Rómer vázolta kép nagyjában megfelelt a háború utáni állapotnak is. A szőlők- és gyümölcsösökkel beültetett táborterületen legfeljebb annyi változás következett be, hogy a megismétlődő földforgatások és rigolározások évről-évre többet pusztítottak a táborfal és a belső építményekből. A 30-as évek elején megindult a tábor területének felparcellázása, majd ezzel karöltve az építkezések, s félő volt, hogy Ulcisia castra is osztozik számos magyarországi római tábor sorsában, t. i. villákkal, házakkal építik be, s ezzel végérvényesen elzárják a tudományos kutatás elől. Ekkor lépett közbe a szfőv. Régészeti és Ásatási Intézet, amely kezdettől fogva minden lehetőt megtett a szentendrei rómaiak emlékei megmentésére.² Az első rendszeres ásatás Nagy Lajos professzor kezdeményezésére és vezetésével 1934 őszén indult meg, s ennek gazdag eredményei a további kutatásokhoz lefektették a biztos alapokat. A következő években Óbuda átrendezésével kapcsolatban a legio II adiutrix táborterületén lehetségessé vált ásatások kötötték le a múzeum minden erejét. Szentendrén ismét csak 1939. július-augusztusában kerülhetett sor, amikor Budapest Székesfőváros áldozatkészsége lehetővé tette a tábor eddig még át nem vizsgált északi fala mentén az ásatások megindítását. Az ásatási terület kezdetben az 1458/1. hrsz. telekre szorítkozott, amelynek déli részén Vajda

¹ Idézetünk a M. N. M.-ban őrzött teljesebb kéziratból való: *Rómer Flóris iratai* II. A rómaiak öröklési rendszere. (Fol. Hung. 1110/4, 19. l.)

² A háború óta a Régészeti Intézet e törekvése értékes támogatást talált *dr. Péchy Henrik* ny. I. o. főtörzsorvos úr személyében, aki Szentendre multja iránti szeretetétől vezetve már akkor sem kímélt időt és fáradságot, hogy a tudományos munkát elősegítse.

István ref. lelkész úr családi villát építtetett.^{2a} Később Mándy István ügyvéd úr előzékenysége folytán ásatásainkat kiterjeszthettük az 1459/1. és az 1459/2. hrsz. telkekre is, ahol kezdettől fogva az északnyugati saroktoronyt sejtettük. Az ásatás céljaira rendelkezésünkre álló $65 \times 25 \text{ m}^2$ terület déli szegélye szőlővel volt beültetve, északi része pedig gyümölcsös-kertként szerepelt. A kettő határvonalán fut végig a tábor északi fala. A közölt látkép (XLIV. t., 1. kép) középső részén észrevehető dombszerű magaslat takarta be az egyik közbenső kiugró tornyot, amelynek falai két helyen még felértek a felszínre (a képen nyíllal jelezve). Az első kutatóárkunkat így meglehetősen pontossággal a torony középső részének irányíthattuk. Négyheti munka után a kiugró torony és a táborfal megfelelő szegmentuma szabadon állott.

A táborfal alapja ezen a helyen 3.25 m mélyre³ nyúlt és az alapárok hozzávetőleges⁴ szélessége 1.55 m (5 és $\frac{1}{4}$ római láb). Alapozásul szabálytalan, nagy kőtömböket



1. kép.

raktak le és a kövek közti hézagokat kavicsal kevert földdel töltötték ki. 2.18 m mélységben 35 cm -es peremet hagyva kezdődött a táborfal síkja, amely a római erődépítkezés szokásos technikájával készült. Külső, a torony felé eső oldala sorosan rakott, jól megmunkált kváderkövekből állott, belsejét apróbb, szabálytalan kövekkel töltötték ki és oltatlan mésszel kötötték össze. Falvastagság 1.15 – 1.20 m között váltakozott. A táborfalnak a castrum belseje felé eső oldalához nagy kőlapokkal bélelt, keleti irányban keskenyedő (1.17 m , nyugati végpontján 1.40 m) fal (a) épült hozzá (1. kép). Nyugat felé a fal lépcsőzetesen szakadt le, s az alpmélység itt csak 1.98 m -ig terjedt; a táborfallal szemben tehát több mint 1.30 m -el magasabban alapozták. A kiugró torony keleti falával egyirányban már egészen az alapjáig elpusztult, de még megállapítható volt, hogy az x pontnál a tábor belseje felé fordul. A villa építése miatt azonban sajnos, csak $\frac{1}{2}$ méterig

^{2a} Az ásatások folyamán tanúsított megértő támogatásáért e helyen is kifejezem hálás köszönetemet Vajda István ref. lelkész urnak.

³ Dolgozatunkban előforduló összes magassági adatok Vajda ref. lelkész úr villájának északi oldala előtt kiugró cementpadlóra vonatkoznak, mint ± 0 pontra. Ez megfelel nagyjában a tábor-terület mai niveaujának.

⁴ A tábor belseje felé hozzáépített fal miatt itt pontosan ez nem volt megállapítható.

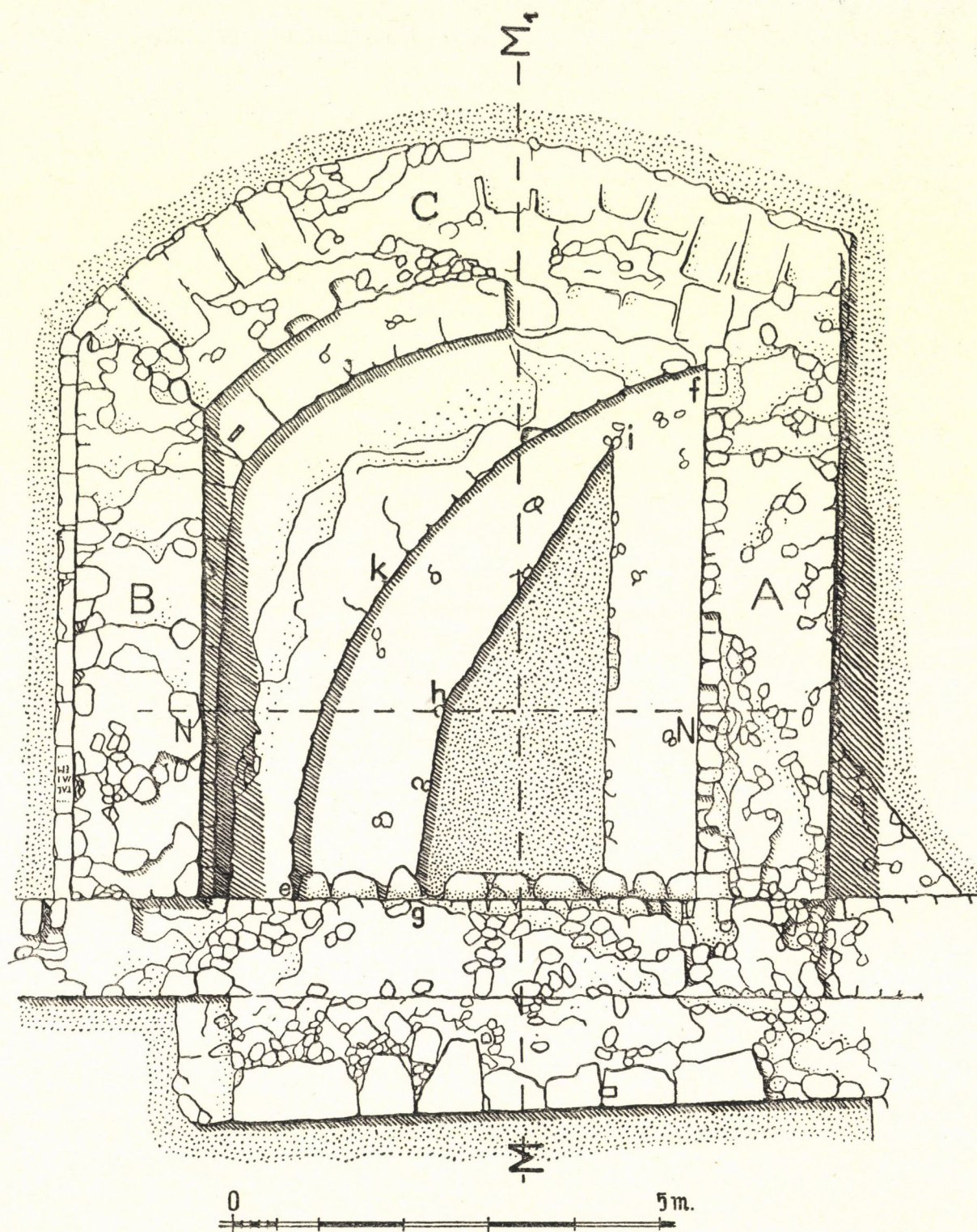
tudtuk követni. Az x pontnál, 1,80 m mélységben, a fal külső peremén került elő *Hadrianus* erősen lekoptatott középbronza; körirata már nem volt olvasható. Ezzel a kelet-nyugati irányú fallal párhuzamosan, a tábor belseje felé 3,20 m távolságra, a villaépítkezés alapozási munkálatainál egy keskenyebb, 40–50 cm vastag római falat találtak (*b*). A villa északi homlokzata részben erre épült rá. Ettől nyugatra, a meszesgödör és a kút ásásakor (*c*, *d* pontok) azonos vastagságú észak-északkelet-dél-délnyugati futású fal nyomait állapítottam meg 1,80–1,50 m-re a felszín alatt. Felettük 15–20 cm vastag égési réteg húzódott. Ezek már a tábor belső építményeihez tartoztak, s az is valószínű, hogy a táborfalhoz később hozzáépített szélesebb fal is hozzájuk számítható. Ez utóbbinak az x pontban felvett új észak-déli iránya arra mutatna, hogy a *b* fallal esetleg találkozott. A problémák tisztázásához itt azonban még további kutatások szükségesek, amelyekre remélhetőleg a közeljövőben sor kerülhet, a Szentendre város tudománypártoló vezetőségétől tervbevetve, s ezen a szakaszon is keresztülhaladó út megépítése alkalmával.

A kapuzat helyének megállapítását célozta a kiugró torony keleti falsíkjától keleti irányban 9,50 m távolságra húzott észak-déli irányú kutatóárkunk. Azonban csak az 1,30 m vastag táborfal került elő (**XLVI. t., 1. kép**), amelyet itt a legalsó körétegig kiszedtek. A kiszedett fal nyomait metszetben még 40 cm vastagságban meg tudtuk figyelni. E fölött már újabbkori, hordott földréteg terült szét. Az alap külső homlokzati részén feküdt a **XLVI. t., 7. képen** bemutatott edénytöredék (10 cm magas, 6 cm széles, 1,2 cm vastag). Finoman iszapolt, puha, világosszürke agyagból készült és külső meg belső oldalát is szürkésbarna mázzal vonták be. Külső oldalát benyomott díszek ékítik. Legfelül szabálytalanul bekarcolt kis háromszögalakú díszek, amelyet lent vékony pálcátág keretez. Alatta két sorban levéldísz, majd kettős körkeretben foglalt rozetta. A külső körgyűrűt pontsor tölti ki. A darab *Resatus*⁵ névvel kapcsolatba hozott korai, bennszülött kerámiába sorozható s készítési ideje a II. század első harmadába tehető.⁶

A táborfalnak az 1458/1. hrsz. telken felásott részéhez a táborépítkezés későbbi szakában egy többször átépített, *patkóalakúan kiugró torony* (**2. kép**) csatlakozott (belterülete: 6,50 × 5,80 m). Az első építési periódushoz tartozik a torony két oldalsó fala (*A*, *B*), és a kettőt összekötő íves fallezárás (*C*). Technikájuk közel azonos a táborfaléval: a kívül és belül sorosan rakott kváderkövek közötti részt tégladarabokkal tarkított apróbb, szabálytalan kövekkel töltötték ki. Kötőanyagul oltatlan meszet használtak. Mindkét toronyfal külső és belső oldalán a kváderkövek széleit kifügázták, amely nemcsak gyakorlati, hanem esztétikai célt is szolgált. Azonos a táborfaléval a kavicsal kevert földbe rakott, szabálytalan, nagy kövekből képezett alapozás is. A nyugati toronyfal (*B*) alapjának 20 cm széles kiugró peremet képző külső homlokzati részbe egy szarkofág kes-

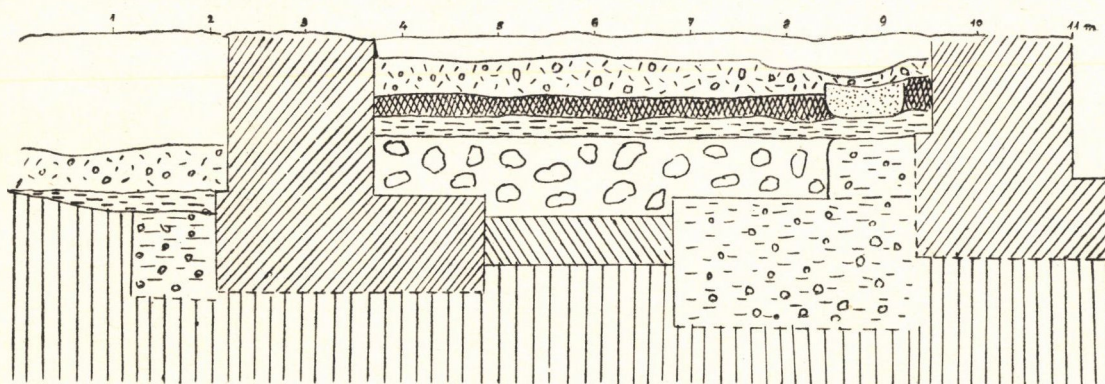
⁵ Személyére és munkásságára: *Hampel J.*, Arch. Ért. 2, 1882., 61–63. ll. és Bpest Régiségei II. 1890., 73. l. — *Rhé Gy.*, Óskori és ókori nyomok Veszprém körül 1906., 11. sk. ll. — *J. Déchelette*, Les vases céramique ornées de la Gaule romain II. 1904., 333. sk. ll. — *P. Goessler—A. Knorr*, Cannstadt z. Römerzeit 1921., 38. l. — *Kuzsinszky B.*, Balaton környékének archaeológiája Bpest, 1920., 194–95. ll. — *Nagy L.*, Arch. Ért. 42., 1928., 96. sk. ll. és Az óbudai ókeresztény cella trichora Bpest, 1931., 54. l.

⁶ V. ö. *Nagy L.*, Az óbudai ókeresztény cella trichora 54. l.

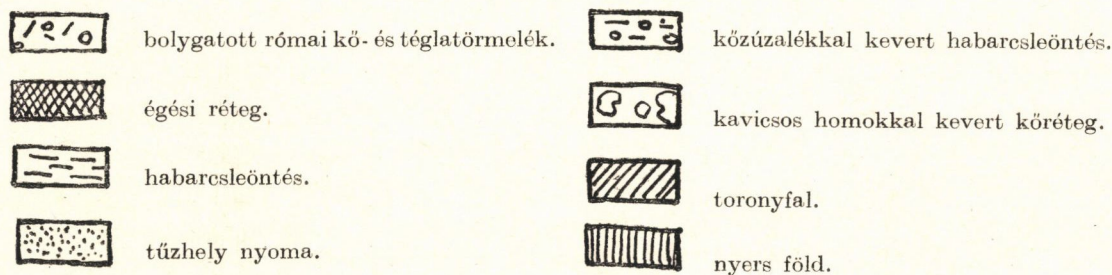


2. kép. A tábor egyik közbelső kiugró tornya.

keny oldallapját és egy feliratos kőtáblát is befalaztak. Hasonló, de kisebb kőlapok szegélyezték a *C*-fal alapzatának külső homlokzati peremét is,⁷ itt azonban kiszedték őket. Fekvésüket elárulta a szétnyomott habarcs alakja (XLIV. t., 2. kép). A két oldalfal vastagsága — pár centiméteres ingadozásoktól eltekintve — azonosnak (1.50 m) mondható. Az ívelt fal a *B*-fal közelében 1.65 m, az *A*-fal felé azonban elkeskenyedik. A torony hosszanti középtengelyének megfelelő *M—M* metszet vonalán már csak 1.50 cm. Az oldalfalak mélysége



N-N METSZET (PROFIL N-N).



3. kép.

azon az egy szakaszon, ahol akadálytalanul megvizsgálható volt (*B*-fal) pár cm-rel magasabb (3.19 m), mint a táborfalé (3.25 m). A *C*-fal nem a torony hosszanti tengelyének megfelelő szimmetrikus ívvel zárja le az *A*- és *B*-falakat, hanem az *A*-fal felé közeledve egyenes irányt vesz fel, s az *A*-fallal majdnem derékszögben találkozik. Ezért a toronyfalak is különböző hosszúságúak. A *B*-fal 6.50 m, az *A*-fal 7.82 m. Ennek az aszimmetrikus szerkesztésnek nem tudjuk okát adni.

Teljesen egyedülálló berendezést mutatott a torony belseje. Az átlagban 20–25 cm vastag hordott földre (3. kép) 40 cm-nyi bolygatott törmelékes réteg következett. Ebben a római kori peremesés épülettégglák, épületkövek, edénytöredékek mellett a legújabbkori konyhakerámia kis darabjai is képviselve voltak. Alatta húzódott az átlagban 20 cm vastag római kori égési réteg, elszenesedett farészek maradványaival keverve.

⁷ V. ö. pl. *Paulovics I.* professzortól Intercisán kiásott tornyot (Arch. Ért. 46., 1932–33., 147. l., 73. kép).

Az $N-N_1$ irányban húzott metszetben a B -faltól a torony belseje felé mérve 1.05 cm-re az égési réteget hamuréteg szakította át, amely a B -fal közvetlen közelében (20–30 cm) szakadt meg. Fölötte a törmelékes réteg elvékonyodott; az itt talált pár darab edénytöredék újabbkori. Metszetben ez a 20–25 cm vastag hamuréteg legömbölyített sarkú téglalakú testet mutat. Az újabb korban, valószínűleg pásztoremberektől készített tűzhellyel van itt dolgunk.

Az égési réteg alatt 22 cm vastag, felül lesimított mészpadozat következett, amely a torony egész belsejét kitöltötte. Mint a továbbiak megmutatták, ez az átlagosan 1.80 m mélyen fekvő niveau-felület képezte a torony római kori második padlózatát. Ennek felbontása után változatos és részleteiben problematikus szerkezeti kép bontakozott ki. 60 cm vastagon kavicssal kevert homokba bedobált köréteg helyezkedett el (XLVI. t., 2. kép), amely azonban az $N-N_1$ irányú metszeten a B -faltól 1.20 cm-re megszakadt és egy azonos vastagságú habarcsba rakott, meg nem munkált kövekből képzett — falsíknak (*ekf*) engedte át helyét. Ez utóbbi a táborfal e -pontjától kiindulólág félkörívben az A -fal f -pontjáig futott. A B -, C - és a k -fal közötti részt a B - és C -fal sarokpontja felé erősebben elpusztult, de eredetileg is lejtősödő habarcsleöntés töltötte ki. A k -fal egy másik, a 2.58 m-es niveau-ponttal jelzett vízszintes leöntésre épült rá, amely a táborfal g -pontjától indult ki és a h -val jelzett helyen megtörve, az A -fal 1.14–1.16 m-es széles padkájaival az i -pontban találkozott. Az említett padka az A -fal alá fut és az A -fal alapzatának része. Az alap külső peremszélessége 8 cm. Az alapárok 3.72–3.75 m, közel megegyeszer olyan széles, mint a B -falnál. A torony külső falainak felépítése még más eltéréseket is mutat. A B -fal alapjának belső 0.17–0.20 cm széles pereme 2.06–2.08 m csak 3 méteren keresztül fut párhuzamosan a B -fal síkjával, ott megtörik, s ettől kezdve kiszélesedik; a B -, C -falak találkozásánál már 75 cm. Innét mint már a C alapfalának belső pereme, az A -fal felé haladva ismét keskenyedik. Viszonylagosan magas niveau-szintje következtében azonban az A -fallal való találkozásánál nem ennek alapzatába, hanem már magába a toronyfalba köt be.

Közvetlenül a táborfal előtt húzott kutatóárokkaal megállapíthattuk, hogy az A -fal alapzatához tartozó padka alapja 3.58 m mélységig terjed, s kerekén 40 cm-rel mélyebben alapozott, mint a B -toronyfal. A h -pontnál végzett vizsgálódások pedig megmutatták, hogy az A -fal széles belső pereme összeépült, tehát együtt öntötték a 2.58 nivauszámmal jelzett felülettel. Mindkettő felső szintje azonosnak mondható (4 cm-es ingadozást találtam csak), alapozási mélységük azonban különböző. A szögben megtört felület alapozása 3.96 m mélyre nyúlik. Alapozásul mészbe rakott szabálytalan nagyságú és alakú köveket használtak mindkettőnél. A közéjük zárt 2.82 m mélyen fekvő romboid-alakú vízszintes felület felül egyszerűen ledöngölt föld, s az alapot 30 cm vastagon elterített kavicsos homok képezi. A torony változatos belső építményeinek rendeltetéséről a részletes feldolgozásban kívánok számot adni.

A toronynál legalább is két építési periódust lehet megkülönböztetni. Az elsőbe tartoznak a toronyfalak, a belső építmények közül az A -fal széles peremmé kiképzett alapzati része, az ezzel egybeépült és az i - h - g -vonalon falsíkot képező kővel vegyes habarcsleöntés, valamint a kettőjük közé zárt romboid alakú felület. Időben későbbi, de még ehhez az első építési periódushoz tartozhat a habarcsleöntésre ráépült körfal (k). A második periódusban ezt az egyenetlen padlózatot a körfal (k) felső pereméig szabály-

talán kövekkel feltöltötték és e fölé egy habarcspadlózatot húztak. Ebbe az időbe kell tennünk az *A*-fal külső oldalától 3—3·50 m-ig húzódó, s kelet felé folyton keskenyedő mészleöntést (átlagban 2—3 cm vastag), amely a tábor- és az *A*-fal találkozásánál kis háromszög alakú padkát képez. E padkának a táborfallal egyező mélységű alapárkot ástak ki. Rendeltetése kétséges. Annyi bizonyos, hogy támfalra nem szabad gondolnunk. A leöntés fölötti törmelékes részből (közben hiányzott az égés minden nyoma) került elő

Valens kisbronz: $\frac{D: N VALENS P F AUG}{GLORIA ROMANORVM}$ (Cohen², 11).

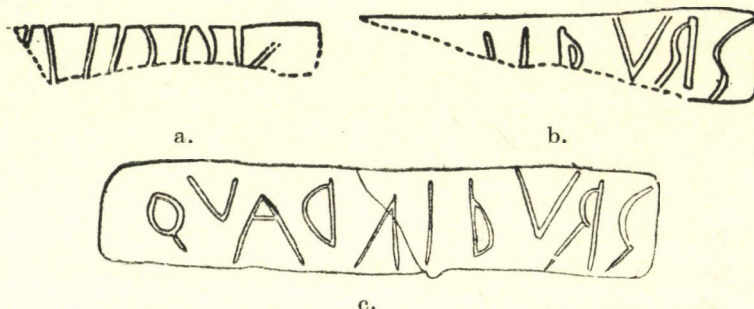
Az egyes építési periódusoknak időbeli meghatározására a torony belsejéből előkerült apróbb leletek nem sok támpontot nyújtanak. Az égési sáv és a felszín közötti rétegek bolygatottak voltak. Ily módon a törmelékes rétegből előkerült anyag kiesik a kronológia szempontjából, mert ezek az apróbb leletek az újabb korban planirozás céljából odaszállított földtömeggel is odakerülhettek. Marad tehát az égési réteg és az alatta húzódó igen vékony törmelékes sáv. Az ebből előkerült darabok értékesítésénél is azonban óvatosan kell eljárunk, mert a megbolygatás nem egy helyen egészen a legfelső habarcsleöntésig terjedt. Megfigyeléseink szerint közvetlenül az égési réteg alatti törmelékből kerültek elő a 4. sz. végére jellemző sárgamázás edények töredékei, későrómai háziedényekre jellemző fenék- és peremtöredékek. Mindez arra mutat, hogy a 4. sz. végéig használták a tornyot és a torony belső padlózati niveaujának fölemelése — a felső habarcsleöntés — nem sokkal a kiürítés előtt történt meg. Ismerve a pannóniai származású Valentinianus fáradozásait a középdunai limes megerősítése érdekében, a legkézenfekvőbb e torony belsejének átépítését az ő alatta végzett építkezésekkel kapcsolatba hozni. Hogy a *Ripa Sarmatica* mentén végzett Valentinianus-kori erősítések *Ulcisia castra* táborterületére is kiterjedtek, arra különben a még tárgyalandó északnyugati kiugró saroktorony szolgáltatott megdönthetetlen bizonyítékot.

A patkóalakú kiugró torony építése azonban még Diocletianus korában történt, amint azt már az 1934. évi ásatás alkalmával a déli táborfalnál előkerült közbelső torony ismerete után várni lehetett. Időmeghatározásunk helyességét a torony formája, a táborfalhoz való viszony, építési technikája és az előkerült bélyeges téglák igazolják. A korai táborok beugró, négyszögletes tornyaival szemben a táborfal síkjából kiugró félkörös-, patkó- vagy legyezőalakú toronyépítmények a Közép-Duna mentén a Diocletianus—Valentinianus-féle építkezések jellemzői.⁸ Alakos és feliratos kövek, szarkofágoldalok stb. másodlagos felhasználása egy másik jellemző vonása ezen időszak táborépítkezéseinek.⁹ *Ulcisia castra* most feltárt közbelső tornyánál a terminus post quem-et megadja az a körülmény, hogy a Severus-dinasztia alatt épült táborfalhoz épült hozzá. Fontos még a legio II. adiutrix egyik különítményének Philippus Arabs alatt állított fogadalmi táblája, amelyet

⁸ Általában lásd: *E. Anthes*, Spätröm. Kastele u. feste Städte in Rhein u. Donaugebiet (X. Bericht d. Röm.—Germ. Komm. 1917, 156. sk. II.).

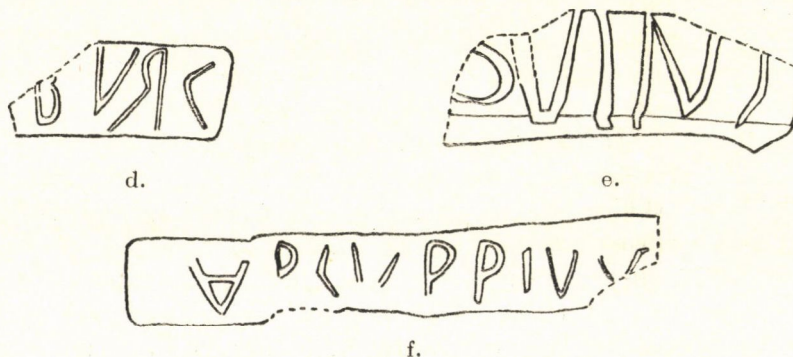
⁹ Pannóniából idézhetjük *Contra Florentiam* burgusát (lásd cikkemet az Arch. Ért. 1940, 49 sk. II. *Intercisát* (Paulovics I., Arch. Ért. 46., 1932—33., 150—152. II.), az *eskütéri* castellumot (Nagy L., Tanulmányok Bpest multjából III. 1936., Klny., 9. I.), a *Dera-patak* melletti burgust (Nagy L., Bpest Régiségei XII. 1937., 272. I.) stb.

a délnyugati saroktoronyba befalazva találtak.¹⁰ Deciustól Probusig terjedő időben egészen a tetrarchia uralmáig szünetel minden nagyobb szabású építkezés a középdunai limes mentén. Ulcisia castrában sem találtam ennek semmi nyomát. Ekkor Diocletianus az első, aki új táborok építésével, a régiek átalakításával átrendezi a *Ripa Sarmatica* mentén az egész védelmi rendszert. Az alatta épült eskütéri castellum¹¹ és Intercisa átalakított tábora¹²



4. kép. Téglabélyegek a közbenső kiugró torony belsejéből.

a miénkkel analóg patkóalakú tornyokkal van megerősítve. Még világosabban beszélnek Ulcisia castra most feltárt tornyából előkerült *bélyeges téglák*. Itt a legio II adiutrix azon bélyegváltozatai fordulnak elő,¹³ amelyeket ma már pontosan tudunk datálni Diocletianus uralkodására. Az égési réteg alatt találtuk a 4. képen a. jelzet alatt bemutatott 16.5×12 cm tegula-töredéket, amely a *VVDBV*..., kiegészítve *[Q]VVD[RI]BV[RGIVM]* bélyeget viseli.¹⁴ Ennek további változatait — köztük egy eddig ismeretlen — a 4. kép b., c., és 5. kép d. jelzete alatt közöljük.¹⁵ A baracsi bélyeg tanúsága szerint ezek a bélyegek szoros kapcsolatba hozhatók a második segédlegióval, előfordulási helyük pedig a Diocletianus



5. kép. Téglabélyegek a közbenső- és a saroktorony belsejéből.

¹⁰ Kuzsinszky B., Arch. Ért. 43., 1929., 51. sk. II. — Nagy L., Arch. Ért. 50., 1938., 109. l.

¹¹ Nagy L., Pest város eredete (Tanulmányok III. 1934., 10. l.

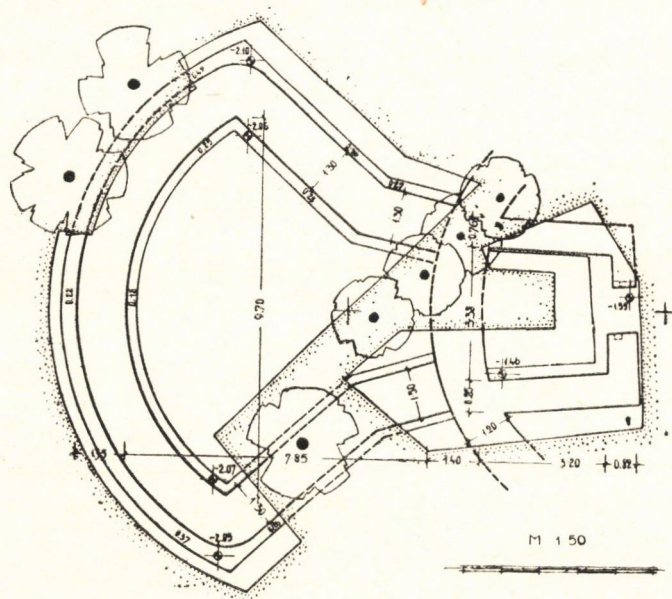
¹² Paulovics I., Ásatás Dunapente'én 1931-ben (Arch. Ért. 46., 1932—33., 144. sk. II.)

¹³ Nagy L., Arch. Ért. 50., 1938., 113. l., 65. képen az a, b jelzet alatt közölt típusok.

¹⁴ Hozzá legközelebb álló típus: Szilágyi, XXXIX., 89. (Transaquincum.)

¹⁵ b (14.5×15): a közbenső torony be'sejéből, az égési réteg alatt. Eddig ismeretlen típus. — c (45×41 , imbrex: a tábor belsejéből, a Vajda-fé' villa építéskor. Típus: Szilágyi, XXXIX. 90; v. ö. még 91, két példányban a szentendrei későrómai temetőből. — f (10×8.5): a közbenső torony be'sejéből a Va'entinianus-kori pad'ózatot borító törme'ék közt. Típusra v. ö. Szilágyi, XXIX. 88.

alatt épült táborok területe.¹⁶ A szentendrei tábor középső tornyában lelt bélyeges téglák a tetőzethez tartoztak s onnét zuhantak alá a torony felmagasított, második padlósíntjére. E bélyegek arról tanúskodnak, hogy a tetőzet s természetesen a torony is Diocletianus alatt épült. Ez a nagy császár, akinek az egész birodalomra kiterjedő építőtevékenységét méltatlanul gúnyolja Lactantius,¹⁷ a 293—4. években Pannoniában (*Sirmium*) tartózkodott.¹⁸ Amint arra már Fröhlich rámutatott (Arch. Ért. 9, 1889, 99—101 ll.), a császár jelenléte kapcsolatos a *Ripa Sarmatica* mentén folyamatos erősítési munkálatokkal. Ezzel magyarázható a császár párnapos látogatása *Lugio* területén,¹⁹ ahol a Duna balpartján a később *Contra Florentiam* nevet viselő burgus épül. A császár egy más alkalommal megtett hasonló, rövid ellenőrző útjával számolhatunk az *Aquincum*-



6. kép. A tábor északnyugati saroktoronyai.

Ulcisia castra közt fekvő limes-szakaszon is, ahonnét a Diocletianus-kori táborépítkezésnek már eddig is szépszámu emléke ismeretes.

Diocletianus alatt épült közbenső tornyok mellett *Ulcisia castra* táborának sarkait kiugró, széles ívvel záródó „legyezőalakú” tornyokkal erősítették meg.²⁰ Az 1934. évi ásatás

¹⁶ Nagy L., Arch. Ért. id. kötet, 114. l.

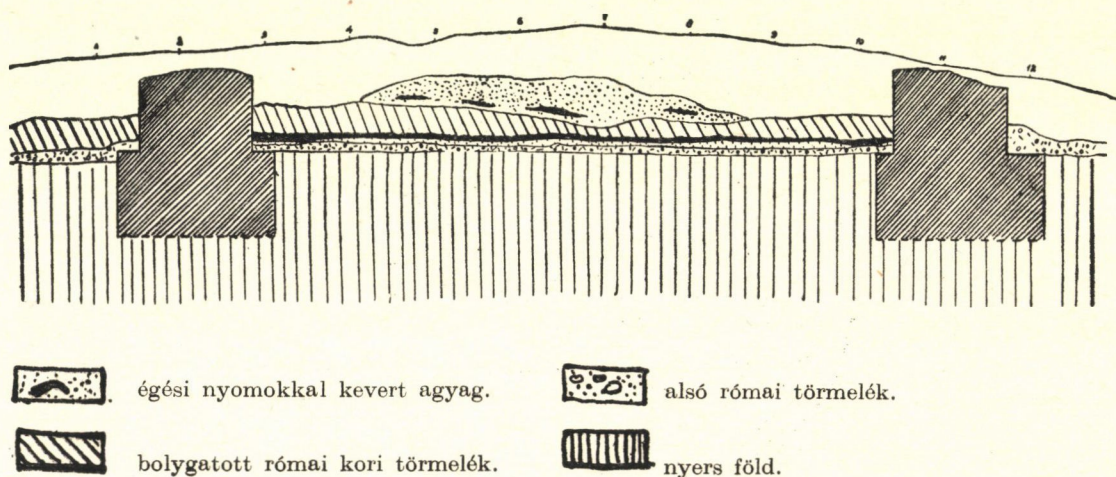
¹⁷ De morte persecutorum c. 7. (Brandt.).

¹⁸ A *Cod. Iust.* alapján Sirmiumban tartózkodik az udvar 293. jan. 1 (III. 34, 8) —febr. 26-ig (III. 32, 11), majd újból szept. 10 (IV. 12, 3) —294. aug. 20-ig (IX. 18, 2). Lásd P. Krüger indexét.

¹⁹ *Cod. Iust.* VIII. 20, 10. 11. (293. nov. 5.) Két napra rá, nov. 7-én (IV. 34, 9) már újból Sirmiumban találjuk az uralkodót.

²⁰ A pannóniai limes mentén eddig csak Téténből (*Campona*) ismerünk azonos alaprajzú saroktoronyt. Közli: St. Paulovics, Il limes Romano in Ungheria (Quaderni dell Impero). 13 l., 14 kép. A fontos pesti erőd saroktorony típusai nem ismeretesek. [A Péczely Bélától közölt rekonstrukciós alaprajzot tekintve. (Magyar Építőművészet. 40. 1941. 10 l.) ezek a sarkok közelében épült kiugró tornyok miatt el is maradhattak (Korrektúra jegyzet).]

a négy saroktorony közül csak érintette a délnyugati. 1939-ben teljes egészében feltárhattuk a tábor északnyugati sarokrészét, a korai beugró, trapézalakú és a kései kiugró tornyokkal együtt (6. kép). Az 1,30 m vastag külső toronyfal kétoldalt sorosan habarcsba rakott, megmunkált mészkő-kváderekből épült. Közöttük két küszöbkövet találtunk másodlagos felhasználásban. Alul nagyobb tömböket helyeztek el, felül kisebbeket. A fal középső részét a már ismertetett módon apróbb kődarabokkal töltötték ki. A kváderkövek szélein a maltart a torony belső részén lesimították. A toronyfalak alapárkainak mélysége átlagban 2,90–3 m, szélessége 1,70–1,90 m. Alapozásul itt is formátlan, kavicsos homokba rakott termésköveket használtak, a homlokzati részt azonban szépen megmunkált kőlapokból képezték. Az egyenesen futó falrészek külső és belső pereme 26–28 cm, az ívelt falnál a külső szélesebb (22–22 cm), mint a belső (18–20 cm).



7. kép. A kiugró saroktorony keresztmetszete.

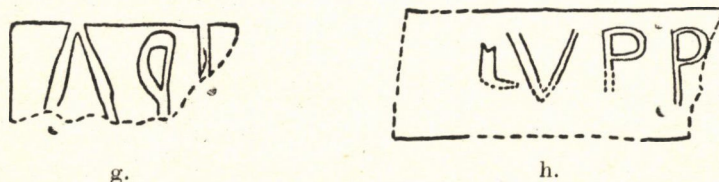
A legyező sarkainál a külső perem kiszélesedik (35–40 cm) és sarkot képez, a rajta futó fal ezzel szemben szépen ívelődik (XLV. t., 1. kép).

A torony belsejének a legyező sarkaitól számított átmérője 9 m, hossz tengelyében 7,5 m. Ledöngölt föld képezte az egyenetlen padlózatot (átlagban: 1,95 m), s ezt 10–15 cm vastag római törmelékréteg borította (7. kép). Vörösmázás, valamint jól iszapolt, finom anyagú szürkés edénytöredékek kerültek elő ebből a rétegből. Közülük e helyen csak egy szemcsés anyagú szürke edény nyak- és peremtöredéket említjük fel külön is (magasság: 7 cm, szélesség: 9 cm, vastagság: 8 mm), amelyet négy helyen négyszögletes lyukkal fúrtak át (XLVI. t., 3. kép). Hasonló darabokat szép számmal ismerünk a Nagy-Alföld római kori telepeiről. Legnagyobb számban pedig a solt–páléi keramika anyagában fordultak elő.²¹ Rendeltetésüket tekintve még nem alakult ki egységes vélemény, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy általánosságban az átfúrás célját illetőleg valamennyi hasonló darabra érvényes szabály nem állítható fel; esetenként más és más praktikus

²¹ Párducz M., Adatok az Alföld római kori kerámiájához (Dolgozatok XI. 1935., 183. l.).

célt igyekeztek ezzel elérni.²² A mi töredékünk egy kb. 20 cm peremátmérőjű konyha-edényhez tartozott és a 1,5 cm széles kihajló peremére fedőt helyezhettek. A még ki nem szárított agyagban fúrt lyukak a gőz kivezetésére szolgálhattak.

A törmelék fölött 5–6 cm vékony, sárgás agyagréteg következett, amely a torony egész belsejében kimutatható volt, s a második padlózati szintnek tekinthető. Innét került elő egy 48,5 × 20 cm imbrex-töredék, bal felső sarkában *OVINI* bélyeggel (5. kép, e.). Olvasása: *[J]JOVINI*.²³ *Ulcisia castra* területéről mindeddig hiányoztak a Valentinianus-kori építkezés nyomai. Ez a jó rétegből előkerült bélyeges téglá azonban a saroktoronyra nézve legalább is annyit igazol, hogy ennek tetőzetét Valentinianus alatt kijavították. A tábor belső területéről is rendelkezünk a Valentinianus-kori építkezés biztos nyomaival. Az 1458/1. hrsz. telken a kút ásásánál, a római fal (b) fölötti égési rétegből került elő a 5. kép f. alatt bemutatott 16 × 22 cm tegula-töredék *VPLVPPIVV* bélyeggel,²⁴ amelynek valószínű feloldása Alföldi professzor²⁵ nyomán: *Ap(paratu?)*



8. kép. Valentinus-kori téglabélyegek.

Luppi [ordinante] Va[le]ntino]. E típus egyik változata (8. kép, g.) a Vajda-féle villa alapozási munkálataiból való.²⁶ Közelebbi lelhely ismeretlen. Egy másik *LVPPI* bélyeg (Szilágyi, XXVII. 73) az 1459/1. hrsz. telekről rigolírozás alkalmával került elő az északnyugati belső saroktorony közelében, s kétségtelen, hogy a szőlők alatt húzódó belső katonai épületek egyikéből való. A felsorolt bélyeges téglák mutatják, hogy Valentinianus korában a tábor északi szakaszán építkezések folytak. Ezt szem előtt tartva, erősbbodik a valószínűsége annak a föntebb tett megállapításunknak is, hogy a közbenső torony padlózatának felemelése is ezekkel a munkálatokkal hozható kapcsolatba.

Nem sokkal Valentinianus után a külső saroktoronyban megszűnt a római élet. Erre mutat a sárgás agyagsáv felett húzódó égési réteg. De nemsokára újra emberek költöztek a szétrombolt torony megmaradt falai közé. Az égésre átlagban 15–20 cm vastag földdel kevert törmelék réteg következett annak jeléül, hogy pár századon keresztül üresen állott a torony. Fölötte azonban a torony bejárati része előtt 4 m hosszúságban 30–40 cm vastag, égési szórványokkal, hamuval elegyes agyagos sáv húzódott, amely telve volt egy *sártapasztásos kunyhó* faldarabjaival. A nagyobb és épebb darabokon (közülük kettőt a XLVI. t., 4–5. képen mutatunk be) a nád- vagy faváz kiégetése után vissza-

²² A kérdésre az irodalmat összeállította Párducz M., Római leletek Csongrádon (Dolgozatok XII. 1936., 59–60. ll.). V. ö. Dolgozatok. XIII. 1937, 155 l., és XIII. t., 21 kép.

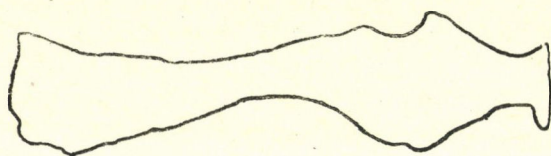
²³ J. Szilágyi, *Inscriptiones tegularum Pannonicarum* (Diss. Pann. Ser. II. 2, 1934), munkájában nem fordul elő ez a típus.

²⁴ J. Szilágyi, i. m., XXVII. 70. típus.

²⁵ Arch. Ért. 39., 1920–22., 96–97. ll.

²⁶ J. Szilágyi, i. m., XXVIII. 70. típus.

maradt bordázat is megmaradt. Sajnos a réteg apróbb leletekben igen szegény volt. Pár darab vastagfalú korsófenék került csak elő, s ezek anyag, valamint forma és technika tekintetében a késői népvándorláskorra mutatnak. Hasonló sártapasztásos kunyhót találtak az 1932. évi ásatás alkalmával a szomszédos Békásmegyeren. A 7. árok A. jelzésű helyén, 24 cm-re a föld színétől 32 cm vastagságban égetett sározás-töredékekben gazdag törmelékes réteg húzódott. A gödör kb. 1 m széles, 1·80 m hosszú volt. Alján a hamuréteg alatt egy későfenéki típusú fülbevaló feküdt, míg a felszínéről egy késői „avar” hullámdíszes ép edény került elő²⁷ Fonyód-Bélatelepen más technikával épített, de korban közeli kunyhók ismeretese²⁸ A Phokas-éremmel datált avarkori



9. kép. Avarkori vasfokos.

vezérlelet²⁹ alapján régóta tudott dolog, hogy Szentendre a népvándorlás korában lakott terület volt. E korszak egy újabb emléke, egy 11 cm hosszú vasfokos (9. kép), 1939 tavaszán a tábor délkeleti sarkán épült Reichert-féle villa (1455/6. hrsz.) alapozási

munkálatnál került elő.³⁰ A kerámia alapján saroktoronyunk sártapasztásos kunyhóját az avar-, esetleg a közvetlenül következő időbe kell tennünk. Ekkor költözhetett be egy család a tábornak ebbe a még elég védelmet nyújtó északnyugati saroktoronyába.

De térjünk vissza a római időkbe. A Severus-dinasztia alatt épült kőtábornál a négy legömbölyített sarkot (v. ö. *Vegetius*, *Epitoma rei militaris* III. 8. C. Lang) beugró toronyokkal erősítették meg. Pontosabb formájuk és nagyságuk eddig ismeretlen volt Ulcisia castra területén. A kiugró saroktorony feltárása után továbbfolytattuk az ásatást és a szőlővel való beültetés, valamint az útban lévő kiszedett kőhalmazok ellenére is sikerült az északnyugati *belső tornyot* háromnegyedrészen feltárni és az alaprajzát megállapítani. Az alaprajz (6. kép) szabályos trapézalakot mutat; a táborfalnál mért legnagyobb belső átmérő 3·38 m, a hossz tengelyben 3·20 m. Falai közül az északnak fekvő valamivel keskenyebb (0·76 m), mint a déli (0·85 m). Az építési technika azonos a táborfaléval és sorosan rakott kváderköveket mutatott. Az alapozás mélysége —2·30 m. Az alapárok kiásása egyidőben történt a táborfal megfelelő szegmentumával. Ugyanis a tábor- és a toronyalapfalak kőtömbjei egymásbakötnek. A torony belsejében felvett egyes metszetek megmutatták, hogy ennek a szőlők alá húzódó részét egészen az 1. római padlóniveauig megbolygatták. Jellemzőképp elég felemlíteni, hogy a torony bejáratának padlózata (1·55 m) fölött pár centiméterre egy 1861-ből való Kreuzer került elő. A szőlőművelés alá nem vont terület egy keskeny sávjára a földforgatás azonban szerencsére nem terjedt ki. Itt meg lehetett figyelni, hogy a 3—8 cm vastag égési réteg alatt két római kultúrréteg következett egymásra, s a kettőt egy 15—20 cm-es sárga

²⁷ Dr. Gallusz Sándor szíves közlése, amelyért e helyen is köszönetet mondok.

²⁸ Gallusz S., Előzetes jelentés a fonyód-bélatelepi ásatásról (Arch. Ért. 47., 1934., 141. l.).

²⁹ J. Hampel, Alterth. d. frühen Mittelalters i. Ungarn II. Braunschweig. 1905 243—5. II.—*Márkiné Poll Katalin*, Kürtösvégű karkötők az avar-korból (Arch. Ért. 47., 1934., 56 sk. II.).

³⁰ Típusra lásd: a csúnyi sírmező (Moson vm.) fokosait (Hampel J., A régibb középkor emlékei Magyarhonban. II. Bp., 1897, CCLXXIX. CCLXXXII. táblák.).

agyagrégteg választotta el. Legalul döngölt föld képezte a padlózatot. Az alsó, I. számú 20–25 cm vastag rétegből terra sigillata perem- és fenéktöredékek kerültek elő; ezek közül itt csak egy *Drag. 37.* típusú tál fenéktöredékét említem fel, az Antoninusok korában Lezoux-ban működő Paternus mester bélyegével (*PATER...*).³¹ A felső, II.-el jelzett 65–70 cm vastag rétegből szép számú, finom anyagú, vörös- és sárgásbarna festéssel bevont edénytöredéket találtunk. A **XLVI. tábla 6.** képen felül közölt 7×8 cm vörösmázás töredéken két sorban bekarcolt vonalakkal álló díszítést kapunk. A finoman iszapolt, sárgásbarna festésű, vastagfalú edénytöredékek közül a **XLVI. t., 6. képen** mutatunk be egy 8.5×12 cm töredéket. Mindkét csoportnak anyagban és díszítésben is teljesen megfelelő kerámiát az aquincumi legióstábor déli szomszédságában feltárt *selmecutcai* gyár anyagában találtam meg (**XLVI. t., 8., 9. kép**).³² A gyár az éremlelet tanúsága szerint,³³ a 2. század első felében működött. Termékeit ez év őszén Pomázon feltárt, s a 2. századnál későbbre nem tehető, szemégtödör anyagában is megtaláltam. *Ulcisia castra* területén pedig a gyár készítményei még a 3. század első felében is használatban voltak.

Az I. és II. réteg közötti agyagsáv le volt döngölve. Ebben a belső torony fölemelt padlózati szintjét láthatjuk. A két kultúrréteg viszonylagos kronológiája alapján a belső torony padlózatának felemelése még a 3. század folyamán következett be. Az átépítés mellett szól különben a torony bejáratának állapota is. Az átlagosan 1 m széles kapuzat bejáróját ekkor habarccsal öntötték le és erre falépcsőzetet helyeztek. A két alsó lépcsőfoknak a még puha meszes leöntésbe benyomódott élei és farostjai szépen megmaradtak (**XLV. t., 2. kép**). A lépcsőzet kiszámítható magassága megfelel az I. kultúrréteg fölött húzódó agyagsáv niveaujának, következésképp ehhez a második padlózathoz kellett feljáróul szolgálnia.

A külső torony megépítésével a 3. század végén, a beugró saroktorony elvesztette stratégiai jelentőségét, s nem ismeretes, hogy a 4. század folyamán milyen rendeltetést töltött be.

Beszámolóinkban külön kis fejezetet érdemel a közbenső torony *B*-vel jelzett fala alapzatának homlokzati részéből előkerült, írásával felfelé befalazott feliratos sírkő,³⁴ amelyből a másodlagos felhasználás alkalmával a bal- és a jobboldalon kb. 6–7, illetve 3 betűnek megfelelő sávot lefaragtak. A kőtábla megmaradt része 74 cm magas, 87 cm széles, felül 22, alul 23 cm vastag, s anyaga a rómaiktól Aquincum és környékén előszeretettel használt budakalászi mészkő (**XXXVIII., t. 2. kép**). A 47.3×87 cm-es feliratos mezőt az épenmaradt felső és alsó 2 cm széles, vésővel lesimított sávhoz hasonlóan, valószínűleg egyszerű, dísztelen szegély keretezte, s ehhez két oldalt esetleg még pelta-

³¹ J. Déchelette, *Les vases céramiques etc.* I. 187 sk. ll. — A mester több fenékbélyeges darabja ismeretes az irodalomban *Aquincumból* (Finály G., *Bpest Régiségei IX.*, 1906., 98. l.), *Brigetioból* (G. Juhász, *Die Sigillaten v. Brigetio* (Diss. Pann. Ser. II. 1936) 12–13. ll., VI. t., 21–23. kép és VII. t., 3. kép). V. ö. még; Nagy L., *Bpest Régiségei. XII.* 1937. 263. l.

³² A selmecutcai gyár anyagának átengedéséért Nagy Lajos professzornak e helyen is hálás köszönetet mondok.

³³ Jónás E., *Bpest Régiségei XII.* 1937., 278. sk. ll.

³⁴ Erről a kibontás után a Régészeti Intézet gipszmásolatot készíttetett, s azt Vajda István ref. lelkész villájának homlokzati falába illesztette be, az eredetit pedig a szentendrei Városháza udvarába szállíttatta.

díszítés járulhatott.³⁵ Alul és felül a táblát egy 11 cm széles kidolgozatlan szegély zárja le. Ez utóbbi is következtetést enged a sírtábla felállítási módjára, amelyet egy kisebb siradecula homlokzatába beillesztve tudunk legjobban elképzelni. A durván lesimított feliratos mezőn hat, felülről lefelé keskenyedő (betűmagasság a második sorban 6, a hatodikban 4 cm), és egymástól 2 cm-es távolsággal elválasztott sorba véste gondos kézzel a kőfaragó a feliratot (10. kép). Kiegészített és legvalószínűbb olvasása a következő:

D M

/AELPROCULO SIG·LEG·II·ADI·P·F
AN /// ETIVLOPTATE·EIV·SVIVAE /AEL
///// SVET·LEG·SSPATERETAEMIL ///
/// PARE NT·FIL·KARIS·SIM·E·AELPROCULO
NEPOTIVIVISIBI·E·PROCULO·SS·EC·

10. kép.

Feloldása: [D(is)] M(anibus) | [/Ael(io)? P]roculo. sig(nifero). leg(ionis). II. ad[i(utricis)] p(iae) f(idelis) | an(norum) | [] et. Iul(iae). Optat(a)e. eius vivae [Ael(ius)? | | | |] s. vet(eranus). leg(ionis). s(upra) s(criptae). pater. et. Aem[il-ia)? | | | |] pare]nt(es). fil(io). karissimo. et. Ael(io) Procul[ino? |⁵ nepoti] vivi. sibi. et Proculo. s(upra) s(cripto). f(aciendum) c(uraverunt). A feloldásunknál alkalmazott kérdőjelek már jelezni kívánják, hogy a felirat több kiegészítési lehetőségre nyújt alkalmat. Így csak valószínű, hogy az elhunyt Proculus is ugyanazt a *nomen gentile* viselte, mint az 5. sorban szereplő fia, vagy leánya. A feliratos tábla korát és az elhunyt állását tekintve a *nomen* előtt még a rövidített *praenomen*nek kellett állnia. Az elhunyt állásának megjelölése (*signifer*) és a felesége családi neve (IVLIA) közti rész kiegészítésére is több megoldási lehetőség kínálkozik. Az első, a szentendrei veteranuskövek példájára:³⁶ LEG. II. AD. ANN. ///. A Vespasianustól adományozott *pia fidelis* jelző³⁷ itt elmaradna.³⁸ Egy másik, ugyancsak szentendrei veteranusköveken³⁹ alapuló megoldás értelmében a 2. sor végén LEG. II. ADI. (AD) P. F. állana, s a 3. sor eleje, hasonlóan az előbbi megoldáshoz, az életkor megjelölésére lenne fenntartva. Egy harmadik — a legkevésbé valószínű — lehetőség, hogy a halott életkora nem volt feltüntetve

³⁵ V. ö. pl.: T. Fl. Magnus hasonló rendeltetésű kőlapját (Kuzsinszky B., Bpest R., VII. 1907., 49. l.).

³⁶ Arch. Ért. 50, 1937., 86. l. — CIL. III. 14.354¹.

³⁷ Erről legutóbb: H. Nesselhauf, Diplomata militaria (CIL. XVI. 9. l., 1. j.).

³⁸ További korai aquincumi példák erre: CIL. III. 14.349², stb. A Bécsi-út 102. sz. alól előkerült és a 3. sz. közepére datálható mindhárom katona-szarkophagon is elmarad (CIL. III. 15.159. 15.160., 15.165.).

³⁹ Arch. Ért. 50., 1937., 103., 105. ll.

(pl. *CIL*. III. 10.500 . 10.510 . 14.347³ . 14.349⁴ . 15.161 stb.)⁴⁰ és ekkor a legio alapnevezése után a 3. sor elejére kerülne a P F, vagy a PIA F jelző, illetve egy másik változat értelmében a teljesen kiírt ADIUT RICIS (*CIL*. III. 15.161. V. ö. még: 11.008, 11.240) utolsó két szótagja. A megoldási lehetőségek közé nem vettük fel a legio nevének császárjelzős (SEVER., ANTON. stb.) kiegészítését, minthogy feliratunk — amint arra még később kitérünk — a Severus-féle dinasztia előtti időben készült. A 4. sor elején álló S az apa *cognomen*jének utolsó betűje. Veteranusnál háromneves nevet kell várnunk, s erre a VIVaE és a 4. sor S-e közötti 9—10 betűnyi hely épphogy csak elegendő. A 3. sor végének (CONI(ugi)-ra való kiegészítése szükségtelen, mivel az EIVS már eléggé utal a házastársi állapotra (V. ö.: *CIL*. III. 10.536., *Bp. R.* III. 1891., 163. l.). Ha az apának is a minden valószínűség szerint viselt AEL(ius) családi nevet adjuk, akkor még a 3. sor végén állhatott a *praenomen* és a *nomen gentile*, a következő sor elején pedig a hosszabb *cognomen*. Az utóbbi kiegészítésére számtalan változat adódik, s ezért ezt pontozva hagytuk. Az atya után az anya neve következett; ebből csak a három első betű: AEM maradt meg. Az 5. sor elején látható, összevont NT betűk⁴¹ már nem tartozhatnak ide, mert akkor fel kellene tételezni, hogy a *cognomen*t rövidítették — ami az egészen ritka esetek közé tartozik⁴² —, s egyszersmint azt is, hogy a hosszabb utónév tövége *nt* (pl. Abascant(a), Constant(ia) s hasonló). De grammatikailag is mást várunk itt, a PATER megfelelőjét. A helyes MATER epigrafiailag lehetetlen, s ezért jobb híján a PARENT(es) kiegészítést ajánljuk, amely a veteranus 'apa' megjelölése után kétségtelenül tautológia. Kétszeresen az, ha előtte, a sor elején még MATER állott, s az anya az egyszerű AEMILIA, vagy AEMINIA nevet használta,⁴³ amely teljesen kiírva, épp betöltené a 4. sor végén rendelkezésre álló közt. Valószínűbb lehetőség azonban, hogy az anya is kettős nevet viselt. A közönséges AEMILIA *nomen gentile* mellett egy rövidebb, két-háromtagu utónév részére volna hely. Így az is érthető lenne, hogy a kőfaragó AEMIL / / / / után nem téve ki a MATER szót, PAREN]NT(es) vétett. Az 5. sor végén álló kettősnevű családtag az elhunyt fiú-vagy leánygyermeké, illetve a sírtáblát állító szülők fiú- vagy leányunokája. A 6. sor elején NEPOTI épp elfér, s ezért az unoka nevének kiegészítésénél is az AEL(io) PROCUL[INO megoldást részesítjük előnyben.

Kiegészítésünk értelmében tehát az életben lévő szülők elhunyt katonafiúknak, a még élő (*vivae*) feleségének és unokájuknak, valamint önmaguknak (*vivi sibi*) állítják ezt a sírtáblát. A felirat szövegében a már jelzettekén kívül további mondattani helytelenségekkel találkozunk, így elsősorban ismétlésekkel. Ez utóbbit a *signifer*, valamint felesége nevének a szöveg elejére való helyezése okozza. Ezért kellett az elhunyt és a még életben lévő családtagok között kétszer is különbséget tenni (a 3. és a 7. sorban). Hasonló

⁴⁰ Lehetséges, hogy az életkor helyett csak a katonai szolgálati évek száma: STIP / / / / volt feltüntetve. Korai aquincumi köveken *CIL*. III. 14.349⁴¹7., de még a 2. sz. közepe táján is: *CIL*. III. 10524

⁴¹ A fényképen úgy tűnik fel, mintha az N két első szárát vízszintes vonalka kötné össze. Az eredeti kövön azonban jól felismerhető, hogy ez későbbi bekarcolás.

⁴² Lásd a *Corpus* III. köt. indexét.

⁴³ E *nomina gentilicia* utónévként történő használata ritka a Duna-vidéken. *CIL*. III. 3110 (Solentia, Dalmatia): *Curtia Aemilia Upioni filia*. — 7549 (Tomi): *Aurelia Aemilia*. — *Aeminia* nálunk hiányzik. Egy példa Itáliából: *CIL*. VI. 11.174.

szerkezetet mutat különben a szentendrei feliratok közül *T(itus) Fl(avius) Felicio augustalis* felirata is.⁴⁴

Ulcisia castra területéről a Proculus utónév már eddig is ismeretes volt a legio II. adiutrix Philippus Arabs uralkodása ideje alatt ott tartózkodó különítményének névsorából.⁴⁵ Az alsópannoniai limes mentén e latin tulajdonnév⁴⁶ közönséges és gyakran szerepel kelta, illyr, vagy thrák származású emberek *cognomen*jeként.⁴⁷ Másrésztől keleti származású, Pannoniában szolgáló katonáknál is találkozunk ezzel a névvel.⁴⁸ Az egyik, *Arthur Betz*től publikált feliraton⁴⁹ pedig például italicus viseli. Az elhunyt népi hovatartozandóságára a további nevek sem nyújtanak támpontot. Proculus felesége a semmitmondó Optata tulajdonnevet viseli, amely a ritkább női *cognomina* közé tartozik tartományunkban. Az egyik óbudai lelhelyű szarkofágon az elhunyt leánygyermeket hívják Ulpia Optata-nak (CIL. III. 15.165). Brigetio-ból ismeretes még egy Flavia Optata (CIL. III. 12.014,689). A szomszédos Noricum már több példát szolgáltat (CIL. III. 5605, 5606, 11.753 stb.), s kettőn (CIL. III. 11.642, 11.665) bennszülött nevek társaságában fordul elő. Megjegyzendő még, hogy az *Aelius a nomen gentile*, amely feliratunk datálásához is a *datum post quem*-et adja, igen gyakran olvasható a szentendrei származású kőemlékeken.⁵⁰

Ami feliratunk korának közelebbi meghatározását illeti megemlíthetjük, hogy a *D(is) M(anibus)* formula után itt az elhunyt neve következik dativusban, amely vidékünkön a 2. sz. végétől lesz általános. Az összehasonlításul módszertanilag egyedül idevonható aquincumi feliratok közül korban előbbieket azok, ahol a *d. m.* után a halott neve még nominatívusban áll. Ezekből a még korábbi, a *h(ic) s(itus) e(st)* formulával záródó feliratokhoz az átmenetet jelentik azok a sírkövek, ahol az elején *d. m.* olvasható, utána következik az elhunyt nominatívusban és az állítmány *h(ic) s(itus)*. Ez utóbbiak a 2. sz. közepére tehetők. Az itt vázolt fejlődés értelmében Proculus sírtáblája — szerkezetét tekintve — a 2. sz. utolsó harmadába, vagy a következő század elejére illenék.

Feliratunk betűire jellemzőek a lendületesen meghúzott betűformák. Az *E, L* vízszintes szárai közül alig található egy is, amely gyengén ne ívelődne. Az *E* vízszintes vonalkája e mellett a végén következetesen fölfelé szalad. A *G* alsó szára kecsesen behajlik, az *R* lába pedig íveléssel fut alá. A betűfejeket és -lábakat lezáró kis vonalkák sem egyenesek, hanem ívelve, mint kis „lunulák“ ülnek a betűszárazakon. (Különösen a 2. sor *V, I, L, C* betűinél figyelhető meg ez jól a fényképen is.) A 2. század hatvanas éveitől kezdve a pannoniai oltárkövek, sírtáblák, majd szarkofágok keretdíszein, és már korábban az

⁴⁴ Publikálta: Nagy L., Arch. Ért. 50., 1937., 96. l.

⁴⁵ Kuzsinszky B., Arch. Ért. 43., 1929., 51. l., 5. szám.

⁴⁶ W. Schultze, Zur Gesch. lat. Eigennamen (Abhandl. d. königl. Gesellsch. d. Wiss. z. Göttingen. Phil.—Hist. Kl. N. F. 5. k., 5. sz.). Berlin, 1905., 460. l.

⁴⁷ Példák: I. Gronovszky, Nomina hominum Pannonica certis gentibus adsignata (Diss. Pann. Ser. I. 2.) Bpest, 1933., 24. l.

⁴⁸ CIL. III. 3301 (Lugio). 13.483a (Carnuntum).

⁴⁹ A. Betz, Österr. Jh. 29, 1935., 212. sz.

⁵⁰ CIL. III. 14.351. — Kuzsinszky B., Arch. Ért., 43., 1929., 51. l., 17., 19. sz. — Nagy L., Arch. Ért. 50., 1937., 103., 105., 107., 108. ll.

apró bronztárgyakon megfigyelhető „barokkos“ lendület⁵¹ járja át feliratunk betűtípusait is. Az aquincumi feliratok átnézése után sem tudok a betűtípusokban egyenértékű analógiát helyezni a Proculus-kő mellé; de még azok a feliratok állnak hozzá legközelebb, amelyek a Marcus Aurelius–Septimius Severus-ig bezárólag terjedő időszakba tehetők.⁵² A jelzett sajátságokon kívül a gondosan keresztülvitt szóelválasztás, a sorban mindig bennmaradó I, a kicsi kerekded o, s a kevés, értelmet nem zavaró ligatura (AE, ET, NT) nem szorítható szűkebb időhatárok közé vidékünkön.⁵³ Nem enged meg pontosabb datálást sírtáblánk felhasználási módja sem, amelyet mint már fentebb említettük, egy sírkápolna homlokzati falába illesztettek be. Az ilyen sírkápolnák a legszorosabb kapcsolatban állnak a halotthamvasztás gyakorlatával, amely a II. század vége óta lassanként eltűnik Pannonia római kori temetőiből és a kőládákba helyezett csontváztemetkezésnek ad helyet.⁵⁴ Mindent összefoglalva, a II. század utolsó harmada felelne meg legjobban feliratunk korának.

Ulcisia castra helyőrségtörténetére semmi újabb, biztos adatot nem szolgáltat feliratos kövünk. Proculus mint tényleges szolgálatban lévő jelvénytartó (*signifer*)⁵⁵ hűnyt el; a felirat szövegéből azonban a legcsekélyebb utalást sem kapjuk arra nézve, mintha Szentendrén is szolgált volna. Atyja egyike azoknak a kiszolgált katonáknak,⁵⁶ akik Hadrianustól kezdődőleg Ulcisia castra területén telepedtek meg. Elszórt veteránusmajorságokra gondolhatnánk ezzel kapcsolatban, amelyek később zártabb települési formát is felvehettek. Valószínű, hogy a korai határvédelembe is bevonták ezeket a le nem becsülhető harci értéket képviselő kiszolgált katonákat legalább is addig, amíg

⁵¹ Erre: A. Hekler, Österr. Jh. 15., 1902., 183. l. és Strena Buliciana 1924., 8–9. ll. — E Zingerle, Österr. Jh. 21–22., 1922., 247. l. — A. Schober, Die röm. Grabsteine v. Noricum u. Pannonien 1923., 230. sk. ll. — Oroszlán Z., Arch. Ért. 41., 1927., 100. sk. ll. — Nagy L., Arch. Ért. 42. 1928., 93–94. ll. — Erdélyi G., A pannoniái síremlékek ornamentikája 1929., 34. sk. ll. — B. Saria Starinar 1933–34., 73. sk. ll. — R. Ložar, Časopis 29., 1934., 99. sk. ll.

⁵² Pl.: M. Calpurnius Deccianus szarkofágja és L. Sept. Sextinus épületfelirata (Kuzsinszky, Aquincum. Führer. 72–73. és 99. sk. ll.). — Az utóbbi datálására most: R. Egger, Wiener Studien. 54, 1937., 183–187. ll.

⁵³ Sorból kiugró I előfordul a 3. században is. Pl. CIL. III. 3560, 6453. — A kis o 164 (CIL. III. 3432) és 284 (CIL. III. 3469) között (mindkét dátum csak jelezni kívánja az alsó és a felső határt) egészen közönséges. — A 2. századi feliratokat sem lehet úgy jellemezni, mintha kerülnék a ligaturát. Olyan feliratok mint: CIL. III. 3487, 3479, 10.519, 13.369, s a már fentebb idézett 3432 ezt világosan cáfolják.

⁵⁴ A Pannoniában gyakorlatban lévő temetkezési szokások összefüggő feldolgozása még hiányzik. Rövid útbaigazítást kapunk: Nagy L., Arch. Ért. 42., 1928., 85. l., és a későbbi korra: Pannonia Sacra (Szent István Emlékkönyv. I. Bpest, 1938) 128. sk. ll. — Tartományunk szempontjából is fontosak Fr. Fremersdorf megfigyelései. (Germania. XV. 1930. 158 sk., s másutt.)

⁵⁵ Itt jegyezhetjük meg, hogy Ael(ius) Proculuson kívül a legio II. adiutrixből még a következő *signiferi* ismeretesek: CIL. III. 3320 (Bölcske), 3532 (Buda), 3534 (Buda), 3548 (Buda), 10.402 (Óbuda) 10.476 (Óbuda), Kuzsinszky B., Aquincum. Bpest, 1934., 194–95. ll. (Gázgyár, 4. sz.-i temető). — Egy újabban előkerült töredéket Szilágyi J. fog ismertetni a Tanulmányok Budapest multjából c. sorozat VII. kötetében. — Ismeretes még két *ex signifero legionis II adiutricis*: CIL. 3538 (Pest), 14.354, 1 (Ulcisia castra). — V. ö. még: Kuzsinszky B., Bpest R. VII. 1900., 59. sk. ll. — Oroszlán Z., Kiadatlan pannoniái provinciális kőemlékek a M. N. Múzeumban (A. É. 39., 1920–22., 7. sk. ll.), Moravcsik Gy., A. É. id. köt. 15–17. ll.

⁵⁶ Új anyagot hozott erre Nagy L., Arch. Ért. 50. 1937, 101. sk. ll.

állandó helyőrséget nem kapott Szentendre. Az első ismert megszálló csapat itt a *cohors (milliaria) nova Surorum*, amely a Commodus utáni évtizedekben a kőtábort építi. A szír ijjászok ezres csapatát a 3. század harmincas éveiben váltja le a légio egyik különítménye. Az a lehetőség, hogy Proculus életének utolsó szolgálati éveit Ulcisia castra-ban töltötte, csak akkor lenne elfogadható, ha kielégítő bizonyító anyag állna rendelkezésünkre arra nézve, hogy a kőtábort építő ezres szír cohors előtt, tehát még a 2. században, a legio egyik különítménye (*vexillatio*) állomásozott Szentendrén.⁵⁷ A tábor területén végzett eddigi kutatások, valamint a legio történetére vonatkozó mai ismereteink azonban erre a legcsekélyebb támpontot sem nyújtják. De ettől függetlenül, a középdunai szakasznak, mint egésznek katonai megszállását szem előtt tartva, valószínűnek látszik, hogy nem a szír cohors volt Ulcisia castra első megszálló csapatteste, hanem ezt a területet már jóval előbb bevonták a római határvédelmi rendszerbe. Domitianus után a 2. században erre két alkalom is kínálkozott. Először Traianus idejében, később pedig Commodus korában. Ez utóbbi uralkodóról tudjuk, hogy a germán-szarmata háborúk befejezése után védelemre rendezkedett be a Középduna mentén, s a távoli, balparti helyőrségeket — a hídfőállások meghagyásával⁵⁸ — visszavonta, a Duna egész partvonalát (*ripam omnem*) pedig kisebb erődítményekkel (*burgis et praesidiis*)⁵⁹ erősítette meg.⁶⁰ Az erről tanúskodó feliratok különösen Intercisa környékéről kerültek elő nagy számmal,⁶¹ de Aquincum területéről is ismerünk egyet.⁶² A Római-fürdő melletti Kossuth Lajos üdülőtelep 59. számú telkén, a dunai csónakház előtt megállapított burgus, a bélyeges téglák tanúsága szerint pedig valószínű, hogy Commodus korában épült.⁶³ Mindez igazolná, hogy a Commodus alatti erődítési munkálatok Aquincum környékére, sőt valószínűleg az egész középdunamenti limesre kiterjedtek.⁶⁴ Ulcisia castra, mint fontos stratégiai helyet elfoglaló, valóban *loca opportuna* nem igen maradhatott ki a védelem átszervezéséből. Joggal lehet várni tehát a jövő évi ásatásoktól — Brigetio és Intercisa példájára — a sáncárok rendszerrel és paliszáddal megerősített földtábor

⁵⁷ Signiferünk ez esetben, mint a legio egyik kikülönített osztagának parancsnoka, vagy annak helyettese működhetett. A *signiferi* ilyen alkalmazására lásd: Nagy T., Pécs szab. kir. város „Majorossy Imre Múzeumának“ 1939–40. évi Értesítője. 15–16. ll.

⁵⁸ Többek között Salamon F.-el szemben (Buda-Pest története. I. 1878., 284. l.) Nagy Lajos volt szíves erre figyelmeztetni.

⁵⁹ Jelentésére: E. Fabricius, PW.—RE. XXIV. 1926., 574 h.

⁶⁰ Ezek az intézkedések — az esetleg máshonnan a Duna mellé vont kötelékek ellenére is — magukkal hozták az ütöképes nagyobb csapattestek további felaprózását, ezzel a katonai erők még nagyobb mérvű megosztását a limes mentén. V. ö.: E. Kornemann, Klio. 7, 1907., 109. l. — W. Klose, Roms Klientel- und Randstaaten am Rhein u. an d. Donau (Hist. Untersuch. 14) Breslau, 1934., 93–94. ll.

⁶¹ Összeállította őket: Mahler E., Jelentés a M. N. M. 1911. évi állapotáról. 153. l. s. újabban Paulovics I., A dunapentelei római telep (Arch. Hung. II. 1926.) 70. l., 4. j.

⁶² V. Kuzsinszky, Aquincum. Führer, 1934., 200. l., 372. sz.

⁶³ Nagy L., Bpest R. XII. 1937., 272. l. — St. Paulovics, Il limes Romano in Ungheria (Quaderni dell'Impero I. 4, 1938) 12 l. nem említi.

⁶⁴ Az építési feliratok szövege is cáfolja azt az egyidőben hangoztatott véleményt (Arch. Ért. 26., 1906., 228–29. ll. — Helyesen: Hekler A., Österr. Jh. 15, 1912., 179–80. ll.), mintha Commodus intézkedései csak egészen szűk körre, Intercisa és környékére szorítkoztak volna. A *ripam omnem* ... *burgis* ... *et praesidiis* ... *munivit* kifejezés minden kétséget kizár e tekintetben.

napfényre jutását, amely a korai megszálló csapattestre is némi világot deríthet. Addig azonban nem lehet elzárkózni annak a gondolatától sem, hogy Proculus mint signifer Aquincumban szolgált, s halála után a szülők hazavitették Szentendrére elhunyt katonafiúkat, hogy ott a honi földben temessék el. Hasonló esetet példáz a daruutcai szarkofag⁶⁵ halottja, a szentendrei szír cohors katonája, akinek hozzátartozói az aquincumi katonavárosban éltek, s az ott épített sírkertjükben temették el a fiatalon elhunyt lovaskatonát.

Aquincum 1940. január.

NAGY TIBOR.

INDAGINI SUL TERRITORIO DI ULCISIA CASTRA.

Dodici km. a nord di Aquincum (VIII m. p.) è situata *Ulcisia Castra* (Szentendre), uno dei pochi accampamenti romani dell'Ungheria, il cui territorio ha subito relativamente poche devastazioni e depredazioni. Le mura dell'accampamento furono riconosciute verso la metà del secolo scorso dal pioniere delle indagini sul *limes* ungherese, Flóris Rómer, che le trovò ancora alte di parecchi metri.¹ Ma gli scavi regolari non ebbero luogo prima dell'anno 1934, allorché Lodovico Nagy scoprì una delle torri della *porta principalis dextra* e una parte del campo militare. L'Istituto Archeologico Comunale, che dirige le indagini del *limes* nei dintorni di Budapest, riprese gli scavi interrotti nel 1939, dopo una pausa di parecchi anni. Il compito, che ci proponevamo, era quello di identificare la fronte nord-occidentale dell'accampamento. La forma stessa del terreno rivelò l'andamento del muro dell'accampamento e il sito delle singole torri (Tav. XLIV, fig. 1). Anzitutto scavammo una torre intermedia in forma di ferro da cavallo (fig. 2). La profondità delle mura laterali è di —3.19 m.,² la larghezza delle trincee è di 1.70—1.80 m. Le mura, in elevazione, hanno lo spessore di 1.50 m., differisce soltanto il muro arcuato (C), che verso ovest-est da 1.65 m. si riduce a 1.50 m. Come fondamenta furono adoperati dei grandi conci di trachite irregolari, mentre il nucleo interno delle mura in elevazione fu costruito con pietrame calcareo impastato con malta. Soltanto i lati esterni del muro furono rivestiti nel loro spessore da una fila di conci di pietra calcarea più accuratamente lavorati. Tutta la torre è di una costruzione asimmetrica. Il muro B. sporge dalla linea del muro del campo per una lunghezza di 6.50 m., mentre il muro A. per 7.82 m. Il muro arcuato, che li congiunge, è molto arrotondato sull'angolo occidentale, mentre quello orientale forma quasi un angolo retto.

Nell'interno della torre si distinguono due livelli di pavimento. Il pavimento inferiore fu costruito a scalinata (Tav. XLIV, fig. 2). Al piano centrale fu collocato un pavimento di terra compressa costruito in forma di cuneo (—2.58 m.), al quale si aggiunse, verso ovest, un impasto gettato su pietrame, mentre verso est, la banchina interna, larga m. 1.14—1.16, del muro A è ugualmente al livello di m. 2.58. Sullo strato di pietrame però si fece un getto d'impasto, che nella parte occidentale della torre assume una forma

⁶⁵ Publikálta: Nagy L., Arch. Ért. 52, 1939., 120. l.

¹ Vedi gli Scritti di Flóris Rómer al Museo Nazionale Ungherese (Fol. Hung. 1100/4. pag. 19).

² I dati di altezza si riferiscono, come punto O, al pavimento cementato, che si estende dinanzi all'ala settentrionale della villa del pastore protestante Stefano Vajda, la cui villa fu costruita accanto alla torre. Il livello del pavimento corrisponde, più o meno, a quello odierno del territorio del campo.

emisferica e che poggia su fondamenta di pietra ($-2\cdot10$ m.). Queste fondamenta di pietra servirono certo come una solida base per le macchine belliche adoperate a difesa della fortezza

Quando si inalzò il pavimento, si procedette riempiendo il vuoto fra il pavimento inferiore e quello progettato di pietrame calcareo, fino all'altezza del muro rotondo interno (v. tav. XLVI, fig. 2), e su questo si applicò un denso getto d'impasto di 22 cm.

La data di costruzione della torre e della ricostruzione succeduta più tardi si può stabilirla, più o meno precisamente, in base alla forma della pianta, alla tecnica della costruzione e alle tegole con bolli in essa scoperte. Rispetto alle torri quadrate rientranti degli accampamenti anteriori, queste torri in forma di semicerchio, di ferro da cavallo o di ventaglio e sporgenti oltre la linea del muro del campo, qui, lungo il Medio-Danubio, sono caratteristiche delle costruzioni dioclezianee e valentiniane.³ Il riimpiego di pietre con rappresentazioni figurate o con epigrafi, o di lati di sarcofagi, ecc. è un'altra caratteristica delle costruzioni degli accampamenti di quest'epoca.⁴ Nel caso della torre internaria recentemente scoperta di *Ulcisia Castra* il *terminus post quem* è stabilito dalla circostanza che essa fu aggiunta al muro dell'accampamento costruito sotto la dinastia dei Severi. È importante inoltre una epigrafe votiva, murata nella torre angolare sud-occidentale, che fu dedicata da un distaccamento della *legio II. adiutrix*, sotto Filippo l'Arabo.⁵ Nell'epoca da Decio a Probo, fino all'epoca della tetrarchia si interrompe qualsiasi costruzione in grande stile lungo il *limes* medio-danubiano. Non ne ho trovato traccia nemmeno ad *Ulcisia Castra*. Diocleziano è il primo, che colla costruzione di nuovi accampamenti e con la ricostruzione di quelli antichi, riorganizza tutto il sistema difensivo lungo la *Ripa Sarmatica*. Il castello di *Eskü-tér* di Budapest⁶ e il campo trasformato di *Intercisa*⁷ furono fortificati da torri in forma di ferro da cavallo, identiche a quelle in parola. Sono ancora più eloquenti le tegole con bolli ritrovate recentemente nella torre ora scoperta di *Ulcisia Castra*. Qui figurano le varianti dei bolli della *legio II. adiutrix*⁸ le quali possono essere datate con certezza all'età di Diocleziano. Sotto uno strato di residui di combustione abbiamo ritrovato un frammento di tegola di cm. $16\cdot5 \times 12$, qui riprodotto alla fig. 4, segno *a*, che porta il sigillo VVDBV . . . da completare in (Q)VVD(RI)BV(RGIUM).⁹ Le varianti di questo sigillo, fra le quali una finora ignota, le riproduciamo alle fig. 4, segni *b* e *c*, e fig. 4, segno *d*.¹⁰ Secondo la testimonianza del bollo di Baracs

³ Vedi in generale: *E. Anthes*, Spätröm. Kastele u. feste Städte in Rhein u. Donaugebiet (X. Bericht d. Röm.—Germ. Komm. 1917, pag. 156 segg.).

⁴ Per la Pannonia possiamo citare il „burgus“ di *Contra Florentiam* (vedi il mio articolo nell'Arch. Ért. 1940 pag. 48 segg.), l'*Intercisa* (St. Paulovics, Arch. Ért. 46, 1932—33, pp. 150—152), il *castellum* di *Eskü-tér* di Budapest (L. Nagy, Tanulmányok Budapest múltjából, III., 1936, estr. p. 9) e il *burgus* presso la riva del ruscello *Dera* (L. Nagy, Budapest régiségei XII, 1937, p. 272), ecc.

⁵ V. Kuzsinszky, Arch. Ért. 43. 1929, p. 51 segg. — L. Nagy, Arch. Ért. 50, 1938, p. 109.

⁶ L. Nagy, Pest város eredete (Studi, vol. III, 1936, p. 10).

⁷ St. Paulovics, Ásatás Dunapentelén 1931-ben (Arch. Ért. 46, 1932—33, p. 144 segg.).

⁸ L. Nagy, Arch. Ért. 50, 1938, p. 113. Cfr. i tipi segnati con *a* e *b* della fig. 65.

⁹ Per il tipo più affine cfr. Szilágyi, XXIX, 89 (*Transaquincum*).

¹⁰ *b* ($14\cdot5 \times 15$): ritrovato nella torre internaria, sotto lo strato di residui di combustione. Tipo fino ad ora sconosciuto. — *c* (45×41 , imbrex): dall'interno del l'accampamento, ritrovato nel corso della costruzione della villa Vajda. Per il tipo cfr. Szilágyi, XXIX. 90 e 91 provenienti in due

tutti questi bolli sono da porsi in stretto rapporto con la *legio II. adiutrix*, e il luogo di ritrovamento col territorio degli accampamenti costruiti sotto Diocleziano.¹¹ Le tegole con bolli ritrovate nella torre centrale del campo di Szentendre appartenevano al tetto e dal tetto erano cascate sulla superficie del secondo pavimento, quello rialzato, della torre. I bolli rivelano pure che il tetto, e naturalmente anche la torre, furono costruiti sotto Diocleziano. Questo grande imperatore, la cui grande attività edilizia estesa a tutto l'Impero fu immeritatamente derisa da Lattanzio,¹² soggiornava negli anni 293—294 nella Pannonia, a Sirmium.¹³ Come già rilevò il Frölich (Arch. Ért. 9, 1889, pp. 99—101), la presenza dell'imperatore nella Pannonia è in rapporto con i lavori di fortificazione effettuati lungo la *Ripa Sarmatica*. Ecco la ragione della visita dell'imperatore al territorio di Lugio,¹⁴ dove, sulla riva sinistra del Danubio, si costruisce il *burgus* chiamato più tardi *Contra Florentiam*. Un simile breve viaggio di ispezione dell'imperatore è probabile nel tratto del *limes* fra *Aquincum* ed *Ulcisia castra*, dal quale veniamo a conoscere un bel numero di documenti relativi alle costruzioni campali dell'epoca di Diocleziano.¹⁵ In questo periodo in *Ulcisia castra* anche gli angoli degli accampamenti furono fortificati con torri sporgenti, incorniciate da un largo arco e costruite in forma di ventaglio.¹⁶ Fra tali torri abbiamo scoperta intermante quella nord-occidentale (fig. 6). La profondità media delle trincee di fondazione delle mura era di m. 2.90—3, la larghezza di m. 1.70—1.90. Per la base furono impiegate anche in questo caso delle grandi e irregolari pietre di trachite. La parte in elevazione delle mura (spessore in media m. 1.30) fu costruita con una tecnica identica a quella della torre anzi detta. Le misure interne della torre sono m. 9 × 7.5. Il punto estremo della cornice arcuata sporge di m. 8.30 dall'angolo arrotondato del campo. Il pavimento della torre era di semplice terra compressa. Sopra di esso (fig. 7) uno strato con tracce di combustione rivelò che la torre era caduta in seguito ad un incendio. Da sotto lo strato con residui di combustione proviene un frammento di *imbrex* dall'età di Valentiniano, con il bollo (I)OVINI (fig. 5). Dell'attività edilizia di quest'imperatore d'origine pannonica finora non c'erano tracce nel territorio dell'accampamento di Szentendre. Ora, però, sono venuti alla luce due altri bolli

esemplari dal cimitero della tarda età romana di Szentendre. — *d* (10 × 8.5): ritrovato nell'interno della torre internaria, fra i frantumi che coprivano il pavimento derivante dall'età di Valentiniano. Per il tipo cfr. *Szildgyi*, XXIX, 88.

¹¹ *L. Nagy*, Arch. Ért. vol. cit. p. 114.

¹² *De morte persecutorum*, cap. 7 (*Brandt*).

¹³ Secondo la testimonianza del *Cod. Iust.* la Corte soggiorna a Sirmium dal 1° Gennaio 293 (III. 34. 8) al 26 Febbraio (III. 32. 11), poi dal 10 Settembre (IV. 12. 3) al 20 Agosto 294 (IX. 18. 2). Vedi l'indice di *P. Krüger*.

¹⁴ *Cod. Iust.* VIII. 20, 10. 11 (5. Novembre 293). Due giorni dopo, il 7 Novembre (IV. 34, 9) l'imperatore si trova di nuovo a Sirmium.

¹⁵ Cfr. gli esempi esposti nell'Arch. Ért. 1940 p. 53.

¹⁶ Lungo il *limes* pannonico ci è nota solamente una torre angolare di pianta identica: quella di Nagytétény (*Campona*). La pianta è pubblicata da *St. Paulovics*, Il *limes* romano in Ungheria (Quaderni dell'Impero) I. 4, 1938 p. 13 fig. 14. I tipi di torre angolare dell'importante fortezza di Pest non sono conosciuti. [In base alla pianta ricostruita da *Béla Péczely* (*Magyar Építőművészet*, 40. 1941 p. 10), osservando le torri sporgenti, questi angoli costruiti vicino ad esse, avrebbero potuto anche mancare. (Nota di correzione.)]

dall'interno del campo, oltre a quello summenzionato. Due di essi portano il bollo Ap(paratu) Luppi (ordinante) Va[l(entino)],¹⁷ e una quello LUPPI (Fig. 5, *f* e fig. 8, *g* e *h*).

Sotto il regno di Valentiniano, quindi, non soltanto nell'interno dell'accampamento, ma anche nella torre angolare sporgente si eseguirono dei lavori di restauro. Per la sorte ulteriore della torre ha fornito chiarimenti interessanti la stratigrafia. Sullo strato con residui di combustione menzionato (vedi fig. 7) si sovrappone un grosso strato di frantumi mescolati con terra, rivelando che l'edificio per un certo tempo fu vuoto. Sopra lo strato con tracce di combustione, dinanzi all'ingresso della torre, si estendeva per una lunghezza di m. 4 una striscia di argilla mescolata con resti di combustione e di cenere, in uno spessore di cm. 30—40. Questa striscia conteneva anche dei pezzi di muro *d'una capanna impastata con fango* (Cfr. tav. XLVI, figg. 4 e 5). In base alle ceramiche di rozza fattura e all'analogia con le capanne conosciute nella vicina Békásmegyer (*Vicus Vindonianus*) e nella Fonyód-Bélatelep presso il lago Balaton,¹⁸ anche questa abitazione impastata con fango della torre angolare deve essere attribuita alla fine dell'epoca àvara, o ai tempi immediatamente susseguenti ad essa. Grazie al ritrovamento-base dell'epoca àvara,¹⁹ la cui data fu stabilita per mezzo della moneta di Foca, ci è noto da tempo che il territorio di *Ulcisia castra* fu abitato anche nel periodo della migrazione dei popoli. Oltre alla squallida capanna un altro ritrovamento arricchisce i monumenti sopravvissuti di quel periodo. Dalla parte meridionale dell'accampamento venne alla luce un'ascia di ferro, lunga di cm. 11 (fig. 9), la quale è identica a dei pezzi analoghi del cimitero di Csuny, prov. di Mosony.²⁰

Ora ritorniamo ai tempi romani. In occasione della costruzione dell'accampamento in pietra di Szentendre, all'angolo nord-occidentale del campo fu inalzata una torre di forma trapezoidale, sporgentesi verso l'interno (fig. 6). Il diametro interno maggiore misurato vicino al muro del campo, è di m. 3·38, mentre l'asse longitudinale è di m. 3·20. Il muro settentrionale (m. 0·76) è un po' più stretto di quello meridionale (m. 0·85). La tecnica costruttiva è identica a quella del muro del campo e sono caratteristici i conci calcarei di forma quadrata, strettamente aderenti gli uni agli altri. La profondità delle fondazioni è di m. —2·30. Il livello inferiore del pavimento consisteva di terra compressa (m. —1·85). In questo strato fu scoperto il frammento del fondo d'un vaso di terra sigillata, tipo Drag. 37, con il sigillo (PATER . . .) del maestro Paternus,²¹ che lavorava a Lezoux, ai tempi degli Antonini. Nel secolo III il pavimento della torre fu rialzato. Da questo strato di frantumi, che copre il secondo livello di pavimento, derivano un

¹⁷ Questa soluzione è proposta da A. Alföldi, Arch. Ért. 39. 1920—22, pp. 96—97. — Per il tipo vedi J. Szilágyi, Inscriptiones tegularum Pannonicarum (Diss. Pann. Ser. II. 2, 1934) XXVII, 70.

¹⁸ A. Gallusz, Arch. Ért. 47. 1934, p. 141.

¹⁹ G. Hampel, Alterth. d. frühen. Mittelalters i. Ungarn. II. Braunschweig, 1905, pp. 243—245. — Caterina Márki Poll, Arch. Ért. 47, 1934, p. 56 segg.

²⁰ G. Hampel, A régibb középkor emlékei Magyarhonban II, Budapest, 1897. tavv. CCLXXIX. e CCLXXXII.

²¹ J. Déchelette, Les vases céramiques ecc. I. p. 187 segg. Parecchi pezzi del fondo con il sigillo del maestro sono noti ad Aquincum (Gabriele Finály, Budapest Régiségei IX. 1906, p. 98 e L. Nagy, ivi, XII, 1937. p. 263), a Brigetio (G. Juhász, Die Sigillaten v. Brigetio, Diss. Pann. Ser. II, 1936, pp. 12—13, tav. VI, figg. 21—23 e tav. VII, fig. 3).

frammento di vaso di color rosso e decorato di ornamenti lineari incisi, e un altro frammento di vaso dalle pareti più spesse e con uno strato d'argilla fine di color bruno-giallastro (tav. XLVI, fig. 6). Ambedue sono da considerare come prodotti della fabbrica di Selmeutca, scoperta nelle vicinanze della parte meridionale dell'accampamento di Aquincum ed attiva nella prima metà del secolo II d. Cr. La costruzione di questa torre interna fu interrotta in occasione della costruzione della torre sporgente, avvenuta nel nono decennio del secolo III.

Nella nostra relazione merita una trattazione separata l'epigrafe tombale (tav. XXXVIII, fig. 2), che fu ritrovata nella parte frontale della fondazione del muro B (fig. 2), della sporgente torre internaria. Ne pubblichiamo la lettura completata: *[D(is)] M(ani-bus) | [/Ael(io)? P]roculo . sig(nifero) . leg(ionis) . II ad[i(utricis) p(iae) f(idelis) | an(norum) |] et. Iul(iae) . Optat(a)e . eius vivae [/ Ael(ius)? | | | | |] s . vet(eranus) . leg(ionis) . s(upra) s(criptae) . pater . et . Aem[il(ia)? | | | | |] pare]nt(es) . fil(io) . karissimo . et Ael(io) Procul[ino?)⁵ | nepoti] vivi . sibi . et Proculo . s(upra) s(cripto) f(aciendum) c(uraverunt).*

Alle nostre interpretazioni sono da aggiungere le seguenti osservazioni: dopo il nome *Ael(ius-a)* (riga 5) del figlio o della figlia del defunto *Proculus* è soltanto possibile che anche il *signifer* abbia portato questo *nomen gentile*. Tenendo presente la posizione del defunto e l'epoca dell'epigrafe (fine del sec. II), il *nomen* doveva essere preceduto dal *praenomen* abbreviato. Completando la fine della riga 2 e il principio della riga 3, possiamo scegliere fra due soluzioni. La prima, seguendo l'esempio delle lapidi dei veterani di Szentendre,²² ometterebbe l'aggettivo *p(ia) f(idelis)* (quindi: LEG . II . AD . ANN / /). Con la seconda soluzione, basata anche essa su un gruppo di lapidi dei veterani di Szentendre,²³ alla fine della riga 2 si dovrebbe leggere LEG . II . AD (ADI) . P . F ., e l'AN / figurerebbe al principio della riga seguente.²⁴ La lettera *S* figurante al principio della riga 4 potrebbe essere l'ultima lettera del cognome del padre veterano. Sembra certo che egli abbia portato tre nomi (*tria nomina*). Le lettere AEM rappresentano il *nomen* della madre. La legatura NT della riga seguente però non appartiene al *cognomen*, poichè dinanzi a *fil(io)*, grammaticamente è logico il corrispondente del *pater*, che qui, invece del giusto termine *mater*, non può essere altro che *pare]nt(es)*. Il *cognomen* della madre consisteva in una parola a due o tre sillabe. *Ael . Procul(inus-a)*, nominato nella quinta riga dell'epigrafe, è probabilmente il figlio o la figlia del defunto; ma può significare ugualmente qualche altro parente [per es. *Ael . Procul(us) frater*].

Fra i nomi propri ricorrenti nell'epigrafe in parola, *Proculus* era già noto nel territorio di *Ulcisia castra*.²⁵ Esso è uno dei *cognomina* più frequenti della nostra porvincia.

²² Arch. Ért. 50. 1937. p. 86 — CIL. III. 14354¹ — Altri esempi di Aquincum: CIL. III. 14349, 2-9. ecc., 15159, 15160, 15165.

²³ Arch. Ért. 50. 1937, pp. 103 e 105.

²⁴ È meno probabile che l'età del defunto non vi sia stata scritta (cfr. p. es. CIL. III. 10500. 10510. 14347-3, 14349-4, 15161, ecc.) e invece di essa abbiano messo in rilievo il numero degli anni di servizio militare (STIP//) (cfr. p. es. CIL. III. 14349. 4-7, 10524).

²⁵ V. Kuzsinszky, Arch. Ért. 43. 1929, p. 51, no. 5.

Le genti di origine illirica, trace e celtica²⁶ hanno usato questo cognome italico²⁷ non meno che i soldati di origine orientale.²⁸ Neppure gli altri nomi si prestano come punto di riferimento riguardo alla derivazione etnica del defunto.²⁹

Per la data originaria dell'epigrafe offre un indizio prima di tutto il modo stesso, con cui è concepita l'iscrizione. La formula D. M., poi il nome del defunto in dativo, infine la formula di chiusura *f. c.* si diffondono ad Aquincum e nei suoi dintorni dal settimo decennio circa del secolo II. I caratteri (i tipi di lettere slanciate, le lineette arcuate all'estremità delle lettere) sono ugualmente caratteristici nel nostro territorio per l'epoca estendentesi da Marco Aurelio a Settimio Severo.³⁰ Conseguentemente anche la nostra epigrafe deve derivare da questa epoca.

La nostra epigrafe apparteneva ad un monumento sepolcrale ed originariamente fu murata nella facciata di questo. Allorchè questo monumento sepolcrale stava per essere eseguito, l'accampamento in pietra non esisteva ancora nel territorio di *Ulcisia castra*. Però è molto probabile che un piccolo accampamento in terra o una piccola fortificazione in pietra esistesse già in questo territorio, ancora prima della dinastia dei Severi. In occasione della costruzione dell'accampamento di Aquincum, avvenuta sotto Traiano, si rese indispensabile la coll oazione di diversi castelli minori per assicurare le ali della legione. Szentendre, come uno dei più importanti passi verso il *Barbaricum*, non poté rimanere esclusa dai provvedimenti miranti all'assicurazione della linea difensiva del Danubio. Più tardi, dopo due generazioni, anche le disposizioni dell'imperatore Commodo mirarono anzitutto alla conservazione e alla fortificazione dei guadi e dei passi.³¹ Però nonostante la grande probabilità di questa supposizione, la scienza archeologica non è ancora in grado di provare l'esistenza in Szentendre di qualsiasi piccola fortificazione anteriore all'epoca dei Severi. Non abbiamo quindi alcun punto d'appiglio per poter affermare che il defunto *Proculus* abbia compiuto il servizio militare ad *Ulcisia castra*. Secondo la testimonianza del materiale epigrafico del secolo II, i veterani licenziati della legione di Aquincum si ritiravano con preferenza nei dintorni di *Ulcisia castra*, situata non lungi dalla sede provinciale. Ad essi dovette appartenere anche il padre

²⁶ I. Gronovszky, *Nomina hominum Pannonica certis gentibus adsignata* (Diss. Pann. Ser. I, 2) Budapest, 1933, p. 24.

²⁷ W. Schultze, *Zur Gesch. lat. Eigennamen* (Abhandl. d. kgl. Gesellsch. d. Wiss. zu Gottingen, Phil.-Hist. Kl. N. F. vol. 5) Berlin, 1905, p. 460. — Cfr. A. Betz, *Ö. Jh.* 29. 1935 no. 212.

²⁸ CIL. III. 3301 (Lugio); 13483 a (Carnuntum).

²⁹ *Optata* figura ad Aquincum (CIL. III. 15. 165), a Brigetio (CIL. III. 12014, 689), ed é particolarmente frequente a Noricum (CIL. III. 5605, 5606, 11753, 11642, 11665, ecc. nelle ultime due epigrafi in compagnia di nomi indigeni).

³⁰ Vedi per es. il sarcofago di *M. Calpurnius Deccianus* e l'iscrizione edilizio di *L. Sept. Sextinus* (V. Kuzsinszky, *Aquincum. Führer* pp. 72—73 e 99 segg.). Per la data originaria della seconda epigrafe vedi R. Egger, *Wiener Studien*, 54. 1937. 183—187. La separazione minuziosamente eseguita delle parole e le poche legature, che non cagionano confusione nel senso, non possono essere limitati fra date più vicine nella regione in questione.

³¹ Il materiale epigrafico riguardante le costruzioni di Commodo nella Pannonia, è raccolto da St. Paulovics, *A dunapentelei római telep* (Arch. Hung. II. 1927, p. 70, nota 4. — Cfr. E. Kornemann, *Klio*. 7. 1907, p. 109; W. Klose, *Roms Klientel- und Randstaaten* (Hist. Untersuch. 14) Breslau, 1934, pp. 93—94.

del nostro *signifer*, che probabilmente era proprietario d'una fattoria per veterani. Prendendo in considerazione tutto ciò, sembra più probabile che il defunto Proculus abbia servito ad Aquincum e, dopo la morte, i genitori abbiano portato il loro figlio militare defunto a Szentendre per seppellirlo nelle vicinanze del loro podere. Un simile caso accadeva al defunto d'un sarcofago di Óbuda (sec. III),³² che aveva servito a Szentendre, mentre i suoi parenti abitavano nella città militare di Aquincum, e perciò seppellirono il giovane cavaliere siro nel loro cimitero di famiglia.

TIBERIO NAGY

³² Pubblicato da L. Nagy, Arch. Ért. 52. 1939, p. 120.

SZÉPMŰVÉSZETI MŰZEUMUNK „CAMPANA DOMBORMŰVEI“

A római köztársaság utolsó évtizedeiből és a római császárság két első évszázadából származnak azok a szép, domborművekkel ékesített terrakottalapok, melyeket a XIX. század derekán élt Campana marcheséről, nagy gyűjtőjükről és publikálójukról általában „Campana domborműveknek“ neveznek.¹ Ezek a terrakottalapok részben falborításra voltak szánva, részben épületek párkányán voltak díszítésként alkalmazva. Csaknem két és félszázadon át divatban voltak nemcsak Rómában, hanem Róma környékén, elsősorban Caerében, ahol egyik készítési centrumuk volt, továbbá Campaniában és Felső-Itáliában is, mert mindezen helyeken szép számmal kerültek elő ezek a nagybábra meglehetősen gondossággal készült domborműves terrakottalapok, amelyeknek reliefjeiben a római köztársaság utolsó évtizedeiben elterjedt művészi divatnak és irányzatnak megfelelően a klasszicizmus szellemével és szokott motívumaival találkozunk.² A hellenisztikus barokk szellemű művészettől elfordulva, akárcsak e korok ismertnevű szobrászainak, Pasitelesnek, Apolloniosnak, Stephanosnak és másoknak műveiben, a „Campana domborműveken“ is sokszor találkozunk a Kr. e. V—IV. századi görög szobrászat motívumainak felújításával, gyakran egyszerű másolásával. Az új-attikai márványreliefek, a római falfestmények, a stukko-borítások mintái, a különböző érc-domborművek, az e korbeli arezzo-i edények díszítései ugyanannak a divatnak hódolnak, ugyanazt az eklektikus művészi szellemet örököltik meg, mint a „Campana reliefek“.³ Természetesen a díszítések motívumkészlete elsősorban a görög művészet kiapadhatatlan kincsestárából vétetett, de azután helyet kapott abban a lüktető római élet sok megnyilvánulása is. Így e domborművek tárgyilag igen változatosak voltak.⁴ Az ábrázolásoknak többsége mitológiai; sok a bacchikus relief, melyeken Bacchust, Ariadnét, szilénoszokat, szatyroszokat, pánokat, maenaszokat látunk igen változatos tevékenység közben. Más reliefeken Hercules tetteit és Theseus kalandjait szemlélhetjük. Ismét másutt Athéna, Apolló, Artemis alakjaival, majd a görög képzelet mesés lényeivel, így arimaspokkal stb. találkozunk. A római

¹ A „Campana domborművek“ történetét, tipológiai összefoglalását Rohden-Winnefeld adták „Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit“ című kétkötetes nagy műjükben (1911). Ami alábbi ismertetésünk is az általuk megállapított tárgyi sorrendet követi. Lásd még Rohden előadásának kivonatát is Jahrbuch d. arch. Inst. IX. (1894) A. A. Sp. 37—39.

² V. ö. Hekler Antal: „A klasszicizmus jelentősége és térfoglalása az ókori művészetben.“ Akadémiai székfoglaló. Budavári Tudományos Társaság kiadása. 1921. Újabban megjelent a szerző „Művészettörténeti tanulmányok“ külső cím alatt és a M. Tud. Akadémia által Láng Nándor szerkesztésében kiadott „válogatott kisebb dolgozatai“ között, Budapest, 1942. 69—107., ahol az antik klasszicizmus jelentőségének teljes és kimerítő rajzát kapjuk.

³ L. Hekler Antal id. értekezését és Rohden id. előadás-kivonatát.

⁴ E domborművek tipológiai felsorolását megtaláljuk Rohden—Winnefeld id. művének „Beschreibung der Typen“ c. fejezetében.

életet a triumphusok részletei, a tropaeumokhoz kötözött foglyok, diadalívek, palaestra jelenetek, cirkuszi és amphitheatrális versenyek képei képviselik. De sok volt a pusztán dekoratív elemekből összeállított dombormű is, melyeken virágfüzért cipelő Ámorokat, tengeri szörnyeken lovagló szatírok között elhelyezett finomművű kratereket, címerszerűen egymással szembenező griffeket, sorjában következő Meduzafejeket látunk. Sőt bevonul a tisztán tájképi elemekből összeállított dombormű is, például a Nílus partjainak életét és a hatalmas folyamnak vizén lejátsszó jelenetek kitűnő összesűritését kapjuk egyik, ami Múzeumunkban is meglévő domborművön.⁵ Néha e reliefek mesterének nevét is ott találjuk bélyegzővel benyomva a terrakottalapokba, például Vales-nek nevét, aki a caerei műhelynek volt egyik vezető mestere.⁶ Mindezeket a tárgyakat jól kiemelkedő domborműben mintázták meg és eleven — piros, kék, sárga, zöld stb. — festéssel színezték. A terrakottalapokat azután vagy az épületek külsején, vagy belsejében képszalagszerűen fűzték egymáshoz, künn valószínűleg a párkányzat, bent közvetlenül a mennyezet alatt. A párkányul szolgáló domborműves lapokat nagyobbára kisebb templomok, kápolnák és más hasonló kis épületek tetőzetén alkalmazták, amint ezt Luniban, Alatriban, Civita Castellánában állapították meg.⁷ A szokás, ilyen domborműves lapokkal díszíteni az épületek belsejét és külsejét, az etruszkoktól nyert öröksége volt a római művészetnek.⁸ Elterjedtségüknek és kedveltségüknek magyarázatát pedig abban a rokonságban is kereshetjük, melyben az akkor nagyon divatos és szintén elterjedt stukkós falborításokkal állottak tárgyban és technikai kivitelben egyaránt. A „Campana-domborművek”-et formák segítségével állították elő és a domborműves mezőt szokás volt felül, vagy ha a lap falborításra készült, alul is párkánnyal (akanthusz-, kyma-sor, tojásfüzér stb.) lezárni.

A Szépművészeti Múzeum antik terrakotta-gyűjteménye húsz „Campana-dombormű”-vet mondhat magáénak, melyből négy teljes példány, a többi töredék. Mind a húsz néhai Paul Arndt müncheni gyűjteményéből származik. A darabok leírását és ismeretetését az alábbiakban adjuk.⁹

1. *Töredék a Palladiont körül táncoló, kalathiskost viselő leányokat ábrázoló domborműből.* — Falborító lap. (XLVII. tábla, 1. kép.) Szürkés téglaszínű agyag. Mag. 16 cm, szél. 21,5 cm. Három darabból összeállítva, melyek nagyjából hiány nélkül illenek egymáshoz.¹⁰ — Csak a hatalmas, sásból készült fejdísz, a jobb profilban ábrázolt fej, az ujjatlan öltönnnyel borított hát és váll kis része, valamint a magasra emelt két kar maradt meg az ifjú táncosnő alakjából, aki szembenálló társnőjével Pallas Athénének közöttük elhelyezett kegyképét, a Palladiont táncolja körül. A Palladionból töredékünk bal oldalán még felismerhető

⁵ Lásd alább 14. számú reliefünk leírását.

⁶ L. Rohden—Winnefeld id. mű S. 41. ff.

⁷ L. Rohden—Winnefeld id. mű passim.

⁸ L. Rohden—Winnefeld id. mű S. 31. f. Továbbá I. Giglioli: „L'arte etrusca” (Roma, 1935) Tab. CLXVII. 1., CCCXXXII, CCCXXXIV, CCCLXXXV. 3., Rómából, Lanuvióból és Civita Castellánából származó falborító reliefek és antepagmentumok képét.

⁹ A „Campana-relief”-ek szűkszavú leírását lásd még különben Oroszlán Zoltán: „A Szépművészeti Múzeum antik terrakotta-gyűjteményének katalógusában (Budapest, 1930), 60—63. s 117—119 l. A továbbiakban Oroszlán: „Katalógus”-ként idézzük.

¹⁰ Oroszlán: Katalógus 61. l. 1. szám.

a dárdavéget markoló jobb kéz. A hajdan gazdag színezésből a hajban méf vörös, a kalathiskoson sárgás színfoltokat látunk. A domborművet záró felsődíszítésből csak a párkányléc kis darabja maradt meg, a nélkül, hogy a díszítés mintája felismerhető lenne.

A dombormű a Rohden—Winnefeldnél „Palladion und Hierodulen“-nek nevezett típushoz tartozik és pedig annak 1. variánsához, tehát Augusztusz uralkodásának első feléből származik.¹¹

A kalathiskos táncosnők első megjelenését vázákon, valamint abderai-érmeken találjuk a Kr. e. V. században.¹² (A kalathos eredetileg sásból, gyékényből font kosarat jelent, melyben a nők házieszközeiket tartották.) Plinius említi az ezen évszázadban tevékenykedő Kallimachos szobrász munkái között a táncoló lakonai lányokat ábrázoló szobraikat,¹³ tehát nem lehetetlen, hogy a típus csakugyan e nagy görög művészhez kapcsolódik. Mindenesetre az új attikai reliefeknek — főleg oltárokon és kandelábertalapatokon — e táncosnők igen kedvelt alakjai és valószínűleg ezekről kerültek a Campana-domborművek motívumai közé.¹⁴ Meg kell említenünk, hogy a nyugodtan álló, fejükön kalathiskost tartó nők voltak a görög szobrászat hasonlóan kedvelt Karia-tidjai.

2. Töredék a „Lakodalmat“ ábrázoló domborműből. — Falborító lap. (LII. tábla 2. kép.) Barnásvörös, durván iszapolt agyag. Mag. 22·5 cm, szél. 11 cm.¹⁵ — Csak a fej alsó fele, a törzs s a felső comb fele maradt meg a balra előrelépő, jobb kezével előrenyúló, fejét visszafordító, ujjas khitont és köpenyt viselő nőalakból, mely egy háromalakos domborműhöz tartozott, melyen az egymással szemben álló és szelíden kezét fogó menyasszonyt és vőlegényt, és az előbbi mögött álló és a menyasszonyt gyengéden vőlegényéhez taszító nőalakot ábrázolták. Ez utóbbiban akár Peithót, a házasságok antik ábrázolásánál annyiszor szereplő istennőt, akár valamelyik Horát gondolhatjuk.¹⁶ A típusnak ismerjük caerei példányát, amienk azonban egy római, Augusztusz korából származó relief töredéke, melynek teljes példánya elveszett, újabban azonban egy Innsbruckban őrzött gipszmásolaton vélték megtalálni.¹⁷ A színezésből ma csak némi fehéres alapozás látható.

3. Töredék a „Madárjósda“-t ábrázoló reliefből. — Falborító lap. (LII. tábla 4. kép.) Barnásvörös, durván iszapolt agyag, felületén szürkés réteggel. Mag. 18·5 cm, szél. 15 cm.¹⁸ — Csak a bal profilban ábrázolt arc, a törzs, a lábszár térdig és a két kar maradt

¹¹ Rohden—Winnefeld id. m. Taf. XVIII. S. 10. ff. Fig. 12—13. és S. 248.

¹² L. R. Herbig: Philister und Dorier. Jbuch d. d. arch. Inst. Bd. LV (1940). S. 58. f. Abb. 12—14. — Ἐφημερίς ἀρχ. 1889. Taf. II. 21., 22., p. 99—101.

¹³ Nat. Hist. XXXIV. 92. — „Saltantes Lacaenae.“

¹⁴ V. ö. Helbig³, No. 1867. (bő irodalommal). — R. Herbig id. m. Abb. 15. — Reinach, Rep. Rel. III. 432. 4—6. — (Arndt—Amelung)—Lippold: Einz. Aufn. No. 4661. (A szövegben új irodalommal.)

¹⁵ Oroszlán, Katalógus 62. l. 13. szám.

¹⁶ L. Rohden—Winnefeld id. m. Taf. XI., S. 92. és 245. — Peitho szerepét l. az „Aldobrandini menyegző“ képen Helbig³, No. 416.

¹⁷ L. Düregger, Abguss eines römischen Hochzeitsrelief. Jbuch d. d. arch. Inst. Bd. XXX. A. A. Sp. 89. f. — Más töredéket l. Kübler, Antiken in Tübingen. Jbuch d. d. arch. Inst. Bd. XLII. Sp. 33—34. No. 10. Abb. 7.

¹⁸ Oroszlán, Katalógus, 62. l., 9. szám.

meg az ifjúból, aki jobb kezével állványon álló kalitka felé nyúl, melyben madár (holló?) teste látszik. Az ifjú arcát hullámos haj övezi; vállán átvetve a köpenye végét látjuk, mely azután a bal alsókar fölött hull alá a test mellett. A dombormű, melyet a kalitka másik oldalán ülő harcos egészített ki, a madárjóslatot adó Apollót ábrázolja. Erre vall a néhány töredéken látható olajfa is.¹⁹ Reliefünk az augusztusi időkből származik. A hajdan gazdag színezésből ma már csak a hajban barnásvörös, a köpenyen rózsás és a kalitkán fehéres színnyomokat látunk.

4. *Dionysost és szatírt ábrázoló dombormű.* — Falborító lap. (XLVIII. tábla 2. kép.) Több darabból tökéletesen, kevés kiegészítéssel összeállítva. Szürkésvörös agyag. Mag. 45·5 cm, szél. 43 cm. A relief felső részén 5 cm, az alsó részén 3·4 cm, középütt 3 cm vastag. Négy nagyobb és egy kisebb lyukkal, melyeket a falra erősítés céljából fúrtak a még nedvesagyagba.²⁰ — Fent kiemelkedő párkánnyal, lent kevésbé előálló léccel és alatta pálmás díszítéssel keretelt mezőben jobbról Dionysost látjuk. Az isten jobb lábával kissé előrelép, szőlőlombokból font koszorútól övezett fejét kissé balra hajlítja. Lábán saru. Puhán, nőiesen formált testét festői redőkben és hullámokban kereteli a hátán lecsüngő köpeny. Baljában szalaggal átkötött thyrsosát fogja, jobbját magasra emeli és élénk ujjpattintásokkal kíséri a tőle balra lévő szatír mozdulatát. Ez felemelkedve, szinte lábujjhegyen táncolva áll az isten mellett. Teste valamivel keményebben van mintázva, szintén ruhátlan, csak bal vállán van átvetve egy párduebőr, mely jobbfelől teste mögül bukkan ismét szemünkbe. Jobbjával lefelé fordítja nagy lánggal lobogó fáklyáját, míg baljával hegyesvégű, szőlőlomb füzérrel díszített amphorát emel a vállán. A szatír fején is koszorút látunk. A felső párkányt tojásfüzér, az alsót indákkal összekötött félkörívekben lefelé csüngő pálmalevélsor díszíti. A hajdan bizonyára gazdag színezésből ma már csak fehéresszürke festéknyomokat láthatunk. A „Campana domborművek“ leggazdagabb és talán legváltozatosabb sorozatát a Dionysos-kultusz lényeivel benépesített táblák alkotják. Ezekon nemcsak az isten, hanem kíséretének állandó tagjai is szerepelnek és a mitosz különféle jeleneit látjuk rajtuk ábrázolva. Ezek között a legszebbek azok, melyeken magát az istent látjuk egyik vagy másik kísérője társaságában. Reliefünk is e táblák sorába tartozik és Rohden—Winnefeld megállapítása szerint e típusnak régebbi, tehát idősebb változata.²¹ Ezt a variánst főleg a szatír vállán lecsüngő párduebőr jellemzi, mely a későbbi domborműveken nem fordul elő. Dionysos testének finom, nőies lágysággal való mintázása elárulja, hogy domborművünk a Kr. u. I. század első évtizedeiből származik. Reliefünk jól mutatja a műfaj eklektikus művészi irányát; Dionysos alakjához bizonyára a nagy szobrászat vagy festészet valamely ismert művét használták föl. A szatír könnyed, lábujjhegyen való előrelépését jól ismerjük a Villa Borghese táncoló szilénoszának szobráról.²²

¹⁹ Rohden—Winnefeld id. mű, S. 20—21. Fig. 29—32. — Példányunk a Fig. 30.-hoz áll legközelebb.

²⁰ Oroszlán, Katalógus 118. l., 13. szám.

²¹ Id. mű S. 39. ff. Abb. 76. Taf. CI. 2. S. 289. — L. még Művészet 1915. évf. 67. l., 5. kép (Hekler).

²² Winter, Kunstgeschichte in Bildern, S. 343. l. — A lépő állás hasonló könnyedségét látjuk a pompeii Villa Item háttal álló női aktján is (Pfuhl: Malerei und Zeichnung d. Griechen, (1923) Bd. S. 322. — Az álló, thyrsosát kezében tartó Dionysos gyakori alakja a Kr. e. IV. század szobrászatának. L. Reinach, Rep. de la stat. passim.

5. *Ittas szilénoszt támogató szárnyas Erosz és maenasz domborműve.* — Falborító lap. (XLIX. tábla 2. kép.) Több darabból, kevés kiegészítéssel, összeállítva. Szürkésvörös agyag. Mag. 46·5 cm, szél. 44 cm. A relief felső részén 5 cm, alsó részén 3·2 cm, közepén 2·5 cm vastag. Három nagyobb, három kisebb lyukkal.²³ — Alul és fölül díszített párkánnyal keretelt mezőben pohos, szőröshasú és szőröslábú öreg szilénosz mélyen előrehajolva, ingadozva lép előre. Fején repkénykoszorú, bal válláról már-már lecsúszik köpenye, s széles redőkkel omolva le hátán, egészen a földig ér. Támaszt kereső kezével bizonytalanul nyúl előre az őt átölelő, gyermektestű, széttárt szárnyú Erosz felé, aki egészen melléje állva támogatja az ittas öreget. E jelenettől balra visszatekintő maenas lép előre könnyed, táncszerű mozdulattal. Két kezével timpanont emel magasra. Fején koszorú, bal vállán átdobva köpeny, mely jobboldalt nagy öblöt vetve keblét szabadon hagyja, s a lábszár körvonalait a mozgás irányát is jelző, visszacsapódó mély redőivel szépen emeli ki. A mezőt felül erősen kiemelkedő és tojásfűzérral díszített, alul indákkal összekötött félkörívekben lefelé csüngő pálmalevelekkel mintázott párkány kereteli.

Előbbi domborművünkkel kétségtelenül egy időben és egy helyütt készült ez a reliefünk; nemcsak az alsó és felső párkányzatnak azonossága szól e mellett, hanem a testeknek és a ruházatnak ott látott puha mintázásával való teljes rokonság is. Bizonyára egy nagy sorozatnak lehetett tagja mindakét domborművünk, mely a dionysosi thiasost örökítette meg és vitte stílusban is egységes reliefekben a falra.²⁴

6. *Töredék bacchikus menetet ábrázoló domborműből.* — Falborító lap. (LII. tábla 1. kép) Barnásvörösayag. Mag. 19 cm, szél. 10·2 cm.²⁵ — Balra lépő, fejét a néző felé fordító, szőrös lábú, kecskepatájú Pán. Baljával a vállán vitt fonott gyümölcsös kosarat, — a kosár teteje hiányzik, — míg jobbajával a vállára támasztott peduma nyelét fogja. Bal vállán keresztülvetve állatbőr, mely hátul lelóg. Rózsás és kékes festés nyomaival, melyeket azonban a földpátréteg helyenként majdnem teljesen elfed.

Már Rohden és Winnefeld ismerték töredékünket, melynek képét is közlik.²⁶ Akkoriban a darab a római Kopf-gyűjteményben volt. Stílusánál és anyagánál fogva egy nagy bacchikus felvonulást ábrázoló, több táblából álló sorozat részének tartották, melynek mestere Vales volt. Bár reliefünk tárgya szerint része lehetett volna esetleg egy másik bacchikus tárgyú dombormű-sorozatnak is, mely szatíroszokat és szilénoszokat szüretelés közben ábrázolt.

7. *Töredék dionysosi misztériumot ábrázoló domborműből.* — Falborító lap. (XLVII. tábla 3. kép.) Barnásvörös agyag. Mag. 27 cm, szél. 20 cm. A reliefnek a jobbfele maradt meg, a felső párkány erősen sérült.²⁷ — A domborműves lapot felül erősen kiemelkedő, indával összekötött pálmalevélsor, alul egyszerű, kiemelkedő léctag zárja le. Balról térdelő leány, kinek keze hiányzik. Alsó testét teljesen fedi a bal válláról lecsüngő köpeny. Fejét hullámosan fésült, a nyakszirten kontyba kötött haj övezi; tekintete fölfelé irányul. Mögötte könnyed lépésközben ábrázolt fiatal szatírosz, aki balját előrenyújtja, jobb keze csípőjén van. A vállán összecsomózott állatbőr teste mögött hull alá. Tekintete lefelé

²³ Oroszlán, Katalógus, 119 l., 15. szám.

²⁴ Rohden—Winnefeld, id. mű S. 41. ff. Abb. 78., Taf. C. 1., S. 289.

²⁵ Oroszlán, Katalógus, 62 l., 10. szám.

²⁶ Id. mű Abb. 80. S. 43—44.

²⁷ Oroszlán, Katalógus, 63 l., 17. szám.

irányul. A gazdag színezés maradványaként még jól kivehetők a pálmalevélsor piros, a háttér kékes, a térdelő nő hajának vörös, testének rózsás, köpenyének sárga, a szatír hajának vörös, testének rózsaszínű, állatbőrének sárgás színnyomai.

Domborművünk teljes állapotában balról még egy menekülő, szemét eltakaró szárnyas nőalakkal és a térdelő nő előtt álló kosárral bővült ki, és a dionysosi misztériumok egyikét, a phallus leleplezését mutatta be.²⁸ Reliefünk a típus második variánsához tartozik, és mint a Kopf-gyűjtemény darabja ismeretes volt Rohden—Winnefeld előtt, akik munkájukban rajzban közölték is.²⁹ (Képben itt jelenik meg először.) Ez „Aidos-reliefek” sorát újabban K. Kübler gyarapította a tübingeni darabok ismertetésével.³⁰ Különben a tárgy, a női szeméremnek menekülése, gemmákon is ismeretes előttünk.³¹ Reliefünk az augusztuszi idők terméke.

8. *Bacchikus áldozatot ábrázoló dombormű töredéke.* — Falborító lap. (XLVII. tábla 4. kép.) Barnásvörös agyag. Mag. 27 cm, szél. 23 cm. A reliefnek csak jobboldala maradt meg.³² — A reliefet felül indákkal összekötött pálmalevélsor zárja le. Alatta balról jobb profilban ábrázolt maenaszt látunk. Öltözete magasan, a mell alatt átkötött khiton és e fölött bő köpeny. Hajában szalag, melynek vége vállára hull. Jobbjában timpanon, baljával vállára vetett díszes thyrsosát tartja. Mögötte nyugodtan lépkedő szatírcú, kecskelábú, ithyphallikus Pán, a válláról lecsúszott állatbőr jobbra-balra kileng. Két kezével duplasípot tart, melyet dagadt orcával fúj. A dombormű hiányzó felén egy szikladarabból képzett oltáron elhelyezett gyümölcsös kosár fölé hajló női alak van, mely a relief értelmezését is megadja. A bacchikus áldozat egy nemét látjuk magunk előtt, amikor a föld terményeiből adott ajándékkal áldoznak Bacchusnak. Az egykori festésből már csak a maenasz köpenyén látható néhány sárgás színfolt.

Reliefünk a bacchikus áldozatot ábrázoló domborművek második típusaként ismeretes volt már Rohden—Winnefeld előtt is, akik a darabot annak idején még a római Kopf-gyűjteményben látták és közölték munkájukban.³³ A tábla az augusztuszi időkből való és újabban szintén előkerült egy-két példánya³⁴ a Rohden—Winnefeld művében említettekén kívül, amelyek bizonyítják, hogy a típus sokáig tartotta fenn magát, mert még a II—III. évszázadból is ismerjük példányait.

9. *Párkány- (sima) lap töredéke szatírfejjel díszítve.* — (LIII. tábla 3. kép.) Téglaszínű agyag. Mag. 15·5 cm, szél. 17·5 cm. A lap hátul erősen kihajlik.³⁵ — Jobb harmada egy párkánylapnak, melyen zilált, elől magasra fésült hajjal övezett fiatal hegyesfülű szatírosz-fejet látunk. Az erőteljes mintázás, a félig nyílt ajkak, az élesen meghúzott

²⁸ Rohden—Winnefeld, id. mű Taf. CXXIII. 1. S. 299.

²⁹ L. id. mű Abb. 101. S. 53. ff.

³⁰ Kübler, id. m. Jbuch d. d. arch. Inst. XLII (1927). A. A. Sp. 24—25. Abb. 1. No. 1—3.

³¹ M. Bieber, Der Mysteriensaal der Villa Irem. Jbuch d. d. arch. Inst. XLIII. (1928). S. 308—309. Abb. 7—8. Az utóbbi képen ábrázolt cameán a szatírosz helyett a térdelő nő mögött öreg szilénosz áll.

³² Oroszlán, Katalógus, 63 l., 15. szám.

³³ Id. mű S. 55. Abb. 104. — L. még ugyanott S. 298, Taf. CXXII. 1. és 2.

³⁴ L. Kübler, id. mű, Sp. 49. No. 26. — Mercklin, Jbuch d. d. arch. Inst. XLIII. (1928). A. A. Sp. 400. Abb. 113.

³⁵ Oroszlán, Katalógus, 61. l., 4. kép.

arcadók színházi maszk jellegűvé teszik a fejet. Előtte szalaggal átkötött pedum és kilencágú síp (syrinx) fekszik. Színezésnek már nincs nyoma.

Domborművünk olyan párkánylap töredéke, melyen a középtűt elhelyezett tragikus női maszkot egyik oldalon szatírosz, második oldalon szilénosz fej veszi közre.³⁶ Példányunk, mely elég gyakori a „Campana-reliefek” sorában, az augusztuszi időkből származik.³⁷

10. *Párducon ülő szatírgyermek (sima-laptöredéke)*. — (XLVIII. tábla 1. kép.) Téglaszínű agyag. Mag. 18 cm, szél. 31 cm. A relief erősen zúzódt.³⁸ — Párkánylap jobboldalának töredéke. Balról szépművű kráter, finoman ívelt füllel. Ettől jobbra párducon lovagló szatírgyermek. A fejét büszkén meghajlító, nyakán szőlőlombból és virágból font koszorút viselő párduc, jobb mellső lábára támaszkodik, a balt a kráterre helyezi. A párduc teste hátul akantuszlevelek és indák között vész el, melyek dús gazdagságban terülnek szét a relief lapján. Kis szatírgyermek, hátán apró farkocskával, lovagol a párduc hátán; baljával a párduc fejébe kapaszkodik, jobbajával a párduc nyakán lévő koszorút fogja. A kráter másik oldalán látható párduclábak töredékei elárulják, hogy a túlsó oldalon ez ábrázolás párdarabja szerepelt. Az eredeti festést a háttér kékes, a párduc testének sárgás, az akantuszindák és levelek pirosas és sárgás színei képviselik.

Az állatok közé állított díszes edények, valamint a különböző összetételű szörnylények igen kedvelt díszítőmotívumai a római ornamentális művészetnek, ahova a hellenisztikus művészetből kerültek.³⁹ Domborművünk a Campana-reliefek e típusa első variánsának körébe tartozik és Krisztus születése körüli időkből származik.⁴⁰

11. *Griffet itató arimasposzt ábrázoló dombormű töredéke*. — Falborító lap. (XLXII. tábla 2. kép.) Téglaszínű agyag. Mag. 21 cm, szél. 23 cm. A reliefnek csak baloldala maradt meg.⁴¹ — Barbár öltözetű térdeplő ifjú — frigiaisapka, ujjas khiton, szűk nadrág és cipő — a kezében tartott tálról, melyre a másik kezével magasra emelt kancsóból italt csorgat, a vele szemben ülő szárnyas griffet itatja, mely jobb mellső lábát a tál szélére teszi. Az ép példányok jobboldalán ugyanez a csoport, de fordított elrendezésben foglalt helyet, úgy hogy az ifjak háta összeér. Az erős földpátréteg ellenére is jól megfigyelhető még a dombormű eredeti színezése. A háttéren kék, a ruhán rózsaszínű, a griff testén sárga, sörényén és szárnyán vörösbarna, sárgás és zöldeskék festés nyomait találjuk.

A griffet itató arimasposz motívuma a Campana-reliefek sorában majd mint falborító, majd mint párkány-lap is előfordul. A mi példányunk a típus első variánsához tartozik és a Kr. u. I. század elejéről származik.⁴²

Már Herodotos ismerte az arimasposokról szóló mesét,⁴³ hogy messze fenn északon Scythiában laknak, ahol rengeteg az arany és ezt a kincset az egyszemű arimasposok

³⁶ Rohden—Winnefeld, id. mű. S. 78. ff., Taf. XXXIX. 1—3. S. 258.

³⁷ Újabban Kübler is publikált egy példányt; lásd id. mű Sp. 32—33. Abb. 6. No. 9.

³⁸ Oroszlán, Katalógus, 61 l., 6. szám.

³⁹ L. Gusman, L'art décoratif de Rome. I—II. passim.

⁴⁰ Rohden—Winnefeld, id. mű S. 76. f. Taf. LXVI. 2. S. 273.

⁴¹ Oroszlán, Katalógus, 63 l., 16. szám.

⁴² Rohden—Winnefeld, id. mű, S. 129—130., Fig. 245. Taf. XXII., S. 249. — Újabb példányt (töredék) publikált Kübler, id. mű, Sp. 47. No. 22.

⁴³ 3, 116. — 4, 13.

elragadják az őrzésükre rendelt griffektől. A mondát, mely meseszerűségével hamar megfogta a művészek képzeletét, gyakran felhasználták díszítő motívumul a görög és római művészetben: páncélos szobrokon, egy palestrinai bronzreliefen, Dionysos Eleuthereusz papjának márvány díszszékén Athénben, vázákon és L. Cacilius Jucundus bankár pompeji házában stukkós díszű falán.⁴⁴

12. *Ülő istennők pillérek között. Dombormű töredéke.* — (LI. tábla 2. kép.) Szürkésbarna agyag. Mag. 8·5 cm, szél. 11·5 cm.⁴⁵ — Felül háromszorosan tagolt gerendázattal lezárt és ugyancsak hármassal tagolt pillérekkel tagolt fal előtt a pillérközökben istennők ülnek. Az egyik balról Athéna, felismerhető ruházatáról — sisak, aegis, pajzs — és a bal kezén tartott bagolyról. A másik istennő kiléte pontosan megállapíthatatlan jellemző attribútum hiányában még leginkább Junóra vagy Venuszra gondolhatnánk, ez utóbbira főleg az alakot körüllegző fátyollal kapcsolatban.

A típust Rohden—Winnefeld is ismerik, de annak közelebbi meghatározását nem adják.⁴⁶ Kétségtelenül épület-töredékről van szó és nem lehetetlen, hogy az istennők valamely az épület előtt lefolyó eseményt néznek mintegy díszpáholyból. Hasonló elrendezést láthatunk amphitheatrális játékoknak Campana domborműveken való visszaadásánál is.⁴⁷

13. *Sisakos harcos felsőteste. Töredék.* — Falborító lap töredéke. (LII. tábla 3. kép.) Barnásszürke agyag. Mag. 15 cm, szél. 10 cm.⁴⁸ — Jobb profilban ábrázolt szakállas harcos. Fején hatalmas korinthosi sisak, ruhája nehéz redőkben hull alá. Jobb karjával előrenyúl, baljával lándzsájának nyelét markolja. A töredék alján a harcos előtt álló ló hátának körvonala látszik. Ennek zabláját tartotta előre nyújtott jobbujával. Töredékünket Rohden—Winnefeld még a római műkereskedelemben látták és képét munkájukban közlik is.⁴⁹ Reliefünk a Hektor kiváltását ábrázoló és Rohden—Winnefeld szerint legalább három darabból álló domborműsorozatból való, melyek Priamosnak Achilles táborába érkezését, Achillest és Priamost, és végül Achilles leszerszámozott paripáit ábrázolták, melyeknek segítségével vívta meg győztes harcát Hektoral.⁵⁰ Ez utóbbi reliefből való a mi töredékünk és a lovak között álló, őrző harcost ábrázolja. Említsük meg, hogy Achilles és Hektor története a római szarkofágok többször visszatérő motívuma is. Az aquincumi múzeum Achilles Priamos domborműve azonban lehet, hogy nem szarkofág,

⁴⁴ L. Wernicke cikkét „Armaspoi“ a *Pauly—Wissowa—Real-Encyklopädie* II. 1. Sp. 826. f.

⁴⁵ *Oroszlán*, Katalógus, 62 l., 11. szám.

⁴⁶ Id. mű, S. 155., Abb. 285—286.

⁴⁷ L. pl. Bieber, *The history of the greek Theater* (1939). Fig. 566. p. 425. Vagy Rohden—Winnefeld id. mű, Taf. LXXIV. 1. — De előfordul ez vázakepeken is, például a Madridban őrzött híres Assteas vázán Herakles őrjengését Mania, Jolaos és Alkmené pillérekkel tagolt erkélyről nézik. (Bieber, id. mű, p. 259., fig. 351—352.) — Felhozhatjuk még itt a Hateriusok síremlékének domborművét, valamint a Via Sacra egy részét ábrázoló domborművet is (mindkettő a Laterani Múzeumban, Helbig³, Bd. II. S. 32—34.), ahol szintén látunk alakokat pillérek között elhelyezve. L. továbbá Schreiber, *Hellenistische Reliefbilder*, Taf. V., ahol Artemis áll hátul oszlopesarnokban. További analógiát mutat az Aricciából való dombormű a római Museo Nazionaleban, „Szent tánc egy egyiptomi templomban“, ahol porticus-szerűen tagolt fal előtt Isis, továbbá Bes és cynoskephaloi ülnek. Cumont: *Les religions orientales dans le paganisme romain* (Paris, 1929) Pl. VIII. 2.

⁴⁸ *Oroszlán*, Katalógus, 62. l., 12. szám.

⁴⁹ Id. mű S. 107. Abb. 198.

⁵⁰ L. előbbi jegyzetet, továbbá ugyanott Taf. LVI. 2., 3., S. 267.

hanem valamely Campana-reliefről vette tárgyát, mely elindítója lehetett Rómában és Itáliában ennek a sokféle variációban felfalálható ábrázolásnak.⁵¹

14. *Nilusi táj*. — Falborító lap. (L. tábla.) Téglaszínű agyag. Mag. 57 cm, szél. 53 cm. A dombormű felül 6 cm, közepén 2·4 cm, alján 4 cm vastag. Hét darabból összeillesztve, helyenkint kiegészítve; így a felső párkányon és a baloldali krokodilus testén.⁵² — A felül akantusz-levél sorral, alul kiemelkedő síma párkánnyal keretelt domborművet jobbfelől a reliefnek a két párkány közötti teljes távolságát átfogó díszes, korinthusi pillér zárja le. A mezőt kisebb pilléreken nyugvó boltívek tagolják; ezeken keresztül nyerünk kilátást a nagy folyamnak, a Nílusnak partjára és eleven életére. Fenn a folyó partján egyfelől kerek nádkunyhót látunk, hegyes tetővel és a hozzá csatlakozó fonott kerítéssel, míg a másik oldalon hasonló anyagból épített négyszögű kunyhó áll nyereg-tetővel és a kerítésen át vágott félköríves kapuval. A kunyhók egyikének tetején fészében féllábon álló golyaanyát, a másikon álldogálló ibiszeket látunk. A partot jelző, szabálytalanul formált vonal alatt a vízen folyó élet tárul elénk. Lótuszindák virágok s más vízinövények között látjuk a napon sütkező és úszó krokodilusokat, a vidáman úszkáló nilusi kacsákat, a vízi növényeket faló vízilovat, míg a vadállatok veszélyes közelségéből sajátságos csónakjában nagy sietséggel menekül két pigmeus, Egyiptom mesés, törpe lénye, közülük a fiatalabbik a ladik orrában állva evezőjével dolgozik, hátul a kormánylapátot forgató öreg társa felemelt baljával még nagyobb sietésre ösztönzi.

A lapok valószínűleg sorozatosan voltak a falra alkalmazva, legalább is erre vall a jobboldali nagy pillér mellett a boltívet tartó kisebb pillér ismétlődése.

Reliefünk a több típusban ismeretes „Nilusi tájképnek“ nevezett „Campana reliefek“ második csoportjába tartozik⁵³ és az emlékanyagban még egy tökéletesen egyező példányban ismeretes előttem.⁵⁴ Kialakulásukhoz és kedveltségükhöz nyilvánvalóan a falfestészet és a mozaikművészet adta az ösztönzést⁵⁵ és elterjedésüket elősegítette a rómaiaknak érdeklődése és kíváncsisága, amely ennek az új és gazdag provinciának sokféle legendától és misztikus ködtől átszótt életét és történetét szemlélte. Hasonló jelenetek azután mindenfelé eljutnak a provinciákban, így hozzánk is, minek tanúja a Székesfehérvári Múzeum ismeretes köve.⁵⁶ Reliefünk az augusztuszi időkből származik; gazdag színezéséből ma már semmi nem látható.

15. *Gorgófejet tartó barbár ifjak*. — Falborító lap. (LI. tábla 3. kép.) Szürkésvörös agyag. Mag. 28·5 cm, szél. 37·5 cm. Négy darabból összeállítva, némi kiegészítéssel.⁵⁷ — Felül tagolt, síma párkánnyal, alul kymával lezárt mezőben barbár öltözetű ifjak — frigiai sapka, térdig érő khiton és szélesen lengő bő köpeny, szűk nadrág és saru — erős indára

⁵¹ C. Robert, Die antiken Sarkophagreliefs. II. Taf. XV., XXIV. — Kuzsinszky, Bud. Régiségei V. 164. l.

⁵² Oroszlán, Katalógus, 117 lap., 9. szám.

⁵³ Rohden—Winnefeld, id. mű S. 157. ff. Taf. CXL. 2., XXVII. és S. 306. és 252.

⁵⁴ Städtische Galerie zu Frankfurt a. M. Skulpturen Sammlung². (1915) S. 72. No. 434. (Fényképben is.)

⁵⁵ L. pl. a sok mozaik között a legközelebb állót reliefünkhöz, mely szintén hasonló jeleneteket tartalmaz, Paribeni, Le terme di Diocleziano e il Museo Nazionale Romano (1928) p. 149., fig. 324.

⁵⁶ L. Dobrovits, A Székesfehérvári Múzeum „nilusi jelenet“ domborműve. Szépművészet, III. évf. (1942) 11—14. l.

⁵⁷ Oroszlán, Katalógus, 62. l., 7. szám.

támaszkodó Gorgófejet tartanak. A Gorgófő arca a szokásos széles és vigyorgó, ellenben a hajkezelése rendkívül gazdag, a fejen hatalmas diadém is látható. A relief két keskeny oldalán lévő indadísz a szomszédos, nyilván hasonló tárgyú domborművekkel való összekapcsolásra szolgált. A színezésből ma már csak a Gorgó hajának vörös festése maradt meg.

A tisztán dekoratív célokra rendelt relief legközelebbi rokonát a müncheni Museum für ant. Kleinkunstban találjuk (Lelt. sz. 7141.), melyet különben Rohden—Winnefeld is közöl.⁵⁸ Reliefünk a Kr. u. I. század első feléből való.

16. *Gyümölcsfűzért cipelő kis Eroszok.* — Párkány- (sima) lap töredéke, mely hátul lent erősen kiszélesedik. (XLIX. tábla 1. kép.) Szürkésvörös agyag. Mag. 15 cm, szél. 32·5 cm.⁵⁹ — Az alul kiemelkedő sima párkánnyal lezárt mezőben kövértés, pufók arcú kis szárnyas Eroszok cipelik a sok gyümölcstől nehéz, szalaggal átkötött fűzért. A fűzerben a levelek és gyümölcsök szeszélyes elrendezésben vannak összefűzve. A háttérben kékeszöld, az Eroszok testén rózsás, szárnyain sárgás, a fűzerben zöldes, vörös és kék színezés nyomai.

Ez a tisztán dekoratív motívum a római plasztikának igen kedvelt tárgya volt és a Campana-reliefek között is több válfajára akadunk.⁶⁰ Reliefünk a kora-császárkorból származik. Érdekes, hogy a renaissance idejében ezt a tárgyat újra feltámasztják és egyik legkedveltebb dekoratív motívuma lesz a szobrászatnak.

17. *Szalagot tartó Erosz. Töredék.* — Párkánylap töredéke. (LIII. tábla 1. kép.) Téglaszínű agyag. Mag. 16·2 cm, szél. 16·8 cm.⁶¹ — A kis kövértés testű, felfelé tekintő Erosz kezében hatalmas, széles szalagot tart. Fejét virágokkal díszített szalag fonja körül. Szárnyainak felső vége befelé csavarodik.

Az igen változatos szerepekben foglalkoztatott Eroszok egy újabb megjelenési formája. A relief egyetlen hasonló darabját egy Pompejiben talált terrakottareliefen találjuk;⁶² Rohden—Winnefeldnél a motívum ismeretlen. Kr. u. I. század elejéről.

18. *Gorgófej, párkánylap töredéke.* — (LI. tábla 4. kép.) Világos szürkésbarna agyag. Mag. 8·5 cm, szél. 9·6 cm.⁶³ — A fej széles, archaisztikus vonásokat mutat ferdén vágott szemével, magasan elhelyezett fülével és hullámos hajviseletével. Eredetileg mint önállóan alkalmazott motívum, indákkal összekötött pálmalevelekkel váltakozva díszítette a nagyobb méretű architektonikus jellegű domborművek párkányzatát. A Kr. e. I. század végének jellegzetes díszítése.⁶⁴

⁵⁸ Id. mű S. 175. Abb. 345. — L. még ugyanott Taf. XXXVI. 1. is. — Új példányt említ Kübler id. mű, Sp. 47. No. 21.

⁵⁹ Oroszlán, Katalógus, 62 l., 8. szám.

⁶⁰ Rohden—Winnefeld, id. mű S. 187—189, Taf. LIX. 1. és 3. S. 268—69. — Képét lásd még Hekler, „A szobrászati stílus problémái“ (1915) 155 l., 124. kép. — Egy példányt közölt újabban Kübler is id. mű Sp. 48. No. 24.

⁶¹ Oroszlán, Katalógus, 61 l., 5. szám.

⁶² Rohden, „Die Terracotten von Pompeji“, (1880) S. 38., Taf. XXIII. 1.

⁶³ Oroszlán, Katalógus, 62 l., 2. szám.

⁶⁴ Rohden—Winnefeld, id. mű S. 182. Abb. 361. — Csaknem teljesen hasonló példányokat l. még ugyanott S. 197., Abb. 397. és S. 221., Abb. 450. Hasonló Gorgófejek díszítik az innsbrucki gipszöntvényt is, lásd a 17. sz. jegyzetet.

19. *Gorgófej.* — Falborítólapp töredéke. (LIII. tábla 1. kép.) Sárgászöld agyag. Mag. 23.2 cm, szél. 18.2 cm.⁶⁵ A nagyon dekoratív hatású, szép Gorgófej, melyet rendkívül gondossággal és aprólékossággal mintázott, fantasztikus gazdagságú hajtömeg övez, nagyobb méretű dombormű része, melyen Athéna és Perseus tartották a kettőjük között elhelyezett Gorgófejet.⁶⁶ A hajdan gazdag színezésből ma már csak néhány kék foltocská látható szerte a hajon. Augusztusz korának terméke.

20. *Gorgófej.* — Koronázópárkány töredéke. (LIII. tábla 2. kép.) Szürkésbarna agyag. Mag. 16 cm, szél. 21 cm.⁶⁷ A Gorgófej itt ismét másik változatában, gazdag hajviselettel, magas diadémmal, és két halántékából kinövő szárnyakkal jelenik meg előttünk, mint egy magas koronázó párkány földiséje. (A párkányszegély darabját a relief jobboldalán még láthatjuk.) Az Augusztusz-korabeli dekoratív művészet jellemző terméke.⁶⁸

Tanulmányunknak az volt a célja, hogy minél szélesebb körben ismeretessé tegyük antik terrakottagyűjteményünknek „Campana domborműveit“, amelyek egyfelől a már eddig publikált hasonló anyag gazdagodását jelentik, másfelől érdemesek minden érdeklődő figyelmére és megbecsülésére, hiszen beszédes tanúi a római császárság kezdete művészi irányzatának, és gazdag tárházát nyújtják a kedvelt és messze elterjedt szobrászi motívumoknak.

OROSZLÁN ZOLTÁN

I „RILIEVI CAMPANA“ DEL MUSEO DELLE BELLE ARTI DI BUDAPEST.

La raccolta di terracotte antiche del Museo delle Belle Arti di Budapest possiede venti rilievi Campana, di cui quattro sono intatti e gli altri frammentari. Tutte e venti provengono dalla raccolta appartenuta al defunto Paolo Arndt in Monaco di Baviera. Diamo subito la descrizione e le caratteristiche dei pezzi.¹

1. *Frammento di rilievo con la rappresentazione delle ragazze che, portando il kalathiskos, danzano intorno al Palladion.* — Lastra di rivestimento di muro. (Taf. XLVII., fig. 1.) Argilla di color mattone grigiastro. Alt. 16 cm., largh. 21.5 cm. Consta di tre pezzi che si completano quasi senza lasciare lacune.² Della giovane danzatrice restano soltanto il diadema, la testa di profilo verso destra, una piccola parte del dorso e delle spalle coperte da un indumento privo di maniche e infine le due braccia sollevate. Nel lato sinistro del rilievo con la rappresentazione del Palladion si può riconoscere inoltre

⁶⁵ Oroszlán, Katalógus, 63 l. 18. szám.

⁶⁶ L. Rohden—Winnefeld, id. mű, Taf. XXVI., S. 251.

⁶⁷ Oroszlán, Katalógus, 62. l., 14. szám.

⁶⁸ L. Rohden—Winnefeld, id. mű, Taf. XL. 1. S. 259.

¹ In seguito citeremo l'opera fondamentale Rohden—Winnefeld, *Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit* (1911) con la citazione dei nomi dei due autori. Una descrizione succinta dei nostri rilievi Campana vedi Zoltán Oroszlán, *Catalogo delle terracotte antiche del Museo delle Belle Arti* (Budapest, 1930), pp. 60—63 e 117—119. Quest'opera verrà citata semplicemente Oroszlán, *Catalogo*.

² Oroszlán, *Catalogo* p. 61, no. 1.

una mano destra che impugna l'estremità di una lancia. Della originaria ricchezza di colori rimangono ancora delle macchie rosse sulla chioma e delle macchie gialle sul kalathiskos. Dell'orlo decorato che superiormente terminava il rilievo resta soltanto un piccolo pezzo della bacchetta, ma la modellatura della decorazione non si può distinguere.³ Il rilievo appartiene alla variante no. I del cosiddetto tipo „Palladion und Hierodulen“ della classificazione Rohden—Winnefeld, quindi deriva dalla prima metà del regno di Augusto.⁴

Le prime apparizioni di danzatrici con kalathiskos su i vasi e sulle monete di Abdera risalgono al sec. V avanti Cr.⁴ Plinio segnala fra i lavori dello scultore Callimaco, operante nella stessa epoca, statue di danzatrici spartane.⁵ Non è quindi da escludere che questo tipo sia infatti in rapporto con quel grande artista greco. Comunque, le danzatrici sono tra le figure preferite del rilievo neo-attico e applicate principalmente ad altari e a piedistalli di candelabro, dai quali probabilmente passarono fra i motivi dei rilievi Campana.⁶

2. *Frammento di rilievo rappresentante „Le Nozze“*. — Lastra di rivestimento di muro (Tav. LII., fig. 2). Argilla di impasto grossolano, di color rosso tendente al bruno. Alt. 22·5 cm., largh. 11 cm.⁷ Restano soltanto la parte inferiore della testa il tronco e la metà della coscia superiore della figura di donna che, vestita di un chitone con maniche e di un mantello, muove il passo verso sinistra e protende la mano destra, mentre volge indietro la testa. In questa figura possiamo ravvisare sia Peitho, la dea molte volte presente nelle rappresentazioni antiche delle nozze, sia una delle Horae.⁸ Dello stesso tipo è nota una copia da Caere, la nostra però è il frammento d'un rilievo romano che risale all'epoca di Augusto, e la cui copia intatta è andata perduta, ma recentemente sembra sia stata ritrovata in un calco in gesso custodito ad Innsbruck.⁹ Della colorazione oggi si vede appena qualche traccia dello strato preparatorio.

3. *Frammento del rilievo „Tempio degli Aruspici“*. — Lastra di rivestimento di, muro (Tav. LII., fig. 4). Argilla di impasto grezzo di color rosso-bruno, con una verniciatura di color grigiastro sulla superficie. Alt. 18·5 cm., largh. 15 cm.¹⁰ Rimangono soltanto il profilo volto a sinistra, il tronco, la gamba fino al ginocchio e le due braccia del giovane che protende la mano destra verso una gabbia, nella quale è un uccello (un corvo?) e che è posta sopra un basamento. La faccia del giovane è incorniciata da una chioma ondulata. Gettato sulla spalla è il lembo di un mantello, che ricade poi coprendo

³ Rohden—Winnefeld, Tav. XVIII. pag. 10 e segg., figg. 12—13 e pag. 248.

⁴ L. R. Herbig, Philister und Dorier. Jbuch d. d. arch. Inst. Bd. LV. (1940), S. 58. f. Abb. 12—14. — 1889. Taf. II. 21., 22., p. 99—101.

⁵ Nat. Hist. XXXIV. 92. — „Saltantes Lacaeanae“.

⁶ Cfr. Helbig³, No. 1867 (con ampia bibliografia). — R. Herbig, op. cit. Abb. 15. — Reinach, Rep. Rol. III. 432. 4—6. — (Arndt—Amelung) — Lippold, Einz. Aufn. No. 4661 (con la nuova bibliografia nel testo).

⁷ Oroszlán, Catalogo pag. 62, no. 13.

⁸ Vedi Rohden—Winnefeld, Taf. XI, S. 92 e 245. — Per la funzione di Peitho vedi la pittura „Le Nozze Aldobrandini“, Helbig³, No. 416.

⁹ Vedi Düregger, Abguss eines römischen Hochzeitsrelief. Jbuch d. d. arch. Inst. Bd. XXX. A. A. Sp. 89 f. — Per altri frammenti vedi Kübler, Antiken in Tübingen. Jbuch d. d. arch. Inst. Bd. XLII. Sp. 33—34, No. 10. Abb. 7.

¹⁰ Oroszlán, Catalogo pag. 62, no. 9.

la parte inferiore del braccio sinistro e seguendo la linea del corpo. Il rilievo, al quale il nostro frammento apparteneva, raffigurava Apollo in atto di pronunciare oracolo. Questa ipotesi viene confermata dalla presenza di olivi che appaiono anche su altri frammenti.¹¹ Il nostro rilievo risale ai tempi di Augusto. Della colorazione una volta ricchissima si vede ora soltanto qualche macchia rosso-bruna su i capelli, rosa sul mantello e bianca sulla gabbia.

4. *Rilievo rappresentante Dioniso e un Satiro.* — Lastra di rivestimento di muro (Tav. XLVIII., fig., 2.) Rilievo perfettamente ricostruito da parecchi frammenti, con pochi restauri. Argilla rossa tendente al grigio. Alt. 45·5 cm., largh. 43 cm. Il rilievo ha lo spessore di 5 cm. sulla parte superiore, di 3·4 sulla parte inferiore, e di 3 cm. sulla parte centrale. Si osservano quattro fori maggiori e uno minore praticati nell'argilla umida per applicare la lastra al muro.¹² Nel campo limitato superiormente da una cornice in rilievo, inferiormente da una asticella poco sporgente e da una decorazione a palmette, si erge la figura di Dioniso e accanto a lui quella del Satiro che avanza con passo di danza. Il dio tiene in mano il tirso. Il Satiro capovolge la torcia accesa che tiene nella destra, mentre con la sinistra regge l'anfora inghirlandata posata sulla spalla, dalla quale pende la pelle di pantera. Il nostro rilievo rientra fra quelli del tipo Campana di soggetto dionisiaco, nei quali figurano il dio e i partecipanti al suo tiaso. Secondo Rohden e Winnefeld il nostro rilievo è una variante più antica di questo tipo.¹³ Di questa variante è caratteristica anzitutto la pelle di pantera, che non riappare mai in rilievi posteriori. La fine modellazione e la mollezza femminile del corpo di Dioniso rivelano che il nostro rilievo risale ai primi decenni del I secolo dopo Cristo. La nostra copia mette in evidenza le tendenze eclettiche di questo genere d'arte. A modello per la figura di Dioniso servì qualche opera ben nota della grande scultura o della grande pittura. Il leggero passo di danza in punta di piedi del Satiro ci è ben noto dalla statua del Sileno danzante della Villa Borghese.¹⁴

5. *Rilievo rappresentante Eros in atto di sostenere un Sileno ubbriaco e una Menade.* — Lastra di rivestimento di muro (Tav. XLIX, fig. 2). Rilievo ricostruito da parecchi pezzi, poco restaurato. Argilla rosso-grigiastra. Alt. 46·5 cm., largh. 44 cm. Il rilievo ha lo spessore di 5 cm. nella parte superiore, 3·2 cm. nella parte inferiore e 2·5 cm. nella parte centrale. Tre fori maggiori, tre minori.¹⁵ Il campo è orlato superiormente da un fregio molto sporgente e decorato da una ghirlanda di ovuli, mentre inferiormente la cornice è costituita da palmette pendenti in forma di semicerchio e allacciate da viticci. Entro questa cornice appaiono l'Eros alato in atto di sorreggere il vecchio Sileno ubbriaco, e la Menade danzante al suono del timpano.

¹¹ Rohden—Winnefeld, S. 20—21, fig. 29—31. — La nostra copia è in stretta affinità con quella rappresentata dalla fig. 30.

¹² Oroszlán, Catalogo pag. 118, no. 13.

¹³ Op. cit. S. 39 ff. Abb. 76. Taf. CI. 2. S. 289.

¹⁴ Winter, *Kunstgeschichte in Bildern*, pag. 343. — Una simile leggerezza del passo di danza si osserva sul nudo di donna, visto dal di dietro, della Villa Item di Pompei (*Pfuhl*, *Malerei und Zeichnung d. Griechen* (1923), Bd. S. 322. — Dioniso in piedi e con il tirso in mano è una figura frequente della scultura del sec. IV. a. C. Vedi *Reinach*, *Rep. de la stat. passim*.

¹⁵ Oroszlán, Catalogo pag. 119, no. 15.

Questo nostro rilievo proviene evidentemente dallo stesso luogo e dalla stessa età di quello precedentemente descritto. Ciò è comprovato non soltanto dall'identità delle cornici superiori ed inferiori, ma anche dall'assoluta affinità della morbida modellazione dei corpi e dei drappaggi. Indubbiamente tutti e due i rilievi facevano parte d'una grande serie, che rappresentava con uniformità di stile il tiaso dionisiaco.¹⁶

6. *Frammento di rilievo rappresentante una processione bacchica.* — Lastra di rivestimento di muro (Tav. LII, fig. 1). Argilla rosso-brunastra. Alt. 19 cm., largh. 10.2 cm.¹⁷ Figura di Pan dalle gambe irsute e dagli zoccoli caprini, che muove il passo verso sinistra e volta la testa verso lo spettatore. Con la mano sinistra egli afferra il cestino intrecciato di frutta (il cui coperchio manca), mentre con la destra tiene l'asta del pedum, appoggiato alla sua spalla. La pelle ferina gettata sulla sua spalla sinistra gli pende posteriormente. Si vedono le tracce rossee e bluastre della colorazione primitiva quasi completamente coperta dalla incrostazione di terra.

Già Rohden e Winnefeld avevano conosciuto il nostro frammento dalla raccolta romana del Kopf e ne pubblicavano il disegno.¹⁸

7. *Frammento di rilievo rappresentante un momento dei misteri dionisiaci.* — Lastra di rivestimento di muro (Tav. XLVII, fig. 3). Argilla di color rosso tendente al bruno. Alt. 27 cm., largh. 20 cm. Rimane la parte destra del rilievo; il fregio superiore è parecchio deteriorato.¹⁹ Il campo è chiuso superiormente da una molto sporgente serie di palmette allacciate da viticci, mentre inferiormente è incorniciato da una semplice, ma sporgente asticella. A sinistra si vede una giovane inginocchiata, dietro ad essa un giovane Satiro in atto di avanzarsi con passo leggero.

Come resti della ricca colorazione si possono osservare le tracce rosse delle palmette, le tracce bluastre del fondo, le tracce rosse della chioma, quelle rossee della carne e gialle del mantello della ragazza inginocchiata, e le macchie rosa su i capelli, quelle rossee della carne del Satiro, e le macchie gialle della pelle ferina. Il nostro rilievo²⁰ si collega alla seconda variante del tipo e, come facente parte della raccolta Kopf, fu conosciuto anche da Rohden e Winnefeld, i quali nella loro opera ne hanno pubblicato il disegno.²¹ (In fotografia viene pubblicato qui per la prima volta). Il numero di questi rilievi cosiddetti „rilievi Aidos“, venne accresciuto da A. Kübler, il quale pubblicò i pezzi di Tubinga.²² Del resto il soggetto che rappresenta la fuga del pudore femminile, è noto anche da gemme.²³ Il nostro rilievo è prodotto dei tempi di Augusto.

8. *Frammento di rilievo rappresentante un sacrificio bacchico.* — Lastra di rivestimento di muro (Tav. XLVII, fig. 4). Argilla rosso-brunastra. Alt. 27 cm., largh. 23 cm..

¹⁶ Rohden—Winnefeld, S. 41 ff. Abb. 78. Taf. C. 1., S. 289.

¹⁷ Oroszlán, Catalogo, pag. 62, no. 10.

¹⁸ Op. cit. Abb. 80. S. 43—44.

¹⁹ Oroszlán, Catalogo, pag. 63, no. 17.

²⁰ Rohden—Winnefeld, Taf. CXXIII. 1. S. 299.

²¹ Op. cit. Abb. 101. S. 53 ff.

²² Kübler, op. cit. Jbuch d. d. arch. Inst. XLII. (1927). A. A.

²³ M. Bieber, Der Mysteriensaal der Villa Igem, Jbuch d. d. arch. Inst. XLIII (1928). S. 308—309. Abb. 7—8. Sulla camea qui riprodotta della seconda figura dietro la donna inginocchiata si vede un vecchio Sileno invece del Satiro.



Del rilievo resta soltanto la parte destra.²⁴ Il campo é orlato superiormente da una serie di palmette allacciate da viticci. Sotto la cornice si vedono una Menade e Pan itifallico suonante al doppio flauto, ambedue partecipanti ad una processione. Dei colori originari ora si scorge appena qualche macchia gialla sul mantello della Menade.

Il nostro rilievo, come tipo secondo dei rilievi rappresentanti i sacrifici bacchici, era già noto anche a Rohden e a Winnefeld, che avevano visto il frammento nella raccolta Kopf di Roma e l'avevano pubblicato nella loro opera.²⁵ La lastra risale all'età di Augusto e recentemente, oltre a quelle menzionate nell'opera di Rohden e Winnefeld, son venute alla luce alcune sue copie,²⁶ che affermano la tenace sopravvivenza di questo tipo, perché sono note molte copie di esso risalenti ai secoli I e II.

9. *Frammento di cornice (lastra liscia), ornata di una testa di satiro.* — (Tav. LIII, fig. 3.) Argilla di color mattone. Alt. 15.5, largh. 17.5 cm. Il lato posteriore é molto convesso.²⁷ Questo frammento, che é un terzo della lastra, é la parte destra della cornice, sulla quale appare la testa di un giovane Satiro dai capelli sollevati e dagli orecchi aguzzi. La modellazione conferisce alla testa un carattere di maschera teatrale. Davanti ad essa sono un pedo allacciato da un nastro e una siringa a nove canne. Nessuna traccia di colore.

Questo rilievo é frammento d'una cornice, sulla quale la tragica maschera di donna collocata in mezzo é accompagnata da un lato da una testa di Satiro, dall'altro lato da una testa di Sileno.²⁸ La nostra copia, che é abbastanza frequente fra i rilievi Campana, deriva dai tempi di Augusto.²⁹

10. *Satirisco cavalcante una pantera (frammento di lastra liscia)* — (Tav. XLVIII., fig. 1). Argilla di color mattone. Alt. 18 cm., largh. 31 cm. Il rilievo é parecchio deteriorato³⁰ ed é frammento del lato destro d'una cornice. A sinistra si vede un cratere squisitamente cesellato, con anse elegantemente arcuate. Accanto ad esso c'è il satirisco cavalcante una pantera. La parte posteriore della pantera si perde fra le foglie di acanto e viticci che coprono, abbondanti, il fondo del rilievo. I colori originari si rivelano nelle tracce bluastre del fondo, nelle macchie giallastre del corpo della pantera, in quelle rossastre e giallastre dei viticci e delle foglie dell'acanto.

I vasi riccamente ornati e posti fra diversi animali, nonché i diversi tipi di mostri fantastici sono motivi decorativi prediletti dell'arte ornamentale romana, che li aveva desunti dall'arte ellenistica.³¹ Il nostro rilievo appartiene al tipo dei rilievi Campana, e precisamente al gruppo della sua prima variante e risale ai tempi della nascita di Cristo.³²

²⁴ Oroszlán, Catalogo, pag. 63, no. 15.

²⁵ Op. cit. S. 55. Abb. 104. — V. ivi S. 298. Taf. CXXII, 1 e 2.

²⁶ Vedi Kübler, op. cit. Sp. 49, no. 26. — Mercklin, Jbuch d. d. arch. Inst. XLIII (1928). A. A. Sp. 400. Abb. 113.

²⁸ Rohden—Winnefeld, S. 78, ff., Taf. XXXIX. 1—3, S. 258.

²⁹ Una copia di questo tipo pubblicata recentemente da Kübler, op. cit. Sp. 32—33, Abb. 6, No. 9.

³⁰ Oroszlán, Catalogo, pag. 61, no. 6.

³¹ Vedi Gusman, L'art décoratif de Rome, I—II. passim.

³² Rohden—Winnefeld, S. 76 f. Taf. XLVI. 2. S. 273.

11. *Frammento di rilievo rappresentante un Arimaspos, che abbevera un Grifone.* — Lastra di rivestimento di muro (Tav. XLVII., fig. 2). Argilla di color mattone. Alt. 21 cm., largh. 23 cm. Rimane soltanto la parte sinistra del rilievo.³³ Un giovane inginocchiato, vestito di indumenti barbari, porge da bere ad un grifone alato che gli sta di fronte. Nonostante la densa incrostazione di terra si possono bene osservare i colori originali del rilievo. Sul fondo si notano delle tracce blu, sulla veste delle tracce rosa, sul corpo del grifone delle macchie gialle, sulla criniera e sulle ali i resti rosso-brunastri, gialli e blu-verdastri dell'antica colorazione.

Il motivo dell'Arimaspos che abbevera il Grifone si ritrova nella serie dei rilievi Campana, sia come rivestimento di muro, sia come lastra di cornice. Il nostro esemplare appartiene alla prima variante del tipo e deriva dal principio del primo secolo d. Cristo.³⁴

12. *Dee sedute fra pilastri. Frammento di rilievo.* — (Tav. LI., fig. 2.) Argilla bruno-grigiastria. Alt. 8.5 cm., largh. 11.5 cm.³⁵ Davanti ad un muro diviso da pilastri stanno sedute due dee. Una di esse, a sinistra, è Atena, che è riconoscibile dalla veste (elmo, tegida, scudo) e dal gufo che le si posa sulla mano sinistra. In mancanza di attributi caratteristici l'identità dell'altra dea è indefinibile. Si potrebbe pensare a Giunone o a Venere, a quest'ultima particolarmente per il velo che svolazza intorno alla sua figura.

Il tipo è noto a Rohden e a Winnefeld, che però non ne danno una definizione particolareggiata.³⁶ Si tratta senza dubbio d'un frammento appartenente ad un edificio e non è improbabile che le dee stiano a guardare — come quasi da un palco — qualche avvenimento che si svolge davanti all'edificio. Simile composizione appare nei rilievi Campana in occasione della raffigurazione di spettacoli anfiteatrali.³⁷

13. *Parte superiore d'una figure di guerriero con elmo. Frammento.* — Frammento di rivestimento di muro. (Tav. LII., fig. 3.) Alt. 15 cm., largh. 10 cm.³⁸ Argilla di color grigio tendente al bruno. Figura di guerriero barbuto con elmo e con lancia, di profilo a destra. All'estremità inferiore del frammento si vedono i contorni della groppa di un cavallo che stava davanti al guerriero. Questi teneva la briglia dell'animale con la destra protesa. Il nostro frammento è stato visto da Rohden e Winnefeld, quando era ancora nel commercio antiquario romano ed essi ne hanno pubblicato la riproduzione nella loro

³³ Oroszlán, Catalogo, pag. 63, no. 16.

³⁴ Rohden—Winnefeld, S. 129—130, Fig. 245., Taf. XXII., S. 249. — Una recente copia (frammentaria) fu pubblicata da Kübler, op. cit. Sp. 47. No. 22.

³⁵ Oroszlán, Catalogo, pag. 62, no. 11.

³⁶ Op. cit. S. 155. Abb. 285—86.

³⁷ Vedi per. es. Bieber, The history of the greek Theater (1939) fig. 566, pag. 425. Oppure Rohden—Winnefeld op. cit. Taf. LXXIV. 1. — La medesima composizione riappare anche in decorazioni di vaso, per es. sul famoso vaso di Assteas custodito a Madrid: Mania, Jolaos ed Alkmene stanno guardando le pazzie di Ercole da un palco diviso da pilastri (Bieber op. cit. pag. 259, figg. 351—352). — Possiamo citare ancora il rilievo della tomba degli Aterii e un rilievo rappresentante una tratta della Via Sacra (tutti e due al Museo Laterano, Helbig,³ Bd. II. S. 32—34), su i quali ugualmente si osservano delle figure fra pilastri. Vedi inoltre Schreiber, Hellenistische Reliefbilder, Taf. V, dove Artemide sta in piedi nel fondo d'un portico. Un'ulteriore analogia ci viene offerta da un rilievo proveniente da Ariccia del Museo Nazionale di Roma: „Danza sacra in un tempio egiziano“ dove Isis, Bes ed alcuni kynoskephaloi sono rappresentati seduti davanti ad un portico. Cumont, Les religions orientales dans le paganisme romain (Paris, 1929) Pl. VIII. 2.

³⁸ Oroszlán, Catalogo, pag. 62, no. 12.

opera.³⁹ Il frammento apparteneva ad una serie di rilievi che riproduceva il riscatto di Ettore e consisteva almeno di tre parti: l'arrivo di Priamo al campo di Achille, Achille e Priamo, infine i cavalli, privi di bardatura, di Achille, che aveva vinto la lotta contro Ettore con l'aiuto di essi.⁴⁰

14. *Paesaggio nilotico*. — Lastra di rivestimento di muro (Tav. L.) Argilla di color mattone. Alt. 57 cm., largh. 53 cm. Il rilievo ha lo spessore di 6 cm. nella parte superiore, 2,4 cm. al centro, e 4 cm. nella parte inferiore. È ricostruito di sette pezzi ed in alcuni punti è restaurato: così sulla cornice superiore e sul corpo del cocodrillo che è a sinistra.⁴¹

Attraverso gli archi sorretti dai pilastri, che suddividono il campo, si ha un panorama della riva e del fiume Nilo. Mentre sulla riva si vedono capanne e gli uccelli caratteristici dell'Africa (ibis, cicogna ecc.), sul fiume stesso, fra fiori di loto, liane ed altre piante acquatiche, appaiono anatre gaiamente nuotanti, cocodrilli, ippopotami e dei pigmei, che si allontanano da essi a grandi colpi di remo.

Probabilmente le lastre erano applicate al muro in serie. Almeno così fa supporre la ripetizione del pilastro minore che regge l'arco accanto al grande pilastro di destra.

Il nostro rilievo è noto fra i rilievi Campana e fa parte del gruppo secondo dei cosiddetti „Paesaggi nilotici“, di cui si hanno parecchi tipi.⁴² Io ne conosco una copia perfettamente identica.⁴³ Per quanto riguarda la loro composizione e la loro diffusione, questi rilievi si ispiravano evidentemente agli affreschi e all'arte musiva,⁴⁴ e la loro diffusione era favorita dall'interesse e dalla curiosità dei Romani, che si rivolgevano con attenzione verso la vita e la storia di questa nuova e ricca provincia, avvolta nella mistica nebbia di multiformi leggende. Tali scene, poi, pervengono in ogni parte dell'Impero, anche da noi, esempio ne sia la nota lapide del Museo di Székesfehérvár.⁴⁵ Il nostro rilievo risale ai tempi di Augusto. Dalla sua ricca colorazione originaria oggi non si vede più traccia.

15. *Giovani barbari che sorreggono una testa di Gorgone*. — Lastra di rivestimento di muro (Tav. LI., fig. 3). Argilla rosso — grigiastra. Alt. 28,5 cm., largh. 37,5 cm. Ricostruita da quattro pezzi, con qualche restauro.⁴⁶ Sul fondo si vedono alcuni giovani barbari che sostengono una testa di Gorgone poggiata su vigorosi viticci. Della colorazione primitiva resta soltanto la tinta rossa della chioma della Gorgone.

Il pezzo più affine a questo rilievo, che aveva uno scopo puramente decorativo, si trova nel Museo delle Arti Decorative di Monaco di Baviera (No. di reg. 7141) e fu

³⁹ Op. cit. S. 107. Abb. 198.

⁴⁰ Vedi la nota precedente. Inoltre ivi Taf. LVI. 2., 3., S. 267.

⁴¹ Oroszlán, Catalogo, pag. 117, no. 9.

⁴² Rohden—Winnefeld, S. 157 ff. Taf. CXL. 2., XXVII. e S. 306 e 252.

⁴³ Städtische Galerie zu Frankfurt a. M. Skulpturen Sammlung.³ (1915). S. 72. No. 434 (Anche in foto).

⁴⁴ Fra i tanti mosaici che rappresentano scene simili, vedi per es. quello che è il più affine al nostro rilievo: *Paribeni*, Le terme di Diocleziano e il Museo Nazionale Romano (1928), pag. 149, fig. 324.

⁴⁵ Vedi Dobrovits, A Székesfehérvári Múzeum „nilusi jelenet“ domborműve (Il rilievo „Scena nilotica“ del Museo di Székesfehérvár), Szépművészet, Ann. III. (1942), pag. 11—14.

⁴⁶ Oroszlán, Catalogo, pag. 62, no. 7.

pubblicato anche da Rohden e Winnefeld.⁴⁷ Il nostro rilievo deriva dalla prima metà del secolo I d. Cr.

16. *Piccoli Eroti che reggono ghirlande di frutti.* — Frammento di cornice (lastra liscia) che di sotto e di dietro si allarga notevolmente (Tav. XLIX., fig. 1.) Argilla rosso-grigiastra. Alt. 15 cm., largh. 32.5 cm.⁴⁸ Nel campo che è chiuso inferiormente da una cornice liscia sporgente, piccoli Eroti alati e paffuti reggono una pesante ghirlanda di frutti, allacciata con nastri. Nella ghirlanda le foglie e i frutti sono disposti a capriccio. Si ravvisano le tracce della colorazione originaria, quelle verde-bluastrre del fondo, rosate del corpo degli Eroti, quelle giallastre delle ali, le macchie tendenti al verde, al rosso e al blu della ghirlanda.

Questo motivo di carattere puramente ornamentale fu uno dei soggetti preferiti della plastica romana ed anche fra i rilievi Campana se ne trovano parecchie varianti.⁴⁹ Il nostro rilievo risale ai primi tempi dell'Impero.

17. *Eros con un nastro in mano.* Frammento. — Frammento di cornice (Tav. LIII., fig. 4.) Argilla di color mattone. Alt. 16.2 cm., largh. 16.8 cm. Il piccolo Eros paffuto che guarda in su, tiene in mano un enorme e largo nastro. La sua testa è cinta da una fettuccia decorata con fiori. L'estremità delle ali è molto arcuata.

L'unico pezzo affine a questo rilievo è quello ritrovato a Pompei.⁵⁰ A Rohden e Winnefeld questo motivo è ignoto. Deriva dal principio del secolo I d. Cr.

18. *Testa di Gorgone.* Frammento di una cornice. — (Tav. LI., fig. 1.) Argilla chiara di color bruno tendente al grigio. Alt. 8.5 cm., largh. 9.6 cm.⁵¹ La faccia rivela larghi lineamenti arcaici. Originariamente, alternandosi con palmette allacciate da viticci, servì, come motivo indipendente, a decorare le cornici di rilievi maggiori e di carattere architettonico. È una delle decorazioni caratteristiche della fine del secolo I a. Cr.⁵²

19. *Testa di Gorgone.* — Frammento di lastra di rivestimento di muro. (Tav. LIII., fig. 1.) Argilla rosso-giallastra. Alt. 23.2 cm., largh. 18.2 cm.⁵³ La testa di Gorgone, di straordinario effetto decorativo, è circondata da una abbondante chioma modellata con gran cura e minuziosità. Originariamente fece parte di un rilievo di grandi dimensioni, sul quale Atena e Perseo sorreggevano la testa di Gorgone collocata fra di essi.⁵⁴ Dalla colorazione, già tanto ricca, ormai si scorgono appena alcune tracce blu sparse su i capelli. Il rilievo è opera dell'età di Augusto.

20. *Testa di Gorgone.* — Frammento d'un alto fregio che coronava il rilievo, (Tav. LIII., fig. 2.) Argilla di color bruno-grigiastro. Alt. 16 cm., largh. 21 cm.⁵⁵ Qui la

⁴⁷ Op. cit. S. 175., Abb. 345. — Vedi ivi Taf. XXXVI. 1. — Una copia recente viene citata da Kübler, op. cit. Sp. 47, No. 21.

⁴⁸ Oroszlán, Catalogo, pag. 62, no. 8.

⁴⁹ Rohden—Winnefeld, S. 187—189, Taf. LIX. 1 e 3, S. 268—69. Una copia recente fu pubblicata da Kübler, op. cit. Sp. 48, No. 24.

⁵⁰ Rohden, Die Terracotten von Pompeji (1880), S. 38, Taf. XXIII. 1.

⁵¹ Oroszlán, Catalogo, pag. 62, no. 2.

⁵² Rohden—Winnefeld, S. 182, Abb. 361. — Copie quasi uguali vedi ivi S. 197, Abb. 397 e S. 221, Abb. 450. Simili teste di Gorgone decorano il calco di gesso di Innsbruck, vedi la nota no. 9.

⁵³ Oroszlán, Catalogo, pag. 63, no. 18.

⁵⁴ Rohden—Winnefeld, Taf. XXVI. S. 251.

⁵⁵ Oroszlán, Catalogo pag. 62, no. 14.

testa di Gorgone ci appare in una diversa variante, con chioma abbondante, con un alto diadema e con due ali, che le nascono dalle tempie. La testa di Gorgone in questo caso era la decorazione principale di un alto fregio che coronava il rilievo. (Una parte dell'orlo della cornice si vede ancora sul lato destro del rilievo.) Il rilievo é opera caratteristica dell'arte decorativa dei tempi di Augusto.⁵⁶

ZOLTÁN OROSZLÁN

⁵⁶ Rohden—Winnefeld, Taf. XL. 1., S. 259.

A SZARMATAKOR LEGKORÁBBI EMLÉKEI A BÁNSÁGBAN.

Legutóbb alkalmam volt a Bánság szarmatakori lelőhelytérképét közreadni.¹ A kataszterbe felvett leletek egy része már publikált anyag, s az egyes leleteknél utaltam is a megjelenés helyére. A leletek másik, kisebbik részét a Nemzeti Múzeum Régiség-tárában és a szegedi városi múzeumban készült jegyzeteim alapján vettem fel a térképre. Nem adtam a leletek részletes leírását, de a tárgyak rajzát, vagy fényképét sem, s emiatt az egyes leletek pontosabb kronológiai helyzetéről sem volt szó. Ezt a hiányt szeretném, legalább részben, pótolni ez alkalommal.

A leletek egy részének leírása annyira általánosságok között mozog (viszont maguk a tárgyak vagy nincsenek már meg, vagy hozzáférhetetlenek), hogy nyugodt lelkiismerettel csupán a szarmatakorhoz való tartozásukat mondhatjuk ki. De azután, hogy ennek a Krisztus születésétől a Kr. u. IV. századig terjedő időnek melyik szakaszába esnek, arra nézve a rendelkezésre álló adatok alapján határozott választ adni nem lehet.

Éppen ezért van igen nagy jelentősége annak a néhány leletnek, amelyeknek pontosabb korhatározása is lehetséges. Ezeknél a leírás annyira kiemeli a tárgyak jellegzetes vonásait, hogy pontosabb időrendi meghatározásuk nem ütközik nehézségekbe. Néhány esetben a leírást módunkban van a lelet tárgyainak képeivel is kiegészíteni, s ezzel természetesen a kronológiai meghatározások biztosabb alapjait adtuk meg. Meg kívánom itt jegyezni, hogy ez alkalommal a Bánságnak csak legkorábbi leleteivel kívánok foglalkozni, amelyeknek jelenlétét Daicoviciu a vonatkozó anyag nem ismerése, vagy félreismerése miatt tagadásba vett (58. jegyzet). Mielőtt azonban e leletek ismertetésére rátérnék, szeretnék néhány szóval utalni azokra a jelenségekre, amelyeken a szarmatakor kronológiája nyugszik.

Az Alföld (beleértve természetesen a Bánságot is) szarmatakori kronológiájának biztos pillérei: *a)* a gyöngytipusok, *b)* a gyöngytipusokkal együtt jelentkező fibulák, *c)* az első két jelenség kiegészítésére az érmek és végül *d)* különösen a korábbi időkben a kerámia. Mind e tényezők számbavételével a szarmatakor három főszakaszra tagolódik.²

¹ *Alföldi András és Párducz Mihály*, Jazig-szarmata leletek a Bánságból. A. É. 1941. 2. 106., 108. l. és a 107. l. 1. kép.

² A szarmatakori kronológia e kérdéseivel már foglalkoztam a „Szarmatakor emlékei Magyarországon II.” c. az *Archaeologia Hungarica* sorozatában sajtó alatt lévő munkámban (a továbbiakban Szarmatakor II.), úgyhogy ez alkalommal az ott elmondottaknak csak a vázát adom, s inkább a képanyagra hivatkozva igyekszem a kérdést megvilágítani.

I. A szarmatakor legkorábbi (Kr. u. I—II. század) gyöngytípusait már volt alkalom bemutatni.³ Ide tartoznak a hordóformájú és gömbölyű kalcedongyöngyök,⁴ a gömbölyű karneolgyöngyök,⁵ de a legnagyobb számban az egészen apró gömbölyű, kettőscsonkakúpformájú, lapos, kerek, különböző színű üveggyöngyök jelentkeztek.⁶ Ezekkel a gyöngytípusokkal együtt kerülnek elő a császárkor legkorábbi fibulái. Így a Aucissafibulák⁷ és az erősen profilált fibuláknak az a típusa, amelynek lába legyezőszerűen szélesedik.⁸ Az erősen profilált típusok többi, inkább II. századi példányait, ugyanezekkel a gyöngytípusokkal a Szentés—kistőkei temető sírjaiban látjuk viszont.⁹ E gyöngytípusok korai voltát megerősíti az említett temetők kerámiája, amelynek jelentékeny része a korai, tipikusan dák formakincsből való, a másik része igen korai provinciális típus.¹⁰ És végül megerősíti még ezt a datálást a felsőpusztászeri temető 22. sírjának Antoninus Pius denárja (Kr. u. 138—161).

II. Használatának java idejével a Kr. u. III. századra esik a különböző színű üveg- és pasztagyöngyöknek az a típusa, amelyet a leírásokban lecsiszoltsarkú hasábformájúnak nevezünk. Az eddig publikált anyagban az Ernőháza—Kollinger-féle temető 7. sírjában is találkoztunk már tiszta formájával.¹¹ Fellépésének idejét a szeged—bogárzói lelet adja meg, amelyben a megelőző szakasz apró gyöngytípusaival keverten fordul elő. A leletben talált érem Alexander Severus-é (Kr. u. 223), s ezzel az új gyöngytípus fellépésének ideje a Kr. u. III. század első két évtizedére adva van.¹² Másik leletünk, amelyben a két gyöngytípus keverten fordul elő, a hortobágyhídi temető sírjai.¹³ Itteni előfordulása azért fontos, mert teljes kifejlődésében itt jelentkezik először a gyöngytípusnak jellegzetessé vált fibulája, a felső hurkolású számszerijfibula.¹⁴ Tehát ez új fibulatípus gyakoribbá válása a Kr. u. II—III. század fordulójával, illetve a III. század

³ Párducz Mihály, A szarmatakor emlékei Magyarországon I. *Archaeologia Hungarica* XXV. Budapest, 1941. (a továbbiakban Szarmatakor I.), 35. l.

⁴ Szarmatakor I., Kiskőrös, Csukástó—Ráckút 6. sír, XXIV. t. 38—41; 7. sír, XXV. t. 9—14; 8. sír, XXVI. t. 57—61; 9. sír, XXVII. t. 20—24, 36—38.

⁵ Szarmatakor I., Pusztamonostor, XXVIII. t. 15; Kiskőrös—Vágóhídi dűlő 12. sír, XXVIII. t. 13; Felsőpusztaszer 17. sír, XIV. t. 7.

⁶ Szarmatakor I., Felsőpusztaszer 34. sír, XIII. t. 26, 28; 17. sír, XIV. t. 1, 2; 24. sír XVIII. t. 14., 23. sír, XX. t. 4—6; Kiskőrös, Csukástó—Ráckút 7. sír, XXV. t. 22.

⁷ Szarmatakor I., 32. l., XIV. t. 6a, b.

⁸ Szarmatakor I., XXVII. t. 3. Ilyen fibulát ismerünk a Szabó Kálmán által publikált orgoványi leletből (*Folia Archaeologica* I—II. 1939. 103. l., III. t. 12. ábra). Meg kell itt jegyezni azt is, hogy Szabó Kálmánnak a leletre vonatkozó kronológiai megállapítását módosítani kellett, mert ezt a kerámiája, gyöngyei és fémanyaga alapján az I. század végére, de legkésőbb az I—II. század fordulójára kell helyezni (Szarmatakor I., 39. l.) és nem tekinthető a ménteleki, aláhajlítottlábú fibulával datált sírokkal egykorúnak (*Folia Arch.* I—II. 1939. 100. és 106. l.). Lásd még erre a leletre vonatkozólag Daicoviciunak az 58. jegyzetben idézett munkájában a 8. lapot.

⁹ Szarmatakor II., VIII. t. 26a, b; XX. t. 2a, b... stb.

¹⁰ Szarmatakor I., 33—34. l.

¹¹ Párducz Mihály, Ernőházai jazig leletek. A. É. 1940. 261—269. l. (a továbbiakban Ernőháza), XLIV. t. 20. ábra.

¹² Ernőháza, 266. l., XLVI. t. 7. (gyöngyök), 3. (érem).

¹³ Szarmatakor I., VII. t. 11., VI. t. 2.

¹⁴ Szarmatakor I., VI. t. 3, 6.

első két évtizedével kezdődik. E gyöngytípus jellegzetes temetője a csongrád—határúti temető.¹⁵

Végül különösen érdekes ez a lecsiszoltsarkú, hasábformájú gyöngytípus azért is, mert vele jelentkezik először az aláhajlított lábú fibulatípus. Mai adataink szerint legkorábbi az alsóhurkolású, kéttagú, négynél több tekercses típus. Ilyet ismertettem a Kiskörös, Csukástó-ráckúti temető 10. sírjából.¹⁶ Ez sajnos gyöngyök nélkül került elő, s éppen ezért pontosabb időhatározásra nem alkalmas. Másik korai előfordulása a Szenteskistőkei temető 116.¹⁷ és a Csongrád—határúti temető 5. sírjából¹⁸ ismerős. A kistőkei 116. sírban a legkorábbi apró gyöngyök keveredtek a lecsiszoltsarkú hasábformájú gyöngyökkel, s ez a jelenség, mint a bogárzói leletben láttuk, csak a Kr. u. III. század első két évtizedében történhetett meg. Az aláhajlítottlábú fibuláknak másik korán jelentkező típusát a kistőkei 78. sír példánya képviseli.¹⁹ Egytagú, felsőhurkolású, négyes tekercselésű. Igen díszes példány, a kengyel két végét és a lábvéget keresztben alkalmazott huzalok, továbbá granulációs és pseudogranulációs gyöngysorok élenkítik. Almgren 166. típusa.²⁰ Ez a fibula az említett 78. sírban csak lecsiszoltsarkú hasábformájú pasztagyöngyökkel került elő együtt,²¹ úgyhogy korát Kr. u. 220—240 körüli időkre helyeztem. S végül az utolsó legkésőbbi típus az előzőnek díszítettlen változata. Ilyet mutattam be a gorzsai leletből²² és a Derekegyháza—disznójárasi temető 3. sírjából.²³ Első fellépése Kr. u. 280 körüli időkre tehető.

III. Ezzel az utolsó típussal kapcsolatos a szarmatakor utolsó szakasza, amelyet java részében a Kr. u. IV. századra helyezünk. Fő fibulatípusa az aláhajlítottlábú fibulatípus különböző változatai, de jelentkezik vele az új gyöngytípus is, amelyet nagyobb-méretű gömbölyű paszta- és üveggyöngynek nevezünk a leírásokban.²⁴ Bizonyos tekintetben új kerámiatípusok is jelentkeznek, amelyek között legjellegzetesebbek a kisebb-méretű, gömbölyű, szürke, jól iszapolt formáknak igen sok változata. Ebbe a csoportba tartoznak, mint láttuk, a Hortobágy—porosháti halmos temetők,²⁵ a hiányosan publikált Kiszombor B,²⁶ Klárafalva B,²⁷ Szenteszalotai²⁸ és a Deszk—újmajori²⁹ temetők.

¹⁵ Szarmatakor II., 18—20., 34—35. l., XXVIII—XXXVII. táblák.

¹⁶ Szarmatakor I., XXVII. t. 5.

¹⁷ Szarmatakor II., 39—40. l., X. t. 3., a sír gyöngyei X. t. 1.

¹⁸ Szarmatakor II., XXIX. t. 14a, b.

¹⁹ Szarmatakor II., V. t. 1., Dolgozatok, 1936. XLII. t. 18. ábra.

²⁰ Oscar Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen. 2. kiadás. 1923. Mannus Bibliothek Nr. 32. 75. l. 2. jegyzet.

²¹ Szarmatakor II., V. t. 7. ábra.

²² Szarmatakor II., XLVI. t. 13., Dolgozatok, 1937. VIII. 8. ábra.

²³ Szarmatakor II., XLIX. t. 3.

²⁴ Szarmatakor II., 35—36. l., XLIX. t. 1. ábra.

²⁵ Debrecen—porosháti temetők. Zoltai Lajos és Párducz Mihály. Sajtó alatt a Laureae Aquincenses II. kötetében.

²⁶ Dolgozatok, 1931. 82—84. l., Ernőháza, 267—268. l., XLVII. tábla.

²⁷ Dolgozatok, 1931. 84—85. l.

²⁸ A. É. 1906. 50—55. l.

²⁹ Párducz Mihály, Szarmatakori temető Deszk-Újmajoron. Sajtó alatt a Folia Archaeologica 1942. évi kötetében.

Az elmondottakban adtam meg azt a kronológiai vázlatot, amelynek keretében néhány bányási lelet pontos időhatározása is megtörténhetik. E leletek a következők:

1. *Szőreg-Iván téglagyár.*

a) 1896-ban került a szegedi városi múzeumba az a lelet, amelyet Reizner János, a múzeum akkori igazgatója az A. É. hasábjain ismertetett is.³⁰ A lelethez tartoztak: 1. Csuklós szerkezetű, lemezes bronzfibula (LVI. t. 16a, b).³¹ Erősen tagolt testével nem áll egyedül a környék leletei között. Teljesen pontos analógiáját a Szeged—bogárzói 22. sírból ismerjük. 2. Ötkorongos zománcosfibula (LV. t. 1a, b).³² A négy külső korongocskán a középső kerek részt zöld, a mellette lévő gyűrűszerű részt kék zománc tölti ki, csuklós szerkezetű. 3. Négyzetes aranylemez, hossza 21, szélessége 9 mm. 4. Fibula tűje, a tekercsel együtt (A. É. 1899. 186. lapon, ugyanitt egy szűrőforma edény töredéke). 5. Bronzkarika (187. l., I. t. 3.). 6. Kisebb bronzhenger (187. l., I. t. 4.). 7. Csontár (187. l., I. t. 1.). 8. Átfűrt fenőkö (187. l., I. t. 2a, b). 9. Lapos és kettőscsonkakúpformájú orsókarikák (187. l., I. t. 7., 5., 6.). 10. Gömbölyű kalcedon (187. l., I. t. 9., 10.) gyöngyök. 11. Karneol és különböző formájú krétaszerű anyagból készült gyöngyök.

Amennyire így utólag az előfordulás körülményeit rekonstruálni lehet, bizonyosnak látszik, hogy telepanyagba ágyazott sír került elő. Azóta szerzett leletekből kétségkívül kiderült, hogy igen kiterjedt szarmatakorai telep is van e helyen. A telep leletei lehetnek a csontkés, a szűrőformájú edénytöredék, az orsókarikák egy része, a fenőkő. Tehát a fibulák, a gyöngyök és az aranylemezke képezheték a sír mellékleteit.

A sír anyagának tekintett gyöngyökből, fibulákból és aranylemezkekből, a fentebb elmondottak miatt a kalcedon- és karneolgyöngyök határozottan utalnak a szarmatakor legkorábbi (Kr. u. I—II. sz.) szakaszára. De megerősíti ezt a datálást az LV. t. 1a, b ábrákon bemutatott, ötkorongos fibula, amelynek teljesen pontos analógiáját a Kiskőrös, Csukástó—ráckúti temető 7. sírjából,³³ a gyöngyök szempontjából teljesen azonos környezetből mutattam be. E temető korát teljes határozottsággal a Kr. u. I—II. század fordulójára helyezhettem.³⁴ E datálás mellett szól az aranylemezke is, amely nem más, mint az e korbeli sírok anyagában néha egyesével is szereplő, hengeralakú tubus kiterített lemeze.³⁵ Ezt a tárgyat a gyöngyökkel együtt a sajátos szarmata hatású darabok közé osztottam.³⁶

b) Ugyancsak a téglagyár területéről, 1908-ban került elő egy másik sír, amelynek melléklete a feljegyzések szerint 14 kalcedongyöngy volt (LV. t. 2.). Az idézett táblán 26 gömbölyű és hordóformájú kalcedongyöngyöt látunk, valamennyi Iván téglagyár jelzéssel volt együtt tartva. Feltehető, hogy a leltár számadata (14) nem helyes, s valamennyi gyöngy ugyanabból a sírból való.

³⁰ Reizner János, Közlemények a szegedi városi múzeumból. A. É. 1899. 186., 188. l., 187. lap táblája.

³¹ A. É. 1899. 186. l., g ábra.

³² A. É. 1899. 186. l., f ábra.

³³ Szarmatakor I., XXV. t. 2.

³⁴ Szarmatakor I., 39. l.

³⁵ Szarmatakor I., XXVIII. t. 8.

³⁶ Szarmatakor I., 35—36. l.

A kalcedongyöngyökről elmondottak miatt nem vitás ennek a sírnak a kora sem; nem lehet későbbi a Kr. u. II. századnál.

c) A téglagyár területén 1928-ban az egyik munkás az általa ásott gödörben csontvázat talált, a fej mellett két edénnyel, az egyiket belehajította a nádasba. A csontváz fejjel délnek feküdt. Mellékletei: 1. A koponyától balra tükör (LIV. t. 1.). A koncentrikusan bemélyített körök sávokat alkotnak; ebben haránt haladó bekarcolások olyan sávrészekkel váltakoznak, amelyekben egymást keresztező két vonal középpontjában pontkörös díszítés van. 2. Áttört művű zománcos (?) fibula (LIV. t. 3a, b). A kiugró középső rész fehér csont- (?) berakását barna pontok tarkítják. Az áll alól került elő. 3. A mellén és lábán különböző nagyságú és különböző anyagú gyöngyök (LIV. t. 4—7., 9—23.), van közöttük egy gömbölyű kalcedongyöngy is (LIV. t. 8.). 4. A csontváz karjain zöld rozsdafoltok voltak láthatók, valószínűleg karperecek nyomai.

Az egyetlen kalcedongyöngy mellett különösen az LIV. t. 4. apró, kerek, lapos, az LIV. t. 5. apró gömbölyű és az LIV. t. 6. apró kettőscsonkakúpformájú gyöngyök osztják határozottan a szarmatakor legkorábbi csoportjába (Kr. u. II. század első fele) ezt a sírt. Ennek a datálásnak sem a lelet tükre, sem a fibulája nem mondanak ellent.

2. Pádé (Torontál m.).

Építkezés alkalmával került elő az alábbi sírlelet: 1. Ötkorongos zománcos fibula (LVI. t. 1.). Két szembenfekvő korong kék, a másik kettő zöld zománcal van kitöltve, a kiemelkedő korong vörös emaillel van díszítve. A kék zománcban zöld, a zöldben kék, a pirosban zöld pontok vannak. 2. Három hordóformájú és négy csonkakúpformájú kalcedongyöngy (LVI. t. 9., 15.). 3. Csipkézett peremű korongos bronzfibula, díszítetlen (LIV. t. 2.). 4. Lapos, kerek üveggomb, keresztbe átfúrva (LVI. t. 3.). 5. Gyöngyök: egy hosszúkás, hordóformájú üvegyöngy (LVI. t. 5.), három nagyobb, gömbölyű, fehér kvarc, egy ugyanilyen zöld és két ugyanilyen kék üvegyöngy (LVI. t. 4.), két hasábformájú fehér paszta (LVI. t. 10., 11.), egy henger (LVI. t. 13.) és egy kerek lapos (LVI. t. 12.) kalcium-, három hasábformájú almandingyöngy (LVI. t. 6—8.), továbbá kb. 100 kettőscsonkakúpformájú apró zöldüveg, apró gömbformájú vörös és kéküveg (LVI. t. 14.), három valamivel nagyobb, gömbölyű fehérüveg (LVI. t. 14. ábrán a felső hajlásban) és végül tizenegy kerek, lapos (az előbbi gyöngyök alatt) gyöngy.

Közelebbi leletkörülményekről sem a Magyar Történeti Múzeum leltárkönyve (80—1893), sem a leletről szóló későbbi publikációk³⁷ nem tudnak. Ennek a leletnek a korával kapcsolatban nem merülhet fel semmiféle kétség. Az imént ismertetett szőregi a) sírnak ötkorongos fibulájáról elmondottak érvényesek a pádái példányra is. Valamennyi bemutatott gyöngy (különösen pedig az LVI. t. 14., 9., 15.) bele tartozik abba a körbe, amely a Kr. u. I—II. század fordulójára datált leletekre jellemző. Még a nagy, gömbölyű üvegyöngyöknek is (LVI. t. 4.) megtaláljuk az analógiáit, pl. a Kiskörös, Csukástó—ráckúti temető 6. sírjában.³⁸ Külön felhívom a figyelmet az LVI. t. 3. ábra keresztbe átfúrt

³⁷ A. É. 1893. 450—451. l. — *Kisléghi Nagy Gyula és Nagy Géza*, Torontál vármegye őstörténete. Magyarország vármegyéi és városai sorozatban Torontál vármegye c. kötetben, Budapest 1911. 304—328. l. (a továbbiakban Torontál vm.), IV. 3. pont, 316. l. — *Dolgozatok*, 1931. 87. l. 42. pont.

³⁸ Szarmatakor I., XXIV. t. 28—33, 36—37.

nagy üveggombjára, mert ennek analógiáit kalcedonból ismerjük a mezőberényi (Kr. u. II. század eleje)³⁹ és a Szentés—kistókei temető 145. sírjából⁴⁰ (Kr. u. II. század első fele). Ezidőszerint semmi közelebbit nem tudok mondani a LVI. t. 2. korongos bronzfibuláról, de semmi olyan adatot nem ismerek róla, amely az egész leletnek a Kr. u. II. század legelejére való datálást lehetetlenné tenné.

3. *Ernőháza—Pape-féle temető* (Torontál m., nagybecskereki járás).

Az itt említett temető öt sírjával ez alkalommal felesleges részletesen foglalkozni. Csupán arra kívánok itt rámutatni, hogy az egyes sírok gyöngytípusai (kalcedonok és az apró, gömbölyű és kerek, lapos gyöngyök) kétségkívül a szarmatakor Kr. u. I—II. századi csoportjába sorozzák a temető anyagát.⁴¹ Ennek nem mond ellent a hivatkozott dolgozat azon megfigyelése sem, hogy a szórványként kezelhető 2. sírból gyöngyök nélkül került elő egy olyan aláhajlítottlábú fibulatípus, mint aminőt a Kiskörös, Csukástó—ráckúti temető 10. sírjából már említettem. Ugyanígy csak a temető végét határozza meg a 3. sír számszerű fibulája (Ernőháza, XLIII. t. 7.), amely, mint arra a hortobágyhídi analóg esettel kapcsolatban rámutattam, legkésőbb már a Kr. u. III. század első két évtizedében jelentkezik. Ezt a korhatározást valószínűsíti az 1. sír szarmata csatja is.⁴²

4. *Vizesd, vagy Pusztá-Vizesd, vagy Vizesda* (Torontál m., zombolyai járás).

A lelet San Marco hercegné tulajdonát képező Vizesd pusztán halomsírból került elő. Az ásatást Kisléghi Nagy Gyula végezte. Az ásatás eredményeiről többször is történni említés.⁴³ Amint az ismertetésekből kitűnik, öt halmot tártak fel a szóbanforgó ásatás során, amelyek közül a negyedikben, 1894. decemberében találták az alább ismertetendő leleteket. A leletkörülményekről Kisléghi Nagy Gyulának Patzner Istvánhoz intézett leveléből csak annyit tudunk meg, hogy a halom legfelső rétegében, alig 20 cm mélységben egy nagyobbbrészt elkorhadott emberi csontváz mellett két nyitott ezüst sodronykarikát találtak (talán árpádkori). A bennünket elsősorban érdeklő leletek 4 m mélyen, mintegy 1 m²-nyi területen kerültek elő. Az előkerült leletek legteljesebb leírását Milleker adta, fentebb idézett munkájában (43c jegyzet), a ma meglévő tárgyak fényképeit a 43e jegyzet alatt említett munkában találja az érdeklődő. A leletek leírását, az alábbiakban azzal a megjegyzéssel adom, hogy a képre való utalások a 43e jegyzetben említett munkára vonatkoznak.

1. Három darab baltaalakú csüngődíszhez hasonló tárgy, fehérbronzból (VIII. t. 21—23.). Egy közülük kettős. 2. Négyszegletesfejű bronzcsat, hosszú, hajlított szíj-szorítólemezzel (IX. t. 11.). A pecék hiányzik. 3. Ezüst csüngődíszek. A középen haránt

³⁹ Szarmatakor II., II. t. 10, 12.

⁴⁰ Szarmatakor II., XXIV. t. 17a, b.

⁴¹ Az egyes sírok anyagát, Ernőháza alatt hivatkozott dolgozatomban már ismertettem. 1. sír, XLII. t. 4—10; 2. sír, XLII. t. 12, 13; 3. sír, XLIII. t. 3—10; 4. sír, XLIII. t. 11—13; 5. sír, XLIV. t. 1, 3—9.

⁴² Ernőháza, XLII. t. 7., 265—266. l.

^{43a} Torontál vm., 321—322. l.; 43b A. É. 1895. 436. l.; 43c Milleker Bódog, Dél-Magyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből (a továbbiakban D. R.), II. 189. l., III. k. II. rész, 266. l.; 43d Dolgozatok, 1931. 154—155. l.; 43e Párducz Mihály, A pontus-germán emlékcsoport legkorábbi emlékei Magyarországon. A berlini Collegium Hungaricum kiadványai 2. Szeged, 1935. 25—26. l.

rovátkolással díszített rész van. Három ép, egy töredékes példány (VIII. t. 13., IX. t. 9., 13., 22.). 4. Félkörösféjű, ezüst szarmatacsat, hajlított szíjszorítólemezzel (IX. t. 8., 14.). 5. Bőrre erősítés céljait szolgáló, kampóval ellátott fehérbronz tárgy (VIII. t. 9.). 6. Ismeretlen rendeltetésű fehérbronz töredékek (IX. t. 23., 24.). 7. Bőrre erősíthető homorú fehérbronz (?) lemezek. A felerősítést kampók könnyítik meg (IX. t. 10., 12.). 8. Szíjvég befogadására alkalmas bronztárgy. Egymásra helyezett két lapból áll, a felsőn csőrszerű kiugrás van (IX. t. 16.). 9. Aklaszögekkel ellátott, téglalapalakú vaslemez (IX. t. 15.). 10. Levágottvégű, ellipszisformájú vaslemez. Egy egész és három töredékös példány (IX. t. 25—28.). 11. Két trapézformájú bronzcsat (VIII. t. 10., 14.). Az egyiknek pecke hiányzik. 12. Vasgomb, füle kitörött, széle recézett (VIII. t. 18.). 13. Két lakat-formájú csöngődísz vasból. Kettős lemezűek, de a lemezek nem érintkeznek egymással, szélük recézett (VIII. t. 15., 19.). 14. Ismeretlen rendeltetésű vasdarabok (VIII. t. 20., 24.). 15. Sűrűn poncolt díszítésű, ellipszisformájú aranylemezek. Valamennyi töredékes. Széleiken jól látható, hogy valamire reá voltak erősítve (IX. t. 1—7.). 16. Féltojásformájú bronzdíszek. A 15. szám alatt említett aranylemezek ezeket borították (IX. t. 17—21., 29., 30.). 17. Két bronztű, kalcedonfejjel 18. Aláhajlítottlábú ezüstfibula. 19. Üvegedény húsz darabra törve. 20. Antoninus Pius három ezüstdenárja (Kr. u. 138—161). 21. Marcus Aurelius egy ezüstdenárja (Kr. u. 161—180).⁴⁴

A más vonatkozásokban is igen érdekes leletnek kronológiai szempontból használható tárgyai a 2—4. számok alatt bemutatott szarmata csatok és csüngők, azután az aláhajlítottlábú ezüstfibula, a négy császárkori érem és a két kalcedonfejű bronztű.

Ami a szarmata csatokat és csüngőket illeti, az ernőházai lelettel kapcsolatban foglalkoztam velük.⁴⁵ Ott a csatoknak két típusát tudtam különválasztani. Az első (egybeöntött csatfej és szíjszorítólemez) típus kora, s ehhez tartoznak a vizesdi példányok is, a Kr. u. 150—250 közti időre tehető, de itt a 250 körüli időhatárt, a csak feltételezetten együvé sorozott kondorosi lelet érmei alapján fogadtam el. Igen valószínű azonban, hogy e tárgyak csak a Kr. u. III. század harmadik évtizedéig voltak használatban. Emellett szól a csatok második típusának (a csatfej és a szíjszorítólemez csuklósan csatlakoznak) kora, amelynek felső határát a már többször említett Szeged—bogárzói lelet helyezi a Kr. u. III. század első harmadára. Nincsen semmi okunk arra, hogy a kétféle csattípus használatát más-más időre tegyük, annál kevésbbé, mert pl. a dorozsmai leletben (legkésőbb a Kr. u. III. század első harmada), a két csattípus együtt fordult elő.⁴⁶

Kár, hogy a leírásban szereplő aláhajlítottlábú ezüstfibula formáját pontosabban nem ismerjük. Mint láttuk a fibulák egyik típusa már a Kr. u. III. század első két évtizedében jelentkezik, a másik típus fellépése pedig Kr. u. 240 körüli időkre tehető. Minden okunk megvan azonban annak feltételezésére is, hogy a négytekerces, egytagú, díszítetlen típusok kisméretű példányai⁴⁷ (a nagy példányok Kr. u. kb. 280-tól kezdve

⁴⁴ A 17—21. számok alatt említett tárgyakat Milleker ismerteti a 43c jegyzetben foglalt munkájában, II. 189. l.

⁴⁵ Ernőháza, 265—266. l.

⁴⁶ *Párducz Mihály*, Szarmatakor kardok Szeged környékén. A. É. 1941. 2. 111—113. l., XXVI. tábla.

⁴⁷ Ilyet látunk a Kiszombor B temető 104. sírjában, Ernőháza, 268. l., XLVII. t. 41—42. ábrákon.

jelentkeznek), amelyek legtöbbször ezüstből készülnek, a típus legkorábbi példányai közül valók, s találkozunk velük a Kr. u. III. század első évtizedeiben (pl. Szentese-kistőkei temető 92. sírjában). Az elmondottak alapján a vizesdi lelet kora a legnagyobb valószínűséggel a Kr. u. 220–230 körüli időkre tehető, s ezt az időhatározást a lelet négy érme, továbbá a kalcedongyöngyök is támogatják.

5. *Perlász* (Torontál m., nagybecskereki járás).

1880-ban kapott a Magyar Nemzeti Múzeum innen egy bronzfibulát és gyöngyöket. A tizenegy gyöngyből kettő kalcedon, a többi karneol- és jaspisgyöngy volt.⁴⁸ Annak ellenére, hogy a bronzfibula pontosabb leírása nem áll rendelkezésünkre, a gyöngyök anyagáról elmondottak alapján teljes határozottsággal sorozhatjuk ezt a leletet is a szarmatakor I–II. századi csoportjába.

6. *Károlyfalva* (Temes m., fehértemplomi járás).

1882-ben a helység északi oldalán elterülő fensíkről levezető „marhahajtó” nevű mélyút oldalán, a Dreszl-féle szőlőben, 150 cm mélyen csontvázra akadtak. Mellékletei voltak: 1. Az egyik karon öt karperec. Kettő közülük 5 mm széles ezüstlemezből, három pedig bronzsodronyból készült. 2. A másik karnál 12 mm átmérőjű, kockaalakú, zománccal kirakott, gömbölyű gyöngy. 3. U. o. 2×3 mm átmérőjű, bronzhuzalból karperec. Végei vékonyabb sodrony rátekerése által vannak összekapcsolva. Kétségkívül egymásracsavartvéggű karperecről van szó. 4. U. o. 43 nagy, hengeres kalciumgyöngy. 5. U. o. 378 szem kis, különbözőszínű és alakú üveggyöngy. A kis gyöngyök vagy golyó- vagy kockaalakúak. 6. Vaskés két töredéke.⁴⁹

A leletleírásból mindenekelőtt figyelmet érdemel az egymásracsavartvéggű karperec. A felsőpusztaszeri temető 17. sírjából⁵⁰ Aucissa-fibula társaságában került elő két bronzpéldány, de a monori leletből hasonló záródású aranykarperecet ismertettem.⁵¹ Ez a két, analógiául felhozott lelet mindenesetre valószínűvé teszi, hogy a károlyfalvi sír a szarmatakor legkorábbi idejéből való. Ezt az időrendi megállapítást a kis golyó- és kockaalakú gyöngyök megerősítik. Valószínűleg az apró, gömbölyű és a lecsiszoltsarkú, hasábformájú gyöngyök keveredésére találtunk itt példát, ami, mint már több ízben utaltunk erre, a Kr. u. II. század végén és a III. század elején következett be.

7. *Szerbnagyszentmiklós* (Torontál vm.).

A helységtől keletre, Sárafalva irányában fekvő téglagyár területén csontváz-sírokra bukkantak, ezek mellékleteiként kerültek elő az alábbi tárgyak. 1. Korongon készült vörös edény, külön tagolt kis talppal. 2. Különböző alakú gyöngyök, közöttük egy kalcedon és két ezüstlemezből készült, golyóalakú szem. 3. Kerékalakú, nyolcküllös, zománccal bronzfibula. 4. Apró bronzcsat (szarmata csat?).⁵²

⁴⁸ D. R. II. 58. l., III. kötet, II. rész 246. l.

⁴⁹ D. R. II. 37. l.

⁵⁰ Szarmatakor I., XIV. t. 4, 5, a fibula u. o. 6a, b.

⁵¹ Szarmatakor I., XXIII. t. 23.

⁵² Dolgozatok, 1931. 88. l.

A leletleírásból az tűnnék ki, hogy a felsorolt tárgyak nem egy sírból valók, azonban az ismertetett leletek annyira egy sír mellékleteinek látszanak, hogy talán valamennyit ugyanabból a sírból származottnak tekinthetjük. A gyöngytípusok mellett a kerékformájú, zománcos fibula is a szarmatakor legkorábbi emlékei közé osztja ezt a leletet. Nagyobbméretű, kerékformájú fibulát, s ez zománcos, ismerünk a Szentes—kistókei 137. sírből,⁵³ másik a Csongrád, Endrekirály-utcai 3. sírből való,⁵⁴ egy kisméretű példányt a ladánybenei leletből említettem.⁵⁵ Egyik sem későbbi a Kr. u. III. század első két évtizedénél.

8. Szerbkeresztur.

A Magyar Nemzeti Múzeum őriz e helyről egy nagyobb leletet: 1. Antik ezüstfibula. 2. Antik bronzfibula. 3. Korongos bronzfibula, zománcos. 4. Zárt bronzkarika. 5. Kalcedon-, agyag-, borostyángyöngyök. 6. Hadrianus ezüstérme.⁵⁶ Sajnos a tárgyak képét bemutatni nem áll módomban. Az 1. és 2. helyen említett antik fibulák, valószínűleg az erősen profilált típus valamely változatait jelentik. A kalcedongyöngyök és Hadrianus érme alapján feltételesem ezt a leletet is a szarmata emléktárhely I—II. századi csoportjába osztom.

*

Ebben a pillanatban több olyan leletet nem ismerek, amelyet nyugodt lélekkel sorozhatnánk a szarmatakor szóbanforgó emlékei közé.⁵⁷ Azonban a mellékelt térképre (1. kép) vetett pillantás mindenkit meg kell győzzön arról, hogy a Bánát nyugati fele nemcsak Kr. u. 260 után,⁵⁸ de azt megelőzőleg is osztozik az Alföld sorsában. A szarmaták megjelenése óta ugyanaz a jázig törzs gyakorolja a politikai fenhatóságot itt is, mint az Alföld többi részén. De az ismertetett leletek arról is tanúskodnak, hogy további korai szarmata leletekkel is kell számolni ezen a területen.

Az elmondottak és az 1. jegyzetben említett cikk adatai után nem lehet kétséges, hogy a Daicoviciu által hangoztatott állítás, az t. i., hogy a bánáti szarmata leletek száma igen kevés, s ami van, nagyjából Kr. u. 260—270-es éveket követő időből való, megcáfoltnak tekinthető. Daicoviciu, az általa összeállított térképre⁵⁹ csupán a kalcedongyöngyös lelőhelyeket veszi fel (amelyek nagyjából a mi legkorábbi leleteinkkel azonosak), de figyelmen kívül hagy 51 olyan leletet, amelyben a kalcedongyöngyök nem fordulnak ugyan elő, de amelyeket a leírásuk után szarmatakorinak kell tartani.⁶⁰ Egyik-

⁵³ Szarmatakor II., XVIII. t. 2a, b.

⁵⁴ Szarmatakor I., IV. t. 2a, b.

⁵⁵ Szarmatakor II. LIII. t. 6.

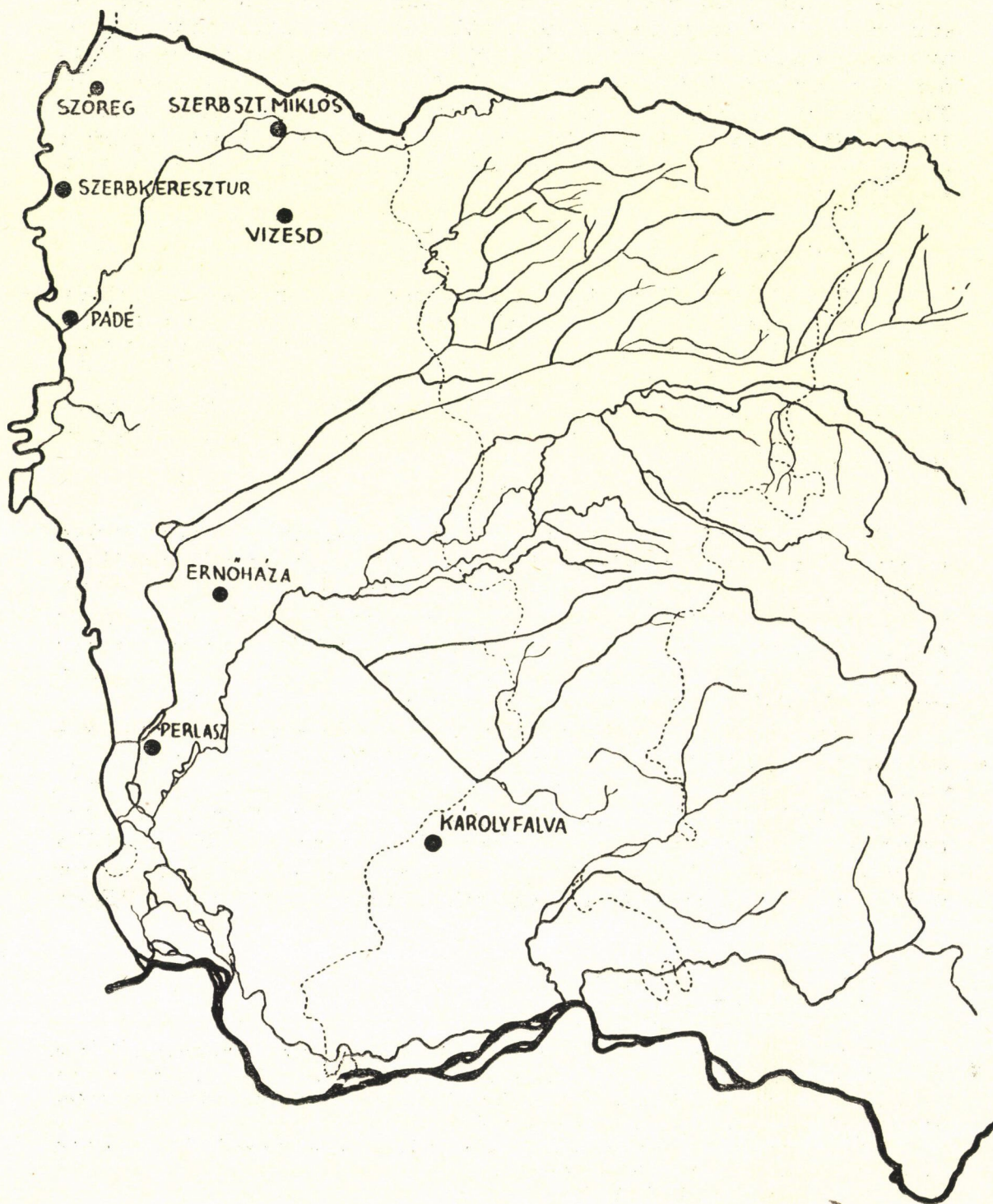
⁵⁶ Dolgozatok, 1931. 88. l. 45. pont.

⁵⁷ A Kiszombor B temető kalcedongyöngyös 191. sírját a sír többi leletei helyezik későbbi időkre (A. É. 1941. 2. 109. l., 2. képen, a 12. lelőhely). Viszont a pancsovai kalcedongyöngyös lelet esetében, a lelet többi részének leírásából nem lehet a kronológiára nézve pontosabb következtetést levonni (A. É. 1941. 2. 109. l., 2. képen a 15. lelőhely).

⁵⁸ C. Daicoviciu, Zur Frage der Jazygen im Banat. Különlenyomat a gyulafehérvári múzeum Apulum c. folyóiratából 1939—1941. I. 14—16. l.

⁵⁹ Daicoviciu, i. m. 10. l., 1. ábra.

⁶⁰ A. É. 1941. 2. 107. l., 1. kép.



másik még a szarmatakor legkorábbi emlékei közé is tartozhat, hiszen az Alföld többi részén előkerült anyagban is találkozunk olyan korai leletekkel, amelyekben a kalcedon-gyöngy nem fordul elő.⁶¹ Tehát nem felfedezésről „Entdeckungen“⁶² van itt szó, hanem legnagyobb részben régóta publikált anyag tudomásulvételéről és helyes értékeléséről, amely Daicoviciu-nak is rendelkezésére állott, hiszen adataink legnagyobb részét az általa is hivatkozott Milleker-féle igen hasznos munkából vettük (lásd a 43c. jegyzetben).

A ma rendelkezésre álló régészeti adatok határozottan ellentmondanak Daicoviciu azon állításának is, mely szerint a jazigok Galiciából a Kárpátok szorosain keresztül jutottak az Alföld területére.⁶³ Ellentmondanak ennek a megállapításnak elsősorban éppen a galíciai leletekkel kapcsolatos megfigyelések és az ezekből levont következtetések. Vannak szép számmal vandál leletek, vannak a trák Lipica-kultúrához tartozó sírok és telepek, de nyomuk sincsen ebben az időben (Kr. u. I. század) itt a szarmatáknak.⁶⁴

De ugyanerre az eredményre jutunk, ha Kárpátalja e korbéli régészeti viszonyait vizsgáljuk. Kossinának⁶⁵ és Richthofennek⁶⁶ munkái tisztázták az itt előkerült leletek népi hovatartozásának kérdését, s csak talán a Nyíregyháza-Lovaskaszárnya területén előkerült lelet megítélése problematikus.⁶⁷ De még ebben az esetben is valószínűleg Kr. u. III. századi leletről van szó. Ezzel szemben tényként állíthatjuk, hogy a korai szarmata idők legészakkeletibb pontját a szórványként kezelt Eger vidéki aranylelet jelenti.⁶⁸ A Duna—Tisza közén és az Alföldnek a Tiszától keletre eső területein e korai leletek száma nő és csatlakozva az imént bemutatott bánáti leletekhez, összefüggő komplexumként húzódik le egészen az Aldunáig.⁶⁹ A régészeti leleteknek ez az egybehangzó tanúsága tehát minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a jazig törzsek beköltözésének iránya nem észak-déli, mint azt Daicoviciu állítja, hanem dél-északi.

Említi Daicoviciu a maga állításának igazolására az Alföld szarmata érmelését és hivatkozik Jónás Elemérnek ezzel a kérdéssel foglalkozó munkájára.⁷⁰ Jónás, dolgozatának egyik eredményeül azt állapítja meg, hogy bizonyos, nagyjából Dél-Oroszországban előállított, római éremutánzatok előkerülnek még Galiciában és a magyar Alföldön.⁷¹

⁶¹ Pl. a nagykörűi lelet, Szarmatakor I., XXII. tábla.

⁶² Daicoviciu, i. m. 15. l., 8. pont.

⁶³ Daicoviciu, i. m. 15. l., 1. pont; Dacia VII—VIII. 460. l.

⁶⁴ Bolko Freiherr von Richthofen, Zum Stand der Vor- und Frühgeschichtsforschung in den westukrainischen Landen. Praehistorische Zeitschrift, 25. 1934. 211—234. l. — Marcejan Smieszko, Osady kultury lipickiej, Prace Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego Nr. 1., Lwow 1934.

⁶⁵ Gustaf Kossina, Zu meiner Ostgermanenkarte. Mannus, Bd. 16. 1924. 162—163. l.

⁶⁶ Bolko Freiherr von Richthofen, Zur Vorgeschichte der Ostgermanen. Wiener Prähistorische Zeitschrift, XIX. 1932. 127—144. l.

⁶⁷ Ezzel a lelettel legutoljára a Debrecen-porosháti temetőket tárgyaló munkában foglalkoztam, lásd a 25. jegyzetben említett munkát.

⁶⁸ Szarmatakor I., XXXI. t. 1—47.

⁶⁹ Bácskában pl. a regőczei lelet. Dolgozatok, 1931. 138. l., 261. pont.

⁷⁰ Daicoviciu, i. m. 15. l., 3. pont. — Elemér Jónás, Die sarmatisch-jazygischen Münzen der ungarischen Tiefebene und ihre Beziehungen zu Südrussland. Archivum Europae Centro-Orientalis. I. Budapest, 1935. 254—262. l.

⁷¹ Jónás E., i. m. 257. l.

Végső következtetésként pedig azt állítja, hogy a Kr. u. első két század idején szoros összeköttetés állott fent Dél-Oroszország és az Alföld között.⁷²

Ez összeköttetés útírányára nézve nem mond semmit az a tény, hogy egyes érem-típusok Galiciában éppúgy előfordulnak, mint nálunk az Alföldön. Erről Jónás sem beszél, sőt további érmészeti és régészeti anyagtól várja az idevonatkozó kérdések végleges megoldását. De mást nem is mondhatott, mert a Dél-Oroszországból, illetve a Pontus-vidékről kiinduló kereskedelemnek számos különböző irányú útvonala volt. Egyik haladt az ukrajnai folyók völgyében a Keleti tenger felé, s ezen keresztül nemcsak Galiciát, hanem az északibb területeket is jelentős pontusvidéki hatás termékenyített meg. Megvolt azután az Alduna folyását felfelé követő, Közép-Európát bekapcsoló útvonal. A Jónás Elemér munkájának megjelenése óta feldolgozott régészeti anyag, mint azt fentebb láttuk, határozottan a mellett szól, hogy elsősorban az Alduna folyásvidékét kell a szármatabevonulás és a későbbi kereskedelmi kapcsolatok útjául tekinteni.

PÁRDUCZ MIHÁLY

LES TROUVAILLES SARMATIQUES LES PLUS ANCIENNES DU BÁNSÁG.

Dernièrement j'ai eu l'occasion de publier une carte des trouvailles de l'époque sarmatique du Bánság.¹ Plus que la moitié des trouvailles, figurant sur cette carte, ont été déjà publiées. A propos de chacune j'ai renvoyé aux diverses publications que j'ai utilisées comme sources. Le reste, un nombre moindre des trouvailles, a été relevé sur ma carte d'après des notes que j'ai prises au cours de mes recherches faites dans la section archéologique du Musée National Hongrois et au Musée Municipal de Szeged. Je n'ai pas donné une description détaillée des trouvailles, ni la reproduction des objets, et ainsi je ne pouvais pas m'occuper de leur chronologie d'une manière approfondie. C'est cette lacune que je voudrais combler, au moins partiellement, dans la présente étude.

La description d'un certain nombre de trouvailles perdues ou inaccessibles est très peu exacte: souvent ces descriptions ne nous permettent que constater l'appartenance certaine de ces objets à l'époque sarmatique. Quant à la question de savoir, à quelle phase déterminée de l'époque sarmatique (I^{er}—IV^e siècles apr. J.-C.) les objets en question doivent remonter, il n'est pas possible de répondre exactement, en se basant uniquement sur les renseignements incomplets qui sont à notre disposition.

C'est ce qui augmente l'importance de quelques trouvailles, auxquelles on peut attribuer une date certaine. Les descriptions, que nous avons de ces objets, insistent suffisamment sur les traits caractéristiques, de sorte que nous n'avons aucune difficulté à surmonter, si nous voulons les dater. Dans quelques cas nous avons la possibilité d'accompagner nos descriptions de la photographie des objets et donner ainsi une base

⁷² Jónás E., i. m. 260. l.

¹ András Alföldi et Mihály Párducz, Jazig-szarmata leletek a Bánságból (Trouvailles sarmato-iazygues du Bánság) A. É. 1941. 2. p. 106, 108 et fig. 1 de la p. 107.

solide à nos déterminations chronologiques. Je désire remarquer encore, que, dans l'étude qui suit, je ne m'occupe que des trouvailles les plus anciennes du Bácság, trouvailles dont la présence fut contestée par M. Daicoviciu, soit par suite de l'ignorance, soit à cause de la méconnaissance des matériaux (voir note 58). Mais avant de passer à l'étude des trouvailles mêmes, je voudrais faire quelques remarques rapides sur les faits qui constituent la base de la chronologie de l'époque sarmatique.

La chronologie de l'époque sarmatique de l'Alföld (la Grande Plaine Hongroise), y compris naturellement le Bácság, repose sur: *a*) les types de perles, *b*) les fibules qui accompagnent les perles, *c*) les médailles qui complètent les renseignements dûs aux perles et aux fibules, et enfin *d*) la céramique, surtout dans l'époque la plus ancienne. En prenant en considération tous ces facteurs, nous pouvons subdiviser l'âge sarmatique en trois périodes.²

I. Dans un ouvrage („Les monuments de l'époque sarmatique en Hongrie“³) de l'auteur de cette étude, on trouvera un chapitre sur les types de perles les plus anciens de l'époque sarmatique. Ce sont des perles en calcédoine rondes et en forme de tonnelets,⁴ des perles en cornaline rondes, mais les plus fréquentes sont les perles en verre toutes petites, rondes plates, et biconiques; leurs couleurs sont variées.⁶ C'est de ces perles que sont accompagnées les plus anciennes fibules romaines de l'époque impériale, comme les fibules „Aucissa“⁷ et des fibules d'un type fortement profilé dont le pied s'élargit en forme d'éventail⁸. Nous retrouvons d'autres exemplaires (surtout du II^e siècle) de la variété des fibules fortement profilées, également accompagnées de ces perles dans les tombes du cimetière de Szentes-Kistóke.⁹ L'antiquité de ces variétés de perles est attestée

² Je me suis déjà occupé de ces questions de la chronologie sarmatique dans mon ouvrage int „Les monuments de l'époque sarmatique en Hongrie II“ qui paraîtra prochainement dans „Archaeologia Hungarica“ (dans la suite abrégé en: „Époque Sarmatique II“), et ainsi je ne donnerai cette fois qu'une esquisse de ce que j'ai exposé dans „Époque Sarmatique II“ sur ce sujet. Je m'efforcerai plutôt à éclaircir ce problème en renvoyant aux photographies.

³ Mihály Párducz, A szarmatakor emlékei Magyarországon (Les monuments de l'époque sarmatique en Hongrie I), Archaeologia Hungarica XXV. Budapest, 1941. (dans la suite: „Époque sarmatique I“), p. 35.

⁴ Époque sarmatique I, Kiskörös, Csukástó-Ráckút tombe n° 6, pl. XXIX, 38—41; tombe n° 7. Pl. XXV, 9—14; tombe n° 8, pl. XXVI, 57—61; tombe n° 9, pl. XXVII, 20—24, 36—38.

⁵ Époque sarmatique I, Pusztamonostor, pl. XXVIII, 15; lieudit Kiskörös—Vágóhid, tombe n° 12, pl. XXVIII, 13; Felsőpusztaszer tombe n° 17, pl. XIV, 7.

⁶ Époque sarmatique I, Felsőpusztaszer, tombe n° 34, pl. XIII, 26, 28; tombe n° 17, pl. XIV, 1, 2; tombe n° 24, pl. XVIII, 14; tombe n° 23, pl. XX, 4—6; Kiskörös, Csukástó—Ráckút, tombe n° 7, pl. XXV, 22.

⁷ Époque sarmatique I, p. 32, pl. XIV, 6a, b.

⁸ Époque sarmatique I, pl. XXVII, 3. Nous connaissons une fibule similaire de la trouvaille d'Orgovány publiée par M. Kálmán Szabó (Folia Archaeologica I—II. 1939. p. 103, pl. III, 12). Nous devons remarquer encore que nous n'avons pas accepté les dates proposées par M. Szabó, parce que cette trouvaille contient des poteries, des perles et des objets en métal qui ne peuvent pas être plus récents de la fin du I^e s. ou du tournant du I^{er} et du II^e s. (Époque sarmatique I, p. 39) et ainsi elle ne peut être contemporaine des sépultures de Mentelek, datées à l'aide d'une fibule à pied replié en dessous (Folia Archaeologica I—II, 1939, pp. 100 et 106). V. encore la p. 8. de l'ouvrage de M. Daicoviciu cité dans la note 58.

⁹ Époque sarmatique II, pl. VIII, 26a, b; pl. XX, 2a, b... etc.

par la céramique desdits cimetières, céramique dont les formes sont le plus souvent typiquement daces, et plus rarement d'un style provincial très ancien.¹⁰ Et enfin, notre chronologie est encore confirmée par le denier d'Antonius Pius (138–161 apr. J.-C.) trouvé dans la tombe n° 22 du cimetière de Felsőpusztaszer.

II. C'est au III^e siècle apr. J.-C. que l'usage d'une variété de perles en verre et en pâte, de couleurs variées, était le plus répandu; variété que, dans les descriptions, nous qualifierons de „forme prismatique à angles limés“. Nous en avons vu un spécimen de forme pure dans la tombe n° 7 du cimetière de Ernőháza-Kollinger.¹¹ La date de sa première apparition peut être fixée à l'aide de la trouvaille de Szeged-Bogázzó, où cette forme de perle était accompagnée d'autres, plus petites, appartenant à la période précédente. La médaille livrée par la même tombe est d'Alexander Severus (223 apr. J.-C.) et ainsi l'apparition de la nouvelle variété de perles est fixée à la première vingtaine d'années du III^e siècle apr. J.-C.¹² Une autre trouvaille où les deux variétés de perles sont associées, sont les tombes de Hortobágy-híd.¹³ Les trouvailles livrées par ces tombes sont très importantes parce que c'est parmi elles que nous retrouvons pour la première fois la fibule caractéristique de cette variété de perles: la fibule en arbalète à enlacement supérieur à pied replié au — dessus. L'usage de cette fibule se répand donc au tournant des II^e et III^e siècles apr. J.-C. jusqu'environ 220. Le cimetière caractéristique de cette variété de perles est celui de Csongrád-Határút.¹⁴

Et enfin, ce type de perles prismatiques à angles limés est particulièrement intéressant parce que la fibule à pied replié en-dessous se présente avec lui pour la première fois. D'après les documents qui sont à notre disposition, la forme de fibule la plus ancienne est à deux membres, à pied replié en-dessous, le nombre des spires est plus de quatre. J'ai donné la description d'un spécimen de cette variété, trouvé dans la tombe n° 10 du cimetière de Kiskőrös, Csukástó-Ráckút.¹⁵ Malheureusement il a été trouvé sans perles, et ainsi il ne peut être utilisé pour l'établissement d'une chronologie exacte. Deux exemplaires similaires anciens ont été retrouvés dans la tombe n° 116¹⁷ du cimetière de Szentes-Kistőke, et dans la tombe n° 51¹⁸ du cimetière de Csongrád-Határút. Dans la tombe n° 116 de Kistőke, les petites perles de la première période sarmatique se trouvaient mêlées à des perles prismatiques à angles limés, ce qui prouve encore — comme nous avons vu à propos de la tombe de Bogázzó — que cette trouvaille remonte aussi aux deux premières décades du III^e siècle apr. J.-C. Une autre variété ancienne des fibules à pied replié en-dessous est représentée par un spécimen de la tombe n° 78 de Kistőke.

¹⁰ Époque sarmatique I, pp. 33–34.

¹¹ Mihály Párducz, Ernőháza-i jazig-leletek (Trouvailles iazygies de Ernőháza), A. É. 1940. pp. 261–269. (Dans la suite abrégé en „Ernőháza“), pl. XLIV, 20.

¹² Ernőháza, p. 266, pl. XLVI, 7. (perles); 3. (médaille).

¹³ Époque sarmatique I, pl. VII, 11; pl. VI, 2.

¹⁴ Époque sarmatique I, pl. VI, 3, 6.

¹⁵ Époque sarmatique II, pp. 18–20, 34–35; pl. XXVIII–XXXVII.

¹⁶ Époque sarmatique I, pl. XXVII, 5.

¹⁷ Époque sarmatique II, pp. 39–40; pl. X, 3; les perles trouvées dans la tombe: pl. X, 1.

¹⁸ Époque sarmatique II, pl. XXIX, 14a, b.

¹⁹ Époque sarmatique II, pl. V, 1. Travaux 1936. pl. XLII, 18.

Elle est simple, à enlacement supérieur à pied replié au — dessus à quatre. spires C'est un exemplaire très beau, les deux extrémités de l'arc et le bout du pied sont ornés de fils appliqué transversalement et de séries de perles de granulation et de pseudogranulation. C'est le type 166 d'Almgren.²⁰ La tombe n° 78 déjà mentionnée — où la fibule a été trouvée — n'a livré que des perles de pâte prismatiques à coins limés,²¹ et ainsi j'ai pu fixer sa date aux environs de 240 apr. J.-C. Et finalement le type le plus récent et dernier est une variante sans ornement du type précédent. J'en ai publié deux exemplaires appartenant à la trouvaille de Gorzsa²² et de la tombe n° 3 du cimetière de Derekegyháza-disznójárás.²³ Il a pu paraître vers 280 apr. J.-C.

III. Ce dernier type de fibule se rattache déjà à la dernière phase de l'époque sarmatique, dont nous situons la majeure partie au IV^e s. apr. J.-C. Son type de fibule principal est la fibule à pied replié en dessous et les différentes variantes de celle-ci. Parallèlement un nouveau type de perles fait aussi son apparition, celui que nous appellerons dans les descriptions: les grandes perles rondes en pâte et en verre.²⁴ On peut dire qu'à certains égards de nouvelles formes de céramique se présentent aussi, parmi lesquelles les plus caractéristiques sont les nombreuses variantes de formes de petites dimensions, rondes, grises en pâte fine. A cette subdivision de l'époque sarmatique appartiennent, comme nous avons vu, les cimetières tumulaires de Hortobágy-poroshát,²⁵ ainsi que les cimetières incomplètement publiés de Kiszombor B,²⁶ de Klárafalva B²⁷ de Szentes-zalota²⁸ et de Deszk-újmajor.²⁹

Dans ce qui précède j'ai tâché de donner un cadre chronologique qui pourra permettre d'assigner une date exacte à quelques trouvailles du Bánság. Les trouvailles en question sont les suivantes:

1. BRIQUETERIE SZÓREG-IVÁN.

a) Cette trouvaille est déposée depuis 1896 au Musée Municipal de Szeged. János Reizner, directeur du musée à cette date, en a publié un compte-rendu dans *Archaeologiai Értesítő*.³⁰ Elle se compose 1. d'une fibule de bronze à articulations, munie d'une plaque (pl. LVI, 16, a, b).³¹ Sa structure fortement articulée n'est par sans analogie

²⁰ Oscar Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, 2^e édition, 1923. Mannus Bibliothek Nr. 32. p. 75, note 2.

²¹ Époque sarmatique II, pl. V, 7.

²² Époque sarmatique II, pl. XLVI, 13; Tavaux, 1937, fig. VIII, 8.

²³ Époque sarmatique II, pl. XLIX, 3.

²⁴ Époque sarmatique II, pp. 35—36; pl. XLIX, 1.

²⁵ Cimetières de Debrecen-Poroshát. Lajos Zoltai et Mihály Párducz. Sous presse, dans le vol. II de *Laureae Aquincenses*.

²⁶ Dolgozatok (Travaux), 1931. pp. 82—84. Ernőháza, pp. 267—268, pl. XLVII.

²⁷ Dolgozatok (Travaux), 1931. pp. 84—85.

²⁸ A. É. 1906, pp. 50—55.

²⁹ Mihály Párducz, Szarmatakori temető Deszk-Újmajoron. (Cimetière de l'époque sarmatique à Deszk-Újmajor.) Sous presse, dans le vol. de 1942 de *Folia Archaeologica*.

³⁰ János Reizner, Közlemények a szegedi városi múzeumból (Quelques trouvailles archéologiques du Musée Municipal de Szeged). A. É. 1899. pp. 186, 188; pl. de la p. 187.

³¹ A. É. 1899. p. 186, fig. g.

parmi es trouvailles des environs de Szeged. La sépulture n° 22 de Szeged-Bogárrzó a livré un objet d'une similitude complète. 2. Une fibule émaillée à cinq disques (pl. LV, 1, a, b).³² Les petits disques extérieurs sont divisés par un cercle concentrique: les cercles intérieurs sont émaillés de vert et les anneaux circulaires extérieurs sont rempli d'émail bleu. Sa structure est articulée. 3. Une plaque en or carrée; longueur: 21 mm, largeur: 9 mm. 4. Ardillon d'une fibule avec le ressort (v. *Archaeologiai Értesítő*, 1899, p. 186, *ibid.* un fragment de vase ayant la forme d'un filtre). 5. Anneau de bronze (p. 187, pl. I, 3). 6. Cylindre de bronze de petites dimensions (p. 187, pl. I, 4). 7. Poinçon en os (p. 187, pl. I, 1). 8. Pierre à aiguiser perforée (p. 188, pl. I, 2, a, b). 9. Fusaïoles plates et biconiques (p. 187, pl. I, 7, 5, 6). 10. Perles en calcédoine rondes (p. 187, pl. I, 9, 10). 11. Perles en cornaline et en matière crayeuse de formes diverses.

En essayant de reconstruire — autant que c'est possible à une distance de quelques dizaines d'années — les circonstances des fouilles —, il paraît certain que la tombe explorée était située dans une couche d'anciens foyers; des trouvailles recueillies depuis attestent que, sur le même territoire, il se trouvait un camp sarmatique très étendu. Le couteau en os, le fragment de poterie en forme de filtre, un nombre des fusaïoles et la pierre à aiguiser sont probablement les objets provenant de ces foyers. Ce sont donc les fibules, les perles et la plaque en or qui constituaient probablement le matériel livré par la tombe en question.

D'entre les objets considérés comme le matériel authentique de la sépulture (perles, fibules, et la plaque en or), ce sont les perles en calcédoine et en cornaline qui — d'après ce que nous avons avancé dans notre introduction — remontent sûrement à la phase la plus ancienne (I—II^e siècles apr. J.—C.) de l'époque sarmatique. Cette date est confirmée encore par la fibule à cinq disques, reproduite sur la pl. LV, 1, a, b, dont une analogie exacte, provenant de la tombe n° 7 du cimetière de Kiskőrös, Csukástó-Ráckút³³ — d'un milieu complètement identique du point de vue des perles — a été publiée par l'auteur de la présente étude. Je peux fixer la date de ce cimetière avec une certitude complète au tournant des I^{er} et II^e siècles apr. J.-C.³⁴ Cette datation est confirmée par la petite plaque en or qui ne peut être autre chose que la feuille métallique dépliée d'un tube cylindrique dont on trouve souvent un seul exemplaire dans les tombes de cette époque.³⁵ J'ai mis cet objet, ainsi que les perles, dans la catégorie des trouvailles qui sont marquées d'une influence spécifiquement sarmatique.³⁶

b) De même sur le terrain de la briqueterie, on a ouvert en 1908 une autre tombe qui contenait, selon un rapport, 14 perles en calcédoine (pl. LV, 2). Sur la planche II nous voyons 26 perles en calcédoine rondes et en forme de tonnelets, qui étaient gardées toutes ensemble, sous la mention de „Briqueterie Iván“. On peut supposer que le chiffre donné par l'inventaire (14) n'est pas exact et que toutes les perles proviennent de la même tombe.

³² A. É. 1899. p. 186, fig. f.

³³ Époque sarmatique I, pl. XXV, 2.

³⁴ Époque sarmatique I, p. 39.

³⁵ Époque sarmatique I, pl. XXVIII, 8.

³⁶ Époque sarmatique I, pp. 35—36.

D'après ce que nous avons dit sur les perles en calcédoine, l'âge de cette tombe ne peut être sujet à discussion non plus: elle ne pouvait être fermée plus tard qu'au II^e s. apr. J.-C.

c) En 1928, sur le terrain de la même briqueterie, un ouvrier a trouvé, en creusant une fosse, un squelette avec deux vases à côté de la tête. Il a jeté un de ces vases dans un marais roselier se trouvant tout près. Le squelette était orienté du Nord au Sud. Les accessoires de la sépulture étaient les suivants: 1. Un miroir orné, à gauche du crâne (pl. LIV, 1); des cercles concentriques creusés forment des bandes circulaires; dans des bandes, des rayures gravées transversalement alternent avec des sections qui sont ornées de deux lignes entre-croisées avec des cercles pointés aux points d'intersection. 2. Fibule ajourée et émaillée (?) (pl. LIV, 3, a, b). L'incrustation en os blanc (?) de la partie médiane en saillie est bigarrée de points bruns. Elle a été trouvée au-dessous du menton du squelette. 3. Parmi les perles, de formes et de matières différentes (pl. LIV, 4—7, 9—23), trouvées sur la poitrine et sur les pieds, il y avait une en calcédoine, ronde (pl. LIV, 8). 4. Sur les bras on distinguait des tâches de vert-de-gris, probablement traces de bracelets.

L'appartenance incontestable de cette sépulture à la phase la plus ancienne de l'époque sarmatique (première moitié du II^e s. apr. J.-C.) est attestée par la présence de l'unique perle en calcédoine, et par celle d'autres perles menues, rondes et plates (pl. LIV, 4), petites et rondes (pl. LIV, 5), et petites à forme de deux troncs de cônes combinés (pl. LIV, 6). Ni le miroir ni la fibule ne contredisent pas à notre datation.

2. PÁDÉ (département de Torontál).

Une tombe ouverte au cours de travaux de construction a livré les trouvailles suivantes: 1. Une fibule émaillée à cinq disques (pl. LVI, 1). Deux disques opposés sont ornés démail bleu, les deux autres d'émail vert; le disque en saillie est couvert d'émail rouge. Dans l'émail bleu il y a des points verts, dans le vert des points bleus, et dans le rouge des points verts. 2. Sept perles en calcédoine: trois en forme de tonnelets, et quatre biconiques (pl. LVI, 9, 15). 3. Une fibule de bronze à disques, à bords dentelés, sans ornement (pl. LVI, 2). 4. Une perle en verre, plate et ronde, perforée transversalement (pl. LVI, 3). 5. Des perles: une en verre à forme allongée de tonnelet (pl. LVI, 5); trois plus grandes, rondes, en quartz blanc; une en verre vert et deux en verre bleu ayant la même forme (pl. LVI, 4); deux à forme prismatique en pâte blanche (pl. LV, 10, 11); une à forme cylindrique (pl. LVI, 13) et une ronde, plate (pl. LVI, 12) en calcium; trois à forme prismatique en alabandine (pl. LVI, 6—8); ensuite, environ cent petites perles en verre vert, biconiques; menues, rondes en verre rouge et bleu (pl. LVI, 14); trois perles rondes un peu plus grandes en verre blanc (pl. LVI, dans la courbure supérieure de la figure 14) et enfin onze petites perles rondes et plates (au-dessous des perles mentionnées précédemment).

Ni l'inventaire (80—1893) du Musée Historique Hongrois ni les publications ultérieures³⁷ à cette inventaire, et concernant cette trouvaille, ne donnent aucun renseigne-

³⁷ A. É. 1893. pp. 450—451. — Gyula Kisléghi Nagy et Géza Nagy, Torontál vármegye története (La préhistoire du département de Torontál), dans le vol. int. „Torontál vármegye“ (Département de Torontál) de la série: Magyarország vármegyéi és városai (Départements et villes

ment sur les circonstances précises de la découverte. Néanmoins on ne peut avoir aucun doute sur l'âge de ces objets. Ce que nous avons dit à propos de la fibule à cinq disques de la tombe *a*) de Szőreg, décrite plus haut, se rapporte à l'exemplaire de Pádé aussi. Toutes les perles reproduites sur la planche LVI (voir surtout pl. LVI, 14, 9, 15) sont caractéristiques pour les trouvailles remontant au tournant des I^{er} et II^e siècles apr. J.-C. On a trouvé l'analogie même des grandes perles rondes en verre (pl. LVI, 4) p. e. dans la tombe n° 6 du cimetière de Kiskőrös, Csukástó-Ráckút.³⁸ J'appelle l'attention du lecteur surtout sur le grand bouton de verre perforé transversalement (pl. LVI, 3), car nous en possédons une analogie en calcédoine livrée par la cimetière de Mezőberény (début du II^e s. apr. J.-C.³⁹ et par la tombe n° 145 du cimetière de Szentes-Kistóke⁴⁰ (première moitié du II^e s. apr. J.-C.)

3 LE CIMETIÈRE DE „ERNŐHÁZA-PAPE“

(département de Torontál, arrondissement de Nagybecskerek).

Il serait inutile de s'occuper d'une manière détaillée des cinq sépultures de ce cimetière. Je voudrais signaler seulement que les types de perles des tombes (perles en calcédoine, et d'autres de petite dimension, rondes et plates-rondes) font ranger incontestablement les trouvailles de ce cimetière aussi dans la première phase (I^{er} et II^e s. apr. J.-C.) de l'époque sarmatique.⁴¹ Cette datation n'est pas conredite par une remarque de mon étude citée, selon laquelle, dans la tombe n° 2 — qui peut être considérée comme une trouvaille sporadique — on a trouvé, sans aucune perle, une fibule à pied replié, analogue à celle qu'a livrée la sépulture n° 16 du cimetière de Kiskőrös, Csukástó-Ráckút et que j'ai mentionnée déjà. De même, la fibule en arbalète de la tombe n° 3 (Ernőháza, pl. XLIII, 7) ne fait que fixer la date finale du cimetière, fibule qui paraît comme je l'ai démontré à propos de l'objet analogue de Hortobágy — dès les deux premières décades du III^e s. apr. J.-C. au plus tard. Cette date est rendue probable par la boucle sarmatique de la tombe n° 1.⁴²

4. VIZESD, OU PUSZTAVIZESD, OU VIZESDA

(département de Torontál, arrondissement de Zsombolya).

La trouvaille a été livrée par une tombe tumulaire située près du hameau nommé Vizesd, propriété de la princesse San Marco. Les fouilles ont été exécutées par M. Gyula Kislégghi Nagy. Les résultats des fouilles ont été publiés plusieurs fois.⁴³ Des comptes-

de la Hongrie), Budapest 1911. pp. 304—328 (dans la suite abrégé en „Torontál vm.“), IV, paragraphe 3, p. 316. — Dolgozatok (Travaux) 1931. p. 87, paragraphe 42.

³⁸ Époque sarmatique I, pl. XXIV, 28—33, 36—37.

³⁹ Époque sarmatique II, pl. II, 10, 12.

⁴⁰ Époque sarmatique II, pl. XXIV, 17a, b.

⁴¹ J'ai déjà fait connaître le mobilier des tombes, dans mon étude: Ernőháza, tombe n°. 1, pl. XLII, 4—10; tombe n°. 2, pl. XLII, 12, 13; tombe n°. 3, pl. XLIII, 3—10; tombe n°. 4, pl. XLIII, 11—13; tombe n°. 5, XLIV, 1, 3—9.

⁴² Ernőháza, pl. XLII, 7, pp. 265, 266.

^{43a} Torontál vm. pp. 321—322. — 43b A. É. 1895, p. 436. — 43c Bódog Milleker, Dél-Magyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből (Trouvailles archéologiques du sud de la Hongrie

rendus il appert que cinq tumuli ont été explorés et c'est dans le quatrième qu'on a trouvé les objets décrits ci-dessous, au courant du mois de décembre de 1894. D'une lettre de Gyula Kisléghi Nagy, adressée à István Patzer, nous n'apprenons qu'un seul détail: c'est que dans la couche supérieure du tumulus, à une profondeur de 20 cm à peine, on a trouvé à côté d'un squelette humain à moitié pourri, deux anneaux de fil d'argent aux extrémités ouvertes (peut-être de l'époque arpadienne). Les trouvailles qui nous intéressent surtout, ont été découvertes à une profondeur de quatre mètres, sur une étendue d'un m² environ. La description la plus complète de ces objets a été donnée par M. Milleker dans son ouvrage cité plus haut (v. note 43 c); les photographies des objets existant encore aujourd'hui peuvent être consultées dans son ouvrage mentionné sous la note 43 c. Les renvois aux reproductions, qui accompagnent les descriptions qu'on va lire ci-après, se rapportent également à l'ouvrage de M. Milleker.

1. Trois objets qui ressemblent à des pendeloques à forme de hachettes, en bronze blanc (pl. VIII, 21, 23); un de ces objets est à forme géminée. 2. Boucle en bronze quadrangulaire à plaque longue et pliée (pl. IX, 11); l'ardillon manque. 3. Des pendeloques en argent. Dans la partie médiane il y a des rayures transversales. Trois exemplaires sont intacts, un est fragmentaire (pl. VIII, 13; pl. IX, 9, 13, 22). 4. Boucle sarmatique en argent semi-circulaire, à plaque pliée (pl. IX, 8, 14). 5. Objet en bronze blanc muni de crochet, destiné à accrocher des objets sur l'harnachement en cuir (pl. VIII, 9). 6. Fragments en bronze blanc à destination inconnue (pl. IX, 23, 24). 7. Plaques en bronze blanc (?) concaves appliquées sur du cuir à l'aide de crochets (pl. IX, 10, 11). 8. Objet en bronze, propre à contenir le bout d'une courroie. Il se compose de deux plaques appliquées l'une sur l'autre, celle qui est dessus est munie d'une saillie en forme de bec (pl. IX, 16). 9. Plaque en fer rectangulaire munie de rivets (pl. IX, 15). 10. Plaques en fer elliptiques à l'extrémité tronquée. Un exemplaire est bien conservé, trois sont fragmentaires (pl. IX, 25—28). 11. Deux boucles en bronze, en forme de trapèze (pl. VIII, 10, 14). L'ardillon de l'une d'elles manque. 12. Bouton de fer, sa boucle d'attache est cassée, ses bords sont ornés de guillochis (pl. VIII, 18). 13. Deux pendeloques de fer en forme de cadenas, composées de deux plaques qui ne se touchent pas; leurs bords sont guillochés (pl. VIII, 15, 19). 14. Morceaux de fer, à destination inconnue (pl. VIII, 20, 24). 15. Plaques en or elliptiques, richement ornées au poinçon. Chacune est fragmentaire. On voit à leurs bords qu'elles étaient appliquées à un autre objet (pl. IX, 1—7). 16. Des ornements en bronze, forme semi-ovoïde. Ils étaient couverts par les plaques en or mentionnées sous le n° 15 (pl. IX, 17—21, 29, 30). 17. Deux épingles en bronze, à tête de calcedoine. 18. Fibule en argent à pied replié en dessous. 19. Vase en verre, brisé en vingt morceaux. 20. Trois deniers d'argent d'Antonius Pius (138—161 apr. J.-C.). 21. Un denier d'argent de Marc Aurèle (161—180 apr. J.-C.).⁴⁴

avant la conquête hongroise, dans la suite cité en abrégé: „D. R.“), II. p. 189. vol. III, II^e partie, p. 266. — 43d *Dolgozatok* (Travaux) 1931. pp. 154—155. — 43e *Mihály Párducz*, A pontus-germán emlékesoport legkorábbi emlékei Magyarországon (Publications du Collegium Hungaricum de Berlin 2), Szeged, 1935, pp. 25—26.

⁴⁴ Les objets mentionnées sous les n°s 17—21 sont décrits par M. Milleker dans son ouvrage cité sous 43c. II, p. 189.

Cette trouvaille — très intéressante sous d'autres rapports aussi — nous offre quelques objets utilisables du point de vue de la chronologie. Ce sont les boucles et les pendeloques sarmatiques décrites sous les n^{os} 2—4, la fibule à pied replié en dessous, les quatre médailles de l'époque impériale et les deux épingles à tête de calcédoine.

Quant aux boucles et pendeloques sarmatiques, je m'en suis occupé déjà dans mon étude sur la trouvaille de Ernőháza.⁴⁵ Dans cette étude j'ai distingué deux types de boucles. L'époque du premier type (boucle et plaque fondues en une pièce) — et c'est à ce type qu'appartiennent les spécimens de Vizesd aussi — peut être placée à 150—250 apr. J.-C.; mais je dois ajouter que je n'ai accepté les environs de l'an 250, comme fin de cette période que sur la base des médailles de la trouvaille de Kondoros, rangées sous toutes réserves parmi les trouvailles de Ernőháza. Cependant il est très probable que ces objets n'étaient en usage que jusqu'à la 3^e décade du III^e s. apr. J.-C. Cette supposition est confirmée par les dates de l'époque du deuxième type de boucles (la boucle et la plaque à serrer la courroie sont rattachées par une articulation) dont la fin est fixée, par la trouvaille plusieurs fois mentionnée de Szeged-Bogárzók, au premier tiers du III^e s. apr. J.-C. Il n'y a aucune raison pour croire que les deux types de boucles aient été en usage à deux époques différentes, d'autant moins parce que les deux formes ont été découvertes ensemble dans la trouvaille de Dorozsma (premier tiers du III^e s. apr. J.-C. au plus tard).⁴⁶

Il est dommage que nous ne connaissions pas exactement la forme de la fibule en argent à pied replié en dessous, mentionnée plus haut. Nous avons vu qu'un des types de fibules apparaît dès les deux premières décades du III^e s. apr. J.-C.; l'apparition du second type peut être placée aux environs de l'an 240 apr. J.-C. Nous avons toutes les raisons pour penser que les spécimens de petites dimensions des types à quatre spires, simples et sans ornements⁴⁷ — (les exemplaires de grandes dimensions apparaissent après 280 par. J.-C.) — fabriqués d'argent le plus souvent — sont les spécimens les plus anciens de ce type et remontent aux premières décades du III^e s. apr. J.-C. (on en a recueilli dans la tombe n^o 92 du cimetière de Szentek-Kistóke). D'après ce que nous venons d'exposer, la date de la trouvaille de Vizesd est — selon toute probabilité — 220—230 apr. J.-C.; cette datation est soutenue par les quatre grandes médailles de la trouvaille et par les perles en calcédoine.

5. PERLÁSZ

(départ. de Torontál, arrond. de Nagybecskerek).

En 1880, le Musée National Hongrois a reçu de cette localité une fibule en bronze et des perles. Des onze perles du don, deux sont en cornaline et les autres en calcédoine et en jaspe.⁴⁸ D'après ce qui a été dit sur l'importance de la matière des perles, nous

⁴⁵ Ernőháza, pp. 265—266.

⁴⁶ Mihály Párducz, Szarmatakori kardok Szeged környékén (Épées sarmatiques aux environs de Szeged). A. É. 1941. 2. pp. 111—113, pl. XXVI.

⁴⁷ On a recueilli un objet analogue dans la tombe No. 104 du cimetière, de Kiszombor, Ernőháza, p. 268, pl. XLVII, 41—42.

⁴⁸ D. R. II, p. 58; vol. III, II^e partie, p. 246.

pouvons placer catégoriquement cette trouvaille aussi dans la période du I^{er} et II^e siècles de l'époque sarmatique, même si nous n'avons pas une description exacte de la fibule en bronze à notre disposition.

6. KÁROLYFALVA

(départ. de Temes, arrond. de Fehértemplom).

En 1882 on a trouvé à 150 cm de profondeur, un squelette dans la vigne „Dreszl“, située à côté du chemin creux appelé „Marhahajtó“, descendant du plateau qui se trouve au Nord du village. Les trouvailles accessoires étaient: 1. Cinq bracelets sur un des bras, deux en feuille d'argent, large de cinq mm, et trois en fil de bronze. 2. A côté de l'autre bras une perle cubique, ornée d'émail, diamètre: 12 mm. 3. A la même place: bracelet de fil de bronze, diamètre 2×3 mm. Ses deux bouts sont reliés et enroulés d'un fil plus mince. Sans doute il s'agit d'un bracelet à bouts joints et tordus l'un sur l'autre. 4. A la même place 43 grandes perles cylindriques en calcium. 5. Au même endroit: 378 petites perles en verre, de couleurs et de formes différentes. Les petites sont de forme sphérique ou cubique. 6. Deux fragments d'un couteau en fer.⁴⁹

De cette énumération c'est surtout le bracelet à bouts entortillés et joints qui appelle notre attention. Deux exemplaires en bronze ont été trouvés — accompagnés d'une fibule „Aucissa“ dans la tombe n° 17⁵⁰ du cimetière de Felsőpusztaszer, et j'ai rendu compte d'un bracelet à fermeture analogue, appartenant à la trouvaille de Monor.⁵¹ Ces analogies rendent probable, en tout cas, que la sépulture de Károlyfalva et de la période la plus ancienne de l'époque sarmatique. Cette datation est corroborée encore par les petites perles de forme sphérique et cubique. Il s'agit ici probablement d'un mélange de petites perles rondes et d'autres à forme prismatique à angles limés, mélange qui ne pouvait se produire, comme nous l'avons dit plusieurs fois, qu'à la fin du II^e et au commencement du III^e siècles apr. J.-C.

7. SZERBNAGYSZENTANDRÁS

(départ. de Torontál).

Sur le terrain d'une briqueterie située à l'Est de cette localité, dans la direction de Sáralfalva, on a découvert des sépultures à inhumation où des squelettes humains étaient entourés des objets suivants: 1. Vase de céramique tourné, de couleur rouge, avec pied de petite dimension, façonné séparément. 2. Des perles de formes diverses; une autre en calcédoine et deux en feuille d'argent, ces trois dernières en forme de boule. 3. Fibule de bronze émaillée, en forme de roue à huit rayons. 4. Petite boucle en bronze (boucle sarmatique?).⁵² Ce compte-rendu ferait croire facilement que ces objets ne proviennent pas d'une seule tombe; cependant les spécimens décrits cidessus nous semblent

⁴⁹ D. R. II, p. 37.

⁵⁰ Époque sarmatique I, pl. XIV, 4, 5; *ibid.*: la fibule: 5a, b.

⁵¹ Époque sarmatique, pl. XXIII, 23.

⁵² *Dologozatok* (Travaux), 1931. p. 88.

⁵³ Époque sarmatique II, pl. XVIII, 2a, b.

être tous les accessoires d'une seule sépulture, de sorte que nous pouvons supposer qu'ils ont été livrés par une et même tombe. En dehors des modèles des perles, la fibule de bronze émaillée en forme de roue aussi, font classer cette trouvaille parmi les antiquités les plus vieilles de l'époque sarmatique. Nous connaissons une fibule plus grande, émaillée et à forme en roue également, provenant de la tombe n° 137 du cimetière de Szentes-Kistóke; une autre a été trouvée dans la tombe n° 3, découverte dans la rue Endre király à Csongrád⁵⁴ et enfin j'en ai mentionnée une troisième, plus petite, appartenant à la trouvaille de Ladánybene.⁵⁵ Aucune n'est plus jeune des deux premières décades du III^e s. apr. J.-C.

8. SZERBKERESZTÚR.

Cette trouvaille assez riche est conservée actuellement au Musée National Hongrois: 1. Fibule en argent antique. 2. Fibule de bronze antique. 3. Fibule de bronze à disque, émaillée. 4. Anneau en bronze à bouts joints. 5. Perles en calcédoine, en argile et en ambre. 6. Médaille d'argent d'Adrien. Malheureusement je ne peux pas donner les photographies ces objets. Les fibules antiques mentionnées sous les n°s 1 et 2 sont probablement des variétés du type fortement profilé. Je classe cette trouvaille aussi — sous toute réserve — parmi les antiquités sarmatiques des I^{er} et II^e s. apr. J.-C. en considération des perles en calcédoine et de la médaille d'Adrien.

Actuellement je ne connais pas d'autres objets que nous pourrions mettre, avec certitude, au nombre des trouvailles de l'époque sarmatique.⁵⁷ Cependant un coup d'oeil jeté sur notre carte (fig. 1.) convaincra le lecteur que la partie occidentale du Bánát a eu le même sort que l'Alföld et non pas seulement après 260 apr. J.-C.,⁵⁸ mais aussi pendant la période précédente. Depuis l'entrée en scène des Sarmates, c'était la même tribu iazygue qui avait l'autorité politique dans cette région aussi, tout comme dans les autres parties de l'Alföld. Mais les objets décrits plus haut attestent aussi que, sur ce sur territoire, il faut compter avec d'autres trouvailles sarmatiques, d'une époque plus ancienne encore.

Après ce qui vient d'être exposé et d'après les documents publiés dans l'étude citée dans la note 1, il ne peut être plus douteux que la thèse préconisée par M. Daicoviciu — à savoir que les trouvailles sarmatiques du Bánát sont d'un nombre négligeable, et qu'elles remontent pour la plupart à 260—270 apr. J.-C. — peut être considérée comme réfutée. M. Daicoviciu n'a relevé sur sa carte⁵⁹ que les trouvailles à perles en calcédoine

⁵⁴ Époque sarmatique I, pl. IV, 2a, b.

⁵⁵ Époque sarmatique II, pl. LIII, 6.

⁵⁶ Dolgozatok (Travaux), 1931, p. 88, paragraphe 45.

⁵⁷ Malgré les perles en calcédoine de la tombe B du cimetière de Kiszombor, nous devons lui assigner une date plus récente à cause du reste du mobilier. (A. É. 1941. 2. p. 109, fig. 2, dépôt n° 12). La trouvaille de Pancsova cependant contenant, également des perles de calcédoine, ne peut pas être datée à l'aide des autres objets de la trouvaille. (A. É. 1941. 2. p. 109, fig. 2: de dépôt n° 15.).

⁵⁸ C. Daicoviciu, Zur Frage der Jazygen im Banat. Tirage à part de la revue „Apulum“ du musée de Gyulafehérvár, 1939—1941, I, pp. 14—16.

⁵⁹ Daicoviciu, o. c. p. 10, fig. 1.

(qui sont identiques, pour la plupart, avec nos trouvailles les plus anciennes), mais il n'a pas pris en considération 51 trouvailles qui — quoique n'étant pas accompagnées de perles en calcédoine — ne sont pas moins de l'époque sarmatique d'après leur description.⁶⁰ Il ne s'agit donc pas de découvertes („Entdeckungen“)⁶², mais tout simplement de la connaissance et de la juste appréciation de matériaux déjà publiés, qui étaient à la disposition de M. Daicoviciu aussi, puisqu'il a cité l'ouvrage très intéressant de M. Milleker, que nous avons largement utilisé nous aussi comme source pour la documentation de notre étude (v. la note 43c).

Les documents archéologiques, qui sont à notre disposition, contredisent également à une autre affirmation de M. Daicoviciu; il prétend notamment que les Iazygues ont gagné le territoire de l'Alföld à travers les détroits des Carpathes en venant de la Galicie.⁶³ Cependant ce sont justement les trouvailles de la Galicie et les conclusions qu'on en a tirées qui contredisent à cette affirmation. On a découvert en Galicie de nombreuses trouvailles vandales, des tombes et des foyers appartenant à la culture „Lipica“ thrace, mais on n'y trouve aucun vestige des Sarmates à cette époque (I^{er} s. apr. J.-C.)⁶⁴

Nous aboutissons à cette même conclusion en examinant les conditions archéologiques de la région subcarpathique. Les ouvrages de Kossina⁶⁵ et de Richthofen⁶⁶ ont éclairci l'appartenance ethnologique des trouvailles de cette région; il n'y a que l'origine de la trouvaille de Nyiregyháza-Lovaskaszárnya qui est problématique.⁶⁷ Mais cette dernière aussi remonte probablement au III^e s. apr. J.-C. En tout cas nous pouvons constater comme un fait sûr que, au Nord-Est, la limite du territoire sarmatique est déterminée, dans l'époque la plus ancienne, par les trouvailles en or des environs de Eger, considérées en général comme des trouvailles sporadiques. Dans la région de l'Alföld qui s'étend entre le Danube et la Tisza d'une part, et sur la rive gauche de la Tisza d'autre part, le nombre des trouvailles sarmatiques de l'époque la plus ancienne augmente; c'est à cette région que s'attache le Bánát, formant avec elle un ensemble géographique et culturelle indivisible qui s'étend jusqu'au Bas-Danube.⁶⁹ Le témoignage unanime des trouvailles archéologiques prouve donc sans laisser aucun doute que les Iazygues ont pénétré dans la région en question non point en avançant du Nord vers le Sud comme le prétend M. Daicoviciu, mais du Sud vers le Nord.

⁶⁰ A. É. 1941. 2. p. 107, fig. 1.

⁶¹ P. e. la trouvaille de Nagykörű, Époque sarmatique I, pl. XXII.

⁶² Daicoviciu, o. c. p. 15, paragraphe 8.

⁶³ Daicoviciu, o. c., p. 15, paragraphe 1; Dacia VII—VIII, p. 460.

⁶⁴ Bolko Freiherr von Richthofen, Zum Stand der Vor- und Frühgeschichtsforschung in den Westukrainischen Landen, Praehistorische Zeitschrift, 25. 1934. pp. 211—234. — Marcyan Smieszko, Osady kultury lipickiej, Prace Lwowskiego Towarzystwa Prehistorycznego Nr. 1., Lwow 1934.

⁶⁵ Gustaf, Kossina, Zu meiner Ostgermanenkarte. Mannus, Bd. 16. 1924. pp. 162—163.

⁶⁶ Bolko Freiherr von Richthofen, Zur Vorgeschichte der Ostgermanen, Wiener Prähistorische Zeitschrift, XIX. 1932. pp. 127—144.

⁶⁷ Je me suis occupé de cette trouvaille dans mon ouvrage sur les cimetières de Debrecenporoshát, voir l'ouvrage cité dans la note 25.

⁶⁸ Époque sarmatique I, pl. XXXI, 1—47.

⁶⁹ P. e. la trouvaille de Regőcze dans le Bácska. Dolgozatok (Travaux), 1931. p. 138, paragraphe 261.

M. Daicoviciu allègue encore à l'appui de sa thèse les médailles sarmatiques de l'Alföld et cite à ce propos une étude de M. Elemér Jónás consacrée à ce problème.⁷⁰ Une des conclusions de l'ouvrage de M. Jónás est que certaines médailles, imitations de médailles romaines fabriquées pour la plupart dans le Sud de la Russie, sont trouvables en Galicie et dans l'Alföld Hongrois.⁷¹ De là il déduit que, dans les deux premiers siècles apr. J.-C. il y a eu des rapports étroits entre la Russie du Sud et l'Alföld.⁷²

Cependant le fait que certains modèles de médailles se retrouvent en Galicie tout autant que dans l'Alföld, ne conclut en aucune manière sur l'itinéraire de ces rapports. M. Jónás lui-même ne prétend tirer des conclusions sur cet itinéraire, et même il attend la solution de ce problème de nouvelles découvertes archéologiques et numismatiques. Il ne pouvait pas aller plus loin, puisque le commerce de la Russie du Sud et des régions du Pont utilisait plusieurs voies, de directions différentes. Un des chemins suivait la vallée des fleuves de l'Ukraine dans la direction de la Mer Baltique, et, par cette voie la culture du Pont pouvait exercer une influence assez profonde sur les peuples non seulement de là Galicie et mais aussi sur ceux des régions situées plus au Nord. Il y avait une autre route qui, en suivant le Bas-Danube en amont, menait en Europe Centrale. Nous avons vu plus haut que le matériel archéologique publié depuis l'apparition de l'article de M. Elemér Jónás, prouve nettement que c'est la vallée du Bas-Danube qui doit être considérée comme le chemin de la pénétration des Sarmates en Hongrie, et aussi celui des rapports commerciaux de plus tard.

MIHÁLY PÁRDU CZ

⁷⁰ Daicoviciu, o. c., p. 15, paragraphe 3. — Elemér Jónás, Die sarmatisch-jazygischen Münzen der ungarischen Tiefebene und ihre Beziehungen zu Südrussland. Archivum Europae Centro-Orientalis. Budapest, 1935. pp. 254—262.

⁷¹ Jónás, o. c., p. 257.

⁷² Jónás, o. c., p. 260.

GYÖNGYCSÜNGŐDÍSZES GEPIDA FIBULÁK.

A népvándorláskori népeknél a fibula nemcsak dísz, hanem elsősorban a ruházathoz, főként a női öltözkéhez tartozó fontos segédeszköz. Ugyanazt a szerepet játszotta, mint ma a biztosítótű és a bross.

A fibulák használata a gepidáknál általános volt. Elég sok ilyen emlék került sírjaikból elő, viselésük módjáról mégis kevés adat áll rendelkezésünkre. A szentes—kökényzugi publikálatlan gepida temető 50., 56., 66. és 81. sírjánál sikerült a fibulák fekvését pontosan megállapítani.¹

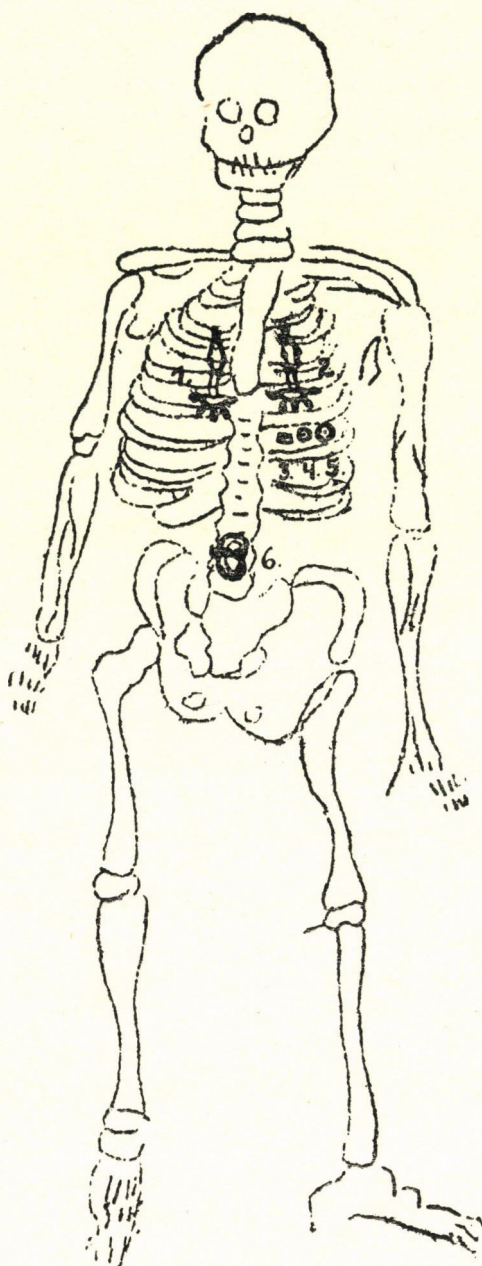
Az 1. képen bemutatott vázlat az 56. sír kibontásakor készített eredeti vázrajz másolata. Hitelességéhez így kétség nem fér. A sírban mindössze két aranyozott bronzfibula LVII. t. 1—2.), három gyöngyszem (LVII. t. 3—5.) és egy vascsat (LVII. t. 6.) voltak. Utóbbi az övvel függött össze. A fibulapár a jobb- és balmellkason, „lábbal“ felfelé, ötágú „fejével“ pedig lefelé feküdt; a ruházat összefogására és díszítésére szolgált. Ugyanezen elhelyezési módot leljük a felsorolt síroknál is. Természetesen kisebb-nagyobb eltérés mindegyiknél előfordul. A fibula páros használata és minden esetben „lábbal“ felfelé való alkalmazása olyan rendszer, mely nemcsak a gepidáknál, hanem a szarmata-jazygoknál, valamint a nyugatigótoknál,² frankoknál³ és más germán népeknél egyaránt megvolt.

Felvetődik a gondolat, hogy a LVII. t. 1—2. alattihoz hasonló fibulatípusok egyes részeinek eddigi elnevezései helyesek-e? A fibula hordási módja és a régészeti publikációk képes ábrázolásai közt ellentét van. A helyes közlésnek (mint a LVII. t. 1—2.) követnie kell az eredeti elhelyezési módot, mert különben az ábrázolás például a fejetejére állított csontvázhoz lesz hasonló. A népvándorláskori fibularészletek megjelölése hibás; tévesen vezették be a szakirodalomba és fordítva ábrázolták. A fibula „lába“ és „teste“, mely használatkor mindig felül volt, tulajdonképpen a fibula arca, orra, a hozzátartozó rombikus rész pedig a feje. A görbülő nyaknál az új rendezés sem hozna változást. A „fej“ és „ágak“ a félkorongalakú testnek és lábaknak (végtagoknak) felelnek meg. Ez a fibulatípus egy kiterített állatbőr sematikus ábrázolása. A kiugró ágacsok jelentése így érthetővé válik. Nem fontos most számunkra, hogy honnan fejlődött és milyen változásokon ment át a tárgyalt fibulatípus, de rámutatni kívánok

¹ A temetőt Csallány Gábor a Csongrád Vármegyei Múzeum igazgatója tárta fel, az ásatási megfigyeléseket neki köszönhetjük. A leletek a szentesi múzeumban vannak.

² Julio Martinez Santa-Olalla, Zur Tragweise der Bügelfibel bei den Westgoten. 47—50. old.

³ W. Haberey, Zur Tragweise der fränkischen Bügelfibel: Germania, 14, 1930, 227. old.



1. kép.

a népvándorláskori germán emléanyagban állandóan észlelhető azon fejlődési folyamatra, mely az egyszerű, díszítetlen tárgytípusokat állatkompozíciós formákká kívánja átalakítani és azokat belső tartalommal, szimbolikus jelentéssel tölti meg.

A népvándorláskori fibula részeinek újabb elnevezését a gyöngycsüngős díszek **LVII. t. 3–5.)** is támogatják. A felsorolt kökényzugi sírokban mindig a baloldali fibula alatt, annak irányában, bizonyos rendszer szerint három gyöngyszem feküdt. Ezt az ismétlődő szabályszerűséget már Csallány Gábor is észlelte ásatásai alkalmával. A gyöngyök akkor is jelen voltak, ha történetesen a baloldali fibulán kívül a sírból más tárgy nem került elő. A fibulalábaktól lefelé, esetenként változó távolságban, de mindig egy vízszintes vonalban, helyezkedtek el. Tehát az összefüggés a három gyöngy és a baloldali fibula között bizonyos. Az elrendezése állandó: a gerinc felől fehér (3), középen pirosszínű borostyán (4), baloldalt kékes üvegpaszta (5) hevert. A folytonos függesztés egyik oldalukat jobban lekoptatta. **A LVII. t. 1–5.** alattiaknál látható módon függhettek a fibulával össze. Egyelőre nincs bizonyíték arra, hogy a zsinór végét a lábakra, vagy a fibulatest alá erősítették-e? Kétségtelen, hogy nem kaphat „fibulafej” elnevezést az a rész, mely ágaival együtt állandóan lefelé irányul és amelytől csüngődíszek erednek.

A fehér-piros-kék alapszínű gyöngycsüngős fibula-rendszerek nem állanak egyedül a kökényzugi gepida temetőben. A beregszászi leletben⁴ aranyozott bronzfibulával együtt ugyancsak találunk kékszínű üveggyöngyöt, borostyánt és chalcedont. A sírlelet ezen az alapon is a gepidákhoz sorozható.⁵ A miszlai

⁴ *Alföldi András*, Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk: Arch. Hungarica, IX, 1932, 49. old., 14. kép.

⁵ Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról, 41. old. — *Csallány Dezső*, A szentes-nagyhegyi gepida sírlelet (1939) és régészeti kapcsolatai: Arch. Ért. 1941, 135. o. — *Népvándorláskori leletek Szentes—Berekhátról*: Arch. Ért. 1941, 121. old. — *Török Gyula*, A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink közt: Dolgozatok, 1936, 101–154. old.

(Tolna vm.) germán leletben⁶ ismét találkozunk három gyöngydíszes fibulapárral, de itt mindhárom borostyánból áll. Összehasonlító anyag hiányában, egyelőre korai lenne a gyöngyecsüngők színe alapján rendszereket és népi kapcsolatokat keresni, de valószínűnek tartom, hogy miként például a longobard fibula típusa élesen elüt a gepidától, úgy annak viselési módja és a gyöngyecsüngők színösszetétele is különbözhetett a kökényzugi rendszertől. Mivel gyöngyök még a nyak körül és az övnél is gyakoriak, könnyen téves következtetéseket vonhatunk le, ha megfigyeléseink bizonytalanok.

A gyöngyecsüngődíszes fibulák divatja nemcsak a germánoknál van meg, a bizánci képes ábrázolásokon gyakran találkozunk velük.⁷ A további régészeti kutatások feladata, hogy ennek a viseletnek változatait, összefüggéseit, népi háttérét és eredetét tisztázza.

CSALLÁNY DEZSŐ

GEPIDISCHE FÍBELN MIT PERLENGEHÄNGEN.

Zur Zeit der Völkerwanderung war die Fibel nicht nur ein Kleiderschmuck, sondern in erster Reihe ein wichtiges Hilfsmittel der Kleidung, besonders der weiblichen Kleidung. Sie spielte dieselbe Rolle, wie heute die Sicherheitsnadel und die Brosche.

Bei den Gepiden war der Gebrauch der Fibeln allgemein verbreitet. Aus den Gräbern kamen ziemlich viele Exemplare zum Vorschein, doch besitzen wir nur wenige Angaben über die Tragweise. Bei den Gräbern No. 50, 56, 66 und 81 des unveröffentlichten gepidischen Gräberfeldes von Szentes-Kökényzug konnte man die Lage der Fibeln genau feststellen.¹

Die Skizze **Abb. 1.** ist eine Kopie nach der originalen Skizze, die bei der Öffnung des Grabes 56 gefertigt wurde, so dass sie als vollkommen authentisch betrachtet werden kann. Im Grabe befanden sich nur zwei vergoldete Bronzefibeln (**Taf. LVII, 1—2**), 3 Perlen (**Taf. LVII, 3—5**) und eine Eisenschnalle (**Taf. LVII, 6**), welche zum Gürtel gehörte. Das Fibelpaar lag auf dem rechten und linken Brustkasten, mit dem „Fuss“ nach oben und mit dem „Kopf“ mit fünf Zweigen nach unten, es diente zum Zusammenhalten und zur Schmückung der Kleidung. Auch bei den anderen erwähnten Gräbern finden wir dieselbe Anordnung, natürlich mit einigen Abweichungen. Die Anwendung von Fibelpaaren, die immer mit dem „Fuss“ nach oben angebracht wurden, finden wir nicht nur bei den Gepiden, sondern auch bei den sarmatischen Jazygen und auch bei den Westgoten,² Franken³ und anderen germanischen Völkern.

⁶ Szendrey Ákos, A miszlai gót sirlelet: Arch. Ért. 1928, 222—225. old., VII. tábla 1—2., 10—12.

⁷ N. Bélaev, Die Fibel in Byzanz: Seminarium Kondakovianum, Prag, III, 1929, 49—114. old., 5., 9., 10., 12., 13., 14., 16. ábra, XI. és XIII. tábla.

¹ Gábor Csallány, Direktor des Museums des Kom. Csongrád hat das Gräberfeld freigelegt, die Bemerkungen sind ihm zu verdanken. Die Funde befinden sich im Museum zu Szentes.

² Julio Martinez Santa-Olalla, Zur Tragweise der Bügelfibel bei den Westgoten, S. 47—50.

³ W. Haberey, Zur Tragweise der fränkischen Bügelfibeln: Germania, 14. 1930, S. 227.

Wir müssen die Frage stellen, ob die einzelnen Fibelteile bei den Typen, die **Taf. LVII, 1–2** ähnlich sind, richtig benannt wurden? Zwischen der Tragweise der Fibeln und den Abbildungen in den archäologischen Publikationen besteht ein Gegensatz. Die richtige Publikation muss der ursprünglichen Tragweise folgen (wie z. B. **Taf. LVII, 1–2**) denn sonst wird die Darstellung einem, auf den Kopf gestellten Skelett ähnlich. Die Fibelteile aus der Völkerwanderungszeit wurden fehlerhaft benannt, falsche Benennungen wurden in die Fachliteratur eingeführt und die Fibeln wurden verkehrt dargestellt. „Fuss“ und „Körper“ der Fibel, die immer oben waren, sind eigentlich Gesicht und Nase der Fibel, der dazu gehörende rhombische Teil dagegen der Kopf. Bei dem gebogenen Halse würde auch die neue Anordnung keine Veränderung bedeuten. „Kopf“ und „Zweige“ entsprechen dem halbscheibenförmigen Körper und den Füßen (Gliedern). Dieser Fibeltyp ist die schematische Darstellung eines ausgebreiteten Tierfelles. So wird die Bedeutung der hervorspringenden „Zweige“ verständlich. Die Fragen, wie sich dieser Typ ausgebildet hat und welche Veränderungen sich vollzogen haben, ausser acht lassend, will ich nur auf den Entwicklungsgang hinweisen, der im germanischen Material der Völkerwanderungszeit stets bemerkbar ist, nämlich, dass die einfachen ungeschmückten Typen zu Tierkompositionen umgeformt und mit Inhalt und symbolischer Bedeutung erfüllt wurden.

Auch die Perlengehänge (**Taf. LVII, 3–5**) unterstützen eine neue Benennung der Fibelteile aus der Völkerwanderungszeit. In den erwähnten Gräbern von Kékényzug lagen immer unter der Fibel an der linken Seite, in derselben Richtung und nach einem gewissen System geordnet 3 Perlen. Schon Gábor Csallány bemerkte diese sich wiederholende Regelmässigkeit. Auch wenn ausser der linken Fibel keine anderen Gegenstände in dem Grabe gefunden wurden, waren diese Perlen zu finden. Sie nehmen abwärts von den Fibelfüssen, in verschiedenen Abständen voneinander, aber immer in einer waagrechten Linie Platz, so dass gewiss ein Zusammenhang zwischen der linken Fibel und den Perlen besteht. Die Anordnung ist immer dieselbe: gegen das Rückgrat lag die weisse Perle, in der Mitte eine aus rotem Bernstein, links die Perle aus blauer Glaspaste. Das beständige Hängen hat eine Seite mehr abgenutzt. Sie konnten mit der Fibel in dieser Weise wie auf **Taf. LVII, 2–5** gezeigt, zusammenhängen. Wir wissen noch nicht, ob das Ende der Schnur an die Füsse, oder unter den Fibelkörper befestigt wurde. Zweifellos kann aber ein Teil, der immer nach unten gerichtet ist und aus dem Gehänge ausgehen, nicht „Fibelpkopf“ genannt werden.

Die Fibeln mit weiss-rot-blauen Perlengehängen sind nicht nur allein im gepidischen Gräberfeld von Kékényzug zu finden. Im Beregszászer Fund⁴ fand man zusammen mit einer vergoldeten Bronzfibel auch blaue Glasperle, Bernstein und Chalcedon. So kann auch dieser Fund den Gepiden zugeschrieben werden.⁵ Im germanischen Fund von Miszla

⁴ *Alföldi András*, Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. Arch. Hungarica, [X. 1932. S. 49. Abb. 14.

⁵ *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról*. S. 41. — *Csallány Dezső*, Der gepidische Grabfund von Szentes-Nagyhegy und seine archäologischen Beziehungen. Arch. Ért. 1941. S. 135. — Funde aus der Völkerwanderungszeit in Szentes-Berekhat. Arch. Ért. 1941. S. 121. — *Török Gyula*, Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit. Arbeiten, 1936. S. 101–154.

(Kom. Tolna)⁶ finden wir wieder ein Fibelpaar mit 3 Perlen, doch bestehen alle drei aus Bernstein. Da wir noch heute kein Vergleichsmaterial besitzen, wäre es voreilig, auf Grund der Farbe der Perlengehänge Systeme und völkische Zusammenhänge zu suchen, aber, wie der Typ der longobardischen Fibeln von dem Typ der gepidischen scharf abweicht, so konnte meiner Meinung nach auch die Tragweise und die Farbe der Perlengehänge von dem System von Kékényzug abweichen. Da Perlen auch um den Hals und beim Gürtel oft vorkommen, können wir, falls unsere Betrachtungen unsicher sind, leicht falsche Schlüsse ziehen.

Nicht nur bei den Germanen waren Fibeln mit Perlengehängen in Mode sondern auch an byzantinischen Darstellungen finden wir sie oft.⁷ Die Aufgabe weiterer archäologischer Forschungen ist es, die Varianten, Zusammenhänge, den völkischen Hintergrund und die Herkunft dieses Schmuckes klarzulegen.

DEZSŐ CSALLÁNY

⁶ Szendrei Ákos, A miszalai gót sírlelet. Arch. Ért. 1928. S. 222—225. Taf. VII, 1—2, 10—12.

⁷ N. Bélaev, Die Fibel in Byzant: Seminárium Kondakovianum, Prag, III, 1929, S. 49—114, Abb. 5, 9, 10, 12, 13, 14, 16 und Taf. XI. und XIII.

ADATOK AZ AVARSÁG NÉPRAJZÁHOZ III.

(Az előző közleményeket lásd Arch. Ért. 1940. 91. sk. 1. és Arch. Ért. 1941. 175—204. l.)

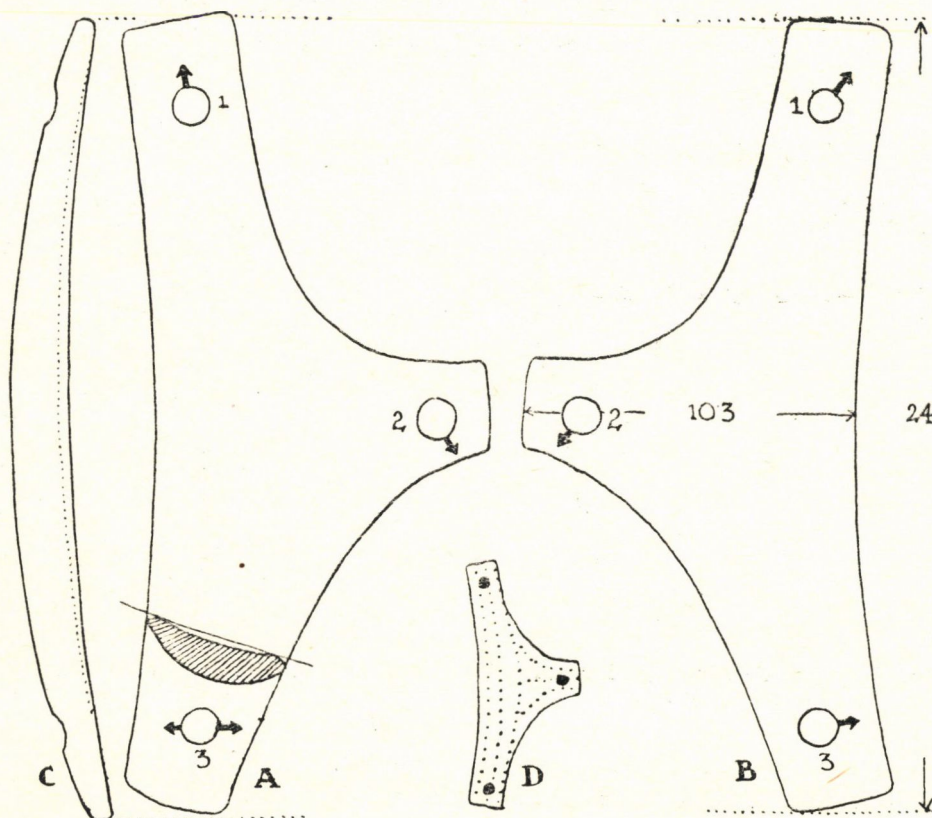
A BODROGSZERDAHELY—MALOMHOMOKI LELET.

1941. május—június havában a Magyar Nemzeti Múzeum honfoglaláskori temetőt ásatott Bodrogszerdahelyen. A Bodrogköz már eddig is jelentős számú és nagy régészeti és településtörténelmi értéket képviselő magyar leletei ezzel újabb hiteles ásatással gazdagodtak. A terület avar megszállására ezzel szemben, eddigi tudomásom szerint, nem volt biztos nyomunk. Az alább leírt csonttárgyat Havrila József úr ajánlékaként erről a területről hoztam be a Nemzeti Múzeumba. Bodrogszerdahely Malomhomoka nevű dűlőjében került elő földmunkákkor, emberi csontváz mellől, az alább közölt edénnyel együtt.

A csonttárgy (LVIII. t.) hosszában kettévágott szarvasagancsból készült s az agancs egyik ágának darabja is szerepet kapott készítésekor. Legnagyobb hossza 24, legnagyobb szélessége 10·3 cm, metszetét az 1. kép A és C mutatja. A csont hosszában kissé domborodik, belső oldala pedig a csont falának megfelelően kissé homorú. A jókora nagyságú és erős vastagságú tárgyon három lyuk van, a két végén lévő nagyobb, az ágon lévő valamivel kisebb átmérőjű. Mindhárom lyukon határozott irányú kopás van, méghozzá első lapján éppen úgy, mint fonákján. A kopások irányát és helyét az 1. képen nyilakkal jeleztem. E szerint a felső lyuk (1) mindkét lapján felfelé, az alsó lyukon (2) elől kétoldalt, hátul kifelé, az ágon lévő lyukon pedig (3) mindkét lapon ferdén lefelé és kifelé irányuló kopás van. A tárgy felületét hosszában, nagyjában párhuzamos három sorban körökkel cifrázták, a körök középpontjában kis lyuk van. Az agancs ágát is három sor, részben az előzőből kiágazó körös dísszel látták el (1. kép D). Ezeket a köröket nyilván élesszélű csővel csinálták, amelynek tengelyében hegyes szeg volt. A szeg a nyomok szerint — kissé hosszabb volt a cső végénél s befúródása biztosította, hogy a cifrázó nem csúszhatott félre munka közben. A cifrázót a két tenyér közé fogva ráillesztették a tárgyra és jól megsirították egyik irányba, azután visszafelé a másik irányba. Az éles szerszám egy-kettőre bevágta nyomát a csontba. A mezőbándi avar-gepida temetőben Kovács István hasonló rendszerű fúrót talált a X. sírban. A fúró szárán súlyos ólom lendítőkerék volt, ennek szerepét Kovács István meggyőzően fejtette ki¹ s alig kételkedhetünk abban, hogy a csontdíszítő vasak szárán is megvolt ez a lendítő pörgettyű szerkezet. Az kétségtelen, hogy nem körzőféle eszközzel díszítették a csontot,

¹ Kovács István, A mezőbándi ásatások. Dolgozatok, 1913. 16. kép, 292—293. l.

mert ott, ahol a tárgy hajlik, vagy esetleg nem tartották merőlegesen a cifrázót, a kör csak félig, vagy háromnegyed részben vésődött be a tárgyba s nyoma félholdszerű vastagodású. Ez is a pörgetett szerszámra mutat. Ez az eljárás szeltében divatozott az avarkorban, méghozzá nemcsak csonttárgyakon, hanem a gepidák hagyatékának felismert fémtárgyakon is megjelenik.² Azóta sem halt ki ez a díszítőeljárás, amit minden további mellőzésével éppen eléggé bizonyít a 3. képen bemutatott osztják igacsont.



1. kép. A Bodrogkeresztúr — malomhomoki csonttárgy kopásainak iránya és díszítési rendszere.

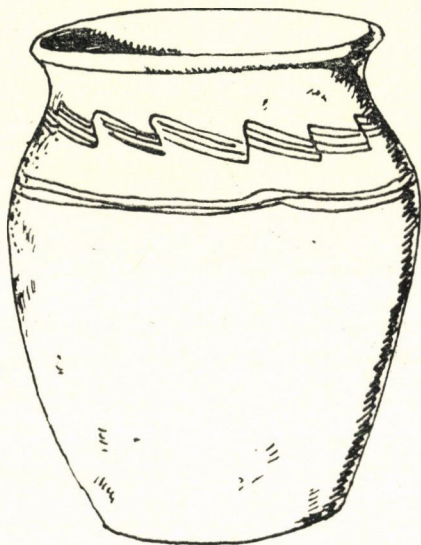
A csonttárgy felületét fényesre csiszolták s ezt a csiszolást a hosszas használat még tökéletesebbé tette. A kiálló ág az előkerüléskor sérült meg, kapa vagy ásóvágás leszelt egy darabot a végéből. A hátlap csak szegélyén, körülbelül 4 mm-es sávban csiszolódott meg, addig tehát ameddig a csont fala tart. A csontszerkezet a hátsó lap fényképén (LVIII. t.) jól látható.

A találó szerint a csonttárgyval együtt és egy sírból került elő a 2. képen rajzban bemutatott durva, kézzel formált agyagedény (Havrila József tulajdonában). Száj-

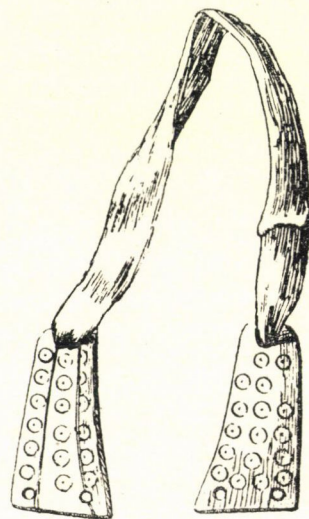
² Kovács István, i. m. 45. kép. — Marosi—Fettich, Dunapentelei avar leletek, Arch. Hung. XVIII. Budapest, 1936. 36. kép 3.

átmérője 10,5, magassága 14, fenékátmérője 7 cm, legnagyobb öblösödését fenekétől 9 cm-re éri el. Nyaka alatt befésült, erősen megtörő hullámvonal sáv van, ez alatt pedig három, egyenetlen vonalból álló szalag övezi az edényt.

A csonttárgy alakja és díszítése első pillantásra az avar portartó agancsokat juttatja eszünkbe.³ Az edény is az avarkorból jól ismert durva agyagbögre. Hasonló nagyságú csontlemezpárokat a kenézlői temetőből⁴ s egy töredéket a jászdósai leletből⁵ ismerünk. Átlyuggatott, lapos csontlemezek vannak a soltszentimrei leletben is.⁶ Valamennyi lelet a honfoglaló magyarok kultúrájába tartozik. A soltszentimrei lemezeket eleve kikapcsolhatjuk az összevetésből, mert ezek a nyeret díszítették,⁷ a malom-



2. kép. Bodrogszerdahely-malomhomoki lelet edénye.



3. kép. Jugani oszttyák rénszarvas iga szíjvezetői. (MARTIN nyomán.)

homoki csont pedig semmiképen nem lehetett nyergen. A másik két lelet csontlemezei is vékonyabbak, mint a malomhomoki s csak két végükön van lyukpár s ezek kopása is más használatra mutat, mint a fentebb ismertetetté. Leglényegesebb különbség, mint látni fogjuk, hogy a kenézlői s az ezek mintájára kiegészítendő jászdósai csontléceken nincsen oldalra hajló ág, vagy legalább is közepetájukon lyuk. Mindez bizonyossá teszi, hogy másra használták a malomhomoki tárgyat mint a vele nagyságban körülbelül egyező fenti csontokat. A malomhomoki csonttárgy avarkori keltezését az edényen kívül az is alátámasztja, hogy a magyar honfoglalók hagyatékából hiányzik az ismer-

³ Pl. Marosi—Fettich, i. m. III. tábla 1.

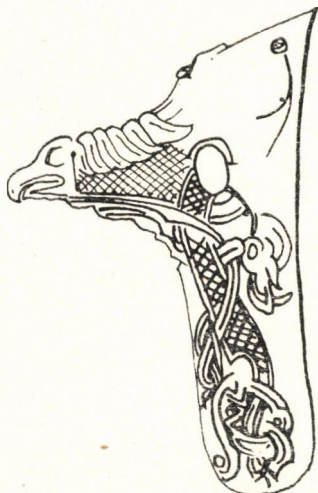
⁴ Jóna András, Honfoglaláskori emlékek Szabolesban. Arch. Ért. 1914. 316. 1. — Fettich Nándor, Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. Arch. Ért. 1928. 89—90. 1. 70. kép 1—2.

⁵ Hampel, Alberth. III. 413. kép C 1—3.

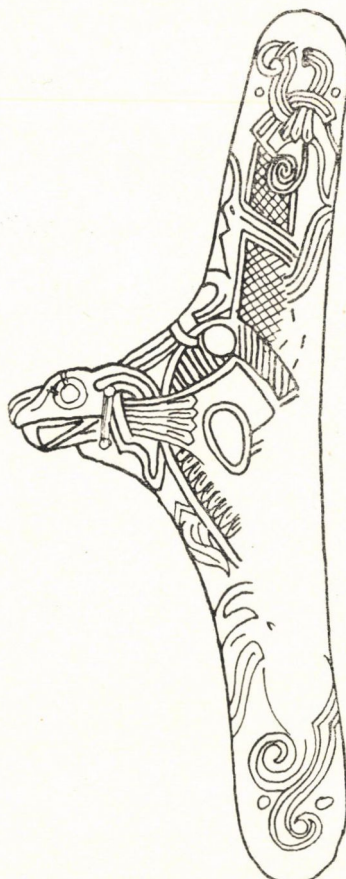
⁶ Hampel, Újabb tanulmányok... 25. tábla.

⁷ László Gyula, A koronói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. XXVII. Budapest, 1941. III. fejezet.

tetett díszítési mód, tehát a rendeltetés különbözőségén kívül ez is elválasztja a kenézlői palmettás díszű lemezektől és annak párhuzamaitól. Mindezek után a tárgyat nagy valószínűséggel a késői avarkorból származtatom, valószínűleg egy földmunkával megbolygatott avar temető egyik sírjából való. A kormeghatározásban való óvatosságomat az indokolja, hogy a mindennapi életben használt tárgyak, az igény állandóságával együtt, néha igen hosszú időn keresztül változatlanul ugyanúgy készülnek. Azt hiszem, hogyha valaki Magyarországon találná kísérőleletek nélkül a **3. képen** közölt yugani osztják csontiga részeket,⁸ habozás nélkül az avarkorból kelteznék őket, különösen a díszítő rendszer és az eljárás azonossága miatt.



5. kép. Šestovitsy-i lelet $\frac{1}{2}$ nagyság (ARNE nyomán.)



6. kép. Šestovitsy-i lelet $\frac{1}{2}$ nagyság (ARNE nyomán.)

A csonttárgy szerepének meghatározásakor, főként a kopásokból kell kiindulnunk, mert ezek a tárgy használata közben keletkeztek s így a tárgy egykori életének árulói. A kopások (**1. kép**) kétségtelenné teszik, hogy a tárgy nem függött, hanem belefűzött szíjak vagy kötelek kifeszítve tartották. Felfelé és oldalra egy-egy, lefelé pedig szélesebb, oldalt megkötözött két (?) szíj tartotta. Közelebbről vizsgálva a kopásokat, a legmélyebb árkot az oldalról ferde irányba menő kötelék vágta, míg a másik két lyuk kopása inkább állandóan megkötött s egy helyben maradó szíjtól (?) származik.

A magyarországi népvándorláskori leletek között sem csontból, sem más anyagból nem ismertek hasonló kopású — tehát hasonló rendeltetésű — tárgyakat. Azonos formájú

Fr^s. Martin, Sibirische Sammlung. Stockholm, 1897. 17. tábla magyarázó szövegében.
Archaeologiai Értesítő.

és rendeltetésű tárgyat csak két, oroszországi lelőhelyről ismeresk. Az egyik lelet közöletlen, Kiev. Boul. Frunze 49. szám alól került elő és a kievi régészeti múzeumban őrzik. A kísérő leletek a IX. századra vallanak. A másik lelet rajzát az **5–6. képen** közlöm Arne után.^{9a} A Šestovitsy-i temető X. számú sírjából kerültek elő és szarvasagancsból (?) készültek. Arne a sírt egy X. sz.-i skandináv harcos sírjának tartja. A Jellinge stílusban díszített csontveretekről azt írja, hogy nyeregdiszkek voltak. Kiemeli, hogy az általa ismert anyagban egyedülálló formák. Bár Arne tárgymeghatározása, mint alább látni fogjuk helytelen, az a megjegyzése, hogy az ornamentika a kumetekkel rokon, jó irányba mutat.^{9b} Mindkét darab erősen kopott, méreteik (hossza 24, szélessége 8·5 cm) megegyeznek a bodrogszerdahelyi és kievi darabok méreteivel, a lyukak elhelyezése valamennyi tárgyon azonos. Ki kell itt igazítanom Arne egy másik téves tárgymeghatározását is, a csontíjlemezekről Sebestyén Károly dolgozta megjelenése után is mint tegezveretekről ír.^{9c}

A bodrogszerdahelyi, kievi és šestovitsy tárgyak egykori rendeltetésének megállapításakor a megjelenésre hasonló szkita csontzablarudakat⁹ eleve ki kell kapcsolnunk az összehasonlításból. Éppen használatuk miatt a tárgy szerepének megfejtésekor ahhoz a néprajzi anyaghoz fordultam, amelyik előző eredményeimet is alátámasztotta, illetőleg értelmezte,¹³ a népvándorlás korában, vagy előtte és annakutána északra felszorult népek tárgyi emlékeihez. Az északi peremvidéken nagymértékben megőrződtek a nagy pontusi birodalmak népeitől megtanult eljárások és tárgyak. Az egykori lovaskultúra sok tárgyi emléke őrződött meg a rénszarvaskulturában.¹⁴ Így egyáltalán nem csodálkozhatunk, hogy a malomhomoki csonttárgyat ebben a kultúrában találjuk meg, még hozzá használatban. A yugani osztjakoknál és a környező népeknél (szamojédok stb.) pontosan az avarkorinak megfelelő formában használják ma is, s ez a párhuzam hozzásegít ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy az egész eurázsiai szárazföldön használják ezt a tárgyat de erősen megváltozott alakban, a különböző kumetek (iga) formájában.

A **LIX. táblán** Martin szibériai gyűjtéséből való tárgyakat mutatok be.¹⁵ Bár csupán az 1–4. számúak tartoznak szorosan véve az alábbiakhoz, nem tartottam feleslegesnek a többi közlését sem, mert elősegítik a környezet megelevenítését. Az **1. rénszarvas-iga**, akkor használják, amikor a szarvnélküli rénszarvast fogják be, ekkor ugyanis nem fejére, illetőleg szarvai tövére erősített szerkezettel huzatják a szánkót, hanem a csontos hámok segítségével vállával húz. Az iga csontrészei rénszarvascsontból valók s a megkövetelt formát összeszíjazással érik el. Használatának hosszas leírása helyett a **4. képen** közölt avarkori iga rekonstrukciómra utalok, ezt részben a csontos rénszarvas-iga alapján

¹⁰ T. J. Arne, Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. Acta Archaeologica. II. Fasc. 3. 285. sk. l. — 5. képünk Arnenál a 8., 6. képünk a 9. kép. Leírásuk 287–89. l.-on.

¹¹ Arne, i. m. 297. l.

¹² Arne, i. m. 10. kép és 297. l.

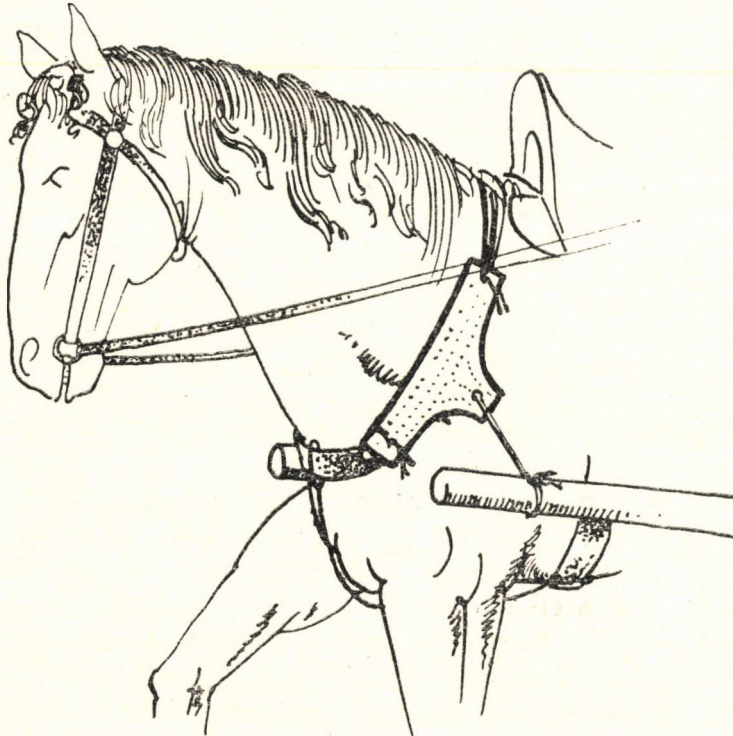
⁹ Pl. Collection Chanenko, II. Kiev, 1899. XXXI–XXXII. tábla.

¹³ Arch. Ért. 1941. 175–204. l.

¹⁴ Legutóbb Gunda Béla foglalta össze a két kultúra közös vonásait (L'importance anthropogéographique du contact des éleveurs de renne et éleveurs de cheval. Földr. Közl. LXVII. 308–317. l.).

¹⁵ Martin, i. m. 17. tábla.

rajzoltam meg. Alapvető különbség a kettő között, hogy a szánnak nincsen rúdja s így a hám az igától közvetlenül a szánhoz vezet.¹⁶ LIX. tábla 2. ugyancsak rénszarvas-iga, fossilis elefántesontból való. Szíjvezetőit a 3. képen közlöm az LXI. táblán a 8. alatt láthatók. A 3–4. rénszarvas-igát a rénszarvas szarvainak tövéhez illesztik, ilyenkor — mint fentebb érintettem — a befogási mód is változik. A többi képek a rénszarvas



4. kép. Az avar lóiga helyreállítása.

befogásakor és legeltetéséhez szükséges tárgyakat mutatják, avarkori párhuzamuk egyelőre nem ismeretes.¹⁷

A malomhomoki igacsontot is olyanképen használták mint a rénszarvas-igát, mert a kopásnyomok pontosan megfelelnek annak a szerepnek, amit a megfelelő lyukakkal ellátott igacsont a bemutatott példákön betölt, s ugyancsak az azonosság mellett szól, hogy a rénszarvas-iga alapján helyreállított avar igan (4. kép) a csont tényleg feszített és nem függesztett helyzetbe kerül. Magam részéről egyáltalán nem kételkedem az azonosítás helyességében. A malomhomoki csontiga párja vagy elkallódott, vagy esetleg nem is tették be a sírba. Alakja arra mutat, hogy nem szarvas állatra (pl. szarvas-

¹⁶ A rénszarvas befogására és eszközeire lásd: A. A. Popov, Olenevodstvo u dolgan. Sovetskaja Etnografia. No. 4—5. 1935. 184—205. l.

¹⁷ Martin, i. m. leírása a további tárgyakról: 5. fafülek a vezetőszár bekapcsolására, 6. hajító-pányva finom szíjból fonva és rénszarvasesontból készült szorítóval ellátva, hossza 22 m, 7. békó fából.

marha, rénszarvas stb.) való s így csupán az avarok ismeretében amúgy is feltételezhető ló befogására való kellett legyen. A szügyfelé szélesebb szíj vezetett, a nyak felett vékonyabbat vezettek át. A szekér (?), eke (?) rúdjaához kötötték a 3. lyukon áthúzott szíjat,¹⁸ ez magyarázza, hogy ezen a helyen mély árkot koptatott a kötőző-szíj a csontigába.

A szánon, szekéren vagy más egyszerű vontatott alkalmatosságon való teherhordás igen fontos helyet foglal el a pusztai nomádok életében, a szinte állandósult költözködéskor, vagy termény stb. szállításakor. A régi írók feljegyzései Dél-Oroszország pusztai népeiről, sőt a már kereszténnyé vált magyarokról is eléggé ismeretesek ahhoz, hogy itt ne kelljen megismételnem.

Egykorú tárgyi adatunk azonban eddig nem volt az avar befogásra. Bár az iga helyreállítása még semmiféle további adatot nem ad a rudas szekér formájára, mégis most már biztos tárgyi adatunk is van arra, hogy a teherhordást nemcsak az állat felmálházásával bonyolították le, hanem kerek és rudas szekeret is használtak erre a célra. Ez részben a római utaknak az avar birodalomban játszott fontos szerepét is magyarázza. A 4. képen a ló hátára nyerget is rajzoltam. A nyeregből való hajtás csupán feltételezés, de igen alapos feltételezés. A tőlünk keletre élő népek hajtásmódjának ismeretében, sőt a magyar és a nyugaton élő népek történeti és néprajzi emlékeinek ismeretében szinte biztosnak mondhatjuk, hogy az avarok is nyeregből hajtottak.

Bár egyetlen szórványos lelet rekonstruálása még nem jogosít fel arra, hogy a forma eredetét és elterjedését lerögzítsük, az átnézett párhuzamok alapján szinte teljes biztossággal mondhatom, hogy ez a fogatolási mód nem a déli, vagy nyugati népek kocsizásából került az avarokhoz és a középpázsiai népekhez, ezt megerősítik a közölt oroszországi leletek is. Valószínű, hogy a steppei fanyereggel egy kultúrában alakult ki.

Az avar lóiga változott formában él a különböző kumetekben. A technikai újítások, a bő alábélelés és nyakörv mellett sem tűnik el a népvándorláskori keretforma.¹⁹ Ezt a megállapítást azonban nem szabad úgy vennünk, mint az európai kumetek eredetének megjelölését. Még igen sok adatra lenne szükség ahhoz, hogy ezt a kérdést tisztázhassuk. További szerencsés leletekből talán az avar közlekedésről is többet tudhatunk meg.

DR. LÁSZLÓ GYULA

¹⁸ Az avar ekéket közelebbről Kovács László fogja feldolgozni.

¹⁹ A kumetekről lásd pl. U. T. Sirelius, Suomen kansanoamista Kulttuurina. II. Helsinki, 1921. XXIII. tábla 4., 378—402. kép, felszerelése 419. kép. — Rénszarvas kumet: Kai Donner, Siperian samojedien keskuudessa. Helsinki, 1923. 189. l. — R. Indre'o, Rangipuud ERM-i kogudes (Eeesti Rahiva Muuseumi Austaraamet II Tartu, 1926. 129—164. l. — Kiválóan látható a lókumet használata: Buschan, Illustrierte Völkerkunde (Die Völker Europas). Berlin, 504. kép. — A. Bobrinskoi, Narodnija russkija drevjannyja izdelija. Vyp. II. stb., stb. Feltűnő egyes kumetformák meglepő egyezése a kenézlői lemezekkel! Az egész kérdésre visszatérek majd a kievi lelet közlésekor.

BEITRÄGE ZUR VOLKSKUNDE DER AVAREN III.

(Vorhergehende Mitteilungen siehe Arch. Ért. 1940. 91. ff und Arch. Ért. 1941. S. 175—204.)

DER FUND BODROGSZERDAHELY—MALOMHOMOK.

Im Mai—Juni 1941 hat das ungarische Nationalmuseum ein Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Bodrogszerdahely ausgraben lassen. Die schon bisher zahlreichen, archäologischen und siedlungsgeschichtlichen Werte darstellenden, ungarischen Funde von Bodrogeköz, sind durch diese neueren authentischen Ausgrabungen bereichert worden. Meines Wissens hatten wir bisher keine sichere Spur von der avarischen Okkupation dieses Gebietes. Die unten beschriebenen Knochengegenstände aus diesem Gebiet habe ich als Geschenk des Herrn Josef Havrila in das Nationalmuseum gebracht. Auf dem Malomhomoka genannten Rain von Bodrogszerdahely ist es bei der Erdarbeit neben einem menschlichen Skelett zusammen mit dem unten beschriebenen Gefäß zum Vorschein gekommen.

Der Knochengegenstand (**Taf. LVIII**) ist aus einem der Länge nach entzweigeschnittenen Hirschgeweih hergestellt und ein Stück der einen Geweihsprosse hat bei der Herstellung auch eine Rolle erhalten. Sein maximale Länge ist 24, die maximale Breite 10.3 cm, sein Querschnitt ist auf **Abb. 1. A** und **C** dargestellt. Der Knochen rundete sich ein wenig der Länge nach, die Innenseite dagegen ist, entsprechend der Knochenwand, etwas konkav. Drei Löcher befinden sich auf dem ziemlich grossen und dicken Gegenstand, die an den beiden Enden befindlichen sind von grösserem, der auf der Sprosse von kleinerem Durchmesser. Auf allen drei Löchern gibt es abgewetzte Stellen mit bestimmter Richtung, auf der Oberseite ebenso wie auf der Kehrseite. Richtung und Stelle der Abwetungen habe ich auf **Abb. 1.** mit Pfeilen bezeichnet. Danach befinden sich auf Vor- und Rückseite des oberen Loches (**1**) aufwärts gerichtete Abwetungen, auf dem unteren Loche (**2**) vorn zu beiden Seiten, rückwärts nach aussen gerichtete, auf der Sprosse befindlichen Loch dagegen (**3**), zu beiden Seiten, schiefe, abwärts und auswärts gerichtete Wetzungen. Die Oberfläche des Gegenstandes wurde der Länge nach, in drei im grossen ganzen parallelen Reihen mit Kreisen verziert. Im Mittelpunkt eines jeden Kreises befindet sich ein kleines Loch. Die Geweihsprosse wurde ebenfalls mit drei Reihen, zum Teil mit der von der vorhergehenden auszweigenden, Kreiszierde versehen (**Abb. 1. D**). Diese Kreise wurden offenbar mittels einer scharfkantigen Röhre gemacht, in deren Achse sich ein spitzer Nagel befand. Den Spuren zufolge war der Nagel etwas länger als das Rohr und durch sein Einbohren verhinderte er das Verrutschen des Verzierungswerkzeuges während der Arbeit. Man fasste das Verzierungswerkzeug zwischen beide Handflächen und passte es an den Gegenstand, wirbelte es in die eine Richtung und danach zurück in die andere Richtung. Das scharfe Werkzeug schnitt sogleich seine Spur in den Knochen. Stefan Kovács fand einen Bohrer ähnlicher Art im X. Grab des avarisch-gepidischen Friedhofes von Mezöbánd. Am Griff des Bohrers befand sich ein schweres Schwungrad aus Blei, dessen Rolle Stefan Kovács überzeugend dargelegt hat¹ und wir können kaum daran zweifeln, dass sich auch am Ende des Knochenziereisens diese schwingende Kreisel-

¹ Kovács István, A mezöbándi ásatások. Arbeiten (Dolgozatok) 1913. Abb. 16. S. 292—293 ff.

vorrichtung befand. Es steht ausser Zweifel, dass der Knochen nicht mit zirkelartigen Werkzeugen behandelt wurde, denn wo sich der Gegenstand abbiegt oder wo man eventuell das Verzierungswerkzeug nicht senkrecht hielt, hat sich der Kreis nur halb oder zu Dreivierteln in den Gegenstand eingegraben und seine Spur ist von halbmondförmiger Verdickung. Auch das weist auf ein gewirbeltes Werkzeug. Dieses Vorgehen war bei den Avaren weit und breit im Gange u. zw. nicht nur auf Knochengegenständen, sondern tritt auch auf den als Nachlass der Gepiden erkannten Metallgegenständen auf.² Seitdem ist diese Verzierungsmethode nicht ausgestorben, was ohne weiteres das auf Abb. 3. dargestellte ostjakische Jochbein genügsam beweist.

Die Oberfläche des Knochengegenstandes wurde glänzendgeschliffen und dieser Schliff vervollkommnete sich noch durch den langen Gebrauch. Die vorstehende Sprosse ist beim Auffinden verletzt worden, mit dem Spaten oder mit der Hacke ist ein Endstück abgeschnitten worden. Die Rückseite wurde nur am Rande in einem ungefähr 4 mm grossen Streifen geschliffen, soweit also die Knochenwand geht. Die Knochenkonstruktion ist auf der photographischen Abbildung der Rückseite (Taf. LVIII.) gut zu sehen.

Nach Angabe des Finders ist zusammen mit dem Knochengegenstand aus demselben Grab das grobe handgeformte Tongefäss, das auf Abb. 2. abgezeichnet ist, zum Vorschein gekommen. (Im Besitz von Josef Havrila.) Munddurchmesser 10·5, Höhe 14, Bodendurchmesser 7 cm, die grösste Ausbauchung erreicht es 9 cm vom Boden gemessen. Unter dem Hals befindet sich ein eingekämmter, stark gebrochener Wellenlinienstreifen, darunter gürtet ein aus drei ungleichen Linien bestehendes Band das Gefäss.

Gestalt und Verzierung des Knochengegenstandes erinnern auf den ersten Blick an die avarischen, aus Geweih verfertigten Pulverbehälter.³ Das Gefäss ist ebenfalls ein aus der Avarenzeit stammender rohgearbeitetes Tontöpfchen. Knochenplattenpaare ähnlicher Grösse kennen wir aus dem Friedhof von Kenézlő⁴ und ein Bruchstück aus dem Fund von Jászdósa.⁵ Durchlöcherter, flache Knochenplatten gibt es auch im Fund von Soltszentimre.⁶ Sämtliche Funde gehören zur ungarischen Kultur der Landnahmezeit. Die Platten von Soltszentimre können wir hier von vornherein von der Gleichung ausschliessen, weil sie zur Ausschmückung von Satteln gedient haben,⁷ während der Knochen von Malomhomok keinesfalls auf einem Sattel sein konnte. Auch die Knochenplatten der zwei anderen Funde sind dünner als die von Malomhomok und nur an beiden Enden befindet sich je ein Lochpaar und auch deren Abwetungen deuten auf einen anderen Gebrauch, als die der obgenannten. Der wesentlichste Unterschied ist, wie wir sehen werden, der, dass sich auf den Knochenleisten von Kenézlő und auf denen von Jászdósa, die nach ihrem Muster zu ergänzen sind, sich kein seitwärts gebogener Zweig

² *Stefan Kovács*, op. cit. Abb. 45. — *Marosi—Fettich*, Dunapentelei avar leletek. Arch. Hung. XVIII. Budapest, 1936. Abb. 36. 3.

³ s. z. B. *Marosi—Fettich*, op. cit. Taf. III, 1.

⁴ *Jósa András*, Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban, Arch. Ért. 1914. S. 316. — *Fettich Nándor*, Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. Arch. Ért. 1928. S. 89—90. Abb. 70, 1—2.

⁵ *Hampel*, Alberth. III. Abb. 413, C 1—3.

⁶ *Hampel*, Újabb tanulmányok . . . Taf. 25.

⁷ *László Gyula*, A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. (in Druck befindlich) habe ich diese Frage detailliert bearbeitet,

oder wenigstens ein Loch in der Mitte befindet. All das ergibt mit Sicherheit, dass der Gegenstand von Malomhomok zu anderen Zwecken benutzt wurde, als die mit ihm ungefähr in der Grösse übereinstimmenden früher erwähnten Knochen. Die Tatsache, dass der Knochen von Malomhomok aus der Avarenzeit stammt, wird ausser durch das Gefäss auch noch dadurch unterstützt, dass auf den von den ungarischen Landeseroberern auf uns gekommenen Gegenständen die bekanntgegebenen Verzierungsmethode fehlt und es daher ausser durch seinen Gebrauchszweck auch noch dadurch von den palmettiert verzierten Platten von Kenézlő und deren Parallelen geschieden ist. Nach all dem schliesse ich mit grosser Wahrscheinlichkeit auf ein Abstammen aus der späten Avarenzeit und er gehört wahrscheinlich in ein, durch Erdarbeiten gestörtes Grab eines Avarengräberfeldes. Meine Vorsicht bezüglich der Zeitbestimmung begründet der Umstand, dass die Herstellung der im Alltag gebrauchten Gegenstände, zugleich mit der Beständigkeit des Bedarfes, oft sehr lange Zeit hindurch unverändert auf die gleiche Art geschieht. Ich glaube, wenn jemand in Ungarn ohne begleitende Funde die auf Abb. 3. dargestellten Yugan-ostjakischen Knochenjochteile fände,⁸ sie ohne zu zögern als aus der Avarenzeit stammend bestimmen würde, besonders wegen der Verzierungsmethode und der Identität der Arbeitsart.

Bei Bestimmung der Rolle des Knochengegenstandes müssen wir vor allem von den Abwetungen ausgehen, weil diese während des Gebrauches des Gegenstandes entstanden sind und so seine frühere Existenz verraten. Die Abwetungen (Abb. 1.) setzen es ausser Zweifel, dass der Gegenstand nicht gehängt, sondern mittels durchgezogener Riemen oder Schnüre gespannt gehalten wurde. Aufwärts und seitwärts wurde er von je einem, abwärts dagegen, von zwei (?) breiteren, seitlich gebundenen Riemen gehalten. Wenn man die Abwetungen aus der Nähe untersucht, hat die seitlich in schiefe Richtung gehende Verschnürung die grösste Vertiefung eingegraben, während die abgewetzten Stellen der zwei anderen Löcher eher von einem ständig festgebundenen und an einem Platz bleibenden Riemen (?) stammen.

Man hat unter den Funden der ungarischen Völkerwanderungszeit weder Knochengegenstände, noch Gegenstände aus anderem Material mit ähnlich abgewetzten Stellen angetroffen. Gegenstände von identischer Form- und daher ähnlicher Gebrauchsbestimmung-kenne ich nur von zwei Fundstellen in Russland her. Der eine Fund ist unveröffentlicht, unter Kiev Boul. Frunze No. 49 zum Vorschein gekommen und wird im archäologischen Museum von Kiew bewahrt. Die begleitenden Funde weisen auf das 9. Jahrhundert. Die Zeichnung des anderen Fundes teile ich auf Abb. 5—6. nach Arne mit.⁹ Sie sind aus dem X. Grab des Friedhofes von Šestovitsy ans Tageslicht gekommen und aus Hirschgeweih (?) hergestellt. Arne hält das Grab für das eines skandinavischen Kriegers aus dem 10. Jahrhundert. Er schreibt über die im Jellinge-Stil verzierten Knochenbeschläge, dass sie als Sattelverzierung dienten. Er hebt hervor, dass sie in den ihm bekannten Material einzigdastehende Formen darstellen. Zwar ist die Gegenstand-

⁸ Fr. Martin, Sibirische Sammlung. Stockholm, 1897. Taf. 17. im erklärenden Teil.

⁹ T. J. Arne, Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraine. Acta Archaeologica. II. Fasc. 3. S. 285 ff. — Unser Abb. 5. bei Arne Abb. 8. — unser Abb. 6. Abb. 9. Beschreibung auf S. 287—89.

bestimmung Arnes, wie wir unten sehen werden, nicht richtig, doch führt seine Bemerkung, dass die Ornamentik mit den Kummeten verwandt ist, in gute Richtung.¹⁰ Beide Stücke sind stark abgenutzt, ihre Masse (Länge 24, Breite 8·5 cm) stimmen mit den Massen der Stücke von Bodrogszerdahely und Kiev überein, die Stellen der Löcher gleichen sich auf sämtlichen Gegenständen. Hier muss ich auch eine andere irrtümliche Gegenstandsbestimmung Arnes richtigstellen, der auch nach Ercheinen von Karl Sebestyéns Arbeit, über die Knochenbogenplatten als über Köcherbeschlag schreibt.¹¹

Bei Bestimmung des ehemaligen Gebrauchszweckes der Gegenstände von Bodrogszerdahely, Kiev und Šestovitsy müssen wir gleich zu Beginn die ihnen ähnlichen skythischen Knochenzaumstangen¹² aus dem Zusammenhang ausschliessen. Eben wegen ihres Gebrauches habe ich mich bei Entdeckung der Rolle des Gegenstandes an dasjenige archäologische Material gewandt, das auch meine vorhergehenden Ergebnisse unterstützt, bzw. ihnen einen Sinn gegeben hat.¹³ Nämlich an die Denkmale der in der Völkerwanderung, oder vorher und nachher nach dem Norden gedrängten Völker. Im nördlichen Randgebiete haben sich in grossem Masse die von den Völkern der grossen Pontusländer erlernten Herstellungsmethoden und Gegenstände bewahrt. Zahlreiche Denkmale der vormaligen Pferdskultur haben sich in der Rentierkultur bewahrt.¹⁴ Daher können wir uns keineswegs wundern, dass wir den Knochengegenstand von Malomhomok in dieser Kultur, überdies in Gebrauch, finden. Bei den Yugan-Ostjaken und den angrenzenden Völkern (Samojeden u. s. w.) benützt man ihn auch heute noch ganz genau in der der Avarenzeit entsprechenden Form und das verhilft parallel zur Feststellung, dass man auf dem ganzen eurasischen Kontinent diesen Gegenstand, jedoch in stark abgeänderter Form, in Gestalt der verschiedenen Kummeten (Joche) benützt.

Auf **Taf. LIX.** zeige ich Gegenstände aus der sibirischen Sammlung Martins.¹⁵ Obzwar lediglich die Gegenstände No 1—4 streng genommen zu den unten erwähnten gehören, habe ich auch die Mitteilung der übrigen nicht für überflüssig gehalten, weil sie zur lebendigen Darstellung der Umgebung verhelfen. Das 1. Rentierjoch wird beim Einspannen des geweihlosen Rentiers benutzt, dabei lässt man nämlich nicht mittels einer, auf seinem Kopf bzw. Geweihspitze befestigten Vorrichtung den Schlitten ziehen, sondern es zieht mit den Schultern, mit Hilfe eines beinernen Geschirrs. Die Knochen Teile des Joches bestehen aus Rentierknochen und erreichen die erforderliche Gestalt durch zusammenriemen. Statt einer langen Beschreibung verweise ich auf das auf **Abb. 4.** dargestellte von mir rekonstruierte Joch aus der Avarenzeit, das ich z. T. auf Grund des beinernen Rentierjoches gezeichnet habe. Der grundlegende Unterschied zwischen beiden ist der, dass der Schlitten keine Deichsel hat und das Geschirr vom Joche unmittel-

¹⁰ Arne, op. cit. S. 297.

¹¹ Arne, op. cit. Abb. 10 und S. 297.

¹² Z. B. Collection Chanenko, II. Kiev, 1899. Taf. XXXI—XXXII.

¹³ Arch. Ért. 1941. S. 175—204.

¹⁴ Zuletzt hat Béla Gunda die gemeinsamen Züge beider Kulturen zusammengefasst. (L'importance anthropo-géographique du contact des éleveurs de renne et éleveurs de cheval. Földr. Közl. LXVII. S. 308—317.)

¹⁵ Martin, op. cit. S. 17.

bar zum Schlitten führt.¹⁶ Das Rentierjoch auf **Tafel LIX. 2.** besteht aus fossilem Elfenbein. Die Riemenzaumzügel stelle ich auf **Abb. 3.** dar, sie sind auf **Taf. I.** unter 8. zu sehen. Das Rentierjoch No 3—4. wird an den Ausatz des Geweihes gepasst, wobei — wie ich oben bemerkt habe — die Einspannungsmethode wechselt. Die übrigen Bilder zeigen die beim Einspannen und Weiden des Rentiers notwendigen Gegenstände, ihre Parallele mit der Avarenzeit ist vorläufig nicht bekannt.¹⁷

Das Jochbein von Malomhomok wurde auf gleiche Art gebraucht, wie das Rentierjoch. Denn die Wetzspuren entsprechen genau der Rolle, die das mit den entsprechenden Löchern versehene Jochbein auf den gezeigten Exemplaren erfüllt und für die Identität spricht noch eben der Umstand, dass der Knochen auf dem avarischen Joch, das auf Grund des Rentierjoches rekonstruiert wurde, tatsächlich in gespannte und nicht in hängende Lage kommt. Ich meinerseits zweifle durchaus nicht an der Richtigkeit der Identifizierung. Das Paar des beinernen Joches von Malomhomok ist entweder in Verlust geraten oder wurde es vielleicht garnicht in das Grab gelegt. Seine Form weist darauf, dass es nicht auf ein Horntier gehört (z. B. Rind, Renhirsch) und so nur auf das in der Avarenzeit ohnehin bekannte Pferd gehören musste. Zur Brust führte ein breiterer Riemen, über dem Hals wurde ein dünnerer Riemen durchgezogen. Der durch das dritte Loch gezogene Riemen¹⁸ wurde an die Deichsel des Wagens (?) oder Pfluges (?) gebunden. Das erklärt, dass der Binderiemen an dieser Stelle eine tiefe Furche in das knöcherne Joch geschnitten hat.

Das Lasttragen auf dem Schlitten, Wagen oder anderen einfachen Fahrgelegenheiten nimmt einen sehr wichtigen Platz im Leben der Steppen-Nomaden ein, bei dem fast ständigen Umzug oder bei Beförderung der Ernteprodukte u. s. w. Die Aufzeichnungen der alten Schriftsteller über die Steppenvölker von Südrussland oder sogar der schon christlich gewordenen Ungarn ist bereits genügend bekannt, als dass ich sie hier wiederholen müsste.

Gleichzeitige sachliche Angaben mit Bezug auf das Einspannen avarischer Art hat es indessen bisher nicht gegeben. Zwar gibt die Rekonstruktion des knöchernen Joches noch keinerlei weitere Aufklärung über die Form des Deichselwagens, doch wissen wir jetzt, dass man das Lasttragen nicht nur mit dem Beladen des Tieres abwickeltet sondern auch Deichsel- und Räderwagen zu diesem Zwecke benützt hat. Hier erklärt sich auch die wichtige Rolle der römischen Strassen im Avarenreich. Auf **Abb. 4.** habe ich auf den Rücken des Pferdes auch einen Sattel gezeichnet. Das Lenken vom Sattel aus ist nur eine Annahme, aber eine sehr begründete Annahme. In Kenntnis des Lenkens der von uns östlich lebenden Völker oder sogar in Kenntnis der geschichtlichen und archäologischen Denkmale der Ungarn und der im Westen lebenden Völker, können wir fast mit Sicherheit sagen, dass die Avaren ebenfalls vom Sattel aus gelenkt haben.

¹⁶ Bezüglich Einspannen des Rentieres und dazugehörige Mittel s. *A. A. Popov*, *Olenevodstvo u dolgan*. Sovetskaja Etnografija No. 4—5. 1935. S. 184—205.

¹⁷ *Martin*, op. cit. Beschreibung der übrigen Gegenstände: 5. Holzöhren zum Einspannen des Zügels, 6. Wurfriemen geflochten aus feinen Lederstreifen und mit eine Klemme aus Rentierknochen versehen, Länge 22 m, 7. Fussbeschlag aus Holz.

¹⁸ Die avarischen Pflüge wird *László Kovács* des näheren bearbeiten.

Obwohl die Rekonstruktion eines einzigen Streufundes noch nicht zur Festsetzung des Ursprunges von Form und Verbreitung berechtigt, kann ich auf Grund der durchsehenen Parallelen mit fast vollständiger Sicherheit sagen, dass diese Einspannart nicht vom Wagenfahren der südlichen oder westlichen Völker zu den Avaren und den Mittelasiatischen Völkern gekommen ist, das bestärken auch die mitgeteilten russischen Funde. Wahrscheinlich hat sie sich in einer Kultur mit dem Holzsattel der Steppe herausgebildet.

Das avarische Pferdejoeh lebt in veränderter Form in den verschiedenen Kummeten fort. Auch neben den technischen Neuerungen, der weiten Unterfütterung und dem Halseisen verschwindet nicht die Rahmenform der Völkerwanderungszeit.¹⁹ Diese Feststellung dürfen wir aber nicht als Bezeichnung des Ursprunges der europäischen Kummete nehmen. Sehr viele Angaben wären noch zur Klärung dieser Frage nötig. Aus weiteren glücklichen Funden können wir vielleicht auch über den avarischen Verkehr mehr erfahren.

DR. GYULA LÁSZLÓ

¹⁹ Bezüglich Kummeten siehe z. B. *U. T. Sirelius*, Suomen kansanoamista Kulttuurina. II. Helsinki, 1921. Taf. XXIII. 4., Abb. 378—402, die Montierung Abb. 419. — Renhirsch-Kummet: *Kai Donner*, Siparian Samojedien keskuudessa. Helsinki, 1923. S. 189. — *R. Indreko*, Rangipuud ERM-i kogudes (Eeesti Rahiva Muuseumi Austaraamet II. Tartu, 1926. S. 129—164. Der Gebrauch des Pferdekummets ist hervorragend zu sehen: *Buschan*, Illustrierte Völkerkunde (Die Völker Europas). Berlin, Abb. 504. — *A. Bobrinski*, Narodnija russkija drevjannyja izdelija. Vyp. II. u. s. w., u. s. w. Auffallend ist die überraschende Übereinstimmung einzelner Kummetformen mit den Platten von Kenézlő. Ich komme auf das ganze bei der Mitteilung des Kiever Fundes zurück.

DR. ALFÖLDI ANDRÁS MÁSODELNÖK ÜDVÖZLŐ BESZÉDE A TÁRSULAT KÖZGYÜLÉSÉN

Tekintetes Közgyűlés!

Társulatunk szeretett Elnöke e hó 14-én tölti be hatvanadik életévét. Mai ünnepi ülésünk főtárgya az, hogy ez alkalomból őt hálánkról és ragaszkodásunkról biztosítsuk. Amidőn visszatekintünk immár négy évtizedes tudományos és közéleti pályájára, nem művei hosszadalmas felsorolásával igyekszünk érdemeit szemléltetni: akinek nem sajátos munkaterülete a művészetek históriája, annak e címek magukban úgy sem mondanak sokat. E helyett megkíséreljük életművét rövid néhány szóval a művészettörténet hazai fejlődésének keretébe beilleszteni, hogy jelentősége kidomborodhasson.

Az úttörők, Ipolyi és Henszelmann nemzedéke, a hazai „műrégészet“ anyagát hordta össze és osztályozta lelkesedéssel; a második generáció természetesen kifelé fordult ezután, hogy a már megismert honi emléktárhely európai keretét megvonja. Pasteiner Gyula mutatott irányt ekkor, aki különösen a középkor és újabbkori művészet francia és olasz forrásaira irányozta tekintetét és így csak természetes, hogy legkiválóbb tanítványa, Gerevich Tibor örökölte mestere érdeklődése főtárgyát, s így az Eötvös-Kollégium után tanulmányait olasz földön folytatta, illetve egészíthette ki.

Ez az olasz megalapozású tudós érdeklődés a mai napig végigkísérte ugyan mélyen tisztelt Elnökünk működését, de mégis más-más szerepet töltött be közpályája eddigi három szakasza folyamán. Ugyanis fiatal korában még tiszta itáliai problémákra vetette magát ő is. Elsősorban a nagy bolognai festőket tanulmányozta Francesco Franciától a bolognai akadémiáig és e fontos területnek a külföldön is ismert és elismert szaktudósává nőtt. Számos fontos értekezése mellett e korszakában született meg első nagy műve, a krakói Czartorisky-képtár olasz képeinek katalógusa, amely módszertanilag is kitűnő, és az eredeti tényállás megállapításából kiindulva szerez biztos alapot a stíluskritikai megfigyelésekre, messze megelőzve ezzel a külföldi irodalmat.

Az első világháború nagy összetörése után ott volt a trianoni tárgyalásokon. E személyesen átélt nagy nemzeti tragédia arra kényszerítette őt, mint a forradalmak miatt felébredő egészséges visszahatás többi zászlóvivőjét is, hogy tudományszakja célkitűzéseit az összeroskadt magyarság nemzetközi helyzete megvédésének és fellendítésének szolgálatába állítsa. Most már nem itáliai témákat boncolgat, hanem a hazai művészet olasz alkotóelemeit tárja fel. Társulatunk első évkönyvében jelent meg például ekkortájt egy oldalszámra rövid, de eredményeiben annál súlyosabb dolgozata Kolozsvári Tamásról, mely biztos formalitását, fölényes emlékszeretét, finom elmeélét teljes ragyogásában mutatja meg.

Majd mindinkább a honi művészeti fejlődés átfogó ábrázolása és nemzetközi helyzetének magyar meghatározása köti le. Románkori szobrászatunkról szóló hatalmas összefoglalása eddig a legnagyobb alkotása, mely nemcsak haladása e legújabb szakaszában, de egész oeuvre-jében is mérföldjelző. Nincs olyan remekbe szabott tudományos mű, amelynek részleteit új adatok, új összefüggések feltárása egyre inkább ki ne küszöbölne és biztosan ez lesz nem egy részlet sorsa e nagy szintézisben is. De az egész, amely függetlenül magát a szomszéd országok kutatóinak szokványos beállításától és a magyar földön vetve meg lábát tekint el messzire, tekint körül egész Európa láthatárán, hogy kultúránk igazi gyökereit, erejét s sorsszerű hivatását megmutassa országnak-világnak, ez a nagyszerű gondolatmű mesteri felépítésével messzire fog világítani sokáig. Nagy átfogó erejének, merész és fölényes vívóképességének többi honvédő dokumentuma közül az „Erdély“ című összefoglaló mű számára írott pompás értekezését emelhetjük csak ki, hogy vissza ne éljünk a számunkra kiszabott rövid percekkel.

Legyen most szabad személyes élményeimmel megvilágítani az ünnepelt közéleti tevékenységének egy másik, nem jelentéktelenebb oldalát. A humanioráknak ma ötven év körüli művelői az egyetemen nem nyertek olyan alapos és részletes kiképzést, mint az ma már divik. Tanáraink jórésze mennyei magasságban trónolt felettünk s gondozás nélkül nőttünk fel mellettük. A nálunk tíz esztendővel idősebb fiatal tudósok azonban jól látták ezt a mulasztást és szárnyuk alá vettek. Oly páratlan szerencsénk volt, hogy pl. a történészek közül Hóman Bálint és Szekfű Gyula, a nyelvészek közül Gombocz Zoltán s mások között, de nem utoljára a műtörténész Gerevich Tibor — fiatal docensek akkor — asztalukhoz ültettek, beavattak tudós terveikbe, kikérdezték elgondolásainkat, szeretettel ostromozták kezdő botlásainkat s így tudományos nevelésünket sokkal inkább nekik köszönhetjük, mint az akkori öregeknek, tulajdonképeni tanárainknak. Gerevich Tibor azonban nem állott meg annál, hogy bennünket maga köré gyűjtött s római direktorsága alatt az örök városban is istápolta, hanem a fiatalság iránti szeretete egyre újabb és újabb korosztályra ruházódott át mind a mai napig. Sokan vagyunk, akiknek nevében kérhetem a jó Istent, hogy áldja meg ezért mind a két kezével.

Eseményekben és eredményekben oly gazdag közéleti tevékenységéről sokat kellene még elmondanunk. Hiszen a Pázmány-Egyetem Bölcsészeti Karán 1924 óta 75 tanítványa tett doktorátust és egész sor ezek közül magántanárságot érdemelt ki már. Azután egész más fejezete működésének a római magyar királyi akadémia megalapítása, melyen azután nemcsak művészettörténészeket képzett tovább, hanem az oda vitt szobrászok, festők új magyar-római iskolájának szellemi vezére lett. Mindenki tudja azt is, hogy az olasz-magyar kultúrkapcsolatokért mennyit harcolt: az olasz szaklapokban és lexikonokban megjelent értekezések és cikkek tömegével, kiállítások rendezésével, diplomáciai tárgyalásokon és személye varázsával.

Szólnunk kellene még arról is, amit az egyházművészet fellendítése terén tett: művészneveléssel, kiállítások rendezésével, a vásárlások irányításával; beszélnünk kellene régi múzeumi munkálatairól a Nemzeti Múzeum ötvöstárgyai s az esztergomi primási képtár rendezésével, de már csak arra jut időnk, hogy azokat a nagyjelentőségű tetteit emeljük ki, melyeket a Műemlékek Orsz. Bizottsága élén vitt véghez. Neki köszönhetjük, hogy kormányzatunk az esztergomi ásatásokat nemzeti feladattá téve, a magyar kultúra fényes bizonyságait nagy anyagi áldozattal a napfényre hozatta a Műemlékek Bizottsága

által, úgy mint Székesfehérvár szentistváni bazilikáját és a magyar renaissance pompás visegrádi emlékeit, hogy középkori templomfreskóink és építészetünk maradványait egyre jobban konzerválja. Mi, régészek, különösen hálásak vagyunk a nógrádverőcei és tétényi római várak, a szombathelyi ókeresztény bazilika és a tácz-fővenyepusztai épületek feltárásáért.

E sokszínű és gazdag tevékenységet budapesti és római egyetemi tanári kinevezése, jelentős állami és diplomáciai funkciókkal való megbízatások és hazai akadémiák és tudós társulatok tagsága, magas magyar és külföldi érdemrendek jutalmazták. E kitüntetések között szerény helyet foglal el, de időrendben az utolsó Országos Társulatunk éremjutalma, amelyről mai közgyűlésünk egy későbbi pontja fog jelentést tenni. De készített a régészek nagy családja számodra egy másik tiszteletadást is ezen az évfordulón. Neked ajánljuk 60. születésnapodon az Archaeologiai Értesítő ezévi kötetét. Fogadd tőlünk olyan szeretettel, mint amilyennel adjuk. Hogy e kötet eddig nyomtatásban nem jelenhetett meg, az az oka, hogy gazdag tartalmának nyomtatási költségei túllépik szűk hitelkeretünket. Engedtessék meg, hogy megragadjam az alkalmat s kérjem mély tisztelettel a magyar kultuskormány és a Székesfőváros jelenlévő képviselőit, hogy anyagi hozzájárulással adjanak módot e szép ünnepi kiadvány megjelenésére.

Most a Mindenhatóhoz fordulunk. Kérjük, tartsa meg szeretett Elnökünk szelíd mosolygásod és vigasztaló jókedved, tartsa meg sziporkázó szellemed frissességét, messzenéző bölcs irányításodat Társulatunk s a magyar kultúra számára még hosszú évtizedekig. A jó Isten éltesse nagyon sokáig!

ATÁRSULAT VÁLASZTMÁNYÁNAK JAVASLATA AZ IPOLYI ARNOLD- ÉS RÓMER FLÓRIS-ÉRMEK ELSŐ PÉLDÁNYÁNAK ODAITÉLÉSÉRE A KÖZGYŰLÉSHEZ

(Az évi rendes közgyűlésen előterjesztette az I. titkár.)

Igen tisztelt Közgyűlés!

Az elmúlt év december 20-án tartott választmányi ülésünk elhatározta, hogy Országos Társulatunk régészeink és művészettörténészeink számára, akár egy egész életet kitöltő tudományos munkásság kitüntető elismeréseképpen, akár egy-egy nagyjelentőségű régészeti vagy művészettörténeti munka kitüntetésére, érmeket alapít, amelyeket évenként rendes közgyűlésünkön fogunk a kitüntetett tudósoknak átnyújtani. Művészettörténészeinknek ítélendő érmünket Ipolyi Arnoldról, művészettörténetünk úttörő és nagyérdemű művelőjéről, a régészeknek kitüntetésére alapított érmünket pedig a magyar régészet örökérdemű kezdeményezőjéről és munkásáról, Rómer Flórisról kívántuk elnevezni. Az ugyanazon a napon tartott rendkívüli közgyűlésünk választmányunk javaslatát mindenben elfogadta és így törvényeserejű határozattá emelte.

Választmányunk f. évi május hó 22-én tartott ülésén döntött az irányban, hogy e két kitüntető társulati érem első példányait kiknek kívánja az igen tisztelt Közgyűlés által odaítéltetni, s döntése úgy szól, hogy kéri a Közgyűlés szíves hozzájárulását ahhoz, hogy az Ipolyi Arnold-érem I. példányát társulatunk elnökének, dr. Gerevich Tibornak ítélje oda, a Rómer Flóris-érem I. példányát pedig társulatunk tiszteleti tagjának, dr. Láng Nándornak ítélje meg.

Igen tisztelt Közgyűlés!

Javaslatunkat bővebben megokolni fölöslegesnek tartjuk. Dr. Gerevich Tibor közel négy évtizedet magában foglaló tudományos pályájának átfogó ismertetését éppen az imént hallottuk Másodelnökünk üdvözlő beszédéből. A magyar művészettörténetnek úgy itthon, mint a külföldön tisztelt és nagyrabecsült művelőjét és vezérét, a modern magyar művészeti törekvéseknek egyik legnagyobb hatású pártolóját és irányítóját tiszteljük benne, akinek a Műemlékek Országos Bizottságában eltöltött elnöki évei a magyar mult annyi jelentős és fontos emlékének napvilágra hozásával kapcsolódtak egybe. A Társulat önmagát tiszteli meg, ha Ipolyi érme I. példányának egyhangú odaítélésével szeretett Elnökünk működését, maradandó és a magyar művészettörténeti kutatás terén irányt mutató munkásságát tiszteli meg.

Dr. Láng Nándor régészeink között foglal el kivételes helyet. Az ő nevéhez fűződik az első magyar nyelvű görög művészettörténet megírása; évtizedek óta folytatott kutatásai

az antik vallástörténeti, különösen a Juppiter Dolichenus kultusz emlékeinek összegyűjtése és magyarázása terén külföldön is megbecsült nevet biztosítottak számára. Az Archeologiai Értesítőben, a Budapest Régiségeiben, egyéb folyóiratainkban és külföldön közzétett értekezései és cikkei nemcsak új anyag publikálásukkal, gazdag összehasonlítóanyagukkal, hanem emelkedett és nemes írásművészetükkel is kitűnnek. Társulatunk már régebben tiszteleti taggá választotta dr. Láng Nándort, s most önmagát tiszteli meg, ha nagy és nemes emberi tulajdonságaival is kiváló érdemes és kitűnő tudósunknak ítéli oda a Társulat Rómer-érmének első példányát.

Kérjük a választmány e javaslatának szíves elfogadását.

JELENTÉS AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZET- TÖRTÉNETI TÁRSULAT 1941—42. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

Az évi rendes közgyűlésen előterjesztette dr. Oroszlán Zoltán I. titkár.

Igen tisztelt Közgyűlés !

Amikor az 1941/42. egyesületi évről szóló beszámolómat kívánom előterjeszteni, úgy érzem, hogy egy pillanatra nekünk is meg kell állnunk annál a szívünknek kedves ünnepi momentumnál, mely mai közgyűlésünket annyira meghitt, családias hangulatúvá tette; annál az eseménynél, hogy szeretett elnökünk e hó 14-én fog hatvanadik életévébe lépni. Ebből az időből csaknem 35 évet töltött el Társulatunkban, mely a fiatal Gerevich Tibort 1906-ban választotta meg rendes tagjai közé. Ettől kezdve magasra ívelő pályafutása szorosan összeforrt Országos Társulatunk életével és történetével. 1909-ben már a választmányi tagok sorában találjuk. Midőn az összeomlás, a kommunizmus vörös hónapjai, majd a Trianoni békekötés utáni időknek minden tudományos munkát megbénító atmoszférájából a magyar tudományosság is újult erővel éledezni kezdett, ő volt az, aki 1920-ban maga köré gyűjtött bennünket és néhai áldott emlékü elnökünk Kuzsinszky Bálint közreműködésével új életre keltette a Társulatot, mely őt először I. titkárává, majd másodelnökévé, végül 1933-ban elnökévé választotta. Országos Társulatunknak reneszánsza tehát szorosan összefüggött Gerevich Tibor nevével, a Társulatnak ő mindig vezetője, most pedig már tíz esztendeje irányítója és elnöke. Az ő nevéhez fűződnek Társulatunkban végbevitt szervezeti és névváltozások, Társulatunk Évkönyveinek kiadása és végül ő volt irányítója annak a belső mozgalomnak is, mely 1926-ban az Archaeologiai Értesítőt hosszas alvás és tengődés után ismét kitűnő szerkesztő kezébe juttatta és így annak is új felvirágzást segítette elő. Ezek a csak nagy vonásokban elénk vetített tények Társulatunk legutóbbi 25 évének történetéből eléggé megmutatják, hogy kicsoda a mi számunkra Gerevich Tibor, aki azonfelül, hogy szeretett Elnökünk, egyúttal Társulati életünk legfőbb irányítója; Őkörülötte alakult ki az a kedves és meghitt viszony, mely Társulatunk legtöbb tagját egybefűzi. Mi csak azt kívánhatjuk neki e szép évforduló alkalmából, hogy a jó Isten tartsa meg számunkra még hosszú ideig erőben, egészségben és a Társulatunk iránt eddig is tanúsított jóakaratában és szeretetében.

Ha most az elmúlt esztendő történetét akarjuk röviden összegezni, meg kell állapítanunk, hogy ellenére a nehéz időknek, Társulatunk az utóbbi években tapasztalt fellendülése ez évben sem törött meg, hanem tovább tartott. Mutatja ezt tagjaink számának örvendetes gyarapodása (25 fő), valamint az a jóleső tapasztalat, hogy ellentétben a múltban tapasztalt hanyag tagdíjfizetéssel, az elmúlt évben etéren is némi javulás volt



Gerard Ritor

észlelhető. Még mindig messze vagyunk azonban attól az ideális állapottól, hogy annyian fizessék tagdíjukat, ahányan tagjainknak vallották, illetőleg kötelezték magukat. Ezen a téren még további javulást kell kérnünk, sőt követelnünk. A választmány csak egyik legutóbbi ülésén hozott határozatában kimondotta, hogy a jövőben bármely tisztségre, így választmányi taggá is csak az választható, aki nincs tagdíj fizetésével semminemű hátralékban. Akkor, amikor a Társulat pontosan megjelenteti a M. Tudományos Akadémiával karöltve az Archaeologiai Értesítő pompás köteteit, sőt amikor ennek az évnek végén remélhetőleg választást is engedhet majd tagjainak abban, hogy az Értesítőt, avagy az Elnökünk szerkesztésében megjelenő új művészettörténeti folyóiratot választják e tagilletményül, vagy esetleg a tagdíj duplájának fizetésével mind a kettőt, akkor mondom, minden tisztelt Tagtársunk erkölcsi kötelességének kell, hogy tartsa, szerény és a mai viszonyok között is könnyen elbírható tagdíjának befizetését. Erre annál is nagyobb szükség volna, mert szeretnénk tagjaink számát 500 *fizető* tagra felrugtatni, amikor is nemcsak az Értesítőt és a megjelenendő művészeti folyóiratot tudjuk majd megfelelően támogatni, hanem talán e folyóirataink munkatársainak is tudunk majd szerény írói honoráriumot juttatni, vagy esetleg más kiváló, fontos munkák külön kiadására is gondolhatunk majd a normális viszonyok helyreálltával.

Az elmúlt évnek társulati életünkre kiható legjelentősebb eseménye újabb alapszabálmódosításunk volt, melyet 1941. év december 20-án tartott rendkívüli közgyűlésünkön hajtottunk végre. Jövőre már ennek az alapján fogjuk választásainkat megtarthatni, ami azt jelenti, hogy tizenkét új taggal bővíthetjük választmányunkat, tizenkét új választmányi tagtársunk hozhat új ötleteket társulati életünk színesebbé tételére.

Az elmúlt év történetének statisztikai képét megrajzolva elmondhatjuk: Társulatunk tartott 8 felolvasó ülést — egyet a Magyarországi Olasz Kultúrintézettel közösen —, 2 közgyűlést, 5 választmányi ülést. Ez évünket a június hó 20.-ára tervezett nagytétényi kirándulás teszi majd teljessé. Felolvasó üléseinken és közgyűléseinken elhangzott összesen 17 előadás. Ezek közül őskori tárgyú volt egy, a római régészet új és érdekes problémáival foglalkozott három, népvándorláskori témája volt két előadásnak. Ezek egyikének, dr. Szabó Kálmán vál. tagtársunk előadásának kapcsán két 3—3 tagú bizottságot küldött ki választmányunk, hogy a régészeti tudományos nyelvben az egyes eszközökre, tárgyakra vonatkozólag egységes elnevezéseket állapítsanak meg. Régen szükséges lépés volt ez régészeti irodalmunkban s nagy érdeklődéssel várjuk e bizottságaink munkájáról és annak eredményéről szóló jelentéseket. A magyar-bizánci kapcsolatokkal, a visegrádi ásatásokkal, egy középkori kassai fazekasműhellyel és az ottani Hóhérbástyával, az Amerikában őrzött XIV. századbeli magyar illuminált kéziratokkal, a barokk Péccsel, a XVIII. sz. közepi éremvéséssel, a XIX. századeleji pest-budai festőkkel, és Mészöly Gézával foglalkozott egy-egy előadónk. Megemlékeztünk Schulek Frigyes születésének 100. évfordulójáról és az év folyamán két vendégelőadót is üdvözölhattünk előadásainkon. Gerke Frigyes budapesti vendégprofesszor, új levelező tagunk, a késő antik falfestészetre vonatkozó új tanulmányainak nagyértékű eredményeit mutatta be, míg Pietro Marconi a líbiai régészeti ásatások nagyszerű új eredményeiről számolt be. Mindezek az előadások részben már nyomdakészen állanak, részben már meg is jelentek valamely szakkiadványban.

Emlékezzünk meg azonban Társulatunknak arról a nagyjelentőségű lépéséről, mellyel ez évtől kezdve a magyar régészet és művészettörténet érdemes munkásainak az Ipolyi-

és Rómer-érmekben méltó elismerést kíván időről-időre juttatni. Az a lelkesedés, ahogyan az érmek ez évi első odaítélésére vonatkozó választmányi javaslatot a Közgyűlés fogadta, eleven jele annak, hogy Társulatunk helyes intenciókat követett ez alapításával. Hasonló célokat szolgál Pasteiner- és Kuzsinszky-érmeink alapítása is, melyeknek odaítélésével évenként való kitűzésével és az új nemzedéket kívánja országos Társulatunk már ifjú korában a nagy elmélyedést és nehéz tanulmányokat igénylő munkájáért jutalmazni. Vajha e négy érmünknek alapítása Társulatunk egy szebb jövőjének hajnalát is jelentené!

Kegyelettel említtem, hogy az elmúlt évben alapító tagunkat, dr. Nemes Antal c. püspököt veszítettük el tagjaink sorából, akinek, míg egészsége el nem romlott, nem egyszer előadásában is gyönyörködhattünk, és finom aszkéta alakját ritkán nélkülöztük régebbi előadó üléseinken. Emlékét e közgyűlésünk jegyzőkönyvében fogjuk megörökíteni.

Tisztelettel kérem a tisztelt Közgyűlést, hogy jelentésemet elfogadni méltóztassék.

KIMUTATÁS AZ 1941—42. ÉVBEN TARTOTT ELŐADÓ-, VÁLASZTMÁNYI-ÜLÉSEKRŐL ÉS KÖZGYÜLÉSEKRŐL

1941. október hó 15-én

V á l a s z t m á n y i ü l é s :

Folyó ügyek, felolvasó ülések tárgyainak és az alapszabály módosító közgyűlés irányelveinek megállapítása, az alapszabályok megfelelő előkészítését az I. titkárra bízák, tagok felvétele.

F e l o l v a s ó ü l é s :

Dr. Nagy Lajos: Az aquincumi topográfia és a budakörnyéki kutatás. — Megjelenik a Budapest története I. kötetében.

Dr. Nagy Tibor: Aquincum territoriumának újabban feltárt majorság-épületei. — Megjelenik a Budapest Régiségei XIV. kötetében.

Dr. Kopp Jenő: Ismeretlen pest-budai festők a XIX. század elejéről. — Megjelent a „Szépművészet” II. évf. 75—80 l.

1941. november hó 5-én

F e l o l v a s ó ü l é s :

Prof. Dr. Friedrich Gerke: Die Renaissance des Architekturstils in der spätantiken Wandmalerei.

1941. december hó 3-án

F e l o l v a s ó ü l é s :

Dr. Gerevich Tibor: Elnöki megnyitó.

Dr. Iovag Ybl Ervin: Schulek Frigyes emlékezete. (Születésének 100 éves fordulóján.) — Megjelent a Szépművészet II. kötetében 311—314. l.

Schulek János: A visegrádi királyi palota feltárása. — Kivonata megjelent a Szépművészet II. kötetében (1941) 304—306. l.

1941. december hó 20-án

V á l a s z t m á n y i ü l é s

A Társulat alapszabályai módosításának tárgyalása, a Társulat érmeinek alapítását célzó javaslat előkészítése, folyó ügyek, tagok felvétele.

Rendkívüli közgyűlés:

Dr. Gerevich Tibor: Elnöki megnyitó.

Dr. Mihalik Sándor: Egy kassai középkori fazekasműhely.

Dr. Oroszlán Zoltán előterjeszti a választmány által elfogadott alapszabálytervezetet, melyet a közgyűlés elfogad.

Dr. Gerevich Tibor bejelenti, hogy a Társulat kiváló tudósok kitüntetésére megalapítja Ipolyi Arnold és Rómer Flóris érmeit, fiatal régészek és művészettörténészek jutalmazására létesíti a Kuzsinszky Bálint és Pasteiner Gyula érmeiket.

1942. február hó 18-án

Felolvasó ülés:

Dr. Patay Pál: Temetkezési szokások a rézkori bodrogkeresztúri kultúrában. — Megjelenik az Archaeológiai Értesítő legközelebbi kötetében.

Dr. Gosztonyi Gyula: A barokk Pécs. — Megjelenik önállóan.

1942. március hó 18-án

Felolvasó ülés:

Dr. Szabó Kálmán: Néprajz a régészetben.

Dr. Huszár Lajos: Körmöcön vert emlékérmek a XVIII. század közepén. — Megjelent a Numizmatikai Közlemények XLI, (1942) évfolyamában.

1942. április hó 22-én

Választmányi ülés:

Folyó ügyek, tagfelvételek, dr. Szabó Kálmán indítványára bizottságokat küldenek ki a szakkifejezések végleges megállapítására.

Felolvasó ülés:

Dr. László Gyula: Az avar világképről. — Megjelenik az Archaeológiai Értesítőben.

Dr. Dercsényi Dezső: XIV. századi magyar illuminált kéziratok Amerikában. (Színes felvételek bemutatásával.) — Megjelent a Magyar Könyvszemle LXVI. (1942) évfolyamában 113—125 lapon.

1942. május hó 3-án

Választmányi ülés:

Megállapítják az évi rendes közgyűlés tárgysorozatát, megbízzák Alföldi András másodelnököt és dr. Oroszlán Zoltán I. titkárt, hogy a kitüntető érme odaítélésére javaslatot készítsenek. Elhatározzák, hogy az Archaeológiai Értesítő ez évi kötetét Gerevich Tibor elnökünknek fogjuk ajánlani, és a rendes közgyűlést is az ő ünneplésére rendezzük. Folyó ügyek, tagfelvételek.

Felolvasó ülés:

Dr. Radnóti Aladár: A dáciai limes a Meszesen (légi felvételekkel).

Dr. Bárányné Oberschall Magda: Magyarországon lelt bizánci mellkeresztek (pektorálisok). — Megjelenik Prof. Dr. Friedrich Gerke szerkesztésében álló új folyóiratban.

1942. május hó 22-én

Választmányi ülés:

Az évi rendes közgyűlés előkészítése. A választmány az Ipolyi Arnold-éremmel való kitüntetésre dr. Gerevich Tibort, a Rómer Flóris-éremmel való kitüntetésre pedig dr. Láng Nándort javasolja egyhangúlag a Közgyűlésnek. Jelölés a megürülő választmányi és számvizsgáló bizottsági tagsági helyekre. Folyó ügyek, tagfelvétel.

1942. május hó 26-án

Felolvasó ülés:

A Magyarországi Olasz Kulturintézettel közös rendezésében

Prof. Dott. Pietro Romanelli: L'attivit  archeologica nella Libia.

1942. június hó 3-án

Közgyűlés, melynek keretében köszöntötte a Társulat szeretett elnökét, dr. Gerevich Tibort születésének 60. évfordulója alkalmából.

Dr. Alföldi András: másodelnök  dv zl  beszéde.

A választmány javaslatára az Ipolyi Arnoldról elnevezett éremmel dr. Gerevich Tibor eln k t, a R mer Flóris- remmel pedig dr. Láng Nándor tiszteleti tagot tüntetik ki.

A Kuzsinszky Bálint-  s Past iner Gyula-érmeket pedig dr. Radnóti Aladár és dr. Csánky Miklós rendes tagok kapják.

Dr. Jalsoviczky Károly tiszteleti tag előadása: Mészöly Géza. — Megjelent a Szépművészeti II. (1942)  vfolyam ban, 159—168 l.

Dr. Oroszlán Zoltán I. titkár jelentése az elmúlt társulati évről.

A számvizsgáló bizottság jelentése az elmúlt évről.

Schiller Rezső pénztáros előterjeszti a jövő évi költségvetést.

A választmány javaslatára a kilépő választmányi és számvizsgáló-bizottsági tagokat újra megválasztják.

1942. június hó 20- n

Kirándulás a Budapest Székesfőváros Régészeti és  sat si Intézetének Nagyt tenyben végzett ásatásainak megtekintésére. A helyszínen dr. Nagy Lajos választmányi tag és dr. Gerevich László rendes tag tartottak előadást, ismertette az ásatás gazdag régészeti és építészeti leleteit. E kir ndul sunkon a Szellemi Együttműködés Szövetsége Magyar Egyesületének több tagja is résztvett az I. titkár meghívására.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
ELNÖKSÉGE, VÁLASZTMÁNYA ÉS SZÁMVIZSGÁLÓ BIZOTTSÁGA 1942. ÉVI
JÚNIUS HÓ 3-ÁN

Tisztikar:

Elnök: Dr. GEREVICH TIBOR
Másodelnök: CSÁNYI KÁROLY és Dr. ALFÖLDI ANDRÁS
I. titkár: Dr. OROSZLÁN ZOLTÁN
II. titkár: Dr. PÁLINKÁS LÁSZLÓ
Pénztáros: SCHILLER REZSŐ
Ellenőr: GAUL GÉZA
Ügyész: Dr. MEDNYÁNSZKY MIKLÓS

Választmányi tagok:

1940—1942. évkörre:	1941—1943. évkörre:	1942—1944. évkörre:
dr. Banner János	vitész Aggházy Kamill	dr. Balogh Albin
dr. Bartucz Lajos	dr. Fettich Nándor	dr. Csánky Dénes
dr. Finály Gábor	dr. Hillebrand Jenő	dr. Géfin Gyula
dr. Genthon István	Höllrigl József	dr. Kapossy János
dr. Huszár Lajos	dr. Kopp Jenő	dr. Mihalik Sándor
dr. Lux Géza	Kőszeghy Elemér	dr. Paulovics István
dr. Nagy Lajos	dr. Lux Kálmán	dr. Pigler Andor
dr. Péczely Béla	dr. Péter András	dr. Szilágyi János
dr. Szabó Kálmán	dr. Roska Márton	dr. lovag Ybl Ervin
dr. Tompa Ferenc	dr. Schoen Arnold	gróf Zichy István
	dr. Szentiványi Gyula	

Számvizsgáló bizottság:

Elnök: dr. Sötér Géza
Tagok: dr. Dercsényi Dezső és dr. Dobrovits Aladár

Közzéteszi: dr. Oroszlán Zoltán
I. titkár

ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
TÁRSULAT

ZÁRSZÁMADÁS AZ 1941. ÉVRŐL

a) Bevétel:

1. Tagdíjakból	1.100.— P
2. Államsegély	450.— „
3. Budapest Székesfőváros támogatása	2.000.— „
4. Adomány	100.— „
5. Egyéb bevétel	90.22 „

Összesen: 3.740.22 P

Pénzmaradvány az 1940. évről 1.136.41 „

Együtt: 4.876.63 P

b) Kiadás:

1. Tisztviselők tiszteletdíjaira	800.— P
2. Felolvasó ülésekkel kapcsolatos kiadásokra	213.60 „
3. T. Akadémiának Arch. Értesítőkért	1.100.— „
4. Irodai kiadásokra	391.67 „

Összesen: 2.504.27 P

Pénzmaradvány az 1941. év végén 2.372.36 „

Együtt: 4.876.63 P

Társulati vagyommérleg az 1941. év végén:

a) *Vagyon:*

1. Értékpapirokban	100.— P
2. Érmekben	100.— „
3. Tagdíjkövetelésekben	120.— „
4. Készpénzben	2.372.36 „

Vagyon: 2.692.36 P

Téher nincs, tehát a tiszta vagyon: 2.692.36 P

Budapest, 1941. december 31-én.

Jelen számadást felülvizsgáltuk, s úgy ezt, mint a vagyommérleget rendbenlevőnek találtuk.

Budapest, 1941. december 31-én.

Dr. Sötér Stöhr Géza s. k.
számvizsgálóbizottság elnöke

Dr. Dercsényi Béla s. k.
szv. biz. tagja

Dr. Dobrovits Aladár s. k.
szv. biz. tagja

ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
KÖLTSÉGVETÉS AZ 1942. ÉVRE

Bevételek:

1. Tagdíjakból	1.100.— P
2. Államsegély	450.— „
3. Székesfőváros segélye	1.000.— „
4. Egyéb bevételek (kamat, stb.)	30.64 „
Összesen:	2.580.64 P
Pénzmaradvány 1941. évről	2.372.36 „
Együtt:	4.953.— P

Kiadások:

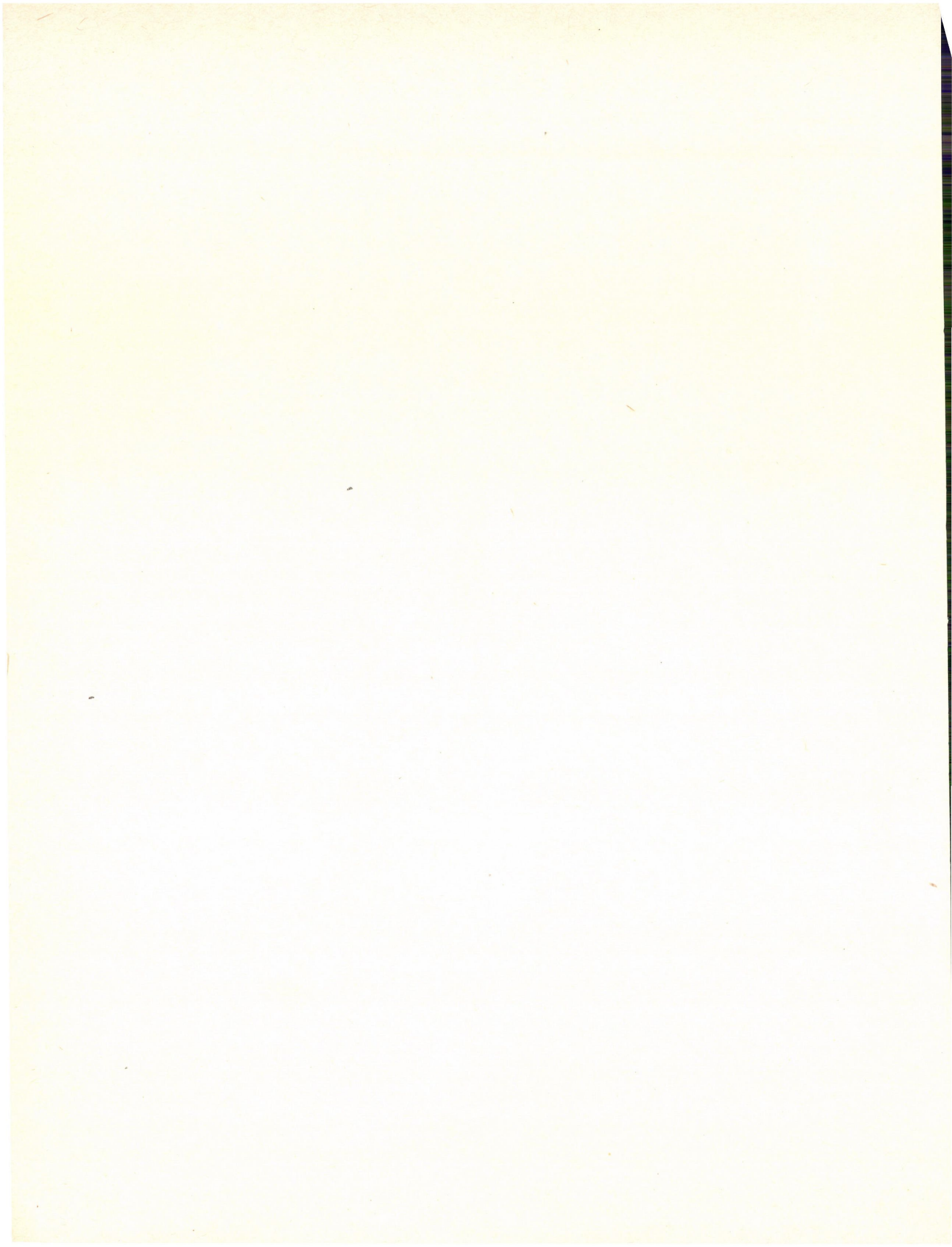
1. Tisztviselők tiszteletdíjai	800.— P
2. Felolvasó ülésekre	500.— „
3. Diapozitívekre	50.— „
4. Arch. Ért. megjelenéséhez hozzájárulás	1.000.— „
5. Irod. kiadások	550.— „
6. Előre nem látható kiadások	250.— „
Összesen:	3.150.— P
Várható pénzmaradvány	1.803.— „
Együtt:	4.953.— P

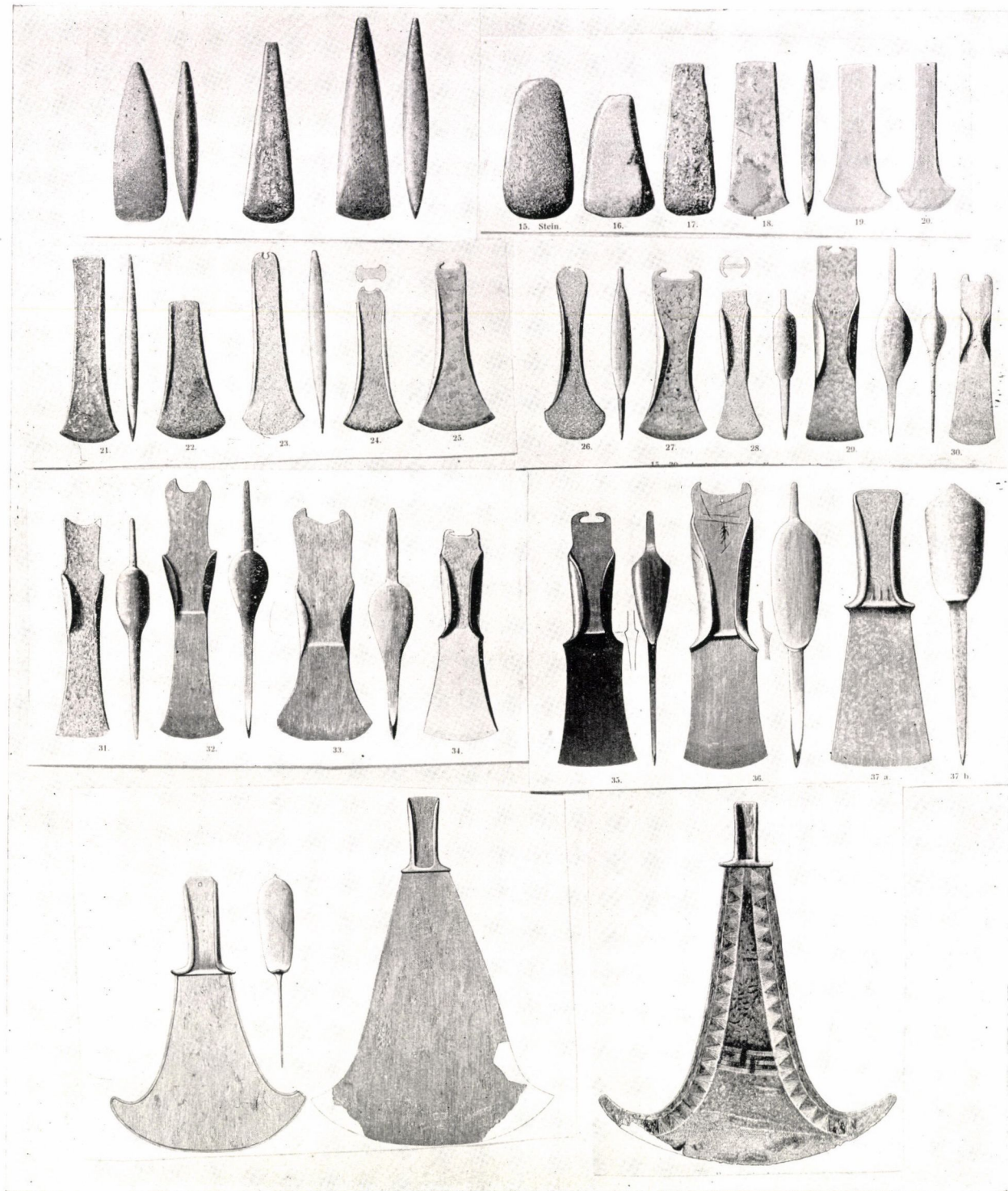
Budapest, 1942. június 3-án.

Schiller Rezső s. k.,
társulati pénztáros

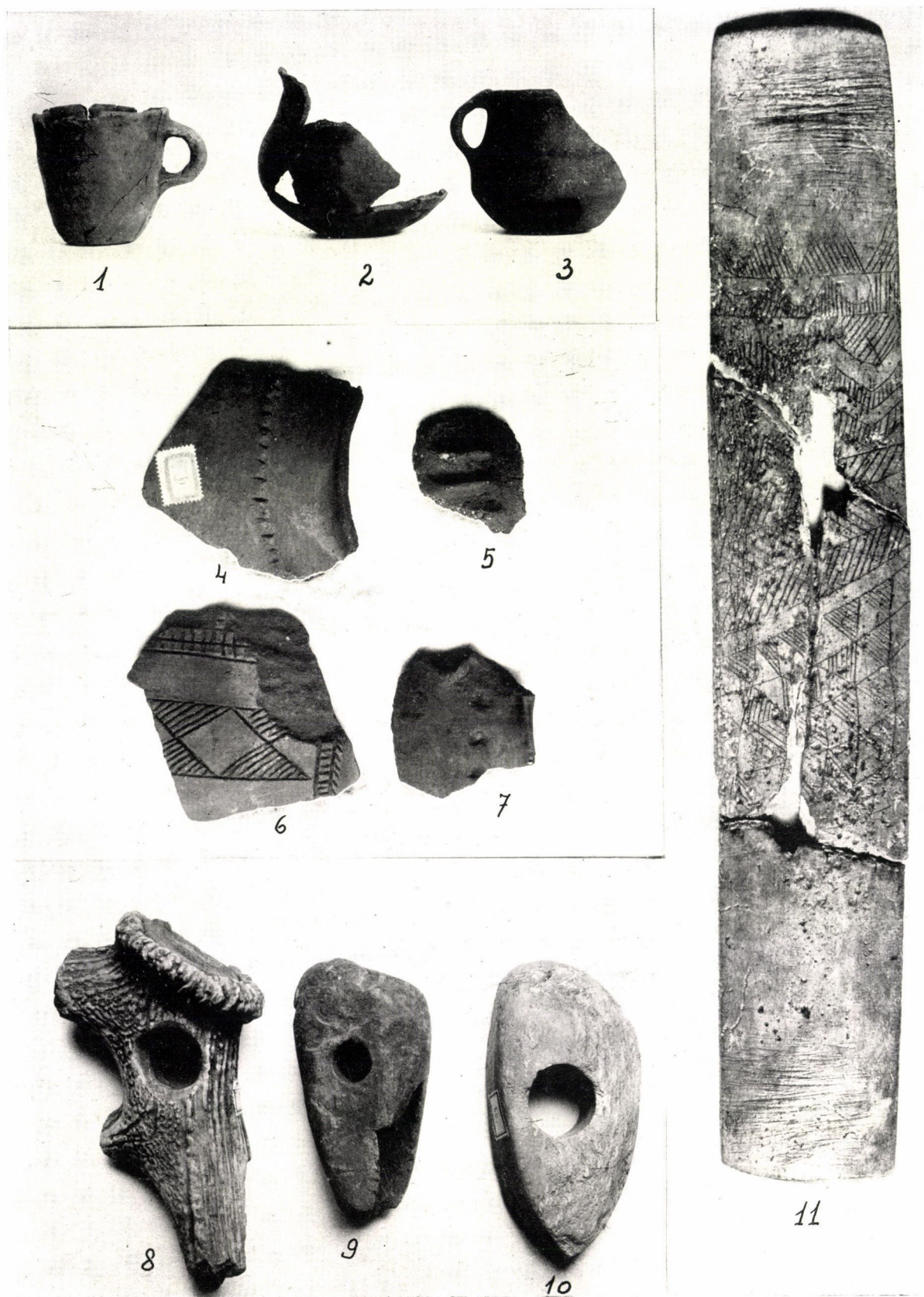
Felelős kiadó : Dr. Alföldi András.

39.187. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest VIII., Múzeum-krt. 6. (F.: Thiering R.)

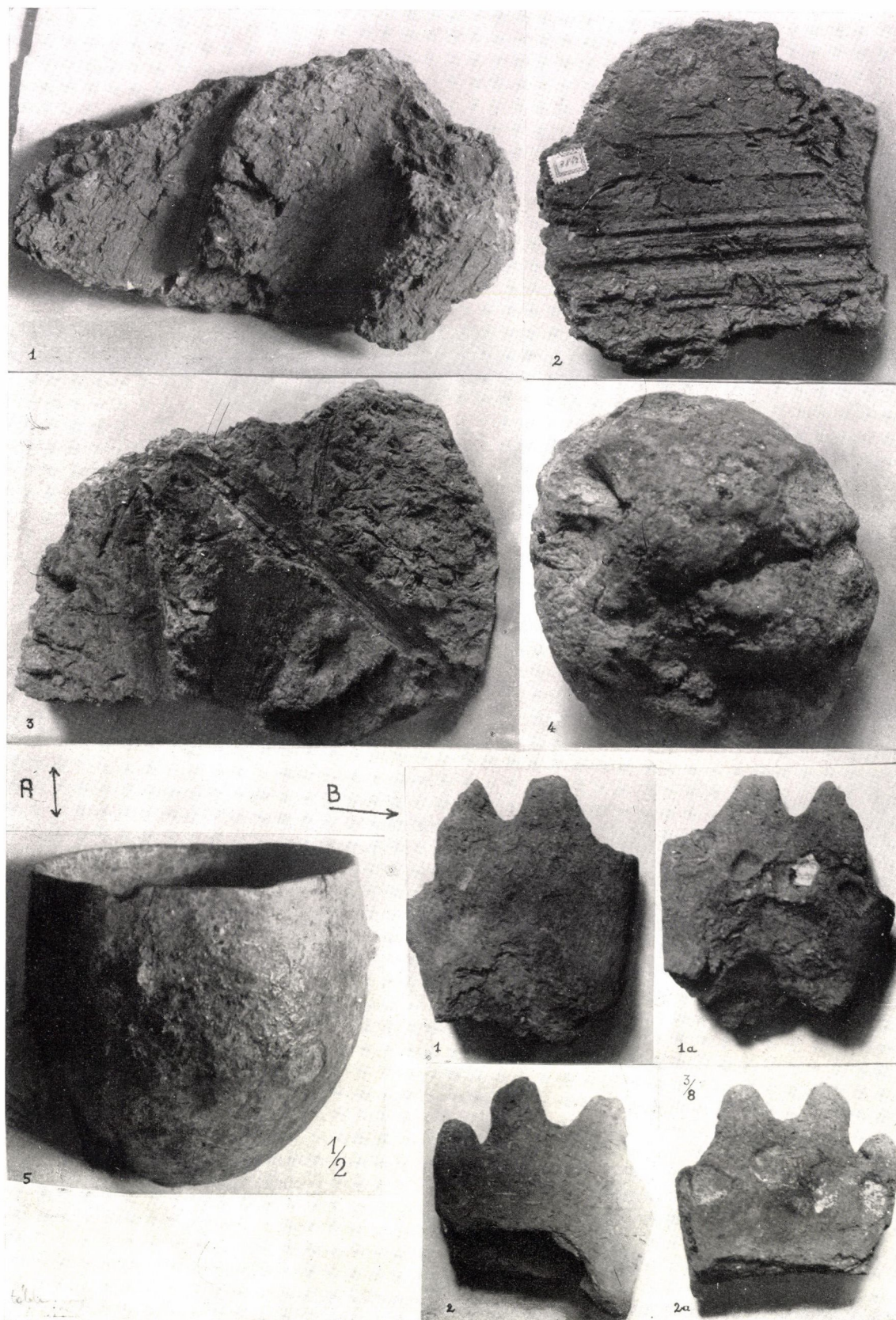




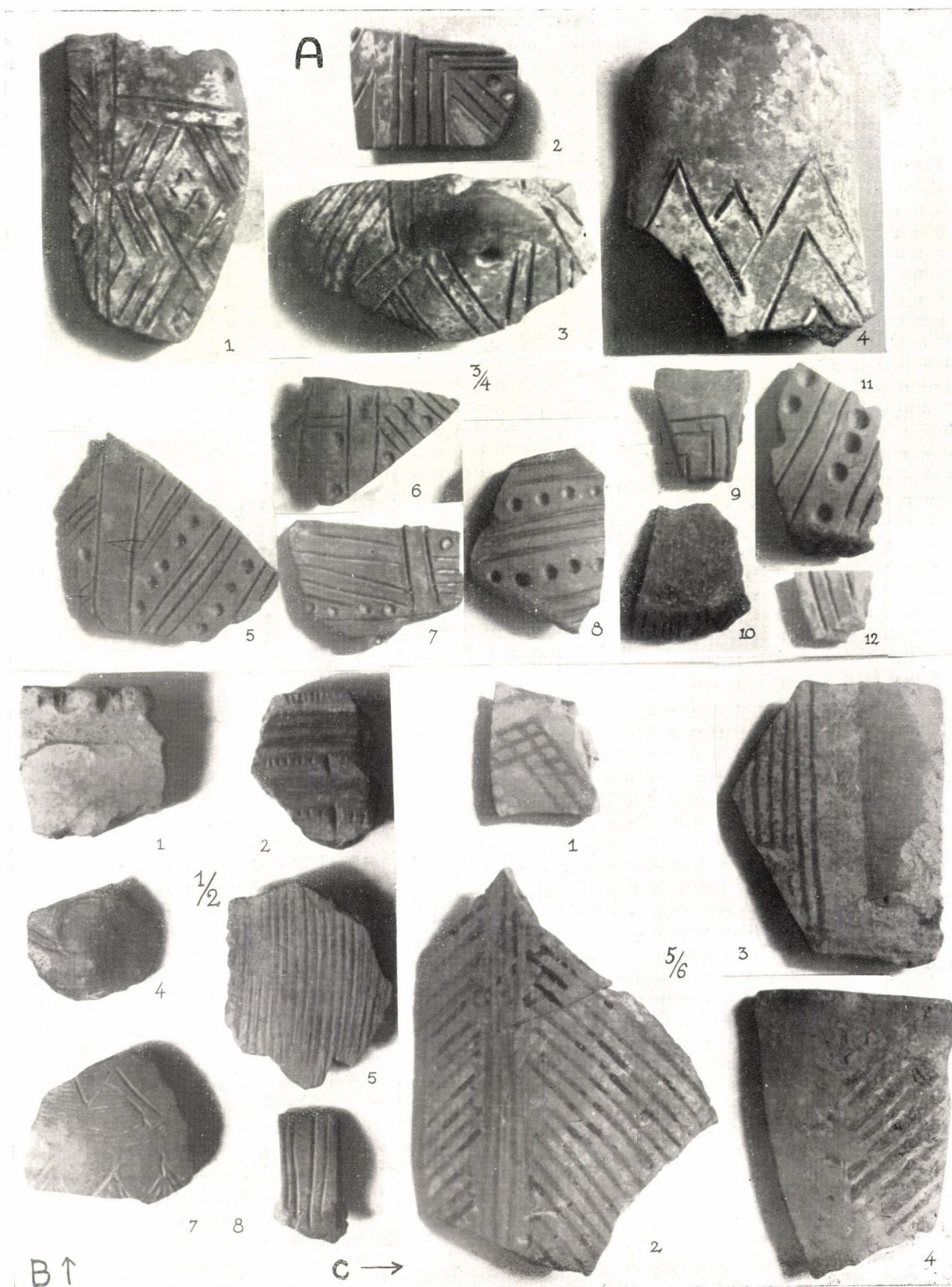
A balták fejlődéssora (összetett tipológiai sor) *Montelius* nyomán.



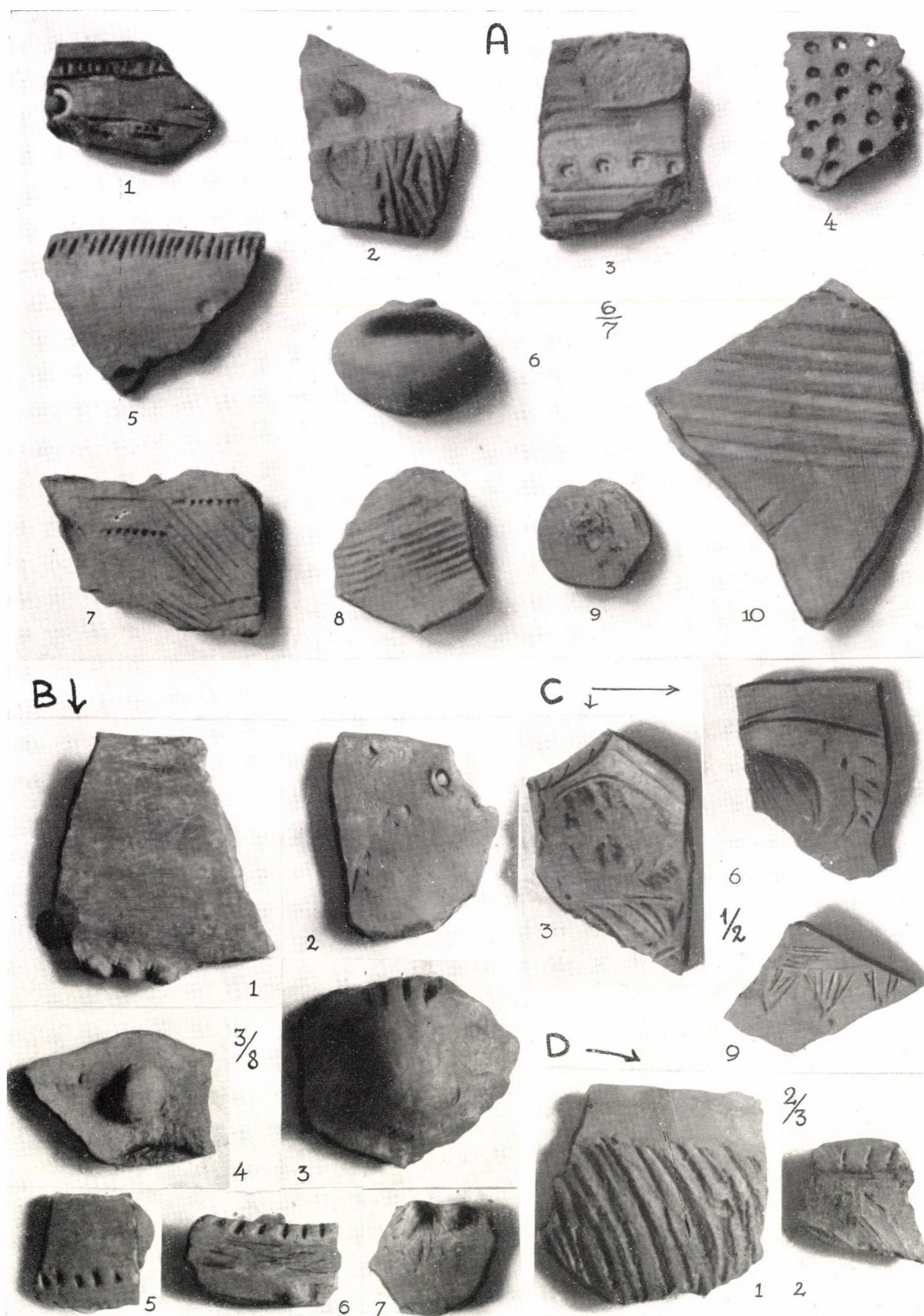
1—10. Leletek a szélmezei tőzegtelepről. — 11. Preszkita íjjrészlet Szeged—Öthalomról.



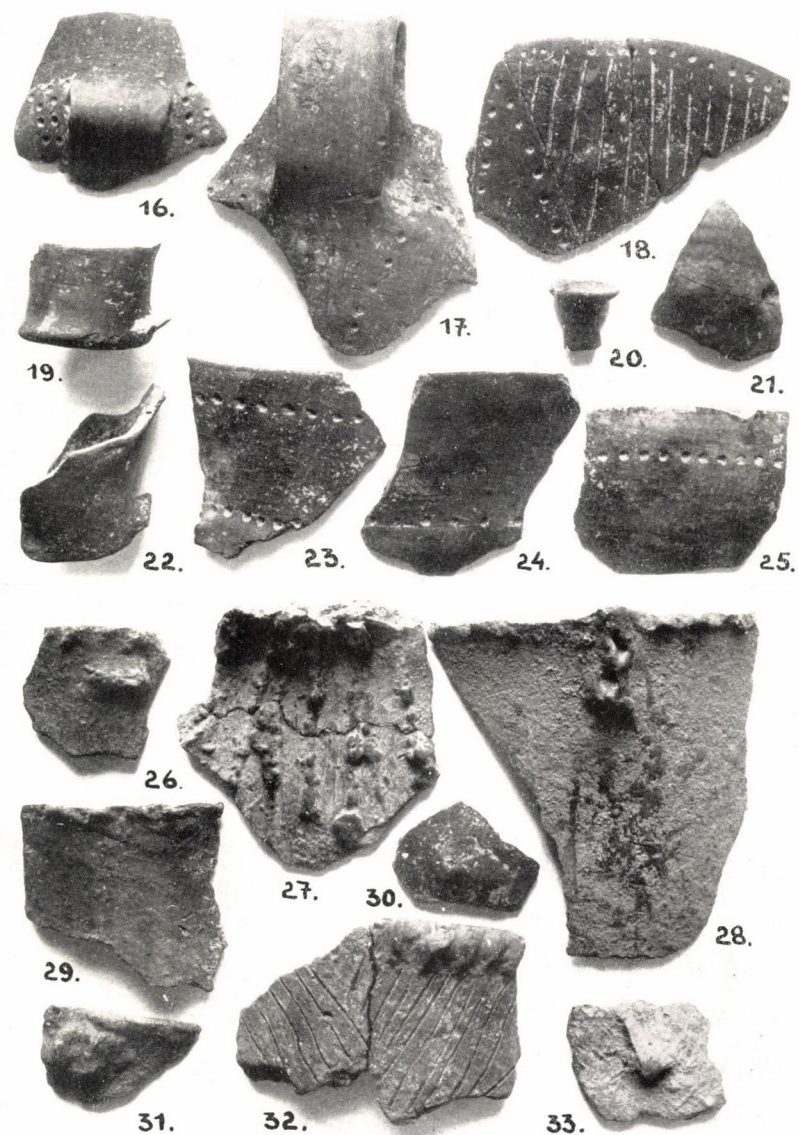
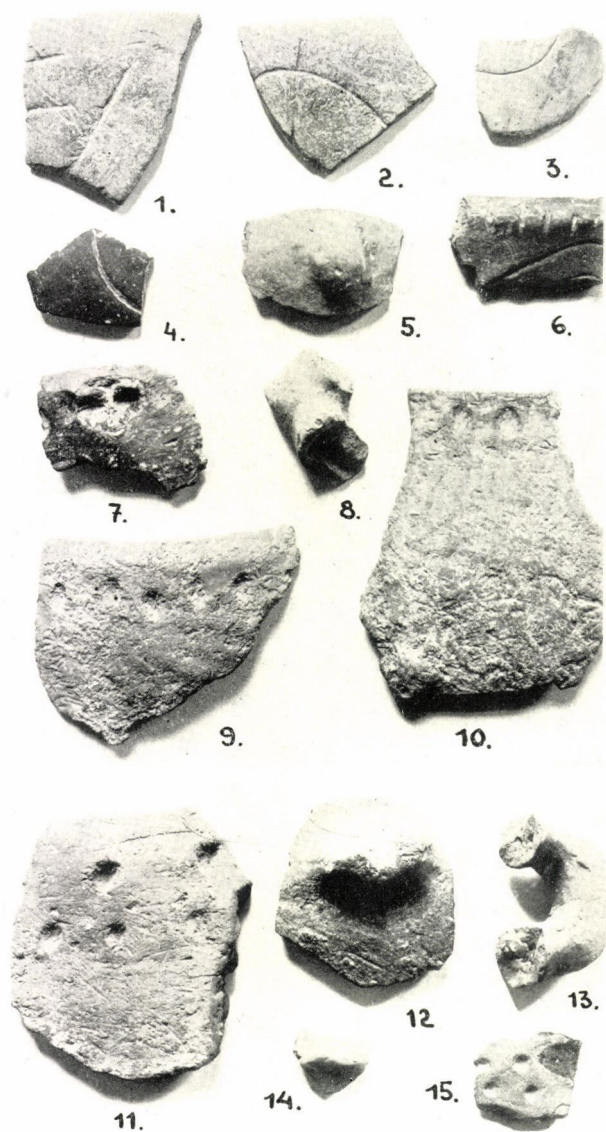
Zsáka. Vár. A. kép. 1—4. Agyagtapasztöredék. — 5. Agyagbögre. — B. kép. 1—2. Katlandiszek. (?)



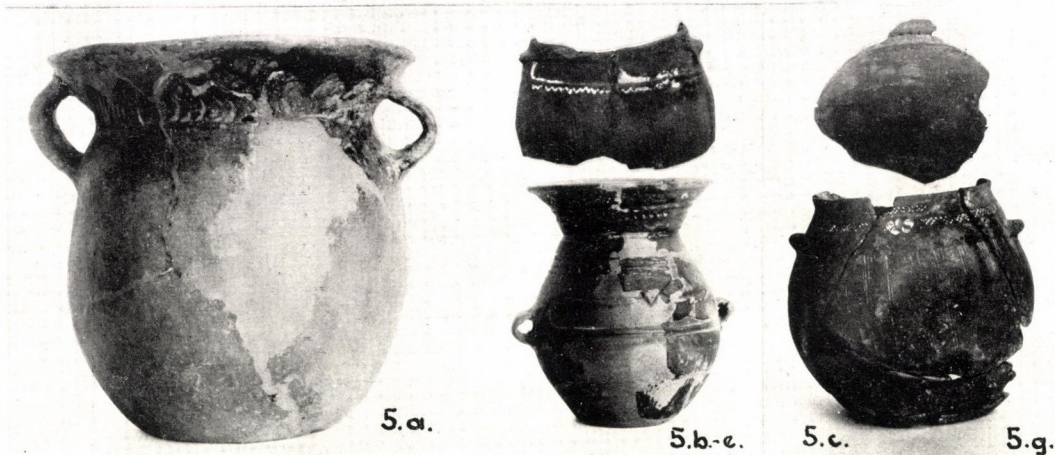
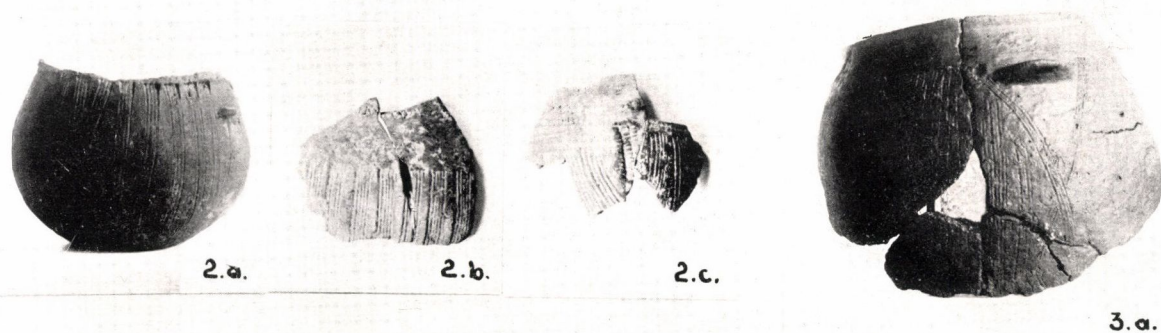
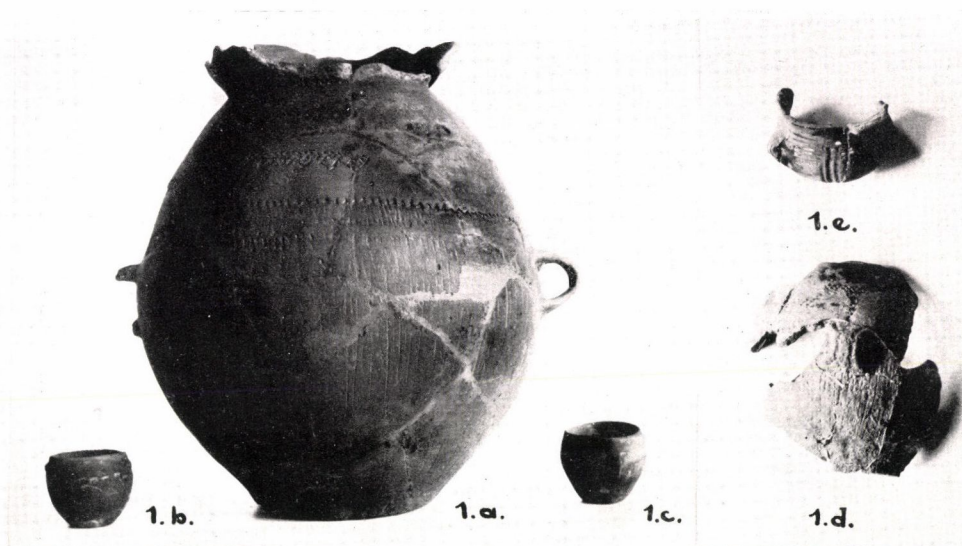
Zsáka, Vár. A. kép. 1—12. Mélyített díszű cserepek. — B. kép. 1—2, 4—5, 7—8. Bronzkori cserepek. C. kép. 1—4. Festett díszű cserepek.



Zsáka, Vár. A. kép. 1—10. Bronzkori cserepek. — B. kép. 1—7. Bűtyökdíszű, rovátkolt s átfűrt cserepek. — C. kép. 3, 6, 9. Bronzkori cserepek. — D. kép. 1—2. Bronzkori cserepek.



1—15. Vonaldíszes; 16—33. bádeni típusú eseréptöredékek a bonyhádi ásatás anyagából.



Bronzkori urna és szórthamvas sírok Bonyhád határából. 1a—1e. 1. sír. — 2a—2c. 2. sír. 3a. sír. 5a—5g. 5. sír.



4.d.



4.c.



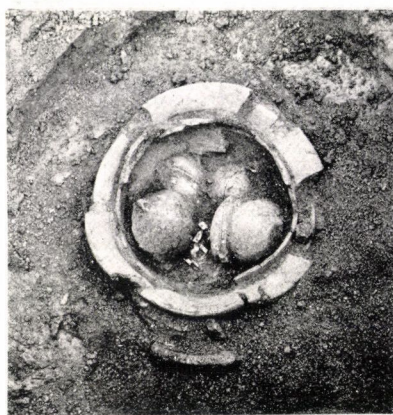
4.a.



4.e.



4.b.

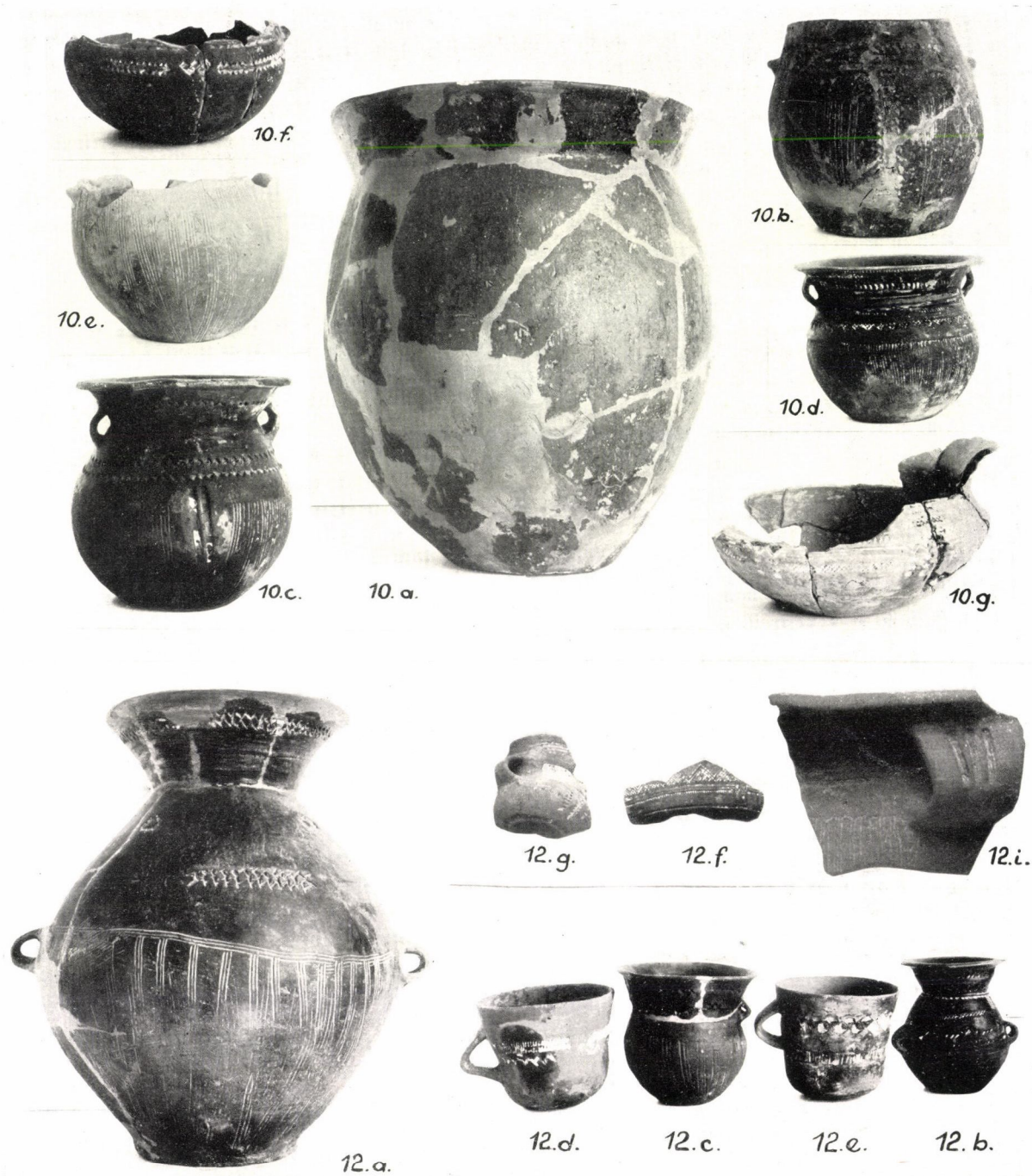


4. urnasír

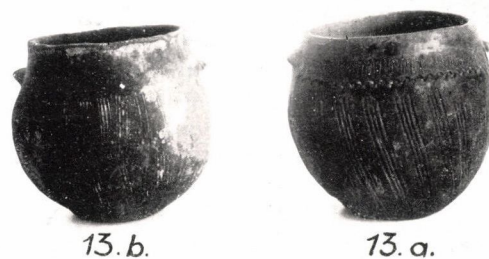
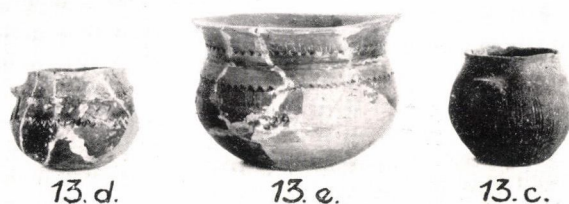
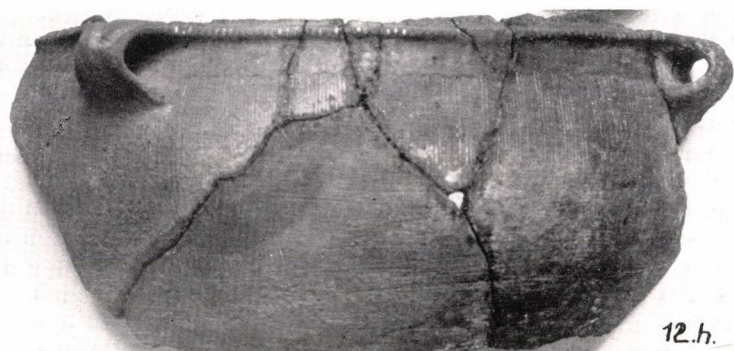
Bonyhád. 4a—4e. 4. sír.



Bonyhád. 6b—6c. 6. sír. — 7b—7f. 7. sír. — 8b—8j. 8. sír. — 9b—9e. 9. sír. — 11b—11c. 11. sír.



Bonyhád. 10a—10g. 10. sér. — 12a—12i. 12. sér.



Bonyhád. 12h. 12. sír. — 13a—13e. 13. sír. — 14a—14e. 14. sír. — 15a—15e. 15. sír. — 17a—17d. 17. sír.

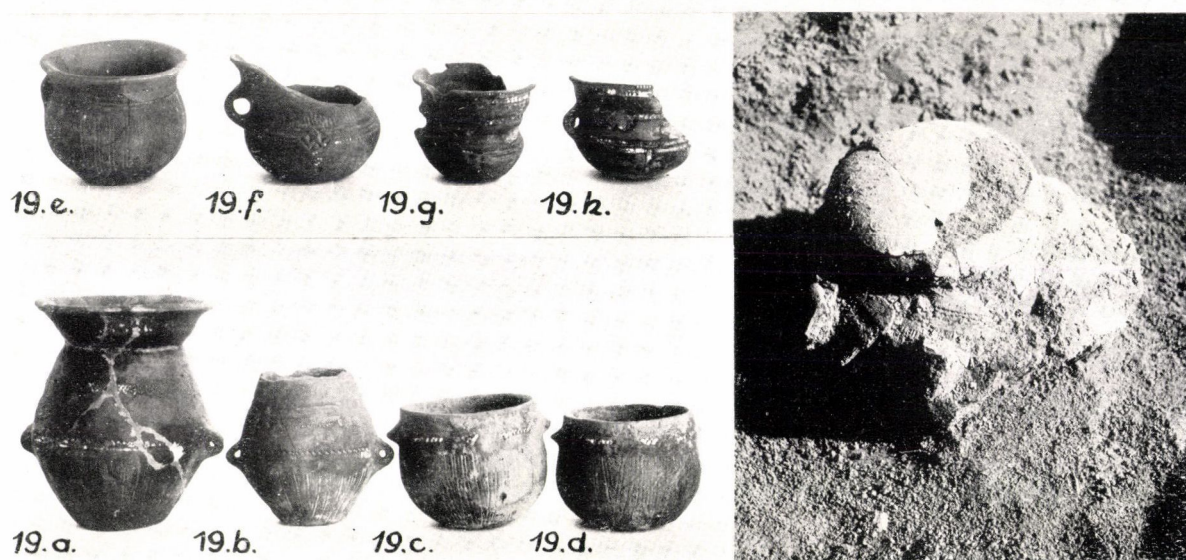


18. b.

18. c.

18. a.

18. *sír.*



19. e.

19. f.

19. g.

19. h.

19. a.

19. b.

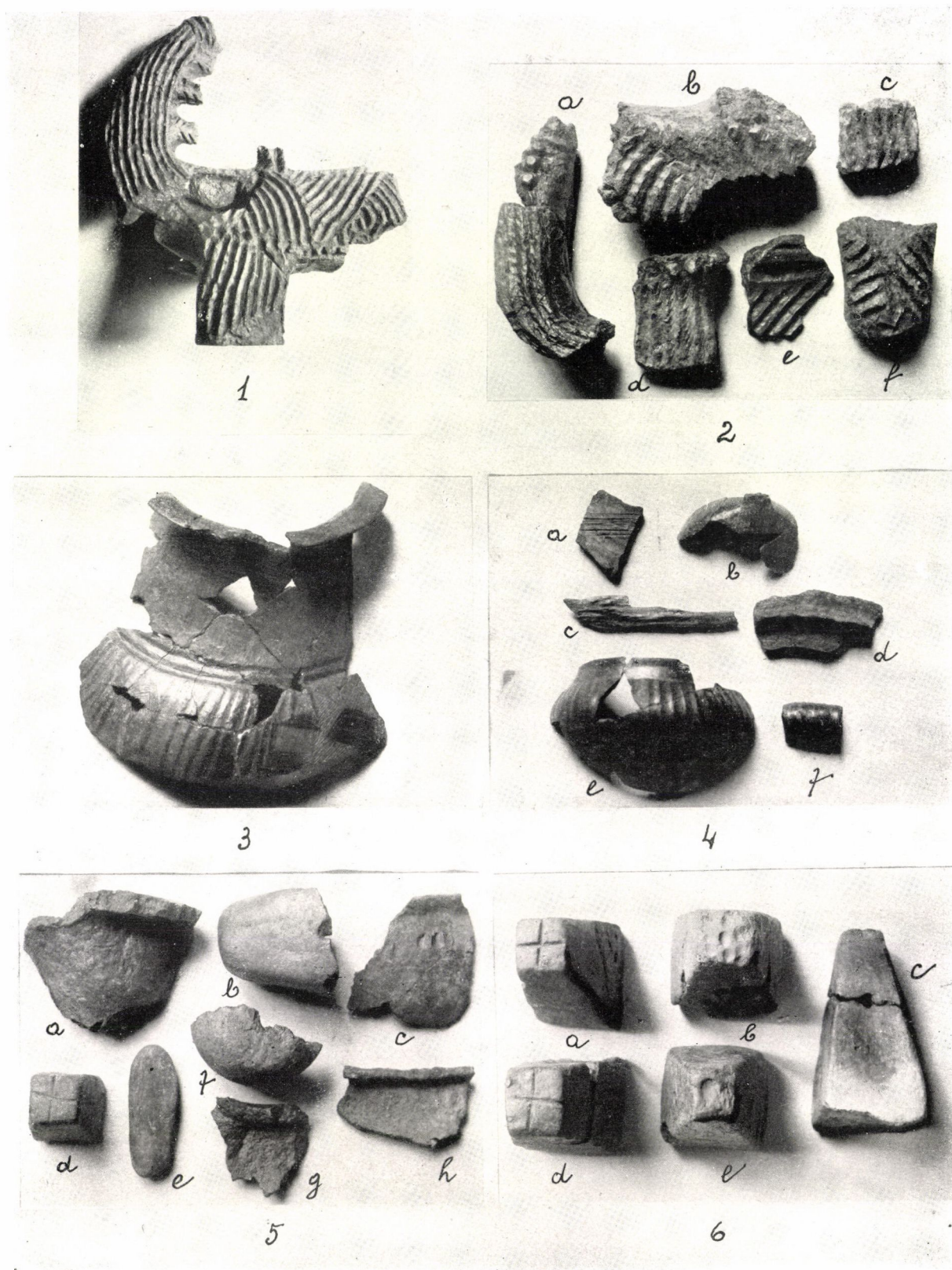
19. c.

19. d.

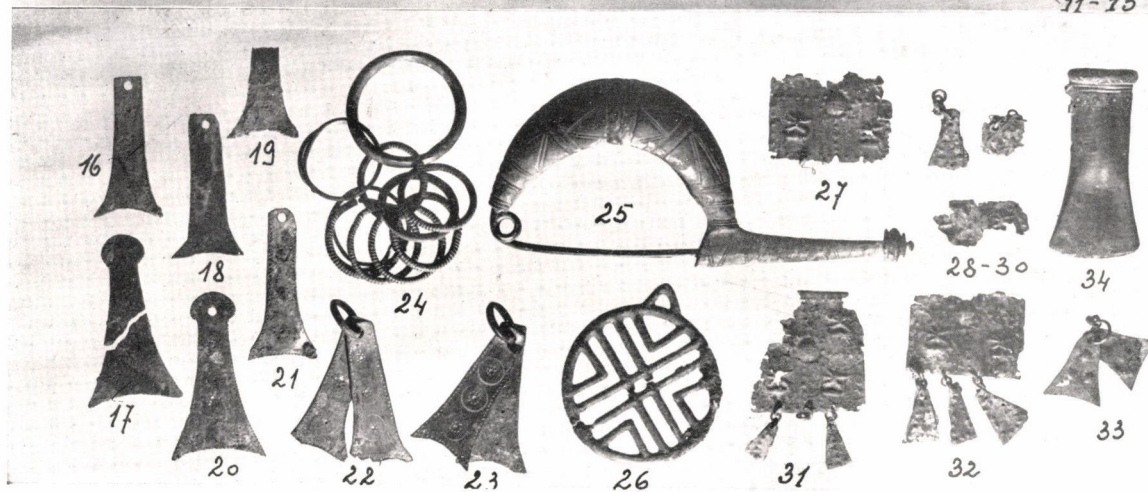
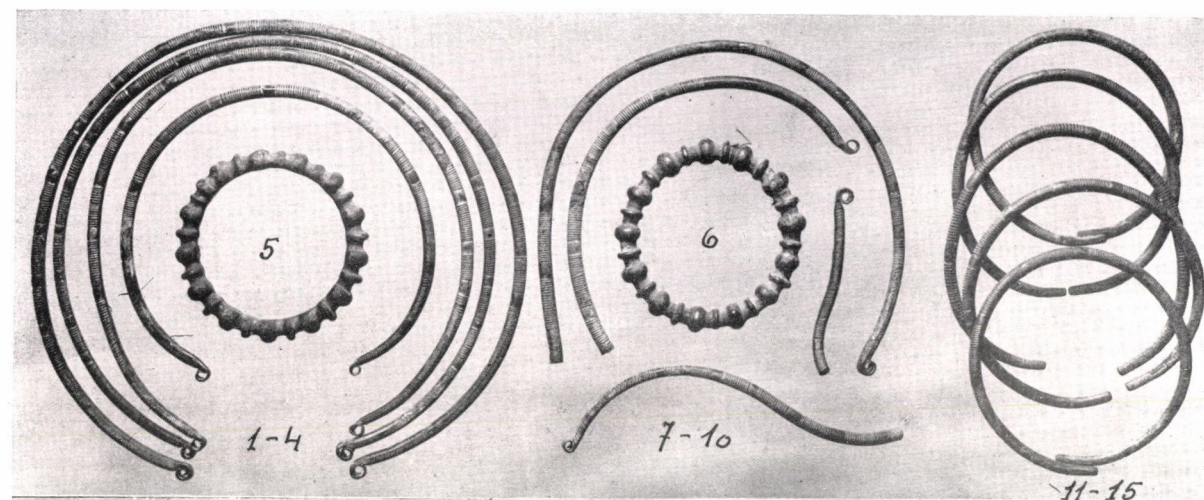
Bonyhád. 18a—18c. 18. *sír.* — 19a—19h. 19. *sír.*



1—14. A deesi Városhely-dűlőben lelt bronzkori edények. 15—18. Űrgevérvárosi urnasír edényei.
19—23. Szentandráspusztai sírmező néhány edénye.



Hallstattkori lelet a harkai „Pfennigwald“-ból (Sopron m.).



35

A magyarkeresztesi bronzlelet.



1—2. A békásmegyeri késő La-Tène fazekaskemence. 3—4. Selejtes anyag a kemencéből.



1—5. Vörösfestett edények a békásmegyeri késő La-Tène fazekaskemence anyagából.
 $1 = \frac{2}{5}$; $2 = \frac{1}{2}$; $3-5 = \frac{1}{4}$.

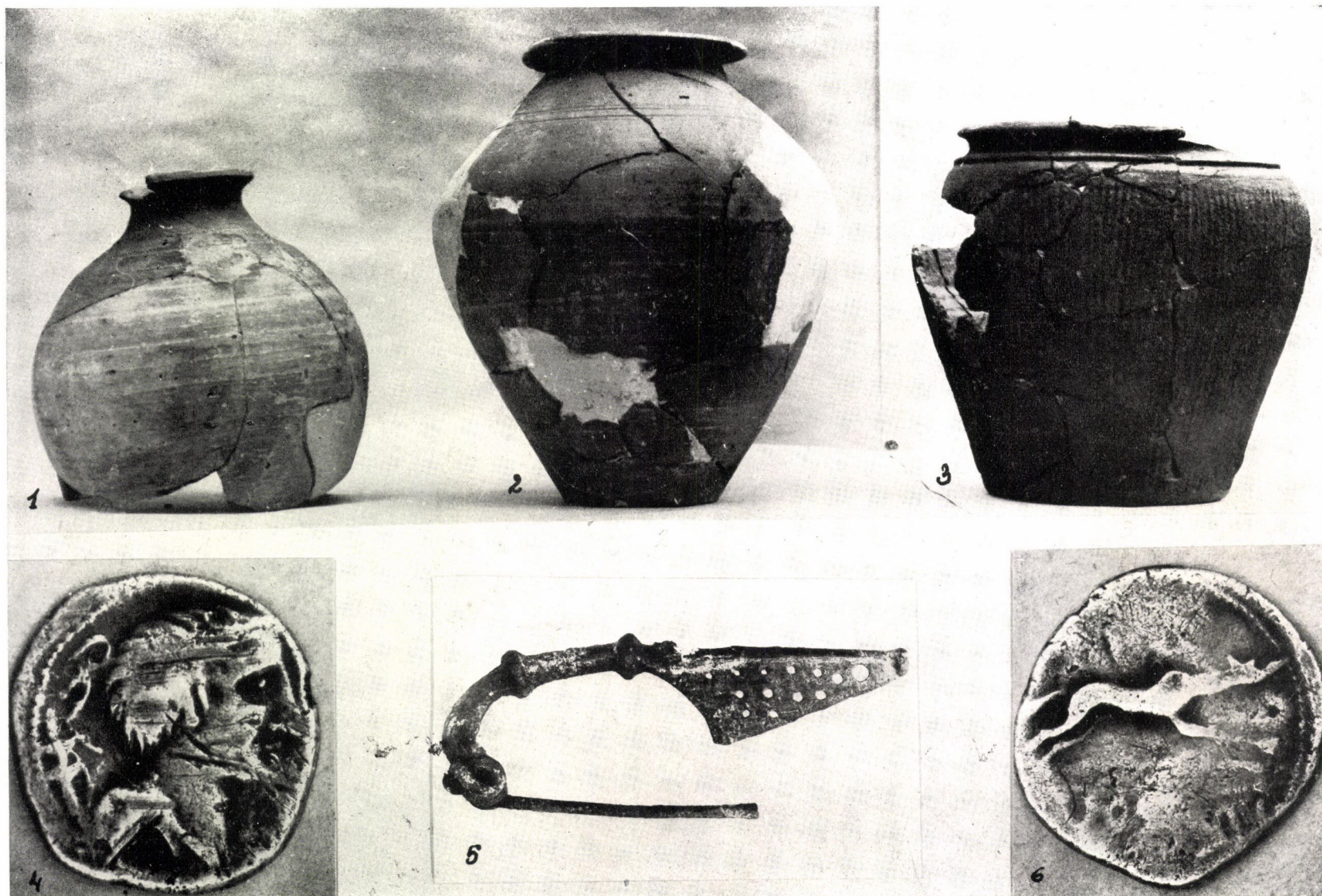


Vörösrefestett edénytöredékek Békásmegyerről: 1. A késő La-Tène fazekaskemence anyagából. 2—6. Szórványos leletek.
1=6_{1/1}.



1—5. Barna edények a békásmegyeri késő La-Tène fazekaskemence anyagából.

1—2 = $\frac{1}{4}$; 3—4 = $\frac{1}{5}$; 5 = $\frac{1}{4}$.



Szórványos leletek Békásmegyerről.
 1—3 = $\frac{1}{4}$; 5 = $\frac{1}{1}$; 4—6 = $\frac{3}{1}$.



Dák edények a Tabánból.

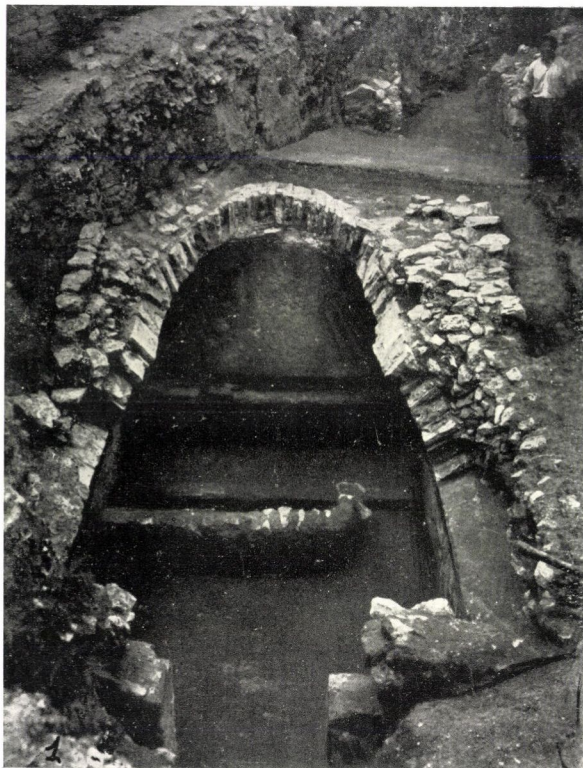
1—6 = $\frac{1}{6}$.



Római kori leletek Harkáról (Sopron m.).



1. Az ásatás színhelye a dómtéren. — 2. A sírkápolna keleti falazata a sírkamra most készült védőboltozatával. — 3. A sírkápolna északnyugati támpillére. — 4. A sírkamra északi sírja a kettős fenékburkolattal. — 5. A sírkamra északi oldala. — 6. Az északi oldal falfülkéje. — 7. Az északi oldal keleti fele. — 8. Az északi oldal nyugati fele. — 9. A nyugati oldal északi fele a falfülkével. — 10. A nyugati oldal középső része. — 11. A déli oldal nyugati fele. — 12. A délnyugati falsarok alsó része.

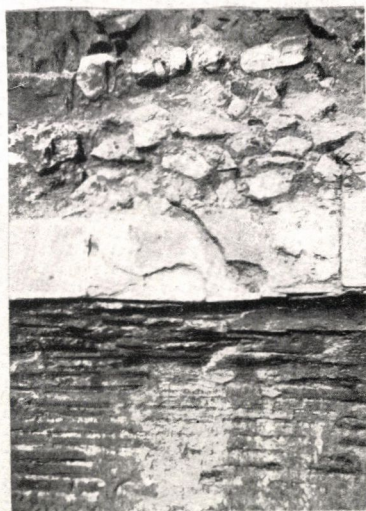


1. kép: A feltárt A. sírkamra a bejárat felől tekintve. A kép jobb felső részén a B. sírkamra bejáratí folyosóját és annak az A. sírkamrához való helyzetét vizsgálhatjuk. Az A. sírkamra északnyugati sarkán és a B. sírkamrán keresztül húzódó újkori alapfal a kép felső részén jól látható. — 2. kép: A feltárt A. sírkamra észak felől tekintve. — 3. kép: Az A. sírkamra délnyugati alapfalrészlete. Jól látszik a bejárat boltívének másfél téglá nagyságú válllindítása. — 4. kép: Az A. sírkamra belső homlokzati fala.

1.



2.



3.



4.



5.

1. kép: A feltárt B. sírkamra északnyugati fele, a sírkamrán keresztülhúzóúdo újkori alapfalról tekintve. Falba mélyített fülkével és az északi részén hozzá toldott magasabb sírhellyel. — 2. kép: A B. sírkamra délkeleti fele, a sírkamrán keresztülhúzóúdo újkori alapfalról tekintve. — 3. kép: Az A. sírkamra nyugati falának részlete a sírkamra téglaloltívével és a fölötte tovább húzóúdo alapfal'al. — 4. kép: Az A. sírkamra sírhelyei a különböző korú sírfalakkal. — 5. kép: A kibontott C. sír a megbolygatott esontokkal. A kép bal felső részén jól látható a szétrombolt E. sír megmaradt falrészlete s az egymás melletti két sír helyzete.



1. kép a. Fogazott tégladarab, a sírkamra felett húzódó római törmelékrétegből. b. Állatfejes téglakonzol töredék ugyanonnan. c. Mázas tetőfedőeserép töredék ugyanonnan. — 2. kép a—d. Festett falvakolat darabok a sírkamrák felett húzódó római törmelékrétegből. e. Lemezes bronzesat az A. sírkamra fenkére, a déli fal tövéből. f. Claudius kisbronz érme a D. sírből. g. Kelta jellegű tál szájttöredéke a csat mellől. — 3. kép a. Magyar középkori fenékbélyeges edénytöredék az A. sírkamra középkori esontjai közül. b. 5,2 cm magas agyagedény ugyanonnan. c. Honfoglaláskori halántékkarika, a B. sírkamra bejáratí folyosója közötti padlószintből. d. Magyar középkori fenékbélyeges eseréptöredék a B. sírkamrába ásott emésztőgödörből. — 4. kép: A D. sír kibontás előtt. Előtérben az A. sírkamra keleti falrészlete. — 5. kép: Az F. sír feltárt része.



1., 4—6. Brigetio. Tussla-gyűjtemény. — 2—3. Aquincum. Magántulajdonban.



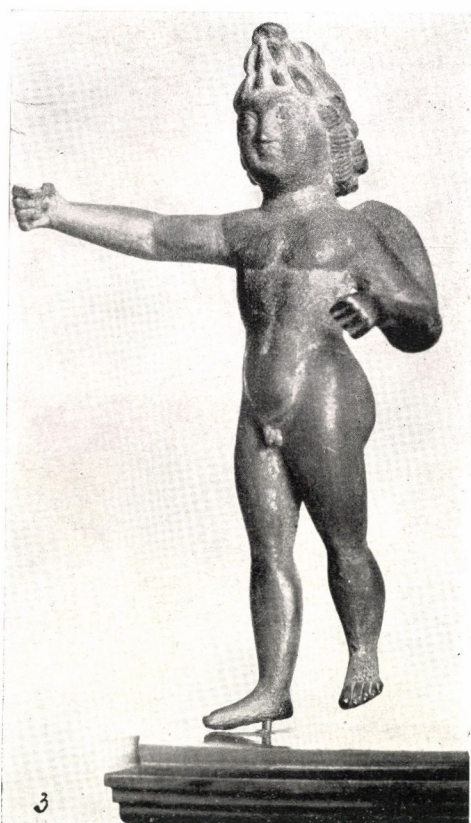
1—3. Brigetio. Tussla-gyűjtemény. — 4. Sirmium. M. Nemz. Múzeum. — 5—6. Brigetio. Kállay-gyűjtemény.
— 7. Brigetio. Kállay-gyűjteményből a M. Nemz. Múzeumban.



1., 5. Brigetio. Kállay-gyűjtemény. — 4., 6. Brigetio. Tussla-gyűjtemény. — 2. Balkán (kereskedelemben). — 3. Magyar Nemzeti Múzeum.



1. Brigetio, M. Nemz. Múzeum. — 2—5. Brigetio, Tussla-gyűjtemény.



1. Brigetio. M. Nemz. Múzeum. — 2. Ottok. M. Nemz. Múzeum. — 3. M. Nemz. Múzeum. — 4. Brigetio. Kállay-gyűjtemény.



1—9. Brigetio. Tussla-gyűjtemény.



1—3. Brigetio. Kállay-gyűjteményből a M. Nemz. Múzeumban. 4. Bécsi Staatsmuseum.



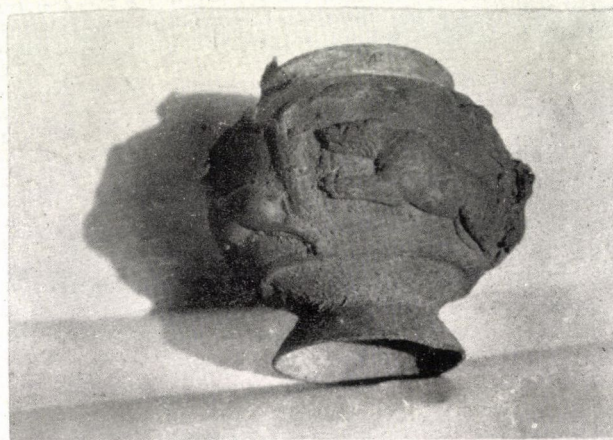
1



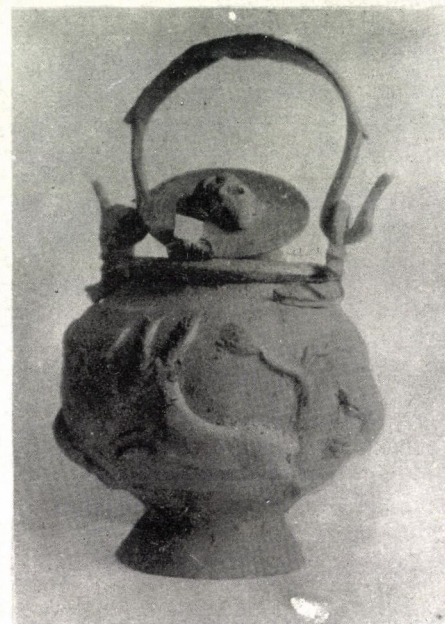
2



3



4



5



6



7

1., 3. Bécsi Staatsmuseum. — 2. Brigetio. Kállay-gyűjteményből a M. Nemz. Múzeumban. — 4—5. Bakar. Zágrábi múzeum. — 6. Dunapentele. M. Nemz. Múzeum. — 7. Brigetio. Bécsi Hollitzer-gyűjtemény.



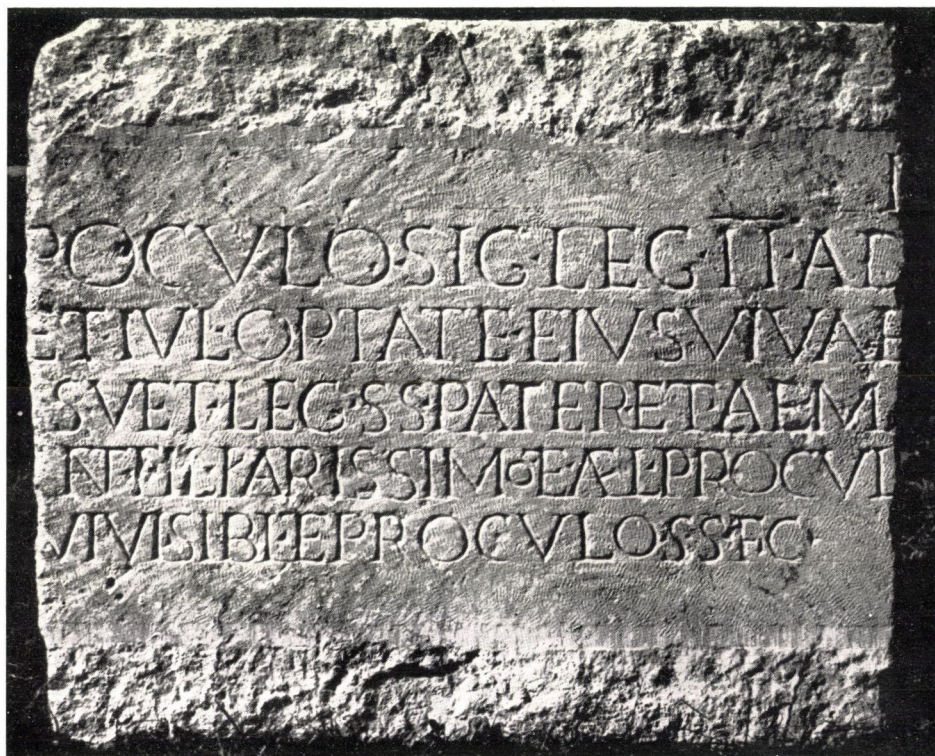
1—2. Brigetio. Kállay-gyűjteményből a M. Nemz. Múzeumban. — 3. Brigetio. M. Nemz. Múzeum. — 4. Roma Museo Nazionale. — 5. Brigetio (?). M. Nemz. Múzeum. — 6. M. Nemz. Múzeum.



1. Mursa, Eszéki Múzeum. — 2. Brigetio, Kállay-gyűjteményből a M. Nemz. Múzeumban. — 3. Vértesket-
hely, Smidt Lajos dr. gyűjteménye, Szombathely. — 4. Savaria, Gr. Széchenyi Rezső (Szarvaskend, Vas
m.) gyűjteményéből a M. Nemz. Múzeumban.



1—9., 11. Brigetio. Kállay-gyűjtemény. 10. Brigetio. Kállay-gyűjteményből a M. Nemz. Múzeumban.



Fent : 1. Brigetio Kállay-gyűjteményből a M. Nemz. Múzeumban. — 2. Feliratos kő a Szentendrei táborból.



1. Marmorplatte aus Plovdiv. — 2. Marmor-Medaillon aus Suchindal (Bezirk Levlievo in Nord-Bulgarien). — 3. Marmorrelief aus Plovdiv. — 4., 5. Bleitäfelchen (gefunden in Oescus).

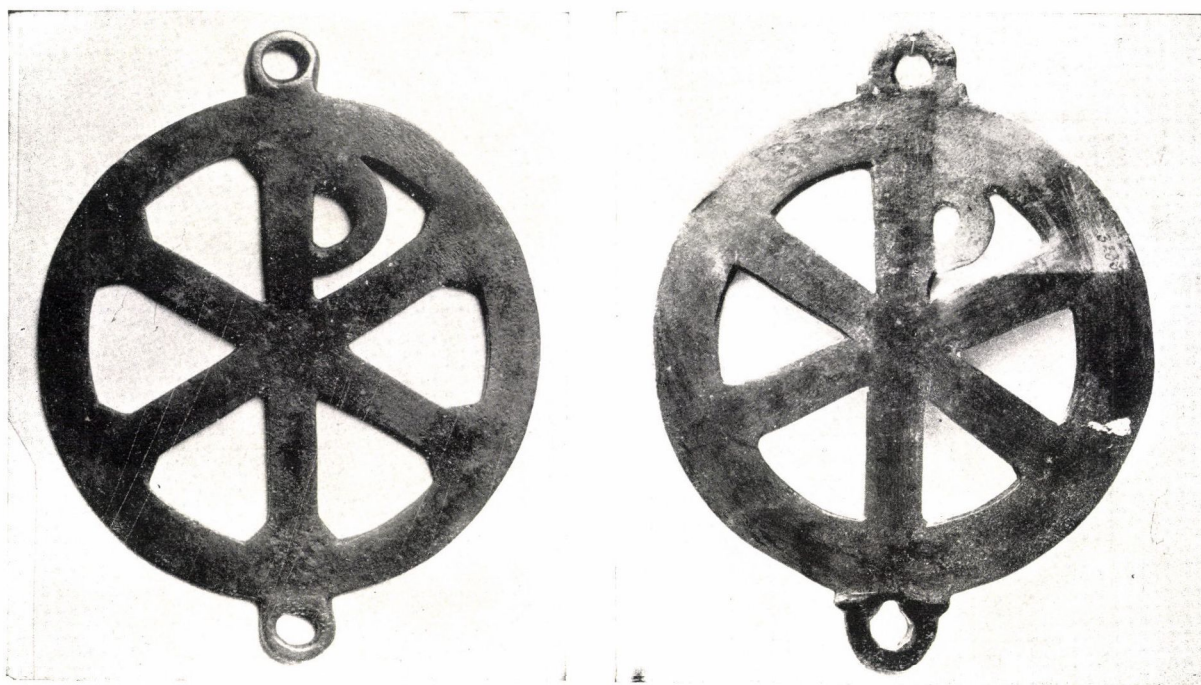




1



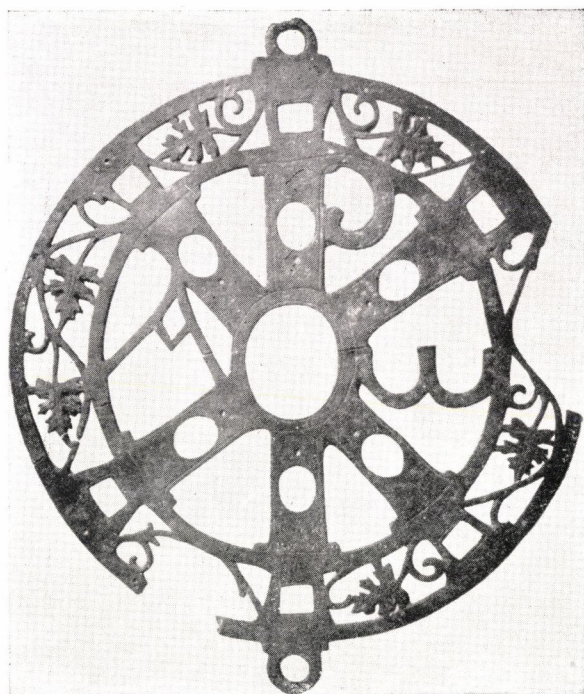
2



3

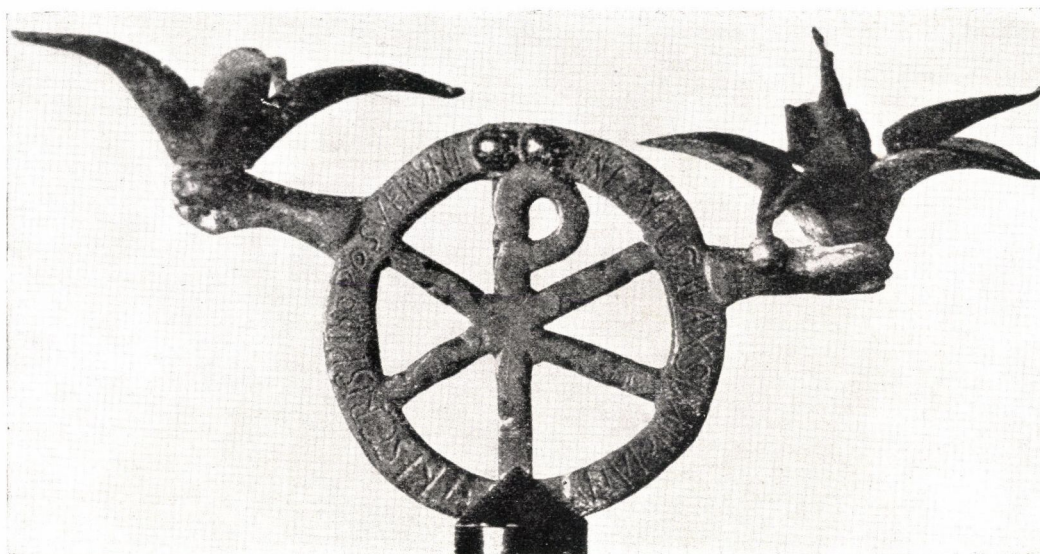
4

1. Feliratos bronzlemez Sziszekről. — 2. Feliratos bronztábla BIRTHÄLM-ből (BIERTAN, Nagyküküllő m.). —
3. A bonyhádi bronz Krisztus-monogramm. — 4. Krisztus-monogramm BIRTHÄLM-ből.



12

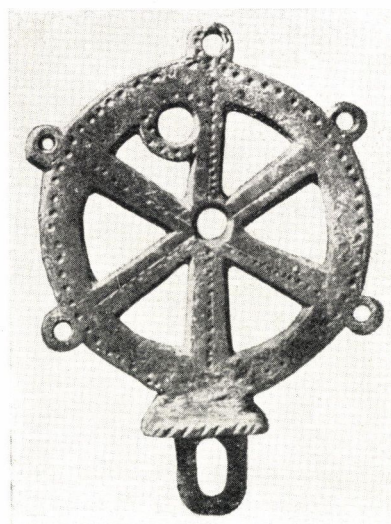
1



3

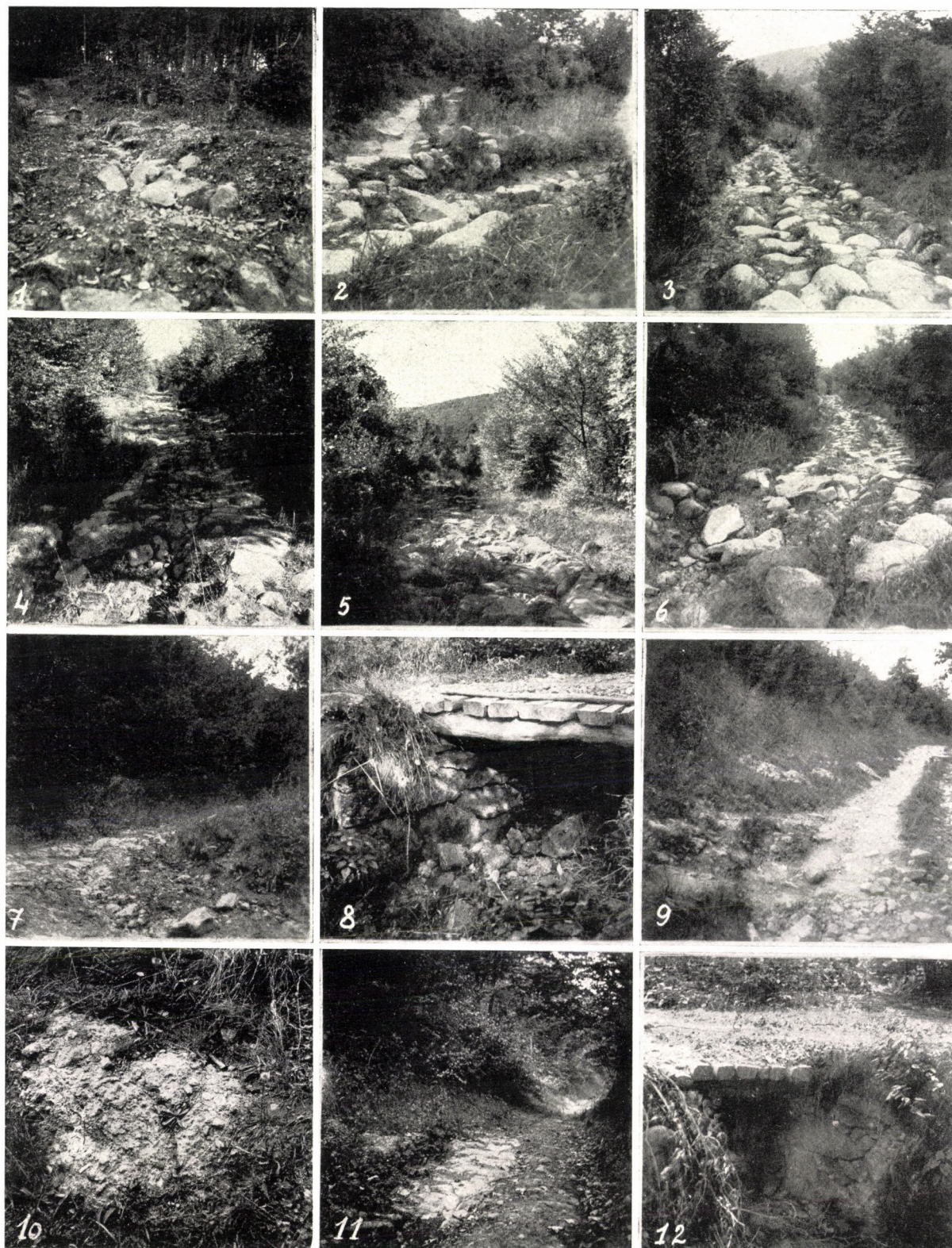


4



5

1. Az aquileai bronz Krisztus-monogramm. — 2. A poetovioi bronz Krisztus-monogrammos kandelaer. — 3. A poetovioi kandelaer maradványa. — 4. Bronz Krisztus-monogramma Ráth-gyűjteményből. — 5. Az emonai Krisztus-monogramm.



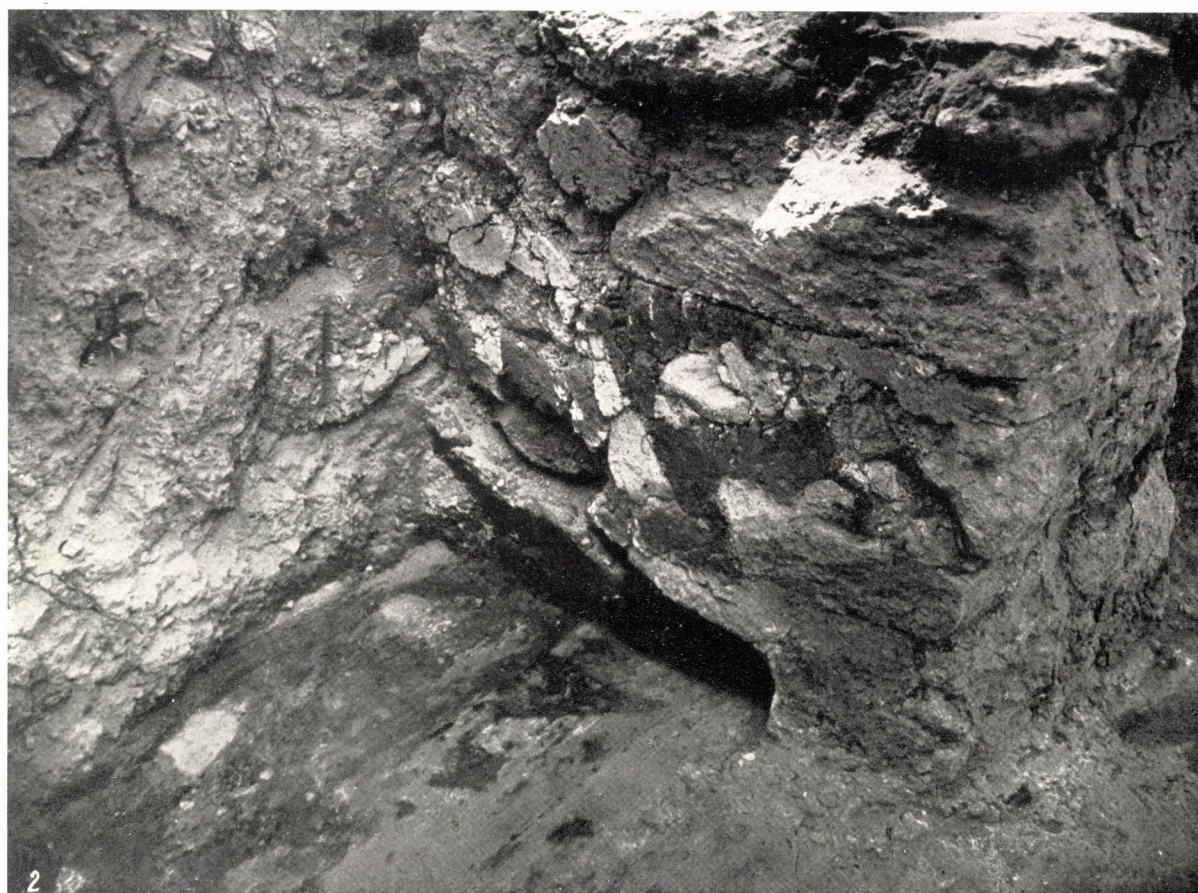
1—12. Részletek a Dobogókő-Pilisszentkereszt közötti római útszakasról.



1—12. Részletek a Dobogókő-Pilisszentkereszt közötti római útszakaszirol.



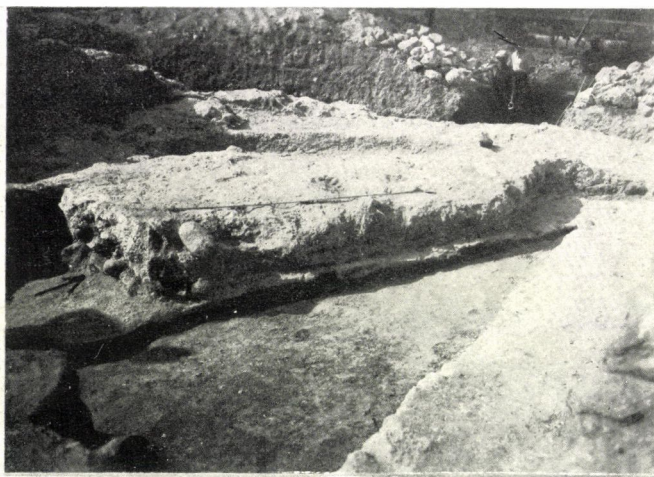
1. Az ásatási terület látképe. — 2. A közbenső kiugró torony belseje és lezáró körfala.



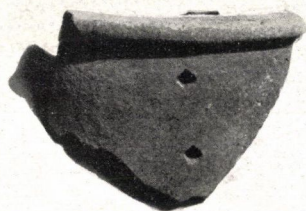
1. A kiugró saroktorony lekerekített sarka. — 2. A belső saroktorony bejáratí része a faküszöb helyével.



1



2



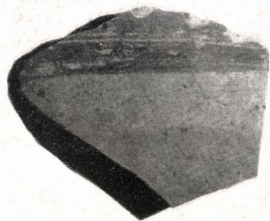
3



4



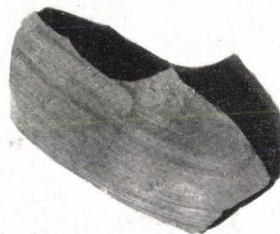
5



6



7



8



9

1. A táborfal az egyik kutatóárokban. — 2. A közbelső kiugró torony belseje, a felemelt padlószint maradványával. — 3. Átfúrt római házedény töredéke. — 4—5. Sártapasz darabok. — 6. II. sz-i festett edény-töredékek. — 8—9. A Selmec-utcai gyár analóg darabjai. — 7. Benyomott díszű tál töredéke.



1—4. „Campana-dombornűvek.”



1—2. „Campana-domborművek.“



1—2. „Campana-domborművek.”



Nilusi táj. — „Campana-relief.“



1—3. „Campana-domborművek.“



1—4. „Campana-domborművek.“



1—4. „Campana-dombornüvek.”



1—23. Szőreg-Iván téglagyár.



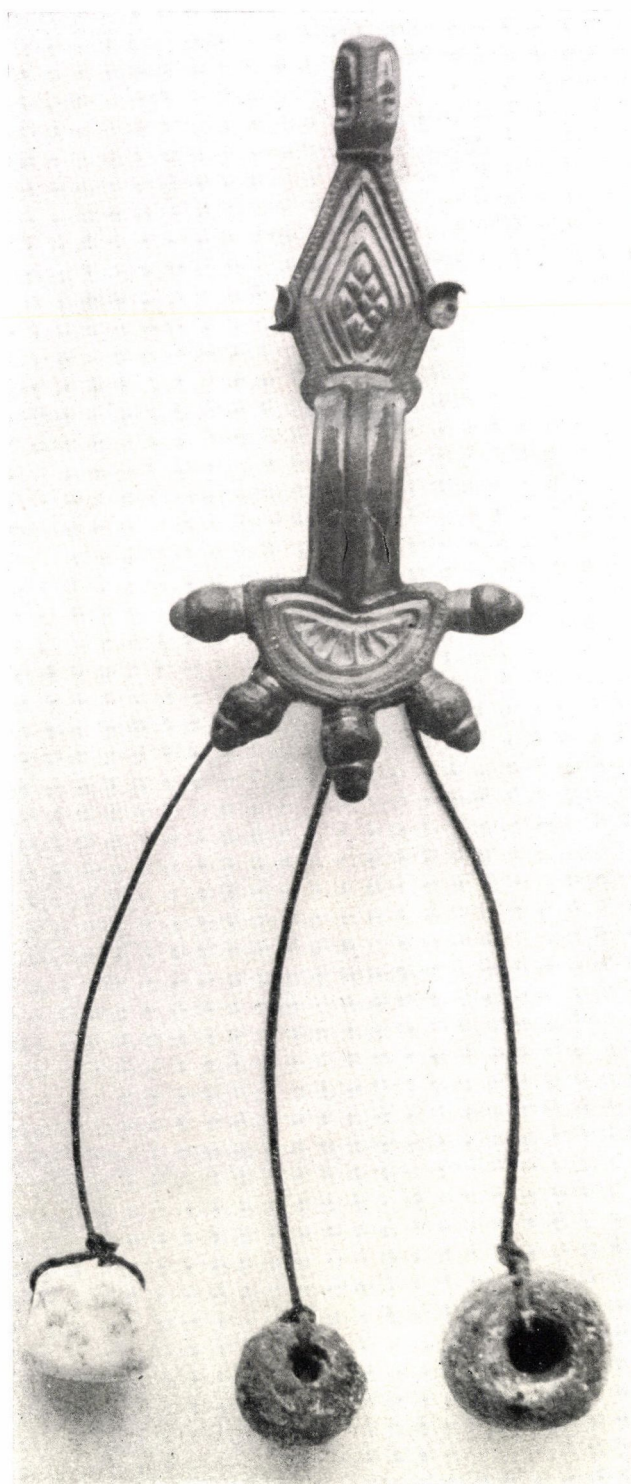
Szőreg-Iván téglagyár.



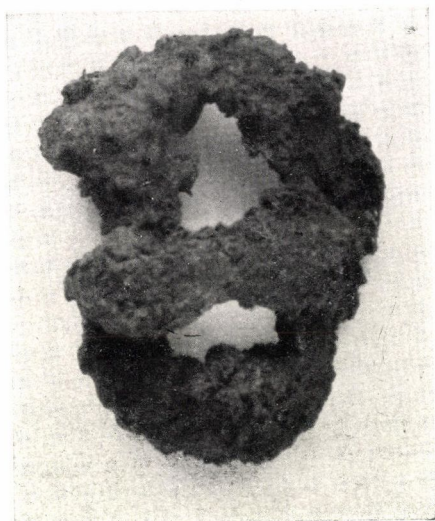
1—15. Padé (Torontál m.); Szőreg-Iván téglagyár. 16.



1



2



6

3

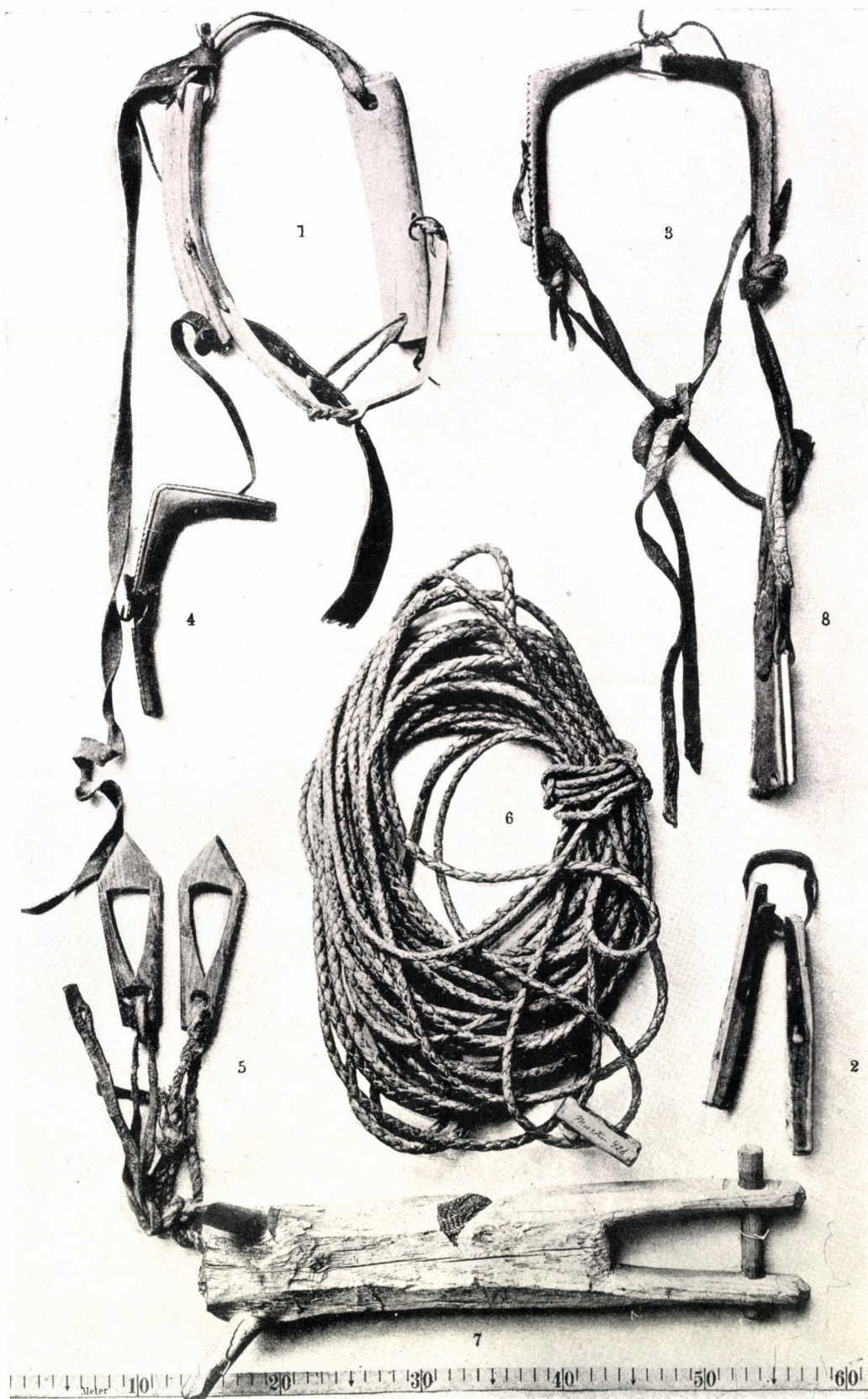
4

5

1—6. A szentes—kökényzugi gepida temető 56. sírjának leletdarabjai.



Bodrogszerdahely—malomhomoki csontiga.



Martin szibériai gyűjtéséből való tárgyak.

